

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD
ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ

Vědecký redaktor
akademik Bohuslav Havránek

Recenzoval
prof. dr. Václav Vážný

JAROSLAV BAUER

VÝVOJ
ČESKÉHO SOUVĚTÍ

NAKLADATELSTVÍ
ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD
PRAHA 1960

7 A 1774

Předmluva

Vývojem českého a slovanského souvěetí jsem se začal zabývat na podnět svých učitelů akad. Fr. Trávníčka a prof. dr. Ad. Kellnera v r. 1951. V r. 1954 jsem dokončil první etapu práce — monografii Staročeské souvěetí, kterou jsem pak obhájl jako kandidátskou disertaci. Připomínky a rady mého školitele akad. Fr. Trávníčka a oponentů akad. Boh. Havránka a prof. dr. J. Kurze pomohly mi v další práci, jejíž výsledky zde předkládám. Mnohou radou mi přispěl člen koresp. ČSAV V. Machek a kolegové ze slavistických kateder brněnské university. Všem jim za to vřele děkuji.

Akad. Boh. Havránkovi jsem zavázán i za to, že doporučil práci k tisku a ujal se funkce vědeckého redaktora. Jeho připomínky a připomínky prof. dr. V. Vážného, který práci recenzoval, měly velký význam pro konečnou úpravu textu.

Při přípravě rukopisu pro tisk mi obětavě a nezištně pomohli moji přátelé: dr. R. Mrázek opsal z konceptu a excerpčních listků přesně na stroji celý rukopis, dr. R. Večerka s dr. J. Chloupkem, D. Šlosarem, R. Šrámkem a P. Peřtou pomohli při vyznačení grafické úpravy a jiných technických pracích. Za vytvoření vhodných podmínek k práci děkuji celé své rodině a své ženě dr. Martě Bauerové i za přímou spolupráci.

Tato práce si klade za úkol popsat a osvětlit vývoj českého souvětí od nejstarších dob k dnešnímu stavu. Usiluje o zachycení celého souvětí systému, všech souvětých typů a všech spojovacích prostředků, které měly ve vývoji češtiny důležitější místo¹. To je úkol velmi nesnadný a rozsáhlý, ale vděčný, protože umožňuje postihnout systémovou vázanost jednotlivých jevů a jejich poměr k prostředkům jiným. Při studiu vývoje jednotlivých spojovacích slov nebo typů tyto souvislosti unikají, a přece právě zde se skrývá klíč k výkladu mnoha změn a jevů jinak nepochopitelných. Kromě toho se ukazuje, že i tam, kde se neměnil základní význam prostředku, docházelo často k podstatné změně v jeho využití. Tyto přednosti souhrnného pohledu vyvažují nevýhodu, kterou s sebou nese jeho šířka: nelze se tak podrobně zastavovat u dílčích jevů, které by si zasloužily speciálního výkladu nebo filologického rozboru, mnohde musí být pohled nutně jen obecnější. Věřím však, že v takových případech poslouží práce aspoň jako východisko k monografickému zkoumání a že při něm pomůže ukázáním souvislostí.

Snažil jsem se propracovat rovnoměrně všechny typy souvětí. Obvykle se vidí vývoj souvětí jen ve formování hypotaxe a souřadnému souvětí se nevěnuje pozornost. Proto jsem se u něho zastavil poněkud podrobněji než u podřadného, abych ukázal jeho složitou významovou i výrazovou strukturu a závažné změny, které v něm v historii jazyka nastávají.

Velmi obtížné je spojit diachronický pohled s vystižením systémových souvislostí mezi jevy. Pokouším se o to tak, že se snažím dynamicky zachytit staročeský souvětý systém ve XIV.—XV. stol. a pak sledovat změny jednotlivých prostředků v dalším vývoji jazyka. Nebylo zde možno podat systémový pohled na české souvětí v XVI. a XVII. stol., třebaže to považuji za velmi důležité. To si vyžádá zvláštní studie, která bude moci na tuto práci navázat.² Stejně jsem nemohl sledovat, jak se za obrození ustalovalo novočeské souvětí.³ Ale pokouším se vždy stručně naznačit systém souvětí v dnešní češtině.

¹ Nepojednává se o prostředcích jen individuálních, které se nestaly jazykovými jevy obecněji rozšířenými, pokud nejsou důležité pro vysvětlení vývoje nebo zajímavé z hlediska srovnávacího.

² Zatím lze odkázat na *Skladbu jazyka českého* od V. Zikmunda (Litomyšl-Praha 1863), podávající dosti podrobný a vcelku velmi zdařilý popis souvětých typů v tomto období.

³ Tomu věnují pozornost kandidátské disertace M. Grepla (*Vývoj mluvnické stavby v jazyce Tylovy prózy*, Brno 1959) a M. Jelínka (*Výběr syntaktických prostředků v obro-*

ně. To je nutné proto, že „v syntaxi musíme vycházet ze správné analýzy syntaktických jevů současného jazyka, nám bezprostředně v plnosti přístupných. Podaří-li se nám odhalit vázanost jevů současného stavu a porovnáme-li stavbu vázanosti současných jazyků, získáme dobrý nástroj pro studium jazykové minulosti...“⁴

Hlavní pozornost se v práci věnuje formování a vývoji souvětých typů, vývoji a vyjadřování vztahů mezi větami. Otázka složitého souvětí a organizace vyšších syntaktických celků ustupuje zatím do pozadí. To má dvě příčiny: 1° v starém jazyce jsou velké obtíže se stanovením hranic samostatných syntaktických jednotek; 2° mezi památkami různých žánrů jsou tu podstatné rozdíly, takže tato otázka přesahuje již do stylistiky.⁵ K tomu přistupuje nutné omezení rozsahu práce, který nebylo možno překročit.

Zkoumání se soustřeďuje na vývoj souvětí ve spisovném jazyce, a to zejména v jeho literární podobě, neboť ta měla pro utváření souvětého systému největší význam. V další etapě práce bude nutno doplnit podaný obraz rozbořením syntaxe neliterárních památek⁶ a konfrontovat vývoj spisovného jazyka se stavem v nářečích, zejm. archaických. Zatím k tomu chybějí předpoklady, protože nářeční syntax je nedostatečně zachycena a ještě méně zpracována. Přesto jsem se snažil aspoň stručně naznačit, které spojovací prostředky žijí i v nářečích a kde jde o jevy čistě spisovné.⁷

Vedle osvětlení historického vývoje českého souvětí, které je jádrem práce, pokouší se tato studie podat i výklady o genezi souvětých typů a spojovacích prostředků, pokud to český materiál dovoluje.⁸ Kde jde o jev rozšířený ve více slovanských jazycích, takže by jej bylo nutno objasnit na širším základě

zenské odborné literatuře, Brno 1958). Jde sice zatím o práce rukopisné, ale v knihovnách dostupné, takže na ně můžeme v důležitých otázkách odkazovat.

⁴ B. Havránek, *Metodická problematika historickosrovnávacího studia slovanských jazyků*, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků 78. — Porovnávací pozadí pro analýzu českého souvětí tvoří pro autora zpracování ruského souvětí; vystižení rozdílů mezi oběma jazyky zbystruje pohled a dává četné podněty i při analýze stavu staročeského.

⁵ V překladových památkách se tu uplatňuje velmi silně i vliv předlohy.

⁶ Jedinou větší prací z této oblasti je Oberpfalcerův-Jilkův *Jazyk knih černých, jinak smolných* (Praha 1935). Výsledků jeho zkoumání i shromážděného materiálu jsem plně využil.

⁷ Přitom mi byly hlavní oporou relativně úplné popisy syntaxe východomoravských nářečí v rukopisných pracích J. Chloupka (*Syntax východomoravských nářečí*, Brno 1957) a J. Skuliny (*Severní moravskoslovenská pomezí nářečí*, Brno 1958). Zvláště Chloupkovi se podařilo zachytit velmi archaickou vrstvu nářečí. Odlehlost východomoravských nářečí od českého centra je do jisté míry nevýhodou (jsou zde vlastní vývojové jevy a také souvislosti s vývojem slovenským), ale zároveň výhodou, protože se zde méně uplatnil vliv obecné češtiny a spisovného jazyka. (Srov. Chloupkovu charakteristiku syntaxe východomoravských nářečí ve sborníku *Studie ze slovanské jazykovědy*, Praha 1958, 61—73). Jinak dobrá *Skladba nářečí císařovského* od J. Malovaného (*ČMM* 23—24, 1899—1900) nevěnuje bohužel souvětí pozornost. Z nářečních monografií má nejcennější poznámky o syntaxi Fr. Kopečného *Nářečí Určic a okolí*.

⁸ Zde může těžit z objevných výkladů Jos. Zubatého a zejména Fr. Trávníčka, který ve *Skladbě (Histor. mluvnice česká III)* podal svůj výklad velké části hypotaktických typů.

historickosrovnávacím, spokojuje se práce naznačením jeho pravděpodobného původu, jak vyplývá z materiálu českého a z dostupného materiálu srovnávacího, který zde ovšem není možno citovat a rozebírat. To je úkolem historickosrovnávacího zpracování slovanského souvětí, k němuž chce dát tato práce jeden z nutných podkladů.

Práce sama nemůže být studií srovnávací: jednak by nesmírně narostla, jednak nejsou k napsání srovnávacího rozboru dosud předpoklady. Autor se však při všech výkladech opíral o všechny dostupné práce o vývoji souvětí a spojek v slovanských jazycích, i když je bez zvláštní potřeby necituje, a o vlastní zkušenosti z práce o souvětí a spojkách v staroslověnině, v ruštině a v polštině. Snažil se podat výklady tak, aby se jich dalo pro srovnávací studium co nejlépe využít. Přímé odkazy na stav v slovanských jazycích jsou jen tam, kde je třeba ukázat větší rozšíření některého prostředku a případné rozdíly ve využití téhož prostředku v různých jazycích.⁹

Ve vzniku a vývoji souvětí obráží se více než v ostatních složkách mluvnické stavby jazyka vývoj myšlení: jasnější uvědomování vztahů mezi jednotlivými myšlenkami a potřeba tyto vztahy vyjádřit vede k vytváření spojovacích prostředků a ke změnám v jejich využití, k stmelování souvětých typů nebo naopak k jejich diferenciaci. Skrze vývoj myšlení obráží se v jazyce vývoj společnosti. Tato společenská podmíněnost jazykových změn se většinou nedá ukázat na jednotlivých jevech, ale zračí se ve vývojových tendencích, které se v konkrétních změnách projevují. Proto se snažím souvislost jazykového vývoje s vývojem myšlení a s úkoly, které společnost na jazyk klade, vystihnout ve zvláštní souhrnné kapitole.

Jazyk a jeho nositelé se ovšem nevyvíjejí v izolaci; proto je nutno počítat s cizími vlivy. Ve vývoji českého souvětí se uplatnil především vliv latiny.¹⁰ Mám jeho možnost vždy na zřeteli (kde je to účelné, uvádějí se pro ilustraci poměry k předloze i latinské paralely k dokladům z překladových památek), ale výslovně o něm mluvím jen tam, kde se skutečně prokazatelně projevil.

Materiálovou základnou práce je zčásti úplná, zčásti výběrová excerptce mnoha stč. památek.¹¹ Největší pozornost byla věnována zachycení celého systému souvětí v památkách nejstarších (z konce XIII. a začátku XIV. stol.), zejména v zlomcích legend a apokryfů, dále v Alexandreidě, Dalimilově kronice (srovnávají se důsledně texty DalL a DalC), v stč. divadelních hrách (zvláště v Mastičkáři), v Hradeckém rukopise a v legendě o sv. Kateřině, v satirách Smilovy školy a Nové radě z pramenů veršovaných, v Životech otců, v někte-

⁹ Kde to postačí k celkové orientaci, dává se jen odkaz na srovnávací mluvnici Vondrákovu.

¹⁰ Srov. Jar. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, 73n. (zvl. 89n.).

¹¹ Jsou to všechny památky uvedené v seznamu pramenů (str. 363n.) bez označení, že jde o doklady přejaté.

rych památkách štítenských (ŠtítSvat, ŠtítBarl, ŠtítŠach, ŠtítSáz), v Husových Knížkách o svatokupectví a v Milionu z památek prozaických, v žaltáři Klementinském, Wittenberském a Poděbradském, v Čtení zimního času a v evangeliáři Olomouckém z překladů biblických. V ostatních památkách šlo jen o výběrové doplnění materiálu a zachycení jevů, které v uvedených pramenech nejsou (zejména ve Vít, Pas, Mat, JeronM, Tkadl, CestMand, JakVikl, Baw, Ezop). Z pozdějších památek byly v centru pozornosti Chelčického Sif víry, Rokycanova Postila, stě. vojenské řády, husitské skladby rukopisu Budyšínského, Boccaciovské rozprávky Hynka z Poděbrad, Trojanská kronika, cestopisy M. Kabátníka, J. Hasištejnského z Lobkovic a V. Prefáta z Vlkanova, Historie o plavení do Ameriky (CestBras), některé spisy Blahoslavovy a zejména jeho překlad Nového zákona, Kralická bible, Hájkova kronika, Paměti Dačického z Heslova, Komenského Labyrint, Příhody V. Vratislava z Mitrovic, listy Zuzany Černínové a Kocmánkova interludia. (Další památky, excerpované jen částečně a diferencně, viz v seznamu pramenů.)

Vlastní materiál byl doplněn podrobným prostudováním všech dokladů, které shromáždili ve svých pracích J. Gebauer (v *Hist. mluvnici* a v *Slovníku stě.*), J. Zubatý, Fr. Trávníček (zvl. v *Nesl. větách*) a J. Straka pro období staročeské, V. Zikmund (v *Skladbě jazyka českého*) a J. Jungmann (v *Slovníku česko-německém*) pro dobu vešlavínskou. Všechny přejaté doklady jsou v práci označeny.¹²

Jednotlivé jevy se dokumentují vždy nejstaršími doklady (pokud jsou vhodné) a výraznými příklady z nejdůležitějších stě. památek. Pro omezený rozsah práce bylo možno uvádět doklady pozdější jen v malé míře, a to jen tehdy, když bylo třeba ukázat další život některého typu nebo prostředku. Kde ovšem došlo ke změnám — k zániku nebo vzniku spojky, k novému využití staršího prostředku apod. —, je tento proces vždy doložen.

Stranou zůstal vývoj souvětí v době pobělohorské, zejm. v XVIII. stol. Toto období není organickým pokračováním staršího vývoje, nýbrž má svou vlastní problematiku, vyplývající z omezení funkcí spisovného jazyka a z částečného přervání spisovné tradice. Nová spisovná čeština na ně přímo nenavazuje, ale vrací se k češtině XVI. stol. Můžeme je proto v této práci zatím pomínout.

Syntax slovanského souvětí a spojek je dosud nedostatečně zpracována; chybí zejména práce, které by zachycovaly celý souvětý systém některého slovanského jazyka. Nemáme — s výjimkou ruštiny¹³ — ani vyčerpávající

¹² Za přejatým dokladem je v kulaté závorce počáteční písmeno autora: (G) = Gebauer, (J) = Jungmann, (Š) = Straka, (T) = Trávníček, (Z) = Zikmund, (Zb) = Zubatý.

¹³ Mám na mysli bohatě materiálem doložený popis ruského souvětí v akademické mluvnici (*Грамматика русского языка II. 2*).

popis současného stavu souvětí, založený na širším materiálu. Historické práce jsou většinou zaměřeny dosti úzce: pojednávají jen o některém spojovacím prostředku,¹⁴ o jednom souvětém typu,¹⁵ nebo nanejvýš o souvětí v jedné památce nebo jedné skupině památek.¹⁶ V syntetických pracích je zřídka více než neúplná registrace prostředků s příklady a vývojovými poznámkami.¹⁷ Není tedy úkol, který si tato práce klade, nijak snadný; mnoho otázek konkrétních i metodických řeší vůbec po prvé.

Bylo však možno se o ni pokusit, protože v české historické skladbě bylo již mnoho vykonáno právě v oblasti souvětí a spojovacích prostředků.

Na svou dobu vynikající popis souvětí v XVI. století přinesla už *Skladba jazyka českého* od V. Zikmunda. Mnoho velmi cenného materiálu shromáždil ve svých pracích J. Gebauer a pokusil se i o výklad geneze některých hypotaktických typů.¹⁸ Komparatista J. Zubatý ukázal svými statěmi o stě. *ano*, *an* a *nali* cestu k výkladu mnoha souvětých typů, vyložil rozdíl mezi vztažnými zájmeny *jenž*, *který*, *kdo*, *co* a dal ve svých pracích mnoho velmi závažných podnětů metodologických.¹⁹ J. Straka podal ve svém *Příspěvku k vývoji české hypotaxe* rozbor některých souvětých konstrukcí v Evangelii sv. Matouše s homiliemi ve srovnání s materiálem ze Štítného; kromě toho se dotkl některých otázek týkajících se souvětí i ve statích o *to*, *ono*, *ano*.²⁰ Nepřímo se dotýkají vývoje souvětí i některá zjištění Hujerova z jeho stati o překladu lat. *nonne* do češtiny a polštiny.²¹ K užití relativ *jenž*, *ješto*, *co* atpod. (zejména u Husa) se vrátil V. Flajšhans.²²

Obzvláštní význam mají práce Fr. Trávníčka. Již v *Neslovesných větách v češtině* propracoval a bohatě doložil podnětné výklady Zubatého o přeměně interjekcí ve

¹⁴ Z monografií o spojkách a relativech připomeňme aspoň práce S. Urbańczyka o zatlačení stol. *jenže* zájmenem *który* a o větách s *co*; monografií H. Safarewiczové o pol. spojkách *jeśli*, *jeżeli*, Nitschovu o *póki* a *nim*; z četných prací sovětských stať V. A. Plotnikovové o původu rus. *если*, I. T. Čerkasovové o strus. *bo* a o stsl. příčinných spojkách, O. B. Tkačenka o obsahových spojkách v polštině XVI. stol. aj. (srov. v seznamu literatury).

¹⁵ Knižní monografie vydali B. V. Lavrov (*Условные и уступительные предложения в древнерусском языке*), E. Nieminen (*Beiträge zur polnischen Syntax I—II* — o větách vztažných), A. Gallis (*The Syntax of Relative Clauses in Serbo-Croatian*), H. Bräuer (*Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen u. im Altrussischen* — o větách obsahových pracích a účelových).

¹⁶ Nejvýznamnější je nová práce V. I. Borkovského o souvětí v strus. listinách (*Синтаксис древнерусских грамот II*). Z časopisecky publikovaných prací srov. zejm. E. I. Korotajeva, *Сложное подчинение в русском литературном языке второй половины XVII стол.*

¹⁷ Srov. např. partie o souvětí u T. P. Lomteva (*Очерки по историческому синтаксису русского языка*) a v polské historické mluvnici Klemensiewicz—Lehra-Spławinského—Urbańczyka.

¹⁸ Srov. *Historická mluvnice jazyka českého IV — Skladba* (vyd. Fr. Trávníček); tam jsou pojaty i výklady starší (LF 2, 1875, 30—48). Genetické poznámky jsou u mnohých spojkových hesel v *Slovníku stě.*

¹⁹ Stati Zubatého jsou přetištěny ve *Studích a článcích*, zejm. v II. dílu. Tam je i důležitá recenze Delbrückovy ide. syntaxe. Stať o vztaž. zájmenech je v NŘ 2, 1918, 37—44.

²⁰ Stať o hypotaxi je ve sborníku Zubatého (Mněma 86—108); stati o *to*, *ono* v Programu tábořského gymnasia z r. 1914—1915 a 1926—1927; srov. též stať o potakacím *ano* v LF 46, 1919, 21n.

²¹ *Latinské nonne v biblických překladech stě. a stol.*, Prace lingwistyczne ofiarowane J. Baudouinowi de Courtenay 124n.

²² LF 62, 1935, 27n.

spojky; přidal k nim i některé výklady nové. Kromě toho zde ukázal na druhý pramen vzniku spojek — nominální věty, které ztratily větnou platnost (*jedno, než, něbrž* aj.). Mnoho genetických a vývojových poznámek obsahují i kapitoly o souvětí v *Mluvnici spisovné češtiny*. Shrnutí všech těchto výkladů a množství výkladů nových přinesl oddíl o souvětí v jeho historické skladbě (*Historická mluvnice česká III*, Praha 1956), zabírající 84 tiskových stran. Zachytil zde stručně většinu stě. hypotaktických typů a naznačil i jejich další vývoj; zejména se však soustředil na výklad jejich vzniku v souvislosti s vývojem myšlení. Na malém rozsahu je zde sneseno tolik postřehů, výkladů a podnětů, že by mohly zaplnit v širším rozvedení celou knihu. Mnohé z nich mají význam základní, jiné jen naznačují cestu k možnému řešení — ale všechny jsou nasmírně podnětné a vedou k hlubokému zamyšlení nad průběhem jazykového vývoje a jeho příčinami. Budeme se k nim v celé práci vracet. Škoda, že nebylo podobně probáno i souvětí souřadné.

Velikou pomoc při zkoumání historického vývoje syntaxe v souvislosti s měnicími se úkoly spisovného jazyka přináší *Vývoj spisovného jazyka českého* od Boh. Havránka. Jeho metodologické stati pak učí správnému hodnocení syntaktických jevů v minulosti a ukazují cestu k jejich správnému osvětlení.²³

Pozoruhodná monografie o českém časovém souvětí vznikla v SSSR; jejím autorem je L. I. Rojzenzon. Značná část práce byla již publikována.²⁴

SOUVĚTÍ A JEHO KLASIFIKACE

Souvětí je spojení vět ve vyšší obsahový i mluvnický celek, v němž věty ztrácejí svou samostatnost a vstupují do vzájemných syntaktických vztahů.

Ztrátou samostatnosti se liší souvětí od pouhého sledu samostatných vět v souvislém jazykovém projevu. Jde tu především o ztrátu intonační uzavřenosti a změnu koncové pauzy mezi větami v nekoncevou (popříp. o její zánik). K tomu velmi často přistupují změny v mluvnické stavbě vět a užití spojovacích výrazů, které vyjadřují jejich vztah.

Vztah mezi větami v souvětí může být dvojího druhu:

1. Věty jsou spjaty vztahem koordinace: jsou po syntaktické i obsahové stránce rovnoprávné, nepodřizují se jedna druhé, nanejvýše se navzájem přizpůsobují ve své mluvnické stavbě a zejména v kontextovém členění (srov. paralelní stavbu souvětí odporovacích). Takto spojené věty tvoří souvětí souřadné.

2. Věty jsou spjaty vztahem determinace: jedna rozvíjí druhou, podřizuje se jí po stránce obsahové i syntaktické (v mluvnické stavbě, v kontextovém členění). Můžeme zde mluvit o větě řídicí a větě závislé neboli vedlejší. Jejich spojení tvoří souvětí podřadné.

Jedním koordináčním vztahem může býti spjato i několik vět, např. *Pršelo, hřmělo a blýskalo se*. Naproti tomu determináční vztah je vždy jen mezi dvěma větami, podobně jako mezi dvěma větnými členy v syntaktické dvojici.

V jedno souvětí se však často spojuje i větší počet vět, mezi nimiž jsou různé koordináční nebo determináční vztahy, např. *Začalo pršet a v dálce se blýskalo, ale hřmění ještě nebylo slyšet* (dva různé koordináční vztahy, slučovací a odporovací); *Když se zablesklo, bylo vidět, jak v potoce stoupá voda* (věta *bylo vidět* je rozvíjena dvěma různými vedlejšími větami); *Když uslyšel, že ho někdo volá, rychle vyhlédl z okna* (vedlejší věta s *když* je rozvíjena jinou vedlejší větou s *že*, takže zde jsou dva determináční vztahy). Souvětí, v němž se realizuje více syntaktických vztahů než jeden, nazývá se složitě. V každém souvětí je aspoň jedna věta, která žádnou větu neurčuje (sama přitom může býti určována) — to je věta hlavní. Naproti tomu všechny věty, které jinou větu rozvíjejí, jsou vedlejší; přitom mohou ovšem mít funkci vět řídicích k jiným větám vedlejšími, jimiž jsou samy rozvíjeny.

K vystižení vztahů mezi větami a stanovení souvětí typů musíme zkoumat spojení vět jedním syntaktickým vztahem, tedy souvětí jednoduchá.

Protiklad mezi souvětím souřadným a souvětím podřadným je dnes základním dělítkem souvětí.

²³ Srov. zejména stati *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, K hist. srov. studiu 77—88; *Textová kritika a primitivní typy spojování vět v stě.*, Studie ze slov. jazykovědy 53—60.

²⁴ V edici *Труды Узбекского государственного университета, новая серия*, 62, 73, 79, 92; srov. mou zprávu o nich, SaS 20, 1959, 71—74.

Souřadné souvětí dělíme dále na jednotlivé typy podle významových vztahů mezi větami. Přitom za samostatný souvětý typ uznáváme jen takové sepětí vět, v němž odpovídá jistému významovému vztahu i jistý soubor výrazových prostředků, který se jako celek neopakuje k vyjádření žádného jiného vztahu. (Jednotlivé prostředky mohou být homonymní.) Jde zde tedy o obdobu mluvnických kategorií.

V dnešní češtině lze takto stanovit šest souřadných typů: *slučovací, odporovací, stupňovací, vylučovací, důsledkový a důvodový (vysvětlovací)*. Každý z nich je ještě vnitřně diferencován, ale tu jde jen o odstíny v rámci jednoho typu: i když máme k jejich vyjádření většinou i speciální prostředky, existuje vedle nich pravidelně i výrazový prostředek pokrývající celý souvětý typ a tak jej sjednocující. Tak např. v souvětí odporovacím máme vedle významově specializovaných spojek *jenže, zato, nýbrž, kdežto* aj., z nichž každá vyjadřuje jen jeden odstín odporovacího vztahu, spojku *ale*, které lze užít v celém odporovacím souvětí bez ohledu na pronikající významový odstín. To dokazuje, že v češtině existuje širší pojem odporovacího vztahu nejen jako kategorie myšlenková, logická, ale i jako kategorie jazyková. Definice jednotlivých typů souřadného souvětí a nástin jejich vnitřní diference podávám v kapitolách o vývoji těchto typů.

Souvětí důsledkové a důvodové (vysvětlovací) blíží se významovým vztahem vět poněkud podřadnému souvětí s větami účinkovými a příčinnými; spojené věty si však zachovávají syntaktickou rovnoprávnost, zůstává mezi nimi vztah koordinace.

Vztah mezi větami v souřadném souvětí se vyjadřuje několikerým způsobem:

a) V některých typech nemusí být vůbec vyjádřen (spojení je čistě asyndetické) a vyplývá z obsahu vět; přitom však bývá velmi často podtrhován jistou stavbou vět (srov. např. paralelní stavbu vět v souvětí odporovacím).

b) Vyjadřuje se prostředky lexikálními, nejčastěji příslovci a příslovečnými výrazy: *Na před se mlátí, potom se platí*. Na rozdíl od spojek mají funkci větných členů ve větách, do nichž patří. Jestliže tuto funkci ztrácejí, mění se ve spojky. Srov. *Chvilí prší, chvíli je hezky* (jak dlouho?) × *Hned prší, hned je hezky*. Opakované příslovce *hned* nevyjadřuje už časové určení v jednotlivých větách, nýbrž rychlé střídání dějů — má tedy funkci spojky; úplnému přehodnocení brání však to, že si jindy plný příslovečný význam zachovává: *přijdu hned*. Přejechod ve spojkou by se dovršil tehdy, kdyby se *hned* v povědomí mluvčích přestalo cítit v obou funkcích jako totéž slovo, takže by šlo jen o homonymitu.

c) Vyjadřuje se spojkami. Za spojky považujeme neohebná slova, která vyjadřují vztah mezi větami (nebo větnými členy) a sama nejsou členy věty, nevstupují samostatně do syntaktických vztahů. Obvyklé jsou tu tzv. spojky souřadící; kladou se mezi spojené věty (foneticky přitom obvykle patří k druhé

větě) nebo ke každé z nich (dvojitě a opakovaně spojky typu *buď — nebo, i — i*). Výrazem koordinačního vztahu se však staly zčásti i spojky původně podřadící (zejm. *kdežto, zatímco, -li, jestliže* v souvětí odporovacím). Je to paralela k hypotaktickému vyjádření koordinačního vztahu mezi větnými členy (*otec s matkou odešli || otec a matka; místo po pluhu sáhl po štěci || sáhl po štěci a ne po pluhu*). Jestliže se hypotaktická spojka na vyjádření koordinačního vztahu specializuje, ztrácí postupně hypotaktickou povahu a mění se ve spojku souřadící. V nové češtině to můžeme pozorovat na spojkce *kdežto*, která se přestává klást k první větě.¹

d) Vyjadřuje se vztažnými zájmeny a příslovci v tzv. nepravých větách vztažných. Relativa plní formálně funkci větných členů (odkazují na větný člen nebo na celý obsah předcházející věty) a zároveň věty spojují, např. *Dostal nový úkol, který též úspěšně vyřešil* = „a ten“; *Nikdo nepřišel, což nás nepřekvapilo* = „ale to“. (Tyto věty přijímá spisovný jazyk jen v malé míře.) Je typické, jak se zde relata většinou odlišila i formálně od normálně užitých vztažných zájmen a příslovcí — zachovala příklonné -ž: *což, přičemž, pročez, kterýžto || který*. Přitom lze v nepravých větách vztažných užít k vyjádření odporovacího vztahu příklonné spojky *však*, hovor. též *ale* (jiných spojek nikoli, protože by musely stát před relativem). Z toho vidíme, že i zde se původní hypotaktické prostředky přetvořily, když se staly výrazovým prostředkem koordinačního vztahu.

V souvětí podřadném dělíme vedlejší věty podle toho, jakým způsobem determinují větu řídicí:

1. Věty obsahové přinášejí vlastní obsah toho, co se ve větě řídící jen obecně naznačuje. Jsou nutným rozvedením obsahu některého slova ve větě řídicí, podobně jako předmět u slovesa nebo předmětový přívlástek u dějového jména ve větě jednoduché: *Slyšeli jsme o té nehodě || že se tam stala nehoda; Všechny nadchla zpráva o vypuštění kosmické rakety || že byla vypuštěna kosmická raketa*. Podle toho, mají-li platnost závislého oznámení, závislé otázky nebo závislého rozkazu, resp. přání, dělíme je dále na obsahové věty *oznamovací, tázací a žádací*. V souvětí sice ztrácejí příslušnou intonaci a svou vlastní modální platnost, ale přesto si ve své stavbě (v užití spojovacích prostředků, času a slovesného způsobu) zachovávají mnoho ze své původní povahy. Obsahové věty oznamovací se připojují k větě řídicí speciálními obsahovými spojkami (zvláště spojkou *že*) nebo asyndeticky, ale s výrazným sepětím intonačním; obsahové věty tázací jsou uvozeny tázacími částicemi, zájmeny nebo příslovci; v obsahových větách žádacích plní funkci spojky slovo *aby* nebo *ať*.

¹ Srov. Jar. Bauer, *Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí*, O vědeckém poznání soudobých jazyků 274; K. Hausenblas, *Věty se spojkami kdežto a zatímco v dnešní češtině*, Studie ze slov. jazykovědy 133n.

Do syntaktických vztahů věty hlavní se obsahové věty začleňují nejčastěji ve funkci předmětové, řídicí přívlasktové, podmětové nebo doplňkové.

2. Doplňovací věty vztažné podávají charakteristiku některého členu věty řídicí, nutnou k její sdělné úplnosti. Rozvíjejí přitom člen vyjádřený syntaktickým substantivem, takže mají funkci vět přívlasktových, např. *Vrať mi knihu, kterou jsem ti včera půjčil!* Není-li toto substantivum ve větě řídicí vyjádřeno, vstupuje vztažná věta na jeho místo a má pak funkci věty substantivní — podmětové nebo předmětové. Jde-li o obecně pojatou osobu nebo obecně platný jev, může jej vztažná věta zastoupit sama (připomíná pak substantivizované adjektivum), např. *Kdo se bojí, nesmí do lesa* (= bázlivý člověk, bázlivec); *Co se vleče, neuteče* (= vlekoucí se jev nebo děj). V jiném případě se kladlo příslušné substantivum s relativem *kteřý* do věty vztažné, ale dnes se většinou vytýká před ni, takže vztažná věta nabývá povahy věty přívlasktové (adjektivní): *Který kůň ovsu dobývá, nejméně ho jí* || *Kůň, který ovsu dobývá, ...* Podle funkce, kterou vztažné věty plní vzhledem k větě řídicí, dělíme je na *adjektivní* (s funkcí přívlasktovou) a *substantivní* (s funkcí podmětovou nebo předmětovou, popříp. i jinou). Připojují se vztažnými zájmeny *kteřý, jaký, jenž, kdo, co*.

3. Věty příslovečné (příslovečně určovací) vyjadřují nějakou okolnost hlavního děje, podobně jako příslovečné určení ve větě jednoduché. Dělí se podle toho, o jakou okolnost jde, na věty *místní, časové, způsobové a měrové* (ty se dále dělí na *srovnávací a účinkové*), *příčinné a důvodové, účelové, podmínkové, podmínkově přípustkové, přípustkové a zřetelové*. K těmto typům se řadí věty *výjmkové*, lišící se od nich tím, že v nich jde o navrstvení výjmkového vztahu na jiný základní vztah (v. § 265). Příslovečné věty se připojují buď vztažnými příslovci nebo spojky. Kritériem k rozlišení spojek od příslovcí je opět to, zdali plní funkci větného členu ve větě, kterou uvádějí, nebo nikoli. Srov. *Půjdu, kam mne nohy ponosou* (kam zastupuje ve vedlejší větě příslovečné určení místa) × *Zůstanu zde, dokud se nevrátíš* || *než se vrátíš* (dokud ne vyjadřuje stejně jako *než* jen časový vztah mezi větami).

Podrobnější charakteristiky s příklady a s vnitřním rozбором jednotlivých nověšých podřadných typů viz v úvodních příslušných kapitol o vývoji typů staročeských.

Naznačené třídění vedlejších vět je výhodnější než tradiční klasifikace podle toho, jaký větný člen vedlejší věta zastupuje: neodtrhuje od sebe vedlejší věty stejné po výrazové stránce a stojící ve stejném významově syntaktickém vztahu k větě řídicí, a nespojuje v jeden typ věty po obou těchto stránkách podstatně odlišné.²

Vcelku lze o dnešním stavu souvětí říci, že se koordinační vztah vět většinou vyjadřuje parataktickým spojením vět, determinační vztah naproti tomu prostředky hypotaktickými. Diference nejsou velké a ještě se odstraňují: hypo-

² K problému klasifikace souvětí v. Jar. Bauer, *Klasifikace souvětí v českých a ruských mluvnících*, Sovětská jazykověda 5, 1955, 8—19 (tam je podán rozbor dosavadních názorů), a *Klasifikace souvětí*, Jazykovedné štúdie IV, 1959, 131—140.

taktické prostředky se v koordinačních spojeních vět sblíží s parataktickými, jak jsme naznačili; asyndetické spojení vět stojících v determinačním vztahu se z „nevyjádřené hypotaxe“ stává hypotaxí vyjádřenou, ne ovšem spojkami, ale intonačním sepětím a vázaností mluvnické stavby.³

Můžeme použít naznačené klasifikace souvětí při zkoumání jeho vývoje?

Souvětí vzniklo kdysi v dávné minulosti z pouhého řazení samostatných vět vedle sebe. Jednotlivé souvětí typy a způsoby jejich vyjadřování, koordinace i determinace, parataxe i hypotaxe jsou jevy, které s rozvojem myšlení postupně vznikaly, diferencovaly se, stávaly se abstraktnějšími, ustalovaly se po stránce výrazové. Rozhodnout v jednotlivých vývojových obdobích, máme-li před sebou souvětí parataktické nebo hypotaktické, je velmi obtížné nebo i nemožné: nedovedeme se plně vžít do tehdejšího způsobu myšlení, abychom mohli jednoznačně hodnotit funkce dochovaných konstrukcí. Nebylo by lépe vzdát se klasifikace a zachycovat prostě různé druhy spojení vět, jak je najdeme v starších památkách?

Při zkoumání souvětí systému v jedné památce nebo v jednom kratším časovém úseku musíme vyvodit klasifikaci empiricky z rozboru co nejúplnějšího materiálu. Musíme se snažit pečlivou analýzou zjistit, které souvětí typy se již ztvárnily po stránce významové i výrazové, a kde je naopak tento vývoj jen v počátcích nebo ani nezačal. Nesmíme tam vnášet dnešní kritéria, třebaže se snažíme postihnout, co z dnešních konstrukcí má už tehdy jisté responze. Jde zde o podobný postup jako při zkoumání syntaktického systému nářečí, popříp. při konfrontaci dvou jazyků: nesmíme nic přenášet z jednoho systému do druhého, když to tam neexistuje.

Jiná je situace při zkoumání vývoje souvětí systému v průběhu celé jeho historie. I zde musíme pečlivě studovat systémové místo každého prostředku v jednotlivých obdobích jazykového vývoje, ale hlavním úkolem je ukázat, jak vznikaly a jak se přetvářely souvětí typy, jak se během staletí postupně tvořil dnešní souvětí systém. Musíme proto probírat společně vždycky ta spojení vět, která se vyvíjela stejným směrem, která jsou reálně spjata společnými vývojovými zákonitostmi. Souvětí typy vznikly většinou sblížením mnoha konstrukcí různého původu a jejich odrůdněním od konstrukcí jiných v souvislosti s abstraktizací a zpřesňováním myšlení; dnešní stav se nám jeví jako výslednice historického vývoje. Společný vývoj vět různého původu jedním směrem je důkazem toho, že jde o skutečný souvětí typ, reálně v jazyce existující, nikoli jen o umělou abstrakci. Musí tedy klasifikace vyrůst z empirického zjištění vývojových souvislostí mezi jednotlivými souvětími konstrukcemi, zobecněného a ověřeného pečlivou analýzou

³ Srov. v cit. stati o parataxi a hypotaxi str. 270n.

dnešního stavu, v němž se musí vývojové souvislosti promítat jako systémové vztahy.

Náš úkol je ulehčen tím, že na počátku doby historické, už v nejstarších památkách, zastihujeme souvětí na velmi pokročilém stupni vývoje; byly už položeny základy k převážné většině dnešních souvětých typů i k jejich vnitřní struktuře. Vedle toho jsou však četné zbytky staršího stavu, útvary ještě nediferencované, jasně nezačleněné do jednoho z tvořících se typů, a některé typy se formují přímo před našima očima (zejm. souvětí stupňovací a souvětí výjimečné). Ale i typy již existující procházejí rušným vnitřním vývojem a mění se i jejich vzájemné vztahy a souvislosti.

Na základě rozboru konkrétního materiálu se ukázalo, že v souvětí podřadném nebyla rozhodujícím vývojovým činitelem členská funkce vedlejší věty. Jako zvláštní typy se nevyvíjely věty podmětové, předmětové, přívlastkové a přísudkové, nýbrž zvláště probíhal vývoj vět obsahových a zvláště vývoj vět vztahových. Oba typy se nejen nesblížily (třebaže mezi nimi zůstala jistá přechodná oblast), nýbrž naopak úplně rozrůznily i tam, kde měly obdobný původ, a naopak se v rámci těchto typů sblížily věty různého původu. Proto se pro vystižení vývoje nehodí mechanické dělení podle větného členství, nýbrž rozdělení vět na obsahové a doplňovací vztahové, jak jsme je naznačili. Členská platnost není však zcela bez významu, uplatňuje se v rámci uvedených typů, proto je k ní nutno přihlížet při jejich vnitřní klasifikaci. U vět vztahových je dokonce základním vnitřním dělítkem.

Pro věty příslovečné je příznačné stírání rozdílu mezi původními relativy a spojkami jiného původu (nejlépe to vidíme v souvětí časovém). Přechodným typem jsou věty místní, které jsou pouze vztahové; proto mají ve vývoji mnoho společného s doplňovacími větami vztahovými. Ale mají funkci příslovečnou, a tak se od nich přece jen odlišily.

Při uplatnění uvedených klasifikačních zásad se nemůžeme vyhnout tomu, abychom v nejstarším období nemuseli pojednávat o jednom nediferencovaném typu vět na dvou nebo i více místech, podle toho, jakým směrem se dále vyvíjely. Tento nedostatek se snažíme překlenout odkazy. Kde se takové spojení vět dále vyvíjelo, je jeho roztržení plně oprávněno, protože k němu skutečně došlo. Kde však konstrukce záhy zanikla (věty s *nali*, a *já* . . ., *neda* aj.), může být její zařazení a interpretace sporná. Ale není bez užitku, protože ilustruje aspoň vývojové možnosti, které se z různých příčin nerealizovaly, a pomáhá k vystižení původní funkce prostředků dále se vyvíjejících.

Plné oprávnění má z hlediska vývojového základní rozdělení souvětí na souřadné a podřadné. Pod souřadným souvětím ovšem v historickém pohledu rozumíme souvěté typy, které se na základě koordinačního vztahu vět vyvíjejí ke skutečné parataxi, pod souvětím podřadným pak typy, u nichž dochází na základě pronikajícího determinačního vztahu k vývoji v hypotaxi.

CELKOVÁ CHARAKTERISTIKA VÝVOJE ČESKÉHO SOUVĚTÍ

Historický vývoj českého souvětí můžeme sledovat od sklonku XIII. a začátku XIV. stol. až do dnešní doby. Neprobíhal rovnoměrně, tak jako vůbec vývoj jazyka. V syntaxi se ze všech složek jazyka nejvíce projevuje společenská podmíněnost jazyka, a ze syntaxe opět nejvíce právě v souvětí. Souvisí to i s tím, že souvětí se rozvíjí nejintenzivněji právě ve spisovném jazyce; proto citlivě reaguje na všechny změny v jeho společenském rozšíření a v úkolech, které musí plnit.

Zhruba lze rozlišit tři hlavní vývojová období v historickém vývoji českého souvětí: první začíná vznikem spisovného jazyka, vrcholí ve XIV. stol. a sahá až do stol. XV., druhé zabírá XVI.—XVII. stol. a doznívá v době pobělohorské, třetí začíná od obrození a trvá dodnes.

O stavu souvětí v období předhistorickém můžeme usuzovat na základě jeho stavu v nejstarších památkách, ale velmi opatrně, protože překračujeme rozhodující mezník v jeho vývoji: vznik spisovného jazyka. Základní české souvěté typy vznikly ovšem už v mluveném jazyce a dosáhly značného vývojového stupně, zvláště v mluveném kulturním jazyce, o jehož delší existenci v době předspisovné nelze pochybovat.¹ Neklamným svědectvím toho je fakt, že velká část souvětých typů má již v nejstarších památkách hotové výrazové prostředky a že mnohé typy mají už jasně hypotaktickou povahu. Začátky souvětí spadají ostatně do doby velmi dávné. V mluveném jazyce se mohlo šíře rozvinout zvláště v projevech vyprávěcí povahy.²

V jazyce spisovném jsou pro rozvoj souvětí podmínky kvalitativně odlišné: projevy jsou zcela odtrženy od aktuální situace a nemohou se v nich uplatnit intonační ani mimojazykové prostředky. Proto se kladou daleko větší nároky na mluvnickou stavbu, na mluvnické vyjádření vztahů. Pisatel má však proti mluvčímu výhodu, že může formulaci promýšlet, opravovat. Kromě toho se obvykle učí na projevech starších (zejména při prepisování památek) a může se opřít o jejich výsledky. Proto může tvořit i složité souvěté konstrukce, pro něž nebyly v době předpisemné předpoklady. Kromě toho jsou první památky většinou překlady, a to překlady z vysoce vyvinutého jazyka, z latiny. Vyvstal zde úkol přetlumočit bohatě členěná latinská souvětí, najít ekvivalentní formu k vyjádření vztahů mezi větami. Veršované

¹ Srov. B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka*, Čs. vlastivěda, ř. II, 20; *K otázce mezislovanských vztahů spis. jazyků*, Slavica 24, 1955, 179n. (zvl. str. 183n.).

² Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 41n.; Jar. Bauer, *K vývoji českého souvětí*, SaS 18, 1957, 30.

skladby byly na tom lépe než próza: syntaktická stavba předlohy byla jednodušší a překládalo se volně, protože bylo nutno hledat rýmy a upravovat počet slabik ve verši. Proto vcelku vystačily s prostředky, jež vznikly už v projevech mluvených. Zato překladatelé prvních prozaických textů (srov. např. Túl, GlosOpat) zápasili někdy s překladem dosti těžce a podléhali často vlivu předlohy. Velice charakteristické je množství syntaktických latinismů zejména v překladu žaltáře. Teprve o půl století později, s rozvojem prózy, vypracovala se plně i složitější souvětňá stavba.

Vliv latiny se však uplatnil při dotváření souvětňé stavby češtiny ve XIV. stol. méně, než by se dalo očekávat. Latinské předlohy dávaly hlavně podněty k tvoření domácích konstrukcí, nedošlo k jejich mechanickému napodobení. Šlo tu o jazyk dosti vzdálený, takže přímé přejímání prostředků a konstrukcí nebylo možné. Kromě toho byl spisovný jazyk stále v kontaktu s jazykem mluveným, vedle památek překladových vznikaly i památky původní — to bylo hlavní překážkou, aby se nápadnější latinismy překladů staly obecně rozšířenými jazykovými jevy.³ Pronikavější bylo nepřímé, méně nápadné působení latiny.⁴

Jiné cizí vlivy neměly — pokud můžeme zatím soudit — na vývoji českého souvětí v staré době významnější podíl. Nedá se prokázat vliv němčiny. A nemohl se uplatnit ani vliv staroslověnštiny. Ta sice připravila půdu pro vznik domácího spisovného jazyka, ale časový odstup mezi potlačením stsl. písemnictví a vznikem prvních souvislých českých památek byl příliš velký, aby se mohly převzít hotové syntaktické prostředky. A tak má čeština mezi slovanskými jazyky výjimečné postavení, neboť rozvíjela svou souvětňou stavbu poměrně nejsamostatněji za minimální míry cizího vlivu.⁵

9 Velký rozvoj písemnictví ve XIV. stol. vedl i k upevnění a obohacení souvětňého systému, zvláště s rozšířením prózy v 2. polovině tohoto století. Byl to mnohotvárný a živý proces, vyznačující se několika charakteristickými rysy.

Pro celkovou stavbu jazykových projevů je charakteristické méně výrazné rozčlenění na uzavřené syntaktické jednotky. Nedostatek interpunkce nám zastírá intonační členění starých projevů. Přesto můžeme s velkou dávkou pravděpodobnosti tvrdit, že bylo méně výrazné než dnešní členění spisovného projevu; spíše bylo blízké navazování vět v mluvených projevech lidových. Především asi nebyly syntaktické jednotky od sebe tak jasně odděleny koncovými pauzami jako dnes; rozlišení koncové pauzy, která oddě-

³ To neznamená, že se ve spisovném jazyce neujaly žádné latinismy. Srov. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka* 29.

⁴ Viz Jar. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny*, Čs. přednášky 91—94.

⁵ Stsl. byla v syntaxi silně poplatná řečtině (srov. v cit. stati str. 75—82). Na jazyky jihoslovanské a starou ruštinu měla velký vliv církevní slovanština, na polštinu vedle latiny čeština.

luje samostatné syntaktické celky, a nekoncové, která je pouze vnitřně člení a spíše spojuje jejich části, bylo zřejmě labilní. Snadno se o tom přesvědčíme, pokusíme-li se zavést do některé staré památky dnešní interpunkci. Jednotky nejsou jasně uzavřeny ani svou syntaktickou stavbou. Kromě toho zastírá jejich hranice velmi časté užívání navazovacích slov, většinou souřadících spojek (zejm. v některých památkách prozaických nenajdeme téměř větu, která by nezačínala navazovací spojkou nebo příslovcem). Takřka závazné je jejich užití, když se připojuje složitější syntaktická jednotka začínající anteponovanou vedlejší větou nebo přechodníkovou vazbou. Navazovací slovo ji tu zřejmě oddělovalo od předcházející věty, aby nedošlo k mylnému spojení. Srov. ... *nížádnému nic neřek, i vyjde z domu a u velikém smutčě i zajde na půšt. A když, u veliké truchlosti jsa, i zablúdi, tu se mu uda přijíti k klášterci svatého Antonie. A tu uzřev miesto utěšené, tu osta. A když svatého Antonie počě tázati ... OtcB 38a; — A když jednú Eustachius ... lovieše, nadjide veliké stádo jelenuov ... A když se rytierstvo na ty jeleny oddachu, ten krásný jelen v jinú se stranu u věčší les obrátil. Tehdy Eustachius ... za tiem jelenem se oddal ... A když ... I počě ... A v tu hodinu ... A ten svatý obraz ... PasMB (Výb 524). Vlivem latiny se ve funkci navazovacích slov užívalo i relativ: *Tu on jemu vecě ... Jemuž stařec vecě* OtcB 69a (cui senex ait).*

Protějškem tohoto navazování a nevýrazného oddělení syntaktických jednotek je jejich menší vnitřní sevřenost. Zdá se, že v mnoha typech souvětí byly věty spjaty dosti volně, že zachovaly zbytky své bývalé samostatnosti. Jedním ze svědectví tohoto stavu je užívání spojek a partikulí v apodozi (na začátku věty řídící po předcházející větě vedlejší; v. § 272n.). Nejde tu o skutečné spojky, nýbrž o partikule, které se zachovaly jako relikty volnějšího navazování vět. Ale i v mnoha jiných případech je vztah vět volný a vzájemné podřízení v mluvnické stavbě není plně provedeno. K nejnápadnějším případům nedostatečného syntaktického sepětí vět patří souvětí s „anakolutem“, např. *ktož jmá kterú nádchu v nozě, ot tohot jmá [mistr] mléko kozie* MastMus 120; *coť ona prvá [puška s mastí] neduha zapudí, a tatoť vice neduha zbudí* MastMus 143.⁶ Také přebujelá korelace se vysvětluje jako projev potřeby pevněji věty stmelit.

Vedle parataktických a hypotaktických konstrukcí žily dále k vyjádření týchž vztahů konstrukce, které se nepřetvořily ani v hypotaxi, ani v parataxi, nýbrž zachovaly volnější sepětí vět. Jsou to především souvětí s *ano*, v nichž pronikají nejrůznější významové vztahy; *ano* samo však nebylo ve XIV. stol. ještě jejich výrazovým prostředkem a zachovávalo si zřejmě funkci

⁶ O jiných zbytečích volnější vazby vět a větných částí viz B. Havránek, *Metodická problematika*, K hist.srov. studiu 77n.; *Textová kritika*, Studie ze slov. jazykovědy 54n.; Jar. Bauer, *Stč. věta a stč. souvětí na podkladě srovnávacím*, K hist.srov. studiu 112n.

náladové partikule. Věta jím uvedená se také ve své stavbě nepodřizovala určené větě (srov. např. zachování prezentu ve větách obsahových i jiných). Teprve v dalším vývoji nabývalo *ano* částečně spojkové funkce. Podobně tomu bylo s větami uvozenými řídkým *nali*, a se zájmenem 1. a 2. os. aj.,⁷ např. *své matere synu kladls úraz, a já sem mlčal, a ty to činiš* ŠtítVrt 233(G); *Augustine, ano malá robátka . . . buohu slúžie, azda ty téhož nemóžeš učiniti?* PasU 186b1 (T).

V první pol. XIV. stol. nebyly ještě jasně diferencovány funkce spojky *až* (časová, účinková a slučovací), nebylo rozlišeno odporovací a výjmkové *než* aj. Na všechny podobné případy upozorňujeme při výkladu souvětých typů.

Teprve v prozaických textech se vytvořily nové typy souvětí — stupňovací (v. § 61) a výjmkový (§ 271); mnohé typy už dříve doložené se teprve plně rozvinuly.

Také rozvinutí složitého souvětí nastalo v plné míře teprve v próze. V starších památkách veršovaných najdeme již sice souvětí složená z větššího počtu vět, ale mají obvykle povahu řetězce postupně se odvíjejícího. Např. *když mniše, by kněžstvem byl jíst, posla do Domažlic list, aby Němce do země lesem pustili a Domažlic jím s tiem krajem postúpili* DalL 63.45—48; *král Macedo, když to zvědě, své lidi k boji pořiedě — jež uvěřiti protivno i také zajisté divno, že tak maje lidí málo, avšak se mu to dostalo, jež pobi ty všě voje, jakož brzo došel boje, tak jakž, což nepřátel bylo, nic nebo velmi málo zbylo* AlxV 1132—1141.

Naproti tomu v próze, zejm. nábožensko-filosofické, vytvořila se složitá souvětí komplikovaně organizovaná. Někdy jsou nepřehledná a těžko srozumitelná, ale vedle nich se objevují umné periody, symetricky stavěné. Mistrem v složitě stavbě souvětí byl Štítíný. Srov. jednu z jeho méně rozsáhlých period: *Ale jakož tu tělesně padl Eleazar, když, uzřev znamenie královo, svého protivníka, mněl, by tu král byl, ano jeho tu nebylo, i zapomanuv sebe hnal tam, pořítit slona a slon jej připadl, a tak on tu zahynul: takéž někto z duchovních, uzře v někom znamenie hříechu smrtdelného, i mní, by tu byl hříech smrtdelný, a bude onoho súditi křivě aneb tresktati; a tak sejde v své rozšafnosti, i nebudú naň tbáti, jako na umrlého, poněvadž jej uzříe bez rozomu* ŠtítSáz 63a1. Jasná stavba periody pěkně vynikne ve srovnání s tímto jednodušším, ale méně přehledným souvětím Husovým: *Protož, ač sv. Pavel ukazuje Korintským a tak i jiným dobrým křestánóm, že vešken svět jich jest, však ne proto, jsa dóstojnějši nad nimi, velebil se, by chtěl jich sbožím vlásti, nébrž nechtěl jich sboží bráti, a káže jim ale dělal rukama, aby nedal nad sebu kázani svému pohoršení, jakož sám die* HusSvatokup 130a.

Složitost souvětí se do velké míry řídila zaměřením projevu a jeho obsahem, v překladech i předlohou. Důležité však je, že se složitá souvětá stavba stá-

⁷ Srov. Trávníčkův v rozbor funkce *ano* a *nali* v *Nesl. větách I*; viz též zde v jednotlivých kapitolách.

vala obvyklou. Tak např. přestalo časem dělat potíže užití spojky v souvětí, v němž je jedna věta rozvita celým podřadným souvětím s anteponovanou větou vedlejší. Dnes klademe spojku před tuto větu vedlejší, takže se tam setkájí spojky dvě. V starém jazyce nebylo odtržení spojky od věty, kníž bezprostředně patří, ještě obvyklé, proto se zde často objevovalo spojení asyndetické; např. *Záviš káza královi pověděti, chtěl-li by jemu milostiv býti, chtěl by mu zajtra úžitečně poslúžiti* DalL 92.62—64 (nč. *že kdyby chtěl*). Nebo se kladla spojka až za anteponovanou rozvíjející větu: *nebt to bývá, ktož chce býti přítel tohoto světa, žeť bude nepřítel božie* ŠtítSáz 89a1. Jindy se opakovala na obou místech: *aj z toho ustavení svatého jest dódod, že, kdyby římský biskup ustavil nehodného k biskupství . . . , že má král moc, aby toho nepřijal* HusSvatokup 201a. Ale vedle toho se už začal ustalovat dnešní stav: *velikét jest potvrzenie naše viery, že, donidž židé byli právi v své viere věřie, že přide Messiáš, totiž spasitel světa, byli lid boží, proroky měli* ŠtítKlem 176 (G).

Pro XIV. stol. je ještě charakteristická neustálená podoba základních spojovacích prostředků. Srov. např. vylučovací *neb*, *nebo*, *nebt*, *neboť*, *aneb/o/t/*, obsahové *že*, *ež*, *jež*, *ž*, *žež*, časové *doňuž*, *doňadž*, *doňavadž*, *doňevadž*, *doniž*, *donid*, *donidž*, *doňovadž*, *doňvadž*, *doňrudž* apod. Ale jedna podoba už začíná vítězit. U mnohých spojovacích prostředků se při častém užívání ve spisovných projevech stíraly významové odstíny spjaté s jejich původem. To mělo značný dosah pro vnitřní sjednocování souvětých typů. Na druhé straně se dospívalo k výrazové diferenciaci různých typů, vznikaly nové složené spojky. A vytvořily se podmínky pro vystředání relativ a spojek z kmene **jo-* novými prostředky původu interrogativního, které zčásti začalo už v době předhistorické. Srov. o tom § 284.

Století XV. je pro české souvětí dobou velkého přerodu. Demokratizace spisovného jazyka za husitského revolučního hnutí⁸ se projevila i v souvětí: zastaralé prvky, které se udržovaly jen tradicí, rychle ustupují, otvírá se cesta k dovršení vývojových procesů, které se začínaly projevat už ve XIV. stol. V této době se provádí v plném rozsahu výměna spojek relativního původu, začíná i ústup vztažného zájmena *jenž*. Souvětá stavba se oprostuje a pronikají do ní prvky z živé řeči (některé dávají vznik novým spojkám: citoslovce *ba* se stává výrazem stupňovacího vztahu, záporka *ne* se stala základem spojky *něbrž*). Zároveň dochází k dalšímu zpřesňování významu prostředků mnohoznačných (srov. zánik podmínkového významu *ač*, vylučovacího *leč* aj.). Mnoho z toho se dokončuje až v XVI. stol. Přitom jsou v XV. stol. velké rozdíly mezi památkami z různých stylů: zatímco opisy starších předloh zachovávají do velké míry původní podobu a podobají se tak ve stavbě souvětí památkám ze XIV. stol., jiné jsou zřejmě blízké mluvené řeči a archaismů mají jen málo.

⁸ Srov. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka* 36n.

Po době velkých změn dochází v XVI. stol. ve vývoji souvětí k jistému ustálení: souvětne typy jsou již v podstatě hotovy, význam prostředků je stabilizován. Spisovný jazyk se vzdaluje od živé řeči a napodobuje v syntaktické stavbě jazyky klasické, zvl. latinu. To se projevuje novou komplikací souvětne stavby, vytvářením složitých souvětí, šířením kondicionálu ve vedlejších větách podle lat. konjunktivu, vkládáním vedlejší věty do věty řídicí, hypertrofií spojovacích relativ aj.⁹ Autonomnost spisovného jazyka dovoluje zachovat prostředky, které v živé řeči zanikly (*jenž, jelikož, ještě* aj.) nebo se ani nerozvinuly (např. spojky s *-brž*). Vedle památek se značně umělou skladbou máme však jiné se stavbou jednodušší, živější. Příznačný je rozdíl mezi předmluvami a výklady a mezi vlastním biblickým textem Kralické bible: v tom se nemohla uplatnit vyumělkovanost humanistické skladby, protože se držel ve stavbě souvětí poměrně prostých schémat originálu a navazoval i na starší tradici biblického textu, ale odrazilo se tam zpřesnění spojovacích prostředků, jasnější stavba vět a jiné kladné stránky humanistické syntaxe. Proto mohl jazyk Kralické bible mít tak velký vliv v době pozdější, když se navazovalo na jazyk XVI.—XVII. století.

Stagnace a zatlačování spisovného jazyka z jeho funkcí po Bílé hoře se odráží i ve stavbě souvětí. Zčásti se drží starší stav, zčásti dochází k jeho zjednodušení. Přitom však nenastalo skutečné sblížení s jazykem lidovým, nýbrž ustálily se jisté prostředky potřebné v poměrně jednoduchých spisovných projevech (v knížkách lidového čtení se např. hojně užívá navazovacích relativ) a střídají se nesystematicky s prvky hovorovými nebo i lidovými.

Nová spisovná čeština nenavázala na tento jazyk — dozníval pouze v populárně zaměřených knížkách a časopisech (edice Krameriovy, Hýblový Rozmanitostí aj.). Místo toho se vrátila k složitému, ale vytříbenému syntaktickému systému veleslavínského a bratrské češtiny. Ten se potom v praktickém užití musel postupně přizpůsobovat rostoucím sdělným potřebám, zjednodušoval se, ale zachovával si přesnost a jiné přednosti staršího jazyka. Z množství spojovacích prostředků, oživených z různých chronologických vrstev staršího jazyka, ustalovaly se ve společenském úzu ty nejvhodnější a ostatní buď zanikaly, nebo se stávaly stylisticky zabarveným protějškem prostředků základních.¹⁰ Vznikaly ovšem i nové spojky (*zatímco* aj.). Docházelo ke sblížení s jazykem mluveným i lidovým, ale přitom se spisovný jazyk nevzdával své osobitosti. Navázání na starší češtinu zabránilo pronikavějšímu uplatnění německého vlivu. Vcelku se novočeský souvětne systém ve svých hlavních rysech ustálil již v první polovině XIX. stol.

⁹ Viz tamtéž 49n.

¹⁰ Srov. tamtéž 97n.; v. též Al. Jedlička, *K otázce jazykové kultury v 30. a 40. letech XIX. stol.*, Studie a práce linguist. I, 459n.; M. Grepl, *K podmínkám diferenciacie spojovacích prostředků v obroz. spis. jazyce*, Studie ze slov. jazykovědy 109—118; *Vývoj spis. češtiny za obrození a jazyková teorie*, Sborník fil. fak. Brno 1958, A6, 74—87.

V druhé polovině XIX. stol. se uplatnil nový význačný faktor, který přispěl k oproštění a zpružnění syntaxe: vliv hovorové podoby spisovného jazyka.¹¹ Byl silnější než předpisy mluvnic, které v syntaxi vycházely stále z jazyka veleslavínského (V. Zikmund), popříp. též z archaických dialektů (Fr. Bartoš).¹² Gebauerova kodifikace největší archaismy z mluvnic odstranila (obnovuje však v plném rozsahu užívání shodného relativu *jenž*).

V době nejnovější se dovršilo stylistické rozrůznění spojovacích prostředků. Zčásti domácím vývojem, zčásti cizím vlivem přehodnocují se některá hypotaktická spojení ve výrazový prostředek koordinačního vztahu vět, ale to zůstává jen jevem knižním. Vcelku se spisovný jazyk vyhýbá nadměrně složitě souvětne stavbě, ale zachovává si všechny prostředky k její realizaci.

¹¹ Viz B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka* 110.

¹² Tamtéž 121—122.

Vývoj souvětňých typů probíhal od původního volného řazení vět k pevnému významovému i formálnímu (mluvnickému a intonačnímu) sepětí. Nesl se dvojím základním směrem: k vytvoření typů souřadných a podřadných. Věty vložené netvořily v starším jazyce samostatný typ, ale udržovaly si výrazovou i významovou souvislost s některými typy podřadnými; proto je probíráme spolu s nimi.

I. TYPY SOUŘADNÉ

Z pouhého navazování vět v souvislých jazykových projevech vznikala už v době předhistorické souvětí, v nichž byly věty těsněji spjaty nějakým významovým vztahem, ale zachovávaly si syntaktickou a obsahovou rovnoprávnost. Jednotlivé konkrétní odstíny významového vztahu vyplývaly původně z obsahu spojených vět, ale záhy se přenášelo jejich vyjadřování na slova, která se stala spojovacími prostředky — spojkami. Vedle toho zůstala i spojení asyndetická a souvětí, v nichž vztah pomáhají vyjádřit některá slova svým lexikálním významem. Mají tedy povahu parataktickou. Hypotaktické vyjádření proniká sem jen zřídka a sekundárně.

12

Souvětí vyjadřující podobné odstíny významového vztahu se seskupovala v širší typy, když si mluvčí uvědomili jejich blízkost a dovedli abstrahovat od rozdílů v jednotlivostech. Tak vznikaly typy souřadného souvětí — nejprve asi slučovací, odporovací, vylučovací a vysvětlovací (důvodový), brzo i důsledkový, a nakonec, už v době historické, stupňovací. Zůstaly ovšem i případy přechodné. A dále existovala spojení vět, v nichž k takovému přehodnocení nedošlo, která se plně nezařadila do celkového vývoje a pouze se s některým typem sblížila.

Na počátku doby historické (tj. pro vývoj souvětí rozmezí XIII. a XIV. stol.) zastihujeme souřadné typy mimo stupňovací již na dosti pokročilém stupni vývoje. Ale jsou v nich i četné relikty staršího stavu a můžeme dobře sledovat, jak se dále vyvíjejí. Jde tu zpravidla o sblížení mezi jednotlivými odstíny, přecházení prostředků z jednoho do druhého a jejich rostoucí abstraktizaci, takže se stávají pouze výrazovým prostředkem širšího vztahu bez vedlejších odstínů. Přitom si však jiné zachovávají speciálnější význam a tvoří se i nové speciální spojovací výrazy k výraznému vyjádření nuancí vztahu. Zároveň probíhá stylistická diferenciací prostředků, v starém jazyce bohužel těžko postizitelná.

13 Souvětí slučovací je spojení vět, které se k sobě přiřazují jako sobě rovné (tj. jsou spjaty vztahem koordinace) a vyjadřují buď složky jedné události, jednoho obrazu, nebo samostatné myšlenky tematicky nějak spjaté, anebo další rozvinutí jedné myšlenky.

Obvykle se souvětí slučovací definuje jen jako spojení vět, které se k sobě prostě přiřazují jako sobě rovné,¹ a nemluví se o jejich významovém vztahu. Z toho pak plyne, že se sem zahrnují všechna souřadná souvětí, v nichž mezi spojenými větami neproniká jasněji nějaký významový vztah — odporovací, stupňovací, vylučovací, důsledkový, důvodový nebo vysvětlovací. To však odvádí od skutečné analýzy významových vztahů mezi větami a způsobů jejich vyjádření. Při pohledu historickém nám pak splývají pod pojmem slučovacího souvětí nejrozmanitější typy souvětí s různým významovým vztahem vět, představující zárodky vývoje různých souvětých typů, a to jen proto, že neměly ještě zřetelných výrazových prostředků k vyjádření daného vztahu. Za slučovací se prostě označuje každé spojení vět spojkou *a*, *i* nebo asyndetické, pokud v něm neproniká zřetelně některý z tradičně uznávaných souřadných vztahů; mluví se pak o změně souřadného souvětí slučovacího v různé typy hypotaktické apod. Ve skutečnosti zde však jde o zbytky prostého řazení vět vedle sebe, z něhož teprve vyrůstá skutečná parataxe a hypotaxe.² (V. § 277n.) Nebylo by tedy správné probírat souvětí slučovací v jiné rovině než ostatní souřadné typy; musíme se pokusit ukázat, jak se i toto souvětí vyvinulo v svérázný souvětý typ, vnitřně diferencovaný a mající speciální výrazové prostředky. O spojeních vět, která se vyvíjela jiným směrem — ať už k hypotaxi nebo k jiným typům parataktickým — pojednáme u příslušných souvětých typů.

V dnešní češtině je vnitřní diference slučovacího souvětí do značné míry zastřena tím, že základní slučovací spojka *a* má téměř výlučné postavení skoro při všech odstínech slučovacího vztahu; chybí zde výrazné rozlišení výrazové, jak je máme např. v souvětí odporovacím nebo vylučovacím. Můžeme ji však rekonstruovat srovnáním českého stavu s těmi slovanskými jazyky, které mají větší počet živých výrazových prostředků slučovacího vztahu.³ Lze rozlišit trojí druh spojení:

1. Spojené věty tvoří složky jedné události nebo jednoho obrazu;

¹ Srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 76; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 668; B. Havránek—A. Jedlička, *Stručná mluvnice* 175; v. též definici slučovacího vztahu ve Šmilauerově *Nč. skladbě* 368. Fr. Kopečný (*Základy* 255n.) mluví o „prostém přiřazování“.

² Viz B. Havránek, *Metodická problematika*, K hist.srov. studiu 77n., zvl. 81—83. Srov. též Jar. Bauer, *K vývoji českého souvětí*, SaS 18, 1957, 29—30.

³ Porovnání s ruštinou v. ve stati Jar. Bauer, *Souřadné souvětí*, Kapitoly ze srov. mluvnice ruské a české II, v tisku.

přítom jde *a*) buď o děje existující zároveň, vedle sebe, *b*) nebo po sobě následující, *c*) anebo volně se střídající. První dva případy tvoří vlastní jádro slučovacího vztahu; sem patří i slučovací spojení paralelních vedlejších vět ve složitém podřadném souvětí (to v mnohém připomíná spojení několikanásobných členů věty). Např. *Stromy okolo zámku zelenaly se jako brčál, na lukách bylo plno strakatého kvítí, vysoko v povětří švitořil skřivánek a v bystré řece projížděly se hejna drobných rybiček* Erben; *Ani větříček se nehnul, ani hlásek se neozval* Jirásek; *Králevic rozloučil se s otcem, vsedl na koně a jel si pro tu nevěstu* Erben; *Když tam dorazil a když stanul před branou, oslovil strážce brány* Vančura; *Oni musí vidět, jak zimní mlhy se šourají po vodách i jak rákosí se výročně ověšuje jíním* Neruda. Vedle základní spojky *a* se zde ojedinele užívá *i* (obvykle jen ke spojení paralelních vět vedlejších) a ke spojení vět záporných též *ani* (opakované *ani* — *ani* zároveň zdůrazňuje a vytýká těsnost vztahu; je možné v podstatě jen při odstínu *1a*); možné je i spojení asyndetické. Prostorové rozmístění dějů nebo jejich časový sled se může vyjádřit prostředky lexikálními (*tu — tam, napřed — potom* apod.). — Volné střídání dějů (*c*) se vyjadřuje opakovanými výrazy *hned — hned, tu — tu*; blíží se trochu vztahu vylučovacímu: *Počasi bylo nestálé: hned bylo hezky, hned zas přšelo; Tu upozoruje, že mi schází knoflík na zimníku, tu že mám odtržené pouťko* Šimáček.

2. Druhá věta (popříp. i třetí a další) připojuje k první něco nového, přináší další myšlenku. Tato novost, rozdílnost může snadno přecházet v kontrast, protiklad — proto je zde plynulý přechod k odporovacímu vztahu s odstínem protikladnosti (v. § 26), např. *Šli pro vodu a já jsem zatím rozdělal oheň; Byl dlouho nemocen a potom změnil zaměstnání*. V souvětí tohoto typu je možná jen spojka *a* (nikoli *i* nebo *ani*), popříp. příslovce *pak* aj.

3. Druhá věta nějak dále rozvíjí to, co bylo řečeno ve větě první, navazuje na některý její člen nebo na celý obsah věty, popříp. z něho vyvozuje jistý závěr. (Odtud je přechod ke vztahu důsledkovému a vysvětlovacímu.) Např. *Dvě stě mil odtud je hora, a v té hoře skála, a v té skále drahý kámen, a ten kámen je ona* Erben; *Zápas se vydařil a všichni diváci byli spokojeni*. V tomto typu souvětí může se vztah vět vyjádřit spojovacím relativem (tzv. nepravé věty vztažné): *Jára kočka ráda seděla a dřímala na královském trůně, což se jiným kočkám obyčejně nestává* K. Čapek; *Minuli Lokot, Lično, za nímž pak přijala je širá tišina lesů* Jirásek.

Zvláštní odstín zde tvoří věty s *až*, v nichž se vyjadřuje zakončení dlouho-trvajícího děje (a tedy vlastně jeho výsledek): *I přišlo mu jet velikým lesem, a tím lesem jel pořád, až se mu pak už cesta ztratila* Erben; *Pracoval ve dne v noci, až konečně práci dokončil*.

Věty mohou být spojeny buď těsně, sevřeně, anebo je některá připojena volněji jako dodatek, anebo se konečně jedna věta k druhé postupně přičleňuje (výrazovým prostředkem tu je zejména polysyndeton), např. *Podlaha zelený*

hedvábný koberec, a kolem ve zdi dvanácte vysokých oken ve zlatých rámcích, a v každém okně na skle křišťálovém byla panna duhovými barvami vyobrazená Erben (zde jde o vztah 1a); Byl jeden král a byl už starý a neměl než jednoho syna Erben. Někdy se slučovací spojky užívá i ve funkci navazovací (po koncové pauze) k připojení nové věty k předcházejícímu kontextu.

V jazyce stč. není sice slučovací souvětí ještě jasně formálně odlišeno od pouhého navazování vět, ale již na počátku doby historické zde zastihujeme skoro všechny spojovací prostředky, které v něm slouží dnes. Jejich vzájemný poměr byl však trochu jiný.

Slučovací souvětí asyndetické, s příslovci a s *an, ana* . . .

- 14 **Asyndetické spojování vět** beze všech prostředků vyjadřujících vztah mezi větami není časté. To je pochopitelné, uvážíme-li, že v mluvené řeči před vznikem spisovného jazyka bylo jistě široce rozvinuto spojování vět různými spojovacími a navazovacími slovy (srov. § 9). Spisovné projevy tento stav zčásti zachovaly, zejména v próze. Naproti tomu pro některé staré skladby veršované je asyndetické spojování vět příznačné. Srov. *pomoci tvé žádám, smiluj se nad námi, utěš smutné, otžeň vše zlé, svatý Václave! PísVácl; v chlebnéj tváři ty se skrýváš, božskou světlost tu pokrýváš, čele v oplacě přebýváš, čele na nebi počíváš* Kunh 33—36; *tu své divy ty zjevuješ, když nás hříšných navščeňuješ, chléb v své tělo proměňuješ, z vína svú krev učínuješ* Kunh 29—32; *ti velikého utrpenie biechu, zelice za obyčej jediechu, chléb pořiedku jmějiechu, jáhly jedno na veliku noc jediechu, masa, rýb, vajec i jmenovati nechtiechu, rohožě za posteľe jmějiechu, kámen hlavě za podušku kladiiechu, hrozným se bitím na modlitbě tepiechu, řiedko kdy mezi sebu mluviechu. . .* DaLL 37.4—12; *mnoho slepých prohlédáše, chromých bez čísla uzdravováše; běsy ot lidí othonieval, boží mocí belhavým choditi kázal; mnozi němí jsú mluvíli. . .* Hrad 18b. Zčásti zde může jít i o umělecký záměr. Ve všech případech vyjadřují spojené věty složky téže události, téhož obrazu. Podobné příklady najdeme i v próze, např. *peniez dávám, boha hněvám, hříechem se plním, vláhu dobrú života tratím, život krátím, učenie i s rozumem tratím* Hus Erb 1.202 (G); *ne proto dieme zbožnými své krále a své ciesaře, že snad dlúho kralovali, mocni byli, své nepřátely přemáhali, veliká města vzdělávali, zde pamět svých jmen ostavili. . .* ŠtítŠach 297b (slučovací spojení v několikanásobné větě vedlejší). A jsou dosti časté i v dnešním jazyce, zejména při popisech. Asyndetické spojování menšího počtu vět, zvláště dvou, není takto vázáno: *žádáš-li muk, počekaj maličko; v peklet jsú hotovy, těch budeš dosti mieti* OtcB 6b; *neboj se, jáť pójdu před tebu před král, obdržím to, že . . .* [mezi prvními dvěma větami je vztah důvodový, mezi druhou a třetí slučovací] ŠtítBarl 74a; *z těch tři loží hospodář nejlepší lože přistrojiti dal pro své hosti, ty dobrá dva druhy na ně uvedl*

jest HynRozpr 132a; *Jira Vlček chodíval po jarmarcích, měšce řezal, krádal* LounA 3a—1572 (O). Není však časté.

15 Častější než úplné asyndeton jsou souvětí, v nichž je významový vztah mezi větami vyjádřen prostředky lexikálními, zejména adverbii. Z nich zejména také/ž/ a k tomu mají nejbliže k prostému slučování: *ale nemož se město na hoře skrýti, takéž oheň pod kádí býti* Hrad 5a; *Nilá potoka tak řečeného rozvodnění napřed pravieše aneb opět přesušenie; takéž napřed lidem pravieše pro jich hříechy božie rozhněvámie. . .* Otc 3b; *pán mě neb obec poslala bez peněz, také ty máš mi dáti duchovní věc bez peněz* HusErb 1.435 (G); v užití navazovacím: *také v Konstantinopoli jest mnoho svatých miest. Neb tu leží svatá Anna. . . Také leží tu svatý Jan Zlatoušty. . . Také jsú tu mnozi čbánové. . .* CestMand 160a2 (v této památce je takové připojování vět ve vyprávění velmi časté); — *mnozi němí jsú mluvíli, k tomu hluší jsú slyšeli* Hrad 18b; *jedl krmí lahodných mnoho, k tomu se opie vínem z toho, až sebu nic již nevládnieše* Svár 89.

Časový sled dějů naznačují adverbia *potom, pak, prvé* — již apod., např. *o velicé noci světíme hod jeho [Kristova] z mrtvých vstánie, potom světíme jeho do nebe vstúpenie* ŠtítVrt 189 (G); *prvé byla si v nepokoji pro nemoc, již (nunc) jdi zdráva u pokoji* HusErb 2.405 (G); *najprvé aby zpôsobil je [člověk své srdce], druhé aby je otevřel, třetie aby jeho ostřiehal* ŠtítVrt 244 (G).

Distributivnost dějů, místní nebo časovou, popříp. střídání dějů, vyjadřují opakovaná příslovce *onde* — *onde, jednak* — *jednak*,⁴ *tu* — *tu, brzo* — *brzo* aj., např. *ondeť biechu kameníci, onde zedníci, onde tesári, onde vápeníci etc.* TrojD 92b; *však vás za obyčej tepú, jednak burcuji, jednak svlekú, vymyšľujíc muky nové* Podk 178; *nebo [v bitvě] aj toť jednak s jedné strany padnieše jich mnoho, jednak s oné, jednak s této raňeni ležiechu* Pulk 95a (G); *tu se teprv moře vlnami až k nebi kouřiti začne, tu nás sobě vlny jako miče podávají, tu se hlubiny odvírají a nás jednáč sehliti pohrožují, jednáč zhůru zase vymítají; tu nás vítr v kolo bere a jednáč sem, jednáč tam námi hází. . .* KomLab 217; *brzo běžela ke dveřúm, již-li čedě ke spaní se strojí, brzo k oknům, spatřujíc k nebi, mnoho-li noci ubylo* Troj (Z). Z uvedených výrazů mělo asi *onde* i význam deiktický. Také pův. deiktické citoslovce *ono* — *ono* slouží někdy k vyjádření distributivnosti: *ono na žeň šli, ono na vinnice kopat, ono na louky dělat, ono i ono* RokPost 2a.⁵

Rozdělení dějů na různé činitele vyjadřuje toto souvětí: *neb ti otci světi sú u předměstí přebývali, druzí v skalí a jeskyně za domy mievali, jiní na hluché púšti se osázeli. . .* OtcB 2a.

⁴ Vedle toho bývá i *jednak* — *a jednak*: *a když on jednak se na čele a jednak na prsech znamením svatého kříže požehnáše a jednak se na modlitby dadiieše. . .* OtcB 129a (nunc — nunc).

⁵ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 105, 211—212. Podle Trávníčkova zjištění mělo kdysi deiktický význam i *tu*.

Slučovací vztah bývá i mezi větami, z nichž druhá je uvozena zájmenem *an, ana, ano*, např.: *pověděchu Labanovi, že ušel Jakub, an pojem syny i stíhá ho Comest 40a (G); daj věděti nám, kto ten, po němž ty túžiš. . . Ana odpovědě směle řkác LegKat 1284; člověk jsa mlád chodí, ano jemu nic neškodí Hrad 139a; přišel sv. Jan ani jeda ani pie, ani pravie o něm, by jměl diábla v sobě. Přišel syn boží jeda a pie, ani pravie: Toť člověk obžerce a opilec vína Mat 32a (S) (venit Ioannes neque manducans neque bibens, et dicunt . . . venit filius hominis manducans et bibens, et dicunt). Z dnešního hlediska vidíme zde splynutí slučovací spojky *a* se zájmenem 3. osoby, popříp. odkazovacím demonstrativem *on, ona, ono*. Je možné, že takové chápání zčásti pronikalo už v stč., ale jistě není původní: i zde jde o přehodnocení deiktického citoslovce *ano*. (Srov. § 86.)⁶*

Slučovací souvětí se spojkami *ať, až*

16

Vedle základních spojek *i, a, ani, ni*, o nichž pojednáme níže, najdeme v stč. souvětí slučovacím sporadicky spojkou *ať* a častěji *až*. Ani jedna ani druhá se nestala výrazovým prostředkem slučovacího vztahu.

Spojka *ať*, dosti častá ve větách obsahových přacíh a účelových (v. §§ 125, 229), má zdánlivě slučovací význam v několika dokladech ze ŽaltWittb. Podle Gebauera (*Slovník I*, 20) jde tu o neumělý překlad lat. *et*. Srovnání těchto míst s jinými žaltáři však obraz značně změní:

sudi mě podle pravedlnosti mé, hospodine bože. můj, ať se nenaveselují mně, ať nedějí v sírcích svých ŽaltWittb 34.24—25 (et non supergaudeant) × ŽaltKlem aby se neveselili nade mní, aby neřekli × ŽaltPod ani radujte se proti mně, ať neřkú × BiblKral ať se neradují nade mnou, ať neřikají;
styďte se, i zamuťte se věky věkóm, i pohaňeni buďte, i zhyťte, ať poznají, že jmě tobě hospodin ŽaltWittb 82.19 (et cognoscant) × ŽaltKlem aby poznali × ŽaltPod ať poznají || BiblKral a tak ať poznají;
a rozum daj mi, ať živ budu ŽaltWittb 118.144 (et vivam) × ŽaltKlem (= ŽaltPod) rozum daj mi, a živ budu × BiblKral dej mi z ní rozumnosti nabýti, tak abych živ býti mohl;
vzpovídajte se tobě, hospodine, všicci králi zemsci, a nebo jsú slyšeli všecka slova úst tvých; ať zpívajú na cestě hospodinově, nebo veliká jest sláva hospodinova ŽaltWittb 137.4—5 (confiteantur . . . et cantent) × ŽaltKlem zpovídajte se . . . a spievajte, ŽaltPod i zpievajte, BiblKral oslavovati tě budou . . . a zpívati budou.

Konfrontace textů ukazuje, že je tu v prvních třech dokladech možná interpretace vět s *ať* jako vět účelových (všude stojí po větě s imperativem, jak je to u *ať* obvyklé, v. § 229). Ve čtvrtém dokladu pak jde zřejmě o souřadné spojení, ale *ať zpívajú* zde stojí paralelně s imperativem *zpovídajte se*, takže se lze ptát, není-li to již ojedinělý doklad na užití *ať* s indikativem ve funkci opsaného impe-

⁶ Další výrazy v. v Zikmundově *Skladbě* 542—544. O stavu za obrození srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 476n.

rativu (v. § 126, pozn. 13). Je nutno počítat také s variantami latinské předlohy, odchylnými od přijatého textu Vulgaty (nejednou docházelo i k matení *et a ut*).⁷

Nemůžeme tedy v uvedených dokladech vidět bezpečné svědectví o slučovacím významu stč. *ať*.

Jiné povahy jsou doklady, na které upozornil J. Gebauer (*Slovník I*, 20) a Fr. Trávníček (*Skladba* 65): *nýnie-li tě lén slyšeti, a ti budu vyprávěti, proč se mu [městu Troji] rušení stalo AlxV 716; kaž komorníkóm, a ti provedú třetí póhon Rožmb 78*. Podle Trávníčka zde ještě nejde o *ať*, ale o relikv volného spojení *a* se zájmenem *ti* (v dokladu z Alx dat. sg. osobního zájmena, v dokladu z Rožmb nom. plur. ukazovacího zájmena). Přitom by však v prvním dokladu nešlo o slučovací *ať*, nýbrž o *ať* v apodozi souvětí podmínkového (v. § 126). V druhém dokladu již mohl pronikat smysl přací (*ať provedou*); tak chápe doklad Gebauer.

Snad by mohlo jít o slučovací *ať* v tomto dokladě: *blízť jest den boží veliký a velmi spěšný hlas dne božieho hořký, ať silný bude a pěti názi, ten den, den hněvu . . . ŠtítBarl 49a*. Jde tu o parafrázi prorocství Sofoniášova (1.14n.); srov. z BiblKral: *Blízkýť jest den Hospodinův veliký, blízkýť jest, pravím, a rychlý velmi zvuk dne Hospodinova, tuť hořce křičeti bude udatný. Den rozhněvání bude ten den . . .* Místo je však dosti temné a možná trochu zkomolené, takže se z něho neodvažujeme dělat závěry.

Naše analýza ukázala, že se nám v stč. textech nepodařilo najít žádný bezpečný doklad na slučovací užití spojky *ať*. O vzniku přacího a účelového *ať* v. § 126.

Slučovací užití nemáme dosvědčeno ani ze staré ruštiny, kde *amb* (*amu, amō*) bylo dosti časté. Srov. I. I. Sreznevskij, *Материалы I*, 32—33; L. A. Bulachovskij, *Исход. комментарии* 374; T. P. Lomtev, *Очерку* 522 a 524. Není doloženo ani u stpol. *ať* (v. *Slovník stpol. I*, 20—21).

Spojka *až* je v souvětích smyslem slučovacích doložena v dokladech dvojího druhu.

J. Gebauer (*Slovník I*, 21) upozornil na dva doklady z EvSeit: *na mále, až neužříte mne; a opět na mále, a užříte mě J 16.16 (modicum et iam non videbitis me, et iterum modicum et videbitis me) × EvZim na mále, a již neužříte mne, opět na mále, a užříte mě (pod. EvOl); na mále, až mě neužříte; opět na mále, až mě užříte J 16.19 (modicum, et non videbitis, modicum et videbitis) × EvZim na mále, a neužříte mne; opět na mále, a užříte mě (pod. EvOl)*. Spojka *až* zde asi nemá čistě slučovací význam, nýbrž obdobný význam jako v časových sou-

⁷ Srov. interpretaci uvedených míst v lat. překladu žalmů Tremelia a Junia (Hannoviae 1624): *et ne laetentur de me; ne dicant 34.24—25; ut cognoscatur te 82.19; prudentem me effice, ut vivam 118.144; celebrabunt te . . . et canent 137.4—5*. Podobný problém je s interpretací stpol. *ať* v Bibli královny Žofie. Srov. Jar. Bauer, *Kilka uwag do haseł spójnikowych w Słowniku staropolskim*, *Język Polski* 38, 1958, 16—17.

větích vyjadřujících rychlý, nečekaný nástup druhého děje (*ne — až, než — až, jedno — až, sotva — až* apod., v. §§ 170, 172). Jasně na to ukazuje první užití v J 16.16, kde stojí za lat. *et iam* proti a již jiných textů.⁸

V Otc najdeme návazovací *až*, střídající se s *a*: *ta hubenicě . . . počť před nimi prositi a žádati, abych jiej odpustil ten účinek. I vecé ten, jenž mi posluhováše, a řka. — Až já to zvědě, aby od lidí úkoruov netrpěl, a já vstav i jidech sém* OtcB 74b × Otc ACE a. Srov. též *a × až* v OtcB 198a × OtcACE, OtcB 166b × OtcAC. V návazovacím užití je zde význam spojky do značné míry setřen, ale přesto lze říci, že tu asi nejde o vztah čistě slučovací.

Častěji je v souvětí slučovací *až*, které připojuje druhou větu ve smyslu „a potom“, „a nakonec“. V této funkci se drží dodnes. V jazyce stč. však bylo místo tohoto typu trochu jiné: nebyly ještě přesně rozlišeny a ustáleny tři funkce *až*, slučovací (*až* = „a nakonec“), časová (*až* = „dokud ne“ — v. § 177) a účinková (*až* = „takže“ — v. § 208). Proto je mnoho dokladů přechodných. I dnes se trochu pocituje souvislost těchto významů *až*, ale jsou mnohem vyhraněnější. Např.:

by král v smutce i v žalosti . . . až se své rady doloži, před tiem se hradem položi AlxV 111; *po potóčku počť nahoru jeti, až se mu uda pod ten hrad podjěti* DalL 39.40, pod. DalC 75b; *Tateři všecko Polsko zhubichu, až se i před Kladskem stavichu* DalL 82.48, pod. DalC 137a (zde je *až* zesíleno vytýkáčím *i*, které vnáší do věty slabý odstín stupňovací); *na to Němci nic netbachu, na špili to obrátichu, až se jim [Prokop] zjěvi po třetie* Hrad 26b; *i posla [král] na vše strany po púšti, zdali by ho kde nalezli, až jeho královi nalezše i přivedú* ŠtítBarl 3a; *i jede pryč cestú jinú, až se z cesty vyvinu* Baw 169a; *i plavili jsme se pěti plachtami, až okolo nešporuo asi počali jsme viděti na levé straně zemi zdaleka* CestPref 50; — v užití návazovacím (po koncové pauze): *tehdy po polich počěchu choditi ti bratřie; až i na ty pustiny, ješto sú okolo moře mrtvého, jidechu* OtcB 116b; *mezi tím bál sem se, aby mi má neustavičnost hanby nepřinesla; i nevěděl sem co dělati. Až natrápě a navrtě se dosti sám v sobě, toto mi na mysl přišlo . .* KomLab 193.

O souvětích smyslem časových typu *nezapěje kokot, až mě zapříš třikrát* (Krist 90a) v. § 172.

Slučovací souvětí se spojkami *i* (*hi*)⁹, *a*

18

Základní a nejčastější slučovací spojkou bylo již v stč. *a*; ve spojeních souvět-
ných mělo už v nejstarších památkách rozhodnou převahu nad *i*. Dnes je

⁸ J. Mikulášková (*Stč. až 19*) upozornila, že ve WaldhPost je na paralelním místě jednou *tu* (*a opěť malý čas — od mého vstúpenie až do súdného dne —, tu mě opěť uzřite*, 70b1), jednou *že* (*malý čas mine, že mne neuzřite* 70b2). První doklad by potvrdzoval naši interpretaci, a snad i druhý — za předpokladu, že zde jde o citoslovné a nikoli spojkové *že*. — O slučovacím *až* v. též Fr. Trávníček, *Skladba* 94.

⁹ V některých stč. památkách, zejména ve zlomcích legend a apokryfů, mívá *i* pro-
thetické *h*: *hi*.

i v souvětí ojedinělé; poněkud častěji se s ním setkáme jen v několikanásobných větách vedlejších, protože ty jsou přímou obdobou několikanásobných členů věty. Byl tedy v historické době takřka dokončen proces, který začal už v době předhistorické: spojka *a* vytlačovala a v souvětí v podstatě vytlačila spojku *i*.

Vystřídání spojovacích prostředků je pravidelně vnějším projevem změny ve struktuře souvětí: jde tu nejčastěji o splnutí dvou významových odstínů, jindy zase o rozlišení dvou typů apod. Musíme si proto položit otázku, zdali tomu tak bylo i v našem případě — zdali bylo *a s i* v stč. úplně syno-
nymní nebo zda můžeme mezi nimi postihnout zbytek staršího významového rozdílu. A je nutno přezkoumat i obvyklé tvrzení, že jde o přechod odporovacího *a* do spojení slučovacích, spojený s postupným zánikem odporovacího významu.

Pro odpověď na první otázku jsou cenná souvětí složená z více vět, v nichž se obě spojky střídají: *doplnichu se dnové, aby porodila, i urodi svého syna prvorozeného, a plénkami jeho obinu i vloži v jesli . .* EvZim L 2.7 (et — et — et), pod. EvOl, kdežto v BlahNZ je *i — a — a*; *ten bude veliký a syn vrchnieho bude slúti, i dá jemu hospodin buoh stolici Davida, otcě jeho, a bude kralovati v domu Jakubovu na věky, a jeho království nebude dokonanie* EvZim L 1. 32—33 (et — et — et), pod. EvOl, kdežto BlahNZ má všude *a*; *inheďž na všě, již tu stáchu a slov jeho poslúcháchu, dar svatého ducha spade hi všěch jich mysl obpopade . .* LegDuch 48—50 (Výb); *viem to, že tě dřiev miloval i ot Šimona vzbraněval a před sestru tvú nelstivě omlúval tě milostivě* Hrad 32b; *a protož pospěšně vrat se do svého domu, a nalezneš svého syna sedmi dnov v stáří, i vzděješ Jan jméno jeho* Otc 3a (festina ergo, et redi, et invenies puerum septem dierum, et vocabis nomen eius Ioannem); *a když on počť úpěti, tu se okolní bratřie sběžechu i zlapachu ty padúchy a poslachu jě do města k rychtáři, a ten jě vsázě v kládu* OtcB 70a; *jde a vezme sedm jiných duchov, horšich sebe, a bude bydliiti v tom dřevniem svém domu, i bude hóre člověku tomu nežli dřeve* ŠtítBarl 57a (citát Mt 12.45; podobně EvZim).

Ve většině citovaných dokladů cítíme, že spojky *i* je užito tam, kde jde o těsně spjaté děje, tvořící složky jedné užší události, činnosti (srov. *plénkami jeho obinu i vloži v jesli; dar sv. ducha spade hi všěch jich mysl obpopade; sběžechu se i zlapachu ty padúchy* — jde tedy o 1. odstín slučovacího vztahu), anebo tam, kde se z obsahu první věty něco vyvozuje, kde se přímo rozvádí větou další (ostatní doklady — jde tu o 3. odstín, blížící se někdy vztahu důsledkovému). Naproti tomu spojka *a* připojuje tu většinou větu vyjadřující další rozvinutí děje, něco nového (srov. zejm. doklad z L 1.32—33 — jde tam o 2. odstín slučovacího vztahu). Jen v dokladu z LegDuch jsou obě spojky souznačné (obě vyjadřují 1. odstín).

Přehlédněme nyní užití samotného *i*:

ot něhože naše kršćenie jmenem nazváno, pro drahé naše spasenie Židóm prodáno.

19

I pro naše vykúpenie na smrť prodáno . . . PisOstr 13; *všakž je pil, netbahjě o ňem, hi dal opěť všěm zrak oňem* LegApŠ 83; *řek to, by rozpat na křížu v toho jmeni, o němž kázal hi proňž svůj život posázal* LegApŠ 141; *milý mistrě, ty všdy na mě křikáš i svým hněvem na mě kdýkáš* MastMus 93; *jsem z Okořina (dci) toho pána i jsem ot těch zlych dievek svázána* DalL 13.22, pod. DalC 26a; *vzvěděv to Neklan, je se báti i nsmě na vojnu vstáti* DalL 18.12, pod. DalC 33b; *i jěde tajně na púšti i by do své smrti v tej húšti* DalL 24.56, pod. DalC 46b; *kněz se stavi na tom hradě i sěde tu s věrnými v radě* DalL 56.14; *naleze mnicha starého, ke všiej čsnosti podobného, i počě jeho prositi, chtě týže zákon nositi* Hrad 3b; *bolest byla jejie srdce naplnila i těch slov paměť shladila* Hrad 31b; *uslyšav to stařec, radoštěmi sekerú dveřě vylomiv a nic nepomeškav, i běžě na to miesto, ješto ten bratr bieše, i počě se prvě kořiti tomu bratru nežli on jemu* OtcB 72b (et); [kněží nepraví] *kohož chopie, an Kristovu pravdu upřiemo vyznává, toho klnú, pohonie, vypoviedajú i mučie i žalařují i mrtvie* HusErb 2.9 (G) — zde se i polysyndeticky opakuje, jde však spíše o několikanásobný přísudek než o skutečné věty.

Opakované *i* — i s výtýkáci platností („jak — tak“), dosti časté u vět-ných členů, může stát u dvojnásobné vedlejší věty: *protož oboji znamenajte . . ., i ti, ješto hyzdie knihy české, i ti, ješto bych rád, aby čtli písmo svatě* ŠtitKlem 5b (G).

I zde jde ve většině dokladů zřejmě o uvedené odstíny slučovacího vztahu (první a třetí, v. § 13); v řadě dokladů kromě toho proniká jasně vztah důsledkový (v. § 72).

20

Spojky *a* se užívá v slučovacím souvětí bez jakéhokoli omezení ve všech významových odstínech. Např. *tuž inhed byl ot nich svázán a v želář vsaditi kázán* LegApŠ 89; *mistrě, hyn jsú miesta sdravá a v nich jest krásná úprava. Tu rač své seděnie jmieti a své drahé masti vynieti* MastMus 22—24; *skoč a rač zpievati, a myl budem ozpievati* MastDrk 66; *Prokop dobrě u písmě dospěl a ve čsti i v kázni prospěl* Hrad 2a; *blahoslavený buoh, jenž žádá všěch lidí spasenie a k své spravedlné známosti přivedenie a jenž také naši cestu do Egypta zřiedil a tu nám mnoho divuov zjevil* OtcB 1a (et); *ktož málo sěje, málo bude žieti, a ktož rozsievá v požehnánich, z požehnání bude také žieti* HusErb 1.116 (G); *tyto řeči . . . na tom jsú založeny, že Petr jest rybář duchovnie, a siet jeho jest zákon Kristuov* ChelčSf 10a.

Ve vícečlenném souvětí se někdy spojka *a* opakuje, takže vzniká polysyndeton; v některých dokladech zřetelně proniká odstín postupného přičleňování vět. Srov. *a proto s té veliké milosti na pána boha vzpomínajte a bojte se jeho a nežádajte nic více než rovné potřebice; a dosti na tom jměj, žeť jest dáno mě ve snách viděti, a viec nepotřebuj, donidž jsi živa, se mnú mluviti. A probudivši se ze sna ta paní, to vše . . . počě praviti* OtcB 3a (sed et vos estote beneficii a Deo vobis collati, et timete Dominum semper, nec amplius quam stipendium vestri debetur, aliquid requiratis. Sufficiat ergo tibi hoc, quod vidisti me in somnis, et

amplius non requiras. Eviligans autem mulier . . .); osvět tě hospodin, a dajť rozum, a přived tě k životu spasenie věčného ŠtitBarl 117a; *a inhed plvali sú v tvář jeho a zášijky mu dávali a palmami v tvář bili a řekli sú* HusErb 1.393 (G); *já sem jim dal řeč tvú, a oni jsú ji přijali, a svět je v nenávisti měl* ChelčSf 10a; srov. s tím pozdější doklad: *těž sme vytloukli mlejn pod Dobříkovem a svázali sme lýčím mlynáře a vrhli sme ho do pivnice svázaného a vzali sme mu 20 zl.* PardA 64a—1578 (O).

Obvykle stává však *a* už v stč. jen před poslední ze spojených vět: *děkujemy tobě . . ., ež si ráčil ny stvořiti, velmi drazě vykúpiti, nebesa dens otvořiti a svým tělem obdariti* Kunh 21—24; *i vecě jemu a řka: Vratíž se do domu svého, mažiž jim [olejem] své ženy oči, a třetí den budeš viděti* OtcB 3b × OtcAC asyndet.; *kalioty sem profrejmarčil, kabát zedral a boty schodil* PardA 195b—1590 (O).

Významový rozdíl mezi *i* a *a* proniká někdy dosti zřetelně i v užití navazovacím, zejména kde se v témž textu obě spojky střídají. Spojky *i* se obvykle užívá, jde-li o děje vnitřně spjaté (přitom je navazovací *i* mnohem častější než spojovací uvnitř souvětí).¹⁰ Spojky *a* se užívá bez jakéhokoli omezení, ale nejvíce k připojení nového děje, nové myšlenky. Charakteristické je zejména užití *a* k připojení souvětí s anteponovanou větou vedlejší nebo věty s anteponovanou přechodníkovou vazbou (*a* zde zřejmě zároveň pomáhá oddělit oba syntaktické celky, aby se vedlejší věta nemohla vztáhnout k větě předcházející). Např.:

ten jmějieše bratrův šest . . . I vybra se se všim z země, jiež bieše Charvátý jmě. I bra se lesem . . . DalL 2.11—13; *odpověděchom jemu, že jsmy z Jeruzalemských vlastí. I slýchali smy mnoho o tvých cnostech i o pokořě i o tvěj svatosti . . .* OtcB 5a; *pústenník jeden slovnatý přebýváše na té hoře, ješto Achibeus sluove. I přijidechu k němu padúchové a chiece jej zahubiti* OtcB 70a; *a všed do pelešě ten bratr, počě mysliti a řka: Dobře-li mi řekl stařec či zle? I jide opěť k němu . . .* OtcB 68a; — *tehdy řečská strážě pozna, že pohanstva zbroje hrozna. A snadno bieše poznati . . .* AlxV 1378; *Uhři u Moravě lidi zajechu, Čechy se na ně podjechu. A když okolo Chrudimě ležiechu, roznežie se kněz pohřiechu* DalL 45.41, pod. DalC 89a; *a když jemu tu radu dokona, vzem požehnaného olejě, i pomaza jeho. A když jeho pomaza, tehdy mnoho nečistého z úst vyvráti a inhed by uzdraven* OtcB 5a; *druhý jemu vecě: A kdyžť jest tvá, vezmiž ji sobě a mějž ji sobě. A to řekše i neumiešta se více vaditi* OtcB 73a (quo dicto); *praví o Alexandrovi Valerius, že jel s vojskem k jednomu městu u velikém hněvu, chtě je obořiti. A jeden mudřec byl z toho města rodem a byl vzácen Alexandrovi. I šel před Alexandra . . .* ŠtitŠach 295b1.

¹⁰ Na frekvenci navazovacího *i* v biblických textech, kde je mimořádně časté, mohla mít vliv předloha. (Jde tu o hebraismus, který se přes řecký text přenesl i do latinského.) Srov. k tomu V. Kuznecov, Slavia 21, 1953, 173.

V překladových památkách se navazovacími a překládají různá lat. navazovací slova. Tak např. v OtcB *et, -que, ergo, autem, enim, nec, at, atque, vero, tamen, ceterum*, ojedinele i jiná. Hojně je *a* + ukazovací zájmeno za lat. navazovací relativu a demonstrativu, např. *i uzřechom bržec u piesku. A toho bržec střecha bieše pokryta dobřě mocnými prokolemi, jako bárky přikrývaji* OtcB 105a (*cuius tectum*).

22 Ústup spojky *i* a její nahrazování spojkou *a* dokládá i zjištění Paterovo, že v ŽaltGlos není *a* jako spojka vůbec doloženo, kdežto *i* je poměrně časté.¹¹ Naproti tomu v ŽaltWittb je na stejných místech skoro z polovice *a* a v jiných pozdějších žaltářích ještě častěji.

To však neznamená, že ve vývoji češtiny bylo období, kdy se k vyjádření slučovacího vztahu užívalo výhradně *i*. Mohlo tomu tak býti v normálních spojeních několikanásobných větných členů. Ale v souvětí byla asi vedle *i* spojka *a* od samého počátku, tj. od doby, kdy se z pouhého navazování vět rodila skutečná parataxe i hypotaxe. (Tento vývoj začal a jistě dosti pokročil už v praslovanštině.) Významová analýza dokladů se spojkou *i* nasvědčuje, že se jí užívalo jen ve dvou odstínech slučovacího vztahu: když šlo o těsné slučování složek jednoho obrazu nebo jedné události (odstín 1a), nebo když šlo o další rozvinutí obsahu předchozí věty (odstín 3). Naproti tomu při připojování něčeho nového (odstín 2) se zřejmě užívalo spojky *a*.

Tento závěr velmi pěkně podpirá stav v jiných slovanských jazycích, zejména v staré ruštině. Podle zjištění P. V. Popova mělo strus. *a* tuto funkci: spojovalo věty, které nejsou mezi sebou spjaty ani časovými, ani příčinnými vztahy (to je naproti tomu obvyklé u vět spjatých spojkou *i*); druhá věta nevyplývá z obsahu věty první jako její přirozené pokračování, nýbrž vyjadřuje nějakou novou myšlenku, přináší něco nečekaného nebo i protikladného k tomu, co se říká ve větě první.¹² Proto nespojovalo *a* až na řídké výjimky větné členy. Starobylost ruského stavu potvrzuje staroslověnština, kde je situace obdobná.¹³ V polštině pokročil už v nejstarších památkách vývoj slučovací funkce *a*, ale starý stav není zcela zastřen.¹⁴

Zároveň vidíme, že spojka *a* nebyla v minulosti ani spojkou jednoznačně odporovací. Byly u ní předpoklady k vývoji oběma směry — a čeština zvolila vývoj k významu slučovacímu. Stejnou cestou šla lužická srbština, kde bylo *i* zatlačeno úplně, a zčásti i polština; v nové době však slučovací *a* silně ustou-

¹¹ A. Patera, *Stč. glossy ŽaltGlosMus*, ČČM 53, 1879, 413.

¹² P. V. Попов, *Сочинительные конструкции с союзом а в древнерусском языке* (автореф. кандид. диссертації), Leningrad 1953, 7. Попов zde opravil závěry I. A. Popovové (*Значение и функции союза а в древнерусском языке*, Научный бюллетень Ленинград. госуд. университета 2, 1945, 30—33; srov. též *Вопросы синтаксиса* 396) o univerzálnosti spojek *a, i* v staré ruštině. Jeho zjištění plně potvrdil rozbor funkcí spojek *a* v strus. listinách, provedený V. I. Borkovským (*Синтаксис древнерусских грамот II*, 41—43, 96n.), třebaže zde jde zčásti o pozdější vývojovou etapu. Další vývoj byl odlišný od češtiny: nevyužilo se náběhů k přeměně *a* ve skutečnou slučovací spojkou *a* upevnilo se jeho užití odporovací. Částečně se však strus. stav odráží i v dnešní ruštině. (Srov. Jar. Bauer, *Souřadné souvětí*, Kapitoly II, v tisku.)

¹³ Srov. *Slovník jazyka staroslověnského I*, 1—2 (heslo *a* zpracovali M. a Jar. Bauerovi).

¹⁴ Viz *Slovník spol. I*, 1n.

pilo před *i*, takže výsledný stav se v mnohém podobá ruskému. Ostatní slovanské jazyky daly naopak přednost spojce *i* a buď ji zachovaly v starém rozsahu, nebo ještě rozšířily. (Ve slovinštině splynulo *i* s *ono* v *ino, in*.)¹⁵ V českých nářečích se užívá v souvětí slučovacími jen spojky *a*.

O původu spojek *i, a* v. § 274 a 90.

Slučovací souvětí se spojkami *ni, niž, ani, aniž*

23

Záporky *ni* se užívalo ke spojení vět, které spolu svým obsahem těsněji souvisely (odstín 1), podobně jako *i* při větách kladných. Tak plnilo *ni* funkci slučovací spojky, ale zároveň mělo platnost záporky (sloveso po něm bylo kladné). Zesilovalo se někdy příklonným *-ž* v *niž*. Častější než pouhé *ni, niž* je *ani, aniž* (< *a + ni + že*).¹⁶ Užití kladného slovesa po záporných spojkách bylo v stč. pravidelné a udrželo se i v době, kdy se stalo všude jinde pravidlem kladení obou záporok, *ne* vedle *ni*.¹⁷ Po spojce *aniž* se udrželo kladné sloveso až do nové doby; po *ani* pronikalo záporné sloveso již za humanismu. Dobrovský ve své kodifikaci (*Podrob. mluvnice* 663) připouštěl „vynechání“ *ne* i po *ani*.¹⁸

Souvětí se zápornými spojkami bylo trojího typu:

a) V souvětí byly spojeny věty záporné; v první větě byl normální zápor a druhá věta (popříp. další věty) se připojovala zápornými spojkami *ni (niž, niž), ani, aniž*, po nichž bylo sloveso kladné. Např. *ten čuš, jenž na se nepomni, ani tba milosti božie* LegJid 212; *jenž [štětec] ještě netvrd v nohy, ni mu došel zúbek mnohý* AlxV 187; *že ijeden muž neda svéj paní zlého zlym užiti, ani jie chtěl tiem uhaniti* DalL 11.44 × DalC 23b *ni; proto andělov netbaji, aniž jih také hledaji* Hrad 36b; *čijici již nečujieše, ani vidúci vidieše, ani tu bieš', kdež stojieše* Hrad 30b; *a ta se jemu nezdáše, by škodná byla, ani jie [chlouby] chtieše tbatí* OtcB 7b; *nezhržej nižádného, ani koho posuzuj, ani koho hyžd* OtcB 74b (neminem pro nihilo aspicias, nullum condemnes, nulli detrahas); *nepotopuj mne búře vodná, ani pohlcuj mne hlubokost, ani rozjevuj na mě propast úst svých* ŽaltKlem 68.16, pod. ŽaltWittb, ŽaltPod (srov. též BiblKral: *aby mne nezachvátili proudové vod, a nesehltila hlubina, ani se nade mnou zavřela prohlubně; neb tak dobrých věcí sdejšie jest oko nevidalo ani ucho slýchalo ani je to v srdce člověcie vzešlo* . . . ŠtitBarl 123a; *v zemi jiných lidí nic nebudete vlásti, aniž budete*

¹⁵ K rozšíření spojek *i, a* srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 459—461; T. Maretić, *Veznici*, Rad 86, 84n. a 121n.

¹⁶ Zeela ojedinele se setkáváme i se spojením *i + ni*: *tehdy již jeho dědicové jsú nedědili v tom, ač jest které měl, i ni také na mrtvého [dědictvie] připadnutí zase jest mohlo* ArchČ 37.1 — 1455 (doklad z archívu Stč. slovníku). Srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 689.

¹⁷ Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 30—31. Kladení samotné záporky *ni* se udrželo zhruba do konce XV. stol.

¹⁸ Srov. V. Zikmund, *Skladba* 531. O stavu za obrození informuje M. Grep1, *Vývoj mlv. stavby* 256—262, a M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 464—465, 474—475.

jmieti částky mezi nimi JakVikl 182a2; nebo se neumdlévá, ani súžena bývá viera množstvom věřících ChelčSif 5a; a protož ne tak snadně k břehům se přibližují, ani od rybářů lapány... býti mohou CestBras 18a; a s kým se o to dostatečně poraditi nevěděl jsem, aniž mi se hrubě chtělo s někým se raditi... KomLab 192. — Se slovesem záporným: mohuť to dobře pověděti, žeť sem já sladší věci jak sem živ nepokúšel... , aniž sem větší kratochvíle... nemíval HynRozpr 134a; čehož oko nevidalo, ani ucho neslychalo, ani na srdce lidské nevstoupilo, co připravil Bůh těm, kteříž jej milují BiblKral 1.C 2.9; přikázal... , aby žádný proti Vácstavovi... nevstával, ani kterakého znamení poctivosti aby jemu nečinil Háj 70b.¹⁹

V jazyce novočeském se zde užívá *ani* (popříp. *a ani*) se slovesem záporným. Spojka *aniž* se slovesem kladným se vyskytuje jen jako výrazný archaismus, např. *Kmotr ho nezdržoval, aniž pozval Jirásek*.

b) Podobně se připojovala záporná věta k větě kladné, např.: *v toho myslí veždy blůzi, ni je kdy cele posůzi AlxV 24; kněz to vida, se smějješe, ni jim kdy co pro to dieše DalL 104.10; hledám kdež položen zvěstě, niž naleznu na tom miestě Hrad 37a; nebo choval sem čest božich, ani nemilostivě činiech k bohu k mému ŽaltKlem 17.22 × ŽaltWittb ni; nášt jest zákon velmi ukrutný, aniž ho budeš moci strpěti OtcB 111a; vyvolil jsem tě, aniž tě zamítám BiblKral Is 41.9. — Se slovesem záporným: všechny zbilí, ani jednoho živého v té okradě nenechali Háj 81a (*ani* zde cítíme spíše jako vytýkáci částici).*

V jazyce novočeském se zde užívá zpravidla *ani ne*, *a ne*, *a ani ne*. Vedle toho se udržely věty s *aniž* a slovesem kladným, ale nabyly povahy vět vedlejších vyjadřujících zápornou průvodní okolnost: *Komtesa přijela skoro až k nim, aniž ji byli slyšeli Němcová*. O jejich hypotaktické povaze svědčí to, že je možná antepozice věty s *aniž*: *Aniž chci koho poučovat, připomínám, že to není správné*.²⁰

c) Záporná spojka *ani* — *ani* je u všech spojených vět. Má přitom funkci vytýkáci (podobně jako *i* — *i* ve větách kladných). Např. *ani na nebi jsi větší, ani v oplacě jsi menší, ani na nebi světlejší, ani v oplacě temnější Kunh 37—40; jest ta země [Libye] všě bez vody... , ani kde v ní ptáček zpívá, ani kde viděti dřeva AlxV 2155—2156; ani jest buoh, ani jest čemu se modliti, ani jest od které moci vyššie předjednání PasMA 291 (G); ani je kdy počátek jmělo božstvie jeho, ani kdy konce jmieti bude ŠtítBarl 90a; praviš a vykládáš mi, že ani jieš ani pieš aniž máš takéžto přirozenie jiné na sobě TkadlS 38a; nevím, kdo by učinil takovou věc, a aniž jsi ty mi oznámil, aniž jsem já také co slyšel, až dnes BiblKral Gn 21.26; čehož sem ani nespamatoval všeho, ani se mi připomínati chce KomLab*

¹⁹ Vedle toho má Hájek *aniž* se slovesem kladným, např. *již jest let čtrnáct, jakž mne žádný člověk neviděl, aniž jsem z této skály ven vycházel Háj 66a*.

²⁰ Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 719—721; v. též *Skladba 30*. — Tato funkce vět s *aniž* je pozdní — šíří se až v 2. pol. XIX. stol. Za obrození najdeme jen *aniž* slučovací (v. Grepl, *Vývoj mluv. stavby 260*). Zdánlivě se ně. anteponovaným větám s *aniž* podobá toto stč. souvětí: *Alexander když ty řeči vzvedě... , ni se s kým o to potáza, inhed v tom miestě rozkáza... AlxV 416*. Ve skutečnosti tu jde o záporné zájmeno *nikdo*, rozdělené příklonkou a předložkou, nikoli o zápornku *ni* ve funkci spojky (spojení vět je asyndetické).

228 (první sloveso je záporné). — Se slovesy zápornými: *ani uteci nemohli, protože vítr odporový měli, ani v svou moc doufati nesměli CestBras 12a*.

Jak je zřejmé z dokladů, setkáváme se s *ani* // *ni* již v památkách ze XIV. stol.; časem však *ni* ustupuje a zobecňuje *ani*. Naproti tomu zesílení příklonným *-ž* je poněkud pozdější: proniká teprve koncem XIV. stol. a šíří se až během dalších staletí. Proto je jen ojediněle doloženo *niž*: v době, kdy se hojněji začala připojovat partikule *-ž*, podoba *ni* již ustupovala. Nový jazyk se vrátil k podobě bez *-ž*, která se držela po celou dobu historickou vedle *aniž*. Také lid. nářečí znají jen podobu *ani*.

Záporné věty se mohly připojovat i normální spojkou *a*, např. *nic prospěje nepřítel v něm, a syn zlosti nepřiloží škoditi jemu ŽaltKlem 88.23, pod. ŽaltWittb, ŽaltPod × BiblKral: nebudeť ho moci nuziti nepřitel, ani člověk nešlechtný trápati; sebrání sú na mě bičové, a nevěděl sem ŽaltKlem 34.15 (ŽaltWittb i); dva starce biešta v jedné peleši a nikdy se nebiešta najmenším slovem pohněvala ani svadila OtcB 72b × OtcE aniž se kdy byli; jakož i jich kázanie šlo jest po všem světě, a nebyl jest lid, v němž by slyšán nebyl hlas jejich ChelčSif 11a*. Je možné, že se tak odlišovalo volnější spojení od těsnějšího, bez vytýkáni záporu. V pozdější době se setkáváme už i s typem, který je dnes neobvyklejší při vytčení záporu — *a ani ne*: *hned v tom jiné vlny se zdvihše, jemu je mocí velikou na též místo do šifu s nádobou vhodily a ani té nádoby... nepřevrhly CestBras 11b*.

Využití negace jako prostředku ke spojení záporných vět je ve slovanských jazycích rozšířeno, zejména pokud jde o opakovanou zápornku u všech spojených vět (typ *ni — ni*).²¹ Spojka *ani* má přímou paralelu v jazycích západoslovanských, opakované *ani* — *ani* také v ukrajinštině a v běloruštině; v polštině bylo i *aniž*.²² Předpokladem ke vzniku *ani/ž* bylo rozšíření *a* v slučovací funkci i do souvětí s těsnějším vztahem vět (odstín 1 a 3).

Spojení tázacích vět partikulí *li*

V souvětích, která se skládala ze dvou nebo více doplňovacích otázek, spjatých mezi sebou vztahem slučovacím (event. vysvětlovacím), kladla se v stč. za tázací zájmeno nebo příslovce v druhé větě partikule *li*: *zlá příhodo, co jsi zděla, co-liš toho zisku jměla? DalL 97b (dopl. 7. 22); komu nás, otče svatý, ostaviš, komu-li nás po sobě poručíš? Hrad 21b; ba i kdo vy je sém poslal, kto-li vám toto miesto dal? Hrad 25b; ale kdy muož přirození člověčiemu smrt útajna býti, kak-li nevzvie o smrti ten mládenec, ješto je byl v rozumu darován od boha smysly? ŠtítBarl 16a*.

Velmi časté je takové spojení v několikanásobné závislé otázce, např. *kdežto byl mnohý nevěda, kam chtěl král, kam-li byl jeda AlxBM 64; ani kto kdy*

²¹ Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 346—347 a 464.

²² Viz J. Stanislav, *Dejiny II*, 644—645; *Slovník stpol. I*, 35—38 a 39; J. F. Kar-skij, *Белорусы II—III*, 462; *Нарысы па гісторыі беларускай мовы 390; Курс сучасноі укр. літ. мови II*, 160.

potom vzveděl, kto sú, odkad-li sú byli PasMA 412 (G); a to jemu všechno pověděchu, čso se tam na púšči stalo, co-li se nad nimi dalo Hrad 27a; a otázka jie, proč by na téjto púšči blúdila, kterak-li se jiej to přihodilo OtcB 6a; naučil jest ny, co prositi, kdy-li, kde-li, kak-li, kterým-li úmyslem AlbRáj 57a (G); často mne prosíte, bratřie milá, abych vám mé púti po zámořských vlastech pověst vypravil, to, což sem tam viděl: najprvé, kterak viera křestanská na vzhod sluncě stojí, a té viery který jest počátek, a kterých svatých těla tam ležie, a v kterém stavě mnišie stojie, a pústenníci kteraký život vedú, kterak-li přebývají, a směji-li křestané pro pohany na púšči přebývati, a které-li divy Kristus, to jest Spasitel, skrzě své sluhy činí, a kteraký sem také spěch měl, na moři plova, a kudy-li sem po suchu chodil OtcB 104b; zjeveno bude, co je kto činil, co je mluvil, co-li kdy myslil ŠtítBarl 41a.

Podobně se mohly spojit i vztahné věty původu tázacího: avšak ktož jmá dobré nrawy, kto-liž jest své viery pravý AlxV 237 (dále anakolut); svatý Petr zvodil jeho po všech miestech, kde Ježíš kázal, kde-li které divy ukazoval PasMA 339 (G).

Ojediněle se zde užilo kromě li ještě slučovací spojky a: svatý Petr otázka jeho, kto by byl a odkad-li přišel PasMA 339 (G).

Když pronikal mezi otázkami vztah vylučovací, užilo se vedle li ještě spojky aneb/o/: i kam jdeš, Antoní, aneb proč-li? OtcB 192b; poznává, kdy mysl člověčie rosinú boží milosti bývá skropena, aneb kdy-li přievalem bývá skrúšených slzi obvlažena OtcB 102b.

Kladení partikule li v několikanásobné otázce bylo živé ve XIV. stol. a zaniklo již ve stol. XV. Má obdobu v jiných slovanských jazycích.²³ Jde tu jistě o stejnou partikuli, jako je li v otázkách zjišťovacích. Je možné, že i v zjišťovacích otázkách vzniklo čili, zdali z či, zda v podobné pozici (v druhé ze souřadných otázek); ze stě. materiálu to však již není zřejmé.

Hypotaktické vyjadřování slučovacího vztahu

25

Ve slučovacím souvětí, v němž druhá věta nějak přímo navazuje na obsah věty první, odkazuje se na něj nebo na některý větný člen ukazovacím zájmenem; např. *Judáš by ožeňen vdovú, a ta vlastná máti jemu LegJid 208; zlapachu ty padúchy a poslachu jě do města k rychtáři, a ten je vsázě v kládu OtcB 70a; ale nynie požívaj, coť tělo žádá, a toť jest nášě rada OtcB 6b.*

Místo odkazovacího demonstrativa a slučovací spojky užilo se už v stě. mnohdy zájmena vztahného jenž (ve vztahu k celému obsahu první věty jež, ješto). Přitom se v druhé větě nejednou opakoval člen, na který se odkazovalo, takže zájmena jenž bylo užito adjektivně, jako přívlastku. Např.:

²³ Srov. T. Maretić, *Veznici*, Rad 89, 116—118; stsl. příklady uvádějí J. a M. Baurovi ve stati *Staroslověnské ašte*, *Slavia* 26, 1957, 171, pozn. 42.

slovo do světa stvořenie v božství schováno, jež pro Evrino shřěšenie na svět posláno... ot něhože naše křšćenie jmenem nazváno... jehož nám slavné vzkřiešenie vesele dáno PísOstr; tehdy ciesař, Jičín otec, snide, s ntmž Čechóm mnoho cti ujide DalL 44.8 // DalC 84b s jehož smrtú; a když se vrátichu, tehdy je přijal velmi mile, jimžto jiné listy dal královi tatarskému CestMil 8a; — ojediněle a jistě nečesky se tu objevuje ktož: tohoto Ježíš skršisil buoh, komuž my všeckni svědkové jsmý EvOl A 2.32 (145a) (srov. BiblKral jehožto);

i počě jie všech paní viece haněti, jehož já nechci mluviti DalL 3.24, pod. DalC 7b; a to tomu bratru novotnému za dielo přikáza, aby dotovad tu huol zaléval, dokudž by nezakvetla, na každý den, ješto jest proti přirození OtcB 111b (donec — quod contra naturam erat — virga arida in solo arente viresceret); i poznachom, že jest ten náš hospodář pop, jehož on před nám (!) velmi tajil OtcB 105b (quod summa nos dissimulatione ille celaverat); těmi i jinými dobrými slovy svatý Jan za tři dni k nám mluviše, jimžto našich duší posílí i obnovi OtcB 9b; — se zájmenem jakožto: v jedny časy počě mysliti, kterým by činem... přivínil se k... Jezukristu; jakožto jest i učinil PasMB (Výb 531).

V mladších památkách (v XV.—XVI. stol.) byla stará spojovací relativa nahrazena novými, původu interrogativního:²⁴ ve vztahu k celé větě zájmenem což, ve vztahu k jednomu členu zájmenem kterýž/to/: a já teprva do navi plavil se v neděli ráno na lodičce, která slove kundele, na kterýchžto lodičkách sem i tam po městě Benátkách se vozi CestPref 26; na kterouž věc mnoho a často pomýšleje... KomLab 192; jeden sloul Jakob von Hundtpis, který potom v šarvátce, kterou jsme s Turky měli na moři, jest zastřelen, o čemž na svém místě položím CestPref 43; nebo jsem na některých místech erby rodu Vaší Milosti ještě viděl, čehož jsem také i v této knize své místem svým dotekl CestPref 7; a služebnice její tělo vzavše při její modlitebnici... pohřebili, kteréž tu za dlúhý čas leželo Háj 78b; až natrápě a navrtě se dosti sám v sobě, toto mi na mysl přišlo, abych já nejdřív všecky lidské věci, co jich pod sluncem jest, prohlídl... Načěž čím sem myslil více, tím mi se ta cesta líbila lépe KomLab 193.

Relativ se uživalo hojně ve funkci navazovací: ozřě se, ano vlk dietě pochopiv s ním do lesa běží. Do něhožto dietě již se rozpáčiv k druhému dietěti před se počě chvátati PasMB (Výb 526); a když přijidechom k té palmě, tu uzřechom lva, an stojí. Jimžto viděním já a můj vuodcě užasše se, počěchova se tříesti OtcB 109a × OtcDAE: Jehožto, OtcC: Jehož (quo viso); viděch také jednoho pústenníka samoho jediného velmi u malé pelešici přebývající. U něhožto vlčicě mějiese obyčej bývati, když jest jědl OtcB 109a × OtcACE: Při němžto (Huic lupa solita erat astare coenandi); anděl hospodinóv zjěvi se Ozěpovi ve snách řka... Jenž povstav, vzem dietě i jeho matku, bra se v noci do Egypta EvZim Mt 2.14 × EvOl, BiblKral kterýžto.

K užítí spojovacích a navazovacích relativ mohlo sice dojít i vlastním,

²⁴ O šíření nových relativ původu tázacího v. §§ 143, 153.

domácím vývojem, ale je nepochybné, že se tu uplatnil ve veliké míře vliv latiny. Napodobení lat. spojovacích a navazovacích relativ a demonstrativ vedlo ke vzniku konstrukcí duchu češtiny jistě cizích (srov. adjektivní užití zájmena *jenž*, dále užití *ktož*). A vedlo k jejich velikému rozhojnění v některých překladových památkách. Naproti tomu jiné (to platí např. o *Ote*) nahrazují navazovací a zčásti i spojovací relativ a demonstrativa se spojkou *a*. Za humanismu se stalo užívání navazovacích i spojovacích relativ ve spisovném jazyce úplně obvyklým. Nová spisovná čeština zachovala tato relativ a v malém rozsahu; od všech jiných relativ se liší tím, že jsou zesílena částicí *-ž* (*což, načěž, pročěž* atpod.; *kterýžto* je silně archaistické). Nářečí podobnou konstrukci neznají.

Užívání nepravých vět vztažných je jev široce rozšířený, nejen v spisovných jazycích slovanských, ale v evropských jazycích vůbec.

Druhý způsob hypotaktického vyjádření slučovacího vztahu vznikl na základě konstrukce srovnávací *jak/ž/ — tak*. Jde tu však vesměs o spojení členská, nikoli větná. Např. [*kóň*] *sě takéž skazí stáním, jakož častým osedláním* AlxV 849; *dnem i nocí bez přestánie nádpočinu šturmovanie; jakž obirili tako praký . . . , jakžto kluky tak blidami, tak i tvirdými kočkami* AlxH 320—322; *cožli kde v povětríe vzhodí . . . , jakž a ptačstvě tako v zvěři* LegMar 59. Podobně vznikala spojka *jakož i*; srov. *a rozumen bieše tak, že kta v uozdobě duše, jakož i tělem krásný bieše* ŠtítBarl 15b. I tyto konstrukce jsou v ostatních slovanských jazycích rozšířeny.

Odporovací souvětí je spojení dvou vět, jejichž obsahy jsou v rozporu nebo se stavějí proti sobě. Odporovací vztah je diferencován na několik odstínů; k jejich vyjádření máme větší počet prostředků, které jsou jen zčásti souznačné.¹

V dnešní spisovné češtině je základní odporovací spojkou *ale*, které není spjato s žádným významovým odstínem a slouží proto k vyjádření odporovacího vztahu vůbec. Vedle toho je ve spisovném jazyce několik spojovacích prostředků speciálních, které nepokrývají celý typ, nýbrž jen některý z odstínů. Na základě toho můžeme rozdělit odporovací souvětí na tyto podtypy, významově i výrazově diferencované:

1. Odporovací vztah s odstínem protikladnosti, konfrontace: obsahy dvou vět se stavějí do protikladu, zjišťuje se jejich rozdílnost. Jde však o děje na sobě vnitřně nezávislé (jeden nepodmiňuje druhý, ani mu nebrání v realizaci, ani neplatí místo popřeného děje). Protikladnost může být silnější nebo slabší, někdy jde o pouhý nesouhlas, rozdíl mezi ději a vztah odporovací přechází plynule ke slučovacímu (2. odstínu, v. § 13). Věty se spojují asyndeticky, souřadícími spojkami (vedle *ale* je tu nejčastější *a*) nebo podřadícími spojkami (*kdežto a zatímco*),² např. *Dělník je smrtelný, práce je živá, Antonín umírá, žárovka zpívá Wolker; Ovšem, tehdy byl den, a teď je večer Pujmanová; Chudáci o něm říkali, že má zlaté srdce, starší lidé zas tvrdili, že skrývá nějakou vinu* Drda; *Pan perkrát chodí v zeleném kloboučku po svém revíru ve dne a veřejně, kdežto Matěj chodí stejnými cestami v noci a tajně* Drda.

2. Odporovací vztah s odstínem omezovacím: děj první věty *sice* platí, *avšak* jeho dosah je nějak omezen tím, co se říká v druhé větě. Vedle *ale* je tu základním prostředkem *avšak* (popříp. *však*, častější v navazovacím užití). Kromě toho máme spojky a spojkové výrazy s užším významem, které nám ukazují, že tento odstín odporovacího vztahu je dále diferencován:

¹ Významových rozdílů mezi českými odporovacími spojkami si všímá nejpodrobněji J. Haller, *Ale, kdežto, nýbrž*, NŘ 27, 1943, 106—110. Srov. též Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 670 a 716—717; V. Šmilauer, *Ně. skladba* 385. Rozbor významové struktury odporovacích souvětí českých a ruských podávám ve studii *Souřadné souvětí*, Kapitoly II (v tisku).

² Souvětí se spojkou *kdežto* a částečně i *zatímco* se zřetelně sblíží se souvětím souřadným (v paralelní stavbě vět, převládá kladení spojky k druhé větě aj.). Viz J. Bauer, *Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí*, O věd. poznání 273—274; K. Hausenblas, *Věty se spojkami kdežto a zatímco v dnešní češtině*, Studie ze slov. jazykovědy 133—140.

a) Obsah druhé věty nějak vyvažuje to, co se říká v první větě (nejčastěji jde o jistou kompenzaci něčeho nežádoucího, nevídaného, nepříznivého). Nejvýraznějším prostředkem je tu *zato*, *zato však*, *ale zato*: *Židle a pohovka byly staromódní; zato kulatý stůl a ostatní nářadí byly již modernější* Jirásek; *Kružítka a lineál, ty mě ani dost málo nezajímají; zato barevné tužky mám tak ráda* Pujmanová.

b) Obsah druhé věty naopak nějak omezuje dosah toho, co lze očekávat na základě obsahu první věty (obvykle jde o snížení, omezení kladných důsledků, které by měl mít děj vyjádřený v první větě; někdy se tu vyslovuje překážka, která znemožnila uskutečnit zamýšlený děj). Jednoznačně se tento odstín vyjadřuje zejména spojkou *jenže*, *jenomže*: *Aby se uchovala podobnost pravdě, vyličí věci tak, jak se sběhly, jenže odpovědnost za ně přišijí na záda někomu jinému* Pujmanová; *Já bych vám to přinesla, jenže jsem to roztrhala, jak mě to rozčílilo* Pujmanová.

c) Obsah druhé věty se uskutečňuje přes to, co se říká ve větě první (odporovací vztah s odstínem přípustkovým: první věta vyjadřuje nepříznivou okolnost, přes níž se uskutečňuje děj věty druhé; kdybychom též vztah vyjádřili podřadným souvětím, musili bychom první větu změnit ve větu přípustkovou: *sice — ale přece = ačkoliv — přece*). Vedle samotných spojek *ale* a *avšak* (to je dosud nejčastější právě při tomto významovém odstínu) užíváme zde spojkových výrazů *a přece*, *a přesto*, *a zatím*, *ale přece*, *přece však* apod., popříp. i samotného *a* (zejména ve větách citově zabarvených); např. *Ještě v poledne čtvrtého dne sám sebe zapřísahal, že nepůjde, a přece přišel* Čapek-Chod; *Nechtěl jsem vůbec cestovat, a zatím jsem jezdil jako blázen* K. Čapek; *Tento Sovička byl ošklivec, jeho rady nestály za mnoho, ale Pivo mu přece propůjčoval sluchu* Vančura; *Takový dobrý spáček a této noci nemohl opravdu zavřít oka* Drda.

d) Řidčeji se setkáme (zejména v živé řeči) s opačným poměrem vět: druhá věta vyjadřuje něco, co je v rozporu s obsahem věty první, co by mu mělo zabránit (v podřadném souvětí by byla přípustková tato věta, nikoli první). Užívá se tu spojky *a*, často ve spojení se *zatím*, *přece* (ale je tu jiná intonace než v typu 2c); např. *Člověk je nestačí projít a měl by* K. Čapek; *Lidé si myslí, že jsem sám a smuten, a já zatím se raduji* Wolker; *Shořela jen jedna čtvrt — a byl přece vítr, ze začátku se zdálo, že hoří celé město* Čechov (překlad).

e) K omezovacímu typu odporovacího souvětí se řadí i souřadná souvětí, v nichž druhá věta vyjímá nějaký případ z obecné platnosti první věty — mají tedy blízko k podřadným souvětím výjimečným. Tento vztah se obvykle vyjadřuje příslovcí *jen*, *jenom*, např. *Byl celý z alabastru, jen střecha byla ze zlata* K. Čapek; *Neodloučíš se od něho, jenom se přestěhuješ do prvního patra naproti, viděla jsem tam vyvěšený byt* Čapek-Chod.

3. V první větě se něco popírá a druhá věta místo toho přináší děj, který platí, často opak popřeného: *neplatí A, nýbrž B*. Tento odstín budeme nazývat opakový (3a). Speciálním prostředkem k jeho vyjádření je spojka *nýbrž*, např. *Lot se vrátil domů, ale neulehl, nýbrž přemýšlel po celou noc* K. Čapek.

Obrácený poměr — platí A, a nikoli B (3b) — bývá obvykle jen mezi větnými členy; v souvětí se s ním setkáme zřídka. Vyjadřuje se spojkou *a*, řidčeji *ale* spolu s negací *ne*, *nikoli*; např. *Po špičkách chodit a ne řinčet železem* Šrámek; *Solnia byl z oněch revolucionářů, kteří znají pouze bourat, ale ne stavět* Arbes.

Zastavili jsme se podrobněji u odstínů odporovacího vztahu, neboť zjištění významové struktury odporovacího vztahu nám umožní přesněji stanovit významové rozdíly mezi stč. odporovacími spojkami a sledovat změny v jejich významu. Jde ovšem jen o sémantická jádra odstínů — mezi nimi jsou plynulé přechody. Ale nám neběží o jejich přesné rozhraničení, nýbrž o zjištění sémantické šíře jednotlivých spojovacích prostředků.

V přehledu jsme nevyčerpali odporovací spojky dnešní spisovné češtiny — upozornili jsme jen na významově nejvýraznější. Z méně častých spojek je třeba připomenout knižní *leč* a *než*. Výrazem odporovacího vztahu se staly i příslovecné výrazy *naopak* (odstín 3a), *nicméně* (2c) aj.

Dnešní složitá struktura odporovacího souvětí, umožňující jednak vyjádřit jemné odstíny odporovacího vztahu, jednak pouze odporovací vztah bez takového rozlišení, je výsledkem dlouhého historického vývoje, který se pokusíme naznačit. Spojky jsou dnes diferencovány nejen významově, ale i stylisticky. I tato diferenciací je výsledkem vývoje a ustálila se v době nedávné.

Odporovací vztah může býti nejen mezi částmi souvětí, ale i mezi samostatnými větami, které za sebou v kontextu následují. Vyjadřuje se obdobně; v takovém navazovacím užití se však významové rozdíly mezi spojkami částečně stírají. Z dnešních spojek se na navazovací funkci převážně specializovala příklonná spojka *však*.

V staré češtině se vyjadřoval odporovací vztah v souvětí asyndetickém, pův. lexikálními prostředky (adverbii a částicemi), které zčásti přecházely ve spojky, a skutečnými spojkami. Hojně byly spojkové výrazy skládající se ze spojky *a* z výrazu příslovecné povahy. Některé splynuly ve složené spojky.

Souvětí asyndetické

Souvětí bez jakéhokoli výrazu, který by vyjadřoval odporovací vztah, není v stč. památkách časté; záleží tu dosti na stylu (dosti časté je např. v Dal). Odporovací vztah vyplývá z obsahu spojených vět. Přitom pronikají zejména tři z uvedených odstínů:

protikladnost dějů (1), např. *lehčějiť tepe dievčie ruka, ot mužské ruky bývá velika muka* DalL 4.15—16 (stejně DalC 9b); *Hřivec s Vršovici držíše, Hovora hospodě věren bieše* DalL 34. 33—34 (pod. DalC 66a); *dnes panuje někto — jednežť to spadne, poroben bude, ztratí to panstvo; večas bohat někto, vede se po vóli jemu — jednežť bude vše proti tomu* ŠtítBarl 70b;

omezení s odstínem přípustkovým (2c), např. *ve mnozě sem zemiech byl, nikdá sem lepšího nepil Hrad 7a; nebo byl sem umřel v svých hříšičech, a skrzě tě sem ožil. . . ; byl sem božím nepřítelem — tys mi před ním našel milost Štít BarIK 229b2; měla bejti voběšena, dán jest jí od kata pardus LounA 6b—1574 (O);*

vztah opakový (3a), např.: *avšak proto nenie dvoje božie tělo ani troje: ve všech miestiech vše jedno je Kunh 73—75; ale ty, Hospodine, nevzda (luj) pomoci své ote mne, ku obráněňú mému vzezři ŽaltKlem 21.20 (pod. ŽaltWittb); nepřepustím vám zde býti, musíte přeč s hambú jiti! Hrad 26b; všední den prázden neseďel, popruhy z lýček palmového dřieví pletl OtcE, pod. OtcD 11b a OtcA (ad OtcB 10b). Tento odstín je nejčastější.*

Asyndetická souvětí odporovací byla původně mnohem častější, ale v mnohých se časem přehodnotila ve výraz odporovacího vztahu slova, která původně tuto funkci neměla — příslovce a náladové částice deiktického původu. U mnohých proběhla tato přeměna již v době předhistorické, takže je zastihujeme už v nejstarších památkách ve funkci spojek; u jiných se tento proces dokončoval teprve v době historické a v některých případech zůstalo jen při náběhu. Probereme nejdůležitější případy.

Souvětí s příslovcem *pak*; spojka *pakli*

28 Výrazem odporovacího vztahu se stávalo zejména v období staročeském příslovce **pak**, a to zpravidla při odstínu protikladnosti (typ I). Kladlo se někdy na počátek věty, ale častěji až za první přízvučné slovo jako příklonka. Např.:

*Mohan, slyšu, řeč dějů, jěž vodú teče hlubokú; Čiha pak dějů potoku, jenž pod městem sě s nů stieče LegPil 18; [víno praví:] jáť jsem tebe dražší po vše časy, žet mne nenie žádná voda dražší; nebt vodu lijí pryč pod lavici, pak mě potom v čistú stiklenici; víno lejí v lahvice nebo v zlatnice, ale vodu v střepy a v hrnce Svár 251 (srov. paralelní stavbu obou odporovacích souvětí, s *pak* a s *ale*); všekoť se v tobě [ve vodě] toto válé, protož mnohokrát ústa zkálé: vínol pak smutku pryč velí, mnohát smutná srdce obveselí Svár 258; ktož v boží bázni stojí, vše se ho stvořeníe bojí, on sám pak nikokého, jedno najviec Boha svého NRada 157; — z doby pozdější: nebyl sem s nimi a byli Vašek Dlouhej a Bárta, já pak za humny čekal Chlum 116b—1614 (O).*

Častěji stává *pak* po koncové pauze jako navazovací slove; odporovací vztah zde proniká buď jen velmi slabě nebo neproniká vůbec — jde jen o připojení nové myšlenky. Např. *také jest pilně tázal o vlaských obyčejích a mraviech. Pak nade všeko a pilnějie tázal jest jich o papeži křestanském CestMil 6b (autem).*

Ve skutečnou odporovací spojku se *pak* v češtině nevyvinulo; dnes není v odporovacím významu obvyklé. (Setkáme se s ním však ještě u spisovatelů XIX. stol.) Živé zůstalo jen užití navazovací (vedle významu časového „potom“ a funkce částice —

srov. *kdopak . . . ; v. Přír. slovník IV. 1, 26*). Zato jazyky jihoslovenské rozvily *pak* (*psk*), *pa* v odporovací spojkou; z jazyků západoslovenských horní lužičtina.³ Zнала je však i stará ruština (*pak, pako, paky*).⁴ Etymologii podává V. Machek (*Etym. slovník* 349): vzniklo z *opako* nebo *opaky* (o tom v. *ibid.* 339).

29 Již v stě. splynulo adverbium *pak* s příklonnou spojkou *-li* ve větách podmínkových ve spojkou **pakli**. Uvozuje se jí podmínkové souvětí, které je ve vztahu odporovacím k tomu, co bylo řečeno dříve. V nč. se jí užívá zpravidla jen při odporovacím poměru mezi dvěma souvětími podmínkovými, např. *Jestliže poznáš, kterou [dívku] jsi včera vyvolil, bude tvá; pakli nepoznáš, přijdeš o hlavu Erben.*

V jazyce starším se jí však užívalo bez tohoto omezení při odporovacím poměru podmínkového souvětí k předcházejícímu kontextu. Srov.:

po souvětí podmínkovém: *ač který pes k němu [dívokému vepři] vnočí, vezma ránu i otkočí; pakli naň vyvrú psy vнадné, lovec jej jako ukradne AlxV 1628; mluvil-li sem zle, laj mi; pak-li dobře, proč mě tepeš? Mat 78b;*

jiné případy: *radilť bych, aby přěstala, mně s pokojem býti dala. Pakli toho nepřestaneš, snad ote mne s pláčem vstaneš MastMus 382; nenávidme tohoto světa, sbuožie světské opustiece, nebeské královstvie kupme! Pak-li ješče svého sbuožie vlastnieho opustiti nemuožme, ale však cizieho žádati neдрzněme! Mat 55b; po zemi móž jiti skrze Turky k jednomu městu, jenž slove Sciker. . . Pakli kto chce raději plúti po vodě, ten plove po svatého Jiří paži CestMandA 162a2. Takové doklady jsou častější než užití *pakli* po souvětí podmínkovém.*

Vedle pevného spojení v jediné slovo najdeme v stě. památkách i volné spojení podmínkové spojky *-li* s odporovacím *pak*, např.: *pak chceš-li naleznúti o které věci psané v knihách, znamenaj slovo, kteréž tu věc znamená HusSvatokup 108a; vezmi sobě na pomoc bábu, tetku, chceš-li lépe vodě pomoci, čili vínu k jeho moci; nepomůžeš-li pak našemu vínu, budeš jmiěti na se vínu Svár 31.*

Spojka *pakli* stojí většinou po koncové pauze a má tedy funkci navazovací. Odporovací vztah je velmi často slabý a někdy se takřka nepocituje, takže se *pakli* významově blíží slučovacímu „a jestliže“. Srov. *ktož uzří ženu, aby jiej požádal, juž jí zcizoložil v svém srdci. Pak-li oko tvé pravé pohoršuje tebe, vyvrz je a vrz od sebe. . . Pak-li tvá ruka pravá pohoršuje tebe, uřěž ju a vrz od sebe. . . Mat 72a (quod si oculus tuus dexter scandalizat te. . . Et si dextra manus tua scandalizat te. . .). Často tu bývá a *pakli*, např. *někdy těmuž sú pohané od židov chtěli a snad sú to dievky uslyšely; a pakli sú to samy zamyslíly, znamenie jest, že sú múdré byly DalL 14.17; a mějieše vrtkú mysl a žádost i se i ono v srdci svém mrzkú. A pakli sě kdy s dobrú myslí k dobrým skutkóm navrátieše, vždy jej silně nečisté myšlenie táhnieše k zlosti OtcB 8a.**

³ V. G. Liebsch, *Syntax* 178. *Pak* bylo dosti hojné i v starých textech slovenských, ale v dnešním jazyce není; je tedy otázka, nejde-li o český vliv. Srov. Fr. Ryšánek, *Slovník* 405—406; J. Stanislav, *Dejiny II*, 576.

⁴ Srov. I. I. Sreznevskij, *Mamepuama II*, 866—868.

Také po souvětí podmínkovém najdeme *a pakli*, ba i *ale pakli*: *pak druhý stařec, když jej kto hyzdíeše, byl-li je od něho blázko, dobré dary jemu dáváše, a pali* [ACE: *pakli*] *byl podál, ale posláše jemu po svém učeníku OtcB 69b × OtcD: ale pakli*. Spojení *ale pakli* je ojedinělé. Jistě je však svědectvím, že se stíral odporovací význam samotného *pakli*. Proto se k vyjádření odporovacího vztahu mezi částmi souvětí užilo navíc spojky *ale*.

Užití spojky *pakli* při odporovacím vztahu souvětí podmínkového k předcházejícímu kontextu bylo sice časté, nikoli však nutné. Najdeme vedle něho i spojení *ale ... -li*, např. *shřěši-li proti nám bratr náš ... máme moc jemu odpustiti ... Ale shřěši-li kto proti buohu, to již není v naší moci* Mat 291a (si autem).

Dnešní užívání spojky *pakli* se vyvinulo poměrně pozdě a není důsledné. Vedle *pakli* se užívá i *pakliže*. Je pozdější. Pravděpodobně je to analogie podle *jestliže*, anebo je to prostě zesílení příklonným *-ž/e/* (je doložena i podoba *pakliž*).

Vedle češtiny má spojku *pakli* i slovenština (dnes jen v liptov. nářečích).⁵ V středověkých textech polských je to asi bohemismus.⁶

Souvětí se slovcí *nali/t/*, *ano*, *ande*

30 Dosti často byly do významu odporovací spojky vtlačovány původní deiktické interjekce *ano* a *nali/t/*.⁷ Obě měly kdysi význam „hle“ a uváděly něco nečekaného, překvapivého. Již v době předhistorické však ztrácely platnost vět citoslovečných, splývaly s další větou a stávaly se náladovými částicemi; kromě toho se začínaly postupně chápat jako spojky. Od původu výrazovým prostředkem adverbativnosti nejsou⁸ a ve stč. se zpočátku asi za spojky nepočítávaly. Fr. Trávníček ukazuje na základě bohatého materiálu, že to sice není nemožné, ale dokázat že se to nedá.⁹

Nali — nejčastěji s příklonným *-t* v podobě *naliť* — zachovává si dosti často původní deiktický význam, např. *čakali smy světla, naliť tmy* Pror Is 59.9 (G) (et ecce). Ale i v takových případech proniká odporovací smysl, vyplývající z nečekanosti druhého děje. V jiných souvětích je odporovací vztah výrazný. Většinou zde jde o odstín omezovací, který přechází až v poměr přípustkový (2c, popříp. 2d). Např.:

když pak ona světlost minu, ľud se o jho rově svinu, nali není co zahřěsti Leg Apš 38; *druhé obák v tvář jinacě viděn vnuž v světlém oblacě, když vzal své tváři*

⁵ J. Stanislav, *Dejiny II*, 540; *Lipt. nářečia* 485.

⁶ *Gramatyka histor.* 494.

⁷ O původu *nali* a *ano* v. §§ 85, 86; tam je uvedena literatura.

⁸ Tak soudil o *nali* ještě J. Gebauer (srov. *Hist. mluvnice IV*, 253 a zvl. *Slovník II*, 471), který přijímal Šafaříkovu etymologii z *na* + *ali* „sed tamen“. Správný výklad podal J. Zubatý (*Studie I*, 2, 44n.).

⁹ Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 52—53.

proměnu dřeve nikdy neviděnu; nali již ho učenníci viděvše v tak světlém líci poznali sú LegDuch 99; [*Alexander*] *poče [hnáti] dále na saracénského krále, nali ten již kázal žeci, kadyž chtěli jěti Řeci* AlxV 2294; *zákonničie modlitby ... zdaji se velmi užitečné, naliť před bohem jsú velmi ohavné; zdá se obecně lidem, by tu bylo pravé náboženstvie, naliť chytré omýlenie a lstivé pokrytstvie* JakVikl 201a (ve všech čtyřech dokladech proniká odstín 2c); *jměla jsem jeho sedmndcete let v svém domu i neznať jsem jeho, naliť byl mój přědrahý syn* PasU 131b2 (T) (zde jde o odstín 2d — druhá věta má smysl věty přípustkové).^{9a}

Ojediněle je vedle *nali* ještě *pak*: [*lidé*] *mniece, by koncě čakajícieho [„očekávaného“] došli již, naliť pak některým diábelským ponučením k uosidlu ztracenie ... došli jsú* JeronM 6 (G); *vévoda kúřimský ... nadál se ... by jemu snadné přišlo, jeho [Václava] přebojovati, naliť pak duch svatý silnějši byl bojovník, jenž v něm [Václavovi] přebýváše* PulkR 21a (G). To se zdá nasvědčovat tomu, že *nali* samo nebylo vyjádřením odporovacího vztahu. Příslovce *pak* se totiž obvykle nekladlo po skutečných odporovacích spojkách (stávalo jen po *a* v platnosti slučovací).¹⁰

K dovršení přeměny *nali/t/* ve spojku odporovací nedošlo, protože záhy zaniklo: ve XIV. stol. je doloženo dosti hojně (ne však příliš často), ale v XV. stol. zaniká. Jan Blahoslav se o něm sice zmiňuje, ale zřejmě jako o archaismu a vykládá je jako citoslovce s významem tehdejšího *tož*, *ajhle*.¹¹

V slovanských jazycích *nali* přímou paralelu nemá. Vzniklo sice z obecně slovanských komponentů, partikul *na* a *li*, ale zřejmě až v samostatném vývoji češtiny.¹²

Daleko častější a životnější je v odporovacím souvětí *ano* a později též *an*, *ana* . . .

Podobně jako *nali* zachovává si i *ano* někdy původní význam citoslovečný „hle“ nebo aspoň funkci citové partikule: uvozuje větu, která vyjadřuje něco nečekaného. Např. [*dva starci*] *pějiešta i vyčítešta celý žaltář, i z proročstvie mnoho čítešta, ano již bieše nazajtrie* OtcB 43a. Tento význam mělo *ano* původně i v souvětí smyslem odporovacím: „adverbativní význam oněch vět je přirozený následek toho, že vyjadřují něco neočekávaného. . . *Ano* není od původu výrazovým prostředkem této adverbativnosti.“¹³

A také zde se setkáme s případy, v nichž je vedle *ano*, *an* ještě odporovací *pak*, které bylo asi vlastním výrazovým prostředkem adverbativnosti: *čakal sem, aby činil súd*

^{9a} Je však možné, že tu jde o větu obsahovou (srov. § 85), neboť v lat. předloze je spojka *quia* „že“: *et non cognovi, quia unicus filius meus esset*. Přesto bych dal přednost chápání odporovacímu (srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 47) — *nali* nabývalo funkce obsahové spojky zpravidla jen po slovesech smyslových vjemů, a zde jde spíše o citové užití, vyjadřující překvapení.

¹⁰ U Rokycany (např. Post 4a, 12a) najdeme navazovací *než pak*; nejde zde však o jasný vztah odporovací.

¹¹ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 44.

¹² Viz J. Zubatý, *Studie I*, 2, 49n.

¹³ Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 63.

a spravdnost, ano pak nepravost a vuolanie Pror Is 5.7 (Zb); ja sem se domnival, ze s tebu samym šermovati budu, ano pak vidim, ze . . . Ezop 167b (Zb); pridá počť rozprávěti, an pak, nechťev doslyšeti . . . , vecě LegJid 201; avšak jsu oni jeho ukřižovali, an pak . . . na nebesa vstúpil PasU 96a2 (T).

Odporovací vztah mezi větami v souvětí s *ano* vyplýval původně jen z obsahu spojených vět, a nebyl proto vždy stejně výrazný. Odstín neočekávanosti, který byl slovcem *ano* původně vyjadřován, doprovází nejčastěji vztah blízký přípustkovému (2c nebo 2d). Proto se setkáváme s *ano*, *an* nejčastěji právě v tomto druhu odporovacího souvětí.

Podoba *ano* je podle zjištění J. Zubatého¹⁴ původnější. Podoby *an*, *ana*, *ano* . . . se užívalo původně tehdy, když podmět věty uvozené tímto slovcem byl vyjádřen v předcházející větě jako její předmět; slovo *an*, *ana* . . . zde na něj odkazovalo a zastupovalo jej, např. *ona stojieci jmu laje, an ot nie preč uplakaťe běžav, včť rybitva ptáti* . . . LegJid 52 (v. též § 87). Časem se rozšířilo *an* i do jiných vět a ustrnulo, takže se ho užívalo zase bez kongruence jako původně *ano*. Např.:

slyšal jsem o pěti blázniech mluviee, ano jich jest po hříechu viece Vít 41b (T); *řká pokoj, pokoj, ano nenie pokoje* ŠtítVrt 244 (G); *vždy řiekají „čtení kážem“, ano by bylo pravěji řieci, že sebe kážem skrze čtení* ChelčPost 100a (T); *chlubie se mieti skutky dobré a svaté, ano v nich iżádného nenie* GestaB 106a (S) (v těchto dokladech proniká odstín 2d, popříp. 2c); *tu jsa, rád by se byl nasytíl mláta . . . , ano jemu nedadiechu* EvPraž L 15.16 (T); *tehdy, když který by byl spasitelov kříž, rozuměti nemohli, jeruzalémský biskup na jednu nemocnú ženu (kdy) prvý i druhý kříž položil, ano nic nepomohlo* PasU 96b2 (T) (odstín 2c); *některého [panoš] svůj pán volá, an driemě leze pod kola* AlxV 2445; *sedm se jinochov na ni odda, ana se jim v ničemž nepodda* DaLL 15.20; *voláš jeho, ant neslyši; modlíš se, ant neuslyši* Hrad 32a (vocas illum et non audit, oras et non exaudit); *prijide k nim [apoštolům], ani zesnuli [,usnuli“]* Drk 158b (T); *měl jest za to, že leží s svým tovaryšem, an byl přilehl k hospodári* HynRozpr 133b (odstín 2c, popříp. 2d); *summou tak i jinak hypotheses vymýšleli, an dokonale nic se trefovati nechťelo* KomLab 236.

Odporovací *an*, zčásti i *ano*, udrželo se až do nové spisovné češtiny, ale nebylo nikdy příliš časté. Přitom nevyjadřovalo odporovací vztah dosti výrazně, protože to byla spojka mnohoznačná; to byl jistě jeden z důvodů, proč v XIX. stol. rychle ustupovalo a nakonec zaniklo.¹⁵

Ano, *an* má responce v jiných slovanských jazycích, a to i v užití adverbativním; jen ve slovinštině se však ustálilo jako odporovací spojka *an* a *ampak* (< *an* + *pak*).¹⁶

¹⁴ J. Zubatý, *An a on*, Studie II, 54—55. Podrobný rozbor stě. užití *ano*, *an* přináší Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 60n.

¹⁵ Srov. M. Grepl, *Spojka an ve spis. češtině první pol. XIX. stol.*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A 4, 45n. (zvl. str. 46).

¹⁶ Srov. J. Zubatý, *An a on*, Studie II, 68—73.

Ojediněle proniká odporovací vztah mezi větami v souvětí s *ande*: *když to uzřě Filota, že proti jmu mdlé ta rota, ande krvaví jdu potoci, hna tam* AlxV 1682. Slovo *ande*, které vzniklo nepochybně z *a onde*, má zde podle našeho chápání význam „a onde“, „kdežto onde“ — je to tedy zájmené příslovce s místním významem, ale zároveň vyjadřuje odporovací vztah. Podle výkladu Fr. Trávníčka (*Nesl. věty I*, 211—212) vzniklo toto užití *ande* z významu deiktického, který si někdy v stě. památkách ještě zachovalo. (Vedle toho se s ním setkáme ve větách obsahových a důvodových — v. §§ 77, 88).

Náběhy k využití jiných slovcí k vyjádření odporovacího vztahu: *as*, *až*, *obák*, *obáč*, *všeliko*

V předchozích kapitolách jsme sledovali, jak se výrazem odporovacího vztahu stávala v souvětích původně asyndetických slove, která spojovací funkci předtím neměla. Jedno z nich — *nalit* — brzo zaniklo; druhé — *ande* — bylo ojedinělé. Obě ostatní, *pak* a *ano*, se zachovala až do doby nové, ale skutečnými odporovacími spojkami se nestala; u *pak* si udržela převahu funkce navazovací a na jejím základě se stalo spíše prostředkem k vyjádření časového sledu dějů nebo dalšího rozvíjení děje („potom“); u *ano*, *an* bránila ustálení odporovacího významu mnohoznačnost (odporovací užití patřilo k méně častým). Rozhodujícím činitelem však bylo jistě to, že v jazyce už existovaly výrazné a velmi časté odporovací spojky, takže zde nebyla živá potřeba nových spojovacích prostředků. Nové spojky odporovací sice v průběhu XIV.—XV. stol. vznikaly, jak uvidíme dále, ale šlo tu buď jen o zesilování spojek už existujících k podtržení jednotlivých odstínů odporovacího vztahu (*avšak*, *alevšak*, *alebrž*), nebo o vznik významově specializované spojky nové (*nébrž* — to však mělo oporu a hlavní oblast užití ve vztahu stupňovacím).

V době, kdy formování souvětých typů a spojovacích prostředků ještě živě probíhalo, setkáme se v souvětích smyslem odporovacích i s jinými slovy, která se mohla potenciálně stát odporovacími spojkami, ale z různých důvodů se jimi nestala.

J. Gebauer (*Slovník I*, 18) přikládá význam odporovací „ale, aber“ adverbium *as* (< *a* + *si* = dat. reflex. zájmena) v tomto dokladu: *tehdy jiej* [Julianě, která chtěla tělo svého pohřbeného manžela odvézt] *biskup ukázav dvě stříbrnej truhle vecě: Neviděl* [= nevěděl], *v kteréj jest truhle. K tomu ona vecě: As já vidě* [= věděl]. PasMA 401. Zdá se však, že jde jen o příležitostnou modifikaci základního významu *as* — „aspoň“.

V několika dokladech proniká více méně jasně odporovací význam v souvětí se spojkou *až*: *již sú byli ciesaře často pobili, pak na vévodu nesměli sami jiti, až musili pomoci dobytí* DaLL 81.10 (stejně DaLC 135a); *neby dosti ot bližných hořě, až i s oně strany mořě král Darius lidi vysla* AlxV 137; *máto se zdálo těm hanebným svatokrádcóm tě ukřižovati, až dřeve posměchy naplnili tví duši* Mat

383b (v těchto dokladech proniká významový odstín opaku (3), popříp. i odstín stupňovací); *hrozné bezpravie, vidúc takého pána pokoru takú, i nepokořiti se před ním, na svú kolenú padnúť! Až nemni, by toho buoh nechal bez pomsty, že sú lidé již z hrdosti vešli v to netbánie, že uzřiec tělo božie. . . i nepadnú na kolenú svú* ŠtítErb 215.13 (užití navazovací s citovým zabarvením). Srov. též *až* v různocteních z různých rukopisů Otc proti *ale* v OtcB: *ó nevrátíš se sém zasě, ale musíš tak státi do mé smrti* OtcB 137a × OtcC *až*; *neb ne ten, ktož počne [bohu slúžiti], ale ten, ktož stojí v tom do koncě, bude spasen* OtcB 120a × OtcA *až*.

Jak vysvětlit toto užití *až*? Spojka a částice *až* vznikla nepochybně z *a* + *že* (v. § 176). Nejde tu však o odporovací spojku *a*, zesílenou odporovací částicí *že* — v takovém případě by musel odporovací vztah pronikat zřetelněji. Kromě toho nemáme pro západoslovanské jazyky partikuli *že* v adverzativně adjunktivním užití doloženu (v stsl. a v csl. to byla její základní funkce). V prvních třech dokladech cítíme zřetelně souvislost s nejčastější funkcí *stě. až* — nerozlišenou ještě funkcí účinku a časové míry, kterou můžeme vyložit z původního významu deiktického nebo náladového (v. § 208); v dokladu ze ŠtítErb jde o užití vysloveně citové. Nejde zde tedy o odporovací význam *až*, nýbrž jen o užití partikule *až* (s významem ještě neustáleným) v souvětí smyslem odporovacím. Další vývoj ve směru k odporovací spojce u *až* nenastal: takovéto případy byly příliš řídké, než aby se mohly stát východiskem dalšího vývoje; naproti tomu užití ve významu časovém a účinkovém bylo velice časté a stalo se východiskem dalšího vývoje *až* ve skutečnou spojku. (Srov. též výklad o *až* slučovacím a obsahovém, § 17 a 91.)

34 V odporovacích souvětích se setkáme v *stě.* také s příslovcem *obak* (též v podobě *obák, obako, obake, obaky, obakž*), *obáč*.¹⁷ Vyjadřovalo jednak stejný zřetel k dvěma stranám („jak — tak“, „tak jako tak“, „stejně“) nebo mělo význam dotvrzující („ovšem“, „jistě“), jednak bylo blízké spojce.¹⁸

V souvětí smyslem odporovacím se objevuje po spojce *a*, např. *juž bě ľud dnem se ujiscil, a svět obáč se nezčiscil ote všie mraky tmy nocnie* AlxBM 26; *tak jest tu veliké črtovo oslepenie, že by radějiše almužny dávali na kláštery nebo kostely stavěli, než by zle dobyté navrátili; a obak, ktož zadržie cizieho, vie-li komu, najprv navrat* ŠtítSáz 49a2; — ve spojení *a všakž obáč: tito. . . všech jazykův řeči jmajú a nás všakž obáč neznajú* LegDuch 6; — po *an*: *vláčili jeho po městu, všady krv'ú kropiece cestu, an obáč, co jmu toho dle, dal dušu bohu se modle* Leg ApŠ 106; — samotné: *svatý duch při svém časě rozličně se pokazoval. . . najprvé na božiem krščení, potom v holubiem vidění. . . ; druhé obák v tvář jinacě viděn vňuž v světlém oblacě* LegDuch 95; *zetřě kopie až do pěsti, jímž obáč nic nepoškodi*

¹⁷ Rozdíl *obák* × *obáč* (pův. *obako* × *obače*) je asi původu ablautového, podobný jako u *nego* × *neže*, *ako* × *ače*. Podoba *obáč* je doložena jen v nejstarších textech.

¹⁸ Viz ukázkový sešit *Slovníku stě.*, Praha 1956, 64—65.

AlxB 82; *žádost vás táhne zřejmě jediné k rozkoši, již jest obak nelze tráti* Štít Barl 4a.¹⁹

Vedle toho má odporovací význam i v apodozi souvětí přípustkového, podmínkově přípustkového a vztažného s odstínem podmínkově přípustkovým: *ač jich s tobú jest přemnoho, což jest obak do toho, kdaž jsú měkci vniž mák zralý* AlxV 1091; *bych vám mnoho pravil, obak mi nevěříte* Vít 51a; *a ktož kde z ohně uteče, ten obak upadne v meče* AlxV 496. Také ve výše citovaných dokladech jde převážně o odporovací souvětí s odstínem přípustkovým (2c). Týž vztah proniká i mezi slovesem určitým a přechodníkem v tomto dokladu: *máti pak tajieci mlči, cítieci obáč zub vlči v tom svém nalezeném synu* LegJid 40.

Uvedené doklady ukazují, že v *stě.* byl skutečný náběh k tomu, aby se z *obák, obáč* stala odporovací spojka (podobně jako se stala z *však, avšak*, v. §§ 45, 46). Ale tento vývoj se nemohl dovršit, protože *obák, obáč* bylo poměrně řídké a už v XV. stol. zaniklo. Spojková funkce byla rozvinuta u stsl. a csl. *obače*; z dnešních slovanských jazyků má *obače* jako odporovací spojku bulharština.

Nedokončen zůstal také vývoj adverbia *všelik* (též v podobě *všeliky*) k odporovací spojce.²⁰ Ve XIV.—XV. stol. se ho užívalo ne sice často, ale také ne ojedinele v odporovacích souvětích s odstínem přípustkovým (2c), popříp. ve významu blízkém nč. *prece* (i po podmínkově přípustkové větě vztažné apod.); např. *a ktož se mečov ukradne, ten všelik v oheň upadne* AlxV 498 (paralelní užití s *obak* ve v. 496, v. výše); *to j'podobno k divu, že tito, z Galilé jsúce, cuzích krajův nevěduce, všech jazykův řeči jmajú a nás všakž obáč neznajú, oňadž smy se porodili. Všelikyž sú tu nebyli, kdež nás kto kde domem sedí* LegDuch 8;²¹ *my pro tvé volanie ni pro tvé zámutky ni pro tvé přimlúvanie toho nenecháme, bychom tobě nepravili pravdu; všelik nám tvá zlá a divoká řeč nic dobrého nezjednala* TkadlS 42a; *velmi jest tiem vesel byl, protože Vlachuo nikdy jinde bieše nevidal, [z]to [z] všelik velmi žadaše viděti* CestMil 5b;²² *slúbili sobě s vierú prieti a Lavrynka také v tom tovariše jmieti, jako by byl velmi velik; nic mu nepomohlo všelik, sám se toho nedoslúžil* Baw 193b; srov. i spojení *ale všelik, a všelik* (paralelní s *ale však, avšak*): *ale on [Kristus] ukazova to, že myšlenie [jejich] vie; ale všelik jich myšlenie obci nezjevil* Mat 183a (S) (non tamen illorum nequitiam declarat); *tu ji z žaláre vyvedú předeň, a všelikž nebledú* LegKat 2645 (užití členské).

¹⁹ V posledních dvou větách stojí *obáč* a *obak* ve větě vztažné; jde tu však o nepravou větu vztažnou, která je k předcházející větě v poměru odporovacím.

²⁰ Srov. též J. Straka, Mnéma 99.

²¹ V ediční poznámce (Výbor 194) se *všelikyž* vykládá „na různých místech“. Pravděpodobnější je význam „(vždyť) prece“. Srov. podobu *všeliky* v tomto dokladu: *avšak naše mysl hrdá nechce toho dobrovolně ostati, ješto všelikyž bezděky na všaký den potracuje* Mat 53b.

²² Q. Hodura ve vydání Milionu zbytečně opravuje na „to vše“. Jde zde o odporovací vztah s odstínem přípustkovým (2d).

Užití *obák*, *obáč* a ještě více *všelik* v odporovacím souvětí silně připomíná užití *však* (v. §§ 44, 45); je ovšem mnohem a mnohem řidší. Příslowce *všelik* je blízké *však* i svým původním významem, třebaže přechod ke spojkové platnosti u něho pokročil ještě méně — obě připomínají svým užitím silně ně. *přece*, které může také plnit funkci spojky, ale skutečnou spojkou není. Spojkové platnosti nabylo pol. *wszelako*.

V pozdějším vývoji spisovné češtiny stávají se výrazem odporovacího vztahu některá jiná adverbia nebo příslovečné výrazy; to je však jev jiné povahy než uvedené případy stě. Zasahuje zejména tyto výrazy: *nicméně* (odstín 2c); *proti tomu* (1, 2c), *zase* (1), *zatím* (|| a *zatím* — 1), např. *patron... opět kázal z jednoho kusu vystřeliti, proti tomu z galle oni nic nevystřelili; nicméně ještě rozkázal náš hejman z naší nave dvakrát vystřeliti* CestPref 258; *kůň okrocen bývá — bez uzdy nicméně jsa plaší se* KomJan 177 (J); *Poláci tu porážku... Hunjadově ničemnosti a nesmělosti připisují: on proti tomu stěžuje sobě, že rady jeho místa neměly* Veleslavín (Z); *nižší k vyšším poslušnosti a uctivost upřímně prokazují... vyšší zase k nižším přívětivě se mějte... Kocín* (Z);²³ *nestojí to sic za mnoho, zatím pro mne je dosti dobré* Dobrovský (J); *srov. a zatím: at on hledí na své knihy, a já zatím jeho knížetství sobě podmaním* Háj 71b. Lexikální význam těchto výrazů přitom pronikal a často převažoval. Vznik spojky *zato* spadá až do nové spisovné češtiny. O *přece* v. § 45.

Odporovací souvětí s adverbii *jedno*, *jediné*, *jedné*, *jedne*, *jen*, *kromě*, *toliko*. Odporovací užití *leč*

36

Omezovací adverbia *jedno* (*jediné*, *jedné*, *jedne*, *jen*),²⁴ řidčeji *kromě* a ojediněle *toliko*, nabývala v souvětěném spojení dvojího významu:

a) Vyjadřovala výjimku z obecné platnosti druhé věty, popříp. i podmínku, za níž se taková výjimka uskuteční; např. *nikde [m. nikto] ho nevěděl, jedno buoh sám* Hrad 5a; *tu žádného příbytku lidského není, kromě (ě) zde i onde na horách neb na údolí téj púščě* CestMil 38a (nisi); *milosti mé nelze miati, jedné budeš sladce pěti* Baw 50b. Při *nic*, *jinak* apod. v první větě záporné vyjadřovala druhá věta výlučný případ: *jiného nic nečinie, jedno velikých psuov chovají a krmie* CestMil 63b. V tomto významu konkurovalo *jedno* a zčásti i *kromě* výjimečné spojce *leč*; pojednáme o nich proto podrobněji v kapitole o souvětí omezovacím a výjimečném (§ 266n.).

b) Stávala se výrazovým prostředkem odporovacího vztahu mezi větami. I v souvětí výjimečném je rozpor mezi obsahem spojených vět — je to tedy typ v jádře odporovací. Ale zvláštní je to, že se výjimka může vázat na jistou podmínku (*jedno ač*), časovou okolnost (*jedno kdy/ž*) apod. A také vyjádření výlučného případu již jasně přesahuje hranice odporovacího vztahu.

²³ Srov. pol. spojku *zaś*, rus. *тем не менее, между тем*, hluž. *nawopak aj*.

²⁴ Podoba *jenom* není v stě. doložena.

Kde však v souvětí chyběly sémantické předpoklady výjimečného vztahu,²⁵ pronikal buď jen základní význam našich příslovci „pouze“ anebo převažoval některý odstín vztahu odporovacího. Po *jedno* (*jedné*, *jediné*, *jen*) se kladlo dosti často *že*. Např.:

oslabený vztah výjimečný (2e), popříp. význam „pouze“: *ten hrdinstva v ničemž nepokázal, jedno že s císařem u přiezni se byl svázal* DalL 66.14 (podobně DalC 115a); *my se mladým ludem slúbiti nežádáme, proto také masti nehledáme, kromě náš smutek veliký zjévujem tobě* MastMus 339; *proto andělov nebají aniž jich také hledají, kromě pána jich a mého hledám, stvořitele svého* Hrad 36b (sed); *rúcha nemnoho jmějieše, jedno sukni a kápi nosieše* Hrad 23b; *a budeva držeti čistotu spolu, jen že budu slúti tvá králová* ŠtítBarl 197b; — *nebo jich zpuosoba ovšem bieše taková jako krále Priamova, toliko ten rozdiel byl mezi těmi třmi, že... TrojD 105b; ženy turecké všeckny... zakuklené sou, kromě před očima asi dvou prstův zšíři roušku černou anebo poučník mají* MitrPříhody 89;

proniká odstín opakový (3a): *jakž o tom všem nedbajěše, kromě jedna žádost jeho* AlxV 557; *nikdy (n) eviděli, by smál, ani kdy s die (t) kami več jh (rál), jedno pěl hodiny nebo páteř* Hrad 2a; *té lodie nepolévají smolú, jedné maži olejem rybiem* CestMil 19a; *zvěděl by, že by Řekové jemu hanby neučinili, jedno čest hodnú jemu by učinili* TrojD 81b; *Anaxarchus pravil, že to všeko nic není, jen že se to tak zdá* KomLab 227;

proniká odstín omezovací (2b): *hi jakžs chtěl, takžs vše obríedil, jediné mnes v to nedědil* LegMar 69; *ját se v tom dobrě znaži, jedno žeť o svém jazycě tbaji* DalL úv. 60 × DalC 3b *kromě žeť*; *nikdiež jemu není rovně, kromě žeť prdi neskrovně* MastMus 57; *a pastvy velmi dobré, i ovoce dosti má, i ve všech jiných potřebách k jedení a k pití země hojná jest, jedné že někdy v padesáti neboli v šedesáti mílých vody nalézi nemuož* CestMil 23b; *ten klášter podobný jest k tomu, kterýž jest u svatého Jakuba, jedne žeť není tak vysoký* CestKabK 16a.

V dokladech tohoto druhu se vytvářela odporovací spojka *jenže*, ustálená až v nové spisovné češtině. V ostatních případech převládlo samotné *jedno*, *jen* a později i *jenom* (bez *-že*). Adverbium *kromě* zde bylo řidké, *toliko* ojediněle. Novočeský spisovný jazyk se jich v této funkci vzdal.²⁶

Adverbium *jedno* (*jediné*, *jedné*, *jedne*, *jen*) mělo v souvětích našeho typu, jak ukázal Fr. Trávníček (*Nesl. věty II*, 186n.), původně platnost nominální věty; *že*, které se po něm kladlo, mělo funkci obsahové spojky. Tak např. v souvětí typu *tu Čechy sjedné cti neučinichu, jedno že Moravu dohubichu* (DalL dopl. 2.39) byl původně asi tento sklad: ...*neučinichu, jedno* [,ale jedno učinichu“], *že Moravu dohubichu*. Případy

²⁵ Prostý výjimečný vztah je vázán na sémantiku predikátů ve spojených větách: první přináší sdělení širší platnosti, druhá z něho něco vyjímá; proto zde bývá obvykle kladné sloveso proti zápornému nebo jde o slovesa tvořící sémantický protiklad: *všichni odešli, jen on zůstal*.

²⁶ O stavu za obrození v. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 682n.; M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 276—278.

s pouhým *jedno* bez že pocházejí zase z asyndetického spojování původní věty *jedno* s následující větou obsahovou. Obdobná mohla být situace u *kromě*, *kromě že*, popříp. i u *tolíko* — pokud se sem že nedostalo analogií.

Různé podoby adverbia *jedno* mají tento původ: *jedno* a *jediné* jsou ustrnulé nominativy neutra číslovek *jeden*, *jediný*.²⁷ Podobu *jen* vysvětlíme apokopou koncového -o a zjednodušením souhláskové skupiny (*jedno* > *jedn* > *jen*); u *jedne* jde o restituci vokálu zde nenáležitého, ale u jiných adverbií často apokopovaného (typ *viece* — *viec*). Podoba *jedné* může pocházet z *jediné* anebo vznikla jeho vlivem.²⁸ Pozdější podoba *jedině* vznikla přizpůsobením k adverbiím typu *dobře*.

Adverbium *jen/om/* žije v našich nářečích v podobných funkcích jako ve spisovném jazyce.

V slovanských jazycích došlo zčásti k obdobnému přechodu významově blízkých adverbií v odporovací a výjimečné spojky — srov. rus. *только*, pol. *tylko*, sloven. *tolko*, slovin. *samo* apod. Etymologicky příbuzná s *jen* je východoslovanská spojka *odnako*, ale významově odpovídá spíše našemu *avšak* a útvarům podobným (*obák*, *všelík*, *však*, *alevšak*). O původu a významovém vývoji adverbia *kromě* v. V. Machek, *Etym. slovník* 236.

V nové spisovné češtině pronikla sporadicky ze vztahu výjimečného do vztahu odporovacího spojka *leč*, a to v týchž odstínech, jaké jsme zjistili pro *jedno* už v době staročeské.²⁹ Z období staršího nemám na to žádný doklad; odporovací význam *leč* nezaznamenávají ani Jungmann, ani Zikmund. Oporou pro vznik odporovacího významu *leč* byla jistě dvojí funkce *než* — výjimečková, v níž se stýkalo s *leč* (§ 270), a odporovací (§ 49).

Odporovací souvětí se spojkami *i*, *ani/ž/*, *ni/ž/*

37 V stě. památkách najdeme dosti dokladů, v nichž je v odporovacím souvětí užito spojky *i* (jde vždy o omezovací odstín, většinou s odstínem přípustkovým), popříp. též *ani/ž/* nebo *ni/ž/*, jde-li o větu zápornou:

Vršovici to viděchu i přimluviti se nesměchu DalL 40.8 (pod. DalH; v DalC 78a je spojení asyndetické); *hledati budeš miesta jeho, i nenalezneš* ŽaltKlem 36.10, pod. ŽaltWittb; srov. naproti tomu BiblKral: *pohlediš na místo jeho, ať ho již není; rád bych, i nemohu; nebo tento drak zahradil mi ústa... Mat 312b; umrlého jsi hledala... i nalezlas živé za to Hrad 32a (et viventes reperisti); chtiechom plúti vzhuru do Alexandrie; i by tak protivné povětríe, že bez zamal neztonuchom* OtcB 104b; *rád sem chtěl zvědět, co jsou za lidi, i nesměl sem se vážit mezi ně sám, neb bylo daleko s cesty* CestKabK 11a; *chtěli sme jiti do Malšovic na krčmáře, i nezdarilo se nám* Chlum 46a — 1602 (O);

²⁷ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 186—187, 188.

²⁸ Viz B. Havránek, *Příslušné vokály (Flickvokale) v slovanských jazycích*, Mnéma 353n.

²⁹ Srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 508, 523, 687.

ta všeckna přišla sú na ny, aniž sme zapomněli tebe ŽaltKlem 43.18 // Žalt Wittb *ni*, ŽaltPod *ani* × BiblKral *avšak ne-*; *hledáš jeho jsuci v hoři, niž nalezneš, niť otvoří* Hrad 32a; srov. též Hrad 37a (je citován v souvětí slučovací, § 23b).

Z dokladů je zřejmé, že se takto užívalo *i* nejen v památkách překladových (kde by mohlo být jen překladem lat. *et*), ale i v původních. Že jde vskutku o jev domácí, dosvědčuje obdobné užití spojky *i* v jiných slovanských jazycích.³⁰ Sotva zde lze myslet na přenesení spojky *i* ze souvětí slučovacího — spíše tyto případy spojíme s užitím *i* v apodozi některých typů souvětí, kde asi původně vyjadřovalo nečekaný, překvapující nástup druhého děje (v. § 272). Podobný odstín pronikal jistě i zde — proto jde vesměs o spojení s významovým vztahem blízkým přípustkovému. (Právě při tomto odstínu se užívalo v odporovacím souvětí také slov *ano*, *nali*.)

Odporovací souvětí se spojkou *a*

Spojka *a* má i v dnešní češtině vedle základního významu slučovacího také význam odporovací; hojně se jí užívá zejména k vyjádření protikladnosti dvou dějů nebo jevů (typ *I*), méně při omezovacím vztahu s odstínem přípustkovým (2c). Ve stejných funkcích žije i v lidových nářečích, jen je tam častější.³¹

Zcela obdobná je situace v stě. památkách. Spojky *a* se tam užívalo ve stejných funkcích, ale v rozsahu snad větším než dnes — můžeme-li se odvážit srovnání, tedy asi obdobně jako v dnešních archaičtějším nářečích. Těžko je však mluvit o nějakém zřejmém a pronikavějším ústupu spojky *a* z odporovací funkce — i dnes bychom jí mohli užít všude tam, kde se objevuje v památkách stě. Srov. v následujících dokladech:

Souvětí s odstínem protikladnosti (někdy je protikladnost velmi slabá, takže se blíží vztahu slučovacímu): *z chlapov šlechtici bývaji a šlechtici syny chlapy jmievaji* DalL 41.14, pod. DalC 79a; *my Partové, tito Médi a tito jsú z Élamicka a si z Mežopotamicka; oni sú Kapadočéné a si pak sú Ažiené* LegDuch 10—14; *kacieř... tak v skóře mnoho lidí k svému kacieřstvu nevzbudí, a svódnice dne prvého... inhed ho [sváděného] přivede k zlému* Hrad 101a; *nebo svatý Job, ať jest byl zbožie ztratil, však jest jměl svojoj hruvoj, na němžto sedě odpočívati mohl, a já sem i toho zbaven. On jest jměl přátely, ješto sú jeho litovali, a já nešťastný miesto přátel mám vlky a lvy, ješto sú mi mé dietky zjédli* PasMB 95—96

³⁰ Srov. T. Maretić, *Rad* 86, 127—128. Pro dnešní ruštinu srov. akad. *Грамматика русского языка II*, 2, 199—200.

³¹ Srov. např. s odstínem protikladnosti (*I*): *céru vyplašili, a na syna zapomjeli* Hranicko (Skulina); *vy vidíte ešte čitat, a já nevidím nič* mor.slov. (Chloupek); s odstínem omezovacím (přípustkovým, 2c): *mám hlat, a žalúdek nemóže* Hranicko (Skulina); *majú své, a nestačí im toho* mor.slov. (Chloupek). Jiné odstíny pronikají v souvětí s *a* jen zřídka.

(Výb 526); a proto běda nám, že zvířata moc tvů znají, a lidé nic se tebe nebojíe OtcB 109b; *tys měl dobré bydlo na světě, a Lazar zlé; již má Lazar utěšení, a ty jsi u mukách* ŠtítBarl 46a; *má hubený kobyly Vaňourek a vy máte tlustý* Chlum 21a — 1596 (O). V tomto typu odporovacího souvětí je *a* v stč. nejčastější.

Souvětí s odporovacím vztahem omezovacím (s odstínem přípustkovým): [ti] *všec mých slov snad pochválé, a jakž odstúpie dáte, což najhoršieho vědie, o mých sloviech propovědie* AlxV 45; *ústa mají, a nemluvie; oči mají, a nevidie* ŽaltKlem 113.13, pod. ŽaltWittb, ŽaltPod, BiblKral; *ale svatý Jiří to pitie požehnav vypil, a nic jemu nevadilo* PasMA (Výb 529); *hledáš jeho jsúci v hoři, niž nalezneš, niť otvoři, a ty tlučeš bez přestati* Hrad 32a; *každý k přísaze osobně státi má, a muož za nemocna pohnaný položen býti* VšeK 52b (G); *sami nemohú sebe zbaviti blech a much, a pak chtějí jiné zbaviti pekelných muk svým dávaním* HusErb 2.11 (G).³² V citově zabarvené otázce, která je v rozporu s obsahem předcházející věty: *já od tebe mám křščen býti, a ty přicházíš ke mně?* EvOl Mt 3. 14 × EvZim *a tys pak ke mně přišel!*; *jest jedno dietě zde, jež má pět chlebův ječmenných a dvě rybě; a což jest to mezi tolik lida?* EvVid J 6.9 (G) × EvZim *ale což* (sed haec quid sunt).³³ Zřídka proniká přípustkový význam druhé věty: *pravíš mi o svém rodě, a já to tak dobře vědě* MastDrk 218; *kněz Oldřich umřě, vložichu jej v rov, a ne tak kláštera ješče bieše dočinil, jakž svatému Prok(op)u slíbil* Hrad 13b; *tys uvěřil, by ve mně byl tak veliký kámen drahý jako pštrosově vejce, a já vešken nejsem tak jako to vejce...* ŠtítBarl 52b. Někdy se vztah vět blíží úplně vztahu přípustkovému; v. § 257.

V souvětí s odporovacím vztahem opakovým je spojka *a* řídká: *svět nadrží boha, a buoh svět drží* ŠtítBud 50 (G); *ani se tu směl ohlásiti, ani božieho ména v svá ústa vzieti, a v smutce a ve slzách lkáše, až pro mdlobu ledva v tom trváše* OtcB 6b × OtcE *ale*. Při obráceném poměru vět je *a* naopak nejčastější spojkou, jenže taková souvětí jsou ojedinělá (obvykle jde o spojení členská): *on stvořil ny, a ne my sami se* ŽaltKlem 99.3, pod. ŽaltWittb (non autem); *i vecě prvý: Má je toto cihla. A druhý vecě: Já se naději, že jest má. Opět prvý vecě: Má jest, a nenie tvá nic* OtcB 73a (non est tuus, sed meus).

Ve všech těchto odstínech odporovacího vztahu najdeme *a* i v jiných slovanských jazycích. V stsl. se ho neužívalo po záporu (*3a*) — bylo zde *ne*;³⁴ zato např. v ruštině je v této funkci prostředkem základním. Hlavní rozdíl mezi slovanskými jazyky je v míře využití *a* v odporovacím souvětí. Po této stránce je na prvním místě ruština, třebaže i ta zná také *a* slučovací. Srov. § 22. O původu *a* v. § 90.

V odporovacím užití se *a* někdy spojovalo s výrazy příslovečné povahy, vyjadřujícími přesněji příslušný významový odstín. Srov. *a pak*

³² Výrazný význam odporovací má někdy spojka *a* připojující přechodníkovou vazbu, např. *dlúho na to usilová, a nemoha toho od sebe zapuditi* OtcB 112a (diu multumque discutere conatus est, sed repellere penitus non potuit).

³³ O užití *a* v takových dokladech v stsl. srov. M. Bauerová, *Existovala v stsl. spojka nebo částice ali?* Slavica 26, 1957, 573—574.

³⁴ Srov. *Slovník jazyka stsl.* 1, 1—3.

v cit. dokladech z LegDuch (1) a z HusErb (2c), a obáč v AlxBM (2c); doklady na spojení *a obák*, a *všelik* v. výše v § 34—35. Spojení *a* s *však* se již v době předhistorické ustálilo natolik, že vznikla nová spojka *avšak* (v. § 46). Později se objevují spojení nová, např. *a přesto: však dobře víte a znáte, že v svém domu... takové hosti jako jste vy (nemám kde) přechovati. A přesto... chci vám rád podlé své možnosti učiniti* HynRozpr 131b. Mnohem pozdější je *a přece* (< *a před se*), protože *před se*, *ředce* dlouho zachovávalo zbytek svého původního významu (v. § 45).

Také při navazovacím užití (po koncové pauze) vyjadřuje někdy *a* odporovací vztah k předcházejícímu kontextu. Většinou je však velice oslaben, takže lze mluvit jen o funkci adjunktivní (srov. v souvětí slučovacím, § 21). Např. *avšakž vy se něco dobrého na mně domníte, jímžto sobě chcete svědomie polepšiti. A tot vám z božie milosti přijde, ne proto, že se mnú mluvíte* OtcB 5a; *tu on uchopiv jej [džbán] hněvy, i udeři jím o zemi i rozbi jej. A pak když se rozpomannu, že jest ten hněv diábel jemu zpósobil, i vecě* OtcB 73b (cum autem ad se reversus fuisset). V posledním dokladě je odporovací vztah úplně setřen, třebaže je v předloze *autem*. Ostatně i lat. *autem, vero, tamen* ztrácelo v středověké latině při navazovacím užití svůj odporovací význam.³⁵

Odporovací souvětí s *li, ali; le, ale*

V stč. najdeme jen zcela ojedinělé stopy využití *li* k vyjádření odporovacího vztahu.

Odporovací *li* vidím v tomto dokladu: *rači s námi tehdy býti, když jest duši těla zbýti, a nás v hoře neuvoditi, li že v rozkoš provoditi* Kunh 140. Gebauer (*Slovník II*, 247) je na rozpacích, má-li se zde psané *li se* čísti *li-se* nebo *li-že* a jaký je jeho význam. Sám jej uvádí ve spojitost s *li-s* = „či, nebo“. Smysl spojení je však jasně odporovací, opakový (*3a*). V Modl 135b je na paralelním místě *nežli* — tedy odporovací spojka *než*, která byla v opakovém významu v stč. dosti častá (v. § 49). Pokud jde o *li*, je to buď zesílení spojky *než* (dosti časté), anebo je zde staré *li* zachováno a pouze je přidána spojka. Můžeme se tedy domnívat, že v Kunh se nám dochoval ojedinělý doklad na užití partikule *li* v odporovacím významu. Zesílení partikulí *že* (tak bych četl spíše *než se*) je dobře možné, jako u jiných spojek, zejména když uvážíme, že by zde šlo ještě o *li* ortotonické, nikoli příklonné. (Ve *Výboru* [str. 216] se čte *li že* a vykládá se „avšak“.)

Oporou našeho výkladu by mohl býti ojedinělý doklad na spojku *ali*, který zaznamenává J. Gebauer: *ali již* „tamen nunc“ OtcA 20b.

Slovanské *li* nemělo podle výkladu J. Zubatého původně ani funkci spojkovou, ani tázací, nýbrž to byla náladová partikule. Její příklonné užití, které se obecně rozšířilo

³⁵ Viz A. H. Salonius, *Vitae patrum* 339—444.

(ještě v csl. bylo ortotonické *li* ve vylučovacím užití), je asi sekundární.³⁶ Viz *Studie I.* 2, 53n.

Spojka *ali* je pro západoslovanské jazyky dobře doložena zejména v památkách staropolských (nemá ovšem jen funkci odporovací), ale od počátku historické doby je pro ně charakteristická spojka *ale*. Zato se *ali* rozšířilo a upevnilo v jazycích jihoslovanských, zejména v srbocharvátštině a slovinštině. (V stsl. ještě neexistovalo — v. stať citovanou v pozn. 33.)

40

V textech ze XIV.—XV. stol. najdeme ojediněle spojku *le*: *teď sem, mistře, nalez popa, an pie med pivnici (!) s jednú z škopa, a tak ji mile objímáše a cos u nie v hadríech hladáše; le ona jemu nechťe dáti, le on ji podtepem vráti* MastDrk 54—55; *pravie o ňem [Soběslavovi] ti, ješto jeho znali, že jest súdcě byl velmi dobrý, božím kostelóm a sluhám jich velmi milostný; le na krátce: dobrý dobrým, a zlýh hrozný nepřítel* PulkR 122a (G) × PulkLobk 273 *ale*; *móž ji [službu] člověk naplniti . . . , le dokud jedne duše jest v těle* HustPost 159b (G). V dokladu z Mast a z HusPost proniká jasně omezovací odstín odporovacího vztahu (2b), podtržený u Husa adverbium *jedne*; v PulkR je jen slabý odstín odporovací a spíše proniká význam vysvětlovací.

V dalších dvou známých dokladech³⁷ je *le* po koncové pauze, tedy ve funkci navazovací; odporovací význam je zde nezřetelný: *nebt já, bratři, ačť obřezování káži, jenž ješče protivensťvi trpím? Protož vyprázdňena jest přihyzda kříže. By le obřezání byli, jenž vás smucují* EvOl 181b (Gal 5.12, srov. lat. utinam et abscindantur; BiblKral: *ó by raději odřezání byli*) — zde má *le* spíše funkci citové partikule;^{37a} *anjel dotče se jeho [spícího Eliáše] a řka: Vstaň a jěz! Le on vezřev, nalít v hlavách pokruta chleba a osudie vody* BiblOl 3 Rg 19.6 (G).

Vedle toho je řídce doloženo *le* ve spojení s adverbium *tak* — *le tak*: *potoči král posly svoje do Damaška, k tomu městu, vzkazuje jim tu řeč věstú, aby jej mile přijeli, nebo jmu odpověděli, le tak, jakž by se poddali i tako plat vydávali, jenž jest král Darius jměl* AlxV 1970 (v AlxH je v textu poněkud odlišném a *tak*); *s obú stranú padáchu zbití, le tak to dlúho trálo pobítie od nešporov až právě do smraku* PulkR 108a × PulkL: *a tak* (G); *tu naleznú drahé lože, každý, celě (!) řeči móže, že dražšieho neslycháno ani očima jest vidáno: všecko čistě vydělané . . .* [následuje dlouhý popis, který končí:] *v hlavách byly [postavce] šarlatové a v nohách topazitové; le tak, že nemóž vymysliť, jehož by tu nemohlo býti* Baw 105a; *a tu jako sršat jsa ku pomstě, tak jě snažnú modlitvú zbičova, že jedni inhed, a druzí druhý den, třetí třetí den, le tak, že všichni v tédmni biechu uzdraveni* OtcB 169a × OtcAC *že až; a když již biechu na póli cesty, i nemiechu co píti.*

³⁶ Samo *li*, ale příklonné, mělo slabě odporovací funkci ve spojení s podmínkovými spojkami, zejm. csl. *ašte li* (obdoba čes. *pakli*). Srov. *Slavia* 26, 1957, 170—173. — Vondrákův výklad (*Vergl. sl. Grammatik II*, 468—469) odporovacího významu *li* z tázacího není pravděpodobný.

³⁷ V Tkadls 33a je také *le*, ale spíše omylem místo *ze*; tak soudí vydavatelé (Hrubý a Šimek) a do kontextu se spojka vsutku nehodí. — Všechny citované doklady zachytil už Gebauer, *Slovník II*, 212.

^{37a} Srov. pol. práci částici *byle* (*Słownik języka pol. I*, 761).

Sěm vedro na ně veliké tepe, sěm sě jim chce píti, le tak, že sě již všichni k smrti chystáchu OtcB 194a × OtcC: *ale již* (OtcA má místo celého výrazu *le tak, že již* pouze *le již*). Výraz *le tak* jako celek má ve většině citovaných dokladů význam důsledkový; ukazují na to i různocnění v paralelních textech. Zdá se však, že nositelem tohoto významového odstínu je příslovce *tak*, nikoli *le*.

Stejně jako samotné *le* udrželo se i *le tak* jen do XV. stol. Dále žije *le* jen jako komponent složených spojek a příslovci *ale, leč, leda, ledva*, v nářečích východomoravských též *lebo* (*alebo*), *len* a *lež*.³⁸

Partikule *le* (snad **lě*, srov. *jelě*) je ve slovanských jazycích dobře doložena (byla v odporovacím významu i v stpol. památkách); dosud je ve slovinštině *le* „jen“. Srov. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 469. Zdá se, že u ní pronikal už v dávných dobách význam prostě omezovací (blízký stě. *jedno*), ale asi s odstínem odporovacím („a jen“, „ale jen“). Odtud pochopíme významový vývoj k odporovací spojce (pův. asi s významem „jenže“) a k příslovci (*ale* „aspoň“, v. § 43), užití ve spojkách výjimečných a omezovacích (*leč, leda* — v. §§ 269, 233, 249) i jiných. Ve spojení s *tak* v stě. *le tak* nabylo patrně významu vysvětlovacího přes význam „zkrátka (tak)“ nebo „prostě, jen, aspoň (tak)“. Někdy ovšem omezovací odstín zanikl a zůstal prostě odporovací (např. u spojkového *ale*).

Základní a nejčastější čes. odporovací spojkou je po celou dobu historickou, od nejstarších dob dodnes, spojka *ale*. Na rozdíl od všech ostatních odporovacích spojek není vázána jen na některý odstín odporovacího vztahu, nýbrž lze jí volně užit všude. Nevyjadřuje tedy sama nějaký významový odstín, nýbrž prostě jen odporovací vztah; významové odstíny vyplývají jen z obsahu spojených vět.

Několik příkladů na užití *ale*:

(1) V souvětí s odstínem protikladnosti: *tito na voziech, a si na koniech, ale my ve jměni boha našeho vsloveme; oni obvázaně padli sú, ale my vstali smy i zpraveni smy* ŽaltKlem 19.8—9 (pod. ŽaltWittb a ŽaltPod); *já vás křtím u vodě, ale on vy bude křtíti v duše svatém* EvZim Mc 1.8 (pod. BlahNZ) × EvOl a; *toť sú ti, ješto nám cestu klidie k spasení, ale ti, ješto nám blahají, tit nás mútie* OtcB 69b (qui autem beatificant nos); *ont bez naše milosti móž dobře býti, ale my nemóžem bez jeho milosti býti dobře* ŠtitSvát 18b2. V stě. byla možná nejen konfrontace dvojčlenná, ale i vícečlenná: *ale truoj jest hněv mezi lidmi: ten, jenž dobrovolně škodu nebo křivdu trpí . . . , ten jest podlé boha; ale ten, jenž neškodí druhu ani chce úraza sám, ten jest podlé tělesenství; ale ten, jenžto škodí nebo křivotu činí aneb ohyzdu aneb lichvy, ten jest od diábla a nenie jako dřevní* OtcB 69a. S tím souvisí užití *ale* ve výčtu a při postupném při-

³⁸ Většina těchto slov se vykládá obyčejně matením *ne/le* (*neda//leda, než//lež, nebo//lebo*) a *je/le* (*jedva//ledva, jen//len*); pouze pro *ale* a *leč* se obecně přijímá jako komponent *le*. Domnívám se, že takový výklad není nutný a že pro většinu slov, ne-li pro všechna, není správný. (Srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice I*, 529; V. Machek, *Ětym. slovník* 260; v. též Jar. Bauer, *Studie ze slov. jazykovědy* 86 a 91.)

41

členování vět, např. *a protož ten, jenž přirovnává, jest člověk, ale ten, komuž se přirovnává, jest Jezukrist. Nebo Jezukrist jest muž mádřý, jenž svůj duom... udělal na skále...; ale muž bláznový jest diábel, jenž jest svojo duom hřešným udělal na piesku... Ale děščeť jest učenie, ješto člověka rozvlažuje; ale oblaci, z nichžto děščeť jde, někteří od svatého ducha jsú vzbuzení, jakožto apoštolí a proroci, někteří od zlého ducha...; ale větrové dobří jsú andělové...; ale větrové zlí jsú zlí duchové; vuoda dobrá jsú evangelisty a učenci Mat 95b. (Odliš od toho souvětí, v nichž se *ale* též opakuje, ale vyjadřuje různé odstíny odpor. vztahu vždy jen mezi dvěma větami: [papež] pro své zákony mstí, ale pro božie zákon nemstí [odstín 1], ale páli lidi proň ty, kdož jej činie [odstín 3] ChelčSít 9a.)*

(2) S odstínem omezovacím (zejména odstíny b, c): *ze mne bude kněžstvo patero, ale brzo zhyne čtvero DalL 6.16; a to jest mast nade všě masti, ale neníť jě v tejto vlasti MastMus 177; hospodine, nejsem duostojen, aby všel pod mů střechu, ale rci slovem, a bude uzdraven pacholík můj EvZim Mt 8.8, pod. EvOl a BlahNZ; o tom bylo by mnoho praviti, ale musíme toho ukrátiti Hrad 3a; a proto bydlěchu na té púšti druh od druhu oddáleni jsúce, ale milosrdím druh k druhu přichýleni biechu OtcB 1b (separati cellulis, sed caritate connexi); mohl-li jest dřive pomoci? An mohl, ale neráčil, až čas přišel RokPost 6a. Typické je, že v dokladech s *ale* proniká velmi často jasný omezovací odstín (2b). Je to jistě způsobeno tím, že zde nebyl v stě. jiný výrazový prostředek, ale mohl se tu uplatnit i původní omezovací význam *le*.*

(3) S odstínem opakovým: *bratr bratru neurozumě, ale každý svú řeč jmě DalL 1.22; ne vám sem jáz to miesto upravil, ale mým synóm sem ustavil Hrad 26b; ty si hřeichuov neostal, ale hřeichové sú tebe ostali OtcB 6b; tehdy j' böh již povýšil jeho...; aby nepracoval pro marnost světa, ale jemu slúžil jedinému ŠtítSvät 234a2; a ty, císaři, neměl jsi na mne tak kvapně své brani obnažovati, ale měl si to svým raddám poručiti k spravedlivému rozvážení Háj 84a.*

Možnost užít spojky *ale* bez významového omezení neznamená, že je ve všech odstínech poměrně stejně častá. V odporovacích spojeních s odstínem protikladnosti jí dosti silně konkurovala spojka *a*, při odstínu omezovacím ještě více *avšak*, *však* (zejména v nejčastějším typu s odstínem přípustkovým, 2c). Poměrně nejvýlučnější postavení měla až do vzniku spojky *něbrž* při vztahu opakovém (3a), protože se zde vedle nehojných dokladů na spojení asyndetická užívalo v starých textech jen zřídka *než* a vedle něho takřka výlučně *ale*.

42

Mezi různými rukopisy téže památky jsou často zajímavé rozdíly v užívání odporovacích spojek. Uvedeme několik příkladů z Otc.

Nejčastěji se *ale* střídá s asyndetickým spojením vět, a to ve všech významových odstínech. Bývá to zvláště tehdy, když je odporovací vztah značně oslaben nebo když je naopak zřetelně vyjádřen jinak, lexikálně. Např. *chtěl bych bezpečěn býti, jako sú andělé, nic nedělaje, ale, jako oni, jedině vždy boha chvále OtcB 64b × Otc ACE asyn-*

det. (zde vyjadřuje odporovací vztah s přechodem k výjimečnému vlastně již adverbium jedině svým významem lexikálním); *jeden z svatých otcuov... mnoho zázrakuov ukazováše, a netoliko sám on při tom jsa, ale nejsa sám při tom. Ale někdy posláše podolka z své žíně, aneb jediný listek pošle, běsy vypuzováše OtcB 111b × OtcACE asyndet.*

Dosti často se střídá *ale* se spojkou *a*, např. *donižs se světu hodil, dotuds svú vuoli ve všem plnil, ale již se světu nehodil, i zdát se, by v čistotě přebýval OtcB 6b × OtcACE a.*

Ještě častěji mu konkuruje odporovací spojka *než* (při vztahu opakovém), např. *a sám svého pokrma nic netbáše, ale o nás velikú péči měl OtcB 5a × OtcACE než; jidechom s ním do kostela...; v němžto nižádný nemožieše prostě státi, ale musil se vždy shrbiti OtcB 105b × OtcACE než. Spojce než dávají pravidelně přednost rukopisy ACE.*

Ve významu omezovacím se střídá *ale* s *avšak*, *však*, *všakže*, ojedinele též *alevšak* (OtcB 72a × OtcACE) a naopak *alevšak* se *však* (OtcB 8a × OtcACEF).

Ojedinele stojí navazovací *ale* proti spojce *i* (OtcB 6b × OtcC).

Podobné rozdíly pozorujeme např. při srovnání textu EvZim a EvOl; srov.: *neřekl jest Ježiš, že neumře, ale: tak jeho chci ostaviti... EvZim J 21.23 × než EvOl 212a; mnozi... seděti budú s Abrahamem, s Izákem a s Jakobem v království nebeském, ale synové království vyvržení budú do temnoti zevnitřních EvOl Mt 8.12 (216b) × a EvZim.*

Jen zčásti lze vidět v tomto střídání odraz vývoje (tak např. se šířilo užívání spojky *než* v typu 3a) — většinou jde o výběr z prostředků, které v jazyce existovaly po dlouhou dobu vedle sebe.

Velmi časté (zejm. v prozaických textech) je *ale* po koncové pauze, tedy s funkcí navazovací. Pokud zde proniká zřetelněji odporovací vztah, jde většinou o odstín omezovací; v některých dokladech však odporovací vztah není zřejmý. Např.:

přijel jest Hospodin tvé pokánie a jižt se jest smiloval nad tebi. Ale chovaj se, aby nikdy do tvých dobrých skutkuov přieliš nedoufal OtcB 9a; nebude-liť božie vuole k tomu, nižádné ženě nebude laž sém přijíti. Ale proši tebe, aby za mě boha prosil a mě měl na paměti OtcB 67a; — a když přijidechom k té palmě, tu uzřiechom lva, an stojí. Jimžto viděním já i můj vuodce užasše se, počechova se třiesti. Ale ten náš hospodář bez strachu tam pojide OtcB 109a; — neb jedině to ovoce na té púšti bieše. Ale neviem, sadie-li je čili se samo od sebe plodí OtcB 108b; káza jim na Strahově státi a tu své tráby čakati. Ale že na tom miestě sú stráž měli, proto sú tomu lesu Strahov vzděli DalL 36.9 (v DalC 69b spojka není).

Pravidelná poloha spojky *ale* je v stě. stejná jako dosud: stojí na začátku druhé věty. Naproti tomu v platnosti příslovecné (*ale* = „aspoň“) stává až u slova, k němuž patří, nebo až na konci věty, např. *ó můj milý synu, ozři se ale jedínú LegKat 755; Xanthus, obrátiv se k Ezopovi, řekl: I pověziž ale, komus dal, od šibenice vyprošený? Ezop 23.31; i kdož jest pak ten, pověziž mi ale, zlotrovaný lotře! Ezop 23.34.*

Avšak i v platnosti spojkové najdeme *ale* vložené do věty: *věz, komorniče, žeť sde panie nenie, nevěřiš-li ale, hledaj panie v domu, žeť sde nesedí Rožmb 26 (Vyb 778); nebo nenie v smrti, jenž pomněl by tebe; v pekle ale kto spoviedá se tobě? ŽaltPod 6.6 × ŽaltWittb a v pekle pak; onat [smrt] jest již sobě volna, jakož chce, proti mně; jáť sem ale, hanebniě (!) neštětie, vězeň tvój TkadIS 6a; srov. též TkadIS 42a. Takové kladení *ale* bylo zpočátku dosti hojné i v novo-*

českém spisovném jazyce;³⁹ příklonné *ale* plnilo podobnou funkci jako dnes knižnější *však*. Dnes se takové užití cítí jako hovorové.

Spojka *ale* je základní odporovací spojkou jak ve spisovném jazyce, tak i ve všech našich lidových nářečích. Je rozšířena ve všech západoslovanských jazycích a přesahuje — tak jako mnoho jiných syntaktických prostředků — i do ukrajinštiny a běloruštiny.

Její složení je jasné: *a + le*. Je však otázka, jaký měly tyto komponenty i celý útvar původně význam. Vedle funkce spojky bylo *ale* v stč. též adverbium s významem „aspoň“ (srov. výše citované doklady) a máme doloženo i užití citoslovečné: *al nesú brzo hanbu svú, již říkají mně: ale, ale* ŽaltPod 39.16 × ŽaltKlem *hoře, hoře, ŽaltWittb hej, hej, BiblKral hahá, hahá; odvrátte se zase ihned stydiece se, již říkají mi: ale, ale* ŽaltPod 69.4 × ŽaltKlem *běda, běda, ŽaltWittb hej, hej, BiblKral hahá, hahá*. Také v užití navazovacím má *ale* nejednou blízkou k citové partikuli. Kromě toho se užívalo *ale* v apodozi souvětí podmínkových a podmínkově přípustkových (v. § 274), např. *ač kde mají voliti biskupa, ale to sú sobě tak utvrdili kanovníci, aby oni sami voliti* HusSvatokup 193b. J. Gebauer (*Slovník I*, 9) soudil, že příslovečná platnost se vyvinula sekundárně ze spojkové. To by však odporovalo normálnímu směru vývoje: tzv. mluvnická slova vznikají ze slov s lexikálním významem postupným stíráním věcného významu. Proto předpokládá Fr. Trávníček (*Skladba* 46—47), že *ale* — podobně jako *a*, *i* a jiné spojky — bylo původně deiktické citoslovce s významem „hle“.⁴⁰ (Význam „aspoň“ neosvětluje.)

Domnívám se, že ke vzniku *ale* došlo už v době, kdy jeho komponenty neměly ještě ustálenou spojkovou platnost: byly to partikule rozdílného významu, a deiktická (v. § 90), *le* omezovací (a snad též s platností deiktickou). A také *ale* jako celek mělo asi přechodně platnost deiktické partikule s omezovacím významovým odstínem. Proto se ho mohlo užít i jako citoslovce, i jako citové částice (ve větách typu *ale jdi!*), i v apodozi podřadných souvětí. Záhy, již v době předhistorické, stávalo se i výrazovým prostředkem odporovacího vztahu, tedy spojkou. Snad bylo jeho užití zpočátku trochu omezeno zbytkem omezovacího významu, ale toto omezení se již v době předhistorické setřelo; je to pochopitelné, protože to byla v západoslovanských jazycích nesporně první, nejstarší jednoznačně odporovací spojka. Vedle toho se rozvíjelo v menší míře i druhým směrem: zesilovala se omezovací složka jeho významu, až nabylo jasného příslovečného významu „aspoň“. Toto užití ustupuje před spojkovým úplně do pozadí, ale nezaniklo docela (srov. *dej mi ale tři koruny úz.*), jen význam se pozměňuje. Omezovací význam příslovce *ale* podporuje naši domněnku o výchozím významu partikule *le* (v. § 40).

³⁹ Obrozenské kodifikace to schvalovaly: „Může státi v začátku, i po jiném slovcí, jak toho smysl a doložení jeho žádá, k. p. *Já chtěl, ale on nechťel*, vel: *on ale nechťel*“ (J. Jungmann, *Slovník I*, 11; s odvoláním na Dobrovského).

⁴⁰ Za jeden z důkazů původní větné platnosti *ale* a ostatních souřadících spojek považuje Trávníček to, že se po nich nekladly příklonky. V našem případě je to však málo průkazné, protože po starých souřadících spojkách se příklonky dodnes nekladou, i když již dávno větnou platnost nemají — jsou to slova předklonná. Zdá se mi, že tato předklonnost se ustálila právě při jejich přechodu ve spojky, když splynuly s následující větou. Pokud měly platnost větnou, citoslovečnou, měly přízvuk a mohly se za ně klást příklonky. Tak pochopíme vznik spojek *až/ej*, *ač/ej*, *ať/i* aj., pokud ovšem jejich druhý komponent nebyl v době jejich vzniku také ortotonický.

V §§ 34—35 jsme sledovali, jak se v jazyce stč. začalo v odporovacím souvětí využívat příslovci *obák* (*obáč*) a *všelik*, ale jak se tento vývoj nedovršil, protože se jazyk těchto slov vzdal. Zcela jiný osud mělo slovo významově jim velmi blízké — *však*. Bylo už v nejstarších památkách nesrovnatelně častější a mnohem více a dříve bylo vtačováno do spojovací funkce. Kromě toho se již v době předhistorické pevně spojilo s *a* v *avšak*, u něhož od počátku doby historické převažovala spojková funkce. Tak se stalo *však* i *avšak* pevnou součástí systému spisovného jazyka a zachovalo se dodnes.

V jazyce stč. nebylo spojkové užití *však* ustáleno a bylo mnohem řidší než jeho ostatní funkce. Tento stav se měnil jen zvolna; definitivní ustálení *však* ve funkci odporovací spojky spadá až do doby novočeské a probíhalo souběžně se zánikem jeho užití ve významu blízkém nč. „přece“, tedy ve funkci, kterou bychom mohli nazvat adverbiální.

Původní podoba *všako* je doložena ojedinele, řídké je i *všake* (analogií podle adverbii na *-e*). Někdy se zesiluje partikulí *ž/e/*.

V stč. se *však* užívalo převážně ve funkci citové částice s významem, blízkým nč. „vždyť“, „vždyť přece“: *neuč mne, však mám svá léta* DalL 50.41, pod. DalC 98b; *známy tě, kteréhoš rodu, všakš bříčov syn z Českého Brodu MastDrk 204; věru, snad mu bude tiem pil, že urozumie snad mé milovanie, však ižádny pohan nenie* Trist 142 (Výb 387); *i vecěchu jemu a řkúc: I co tu, hubenče, činiš? všakš všech hříechuov naplněny OtcB 6b; styď se, všakš člověk a muž! TkdS 29b; a při tom k nim pověděla řkúc: Však vy sobě knížete žádneho voliti nemůžete* HáJ 68a; *mlč jenom, však ty budeš jináče povídati, budeš-li v těch místech, jako sem já byl!* Chlum 112b—1624 (O). V tomto užití žije *však* dodnes; v našich nářečích, kde se nevyvinulo ve spojku, je to jeho základní, ne-li jediná funkce. Od užití spojkového je dosti vzdálená a v historickém vývoji se na něm nijak podstatněji nepodílela.

Podobný význam má *však* i v překladu lat. řečnických otázek s *nonne*: stč. zde zřejmě nahradila latinskou řečnickou otázku podle smyslu větou zvolací.⁴¹ Např. *příteli, nečiním tobě bezprávie; však jsem tě najal sobě na den z peníze* EvZim Mt 20.13, pod. EvOl 218b, BiblKral (amice, non facio tibi iniuriam. Nonne ex denario convenisti mecum?); *odkud tomuto múdrost tato a divové? však je toto kovárov syn; však mateři jeho dějí Maria a bratři jeho Jakub a Jan a Šimon a Judáš; a sestry jeho však všecky jsú u nás* Mat 236a (unde huic sapientia haec et virtutes? Nonne hic est fabri filius? Nonne mater eius dicitur Maria. . . ? Et sorores eius, nonne omnes apud nos sunt?).

Obdobně se užívá *však* při roztržení dlouhé lat. otázky na dvě části:⁴² *ale proč se je syn boží jeho dotekl? Však jest zákon starý zapověděl, aby se malomocného nikte nedotýkal* Mat 99b (et quare tetigit eum Dominus, cum lex prohibuisset leprosum tangere?); *kto*

⁴¹ Srov. O. Hujer, *Lat. nonne*, *Prace lingwistyczne* 124n.

⁴² Viz J. Straka, *Přispěvek k vývoji české hypotaxe*, *Mněma* 106.

mě dovede až do země Idumské? Však ty, bože, jenž si ny otehnal ŽaltKlem 59.12 // ŽaltWittb avšak, ŽaltPod avšako × BiblKral zdali ne ty...? (nonne tu).

Druhé stč. užití *však* silně připomíná nč. *přece* — jde zde tedy o funkci příslovce nebo aspoň připomínající příslovce. Na rozdíl od citové partikule *však* mohlo se vložit do věty, nemuselo stát na začátku.⁴³ Např. *dievky je dva-krát otpudichu, až však jě takto přelstichu* DaLL 11.6, pod. DaLC 22a; *Vršovici se rozběžechu. A tu však některé jechu* DaLL 34.70 (v DaLC 67a *však* není); *dotad se ručiechu, až je však i vypravichu. Však na chlapie syny své dcery odati musichu* DaLL 102.56—57; *a protože však křesťanóm a mnichóm jest na péči mieti, aby skrzě svú lenost diáblóm síly nepřidali* OtcB 190a; *mnohé odpovědě jim král Priamus odporně, taje však úmysla svého* TrojD 152b.

Od tohoto významu je často jen krůček k odporovacímu významu: *dobře sloveš svět, že jsi světel, že jsi náš zjevný nepřítel; protivně se však svět vzýváš, nebo nevždy světel býváš* AlxV 1951; *ale jinde na téj půšči dobře za miel osm a dvacet mají vodu sladkú. A jest také však mezi tiem, dříve než od jedné vody téj sladké přijdeš k druhé, dobře za den jeden* CestMil 31b; *Mieska... k jich radě povolil, tak však, bude-li jemu dána za manželku některého krále aneb knížete dcera* HáJ 83b; *ježtotě on nemoci naše na sebe vzal, a bolesti naše vlastní on nesl, my však domnívali jsme se, že jest raněn a ubit od Boha* BiblKral Is 53.4; *co se prohlédání radostného způsobu Bohu oddaných srdcí dotýče, to více in idea vypsáno jest, nežli aby se to tak plně při všechněch vyvolených nalézalo. Nenedostává se však Pánu Bohu i takových vypulerovaných duší* KomLab 191. O skutečné spojce tu *však* můžeme mluvit teprve v dokladech pozdních.

Příklonné postavení *však* můžeme tedy sledovat v průběhu celé historie. Bylo *však* mnohem řidší než postavení počáteční. Dnešní pravidelné příklonné postavení spojky *však* je výsledkem vývoje novočeského; za obrození stávalo často na začátku věty.⁴⁴ V době starší úplně převládá postavení počátkové, a to i tam, kde *však* nabylo funkce spojky.

Význam „*přece*“ proniká podle našeho dnešního pojetí také u *však*, užitého po přechodníkové vazbě (děj vyjádřený přechodníkem je v rozporu s dějem určitého slovesa, podobně jako v odporovacím typu *2c* nebo v souvětí přípustkovém) anebo po anteponované přípustkové větě (v. § 274), např. *král se v tom dobře znaje, však Němec chtieše biskupem učiniti* DaLL 49.5, pod. DaLC 94b; *a takéž chlap, když bude vyší, dobře slyšě, však neslyšě* AlxV 228; ... *vidúce tě protiv sobě stojie, však to od tebe trpie*

⁴³ V několika dokladech z veršovaných skladeb je asi koncová poloha *však* určena potřebami rýmovnými: *miluješ-li ji ješče však, a proč jeje dlíš žádost tak?* Hrad 34b; *jest-li to tak, tehdy já řku, že on vždy však nikak bez počátka nenie* LegKat 1335; *nenechám toho tak, bych sebe nepomstil však* Baw 199b; *po obědě káza býti kniežatóm i všem také, aby byli před ním všake* Baw 70a; *svému pánu málo těžiš a čas tráviš leně takto! Ostnem já tě dáví všako, aby, hubenče, ruče běžel a v lenosti tak nedřezel* Baw 42b. (V dokladech z Baw 199b a 70a snad proniká zájmenný význam *však|o|*: „vesměš“, „cele“. Viz slovník k Lorišovu vydání Baw, str. 471.)

⁴⁴ Srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 685; M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 270—272.

PasMA (Výb 529); *a král, znaje toho vieru k sobě, všakž ho pokusi* ŠtítBarl 12a; *ač je zlé vůle proti otci nemálo pojmeš, však jest proti němu u boj nevyjel* DaLL 53.13; *sdejšie rozkoši, ač jsú libé, však je slušie odvrci* ŠtítBarl 12b; *a jakž kolivěk učení pilen byl, však proto modliteb svých obyčejných P. Bohu obětovati nepřestával* HáJ 67a.

Odporovací význam s odstínem omezovacím až přípustkovým proniká u *však* např. v těchto dokladech: *lékaři dosti mluvivše proti tomu, všakž nezbyvše musichu jmu nápoj dáti* LegApD 193; *bráním ruka jakžto zbíta, však berúce vždy nesyta* AlxV 1854; *všem turnejníkom jmene toho nedávaji, však já jich dosti znaji* DaLL 84.22, pod. DaLC 141a; *kněz... velmi se tomu divieše, však se k bohu neobráti* Hrad 27b; *a když se sta jitro, stál Ježíš na březě; však nepoznachu učedníci, že Ježíš jest* EvZim J 21.4; *bylť jest Šalomún velmi múdry, však syna nemúdrého po sobě ostavil* králem ŠtítŠach 291a; *lékaři duchovní i tělesní jeho navštěovali, však obojí malý učinili prospěch* HáJ 84a. — Někdy se *však* zesílilo příslovcem *proto*, jehož původní význam se zde, jak se zdá, přehodnočoval v „*přesto*“, „*přece*“: *velikým se pánem zdáš, však proto i hovna nemáš* MastDrk 189 (pod. MastMus 95); *uzřechu, že jeden na pěti na dcět letech osedivě, čekaje smrti strašlivě. Však proto neotpustichu... DaLL 89.23; stejně po přechodníku a v apodozi — srov. kromě výše citovaného dokladu HáJ 67a tento příklad: často a mnoho o těch věcech se otazující, však proto ještě pravých gruntů nemohli se dokopati* BlahPůvod 4.

Adverbium *přece* (< *před se*), dnes nejobvyklejší k jasnému vyjádření přípustkového odstínu odporovacího vztahu a v hlavní větě po větě přípustkové, zachovávalo v stč. dlouho svůj původní význam „*před sebe*“, „*dále kupředu*“; z něho se vyvinul význam „*dále*“, „*stále*“, a od toho se teprve došlo k dnešnímu významu „*přesto*“, „*přece*“ (první doklady, nikoli *však* jednoznačné, najdeme v XVI. stol., ale starší význam se udržel až do obrození). Např. *co za den předse ujdeš, to jedné noci na zpátek zase plaviti se musíš* CestPref (J); *když ho pustíš, letí předce* („*pryč*“) LomHosp 165 (J); *na svini by i zlatohlav vstrčil, předce svini zůstane* Veleslavín (J). Srov. heslo *předse* v Jungmannově *Slovníku III*, 473—474.

K rychlejšímu významovému vývoji zde nedošlo zřejmě proto, že se adverbialní význam „*přece*“ udržel (vedle citovaného „*vždyť*“) a upevnil u *však*; to samo stačilo tuto funkci plnit. Zároveň tím byl brzděn jeho vývoj k funkci spojkové. Typické jsou po této stránce příklady, které uvádí Oberpfalcer-Jílek (*Jazyk knih černých* 120): ani v jediném dokladu neproniká u *však* jasná spojková funkce. Snad je to svědectvím, že v živém jazyce, který se v Knihách černých aspoň částečně odráží, k vývoji *však* ve spojku nedošlo; tento předpoklad potvrzují plně lid. nářečí, která spojkové *však*, avšak neznají. Ale i Zikmund (*Skladba* 556—560) uvádí pouze doklady s adverbialní a citovou platností *však*; ve spojkové funkci zachytil jen *avšak* (v. níže).

Vzhledem k tomu musíme hodnotit opatrně i ty doklady (tvořící jen malé procento všech dokladů na *však*), v nichž jde podle našeho pojetí už o spojku *však*. Často zde může jít jen o vtlačení příslovce do funkce spojky. Na druhé straně najdeme v paralelních textech nejednou střídání *však* s *avšak*, které spojkovou funkci nesporně mělo, takže musíme vývoj ve spojku připustit už pro starou češtinu. Srov. *Jaromír mlád ještě bieše, však země rád bráníti chtieše*

DalC 64a × DalL 33.24 *avšak*; *a toho úsilé nepřesta, až se tomu již bieše rok stekl. A k užitku nižádné čáky nebieše. Avšakž jeho poslušestvie, to jemu počatého úsilé přestati nedadieše* OtcB 111b × OtcAE *však*, OtcC *všakže* (de fructu operis spes esse non poterat, tamen oboedientiae virtus in labore durabat).⁴⁵ Zdá se mi dokonce, že ve XIV. stol. proniká spojkové užití více než v době pozdější. Snad tu byl náběh k přeměně *však* ve spojku, později — v souvislosti se specializací spojovacích prostředků — zbrzděný; dala se přednost užití příslovecnému.

46 Úplně opačná situace je od počátku doby historické u složeného *avšak*.⁴⁶ pravidelně má funkci odporovací spojky a jen zřídka se ho užívalo jako citové partikule nebo v apodozi přípustkových souvětí.

Jako odporovací spojka vyjadřuje výrazně omezovací vztah se silným odstínem přípustkovým („ale přece“, „ale přesto“); toto významové odstínění vyplývá zřejmě z významu jejího druhého komponentu — *však*. Např.:

na to svědka slunce jmány: když (to) na ně vzpomínány, mnoho poprskův vidámy, avšak jedno slunce známy Kunh 60; *pohanstvo tak za to jmajú, že ti ľudie neumierajú, rkuće, že jsú na věky živi; avšakž sú v té řeči křivi* AlxH 62; *jáť Svato-plukovi nechci slúžiti, avšak pravdu muši mluviti* DalL 55.12 × DalC 105a *však*; *viec prvú bolesti nyla, že jej živého ztratila, avšak se což tož těšieše, neb mrtva viděti mnieše* Hrad 28b; *a všech lidí potky se kryjše. Avšakž poznáv jě, nikame nepoběžě, ale za tři dni s nimi mile přěby* OtcB 110a × OtcACE souvětí přípustkové: *jenžto ač... , všakže (E však)...*⁴⁷ (qui licet omnium hominum vitare occursum, tamen agnitis fratribus non refugit, seque charissimis per triduum non negavit); *a já odpoviem, že jiní obecně hřešit, avšak proto nemáš ty hřešiti* HusSvatokup 163b; *a tu mezi mořem a městem Ramou jest čistaj a dobraj kraj, avšak jest mnoho úlehlí nezdělaných a nezuoraných dědin* CestLobk 79a; — po koncové pauze: *tu ves dobře buoh rozplodil, v niejž se ten svatý urodil. Avšak dobře pověděti směji: téj vsi jmě Chotún ději... Hrad 1b; neb více jest byl slovúten svým neřádem nežli tiem, že jest králem byl velikého královstvie. Avšak i v tom svém neřádu tiem slovútněji byl, že jest měl veliké královstvie porie-diti* ŠtítŠach 290b.

Nespojkové užití *avšak*:

ve funkci citové partikule („vždyť přece“): *ó, avšak já to dobře vědě, že... DalL 63.24; a proto ciesařovna odpovědě: „Avšak to ráda vědě, neb jemu toho přěji ráda...“ DalL 39.60 × DalC 76a* *avech, kako to ráda vědě!* (pod. ostatní rukopisy); *milá bratři, nedivte se: avšak ve čtení čte se... Hrad 10b; avšakož bohu poddána bude dušě má* ŽaltKlem 61.6, pod. ŽaltPod *avšakže* × ŽaltWittb *a obake*, BiblKral *vždy přece* (verumtamen);

⁴⁵ Některé rukopisy dávaly zřejmě přednost *však* před *avšak*, tak např. OtcACE proti OtcB, často i DalC proti DalL (třebaže zde jsou i ojedinělé případy opačné).

⁴⁶ Také *avšak* se zesiluje někdy partikulí *-ž*; v ŽaltKlem najdeme i plné *avšakož*.

⁴⁷ Zde pěkně vidíme, jak blízký je odporovací vztah vyjádřený spojkou *avšak* vztahu přípustkovému.

po přechodníku nebo v apodozi přípustkového souvětí: *tak jsúc chuda, avšak tak s dobrú myslí vzdáváš chválu bohu* ŠtítBarl 87b; *ač ne mezi největšími, avšak mezi svatými v Jezukristu odplatu vezme* ŠtítSvät 27b1.

Však se připojovalo také ke spojce *ale*, takže vznikala složená spojka *alevšak* (též zesílená *alevšakž*). Je mnohem řidší než *avšak* a je otázka, do jaké míry bylo spojení *ale* s *však* v stč. pevné, nebylo-li to jen zesílení (obdobné ně. *ale přece*). Komponent *však* dodával spojce *alevšak* omezovací význam s odstínem přípustkovým. Tato spojka se udržela po celé starší období a užívalo se jí i za obrození,⁴⁸ ale pak brzy zaniká (jistě v souvislosti s upevňováním spojkového významu samotného *však*). Např.:

dobře bě umyslil tako, ale však se sta jinako AlxV 1445 (v. též AlxV 328, 1944, AlxB 131); *a tu jeho i lidi zbíti chtiechu. Ale však se té síle obránichu* DalL 103.27; *lito mi, Jezukriste, tebe, ale však rač to naplniti, pro něž si se ráčil na svět truditi* Hrad 80a; *všecko to, což sem tu viděl, bylo by dlúho vypraviti přieliš, alevšak některé poviem velmi na krátč* OtcB 107b; *on říekal jim: „Zlé činíte!“ , alevšak netreskal jich mužsky ze zlého* ŠtítSáz 48b1; *všickni lidé v téj vlasti Maabar, muže i ženy, črni jsú, ale však ne tak se černi rodie* CestMil 112b; *na utíkání se oddali, ale však málo jích ušlo* HáJ 77b; *ten také velkou čerstvost ukazoval, ale však prvnímu roven nebyl* MitrPříhody 79; *pán jeho milostivý... hrdlo [jemu] darovati ráčil, ale však tento Mareček... nemálo předce krádeží páchal* Dobr 39a—1619 (O). — V užití navazovacím: *také sem se dopustil smilstva. Alevšakž vratva se do své pelešě a dajva se na pokánie* OtcB 45b, pod. OtcDCA *alevšak* × OtcA *ale*; *ale jižt je zpět proti naučení Kristovu o věčných almužnách, a již to mají za múdrot světšti i duchovní ty věčnosti jednati. Ale však vieme z zákona božieho, že Kristus ostane na věky, a ti světšti páni... JakVikl 208a1.*

48 Odporovací spojky *však*, *avšak* jsou rozšířeny v jazycích západoslovanských. Jejich vývoj byl asi obdobný jako v češtině — spojková funkce je sekundární. (Srov. pro polštinu *Gramatyka histor.* 444). Důležité je zjištění, že — podobné jako v češtině — nenastal vývoj ke spojkové platnosti ani v polských nářečích (ibid. 444). Máme zde jeden z příkladů na samostatný vývoj spisovného jazyka, souvisící s jeho funkcí: vznikly v něm spojovací prostředky s užším významem, přesně vyjadřující jeden odstín odporovacího vztahu, vedle obecně rozšířených spojek s širokým významem, s kterými nářečí vystačila.

Analýza funkcí stč. *však* a jeho dalšího vývoje umožňuje pokus o zjištění jeho výchozího významu. Je to příslovce ze zájmeného kmene **vos-*. V. Machek (*Etym. slovník* 577) soudí, že jeho původní smysl byl „každým činem“, tj. vším způsobem,

⁴⁸ M. Jelínek zjišťuje jen sporadický výskyt spojky *alevšak* (*Výběr synt. prostředků* 688) vedle spojení opačného — *však ale* (ibid. 522 a 687), které *však* z období staršího neznám. M. Grepl (*Vývoj mluv. stavby* 270—272) *ale však* u Tyla ani jeho současníků již nezachytil; *však ale* bylo naproti tomu dosti časté (*Spojovací výraz však ale v obrozené češtině*, Rodné zemi 246—248).

v každém případě, asi jako ve vulg. „každopádně“. Domnívám se, že i toto zájmené příslovce mělo kdysi vedle toho i funkci deiktického citoslovce, podobně jako tomu bylo u příslovcí ze zájmen ukazovacích.⁴⁹ Neznamenalalo ovšem pouze „hle“, nýbrž mělo své speciální významové zabarvení, které se odrazilo ve směru jeho dalšího vývoje. Pro to by svědčilo kladení *však* v apodozi⁵⁰ a zejména za lat. *nonne* v překladu řečnických otázek. Zde se totiž střídá se slovcí, z nichž některá jsou vysloveně citoslovečně povahy: *ano, ande, a toť, hľadte, vědě, nebo, zajisté, snad*.⁵¹ Od deiktického významu (asi „hle přece“, „hle v každém případě“) vede přímá cesta jednak k užití ve funkci citové partikule („vždyť přece“), jednak k užití příslovečnému po ztrátě deiktického zabarvení („přece“, „v každém případě“) i spojkovému („ale přece“, „ale při tom všem“). Nelze však vyloučit, že zčásti k tomuto vývoji docházelo i přímo z užití příslovečného,⁵² popřípadě — a to je nejpravděpodobnější — že se deiktické užití u *všako* rozšířilo jen zčásti, že nepřevládlo zcela. Tak bychom vyložili i staré případy vkládání *však* do věty a relikty původního významu v Baw a jinde (v. § 44).

Odporovací souvětí se spojkou *než* a souvětí s *ne, né, nie*

49 Spojka *než*⁵³ byla v stč. odporovacích souvětích poměrně řídká, ale časem její frekvence rostla. V nejstarších památkách není — pokud jsem mohl zjistit — doložena vůbec. V mnohých starých dokladech cítíme přechod od užití výjimečného po záporné větě s *jiný, jinak* apod. (tato konstrukce vyjadřovala výlučný případ) k odporovacímu; jindy zase následuje po větě s komparativem, takže cítíme souvislost s *než* srovnávacím. Např. *jinéhoť pitie nejmám, než tu vodu, jižto piem sám* Hrad 7a; *neb mne ižádný nemůže, než on utěšiti může* Hrad 37a; *radějše byšte mój súd mohli trpěti, než musíte za kněz silného mužě mieti* DalL 4.14, pod. DalC 9b. Není např. v zlomcích legend a apokryfů, v Alx, v Dal mimo uvedený příklad, v ŽaltKlem, v starší části EvZim (je však několikrát na paralelních místech z EvOl proti *ale* v EvZim).

V textech z 2. pol. XIV. stol. se však s odporovacím *než* setkáme častěji. Ve většině případů stojí po větě záporné a připojuje větu vyjadřující, co platí místo popřeného obsahu věty první (vztah opakový 3a). Např. *že v tvém království pyšný žádný čiesti žádné nemóž mieti, než pokorným ráčiš přieti* MastDrk 16; *ijednoho nevzě k sobě utěšenie na útrobě, než myslěše v sobě, řkúci . . .* Hrad 36a; *ti světi starci . . . nic za úsilé nemějiechu, než vši svú moci až do skončenie po do-*

⁴⁹ „Deiktické užívání zájmena ukazovacího středního rodu lze sledovat všemi jazyky slovanskými i jinými jazyky indoevropskými“ (J. Zubatý, *Studie II*, 74).

⁵⁰ Z deiktického citoslovce vykládá *však* Fr. Trávníček (*Skladba* 85—86) na základě jeho užití v apodozi souvětí přípustkového.

⁵¹ Srov. cit. stať O. Hujera (pozn. 41); v. též Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 84.

⁵² Příznačné je, že se po *však* v stč. velmi často kladou příklonky, častěji než po jiných slovech, která jsou asi deiktického původu. Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 150. (Trávníček to považuje za sekundární.) Dnešní stav, že po *avšak, však* ve funkci spojky příklonky neklademe, je pozdější — je to přízpusobení k ostatním souřadícím spojkám. Naproti tomu po citové partikuli *však* se příklonky pravidelně kladou, protože má přízvuk: *však se to ukáže!*

⁵³ Velice zřídka bývá v odporovacím užití též *nežli*.

brých skutciech stáchu OtoB 2a; *bohu neděkoval, než sám se v své krási kochal* Zrc SpasB 1b; *i na jiné hledě, ještě táhnú, ale nezavidě jim, než příklad bera od nich* ŠtítSvát 233b2; *ten palác nemá ponebie, než podlaha toho paláce jest ode dna zevnitřního deset pídi výši* CestMil 57a; *ať syn váš Paris do řecké země nejezdí a jich se mezi nedotýká, než aspoň jiný buď do řecké země vyslán* TrojD 98b; *jinde obyčej mají ženy choditi . . . do kostela . . . tam [v Egyptě] toho nenie obyčeje, než doma se ženy buohu modlte* CestKabK 35a; *naš patron nemohl tomu jich dvakrát vystřelení rozuměti, co tím míní, i nevystřelil proti nim z naší navi nic, než tak nechal* CestPref 257; *tajž Rosa není nikdi místem, než bajvá u sestry té Anny* RakČ 120b—1511 (O); *není báseň, čtenáři, což čísti budeš, ačkoli básně podobu má; než jsou věci pravé* KomLab 191.

Jindy proniká odstín omezovací (často též po větě záporné): *i bieše se všeho zbavil, než jediné rúcho na sobě ostavil* Hrad 19a; *našeho myšlenie diábel věděti nemóž, než skrzě zjěvenie znamenie muož se vtípiti* Mat 255a; *přišel Ježíš od Galilee do Jordána k Janovi, aby křščen byl od něho, než Jan brániše se* EvOl Mt 3.14 (214b) × EvZim *ale*; [poustevník] *nechtě se dáti viděti ižádnému člověku; než jedinému se dal viděti, jenž jest to obdržal svým zaslúžením* OtoB 111a (přechází již k větám výjimečným: *než* = „leč“); *vino tu dělají z datyluov . . . i jest to vino velmi dobré. Než pije-li je kto, ještě jemu nepřivýkl, ihned jeho běhačka popadne neb červená nemoc* CestMil 19a (zde je navazovací, po koncové pauze); *onať [Adlička] jest byla ta, ještě vždy byla se mnú, já s ní, než onať jest již se ode mne vzdálila* TkadlS 5a; *do zámku všech pustiti nechťeli, nežli viděti sme mnohé kusy děl na zdech státi* MitrPříhody 37.

Ojediněle (a zřejmě sekundárně) cítíme ve spojení odstín protikladnosti (1): *a protož vyndi již k nám z rovu a poživaj své vuole, v čemž chceš; než tuto darmo ve psí bydlíš* OtoB 6b // OtoE *nežli*; *a když dobudú [města], mají k tomu ztracenci pomstu učiniti a nábytky pobrati. Než dědiny vždycky k království mají ostati* ŘádZem 50 (Výb). Srov. též výše citovaný doklad z MastDrk 16.

Spojka *než* se zachovala v odporovacím významu až do nové spisovné češtiny, ale vyjadřuje nyní především omezovací odstín odporovacího vztahu.⁵⁴ Dnes se cítí jako archaická. Byla zřejmě značně rozšířena i v lidových nářečích, ale ustupuje v nich spojce *ale*.⁵⁵ Kromě češtiny ji zná i slovenština. Polština má spojkou příbuznou — *niż* a *niżli*. Také srbocharvátština má k *než* přímou paralelu — *nego*.

Vznik spojky *než* objasnil Fr. Trávníček (*Nesl. věty II*, 59—60): jde tu o záporku *ne*, která měla původně větnou platnost, spojenou s partikulí *-že/je*. „Snad se začalo *-že, -ž* spojovat s *ne*, až když nabylo partikulového významu, ale je docela dobře možné,

⁵⁴ O stavu za obrození srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 523 a 686; M. GrepI, *Vývoj mluv. stavby* 272—275.

⁵⁵ J. Chloupek zjistil, že u nejstarší generace příslušníků moravskoslov. nářečí dokonce převládá (*Syntax. východomor. nářečí* 34—35); naproti tomu J. Skulina ji na Hranicku zachytil jako prostředek ustupující i u starých.

že tu mělo ještě plný původní smysl, totiž deiktický »hle«.“⁵⁵ Šlo zde tedy o dodatečné popření první věty (odtud převaha případů po záporu) a pak uvedení toho, co platí místo ní.

Je pravděpodobné, že ke vzniku spojky *než* docházelo ve dvou typech souvětí: ve větách (a obratech) srovnávacích po komparativu (v. § 205) a při odporovacím vztahu dvou vět, z nichž první byla záporná. Ustálení odporovací funkce je pozdější; uplatnilo se při něm jistě již hotové *než* srovnávací (styčným bodem bylo užití po záporných větách s *jiný, jinak*). Výjimečné užití *než* (v. § 270) s odporovacím úzce souvisí.

50 Záporka *ne* se uplatnila v odporovacím souvětí i mimo spojku *než*. V textech z 2. pol. XIV. a zač. XV. stol. se setkáváme se souvětími, v nichž druhá věta začíná slovcem *ne* (//*né*, popřip. *nie*), např. *ani jest to bylo prvé vítězství svatého Antonie proti ďáblu, ne zajisté byla jest v něm moc našeho spasitele* OtcB 174b. Jak ukázal Fr. Trávníček,⁵⁷ mělo zde *ne, né* původně větnou platnost (*nie* je z *ne* + spona *je*) a dodatečně popíralo obsah předcházející věty kladné nebo opakovalo zápor věty záporné,⁵⁸ další věta pak říkala, co platí místo popřené věty. Protože to, co se říkalo v druhé větě, je zpravidla závažnější než popřené děj věty první, pronikal zde obvykle vztah stupňovací (v. § 58); jen ojediněle převládá opakovaný odstín vztahu odporovacího. Např. *neb vím, že kdyby duchovního haněl, neb jemu kradl, neb s ženou léhal, že by toho netrpěl, né ihned by mstil, mohl-li by HusSvatokup 188a; to mnozí mnišie líčiechu, jenžto vlastíma (!) svýma očima božím způsobením viděli; nie ješče více jest zjěvno k doličení, všickni okolo stojiece slyšeli sú od Erusebia tyto hlasy* JeronM 92.18 (sed).

Ve skutečnou spojku se *ne, né, nie* nevyvinulo a již v XV. stol. zaniklo. Dalo však vznik složené spojce *něbrž* (v. §§ 51, 59).

Souvětí odporovací se spojkami *alebrž, anobrž, něbrž*

51 Slovo *brže*, které začalo koncem XIV. stol. a v XV. stol. hrát důležitou úlohu v odporovacích a zejména stupňovacích souvětích, je komparativ adverbia *brzo*; mělo tedy význam „spíše“. Srov. *že hospodnie milost vrátka, zle se brž než dobřě zračí* AlxV 275.

Když se ho užilo v souvětí ve druhé větě, mohlo svým lexikálním významem vyjadřovat, že platí spíše obsah druhé věty než obsah věty první, např. *zle, ciesaři, súdiš, ty brž sám u vieře blúdiš* LegKat 3123. Přitom vystupoval

⁵⁵ Srov. též *Skladba* 96.

⁵⁷ *Nesl. věty II*, 57n.; *Skladba* 97.

⁵⁸ Větná platnost záporky je zřejmá např. v tomto dokladu: *třetie: tehda, když se žádný nebude moci přimluvití aniž těch proseb přijme; né, by to mohlo býti, že by Panna Marie klekla plačíc krvavými slzami, proséc za tě (se všemi svatými), nic by to platno nebylo* RokPost 27b.

především vztah stupňovací (druhé větě se dává přednost před první), řidčeji odporovací opakový (místo popřené děje se klade jiný).⁵⁹

Adverbium *brž/e/* se kladlo většinou do druhé věty, která byla k první větě připojena spojkou. Zřídka se to dalo v souvětích se spojkou *a*, např. *a tu když sme chtěli. . . plúti, nedali nám pohané, a některé brž z nás. . . i kyji bíli* ČestLobk 139b (v. též § 60). Spojení *a brž* zůstalo volné, nedošlo tu ke vzniku složené spojky.

Častěji se užívalo *brž/e/* ve větě se spojkou *ale*. Zde došlo časem k těsnějšímu spojení obou slov a vznikla spojka *alebrž*, která se udržela až do nové spisovné češtiny;⁶⁰ vyšla z užívání teprve během XIX. stol. Význam komponentu *brž/e/* zúžil význam nové spojky na opakovaný odstín odporovacího vztahu (po větě záporné); časem se toto omezení stíralo (zejména v užití navazovacím). Přispělo k tomu jistě i užívání *alebrž/e/* v souvětí stupňovacím (srov. § 60). Např. *tato řeč nenie pravá, by Abrahamovi ofěroval Melchisedech chléb a víno — jako židé pravie, brániece své zlosti — ale brž Melchisedech za Abrahama ofěroval chléb a víno* Mat 341b; *mnichóm nic neslušie na péčě mieti, jehož jim nelžé s sebi vziati, ale brže toho nám slušie dobývati, ješto nás do nebes dovede, točíš múdrosti, čistoty. . .* OtcB 180a // OtcE *ale brž* (OtcDAC *ale brzo*); *diábel od nich nebude vyhnán, ale brž přivázán k nim bude zlým příkladem a obyčejem* ŠtítSáz 45a2; *neuči a ovšem tělestným pokrmem nekrmí ovci, alebrž ovce stříhú* HusSvatokup 147b; [ten] *tě jest nevrátil s cesty přeškaredé, ale brž opak učinil* BiblOl 3. Rg 13.33 (G); *aniž chtie podbati na škody a bezpravie, kteréž jsú nám učinili, ale brž větši pýchú jsúc naduti, nám hrozie většimi* TrojD 95b; — v užití navazovacím: *a težť řku i pannám klášterským — všel jest jedno: darmot se pne která svým urozením; menšiet by zlé bylo bujeti v světě tú šlechtú nežli v klášteře. Ale brž počkajte málo a buoht vám dobře odplatí toho, ač proň nebudete tbatí šlechty světské* ŠtítSáz 72b1.

Komparativ *brž/e/* se kladl i do souvětí s *ano, an*. Z dokladů uvedených v § 31 jsme viděli, že se *ano, an* užívalo převážně v souvětí s omezovacím odstínem odporovacího vztahu. Sem se ovšem *brže* svým významem dobře nehodilo. Nejprve proniklo asi do souvětí smyslem stupňovacích (v. § 60), a teprve po setření původního významu *brže* pronikala již hotová spojka *anobrž, anbrž* do souvětí odporovacího opakového. Podle zjištění Fr. Trávníčka (*Nesl. věty I*, 97) je odporovací chápání nesporné teprve u Vusína a v době obrozené.⁶¹ Ve třech dokladech z XV. stol., které uvádí již Zubatý (*Studie II*, 57—58), proniká smysl odporovací dosti jasně (zčásti vedle stupňovacího), ale je dán spíše obsahem vět než významem spojky: *již nižádný nepohrzie první cierkvi, ana jest brž*

⁵⁹ Některé doklady jsou dvojznačné. Pokud jsou to případy velmi řídké, uvádím je znovu i v souvětí stupňovacím.

⁶⁰ Srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 521; M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 278—279.

⁶¹ O jeho užití za obrození srov. v cit. pracích M. Jelínka (520—521) a M. Grepla (280—281).

hrozná nepřítelóm HusŠal 142b; nebť se nemá buoh jako sova, jenž nemiluje světla, an brž chce, aby v domu srdce tvého zažžena byla lucerna poznánie tvého Hugo 74; a jakož ta žena bláznivá, když již jednu bude od toho zlého milovníka porušena, potom se nesmie jemu nikdy protiviti, ana brž někdy jsuci již přemožena nerada a proti své vuoli druhdy jest jeho poslušna Hugo 146.

K nejpevnějšímu sepětí došlo mezi komparativem *brž/e/* a původní zápornou *né* (popříp. *nie*) — vznikla tak nová spojka **nébrž** (// ojed. *niebrž*). Ta se zachovala až do současného jazyka. Zrodila se nepochybně také v souvětích smyslem spíše stupňovacích (srov. § 59; samo *ne, né, nie* se kladlo skoro výlučně při stupňovacím vztahu vět), ale při záporu v první větě vystupoval často do popředí opakový vztah odporovací. Srov. *pomáhajíc jemu nebudú křivi, nie brž křivi by byli nepomáhajíc jemu ŠtítKlem 92a (G); tu ji snad v oči pochválí někto, a potom o ní nic dobrého nepovědie, nébrž něčímť ji i přitvořie ŠtítSáz 51a2 (proniká vztah stupňovací); však ne proto... velebil se, by chtěl jich sbožím vlásti, nébrž nechťel jich sboží bráti HusSvatokup 130a; obci k spasení nic neprospievajice, nébrž obci svým pokrytstvím velmi škodiece JakVikl 205b1 (zde spojuje dvě přechodníkové vazby); a tak pyšní věrných přátel nemají, nébrž, ač kto pyšnému chce přítel býti, tent musí mieti mnoho nepřátel TrojD 111b; toho žádnému nebránili, nébrž některým ještě sami ti páni... kázali tam jiti CestLobk 12b; zlým [jim toho] zpomínati nechcme ani máme, nébrž jim děkujeme ArchKolAA 16a — 1512 (G); ani poraženým již a mrtvým neodpouštěli, nýbrž tím víc a nelitostivěji na ně sekali KomLab 224.*

Všechny spojky s *brž* jsou jev specificky český (jen do slovenských památek pronikly českým vlivem) a rozvily se jen ve spisovném jazyce — nářečí podobné útvary neznají.

Odporovací souvětí s podřadicími spojkami

52

V dnešním spisovném jazyce se užívá podřadicích spojek *kdežto* a *zatímco* k vyjádření protikladnosti dvou dějů; stejný vztah proniká i v souvětí, v němž na prvním místě stojí věta s *-li, jestliže*.⁶² Všechny tyto spojky se v odporovacím souvětí ustálily teprve v nové spisovné češtině.⁶³ V jazyce staročeském neměla ještě žádná z nich odporovací význam.

Kdežto, kdež byla ve stč. vztažná příslovce s významem místním, popříp. časovým. Již v době staré najdeme sice ojedinělé doklady, v nichž proniká mezi větami vztah protikladnosti, ale nelze říci, že se relativum stalo jeho výrazem. Např. *proto slovú [zákonové] lidští, neb sú lidsky pod řeholy uvedeni, kdežto v sněmiech musili sú mnoho rad mieti, kterak by celý svět obkročili věrú písma sva-*

⁶² Spojky *jenže* a *jenomže*, řazené někdy mezi podřadicí (např. u Trávníčka, *Mluvnice II*, 716—717), mají jednoznačně povahu souřadicí a věty jimi připojené povahu vět hlavních. O jejich vzniku v. výše § 36.

⁶³ Srov. M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 281n., a M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 531n.

*tého ChelěPař 133a (G); o úkladech a lstech za časuov jich [starých Čechů] málo nebo nic nebylo slycháno, kdežto nyní za najvyšší múdrost se drží Všek 89b (G); kdež jiní po smrti jen pod zelený drn se dostávají, oni aby se kamením příkládati dali KomLab (J). Cestu k odporovacímu užití *kdež/to/* připravilo to, že se v mnohých památkách stalo častým navazovacím a spojovacím slovem s úplně otrělým významem. Srov. *a tomu jest bylo rozuměti, že jest ji také i jinými věcmi, kteréž příslušeji k manželství, ne velmi dobře opatroval, kdež toliko chlubením a lživými řečmi HynRozpr 213b; a já takové věci srozuměvši, procítila sem ze sna a zdvihla sem se i počala sem křičeti, neb jest ještě byl do komory nevšel. Kdežto on od takového křiku velmi se ulekl HynRozpr 228a.**

Častěji se užívalo v souvětích smyslem odporovacích absolutivního **ješto** (s významem „kdežto“)⁶⁴: *a ješto dievka a nevdaná móž mysliti to, což k bohu slušie... to vdaná těžce robiec světu musí hlédati, kak by se slíbila muží a světu ŠtítSvát 226b2; a tak [vdaná] čest panenskú ztratiec mnohé poškrvny od světa nebude prázdna, ješto dievka móž, chce-li, toho prázdnejši býti ŠtítSvát 227a1; nanečištěné nevěstčím jedem náboženství duši umořuje, ješto zkažené řeči ozdoba ani tělu neškodí ani duši BlahGram; velmi sobě škodí, kdož slibuje za ciztého, ješto ten, kdož nenávidí rukojemství, bezpečen jest BiblKral Pr 11.15. (Srov. též doklady Zikmundovy, *Skladba* 480.) Ojedinělé je v odporovacím souvětí absolutivní **jenž**: *dřieve se divón stalo mnoho, jenž se již nestane toho, ani se snad stane vice Baw 176a.**

Spojka *zatím co* v starším jazyce nebyla. Ojediněle najdeme odporovací užití spojky **co**, která pronikala i do souvětí časového poměrně pozdě (v. § 192): *co sem měl k Nevidu jiti, přišel sem k rybníčku u Rakový RokČ 41a—1617 (O).*⁶⁵

Najdeme i nepravé souvětí účelové s **aby**, smyslem odporovací, zřejmě vlivem latiny: *a když jemu vína podadiechu bratřie, s velikú se radostí napijiese, aby potom žieží své tělo trudil OtcB 63b (cum gaudio sumebat, ut postea se siti maceraret).*

Závěr

Přehlédneme-li celý vývoj odporovacího souvětí v češtině, vidíme, že tvořilo od samého počátku a po celou dobu historickou až dodnes výrazný souvětý typ. Stýkalo se přitom částečně se souvětím slučovacím a stupňovacím (obohatilo se z něho o nové spojky).

Ve XIV. stol. má v odporovacím souvětí dominující postavení spojka *ale*; kromě ní je ve spojkové platnosti již ustáleno *avšak* a koncem století se šíří *než*.

⁶⁴ Srov. J. Straka, *Mnéma* 102—103.

⁶⁵ Už v stč. byly někdy dispoziice k proniknutí odporovacího významu ve větách s *kdy* (za obrození *když/* částečně plnilo funkci odporovací spojky), např. *neb kdys hledala jednoho, chodilas člověka hlediec, nalezlas anděly sediec Hrad 32a*, ale k takovému vývoji nedošlo.

53

Vedle toho pozorujeme v této době náběhy k vytvoření nových spojek, které jen z malé části byly úspěšné. Zanikají poslední relikty jednoduchých spojek (*le, li*).

Konec XIV. stol. a stol. XV. je ve znamení nástupu nových, složených spojek. V pozdější době se jejich repertoár ustaluje, nastávají přesuny ve frekvenci a začíná pronikat stylistické zabarvení (zejména u těch prostředků, které neměly oporu v živém jazyce, proniká zabarvení knižní). V XVI. stol. dochází k jistému ustálení systému odporovacích spojek; po vnější stránce je tu charakteristické hojné připojování partikule *ž, že*. Do spojovací funkce se postupně dostávají lexikální útvary. Nová spisovná čeština navazuje na jazyk starý, obnovuje přechodně staré spojovací prostředky a vytváří z nich i nové (*nobrž, však ale* aj.), ale pak ve styku s řečí mluvenou setřásá postupně archaismy a ustaluje definitivně jak významy, tak stylistické zabarvení spojek.

Je to spojení vět, obvykle dvou, z nichž druhá svým obsahem převyšuje prvou: dodává k jejímu obsahu něco závažnějšího nebo nahrazuje její popřený obsah něčím závažnějším. Řidčeji bývá poměr opačný. Podstatou stupňovacího vztahu je tedy vždy jisté srovnání a hodnocení dvou dějů co do jejich závažnosti, intenzity apod.

V dnešní češtině tvoří stupňovací souvětí dosti výrazný souvětý typ, třebaže se částečně stýká se souvětím slučovacími a odporovacími.¹

Po stránce významové se stýká se souvětím slučovacími tehdy, když druhá věta něco dodává k obsahu věty první: platí A, a k tomu, nadto platí i B. Přitom může jít i o věty záporné. Např. *Já bych jí ze srdce ráda přísti povolila, ještě bych jí předíva navila* Erben; *Duševní rozháranost jevila se v každém mém slově, ba musila se jeviti v každém hnutí* Arbes; *Justinka nejen pomáhala v práci, ale také trpělivě poslouchala vzdechy panny Aninky* Jirásek; *Jiný si toho ani nevšiml, ano většina to kvítko ani nezná* Zd. Nejedlý; *Zrovna v takový čas jí uprchla, a nejen že se dosud nevrátila, ani známky o sobě nedala* Jirásek.

Se souvětím odporovacími se stýká tehdy, když se místo popřeného děje první věty klade v druhé větě něco, co popřený děj převyšuje nebo co je jeho opakem: neplatí A, nýbrž naopak platí B. Např. *On se nejen nepozdravil, ale tak se mu přitížilo, že mu již nestačily její obrněné ruce sloužit* Svobodová; *Lidé se ho dříve báli, ale teď naň nedbal nikdo, ba leckdy se mu smáli do očí* Rais; *Netoužil však po ní, ba ještě více se zcizil všem, uraziv je velmi citelně němým pohrdáním* Vrba. Je tedy blízké opakovému odstínu odporovacího vztahu (srov. § 26), při němž se též v druhé větě uvádí, co platí místo popřeného obsahu věty první. Např. *Nestal se kořistí cizích, nýbrž je ve vlasti* Jirásek. Ale proti vztahu odporovacímu je zde navíc vytčení větší závažnosti druhého děje: nejen že se nestalo A, nýbrž se dokonce stalo B. Kde lze v první větě užít příslovce *nejen*, jde o souvětí stupňovací, nikoli odporovací.²

V obou významových odstínech lze užít všech druhů prostředků, které slouží

¹ Stupňovací vztah se může navrstvovat i na vztah vylučovací, uvádíme-li dvě eventuality lišící se intenzitou nebo závažností: *Bylo to místo nejskrýtejší a nejpokojnější v celé myslivně, a nehrozilo nebezpečí, že by mohl být vyrušen, nebo dokonce spářen* Vrba.

² Jen v jednom případě nemůže býti ani v souvětí jasně stupňovacími v první větě *nejen*: *vy dnes nemluvíte, ale křičíte*. Zde jde o děje téhož druhu, ale různé intenzity, nikoli o opak prvního děje; proto jsou obě věty neslučitelné. Naproti tomu při opakovém vztahu lze stupňovací souvětí převést na slučovací: *nepozdravil se a přitížilo se mu; nikdo naň nedbal a smáli se mu*.

k vyjádření stupňovacího vztahu: speciálních spojek *ba, ano*, slučovací spojky *a* (popříp. odporovací *ale*) s příslovci *nadto, dokonce, ještě* aj., samotných příslovců, dvojitých spojek *nejen — ale, nejen — nýbrž* apod. A je možné i spojení čisté asyndetické. Tvoří tedy stupňovací souvětí skutečně jeden souvětýný typ (třebaže významově diferencovaný) s charakteristickým repertoárem spojovacích prostředků, a nesplyvá ani se souvětím slučovacím, ani s odporovacím.³

V staré češtině netvořilo stupňovací souvětí zpočátku samostatný typ; zformovalo se teprve během XIV.—XV. stol.

Stupňovací souvětí s lexikálními prostředky

55

Za nejstarší můžeme považovat vyjádření stupňovacího vztahu lexikálními prostředky (příslovci a příslovečnými výrazy *nadto, k tomu, více/e/*); věty se spojovaly buď beze spojky, nebo slučovací spojkou *a*, anebo odporovací spojkou *ale*. Vedle toho se tyto spojky spojovaly též s vytýkacím *i* (spojka *a* ojediněle, *ale* častěji). Taková souvětí se drží po celou dobu historickou; v lid. nářečích jsou dodnes takřka jediným způsobem vyjádření stupňovacího vztahu. Např.:

souvětí asyndetické: *sedlka velmi krásna bieše, k tomu ovšem stydlivé nrawy mějše* DalC 41 (78b); *protož uzdravovalo se jest srdce mé, i zveselí se jazyk můj; nad to i tělo otopčíne v naději* ŽaltWittb 15.9; stejně ŽaltPod; *nejeden se v úřad vkúpil proto, aby lidi lúpil . . . a nájem pánu zaplatil, k tomu tobolku zbohatil* NRada 660;

se spojkou *a*: *dámy-li se nyníe těmto bradáčóm zbíti, budú šlechtnými pannami chlapi bradatí smiech pobíjeti, a více ny mužie budú za robotné jmieti* DalC 10 (20ab); [*stařec*] *své dávné úsilé ztratil a nad to hubeně svojo život skonol* OtcB 124a (insuper); *těž řeč šeradná a nestydatá všem neslušie, a nad to slyšeti ji od ženy jest ohyzdno a přieliš břidko* ŠtítSáz 50b1; *protož abychom se k tomu neobmeškali pripravěti, ten den předpověděl nám proroky svými, a i sám mluvil o tom dni súdném a o znameních, ješto mají prvě býti* ŠtítSvät 68b1;

se spojkou *ale*: *on se tú hrózú nic nerozpači, ale více počě sľibovati* Otc 111a (sed magis); *takže jest i z jiných zemí lidi učené nemalým nákladem k sobě volával, ale nad to vají i sám také mnohé krajiny . . . shlédl* CestPref 6; *by pak ona*

³ Se slučovacím souvětím spojoval stupňovací V. Zikmund, *Skladba* 537n., a J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 47. (Spojku *nejen (netoliko) — nýbrž i (ale i)* uvádí v souvětí slučovacím; při odporovacím souvětí je o tomto spojení znovu zmínka (str. 49), ale ta je zde asi přejata doslova z *Přítuční mluvnice*, kde se jinde o něm nemluví. Gebauer nestačil zřejmě v rukopise obojí pojetí sjednotit, ale protože doklady jsou citovány v souvětí slučovacím, je zřejmé, že při souvětí odporovacím jde o pouhý odkaz.) V odporovacím souvětí probírá stupňovací v celé šíři Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 672—673. — Podobně jako v češtině bylo by třeba odlišit stupňovací souvětí jako zvláštní souřadný typ i v jiných slovanských jazycích.

[urozená mládež] *sobě v mravích a v svém obcování jinak a naproti ve všem od svých předkův počínala, nemravně, nectně, nechvalitebně, ale mnohokráte i pesky živa byla* CestPref 6.

Stupňovací souvětí se spojkou *netoliko — ale, nejen — ale*

V překladové i původní próze nábožensko-filosofické se ustálila již ve XIV. stol. dvojitá stupňovací spojka *netoliko — ale*. Skládá se z příslovce *netoliko*, které stálo u první části stupňovacího spojení, a z odporovací spojky *ale*, která se většinou zesilovala vytýkacím *i* nebo příslovci *více, nadto, ještě, také*.

Konstrukci s *netolik — ale* najdeme již v Alx, ale není zde ještě ustálena a také stupňovací význam neproniká dosti zřetelně: *káza, by se hotovali, a chtě se za moře bráti, netolik s tiem bojevati, jenž jeho zemi ochudil, ale tak se bieše vzbudil, všem králem vzdáváje přietu* AlxV 513—515 (podobné členské spojení v. AlxH 80—84). Ale teprve v próze se toto spojení tak upevnilo, že můžeme mluvit o dvojitě spojee. Ta pak žije jako výrazný spojovací prostředek až do nové doby. Zdá se, že měla vždy povahu knižní. Např. *i přijidu netoliko pro Ježíše, ale aby Lazař viděli* EvZim J 12.9 (non tantum, sed); *buoh . . . naši cestu do Egypta zřiedil a tu nám mnoho divuov zjevil, z nichžto netoliko nám zjevilo se jest spasenie, ale mnohem více všemu šcedí užitečné rozprávěnie i ke cti i ke všie dobrotě i k vieře přichýlenie* OtcB 1a (ex quibus non solum nobis causa salutis oriretur, verum ex historia exemplum salutis atque doctrina pietatis aptissima conderetur); *A pak, když uzříme a poznáme plnost a pravdu všie pravdy, tehdy netolik nám míla bude, ale ta milost až v nevypravnú obrátí se rozkoš ŠtítSvät 77b1; kněz, obdržie-li kostel penězmi, netoliko buď kostela zbaven, ale i kněžství buď oblúpen* HusSvatokup 161b; *a netoliko jest tak štědrú pout do Říma otevřel všem zemiem, ale ještě jim domuov posielá na svých listech za z(1)atě odpuštění všech hřiechuov a muk zbavenie* ChelčSít 33a; *netoliko mého libého liknuje se objímanie, pohrdá družstvom a přítomnosti se vzdaluje, ale také mé lepoty a krásy jakožto ohavné poškvorny nerodí opatřiti* ŽalobaBud 2b; *Vaše Milost pak, pane milostivý, netoliko pošli jste z ctné a šlechtné krve a z rodu knížecího, velmi starého, znamenitého, ale také předky své a slavné paměti pana otce Vaší Milosti ve vši cti a šlechtnosti následovati ráčíte* CestPref 6.

Vedle *ale* bývá ojediněle druhá věta připojena spojkou *a* nebo *i*: *než netoliko ti, ješto bohatě a rozkošně přebývají, i mají veliký a těžký hřiech při sobě, a opět ti všicni obecně, ktož sprostný pokrm z lakomstva přijímají, jako by rozkošně živ byl, při tejt nesmieřě ostávají* OtcB 5b (srov. též konkurenci *netoliko — ale nad to* v OtcB 107a × *a nad to* OtcC); *nebo netoliko tupíše sobotu, i otcě svého nazváše bohem* EvVid J 5.18.

U Štítného najdeme kromě *netoliko — ale* také *nejen — ale*:⁴ *onť [Kristus] sám přide do tvé duše, nejen aby ji navštívil, ale aby v ní odpočinul a pripravil*

⁴ Vedle *nejen* může zde býti i starší podoba adverbia *nejedno*, např. *ne jedno chtě živ sobě býti, ale i k úžitku jiným* ŠtítSach 296b. Ojedinělé je souvětí s *nejen* v první větě,

sobě v ní na věky bydllo ŠtítSvát 75b1; *abychom nejen báli se jeho jako pána všeho světa vzvýšeného v jeho mocné velebnosti, ale bychom jej dietětem s sebou jmajíc milovali také jako dělátko ŠtítSvát 18b1.*

Zdá se však, že se tato podoba neujala, neboť se pak po celá staletí užívalo pravidelně *netoliko* — *ale*; doklady s *njen* se šíří až velice pozdě; srov. *a nejen vzbuzuje, ale i na to vede, aby, což více dobré, libé, pohodlné jest, to sobě více liboval* KomLab 189. Převládly teprve v n. spis. jazyce, v němž se *netoliko* cítí jako archaické.

Spojky *netoliko* — *ale*, *njen* — *ale* odpovídají úplně lat. *non tantum* — *sed*, *non solum* — *sed*. Protože se ustalují v památkách, na něž měla latina po syntaktické stránce značný vliv, můžeme se domnívat, že k jejich vzniku přispěl latinský vzor. Dispozice pro jejich vytvoření tu však jistě byly; o tom svědčí paralelní útvary v jiných slov. jazycích.⁵

Jiný výklad konstrukce *njen* — *ale* podává Fr. Trávníček.⁶ Vychází z původní větné platnosti *ne jedno* (> *njen*), takže souvětí se skládalo z tří vět. Tak např. souvětí typu *njen přišli, ale přivedli s sebou i známé* by bylo třeba vyvozovat z této podoby: *ne jedno* (= *ne to jedno se stalo*), [*že*] *přišli, ale...* Sloveso *přišli* by bylo obsahovou větou k jmenné větě *ne jedno*, připojenou beze spojky. Věta *ne jedno* je k větě *přivedli s sebou i známé* v poměru odporovacím, nikoli stupňovacím; tak bychom vysvětlili užití odporovacího *ale*.

Domnívám se však, že Štítný zde užil slova *njen* (popřip. *nejedno*, v. pozn. 4) již jako hotového adverbium; užíval adverbium *jen* i v jiných spojeních. Spojení *netoliko* — *ale* nebylo asi v jeho době ještě pevně ustáleno, takže mohl vedle něho sáhnout i po *jen*, které bylo též vhodným protějškem latinského *solum*.⁷ Protože však běžnější než *jen* bylo ještě dlouho *toliko*, zůstal tento jeho pokus osamocen a teprve po dlouhé době, když už *jen* zcela zobečeno, znovu ožil.

U adverbium *toliko* není v naší konstrukci třeba předpokládat větnou platnost, ani kdybychom vyloučili cizí vliv na její vznik: bylo to asi určení míry (*ne toliko* = *ne tolik*, *ne v takové míře se něco dělo*; tak dobře pochopíme i *viece* v druhé větě).

Typické je, že se slov *njen* a *netoliko* užívalo téměř výlučně ve větě kladné.⁸ Vyjadřoval se tedy i v tomto typu stupňovacího souvětí odstín blízký slučovacímu. Později přibývá případů odchýlných, ale k úplnému uvolnění zde dochází až v nové češtině.

ale bez spojky před větou druhou: *a nejenť jsú zřejmí činové tělesní, takéť jsú ně(k)terí i nezřejmí činové duchovní ŠtítSvát 234b1*. Srov. též tento doklad: *aniť jest jen v žádosti sbožie lakomstvo, takéť jest lakomstvo v žádosti cti ŠtítVrt 131 (G)*. Zde není zápornka spojena s adverbium *jen* jako v jiných dokladech, proto není také stupňovací vztah tak zřetelný a vystupuje spíše vztah odporovací opakový („není jen — nýbrž také“).

⁵ Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 464—465. Podobné spojky jsou i v jiných evropských spisovných jazycích — jde tedy v jistém smyslu o evropeismus. Latinská spojka má zase předlohu řeckou.

⁶ *Mluvnice II*, 672; bylo by však třeba uvést příklad s první větou kladnou (srov. níže).

⁷ Srov. *a takéť v sobě jmějte milost, ješto by nejen přátel došla, ale takéť až i nepřátel ŠtítSvát 75b2—76a1* (quae non solum usque ad amicos, sed etiam usque ad ipsos perveniāt inimicos).

⁸ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 59. Ojedinelý doklad na zápornou větu s *netoliko* ze staré doby citují v § 60 (HusSvatokup 156b); srov. též PorokBud 16b: *a toho netoliko nezdržals, ale bržs jeho za milostného přítele přijal*.

V XVI.—XVII. stol. poklesla v adverbium s významem *njen* i původně samostatná věta *nerci*, *nercili*, *neřkuli* (v n. jazyce spisovném nebyla tato konstrukce oživena): *o tom jsme ničehož nercili nemluvíli, ale ani nikdy neslyšeli Zyga bakalář — 1543 (Z)*; *tak aby se z nich [hříchů] nerci vyvoditi nedali, ale jich ani za hřích míti nechtěli* BiblKral výklad k Is 8.11 (J); *že jest toho seznáno do něho, že nerci otce haněním dotýkal, a i otcovským chvalám záviděl* Hrubý z Jel. Petr 43 (J); *žab, hlemýžďů, šiltkrotů, austrii přirozený Turek neřkuli jísti, ale ani se dotknouti nechce* MitrPříhody 58.

I k této konstrukci najdeme paralelu v stč., zejm. u Štítného, který podobně užívá *neřku* (plně ustrnutí zde ovšem nenastalo), např. *a jest-li co trpěti pro böh, i to mine, a dobrý böh věčnú odplatú neřku nahradí to, ale převýší ovšem hojně ŠtítSvát 234a1*; členské spojení: *neb ani pro se, ani pro koho jiného ijeden, neřku škodného lidem, ale neúžitečného neměl by dělati ŠtítSáz 93a1*; *ó, co jich, jenž sú pilnějše krav, voluov, ovcí, svini, peněz i koní, nežli neřku cizích, ale více nežli i svých duší!* HusSvatokup 136a.

Stupňovací souvětí s *ano*, *ba*

Vedle dvojité spojky *netoliko* — *ale*, mající asi od samého počátku knižní zabarvení, vznikly už v staročeském období jiné stupňovací spojky, jejichž původ — nesporně domácí — je třeba hledat v živé, mluvené řeči.

Už ve XIV. stol. se setkáváme ve stupňovacím souvětí se slovem *ano*, od původu deiktickým citoslovcem, které pokleslo v náladovou částici.⁹ Stupňovací vztah vyplýval původně z obsahu spojených vět; *ano* uvozovalo druhou větu, vyjadřující většinou něco nečekáného, překvapivého. Když se jeho náladový význam stíral, přehodnocovalo se samo ve výrazový prostředek stupňovacího vztahu a rozšířilo se i do spojení, kde by ve svém původním významu nebylo možné. Ve XIV. a XV. stol. je výrazných dokladů málo; teprve v XVI. stol. se *ano* (často zesílené výtýkacím *i*) ve funkci stupňovací spojky ustálilo a začalo se ho užívat hojněji.¹⁰ Srov.:

trpí muku nezaviniv ani co zlého učiniv; ano beze všeho práva... jest zlým nevinně obuzen Hrad 50b; takéť mnozí lidé dobří sbierali rozličné písmo a psali... a zlý starý had ďábel pustil starý jed závisti své v jich ruku...; ano mnozí rádi by české knihy zatratili, a tož jen dobré ŠtítErb 3.5 (T); a pak v skutcích nic těch ctností sem nenalezl, ano plno pýchy, lakomství, netrpkivosti a nestatečnosti Hus

⁹ O původu *ano* v. § 86. O jeho stupňovacím významu pojednává Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 106—107.

¹⁰ V této době nabývalo *ano* již i významu potakacího (srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 98—104). To mohlo přispět k rozvoji stupňovacího *ano* po větě kladné: *ano* dotvrdilo platnost první věty a pak přišlo nové sdělení. Byl by to jistý protějšek značně staršího vývoje *ne* (v. níže). Dnes se v povědomí mluvčících souvislost mezi stupňovacím a potakacím *ano* pocituje, podobně jako u *ba*.

Svatokup 185b; *duchovní . . . listy k tomu vydali a rozpisovali, ano i mnišie na záhubu jezdili* KorMan 10b (T); *a zranění jejich naplní údolí jejich a potoky, ano i řeka rozvodněná mrtvými jejich naplněna bude* BiblKral Jdt 2.5.; *kosatec mezi šaty do truhel vložený zachovává je od molů a kazů, ano i libou vůni jim dává* Bylinář 1596 (J); *s touto ženou svou . . . měl sem činiti, ano i také s jinými kuběnamy sem obcoval* Soln 37b — 1611 (O).

Později — první doklady jsou až z XV. stol. — prošlo podobným vývojem i pův. citoslovce *ba*.¹¹ *již vše [náboženství] minulo, ba již jim to nevoní* RokPostKl 166a (G); *radý jeho Bratří uposlechlše, knihy toho Petra Chelčického s mnohou pilností čtili, ba i s ním mluvení mivali* BlahPůvod 4; *pak se o to s velkým křikem hádali, ba i o sama jména travin těch veliké byly nesnáze* Kom (Z); *je v maštali, koňskou kůži místo perin se vodívá, ba někdy v ní i chodívá* KocmInter 446.

Obě slova, *ano* i *ba*, zakotvila pevně ve spisovném jazyce; v nové spis. češtině se stala nejběžnějšími stupňovacími spojkami. V nářečích však, pokud je mi známo, nežije *ano* ve stupňovacím významu vůbec, a *ba* (popříp. *baj*, *baji* < *ba* i) vyjadřuje stupňovací vztah jen sporadicky. Srov. z Hranicka: *a toš sem hrával, baj flétnu sem piskat* (Skulina).

Stupňovací souvětí s *ne* (*né*, *nie*), *nébrž*

58

Ve XIV. a XV. stol. přecházela ve stupňovací spojku také původní zápornka *ne* (*né*, *nie*). Ta měla původně, jak ukázal Fr. Trávníček,¹² nepochybně větnou platnost a znamenala „není tomu tak“. Popírala tedy to, co bylo řečeno v předešlé větě, opravovala a upozorňovala na to, co je správnější a co bylo vyjádřeno výrazem nebo větou za *ne*. Taková spojení najdeme i v nové češtině, srov. např. *rovnou utíkala, ne, řítila se tím směrem* Horký.¹³ Ale časem ztrácelo *ne* větnou platnost a stávalo se adverbium s kladným významem „dokonce“, „ba“, lat. „imo“. Přitom ovšem zanikla pauza mezi *ne* a následující větou a *ne* se stalo její částí. Zesilovalo se pak často vytykáčím *i* (v záporné větě *ani*),¹⁴ příslovci *také*, *zajisté*, komparativem *více* (a *brže*, ale o tom níže). Mohlo stát po větě kladné nebo záporné (v tomto případě vlastně původně opakovalo a zdůrazňovalo negaci, vyjádřenou už v první větě); setkáme se s ním i po řečnické otázce. Po větě záporné se někdy významově blíží platnosti opakově odporovací, ale skutečného výrazně odporovacího významu nabylo jen zřídka.¹⁵ Srov.

¹¹ Doklady na užití *ba* ve funkci citoslovce a citové částice v. u Gebauera, *Slovník I*, 22.

¹² Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 57—58. V *nie* se může podle jeho výkladu skrývat *ne + je* (str. 96).

¹³ Doklad Šmilauerův, *Nč. skladba* 378.

¹⁴ Jungmann uvádí ve *Slovníku* z Pulkavy 222 i *ne a*: *Vladislav Bořivoje na milost jest přijal, ne a takú s ním milost učinil*.

¹⁵ Předpoklad Strakův (*K vývoji potakacího významu příslovce ano*, LF 46, 1919, 86) o vývoji stup. významu *ne* z odporovacího pokládám za nesprávný; stav v stě. památkách svědčí o opaku.

po větě kladné: *přezřít diábel, ne i ponuknet k tomu, aby takové čáry [lidé] dobrým něčím přikryli* ŠtítMus 88b (G); *Vladislav bratra svého zase k milosti jest navrátil, ne takú s ním milost učinil, že . . .* PulkR 85b (G); *ba i kde pýcha? ba i kde smilstvo i kde lakomství? v bohatých zajisté a v urozených i v mocných najvíce. Nie i lotrové jsú tací všickni . . .* JeronM 11a2 (zde je stupňovací spojení volnější; před *nie* byla asi koncová pauza; podobně i v dalších dokladech); *a když na prvním místě u stola jich [kněží] neposadí, divně se dmú a o první místo v školách mnoho mají svárov. Né, viem, že jeden mistr, Mařík mnich, dobyl sobě od papeže bull, aby mu bylo dáno nad jiné mistry místo . . .* HusSvatokup 185b; *neb na tomto kusu duchovní zákonníci i jiní kněžíe lakomí velmě klamají pány světské bohaté i jiné mnohé chudé sprostné, když své modlitby a své zaslúženie blázňivě velebíe před lidmi; né někteří říekají, že modlitba toho, ješto pójde na zatracenie, jest jim velmě užitečná k spasení* JakVikl 202b2;

po větě záporné: *když mysl nemož pomysliti o něm nic, ne ani jest které slovo, by vlastně mohlo o něm řečeno býti* ŠtítPař 20a (G); *[na těle Kristově] ijedna mrzutost nebyla, ne i vlasy na jeho hlavě nemátly sú sě* ŠtítBrigF 58a (G); *ani jest to bylo prvě vítězství svatého Antonie proti diáblu, ne zajisté byla jest v něm moc našeho spasitele* OtcB 174b; *těž také všickni bohatí a nadaní kněžíe málo nebo nic nejsú prospěšni lidskému spasení v cierkvi svaté; ne více jsú škodni svú zlí radú a zlymi příklady proti lidskému spasení, nežli prospěšni* JakVikl 204b1; *é bēda, kolik jich dnes v svaté cěrkvi jest ne pastýřiev, ale mezdnářov, k nimžto nic nepřislušie (o) ovciach Jezu Kristových, točíš jich netbáním. Nie viac ješče, abych pravdu pověděl, i oni sami sú vlcie chvátající, ješto i ovce lapají i lapajíe rozpuzují* JeronM 8a1; *neb vím, že kdyby duchovního haněl, neb jemu kradl, neb s ženvú léhal, že by toho netrpěl, né ihned by mstil, mohl-li by* HusSvatokup 188a;

po řečnické otázce: *ktož ohýrá, takový i komuť dá pokoj? ne i soběť neučiní pokoje* ŠtítMus 76a (G).

Taková souvětí s *ne*, *né*, *nie* byla poměrně řídká a již v XV. stol. zanikla. Jistě k tomu přispěla homonymita se skutečnou zápornkou, která ovšem byla daleko častější. Zachování nového významu nebylo nutné, protože stupňovací (i opakově odporovací) vztah bylo možno vyjádřit běžnými a zřetelnějšími prostředky jinými, a tak spolu se zužováním významu a zánikem mnoha jiných gramatických slov zaniklo i stupňovací *ne*.

Dalo však vznik nové spojce, která se zachovala ve stupňovacím a odporovacím významu dodnes — *nébrž* (> *nybrž*).¹⁶ Původně zde šlo o zesílení *né* komparativem *brže* „spíše“, obdobně jako při *více*. Když však *ne* ztratilo větnou platnost a zanikla po něm pauza, spojovalo se těsněji s *brž* a časem s ním splynulo

¹⁶ Zúžení *é > ý* proniklo v XVI. stol. (Jungmann však dává přednost tvaru nezúženému: „*nybrž* mel. *nébrž*.“) U Štítného je doloženo i *nie brž*: *aby srdce mohlo obmysliti, nie brž jakž takž pomysliti jeho převeliké dostoženství* ŠtítKlem 104a, pod. 74b (G.) — Zaslúhuje pozornosti, že *ne* v *nébrž* vykládá jako původní negaci již F. Miklosich, *Vergl. Syntax der slav. Sprachen*² 183.

v jediné slovo.¹⁷ Stejně jako pouhé *ne* kladlo se *něbrž* po větě kladné i po větě záporné; v tomto případě u něho pronikal dosti často i význam odporovací opakový a časem se ustálil jako druhý základní význam této spojky (v. § 51). Srov.:

po větě kladné: *člověče srdce, jemuž sde na světě jedno čiče svědoma jest, něbrž jenž jest čiči obrčeno* Kruml 305a (G); *a tak sluší člověku kúpiti svatú věc, něbrž nebude mítí radosti nebeské, nekúpi-li jie* HusSvatokup 115a; *on zajisté muž ctnostný, životnú zeleností se zelenaje, něbrž, jakož se naději, všech ctností živý obraz* ŽalobaBud 1b; *žele král, žele královna, žele Paris i všickni přátelé i dvořané, něbrž i všecka obec trojanská* TrojD 148a; *a když předce [vitr] trval, nýbrž po poledni se tužil. . .* CestPref 543 (J); *a já budu lékařem tvým, nýbrž já budu životem tvým* KomLab 301; srov. i členské spojení: *a tak bludně věře, jich se popravci, něbrž katem býti nestydíš* PorokBud 13a;

po větě záporné: *my v Čechách nesjednáváme se v měrách, něbrž v jednom městě v Praze jiná měřice jest na Novém Městě a jiná na Malé Straně* HusErb 2.36 (G); *obci k spasení nic neprospievající, něbrž obci svým pokrytstvím velmi škodíe* JakVikl 205b1 (zde spojuje dvě přechodníkové vazby); [*lidé*] *v paměti toho [dobrodiní] nemají ani jemu odplatiti dbají, něbrž radují se zlobě* Baw 24b; *Palamides, úkladu jich nevěda, něbrž úplně tomu věře, sleze do studnice* Troj 215a (G); *neb skuoro nic na svém místě zuostati nemuože, aby sebou nehýbalo se a nezprevracovalo a jedno o druhé netlouklo, nýbrž ani člověk pro to kolébání a sem i tam zmítání v ní rovně státi nemuož, leč se něčeho drží* CestPref 326; *poněvadž i říkají: Nemáme žádného krále, nýbrž aniž se bojíme Hospodina* BiblKral Os 10.3.¹⁸

Zikmund (*Skladba* 553) uvádí i zajímavý doklad, v němž je spojeno *ba* s *nýbrž*: *Ti pak jsou nevěrní ochránce a nevěrní služebníci učení křesťanského, ba nýbrž jsou nejukrutnější nepřátelé jeho* Zyga bakalář — 1543.

Užívání *nýbrž* po větě kladné se udrželo dlouho. Zaznamenává je i Dobrovský ve své mluvnici,¹⁹ Jungmann ve *Slovníku* (II, 655) a ovšem Zikmund ve *Skladbě* (str. 553); ti se však opírají o jazyk století XVI.—XVII. Ale i ve skutečném úzu se s ním po obrození nejednou setkáme (*Příruční slovník jazyka českého* [III, 653—654] je dokládá ze Světlé, z Palackého a z Lumíru). K jeho zániku přispělo jistě to, že odporovací *nýbrž* bylo možné jen po záporu.

Pro celé období od vzniku spojky *něbrž* až do doby obrozené je typické, že se této spojky takřka vůbec neužívalo po *netoliko*, *nejen* v první větě. Zachytil jsem jen jeden takový doklad se stupňovacím spojením větných členů, nikoli vět: *nebo jsi netolik tesalského království, něbrž i má čest i sláva* TrojD 79b.

¹⁷ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 58—59.

¹⁸ Stupňovací význam mělo i ojedinělé *ani brž*, ale oba komponenty si zde zachovaly samostatnou platnost (je to záporný protějšek kladného *a brž*, v. § 60): [*zaslepení rodiče*] *božských věcí na dětech neznají, ani brž toho znají, k čemu děti mají* ChelčPost 83b (G).

¹⁹ Srov. J. Dobrovský, *Podrob. mluvnice* 674 a 675. Cituje zde tento doklad: *kteřýž umřel za ně, nýbrž i z mrtvých vstal*.

V archivu stě. slovníku je jediný pozdní doklad: *chceme a ustanovujeme, a (by) vyslavené vrchnosti. . . netoliko všelijakou náležitou uctivost činili, nýbrž jemu obyčejné platy. . . dobrovolně dávali a vyplňovali* ArchČ 51, 78.18 — 1574. Domnívám se, že to souvisí s původním významem *něbrž*: *ne* buď dodatečně popíralo předcházející větu kladnou, nebo opakovalo a tím zesilovalo plný zápor v ní obsažený, ale nebylo dobře možné po *nejen*, *netoliko*, které platnost první věty nepopíralo, nýbrž jen omezovalo.²⁰ (Můžeme si to ilustrovat na nč. příkladu: *jdeme, ne, letíme* || *nejdeme, ne, letíme*, nikoli však: **nejen přišli, ne, přivedli s sebou i známé, nýbrž: nejen přišli, ale. . .*) V té době, kdy se ustálilo stupňovací *něbrž* (tedy v XV. stol.), bylo již spojení *netoliko* (event. *nejen*) — *ale* v jazykovém úzu pevně ustáleno, takže řídké *něbrž* sem neproniklo. Bránil tomu přechodně, pokud se *nejen* užívalo pouze ve větě kladné, jistě i druhý význam spojky *něbrž* — stále více se upevňující význam opakově odporovací, neboť v něm podtrhovala věta s *něbrž* plné popření děje první věty uvedením opaku nebo něčeho zcela odlišného. Tak si vysvětlíme neobyčejnou historickou stálost takového rozlišení po celá staletí, i když se původní význam *ne* v *něbrž* dávno úplně setřel.

Dobrovský a po něm Jungmann i Zikmund zaznamenávají *netoliko* (*nejen*) — *nýbrž*, ale bez dokladů.²¹ A v obrozené češtině se ho zpočátku užívalo vcelku zřídka.²² Spadá tedy jeho rozšíření až do dalšího vývoje nové spis. češtiny, do doby, kdy se ho přestávalo užívat ve stupňovacím významu po větě kladné a kdy se tedy uvolnilo pro nové použití.

Stupňovací souvětí s *a brž*, *alebrž*, *anobrž*

Komparativ *brž/e* přistupoval i k jiným spojkám, kterých se užívalo v stupňovacím souvětí — *ano*, *ale*, *a*.

Velice řídké je spojení *a brž*. Setkáme se s ním jen v XV.—XVI. stol., pak zaniká. Např. *zda-li cesta má nenie pravá a nejsú brž více cesty vašé nepravé* BiblOl Ez 18.25 (G) (et non magis) — zde je původní význam *brž* ještě úplně zřejmý; *když sme chtěli plúti, nedali nám pohané, a některé brž z nás kyji bili* CestLobk 139b (G); zde svědčí odtržení *brž* od *a* jasně, že nenastalo splnutí v jedno slovo; *a nenie široké údolí, a brž miesty velmi úzké* CestLobk 89a (G);

²⁰ Jak jsem již připomněl, užívalo se *netoliko*, *nejen* zpravidla ve větách kladných.

²¹ Je otázka, nepřispělo-li ke kodifikaci spojení *nejen* — *nýbrž* i u Dobrovského aspoň částečně německé *nicht nur* — *sondern auch*: *nýbrž* odpovídalo v odporovacím souvětí něm. *sondern*, bylo tedy nasnadě přenést je jako ekvivalent *sondern* i do spojení stupňovacího. Významové předpoklady k tomu byly; kromě toho se mohla uplatnit i analogie s *alebrž*, kterého se užívalo stejně jako *něbrž* v souvětí stupňovacím i odporovacím (ve spojeních stupňovacích i po *netoliko*, v. § 60). V XVII. stol. pronikala po *netoliko*, *nejen* místo *ale* i spojka *než*, např. *nejen mladí, než i ti starci vespolek se drancujícíe* KomLab 224.

²² Srov. M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 292n.

srov. i spojení členské: *tím Ezop dobytého statku velikého, abrž nesmírného synu svému po sobě nechal* Hrubý z Jel. Pet 28 (J). Srov. též *ani brž* (pozn. 18).

Zato spojení *ale* + *brž* se ustálilo a vznikla nová spojka **alebrž**: *nadto i služebníci jejich sužovali lid, čehož jsem já nečinil, boje se Boha. Alebrž také i při opravování zdi pracoval jsem* BiblKral Neh 5.15—16; *netoliko že ji [duši] mrzí všeliké utěšení, ale brže hledá smutka* Kruml 228a (G); *aj teď máš, že netoliko odjal Šalomún póžitok najvyššimu biskupu, alebrž ssadil s kněžství* HusSvatokup 198a; *neb netoliko jich zboží chudým nenie obecno, alebrž mezi nimi druhdy jedno dvéře kostelnie a k tomu některé viecky sú obecny* HusSvatokup 156b; *na poplenníe mé i mých dětí záhubu rukotržnú rukú rozsypuje a mých synów chléb netoliko mece psóm k jedení, ale brž z některých mých přemilých synów vzteklé psy jest zdělal* ŽalobaBud 5a; *Demadesa pak netoliko netrestal, alebrž se všemi z vězení propustil* Veleslavín (Z); *oni netoliko těch nepravostí neubíhali, alebrž jich ani za hříchy nepokládali* Blažej Borovský — 1616 (Z).

Po větě záporné nabylo *alebrž*, stejně jako *nébrž* a *anobrž*, i významu opakově odporovacího (v. § 51). Uchovalo se v obou významech, zejména ve stupňovacím, až do nové češtiny; dnes je to ovšem silný archaismus.

Také ze spojení *ano* + *brž/e/* vznikla nová spojka — **anobrž** (později též v podobě *anbrž* podle *an*). Po větě kladné mělo *anobrž* význam čistě stupňovací; po větě záporné bylo blízké k významu opakově odporovacímu, a ten mohl převládnout. Když se pak původní význam komparativu *brže* zcela oťrel, začalo se *anobrž*, *anbrž* chápat jako spojka odporovací. Nepochybné je však takové pojetí, jak zjistil Fr. Trávníček, teprve u Vusína a v době obrozenské.²³ V té době zaniklo po přechodném rozšíření i užívání *anobrž* po větě kladné. (Byl zde tedy zčásti paralelní vývoj s *nébrž*.) Srov.:

po větě kladné: [člověk] *hněvá se, ktož [= „když kto“] jemu při těch věcech svědomí činí, ano brž to za nevinné má anebo za ctnost* ChelčPost 154b (G); *že jest i manžela jejího k témuž prodaji konečná a jistá vůle byla, anobrž že jest ji [jistou věc] byl i prodal* ArchKolČČ 136b — 1551 (G); *mezi tím pak Mistr Rokycan těm, kteříž se ho tak přidrželi, totižto Bratřím Řehořovi a jiným tovaryšům jeho ukázal na psání Petra Chelčického, aby je sobě čítali; kterýchž on také sám požíval, anobrž některé knihy Petr Chelčický hned zejména Mistru Rokycanovi psal* BlahPůvod 4; *děd. . . nařídil ho gubernátorem všech království. . . , anobrž i Hišpanové větší k němu zření měli, že v nich narozen a schován [= „vychován“] byl* VeleslavínKal 138 (T); *aj, přijdeť hodina, anobrž již přišla, že se rozprchnete jeden každý k svému, a mne samého necháte* BiblKral J 16.32 × BlahNZ a;

po větě záporné: *již nižádny nepohrzie první cierkví, ana jest brž hrozná nepřátelóm* HusŠal 142b (Zb); *nebt se nemá buoh jako sova, jenž nemiluje světa, an*

²³ V. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 97. O stupňovacím *alebrž* srov. poznámku M. Grepla, *K podmínkám diferenciacie spoj. prostředků v obroz. spis. jazyce*, Studie ze slov. jazykovědy 111.

brž chce, aby v domu srdce tvého zažžena byla lucerna poznání tvého Hugo 74 (Zb); *a jakož ta žena bláznivá, když již jedná bude ot toho zlého milovníka porušena, potom se nesmie jemu nikdy protiviti, ana brž někdy jsúci již přemožena nerada a proti své vůli druhdy jest jeho poslušna* Hugo 146 (Zb) — v posledních dvou dokladech odporovací význam zřetelně převládá.

Vývoj spojek s *brž* nemá ve slovanských jazycích přímé obdoby — je to jev specificky český. Podobné spojky nejsou ani ve slovenštině; pronikají tam na nejvýše jako bohemismus v starších textech.²⁴

Závěr

Z uvedeného přehledu je dobře patrné, že se české stupňovací souvětí v plném rozsahu vyvinulo až v XV. stol. a ustálilo v stol. XVI. V té době se už začínala stírat ostrá hranice mezi spojeními s odstínem slučovací a odporovací: spojky *nébrž* a *anobrž* mohly být v obou případech; není tedy divu, že se stejně užívalo také spojky *alebrž*, a to i ve spojení s *netoliko* (*nejen*). Tím se zároveň otvírala do souvětí s *netoliko* (*nejen*) cesta i pro *nébrž*; této možnosti však využila až nová spisovná čeština, která se zároveň vzdala *nébrž* po větě kladné a zatlačila do pozadí jako archaické spojky *alebrž* a *anobrž*. Tak se dokončilo skutečné sjednocení stupňovacího souvětí i po stránce výrazové: oba významové odstíny mohou být vyjádřeny všemi základními prostředky.

Vedlejším výsledkem vývoje stupňovacího souvětí byl vznik nových odporovacích spojek, významově specializovaných na opakový vztah: *nébrž*, *anobrž*, *alebrž*. Z nich se *nýbrž* udrželo dodnes. (Viz § 51.)

V nářečích se stupňovací souvětí ve skutečný typ s ustálenými výrazovými prostředky nevyvinulo.²⁵ Jde zde tedy o vývoj charakteristický pouze pro jazyk spisovný, související s jeho většími výrazovými potřebami.

²⁴ Viz J. Stanislav, *Dejiny II*, 651.

²⁵ Nářeční monografie se o stupňovacím souvětí obvykle nezmiňují a v textech najdeme doklady se stupňovacím vztahem vět velice zřídka. J. Skulina (*Severní mor.slov. pomezí nářečí*, Brno 1958) uvádí několik příkladů s *baž* (v. výše). J. Chloupek zachytil v moravskoslovenských nářečích sporadickou konstrukci *ne aňi* — *než*, např. *bít ne aňi na okresi, než bít na kraji Doubravy* (*Stavba věty a souvětí v archaických nářečích východomoravských*, Studie ze slov. jazykovědy 69). Zdá se mi však, že zde jde jen o opakový vztah odporovací. Ojedílnost takových souvětí ostatně sama svědčí, že nejde o živý typ.

Souvětí vylučovací je spojení dvou nebo více vět vyjadřujících různé eventuality, z nichž platí nebo by mohla platit jedna nebo druhá nebo některá další. V dnešní spisovné češtině je to výrazný souvětí, jasně odlišený od jiných typů souvětí souřadného. Můžeme v něm rozlišovat dva podtypy, rozlišené významově i výrazově:

1. Z možností uvedených ve spojených větách platí buď jedna nebo druhá nebo některá další. Neslučitelnost obsahu spojených vět za týchž okolností časových nebo prostorových může být jednoznačná, výrazná: *buď* platí A, *nebo* platí B, *anebo* platí C — nemohou však platit zároveň všechny, např. *Budto sem dáte dva krejčary nebo táhněte nazpátek* K. Čapek. Může však být oslabena, takže se sice uvádějí různé eventuality, ale nevylučuje se, že platí třeba všechny zároveň; např. *Děti si tam hrály, nebo sbíraly jahody, nebo trhaly květiny; Snad si tak již navykli, nebo nemohl se dosyta na umělecké to dílo nadívat* Jirásek. Takové spojení se v některých mluvnicích odtrhuje od skutečného spojení vylučovacího a nazývá se eventualitní.¹ Mezi oběma druhy spojení je však úplně plynulý přechod a po stránce výrazové nejsou rozlišeny; proto je považujeme za jediný podtyp vylučovacího souvětí. K vyjádření tohoto druhu vylučovacího vztahu se užívá v dnešním spisovném jazyce dvojitých spojek *buď/to| — nebo, buď/to| — anebo* a jednoduchých spojek *nebo, anebo* (kníž. nebo arch. též v podobě *neb, aneb*). V starší literatuře se objeví i silně archaická opakovaná spojka *aneb — aneb*: *Aneb Kameníci z jitra v moci máme, aneb zde naše moc na věky se zláme* Čelakovský.

Ve vylučovacím spojení zjišťovacích otázek se užívá spojky *či*, arch. též *čili* (především ve spojení *čili nic*). Např. *Zklamán ve svých přáních a svém očekávání v chvíli smutné skleslosti myslí tato beznadějná slova napsal! Jsou-li výrazem nálady chvilkové, či tížila jej ta myšlenka, že národ zahyne, až do posledního okamžiku života jeho? Či obsahují smutnou pravdu?* Jirásek; *Doprovodíme jej společně k faře a uhlédáme pak, otevře-li se mu čili nic* Baar. Ale běžnější je zde už spojka *nebo, anebo*; srov. *Copak se stalo babě, snad na ni nedopustil Pánbůh nemoc, aneb snad dokonce umřela?* Němcová.

2. Z uvedených možností může platit v dané situaci libovolně kterákoli — *ať* jedna, *nebo* druhá, *nebo* další. Taková souvětí nebývají samostatná, ale užívá se jich zpravidla jako části složitějšího souvětí. Mívají v něm význam pod-

¹ Tak např. u V. Šmilauera, *Ně. skladba* 394—395, a Fr. Kopečného, *Základy* 265.

mínkově přípustkový (uvádějí obvykle dvě krajní eventuality, příznivou a nepříznivou, za nichž se uskuteční děj další věty) nebo vyjadřují různé eventuality v další větě souhrnně pojmenované; např.: *Můžeš ke mně přijít kdykoliv, ať mne potřebuješ nebo ne* Benešová; *Zde také rozbíjeli své stany potulní komedianti, ať již to byli cirkusoví umělci nebo krotitelé zvíře* Vrba.² Nejčastějším výrazovým prostředkem jsou zde dvojité a opakované spojky *ať — nebo, ať — ať, aťsi — nebo, aťsi — aťsi*. Zastaralo již spojení vět s přísudkovými slovesy v imperativu a se spojkou *nebo, anebo*: *Peklem jim hroz nebo pěkně pros, nic při nich nespráviš* (G). Svým původem sem patří i asyndetická spojení kladného a záporného imperativu, která však ztratila větnou platnost a ustrnula: *chtěj nechtěj, volky nevolky* (< *vol nevol*) apod., např. *Pan Roubínek tu volky, tu nevolky ke všemu svolil* Jirásek.

K těmto dvěma podtypům vylučovacího souvětí se volněji druží třetí:

3. V souvětí skládajícím se ze dvou vět se říká, že se buď uskuteční nutný nebo žádoucí děj první věty, *anebo* (|| *jinak*) nastane nevitáný děj věty druhé; jde tu vlastně o důsledek, který by nastal, kdyby se neuskutečnil děj první věty: *Jiného mi sem nevoďte, nebo vám urážnu uši i s hlavou* K. Čapek; *Mustíš si pospíšet, jinak || sice přijdeš pozdě*. Tento vztah vět vyjadřujeme spojkou *nebo*, příslovcem *jinak* a knižním *sice*.

Uvedené tři podtypy vylučovacího souvětí existovaly již v staré češtině a byly i formálně jasně rozlišeny. V prvním podtypu se kromě toho výrazně uplatňuje rozdíl mezi spojením vět tázacích a netázacích.

1. Vylučovací souvětí vyjadřující neslučitelnost dějů nebo různé eventuality

V souvětí netázacím se vyjadřoval vylučovací vztah vět od počátku doby historické spojkami *anebo* a *nebo*, často s apokopou koncového -o (*aneb, neb*) a někdy s příklonným -t (< -ti): *aneboť, anebť, neboť, nebt*.

V některých památkách, zejména právních, zesilovalo se *nebo, anebo* ještě částicemi *li* a *to*: *neboli, nebolito, aneboli, anebolito*, dokonce i *aneboližto* (srov. J. Gebauer, *Slovník II*, 528). Jde tu však většinou jen o spojení členská; v souvětí jsou tyto podoby spojek řídké. Např. *jestliže by ryby přes pole prodal aneboližto sám nesl* ArchKolAO 16b—1506 (G).³

Rozlišení *nebo* = spojka vylučovací × *neboť* = spojka důvodová se ustálilo poměrně pozdě v novočeském jazyce spisovném. Jungmann takový rozdíl ještě nezachytil.

² V takových spojeních, zejména členských, může být vylučovací vztah tak oslaben, že se blíží slučovacím: *Studentům, ať nynějším, ať budoucím, věnuji tuto knihu* (srov. *jak nynějším, tak i budoucím || nynějším i budoucím*). Viz Fr. Kopečný, *Základy* 258. V souvětí se vylučovací význam drží lépe.

³ Srov. obdobné útvary v památkách slovenských (J. Stanislav, *Dejiny II*, 647).

Příruční slovník jazyka českého uvádí už u *nebo* důvodový význam na druhém místě a dokládá jej jen ze starších klasiků a z Jirásky; dnes se pocituje *nebo*, *neb* v důvodovém souvětí za archaické. Naproti tomu *neboť* se přestalo užívat v souvětí vylučovacím již mnohem dříve. V jazyce staročeském se užívalo všech uvedených podob spojky *nebo* také v souvětí důvodovém; zesílení částicí *-t* bylo tu však častější než v souvětí vylučovacím. Ve funkci důvodové spojky se užívalo dokonce i *anebo*, třebaže vcelku zřídka (v. § 216). Formální rozlišení obou typů souvětí nebylo tedy důsledné a obecně provedeno, ale někde se přece jen již rýsovalo: v souvětí vylučovacím byly velmi časté opakované spojky a v některých památkách (tak už v některých pracích Štítného a ještě více v textech pozdějších) se dávala přednost spojce *anebo* (alespoň v užití větěném; při spojení větěných členů je *nebo* běžné). Samotné *nebo* má pak v souvětí i ve funkci navazovací obvykle význam důvodový.

Obou spojek se velmi často užívalo jako spojek opakovaných: kladly se ke všem spojeným větám, i k první. Např. *nebo té dievky dobudu, neb svého života zbudu* DalC 80b // DalL 42.11—12 *nebo — nebo; anebo zaplat, anebo svú paní mi ostav v základě za nájem* PasMB (Výb 525); *aneboť je bohóm našim uvěřiece chvdlu vzdáti . . . , neb mukami rozličnými těžce umučenu býti* LegKat 2703—8; *ani ve dne ani v noci neměl odpočinutie: anebť četl, anebť psal* OtcB 107a (na téměř místě je v OtcAE *aneb — nebo*, OtcC *anebt — anebo*, OtcD *aneboť — aneb*); *protož aneb o něm [Barlaamovi] pověz otci, anebo s ním nechaj řeči, aneb mne odbud, at dá král miesto mne jiného* ŠtítBarl 118a; *anebo musíš lidem nepokoj činiti, aneb od lidí nepokoj trpěti* ŠtítSáz 67b1; *aneboť kněžie tehdy musěji toho křivě přieti, byt Kristus měl moc nad cesaře, žeť mu jest nikděž v svém zákoně toho nadanie nepotvrdil; aneboť musěji pójčiti, že to jich nadanie jest neřádné a velmi škodlivé . . . ; aneboť musěji ukázati, kde má založenie a potvrzenie v Kristově zákoně to nadanie cesařov, kniežat a jiných pánov* JakVikl 188a1; *anebt buoh všeho stvoření trpí násilě, aneb všeho světa stavenie se zboří* TrojD 83a; *čím kdo za učenějšího aneb sám sebe držel aneb od jiných jmín byl, tím více různic začínal* KomLab 224.

Toto výrazné vyjadřování vylučovacího vztahu se zachovalo až do doby nové a setkáváme se s ním poměrně hojně i v obrozenské spisovné češtině;⁴ v průběhu XIX. stol. však bylo stále více zatlačováno a stalo se prostředkem silně archaickým, neživým.

Na jeho místo nastoupily nové dvojité spojky *buď/to/ — nebo* a *buď/to/ — aneb/o/*, které vznikly v druhém podtypu vylučovacího souvětí (v. § 69), pozvolna ztrácely významový odstín libovolenosti a pronikaly do spojení čistě vylučovacích. V členském užití docházelo k tomu přechodu od XVI. stol., srov. *item v zemi Svaté bude patron povinen panuom poutníkuom, kdežkoli budou jezdit, buď k Jordánu nebo jinam, zjednati lidi a jízdné* CestPref 18 (s jasným odstínem libovolenosti) // *item jest povinen patron téhož barvíře buď jednoho nebo dva na svůj náklad chovati* CestPref 22 (přechod k prostému vylučování); *aby zlata dobývali, buďto v skalí aneb písčích* Háj 78a.

⁴ Srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 492—493; M. Grepl, *Vývoj mlv. stavby* 302—303.

Naproti tomu v souvětí nastala tato změna později; jasnější doklad (třebaže ještě ne jednoznačný) jsem zachytil až u V. Vratislava z Mitrovic a u Komenkého: *zabíjí-li buď hovado hovězi nebo zláme-li kůň, velbloud, osel nebo mezek nohu aneb pro vohněteninu jíti nemůže a zabíjí jej . . . , toliko samo maso na dlouhé šnyty neb kousky zkrájejí* MitrPříhody 158; *kdež jaké sem potvorné věci buď spatřil, neb se s nimi potkal, . . . vše to v přítomném traktátu sem jako vymaloval* KomLab 190. Doklady, které uvádí Zikmund (*Skladba* 566), mají vesměs význam libovolenosti. Doklady Jungmannovy (*Slovník I*, 197) jsou až ze XVII. stol. a pozdější a ani ty nejsou jednoznačné. Také Dobrovský (*Podrob. mluvnice* 668—669) cituje jen doklady s významem libovolenosti. Srov. § 69.

Vedle toho se užívalo spojek *nebo*, *anebo* jen v druhé části vylučovacího souvětí dvoučlenného, event. v druhé, třetí a dalších částech souvětí vícečlenného. Např. [*Alexander*] *posla ottad posly čtyři k městu, jemuž Těba diechu, . . . aby jej míle přijeli, nebo mu odpověděli* AlxV 443; *svú rukú musíš se sám oběsiti, neb svým mečem sám se proklati, nebo na této stále státi, dolov samému skočiti . . .* DalL 21.53—54 // DalC 41a *neb — neb; také túto čtverú věcí omráčí hněv člověka i jeho rozom: bude-li nenáviděti bližního svého aneb jeho nemieti za nic, aneb bude-li jemu záviděti aneb jej hyzditi* OtcB 69a // OtcACE *anebo — anebo; a tak zablúdi onen v hrdost a v pýchu, onen v lakonstvo . . . , onen v rozkoš lakoty nebo smilstva, aneb se pak poddá lenosti* ŠtítSáz 65b2; *uč se neb se modl, uč jiné, nebo čti, nebo dělej* HusErb 1.105 (G); *proto že sem tu na větším díle své vlastní příhody, s nimiž sem se v nemnohých těch letech života svého již potkal, některé pak při jiných spatřil, aneb o nich sobě návěští dané měl, vymaloval* KomLab 191; *neblázni a nechej těch žen, anebo se radše vožeň, nemůžeš-li bez ní býti* KocmInter 480.

Vznik spojek *nebo*, *anebo* spadá do doby předhistorické — už v nejstarších památkách vystupují jako hotové spojovací prostředky s významem vylučovacím, popříp. důvodovým. Spojka *nebo* vznikla z negace *ne*⁵ a z partikule *bo*, hojně ve slovanských jazycích rozšířená zejména ve funkci důvodové spojky. I pro češtinu máme samostatnou existenci *bo* historicky dosvědčenu (DalL 94b, v. § 219). Podle Trávníčka (*Nesl. věty II*, 60) musíme vycházet z původní větěné platnosti záporky *ne*. Věty typu *pošlu ti to, nebo přijdu sám* vykládá z původních tří vět: *pošlu ti to; ne, bo* [= „neboť“] *přijdu sám*. Tento výklad je z dosavadních pokusů nejpravděpodobnější.⁶ Je možné, že *ne* nabývalo přechodně významu podmínkového: [*jestliže*] *ne, bo* [= „jistě“] *přijdu sám*. Ještě pravděpodobnější je to u *anebo*: větu *pošlu ti to, anebo přijdu sám* bychom mohli vyložit z původního *pošlu ti to, a ne* [= „ale ne“//„a (když) ne“], *bo* [= „jistě“] *přijdu sám*. V obou případech musíme tedy předpokládat, že opakování vylučovacích spojek *nebo*, *anebo* u všech spojených vět nebo členů je sekundární. (Sám stč. materiál nedovoluje tuto otázku rozhodnout.)

⁵ J. Gebauer (*Slovník II*, 527) pomýšlel i na druhou možnost — na pův. *ne*. Pro tuto domněnku však nemáme žádnou oporu, kdežto záporka *ne* se stala součástí i jiných spojek (zejm. *než*, *něbrž*). Srov. Jar. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slov. jazykovědy 84n.

⁶ Jiný výklad podal F. Miklošič (*Vergl. Syntax* 183) a ještě jiný V. Vondrák (*Vergl. sl. Grammatik II*, 467). Srov. o tom v cit. stati *Slovanské spojky s -bo* 84—85.

Podobným způsobem jako vylučovací význam vznikl asi v jiném kontextu důvodový význam *nebo* (v. § 219). Naproti tomu u *anebo* bude řídké důvodové užití spíše sekundární (pod vlivem dvojího významu samotného *nebo*).

Spojky *nebo*, *anebo* jsou útvary specificky české. Žijí ve vylučovacím významu ve spisovném jazyce i v nářečích mimo část nářečí východomoravských, kde jsou místo nich spojky *lebo*, *alebo* (v lašských nářečích okrajově i *abo*); v současné době ustupují však vlivem spisovného jazyka před *nebo*, *anebo*.⁷ V starší době najdeme spojky *nebo*, *anebo* i v slovenských památkách,⁸ ale je velmi pravděpodobné, že se tam rozšířily pod vlivem češtiny. *Nebo* proniklo i do památek dolnolůžických, ale jako zřejmý bohemismus (srov. Muka, *Slovník I*, 1003).

Ostatní západoslovanské jazyky vytvořily si podobné spojky, ale s jiným prvním komponentem: slovenština má *lebo*, *alebo*, v nářečích též *abo*, luž. srbština *abo* a polština *albo* (asi z *alibo*) vedle nářečního *abo*. Tyto spojky zasahují i do běloruštiny a ukrajinštiny. Ostatní slovanské jazyky mají naproti tomu vylučovací spojky jiného typu, zejména *ili* (ruština, bulharština, makedonština a srbocharvátština) a *ali* (slovinština). Srov. o tom podrobněji ve stati Jar. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slov. jazykovědy 79—92.

Zdánlivou paralelu k čes. *nebo* tvoří stsl. a csl. *nebonz* a zřejmě pozdější csl. *nebo*. Ale vznik těchto spojek probíhal docela jinak. Srov. M. Bauerová, *Staroslověnské spojky bo*, **nebo*, *nebonz* a *ibo*, Studie ze slov. jazykovědy 93—101.

64

V souvětí tázacím, v němž jsou spojeny vylučovacím vztahem dvě zjišťovací otázky, užívalo se v stč. v druhé otázce pravidelně částice *čili*. Nebyla to skutečná spojka, protože v sobě spojovala s vyjádřením vylučovacího vztahu funkci tázací partikule (a mohlo se jí užit i v samostatných otázkách, v nichž o vylučovací vztah k předcházející větě nešlo). Jen ojediněle se místo *čili* užílo tázací partikule *či*; tu však nemůžeme pro staré období považovat za skutečný výrazový prostředek vylučovacího vztahu.

Částice *čili*, resp. *či*, se užívalo bez rozdílu ve vylučovacím spojení otázek samostatných i závislých. V první větě bývá nejčastěji tázací partikule *li*, v samostatných otázkách zřídka též *či*, *zda* apod. Při spojení otázky kladné a záporné kladlo se někdy místo druhé věty *čili nic*.⁹ Např.:

nevědiech se co přijeti: vrahom-li se otpierati, čili tak v porobě státi AlxV 868; *věděl-li sú židé o něm, či nevěděli, nikomému sú toho nepověděli* DalL 65.17, pod.

⁷ O ústupu *lebo* v sev. části moravskoslovenského nářečí informuje A. Vašek, *Nářečí na Rožnovsku a Valašskomeziříčsku* (rukopis. disertace, Brno 1952, 443).

⁸ Hojně jsou doloženy v Žilinské knize vedle *alebo*, *lebo*; v Fr. Ryšánek, *Slovník* 67—68 a 332—333. Doklady z dalších památek cituje J. Stanislav, *Dejiny II*, 646n. V nářečích však nejsou (srov. J. Stanislav, *Liptovské nářečia* 478—479). Uvážíme-li, že v českých nářečích neobsáhly ani celou východní Moravu, těžko můžeme přijmout domněnku, „že např. *anebo* bolo aj v slovenčine; preto sa zapisuje aj s ň“ (J. Stanislav, *Dejiny II*, 648). Tato sporadická grafika spíše svědčí o částečném poslovenštění české spojky.

⁹ *Čili nic* mělo větnou platnost. Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 57. — V několikanásobném vylučovacím spojení mohlo stát *čili* až u posledního členu: *nevieme, kdy [umřítí máme], ráno-li, večer-li, dnes-li, čili zajtra* GestaB 79b (T).

DalC 114a; *či na věky zavirže böh...? čili do skončenie milosirdie své ostrěže...? čili zapoměne smilovati se böh? či sdírži v hněvě svém milosirdie své?* ŽaltWittb 76.8—10 × *čili* — *anebo* — *anebo* ŽaltKlem (numquid — aut — aut — aut); *ty-li jsi, jenž jmaš přijíti, čili jiného čakámy?* EvZim Mt 11.3, pod. EvOl, BlahNZ; *i zda jsi ty v panenstvie čistči nežli oma? zdali nábožnějši? čili tvój panenský stud duostojnějši matky božie čistoty...?* ŠtítSáz 38a1;

neb nevie zajisté, padne-li ten konečně od boha čili nepadne, ani vie, jest-li od věčnosti napsán... čili nenie JakVikl 191b1; *[pláčeš] chce slyšeti, kto co k tomu die, kterak k tomu kto odpovie, želet(i)-li tebe kto bude čit se posmievatí bude čiliť se tobě pomůže truchliti a žalostiti u přiezni čili v posměchu* TkadIS 30a; *aby pravdu pověděl... byla-li jest vôle jejie či nebyla* ŘádZem 84 (Výb. 785); *však nesmím toho jistiti, on-li tě byl čili kdo jiný* BlahPůvod 11; *v raddu vešli, mají-li se císaři brániti, čili se jemu pokořiti* HáJ 82b; *nevěděli, živi-li sou čili mrtvi* MitrPříhody 120; *ať popatřím, si-li ty syn mój Ezau čili nic* BiblMus Gen 27.21 (G); *zkúšeji děti, pravého jsú-li lože čili nic* CestMandA 171b1.

Vylučovací význam *čili* je sekundární. Samotné *či* je tázací částice, které se užívalo (vedle jiných částic) v otázkách zjišťovacích. A *čili* je *či* zesílené partikulí *li*, podobně jako *za-li*, *zda-li* nebo spojky *nebo-li*, *ač-li*. Částice *li* se snad připojovala k *či* nejčastěji tehdy, když stálo v několikanásobné otázce na druhém nebo dalším místě — podobně jako se v takových případech připojovala k tázacím zájmenům a příslovcím v několikanásobných otázkách doplňovacích (v. § 24). Protože mezi dvěma souřadně spojenými otázkami zjišťovacími je velmi často vztah vylučovací, začala se partikule původně tázací chápat jako vyjádření tohoto vztahu — stávala se vylučovací spojkou. Při tom si však udržovala i funkci tázací; proto se jí užívalo jen v souvětích tázacích. Dnes už v jazykovém povědomí tento význam odumírá (vždyť i samotného *či* se v živé mluvě neuzívá vůbec a v jazyce psaném jen archaisticky), a tak proniká i do vět netázacích, stává se spojkou vylučovací synonymní s *nebo*.¹⁰ Zároveň — v souvislosti s ústupem tázacího *či* — se setřel rozdíl mezi *či* a *čili* a obou se užívá záměnně. Silnější je však tendence nahrazovat *či*, *čili* spojkou *nebo*; *čili* se v dnešním jazyce drží vlastně jen ve významu „neboli“.

Částice *či* se užívalo jen v otázkách zjišťovacích. Proto se i disjunktivního *čili* užívalo jen při vylučovacím spojení otázek zjišťovacích. Otázky doplňovací se spojovaly — stejně jako věty netázací — spojkou *nebo*:

ženo, proč tak pláčeš silně neb která j' věc smutka tvého? Hrad 36a; *on sám vie, proč činí co aneb proč na koho co přepustí* ŠtítSáz 53a1; *pověz mi, odkad jsi neb kak tobě dějí* PasMA (Výb 529); *kdo poznal mysl Páně? aneb kdo jemu radil?* BiblKral R 11.34.

Avšak i do vylučovacího spojení otázek zjišťovacích pronikalo už v stč. *nebo*, *anebo* místo *čili*, třebaže jen sporadicky: *či mirtvým učiníš divy*,

¹⁰ Nejvíce pronikla do spojení s významem podmínkově přípustkovým a do spojení rektifikačních (*či spíše, či lépe, či už*); řídkěji spojuje dva výrazy totožné (= „neboli“). V těchto případech ji spisovná norma připouští; jinde se považuje za nespisovnou. Srov. Fr. Daneš, *Nebo — či?*, Jazykový koutek Čs. rozhlasu, první výběr, str. 257—258.

65

nebo lékaři [= instr.] *vzkriesie se*. . . ? ŽaltWittb 87.11, pod. ŽaltKlem; *dřieve s ním neobcují, až vždy dřieve božie jméno privolajú; zdali by ktorý přelud byl aneb která diábelská obluda byla, tehdy tu před svatú modlitbú ruče z(hy)ne* OtcB 9a (zde nabývá celé tázací souvětí vylučovací významu podmínkového); *neb jediné to ovoce na té púšti bieše. Ale neviem, sadie-li je čili se samo od sebe plodí, aneb snad pán buoh, jenž jest věděl budúcie přebývanie na púšti svých sluh, ten je to zpôsobil* OtcB 109a (zde je v druhé větě čili, v třetí aneb); *jehož jsem nikdy zdo-spěla ani znala, ni viděla, kak jest vzrostlý na životě, hrbovat-li, či v lepotě, . . . nemúdrý-li či věhlasný, chromý-li jest, nebo pravý, nemocný-li, či pak zdravý* LegKat 295 (v řadě osmi vyluč. spojení s *li — či, li — čili* je jednou *li — nebo*).

Zvláštní situace je v ŽaltKlem, kde je ve vylučovacím souvětí tázacím pravidelně čili — nebo || anebo, li — nebo. Např. *čili zpoviedati se bude [tobě] prach, nebo zvěstovati bude pravdu tvú?* ŽaltKlem 29. 10 × ŽaltWittb *či — či; čili jesti budu masa býková? nebo krev kozlów píti budu?* ŽaltKlem 49. 13 × ŽaltWittb *ačti — čili; aby viděl, jest-li rozumný neb hledající boha* ŽaltKlem 52.3 (pod. ŽaltWittb); srov. i výše citovaný doklad ŽaltWittb 76.8—10 × ŽaltKlem. Je možné, že se tu uplatnil vliv latinské předlohy (latina užívá *aut* ve spojeních tázacích i netázacích), který byl v této památce velice silný (srov. mj. též poznámku o užití relativ, § 143); také menší počet stejných konstrukcí v ŽaltWittb a jiných žaltářích, které jsou již samostatnější, bychom tak vysvětlili. Ale otázka je asi složitější, neboť je tu nápadné i pravidelné používání čili na začátku takových tázacích souvětí a užití anebo v ŽaltKlem vůbec. Mívá funkci citové částice nebo citoslovce na začátku vět proti *a toti* v ŽaltWittb, např. *hora, na niž mílo jest bohu choditi — anebo hospodin bydliti bude do skonanie* ŽaltKlem 67.17 × ŽaltWittb *a toti, BiblKral jisté žet* (etenim).

Vcelku však spisovný jazyk zachovával výrazové rozlišení vylučovacích spojení netázacích a tázacích až do nové doby; od obrození je však čili, či jako prostředek knižní stále více zatlačováno. V méně pečlivých projevech převládlo anebo, nebo již dříve; srov. např. *tak má mysl k tomu měří, zdali se ti matka bouří aneb zdalit kámen škodí, jenž divné nemoci plodí* KocmInter 458. To souvisí s vývojem v českých nářečích a v obecné češtině, kde zobecnělo nebo, anebo. A také v archaičtějších nářečích moravských je či na plném ústupu.¹¹ Nejde zde o nějaké ochuzení jazyka, nýbrž o vnitřní sjednocení souvět-ného typu: týž odstín vylučovacího vztahu se vyjadřuje stejně, bez ohledu na povahu spojovaných vět. To bylo možné tehdy, když u spojek zaniklo omezení v jejich užití, souvisící s jejich původem — staly se pouze výrazem významového vztahu mezi větami nebo větnými členy.

České vylučovací souvětí tázací má přímou paralelu v západoslovanských jazycích, které — kromě luž. srbštiny — ustálily opakovanou vylučovací spojku *či — či*; ta se

¹¹ J. Hošek (*Nářečí českomor. II*, 134) výslovně píše, že zde je ve vylučovacích otázkách jen *nebo*. Monografie o moravských a slezských nářečích (Svěrákovy, Kopečného, Skulinova, Chloupkova, Vaškova, Kellnerova, Lamprechtova) mluví souhlasně o ojedinělém výskytu a ústupu *či*; největší životnost má asi na jihovýchodní Moravě, kde je Chloupek zaznamenává jako normální prostředek v samostatných vylučovacích otázkách (vedle *lebo* v závislých).

rozšířila i v ukrajinštině a běloruštíně. Ostatní Slované využili zase partikule *li* (*li — li, li — ili*); v dluž. je zde *léc — léc, v hluz. hač — hač*.

2. Vylučovací souvětí vyjadřující libovolnost eventualit

Charakteristickým rysem toho typu souvětí je časté užití imperativu v přísudku spojených vět;¹² ve větách jmenných je v imperativu spona *býti* (*bud, buďte*), pokud ovšem nejde o věty čistě jmenné, beze spony. Vylučovací vztah se vyjadřuje i zde nejčastěji spojkami *nebo, anebo*; vedle toho se tu užívalo i opakované spojky *leč — leč*, popříp. kombinace obou (*leč — nebo, leč — leč — nebo* atp.) a ojediněle také opakované spojky *lib/o/ — lib/o/*; vedle toho mohou býti věty spojeny asyndeticky.

Poměrně řídké je spojení vět slovesných. Jde obvykle o spojení kladného a záporného imperativu. V stč. tu ještě nenastala ztráta jejich větné platnosti a ustrnutí — imperativy jsou v náležitém čísle a v náležité osobě —, ale některá spojení se frazeologizovala. Např.:

souvětí se spojkami *nebo, anebo* (je to většinou jen ustálené spojení *chtěj nebo nechťej* a jde výlučně o věty imperativní): *chtěj kto neb nechťej, vždýt v těle ostane nepřitel* ŠtítOpat 26 (G); *jsmy-liť nepokorni, neposluchaj, ale chtějmy nebo nechťejmy, vždy nás trestkáním myslí* [= imper.] *spasiti* ZrcSpas 7b = = Kruml 70b (G); *[rytíř] polapiv ten kuoň chtějte nebo nechťejte naň vsedl* KřižA 315 (G); *chtěj já neb nechťej, musím činiti tvú vůli* Troj (G); *a žet nás chtěj aneb nechťej v jistotě uzří* TrojD 81b; *a mezi tiem, chtěj aneb nechťej, budet tě Filip za ženu mieti* AlexPov 235a2; *chtěj neb nechťej, ty naším biskupem býti musíš* HáJ 85b; *stój to dlúho nebo krátko, někdy zlost vyjde na jevo* ŠtítVrř 155 (G); *nepřátelům božím, dař se jim podlé vůle jejich nebo nedař, všecko se ve zlé obrátí* BiblKral (Z); *peklem jim hroz nebo pěkně jich pros, nic při nich nezpraviš* BiblKral (Z);

se spojkou *leč — leč*: — věty s imperativem: *vždy mni, byl se nedostalo* [„že by se mohlo nedostávat“], *leč měj mnoho, leč měj málo* Vít 64b (G); *leč se vy modlte, leč nic, což vaše přirozenie nese, to se vám i přihodí* PasMA 291 (G); s indikativem: *leč piete, leč jiete, leč cožkoli jiného činíte, všecko činite ve jmě božie* ŠtítSvát 20a1 (= 1. C 10.31 × BlahNZ *buďte že jíte, nebo pijete, anebo cožkoli činíte*); *i tohot miením, jenž se súdí křiv jsa, leč se bráni, leč dobývá súdem* ŠtítSáz 77a2; — s kombinací spojek *leč a anebo*: *a k tomu to také všecko budú dobří skutci, cožkolivěk činiete věrně podlé božieho zpôsobenie, leč pánóm slúžíte v pravdě, leč piete aneb jíte v svůj čas ku potřebě, anebo pospiete pro posilněnie* ŠtítSáz 57a2;

¹² Užívalo se jen imperativu prostého, protože opisný s *ať* nebyl ještě ustálen a nebyl ani nutný (prostý imperativ měl i platnost 3. osoby). Užití imperativu zde souvisí s imperativem ve větách podmínkově přípustkových (v. § 252; srov. též Fr. Trávníček, *Skladba* 70—71).

se spojkou *lib* — *lib*.¹³ [řezník] *lib kup lib nekupi, jižt bez škody neotstúpi, vždyt škodu učiní* Hrad 135a.

67

Častější bylo spojení vět (event. přísudků) sponově jmenných i čistě jmen-
ných. Imperativ spony *buď* stával často jen při první ze spojených
vět nebo při prvním ze spojených přísudků. Např.:

souvětí asyndetické: *pakli nepěkná přide s dary, téjt lacniej dadie páry, buď
od črta, buď od chlapa, i posledniej dadie kvapa* MastMus 186; *co by na šífu měl,
buď od jídla, buď od pitt, má mu dáti* CestPref 18;

souvětí se spojkami *nebo, anebo*: *a také nečiň přísahy, menujě boha, neb
jest hřiech; ale věruj mnú hřiešným, buď práv neb křiv* OtcB 139b; *a ti zlí, kteréž
já miením — buďte mniši anebo jeptišky — ačt se i rozhněvají, tohot netbám*
ŠtitSáz 68b2; *aby jeho ižádny člověk. . . nechoval, buď markrabie, arcibiskup neb
pán aneb jiný kterýž kolivěk člověk, až do šesti neděl* ŘádZem 47 (Výb 783);
řád svůj a stav svůj, buď vysoký nebli nízký, nám vyprav TkadIS 3b; *aby ste nedali
sebou rychle hýbati od smyslu pravého ani se kormoutiti, buď skrze ducha, buďto
skrze řeč, neb skrze list jako od nás poslaný* BlahNZ 2. Th 2.2; *těch před žádným
nezavtrají; buď on křestan nebo žid, bohatý aneb žebrák, všechněm zároveň ku
pohodlí otevřeny jsou* MitrPříhody 41;

souvětí se spojkou *leč* — *leč*, *leč* — *θ*, *leč* — *nebo* apod. a s imperativem
spony: *nebo ktož sám sobě hřimá, tomu bůřě nic neotjímá, leč buď léto leč buď
zima* AlxV 1448; *leč buď bába, leč buď kmet, musí jeho býti se mnú vet* MastDrk 38;
*když nás Hospodin z kterého nebezpečenství vypraví, nebo z které buolesti uzdraví:
leč buď nemoc, leč buď rána, leč která kolivěk potřeba, nebudmy nevděční* Mat
100b; *újal bych v to, ž' by za málem leč buď Litva, leč Tateři, kakž sú menování
kteří, Besermené nebo Prusi, leč nepotvirzení Rusi přišli by k takéj přípravě* AlxB
230—233; *a na ty on nic nedbáše, jediné té čti hledáše: leč buď mladý neb jinoše,
chudý, pán aneb panoše, každéhoť po pravdě súdil* Baw 77b; — s indikativem
spony: *leč bylo v noci, leč ve dne, zavše smutna, myslí jedné* LegJid 246; *hospo-
dář v své čeledi — leč jest chudý, leč bohatý — každý podlé svého běhu má se při-
rovnati slunci* ŠtitSáz 47b2; — beze spony: *tiem sbožím slúžil tak hotově, leč
sirotkóm, leč chuděj vdově* Hrad 16a; *leč křiv, leč práv, vzdal se toho* Vít 63b;
*ktož koli pohostinu k nim přijde, leč muž, leč žena, leč mladý, leč starý, leč známý,
leč neznámý* OtcB 9a; *každý mní, by byl den súdný, neb leč dítě, muž, žena, všem
zajedno smrt složena* AlxV 2070; *ktož tu bieše, taký — leč bohatý, chudý — všaký
jeho řeč pokornú slyšě. . .* AlxV 1294 (stejně AlxH 163);

souvětí se spojkou *lib* / *o* / — *lib* / *o* /: *po chuti nechut bývá, lib sladec lib hořec*
TkadIS 34a; *trúp zjědá cuzé úsilé, libo málo libo velé* Hrad 107a (zde jde spíše
o spojení členské i z hlediska stč.).

¹³ Jediný známý doklad tohoto typu. Ostatní známé doklady, zachycené už Gebaue-
rem, citují dále.

Spojka *leč* v našem typu souvětí během XV. stol. vymizela. (Žila však v ja-
zyce dále ve své druhé funkci — jako spojka výjimeková, a vedle toho nabyla
i významu odporovacího; v. §§ 36, 269.)

Ze slovanských jazyků ji zná kromě češtiny jen polština, kde dosud žije v odporova-
cím významu, a v téměř významu je doložena i v památkách slovenských.¹⁴ Stará
polština zachovala i ojedinělé stopy užití vylučovacího: *lecz bądź mieszczanin, lecz
bądź gość* BZ; *lecz mieszczanin jest on, lecz przychodzień* BZ; *lecz rycerz albo panosza, czi
żeńską twarz, toć przysusza* (XV. stol.).¹⁵ Kromě toho zachycuje Muka z dolní lužičtiny
vylučovací *léc* — *léc*, ale nikoli s odstínem libovolnosti, nýbrž ve vylučovací otázce
(„zdali — či“): *ńewěmy, léc bužo měr léc wójná*.¹⁶

O pravděpodobné genezi spojky *leč* v. § 269. Jak se u ní vyvinul význam vy-
lučovací, nedá se na základě stč. materiálu rekonstruovat.

Spojku *lib* / *o* /, doloženou jen v uvedených třech dokladech, je nutno vykládat
přehláskou z původního příslovce *lubo*. Má přímý protějšek v pol. *lub* — *lub*
a v starém *ljubo*, doloženém již v stsl. a v csl., v starých památkách východo-
slovanských i jihoslovanských. Výklad z *li* + *bo* (srov. rus. *libo*), běžně u nás
přijímaný,¹⁷ nepočítá s tím, že na naši půdě nebyly ke vzniku takového útvaru
předpoklady. Srov. Jar. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slov. jazykově-
dy 86—87, 91—92.

Zaniklé spojky *leč* — *leč* a *libo* — *libo* nahradila nová spojka *buď*, užívaná
jednak jako spojka opakovaná (*buď — buď*), jednak jako součást dvojitých
spojek *buď — nebo*, *buď — anebo*. Viděli jsme, že původní imperativ
spony *buď* stával v asyndetickém spojení u obou členů, ve spojení se spojkami
nebo, *anebo* většinou jen u prvního. Paralelně existovala vylučovací spojení vět
čistě jmenných, beze spony (se spojkou *leč*). Protože imperativní věty podmín-
kové byly řídké a zanikaly, nebyla imperativní forma *buď* již průhledná. To
vše vytvořilo předpoklady k jeho přehodnocení ve spojkou a k ustrnutí. Nejdříve
k tomu asi docházelo ve spojení, která ztratila větnou platnost a měnila se
ve spojení větných členů. Tak už v ŠtitSáz 35b1 čteme: *neb tak tiem snáze
zdržie v(š)elikú práci i tesknost i což je koli potká, buďto chudobu neb kterúkoli
potupu tohoto světa od přátel anebo od kohožkoli, když obmyslé svú odplatu*. Původně
zde mohlo být vylučovací souvětí, tvořené jmennými nominativními větami;
první měla sponu v imperativu: *což je koli potká, buďto chudoba* [,ať je to chu-
doba“] *neb kterúkoli potupa tohoto světa*. Obě jména však byla vztažena ke slo-
vesu *zdržie* a dostala stejný tvar jako jeho předměty *všelikú práci i tesknost*,

¹⁴ J. Stanislav, *Dejiny II*, 650.

¹⁵ *Słownik stpol. I*, 71; J. Łoś, *Krótká gramatyka histor.* 343; Z. Klemensiewicz—
T. Lehr-Splawinski—S. Urbańczyk, *Gramatyka histor.* 441 (doklad je tu neprávem
zařazen k *lecz* odporovacímu).

¹⁶ E. Muka, *Słownik I*, 813.

¹⁷ Tak vykládají *libo* etymologické slovníky Holuba-Kopečného a V. Machka.

akuzativ. Tak pozbyla imperativní spona *buď* svou původní funkci a začala se spolu se spojkou *neb* chápat za výrazový prostředek vylučovacího vztahu.¹⁸ A obdobně se ve spojení asyndetickém přehodnocovalo opakované *buď* — *buď*.¹⁹

Neklamnou známkou přechodu *buď* ve spojku je to, že se ho začalo užívat i ve spojení se slovesným přísudkem, anebo že se po něm znovu kladla spona. Takové případy se šíří v XVI. stol. Přitom však se *buď* nespojovalo se slovesem přímo, nýbrž spojkou *že* a zesilovalo se často slovcem *to*, např. *několik Řekuov a jiných z těch ostrovuov . . . , kteří když jsme k těm ostrovuom přistali, v nich ostali, buď že tu obydlí své měli, buď že tu něco činiti měli* CestPref 44; *nepostavil nás Bůh k hněvu, ale k nabytí spasení, skrze Pána našeho Jezukrista, kterýž umřel za nás: abychom buďto že bdíme, buďto že spíme, spolu s ním živi byli* BlahNZ 1. Th 5.10; *buď že by hovado bylo, buď člověk, nebudeť živ* BiblKral Ex 19.13; *a tak buď že jsme živi, buď že umíráme, Páně jsme* BiblKral R 14.8. To je jistě svědectví, že se ještě aspoň částečně pocitovala imperativní platnost *buď* a že se mu zpočátku připisovala větná platnost. Je to velmi blízká obdoba ke vzniku spojky *jestliže* (v. § 240).

I po přechodu ve spojku zůstávalo *buď*, *buďto*, *buďže* omezeno na vylučovací vztah s odstínem libovolnosti. Teprve během dalších staletí pronikalo do vylučovacího vztahu s odstínem neslučitelnosti, a to — jak jsme ukázali výše (§ 63) — nejprve ve spojeních členských. Ještě v době obrozené má ve velké míře svůj původní význam.²⁰ Až když zde bylo v dalším vývoji novočeského spisovného jazyka nahrazeno novou dvojitou spojkou *ať* — *nebo* a opakovanou spojkou *ať* — *ať* (*atsi* — *atsi*), uvolnilo se zcela k vyjadřování neslučitelnosti dvou obsahů a zastoupilo opakovanou spojku *aneb* — *aneb*.

Ze starší doby jsem nezachytil žádné doklady na opsaný imperativ s *ať* nebo *necht* v našich souvětích. Za obrození se s ním setkáme; častější bylo zpočátku *necht*, později zcela převládlo *ať*. Srov. M. Grepl, *Vývoj mluvy. stavby* 310—312, M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 665. Dnes se pocituje *ať* spíše za součást dvojitě spojky *ať* — *nebo* než za součást imperativu.

Lidová nářečí následovala v tomto vývoji vcelku spisovný jazyk, ovšem v rámci svého systému. (Tak např. v moravskoslov. nářečí je podle zápisů Chloupkových protějškem spisovného *ať* — *nebo*, *ať* — *ať* nářeční *nech* — *nebo*, *nech* — *nech*: *nech ňe to pomože, lebo nepomože; neh je řežník, neh je minář.*) Ale

¹⁸ Jde nám zde o ilustraci pochodu, jakým došlo ke vzniku spojkové platnosti *buďto/*. V konkrétním případě mohlo být *buďto* — *neb* přeneseno odjinud na místo *leč* — *leč* (v ŠtítErb 76.10—11 je na paralelním místě *leč chudobu, leč kteráž koli potupu*).

¹⁹ Fr. Trávníček (*Škladba* 72) vykládá vznik spojky *buď* ztrátou větné platnosti vět s *leč buď*. Zde však byl vylučovací vztah vyjádřen spojkou *leč*, takže podmínky k přechodu *buď* ve spojku tu byly mnohem méně příznivé. Spíše by bylo možno říci, že se *leč* přestávalo klásti proto, že se *buď* analogií s větami bez *leč* začalo samo chápat za spojku. Ale přeměna *buď* ve spojku probíhala dlouho a nebyla, jak se zdá, ještě plně dokončena ani v XVI. stol., tedy v době, kdy *leč* již ve vylučovacím užití úplně zaniklo. Je tedy možné, že naopak ústup *leč* vyvolal potřebu vytvořit novou spojku. Nejpravděpodobnější je vzájemné působení obou faktorů.

²⁰ Srov. v cit. pracích M. Jelínka str. 486n. a M. Grepla str. 304n., 307n.

vedle toho se v nich zachovaly i zbytky stavu staršího: opakovaná spojka k vyjádření neslučitelnosti, např. *nebo je to od nuh, nebo ot srca* Hranicko (Skulina); spojení imperativů k vyjádření libovolnosti, např. *hnoj nebo nehnoj, nic tam neurúste tamt.; chcete nechcete, do večera to hotovy beť mosi* císařovské nářečí (Malovaný). Malovaný zachytil v císař. nářečí i typ *buď* — *nebo* v původním významu: *o třech hodinách nasepal koňom, a jak bele štere, buďte nažhrani nebo nenažhrani, jeť; jak beť čas do pola zamčel a, buďte vepraveni nebo nebudte, poďte*.

Český vývoj má jen částečné paralely v jiných slovanských jazycích. V slovenských památkách najdeme spojky typu *buď* — *buď*, *buďto/* — *anebo*, ale „tažké je povedať, či všetky tieto spojky boli aj v živej slovenskej reči“ (J. Stanislav, *Dejiny II*, 648). V nářečích nežijí a ve spisovném jazyce se konstrukce s *buď*, *buďto* pocitují jako archais-tické.²¹ V polštině, kde existovaly konstrukce s *baż* — *albo*, *baż* — *baż* i jiné (srov. *Slovník stol. I*, 23, 71—72), ustálilo se v novém spisovném jazyce jen *baż to* — *baż to* s pronikajícím významem libovolnosti. V hovorové ruštině existuje vylučovací typ s *быдъ* — *быдъ*, ale jde zde o typ libovolnosti a *быдъ* má povahu spony (srov. *Velký rusko-český slovník I*, 96).

Přehlédneme-li vývoj obou základních podtypů vylučovacího vztahu vcelku zjišťujeme, že se přes přechod spojky *buď* — *nebo* z jednoho do druhého zachoval rozdíl mezi nimi po celou dobu historickou; přechodně byl oslaben v době od XVII. do XIX. stol. V nové češtině došlo k výrazovému sjednocení tázacího a netázacího souvětí.

3. Souvětí, v němž druhá věta vyjadřuje, co by bylo důsledkem nesplnění toho, co se říká ve větě první

Vztah mezi větami se v stč. vyjadřoval spojkou *nebo*, *anebo* a příslovcem *jinak*, např.:

náhle oprávej svú přěslicu, nebť dám pěstú po tvém lícu MastMus 385; *nemluviž mnoho, neboť mě bude hněv z toho* Hrad 126a; *daj mi dietě, aneboť umru* Comest 37a1 (G); *malý se s nimi nevaď, neb nalezneš odpovědi rovné* ChelčSif 9b;

to se státi musilo, jinak by člověk byl ztracen Hrad 57b; *protož jak najspieše můžeš, běž na cestu svatého pokánie a již břiemě hřiechov slož s sebe, jinak, neučiniš-li toho, orudovníkem a stráží tvým mne jmieti nebudeš* JeronM 66b1; *znamenajte, abyste své pravdy neužili před lidmi, abyste od nich vidění byli, jinak odplaty nebudete jmieti od vašeho otce* Mat 76a; *nezmeškávaj toho nikoli, jinak tě velice zlé potká* CestMandA 163b2.

Tento způsob vyjádření se zachoval beze změny dodnes. První věta má vždy rozkazovací nebo práci význam (bývá v ní imperativ nebo modální výraz s významem nutnosti, povinnosti, žádoucnosti).

²¹ Srov. K. a M. Kálal, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, str. 7 a 301; Jánošík—Jóna, *Slovník spisovného jazyka slovenského I*, 177—178.

V stě. se mohly oba prostředky — *nebo* a *jinak* — spojit: *druhá stránka cirkve mé svaté má panovati obyčejem tohoto světa, ... a má jmieti panstvie a zbožie, nebo jinak ten stav svého řádu nemohl (by) vésti užitečně k obraně mé cirkve svaté* JakVikl 181b2; *těž také kaj se, neb jinak přijdu k tobě brzo a bojovati budu s nimi mečem úst mých* HusSvatokup 123b (citát z Ap 2.16, lat. si quo minus).

Ojedinele proniká stejný vztah i v souvětí asyndetickém a v souvětí s adverbium *obakť*: *vskočě na kón, žeň pryč v skóřě, dobydlíš se u tvého bratra hořě* DalL 30.9—10, pod. DalC 55a; *proste za nás snažně boha, obakť nás neostane noha* DalL 68 vs. (64a).

Adverbia *sice* se v staré češtině v těchto větách ještě neužívalo. Objevuje se až později, a to nejprve ve spojení *sic jinak*: *aniž lejí vína nového do nádob starých; sic jinak rozpuknou se sudové, a víno se vyleje* BiblKral Mt 9.17. Také Zikmund (*Skladba* 571—572) má doklady jen z bible Kralické. Samotné *sic* uvádí až z Komenského, např. *podobně malíř každému malování základní barvu dáti hledí: sic se barvy otíratí, opadati, blednouti a zacházeti budou a práce v nic*.

Souvislost se základními podtypy vylučovacího souvětí je zde dána jednak užitím vylučovacích spojek *nebo*, *anebo*, jednak i významovým vztahem: *buď* uděláš A, *nebo* se stane B. Ale zároveň proniká vztah důsledkový, a ještě spíše účelový (udělej A, *aby* nenastalo B). Jde však o typ výrazně parataktický. V některých větách s *jinak* převládá zase vztah důvodový (v. § 78).

Slovanské jazyky vytvořily si různé prostředky k vyjádření tohoto vztahu — srov. stsl. *ašte li ni*, jihoslov. *ako li*, východoslov. *a to, ne to, a ne to*.²³ Značně rozšířeno je adverbium *jinak* (*inaue, inaczej* atd.) i užití vylučovacích spojek.

Souvětí důsledkové je spojení vět, v němž druhá věta vyjadřuje, co vyplývá z celého děje věty první jako jeho následek (děj první věty působí to, co se říká ve větě druhé), anebo co vyplývá z obsahu první věty jako logický závěr (protože platí to, co se říká v první větě, tedy platí to, co říká věta druhá). Přitom se první větě nepodřizuje (na rozdíl od věty účinkové), nýbrž je s ní rovnoprávná. Někdy proniká důsledkový vztah jen slabě a blíží se vztahu slučovacímu, jindy je velice výrazný a blíží se vztahu účinkovému.

V dnešní češtině se vyjadřuje důsledkový vztah buď v souvětí asyndetickém, nebo spojovacími výrazy */a/ proto*, */a/ tak* (vyjadřují následek děje první věty), */a/ tedy*, */a/ tudíž* (vyjadřují většinou závěr vyplývající z obsahu první věty). Např. *Lež má krátké nohy, daleko neujde* Přísloví; *Tvůj bratr je člověk dobrý, proto jsem mu požehnal; ty jsi zlý, proto mému trestu neujdeš* Němcová; *Neměl kdo děti opatrovat, a tak Paleček přicházel mezi ně* Herben; *Jsmě všichni, můžeme se tedy vydat na cestu* Němcová. Knižní je vyjádření důsledkového vztahu spojovacím relativem *pročež*: *Nebylo lze dorozumění docílití, pročež nastal nový boj* Jirásek. Důsledkový smysl mají někdy i věty s *takže*: *Celý den pršelo, takže jsme museli zůstat doma*.¹

V jazyce stě. byly všechny uvedené výrazové typy již dobře zastoupeny.

V asyndetickém souvětí vyplývá důsledkový vztah z obsahu spojených vět: *nebeskěl jest dvorstvo krásné, blazě tomu, ktož tam pójde* PísVácl; *pro buoh nemohu nic trpěti, asa tu smrt pro mého tvórcě chc'u mile přijieti* DalC 55b, pod. DalH × DalL 30.17—18 *když — asa; tu Silvanus vecě: Tys člověk duchovní, nenie tobě třeba toho pokrma; ale my, jako smy tělesní, i slušie nám jiesti, a protož i dělámý* OtcB 64a; *aj, Machari, máš ženu; třěbat je viece dělati, aby ji mohl odživiti* OtcB 74a (*necesse est ergo amplius operari*); *byls nad málem věren, nad mnohými věcmi tebe ustanovím* ŠtítVrt 238 (G); *darmo ste vzali, darmo dajte* HusSvatokup 139b; *zlí duchové mi tu bydliti nedadí, puojdu a někde jinde bydliti budu* Háj 66a.

Důsledkový vztah proniká často v souvětích se spojkou *i*, např. *bohu se jich díelo neslibi, i jich jazyky tak zmýli, že ...* DalL 1.20, pod. DalC 4a; *Jene, tys*

²³ Srov. Jar. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, *Slavia* 26, 1957, 161—162; Jar. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, *Studie ze slov. jazykovědy* 82—85.

¹ Srov. J. Gebauer—V. Ertl, *Mluvnice česká II*, 79; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 676—677; K. Svoboda, *O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových*, *NŘ* 39, 1956, 11—18. K odlišení vztahu důsledkového od účinkového v. též § 206.

mój priateľ zvláštný, i budeš apoštol v nebi zácný MastDrk 370; již bieše pro buoh všecko rozdal, neb jmu buoh byl smrt zvěstoval; i bieše se všeho zbavil Hrad 19a; nebo on jest řek, i učiněna sú; on prikázal, i stvořena sú ŽaltKlem 32.9, pod. ŽaltWittb × ŽaltPod, BiblKral a; a to ten svatý muž mějieše za dielo s svým volem, že vždy poléváše svú zahrádku, vážě svým volkem vodu. I plodieše se jem tak krásně, jako by mohl požádati Otc 108b (enim); jemu nemohl turecký ciesař odepřieti, i vzal s ním smlúvu a drží ji až do dnes CestKabK 6b.

73

Výrazovým prostředkem důsledkového vztahu se stávala slova **tož** a **tehdy**. U obou je dosvědčen deiktický význam;² v dalším vývoji se **tož** stalo prostředkem lidovým, **tehdy** > **tedy** zase spíše knižním. Srov. *chceš-li ty kněžství českému, musíš prvé Oldřichovi hlavu stieti; tož teprv v Čechách budeš pokoj jmieti* DalL 35.15, pod. DalC 68b; *ještěl by byl více blučal, tož král kynu, aby mlčal* NRada 776; — *tys pověděl ústy svými a řka kako slovy t(ě)mi: Jáz miluji vóbec také ty, jez milují všaké; a ktož ráno bude bdieti ke mně, ten mě bude jmieti. Tehdy tato smutná žena, podle těch slov oblúzena, když tak velmi ráno zašla k tobě, proč tebe nenašla? Hrad 34a; pane, všakž dobré siemě sál na svém poli; odkudž tehdy má stoklasu? Mat 221b × EvZim Mt 13.27 proto odkud jmá kúkol?; nejsmet synové noci ani tmy: nespěmež tedy jako i jiní, ale bděme* BiblKral (Z).

Velice pozdě se ustálil důsledkový význam u **tudiež**, **tudy**. Jsou to od původu místní adverbia, ale v přeneseném smyslu mohla nabývat významu důsledkového. (Srov. k tomu *kudy*, *odkud* — §§ 117, 164.) Staré doklady jsou ojediněle, např. *popros jeden za druhého, tudiež také za mě hříšného* FlajšPam 39; *jenž chce smysla více mieti, nežli jeho může dosieci, sám se svým bláznovstvím vieže i béře škodu tudieže* Baw 48a; *pilmě a rádi se s bylinkami obírají a tudy slavné jméno spúsobili* Bylinář (Z). Srov. též: *ostrovid zraku mocného jest. Odtud říká se: jako ostrovid viděti* Kom (Z).

Ojediněle se vyjadřoval důsledek adverbializovaným instrumentálem ukazovacího zájmena **tiem/ž**: *na mě pak se něco domníš, tiemž ho více než mě pomníš* LegJid 263.

Běžnější bylo adverbium **tak**, popříp. *a tak*: *když mužie kam jěti chtiechu, dievky dievkám pronesiechu, tak na cestě dievky mužě ztepiechu* DalC 22b // DalL 11.24 *a tak*; [diábel] *v padení žádal klaněnie a v postě modlenie, tak žádal i najvyššieho poctěnie* HusErb 1.73 (G); *v tvrzech bude obleněnie a tak země jisté ztracenie* DalL 27b (31. vs.); *jehožto hrózú rozprěchu se bratřie a po všech krajinách mnichy rozechnachu; a tak o těch Origenových kněhách neby nižádného dokonanie* OtcB 106b.

Základním prostředkem k vyjádření důsledkového vztahu bylo po celou

² Podrobný rozbor funkcí slovece *to*, *to-to*, *to-že* a jeho sémantického vývoje v. u Trávníčka, *Nesl. věty I*, 135n. O *tehdy*, *tehda* v. tamtéž, 212—214. Srov. též užití *tehdy* > *tedy* v apodozi podmínkového souvětí (§ 275). Četné doklady s *tedy* z Kom a BiblKral přináší V. Žikmund, *Skladba* 575—578. Navazovací *tedy* je obvykle příklonné.

dobu historickou a je dodnes příslovce **proto**. Ve funkci důsledkové spojky vystupuje buď samo, anebo spolu se spojkou *a* (*a proto*), ojediněle též *i* (*i proto*). Sepětí vět v souvětí bývá volnější, jako u důsledkového vztahu vůbec; hojně jsou i doklady na užití navazovací. Adverbium *proto* se často zesilovalo příklonným *-ž* (jsou i doklady na plné *-že*, takže vzniká homonymita s příčinnou spojkou *protože* — v. doklady z Hrad), řídicí příklonkou *-ť* (< *ti*). Např.:

ktěl-li bych to vše klásti, co v téj straně měst i vlasti, dotad ti bych řeč rozvoláčil, až by se snad i rozpáčil. Protož tu řeči ukráci, v své pravenie se neuráci AlxV 671; *v tom městě umřě český hrdina, všie zemi by proto smutná hodina* DalL 45.44; *vřet každému srdce po jazyku svému, a proto Němkyně nebude přieti lidu mému* DalL 41.24 × DalC 79b *proto*; *často chvostiště prodávata, proto veliku čest jmáta* MastMus 409; *svatý Prokop téj chvále nechtieše, protože takto mluvieše: Milá bratři . . . Hrad 10b (v. též ibid. 10a); a toho dne, kteréhož k svatému Janu přijide, tehdy jeho žena dojde pracného času, nemohúci dietěte poroditi, a proto jí bieše blízko k smrti* OtcB 3a × OtcAC *pro něž*, OtcE *pronž*; *tito světi měli jsú panstvie veliké a zbožie, a tyto obyčeje neb jiné vedli, protož nám též učiniti hříech nenie* JakVikl 189b1; *proč velí pozdvihnúti hlav? nebo v hlavě jest rozum a pamět; i protož aby těm věcem hrozným rozuměli a na ně pamatovali* RokPost 30b; *pohané i křestané, oboji jsú moji poddaní, protož chci já oboje rozmnožovati* HáJ 65a.

Již v nejstarších památkách se místo odkazovacího příslovce utvořeného z demonstrativního zájmena kladlo spojovací nebo navazovací relativum. Nejčastější bylo **pro něž/to**, které se drželo až do XV. stol.: *tak mi se uda uzřieti, ande se tako prosvieti, jakžto když bude z hromu blesk; proněž sobě tak velmi stesk, až zapomanuch sám sebe* AlxV 884; . . . *ďábel . . . proti tobě se ostřě pripravuje, pro něžto musíš mnoho přetřpěti* PasMB (Výb 525); *tato masti umazala nohy mé. Pro něžto pravi tobě: otpúščeji se jí hříeši mnozi* EvZim L 7.47 × BlahNZ *protož*; *snad ten, jehož hledáš s pláčem, čije tě k sobě nie na čem, proněž se nezjěvi tobě* Hrad 35b; *a tak je vsecky tři mezi svými čeledíny za nejpočestnějšíe měl, pro něž ode všech dvořenínův u veliké poctivosti jmieni biechu* CestMil 8b (propter quod); [Raab] *byla špehěre židovské skryla, pro něžto ona sama s svým národem byla zachována* CestMandA 182b1.

Ojediněle najdeme *pro niž*, za *něž*: *apoštolí mistra svého a my spasitele ctného ztratili sme po našem hříechu, pro niž nám nenie do smiechu* DivVel 28 // DivHrob 18 *pro něž*; *věřil sem, za něž sem mluvil* ŽaltKlem 115.10 × ŽaltPod, BiblKral *protož* (ŽaltWittb má *proto že*).

V XV. stol. nastoupilo na místo *pro něž/to* nové relativum **pročež**; drží se jako knižní prostředek dodnes. Srov. *duch Boží nad mě; pročež pomazal mne, abych kázal chudým . . . EvOl L 4.18 (215b); a vážíš-li sobě svědomie a chceš-li svědectvie přijieti, tehdyť mohu jmieti tisíc věrných pravého svědomie proti velmi málo kacieřóm; komuž tehdy více slušie věřiti? Pročež dávný obyčej, od tak mnoho*

74

svatých potvrzený v církvi svaté, všem vespolek ukazuje, aby... Jak Vikl 188a2; měli je za otroky; pročez volali k Bohu svému BiblKral Jdt 5.9; svině pak mořské jsou dvoje: jedny špičatého nosu jako husy, druhé tak tupého, že když jej z moře vystrčí, všecken se jako koule okrouhlý býti zdá, pročez sme je pro tu podobnost, kterouž s mnichy zároveň mají, hlavami mnišskými nazývali CestBras 18b.

Vedle pročez objevují se řidčeji i jiné vztažné výrazy: *tú chytrosti dlúhý čas šielše tu zemi, pro kteroužto věc mnozí mocní a velící páni... jemu sě v daň poddáváchu* CestMil 23b (ob quam causam); *od některých Taeneryje se nazývá, domnívajících se, že tu někdy Atlantes, totiž obrové přebývali, odkudž moře to slove Atlanticum* CestBras 12a.³

Užití nepravých vět vztažných k vyjádření důsledkového vztahu se rozšířilo vlivem latiny (podobně jako v souvětí slučovací, v. § 25). V původních památkách, psaných prostějším jazykem, jako je Dal nebo legenda o sv. Prokopu (Hrad), je nenajdeme vůbec nebo jen sporadicky. Největšího rozšíření dosáhly za humanismu; nová spisovná čeština se jich postupně vzdávala a přibližovala se tak živé řeči.⁴

Slovanské jazyky si vytvářely k vyjádření důsledkového vztahu prostředky většinou obdobné s češtinou a ustálily příslovecné výrazy vzniklé z demonstrativních zájmen; ve spisovných jazycích se vedle toho šířily nepravé věty vztažné.⁵

O užití účinkových spojek *že, takže* k vyjádření důsledkového vztahu v. § 210.

Je to spojení vět, v němž druhá objasňuje, proč nastal nebo platí děj věty první. Vyjadřuje buď skutečnou příčinu, která vyvolala děj první věty, anebo pouhou motivaci, vysvětlení obsahu první věty. V obou případech však jde o spojení koordinační — druhá věta se nepodřizuje první. Tím se toto souvětí liší od podřadného souvětí příčinného a důvodového (v. § 215).¹

V dnešní spisovné češtině se věty v souvětí důvodovém spojují asyndeticky nebo se jejich vztah vyjadřuje spojovacími výrazy *vždyť, však* (při citově zabarveném vysvětlení nebo zdůvodnění), *totiž* (pouhé vysvětlení, často v podobě dodatku nebo vsuvky), *jinak*, zastar. *sice* (blízké vylučovacímu typu 3) apod. Knižní je připojení druhé věty příklonkou *-t, -tě*. Např. *Paní Berwitzová byla smutná: jedno ze tří lvícat zašlo* Bass; *To psaní snad není pro mne, vždyť na něm není adresa* K. Čapek; *Dej mi je, však jsou moje* Erben; *Slova ta mi zněla jako líbezná hudba; pan Brůžek byl totiž nejen Čech, ale i vlastenec* S. Čech; *Že někdo tu byl, toť jisto, jinak by Vlček byl neštěkal* Jirásek; *Volalo se na něj marně, byl nahluchlý* Čapek-Chod.

Obvykle se sem řadí i věty se spojkou *neboť* (arch. též *neb*). Ty však dnes vyjadřují nejčastěji skutečnou příčinu prvního děje a jsou synonymní s vedlejšími větami se spojkami *protože, poněvadž*; z původní paratactické povahy zbylo větám s *neboť* jen to, že nemohou stát v souvětí na začátku. Někdy se však přece jen užívá *neboť* i ve funkci vysvětlovací — proto musíme považovat tyto věty za přechodný typ mezi parataxi a hypotaxí.² Srov. *Říká se, že z jara se příroda zazelená; není to tak docela pravda, neboť se také začervenalá brunátnými a růžovými pupeny* K. Čapek × Nuže, *někdy dne osmého nebo ještě později se z ničeho nic, v nějakém tajemném a nekontrolovaném okamžiku (neboť nikdo to nikdy neviděl a nepřistihl) tichounce rozhrne půda a zjeví se první klíček* K. Čapek. V jazyce starém byla tato přechodnost ještě mnohem patrnější (v. § 217n.).

V jazyce stě. se setkáváme často se spojením asyndetickým nebo se souvětím, v němž se stávala výrazovým prostředkem vztahu slova citoslovečného a příslovecného původu. Dominující postavení však měly věty se spojkou *neb/o/ť/*.

³ Srov. též V. Zikmund, *Skladba* 577—578.

⁴ Za obrození se z relativ užívalo *pročez*. Nejčastější bylo *protož/*. Výrazy vyjadřující logický závěr z předchozího děje se teprve ustalovaly (*tudíž, tudít, tudýž/*, *následovně* aj.) v souvislosti s potřebami abstraktního myšlení. Srov. M. Jelínek, *Výběr. synt. prostředků* 542n.

⁵ O stavu v ruštině v. Jar. Bauer, *Souřadné souvětí*, Kapitoly II, v tisku.

¹ Viz K. Svoboda, *O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových*, NŘ 39, 1956, 1—18; J. Gebauer—V. Ertl, *Mluvnice česká II*, 79—80; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 683—684; V. Šmilauer, *Nč. skladba* 315—316; B. Havránek—A. Jedlička, *Stručná mluvnice* 176—177.

² Viz Jar. Bauer, *Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí*, O věd. poznání 272—273; srov. též Fr. Kopečný, *Základy* 283.

Asyndetická souvětí, v nichž vysvětlovací nebo důvodový vztah není vyjádřen ani žádným lexikálním prostředkem a vyplývá jen z obsahu spojených vět, zachovávají se po celou dobu historickou.³ Např. *nebyla by to dobrá rada, stala by se pro to většie sváda* DalL 42.43—44, pod. DalC 81b; *dobrý rytieř, chovaj se jména zlého, nic dražšieho nenie jména dobrého* DalL 44.37—38, pod. DalC 85b; *brzo masti natluc dosti, po čas budem mieti hosti* MastMus 195; *tu jemu ten stariec vecé: Vejdíž do města, duostojen si* OtcB 70b (ingredere ergo civitatem, quia dignus es); *třebať se na uzde mieti, jestěť sme c(i)le nedoběhli* ŠtítSáz 64b1; *každýť radí, což sám činí, v tom já jich nic nevini: mluvie podlé přirozenie* NRada 581—583.

V druhé ze spojených vět bývalo často příklonné -ť. V stč. nebylo původně výrazovým prostředkem důvodového vztahu (kladlo se do nejrůznějších typů vět a zesilovalo i různé spojky, částice a relativia).⁴ Vyzvedalo však slovo, ke kterému se připojovalo. Pokud toto slovo bylo pro motivaci předchozího děje nejdůležitější, pronikal významový vztah zřetelněji. Proto se mohlo později, když se kladení -ť jinde omezilo, chápat za výrazový prostředek důvodového vztahu. Např. *kto se může toho stříeci, komuž poručé své věci? Nenieť nic tak protivného, jakž nepříezen člověka svého* AlxV 104; *Pane, spas ny, hynemť* EvOl Mt 8.25 (216b), pod. Mat 112a, BibiKral; *veď jest-liť páně dědina, ale svobodniť jsú lidé, člověkť jest božie* ŠtítSáz 85a1; *jdi od nás, nechcemť učení tvých cest* ŠtítVrt 176 (G); *doufaj, synu, odpúšťjít se hřiechové tvoji* HusErb 1.33 (G).

Citově zabarvené zdůvodnění toho, co se říká v předchozí větě, vyjadřovaly věty uvozené partikulemi citosloveného původu; v našich souvětích nabyly již asi významu blízkého k ně. „vždyť“. Setkáme se tu s *aj, toť, toto, ano, ande*. Nejčastější z nich bylo *ano* a shodné *an, ana, ano* (o jeho poměru k *ano* v. § 87); to se udrželo až do nové spisovné češtiny, kde se ho za obrození velmi hojně užívalo (i v různých zesíleních dříve nedoložených, např. *anžto, antož* apod.),⁵ ale pak rychle ustupovalo a dnes je to prostředek úplně mrtvý. Ostatní partikule jsou v důvodových souvětích řídké; *ande* je pouze v Alx. Srov.:

aj: ó pane, smiluj se nade mnú, aj již umru GestaB 95b; *ale čo jste vyšli viděti? Člověka měkkým oděného? Aj, kteříž měkkým oděni jsú, v domích králových jsú* EvOl Mt 11.8 (208a) × EvZim *však; i co proti tomu dieš? aj ano nemá tvář*

³ To ovšem neznamená, že nenastaly změny ve využití asyndeta: kde nebyl vztah dosti zřetelný, nahrazovalo se někdy v pozdějších rukopisech asyndetické spojení spojkovým. Srov. B. Havránek, *Text. kritika*, Studie ze slov. jazykovědy 57.

⁴ Srov. V. Zikmund, *Składba* 581—583.

⁵ O důvodovém užití *ano, an* v starém jazyce v. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 90—95. O stavu obrozeném pojednává M. Grepl, *Spojka an ve spis. češtině I. pol. XIX. stol.*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A 4, 45n.; týž, *Vývoj mluv. stavby* 356; M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 725n. *An* se stalo skutečnou příčinnou spojkou a spojovalo se dokonce i s kondicionálem v *anby*.

Jezukrista chválí OtcB 149b; *běžte sém všickni, běžte sém, aj tot nešlechtný a zlostný Silvanus netolik ženy hyzdí, ale. . .* JeronM 55a;⁶

toť, toto: komu nás, oťce svatý, ostaviš? komu-li nás po sobě poručíš? Toť smy po tobě osiřeli nebožátka, auvech! jako po slepici kuřátka! Hrad 21b; *oťce, čemu to učinil? Toť všickni ti, jesto sú tě viděli, řekli sú: Ten stariec má běsa!* OtcB 76b (omnes enim); *i kako jest tomu býti? Toto se blíži svátek, jenž obecně sluove jar-mark, a já k svým sudencóm nemám držadl* OtcB 84a; *nenávisť a hněv vyvrz z srdce; toť ovšem překážie, žeť nebudú modlitby hodny uslyšenie* ŠtítBarl 115a;⁷

ano s významem „vždyť“: *proč mentíš? ano puo řeči znáti, ež mentíš* PasU 192a2 (T); *již nemohu státi, ano mi se chce velmi sráti* MastDrk 152; *zdali jen viera bude jej spasiti moci? ano i črtie také věrie* ŠtítSvat 46a1; *bez viery nelže se jest líbiti bohu, ano nelze i domu bez základu udělati* ŠtítKlem 8a1 (T); *vesel Arnošt s svými bieše, neb mu se dobře vedieše, ano jej ctie na vše strany, Arnošta i jeho paní* Baw 95b; — podobný význam mělo asi v řečnických otázkách, kde stálo za lat. *nonne* (a věta měla ráz zvolací):⁸ *a jestliže milujete je, kteříž vás milují, která odplatu budete mieti? Ano to zjevni hříšníci činí! A jestliže pozdravíte bratři vašich s toliko, což potom učiníte? Ano to pohané činie* EvOl Mt 5.46—47 (221b) × EvZim: *nebo to obecní hříšníci činie! . . . však to i pohané činie (nonne. . . ? nonne. . . faciunt?) — s jasnějším významem důvodovým („neboť“): nalit i bude hoře jim, anot je diábel potrhne* Hrad 99a; *a poče to jemu v srdci těžko býti, ano jemu vždy u mysli tato věc byla nová* ŠtítBarl 18b; *aj toť již blízko smutek, ano nenie, kto by spomohl* JeronM 35a (T); *i byla by hanba veliká, bych já byl menší u viere než ti sedláci aneb ti oráčkové, ano jich viera skrzě mě k bohu jest přivedena* OtcB 30b; *nic pravého nemuož se v nich založiti, ano srdce plno vždy nepokoje* ChelčPost 67b (T);

an, ana. . . : nebuo buohu nic nenie nesnadno učiniti, an jest slovem vše stvořil PasU 75a1 (T); *nenie to nedostojné našemu vykupitelovi, že sebe dal pokusiti, an proto přišel, že za hřiešně chtěl umřieti* Mat 47a (S); *a nenie to div, že mně to činie, neb sem jim pro své človecství neznám, ani jsú to i otcí mému činili, takú známost majice jeho, však ostáváchu jeho* Mat 205b (S); *když svítati počalo, an jemu žádný neodpírá, vskočil do Prahy* Háj 159b (T); *aby [disciplina] discipluám nezvetšela, ne často jí užívati. . . ; an lékařství, užívá-li se často, přivykne mu přirození* KomDid (T) (zde je již zase ustrnul *an*);⁹

⁶ Všude tu jde o poměrně volná spojení, v nichž se podává motivace prosby nebo otázky (jde tu o řečnické otázky smyslem záporné: „nepřišli jste přece viděti. . . , vždyť taková lidé. . .“). Deiktická povaha *aj* zde není setřena. Viz Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 197—198.

⁷ I zde jde o spojení podobného typu. O *to, toť, toto* v. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 135n., zvl. str. 144.

⁸ Viz O. Hujer, *Lat. nonne*, *Prace lingwistyczne* 126 a 129—130.

⁹ Další doklady v. u Trávníčka, *Nesl. věty I*, 79n. O důvodovém významu *ano* svědčí to, že se ho mohlo užít za lat. *quia*: *ó, čemu mi to dieš, ano sú mi všickni protivní, a nechťec mé rady poslúchati?* OtcB 65a (*quomodo istud mihi verbum dicis, quia omnes mihi contrarii facti sunt*). I když předloha nemůže býti důkazem o hypotaktické platnosti našeho prostředku (srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 91—95), potvrzuje aspoň,

ande (důvodový vztah zde jen doprovází jiné odstíny): *kto má tako světlá zraky, by mohł ty cesty poznati, ande se každá potratí?* AlxV 16: *nejedna [žena] své čstnosti želé, ande jí pojiti velé, kdežto jiej viděti vraha* AlxV 1887; *vzdýcháše vol všeliký, ande nenie kto jím ořé* AlxV 2253; [*Darius*] *sedí sám, svých stanov střeha, ande jho každý pobiehá* AlxBM 282.¹⁰

K těmto dokladům se řadí ojedinělé případy, kdy důvodový význam proniká v souvětí se spojkou **a** + osobním zájmenem: *jakžkoli přídu ke vsi, inhed bojuji se psy, an každý přeč běží, skoll, a já jej ranil svú holí* Podk 254; *kerak se móż to státi, a já muže nechci poznati* EvPraž L 1.34 (T) × EvZim *když já mužé neznaži* × EvOl *poňvadž* × BiblNorimb *neb já muže nemíním poznati*, pod. EvSeitst. O původním významu **a** v takových konstrukcích v. § 90.

78 Podobný význam mělo v stě. (a zčásti má dodnes) i **však**: *neuč mne, však mám svá léta* DalL 50.41, pod. DalC 98b; *Prokope, křivdu mi činiš, že mě ven ottudto pudíš; však jáz tobě nic neškozi, ač s tiemto člověkem chozi* Hrad 11a; za lat. *nonne: přáteli, nečiním tobě bezprávie; však jsem tě najal sobě na den z peniez* EvZim Mt 20.13, pod. EvOl, BlahNZ. Viz též § 44.

Naproti tomu **vždyť** mělo v stě. převážně svůj původní význam „vždycky“, „stále“; jen zcela ojediněle snad mohla proniknout nová platnost: [*vino vecé vodě:*] *protož jsi pravá chudomačka, vždyť se s tebe strhá sračka* Svár 191. Zdá se však, že i zde má význam „vždycky“. Srov. podobný doklad z DalC 108b: *to miesto Pražené dobře znaži, vždyť mu bojiště řiekajú*. Dnešní význam nezaznamenává ani Jungmannův Slovník.

Velmi řídké jsou i důvodové věty s **jinak**, např. *znamenajte, aby ste své pravdy neužili (!) před lidmi, aby ste od nich viděni byli, jinak odplaty nebudete jmiati od vašeho otcě* Mat 76a; *těž to má věděti ten, ješto kupuje, jinak móż lehce jeden nebo druhý v tom kupectví klamán býti* JakVikl 201b2; *jeho smrt zatajena byla, jinak kdyby o ní vojáci byli zvěděli, město byli by zloupali* MitrPříhody (J).¹¹

Sice v stě. důvodový význam nemělo. V pozdních památkách se objevuje též *zajisté*: *porodit pak syna a nazůveš jměno jeho Ježíš: on zajisté vysvobodí lid svúj od hříchů jejích* BlahNZ Mt 1.21 × EvZim *nebo*, EvOl *nebt* (quia); *oči mé vždycky patří k Hospodinu, on zajisté z leče vyvodí nohy mé* BiblKral Ps 24.15 × ŽaltKlem *nebo*, pod. ŽaltWittb, ŽaltPod.

Zato měla stě. důvodové a vysvětlovací věty s **vědě, ved**: *skryju obličej mój ot nich i zname (na) ju poslednie jich: pokolenie vědě otvráce (né) jest, a nevěrní synové* ŽaltWittb Cant Dt 32.20 (213a), pod. Žalt Mus × ŽaltKlem *nebo pokolenie potvořené jest, BiblKral neboť národ převrácený jest; ač cesařé mój meč doteče*,

že se už v stě. chápal ano důvodově. Srov. též střídání *ano* × *že*: *ti [lidé]. veliký smutek v svém kraji trpěchu, ano ješter uřitný lidi jedieše i dávieše* OtcB 23b × OtcACE *že*.

¹⁰ O deiktickém významu *ande* v. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 211—212.

¹¹ Důvodový význam se tu (zejm. v starších dokladech) těsně stýká se vztahem, který jsme volně přiřadili k souvětí vylučovacímu (odstín 3, v. § 70). V důvodovém významu se užívalo i spojení *neb jinak*: *a jim přikázal, aby tělo přěpsotné... v ohni inhed spálili, neb jinak ten pohrom nemohl by přemínati* JeronM 65a2.

z jeho boku mléko nepoteče, také ved z něho krev poteče DalL 44.21; *ješto pak nechtie od sebe púšťěti lidi... ovšemť jsú před bohem křivi. Ved jest-liť páně dědina, ale svobodnit jsú lidé* ŠtítSáz 85a1. V dnešním spisovném jazyce se *ved* nezachovalo, ale znají je nářečí (chodské a moravská); žije též ve slovenštině a v ruštině. Vzniklo z *vědě* (= archaická 1. os. sg. prés. slovesa *věděti*).¹²

Základním výrazovým prostředkem důvodového a vysvětlovacího vztahu byla spojka **nebo**. Již v nejstarších textech se jí však užívalo i jako protějšku lat. *quia, quoniam* a přetvářela se ve spojku hypotaktickou: mohlo se na ni odkazovat příslovcem *proto*, užívalo se jí i v odpovědi na otázku *proč?* a kladla se dokonce i do anteponovaných příčinných vět. Ale vedle toho nepřestala být ani spojkou souřadící a navazovací. Protože by nebylo výhodné odtrhovat od sebe obojí užití, pojednáme o ní na jednom místě, a to v podřadném souvětí příčinném; to nám umožní ujasnit poměr *nebo* k podřadícím spojkám důvodovým, zejm. k *že* (*protože*). Viz § 216 n.

K našemu typu souvětí se volně přiřazují věty vysvětlovací v užším smyslu, tj. věty objasňující obsah předchozí věty nebo vysvětlující některý větný člen. (Častěji jde o spojení členská; dokladů souvětých najdeme málo.) Srov. *ze sta jeden se nevrátil, a to každý život ztratil* AlxV 543; *slúha jeho nenutí k dávaní, ale běre, což mu dobrovolně dadí; a to není hřech, jakož die sv. Řehoř* HusSvatokup 145a; — *jako by řekl: Ktož na tobě přebývá, nad se se pozdvihne, točíš dušé, k bohu žiezlivá jsúci, nade všěcky zemské věci se povzdvihne k uopatření svého spásitele* OtcB 103a; *a ona poctivých mravuov plna bieše, ale jalová, totižto že plodu nemějíše* OtcG 17b.

¹² Srov. V. Machek, *Etym. slovník* 565 (s. v. *vid*); M. Vasmer, *Russ. etymolog. Wörterbuch I*, 177—178. Analogické bylo stpol. *wiem*, dochované v *bowiem, albowskiem* (*Gramatyka histor.* 485—486).

Podřadné typy souvětí vznikaly ze spojení vět, z nichž jednu začal mluvčí chápat jako determinaci věty druhé. Velmi často zde šlo o věty patřící původně k různým modálním plánům nebo s různým citovým zabarvením (tázací a oznamovací, žádací a oznamovací, zvolací a normální větu oznamovací); přitom se věta oznamovací stávala zpravidla větou hlavní. Ale mohlo jít i o spojení dvou vět téhož druhu, zejména když patřily k různým projektivním situacím. Ve všech těchto případech byly už juxtaponované samostatné věty v různé rovině a nemohly se tedy vyvíjet ke koordinaci a k parataxi.

Přehodnocení juxtapozice v hypotaxi a pouhého kontextového sepětí vět v determinaci probíhalo jistě pozvolna, v souvislosti s vývojem abstraktního myšlení. A juxtapozice podobných vět byla přitom možná i dále, přežívala vedle nově vzniklých konstrukcí. Ještě v době historické se setkáme s jejími přežitky. Také sepětí vět v hotových už podřadných typech nebylo všude stejné těsné.

Vztahy mezi větami v rodících se podřadných typech byly dosti rozmanité, podle toho, jaký byl obsahový poměr vět v jednotlivých druzích spojení, která se gramatikalizovala. V dalším vývoji se souvětí spjatá podobnými vztahy mezi sebou sblížovala, nositelé jazyka si uvědomovali, co je v nich společného, abstrahovali od konkrétních odstínů spjatých s jejich genezí a docházeli tak k chápání abstraktnějších typů. Zároveň si uvědomovali i rozdíly mezi takto vzniklými typy. To se odráží ve vnitřním sblížení konstrukcí spjatých v jeden typ a jejich odlišování od typů ostatních. Kde se hranice starého spojení nekryly s novými rozděleními (srov. podmínkové a přípustkové *ač*, různé funkce *že*, *by* atd.), dochází buď k jeho zúžení na výraz jednoho vztahu, nebo k rozštěpení na typy dva, popříp. i více, projevující se i formálně ve vývoji spojek. Jen tam, kde byla jasná významová souvislost mezi novými typy (např. mezi obsahovými větami žádacími a větami účelovými, podmínkovými a časovými atp.), nebo kde nemohlo dojít k nejasnostem, zachovala se jedna forma. (Srov. str. 358n.)

Toto vnitřní sjednocování a vnější rozrůžňování širších, abstraktnějších souvětí typů začalo v době předhistorické, ale plně probíhá teprve v době historické v jazyce spisovném. V nářečích zůstal souvětí systém jednodušší a méně diferencovaný.

Společné vývojové tendence nám dosti výrazně spínají souvětí typy v tři větší skupiny, spjaté mezi sebou širším obecným vztahem (v. § 6):

A. souvětí s vedlejšími větami obsahovými,

B. souvětí s vedlejšími větami vztahnými (doplňovacími),

C. souvětí s vedlejšími větami příslovecně určovacími.

Stručně mluvíme o souvětí obsahovém, vztahném (doplňovacím) a příslovecněm (určovacím).

Obsahové souvětí se liší od obou ostatních širších podřadných typů tím, že se v něm spojují věty patřící k dvěma situačním plánům: řídicí věta je v rovině celého projevu, kdežto věta obsahová přináší sdělení týkající se původně jiné situace a přenesené s pomocí řídicí věty do vyprávěcího plánu.¹ Srov. *Když jsem se s ním zase setkal, vyprávěl mi, že byl v cizině a teprve před týdnem se vrátil, a ptal se, co jsem v té době dělal já.* Proto má řídicí věta povahu věty uvozovací: naznačuje obecně, o jaké sdělení v obsahové větě jde (vyprávění, zážitek, myšlenku, dotaz, přání atp.), a informuje o primární situaci, k níž se vztahuje (o čí myšlenku, výrok, výkon, přání apod. jde, za jakých časových, místních a jiných okolností její děj nastal apod.). Zvláště živě vystupuje dvojí projevový plán v souvětí, v němž se podává reprodukce výroku v jiné situaci skutečně proneseného (formou tzv. přímé nebo nepřímé řeči). Proto se o tomto druhu obsahových vět pojednává ještě souhrnně ve zvláštní kapitole.

Obsahová věta se může vztahovat i ke stejné situaci jako věta řídicí: *Říkám ti, abys toho už nechal // že mne to nezajímá.* To je však sekundární splnutí obou plánů, které tvoří jen zvláštní případ obvyklého poměru vět.²

Uvedený společný rys spojuje v jeden širší typ věty, které by v primárním projevu patřily k různému modálnímu plánu: oznamovací, tázací a žadací (rozkazovací a práci). To je důležitý rozdíl a podle toho obsahové věty dále dělíme, ale všechny tři typy mají ve vývoji i mnoho společného a navzájem na sebe působí. A odlišují se tak od vět vztahných a příslovecných, s nimiž se v některých případech stýkají po stránce výrazové, popříp. i geneticky (obsahové věty tázací a věty vztahné, obsahové věty žadací a věty účelové, obsahové věty oznamovací a věty příčinné a důvodové) — tyto věty jsou se svými větami řídicími v téže projevové rovině, pouze je determinují, nevyjadřují jejich obsah. Existují ovšem i případy přechodné.

OBSAHOVÉ VĚTY OZNAMOVACÍ

Jsou to věty, které vyjadřují vlastní obsah toho, co je ve větě řídicí obecně označeno jako sdělení, smyslový vjem, myšlenka, domněnka, událost apod.

¹ Fr. Trávníček (*Skladba* 21, 42, 115) mluví zde výstižně o projevech situačně druhotných; v protikladu k projevům situačně prvotním.

² Odlišné postavení mají věty vyjadřující obsah toho, co se ve větě řídicí hodnotí, např. *Bylo by směšné, abychom se o to hádali* Neruda; *Škoda, že nemohla smrt přimrazit na lavici* Majerová. Zde splývají oba plány velmi často; srov. *Je pěkné, že na to pamatuješ // Bylo pěkné, že jsi na to pamatoval* × *Je pěkné, že jsi na to pamatoval*.

Jako věty samostatné by měly platnost oznamovací. Připojují se asyndeticky nebo podřadivými spojkami.¹

Na užití spojek a slovesného způsobu ve vedlejší větě má značný vliv přesvědčení mluvčího o věrohodnosti toho, co se říká ve větě vedlejší, a jeho citový postoj ke sdělovanému obsahu.

V dnešní češtině se projevuje vnitřní diference obsahových oznamovacích vět takto:

1. Jestliže mluvčí podává obsah vedlejší věty jako prosté sdělení, aniž projevuje své stanovisko k jeho pravdivosti nebo reálnosti, užije spojky *že* a indikativu přísudkového slovesa: *Viděl, že starý plot okolo haldy je zbořen* Majerová (věta předmětová); *Sluha se vrátil s novinou, že tam ani chatrče ani lidí není* Erben (věta přívlastková); *Mně zdálo se, že umřela Hálek* (věta podmětová).² Může užít i spojení asyndetického: *Já vím, jsou všude překrásné chvíle* K. Čapek. Jestliže je děj obsahové věty vázán na nějakou podmínku, bývá v ní kondicionál (stejně jako v samostatné větě oznamovací): *Tak vidíte, že by to šlo!* Majerová. Podobně se užívá kondicionálu i ve větách vyjadřujících děj zamýšlený, žádoucí: *Vzkázal, že by se mnou rád mluvil* Jirásek.

Obrací-li se pozornost na průběh sdělovaného děje (zejména za živého a názorného představování), lze užít spojky *jak*; nejčastěji stává po slovesech smyslových vjemů: *Dívali se, jak vlny po splavu prudce dolů stékají, vzhůru se vyhoupnuvše v miliony kapek roztráskány nazpět padají*... Němcová; *Hudec cítil, jak celý překypuje šumivou radostí* Majerová. (U spisovatelů XIX. stol. se tu objevuje i spojka *an, ana*... , dnes zcela mrtvá: *V tom se ohlédl a vidí, ana Bída jde k němu* Erben.) Zde má *jak* funkci spojky: není větným členem a lze je nahradit spojkou *že*. Naproti tomu v jiných obsahových oznamovacích větách jde již o příslovce *jak*, které je členem věty vedlejší (určením způsobu).³

Príslovce *jak* a zájmena *jaký* se užívá při sdělení o něčem, co mluvčího udivuje, překvapuje, rozčiluje (samostatná věta by tu měla podobu zvolací): *Biskup se v duchu divil, jak je statečná* Jirásek; *Povídával nám o něm, jaký je bručivý podivín* Němcová.

Obsahových oznamovacích vět s *jak*, *jaký* se užívá kromě toho i tehdy, když se v nich jen obecně naznačuje obsah sdělení. Jsou to od původu věty tázačí. Stejně se tu užívá i jiných tázačích zájmen a příslovcí; např. *Jarmila vypravuje znova, jak se jedenkrát setkaly na náměstí s paní adjunktovou* Olbracht; *Psál mi, jak se dostal do ciziny, kde všude byl a co tam viděl*; *Pověděl otci, co viděl a kterou pannu si vyvolil* Erben.

2. Chce-li mluvčí vyjádřit, že tlumočí sdělení nejisté, o jehož platnosti

¹ Srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 94—95; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 686 n.

² Zde sice vyjadřuje vedlejší věta obsah zdání, ale prostě jej sděluje jako reálnou skutečnost. Lze však přímo vyjádřit jeho nereálnost i ve větě vedlejší — v. níže 3).

³ Nejde zde o příslovce vztažené, nýbrž zvolací, od původu tázačí.

není přesvědčen nebo za něž nechce brát záruku, může užít v obsahové větě se spojkou *že* větného příslovce *prý*: *Bombardovali mě za to hanlivými telegramy. Že prý zrazují svého klienta* Pujmanová; *Četl jsem kdesi, že prý byl objeven hrob Metodějův*. V starším jazyce se zde někdy kladl kondicionál po spojce *jako* (kdysi též po spojce *že*): *Cizozemci mu našeptávali, jako by se české panstvo proti němu spiklo* Třebízský. Obvyklé jsou zde však jen věty s *že* + indik., protože přesvědčení o věrohodnosti závislého sdělení lze vyjádřit dostatečně ve větě řídicí.

3. Jde-li o sdělení domnělé, pouhé zdání, lze je vyjádřit obsahovou větou se spojkou *jako* + kondicionál: *Připadalo jim, jako by nebyla z nich Majerová*. Podobně při ději jen předstíraném: *Dělal, jako by o tom nic nevěděl; Tvářili se, jako by se jich to netýkalo*.⁴

4. Vyjadřuje-li se ve větě obsahové děj, o jehož pravdivosti mluvčí pochybuje nebo který se v řídicí větě přímo popírá, užije se spojky *že* a kondicionálu: *Pochybují, že by až posud kdy byla zkouška konána s tak vážnou zevnitřností* Havlíček; *Nestalo se dosud, že by komu ublížil* Majerová; *Matka říkáv ila, že starší dcera je nevěrná, ale otec to nedoznával, že by taková byla* Kulda. Méně obvyklé je tu užití *aby*: *Již neslyšela matka ani jednou, aby Józka manžela od sebe odpuzovala slovy opovržlivými a divokými* Světlá.

Zato při citovém zabarvení se zde užívá spojky *aby* běžně (samostatná věta by byla zvolací): *Není možné, aby to byla pravda; Jak by to bylo, aby jí žádný z těch prostředků nepomohl!* Němcová.⁵ Jde tu jen o souvětí s obsahovou větou podmětovou (řídicí věta je tedy přísudkovou částí a podobá se větě jednočlenné).

Ve všech typech obsahových oznamovacích vět je přitom dnes základním spojovacím prostředkem *že* s indikativem; ostatní prostředky slouží jen k výraznějšímu vyjádření některého odstínu (jsou tedy vlastně příznakovými variantami bezpříznakového *že*).

V jazyce starém byla situace podstatně odlišná: rozlišení naznačených typů bylo mnohem výraznější. Všimneme si proto pozorně u jednotlivých spojovacích prostředků, s jakým významovým odstínem byly spjaty a jaké zde nastaly během historického vývoje změny.

Souvětí asyndetické

Asyndetické připojování obsahové oznamovací věty nebylo v stč. časté (věty se spojkami mají drtivou převahu), ale není ojedinělé. Zdá se, že častější bylo v projevech bližších řeči mluvené a v prostém vyprávění. Jsou to zejména

⁴ Tyto věty se stýkají s větami způsobovými: není-li sloveso *tvářiti se* v přeneseném významu („předstíratí“), odpovídá věta na otázku *jak?*

⁵ Zde jde v řídicí větě o řečnickou otázku smyslem zápornou.

podmětové věty, označené v řídicí větě jako událost (*sta se* apod.); např. *tehdy se sta v tu dobu, on poče se raditi sám s sobú* AlxV 751; *tak se sta královi tomu, lově zapomně hi domu* LegPil 52; *sta se druhú noc nazajitřie, jdiechu na jitrni všě bratřie, zjěvi se svatý Prokop Hrad 26a; přihodi se toho času, včě Pilát na ščěpy zřieti* LegJid 165—166; *přihodilo se v jedné krajině k západu slunce na jednom vysokém zámku, kteréhož nepotřebi mi jmenovati, jedna velmi pěkná pani na tom jistém zámku měla jest obydlé své* HynRozpr 212b. Srov. též: *zdieše se jemu v téj hodině, uzřě ve sně tři bohyně* AlxV 735.

Dosti hojné jsou asyndeticky připojené předmětové a přívlastkové věty v přímé řeči a v živém výkladu, např. *jimžto sem přísáhl v hněvě mém: nevejdú u pokoj mój* ŽaltKlem 94.11;⁶ *tot pravím, otčiku milý, byl sem ke všiej zlosti čilý* Hrad 109b; *pomni, synu, vzal si dobré věci za života svého* HusErb 2.245 (G); *králi, věz to cele, veš svět musí na tě zřieti* NRada 546; *již nemožem říci u pravdě: vierat jest těžka* ŠtítBarl 110a; *než tolik buď řečeno, tak smrti jich všickni želěchu jako své vlastnie* TrojD 143a; — *třetí obyčej jest: pro příbuznost dávání důstojenství* HusSvatokup 177b; *stala se nám tu příhoda: když jsme již z města jeli, poklužl se velblúd s vršku i rozčiesl se, že hned dále odtud nemohl* CestKabK 8a.

Zvláštní případ tvoří souvětí, v nichž je obsahová věta rozvita antepovanou větou vedlejší. Obsahová spojka by tu měla stát před spojkou věty rozvíjející, ale to nebylo zřejmě obvyklé,⁷ a proto se často nekladla vůbec: *jáť to dávno dobrě vědě, budem-li v tom hověti tobě, učiníme hanbu i škodu sobě* DaIL 18.20—22, pod. DaIC 34a; *tot je ot starých slýcháno i u písmě také jest to psáno: ač co s bláznem kdy uloviš, ale nerovně s ním rozdělíš* MastMus 97—99; *i sta se, když uslyše Alžběta pozdravenie Marijino, vzradova se dětátko v jejím životě* EvZim L 1. 41, pod. EvOI, BlahNZ; *milá bratři, nedivte se, a však ve čtení čte se: Budete-li jmieti mieru a k bohu pravedlnú vieru . . ., čso chcete, to obdržíte* Hrad 10b (zde má obsahová věta povahu přímého citátu); *čtem o jednom králi, když měl býti korunován, vzal v ruku korunu* ŠtítŠach 296b.

Při antepozici obsahové věty má věta řídicí často povahu dodatku, dodatečného zdůraznění nebo vysvětlení věty obsahové; začíná obvykle odkazovacím *to*: [*boží tělo*] *ve všech miestiech vše jedno je, tako věří srdce moje* Kuhn 74—75; *podoben si k němu, to věz* MastDrk 125; *nejmát obyčeje na ženy hleděti ani s nimi mluvití, tot dobře viem*

⁶ ŽaltWittb zde má: *ač vendú v pokoj mój*. Jde tu o přísahný slib. Takové věty byly v Septuagintě uváděny partikulí *ei*, která je zde hebraismem; podle řečtiny užilo se pak *si* i v lat. překladu. Některé stě. překlady pak lat. vzor napodobily a užily zde *ač*. Srov. k tomu Jar. Bauer, *Kilka uwag do hasel spójnikowych w Słowniku stpol.*, Język Polski 38, 1958, 14—15; J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, Slavia 26, 1957, 167—168.

⁷ O užití spojky v takovém případě v. § 10. Setkáme se s případy dodatečného doplnění spojky v pozdějších opisech, např. *sta se, když skrzě jednu ves jědieše, uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše* DaIH 41. 2—3 × DaIC 78b *sta se, že když . . .* Srov. B. Havránek, *Text. kritika*, Studie ze slov. jazykovědy 56—57.

OtcB 3b; *milý hosti, prosím, radiž mi k méj cnosti; umieš raditi, to vědě* NRada 601.⁸

Jindy byla do obsahové věty vložena; tu se její význam většinou oslabuje a věta nabývá povahy modální vsuvky, která ztrácí i větnou platnost. Např. *počátek vizme svatého čtenie! Tehdy, pravi, přijide Ježiš k Jordánu k Janovi Mat 39a (S) (tunc venit, inquit, Iesus).*

Asyndetické připojování obsahových vět se udrželo po celou dobu historickou, zejména v živých projevech.

V některých souvětích původně asyndetických stala se výrazovým prostředkem vztahu slova, která měla původně jinou funkci. Srov. další kapitoly.

Souvětí s *nali/t/*, *ano*, *an*, *ande*, *a*, *až*

Do vyprávění se někdy přenášely věty v té podobě, v jaké byly nebo by byly proneseny při bezprostředním prožívání nějaké situace. Aby byly v novém kontextu jasnější, uvedl je vypravěč větou, která navozovala prvotní situaci.⁹ Tak se staly součástí souvětí i věty uvozené deiktickými citoslovci *nali/t/* a *ano* (s významem blízkým nč. „hle“). Je pochopitelné, že se těchto citoslovců užilo původně jen při bezprostředním smyslovém vjemu, nejčastěji zrakovém, popříp. též sluchovém; proto se užívalo obsahových vět s těmito slovy původně též jen po slovesech smyslového vnímání, např. *i vezřech, naliti z nebe jeden krásný člověk* (<*s*)*stúpi, jenž . . .* AlxV 886; *Jiří tady jěda zazřěl, ano panna nádobná stojec žalostivě pláče* PasMA (Výb 528); *ten otec svatý uslyšě, ano matka buože s svým milým synem mluví* PasU 180a2 (T).

Taková souvětí byla původně paratactická a skládala se ze tří vět, např. *uviděl jsem: hle! z nebe sestoupil nějaký krásný člověk*. Srov. obdobné užití *aj*: *i stalo se jest, když myslí přemítal(i) jsú o tom, aj dva mužě stáchu podlé jich v ráchu skkvúctm* EvOI L 24.4, pod. BlahNZ (et factum est, dum mente consternatae essent de ipso, ecce duo viri steterunt secus illas in veste fulgenti).

V souvětěném užití, odtrženém od aktuální situace, nemohla si původní citoslovce podržet svůj deiktický význam a poklesala v pouhé náladové partikule bez určitého významu, které se však tradicí v obsahových souvětích tohoto typu dále držely. Tu je nasnadě, že se jim mohl přikládat nový význam, že se mohly začít chápat jako vyjádření obsahového vztahu.

Nali (popříp. *nalit*, *naliti* s příklonným *-ti*)¹⁰ bylo vcelku řídké a během XV. stol. zaniklo; proto nebylo časté ani v obsahovém souvětí. Srov. *jednožt Ctirad*

⁸ Taková věta se mohla připojit i spojkou *a*: *nynie poživaj, coť tělo žádá, a tot jest nášě rada* OtcB 6b.

⁹ Fr. Trávníček (*Składba* 21) mluví zde výstižně o projevech situačně prvotních a situačně druhotných.

¹⁰ Existovala i ojedinělá podoba *nalet*, buď obměna *nalit* podle *ale* (v. J. Zubatý, *Nali, nalit*, Studie I. 2, 48—49) nebo složení *na* + *le* (Trávníček, *Nesl. věty* I, 43).

povleče se, uzře, nalit dievka pláče DalL 13.15 // DalC 25b nali; a když na Brusnici bieše, uzře kněz Vladislav, nalit jede silně kněz srbský Vácislav na pomoc Bořivojovi DalL 58.12, pod. DalC 107b; uda se jemu obrátiti i uzře, nalit na skále plást medu přilnul bieše OtcB 28b; [jelen] uslyše, nalit psi skuče Baw 52b.

Podle našeho cítění jsou to souvětí podřadná a nali/ť/ znamená „že“, „jak“. Ale „o skutečné větové podřadnosti při nali snad lze ještě plným právem pochybovati“.¹¹ Svědčí o tom i volná spojení, v nichž je věta s nali/ť/ zřejmě samostatná: kněz u městě v okně stojieše, na město snažně hledieše. Nalit z Řezna měštěnin jedieše, jenž jemu dvěma penězma dlužen bieše DalC 131a, pod. DalL 77.19; i uda se Hektorovi na zdi městské vzhlednutí. Nalit Elena i žena jeho v hluku urozených žen a panen stojie na zdi, dívajice se boji TrojD 134a. Při ojedinělém užití po slovese státi se odpovídá nalit lat. ecce: i sta se, když on sedieše v domu, nalit mnoho zjěvníkóv a hřiešníkóv přišedše jědiechu s Jezukristem Mat 124b // BiblKral Mt 9.10 a aj (et factum est, discumbente eo in domo, ecce multi publicani... discumbebant cum Iesu).

Přechodu nali ve skutečnou spojku bránilo jistě i to, že v jiném kontextu bylo vtlačováno do funkce podstatně odlišné — odporovací (v. § 30). Rozhodující však asi bylo, že to byl prostředek řídký, takže se nemohl v společenském úzu ustálit.

Správný výklad o vzniku a významovém vývoji nali podal J. Zubatý, Nali, nali-ť, Studie I. 2, 44—57. Vyvrátil Šafaříkovu etymologii z *na* + *ali*, přijímanou Gebauerem (Slovník II, 471) a Vondrákem (Vergl. slav. Grammatik II, 471), a vyložil je z partikul *na* + *li*. Ukázal i jeho slovanské protějšky (v ruských nářečích¹² a v bulharštině). Podrobný obraz významového vývoje nali v stč. přináší Fr. Trávníček, Nesl. věty I, 43—55.

86

Daleko hojnější bylo v jazyce stč. *ano*; proto se s ním setkáváme často i ve větách obsahových. Stávalo nejčastěji po slovesech videndi (*uzřieti, viděti, opatřiti* apod.), řídkěji audiendi (*slyšěti, uslyšěti* apod.) a některých jiných s významem dozvídání se, poznávání (*poznati, nalězi, učiti, uznamenati, vzveděti*). Např. *uzře, ano jeho žena duši bře DalL 20.15 × DalC 37b že; vidíš, ano křestěné umějí svými čary múk zbývati a naše bohy tupiti PasMA (Výb 529); takéž i vy, když uzříte, anol se tato znamení stávají, vězte, že blízko jest království boží EvOl L 21.31 (207a), pod. BlahNZ (cum videritis haec fieri, scitote quoniam prope est regnum Dei); a vsědavše na člunky, i pluchom tam. A když opatřichom, ano nikdž nic nenie, jenž by bylo k užítku... i pojidechom dále OtcB 104b × OtcA a (cum vacua omnia ab humano cultu cerneremus); a uzřel sem, znamenav pilně, ano vše marnost, co jest na světě ŠtítBarl 5b; uzře, ano vojska řečská... po něm pospiechají TrojD 90b; a ohledl se uzřel, ano se bře ukrutný Kájn na bratra svého Abele spravedlivého Háj 73a; — bláznové panny a paní vzbuzují se... ,*

¹¹ J. Zubatý, Nali, nalit, Studie I. 2, 47.

¹² Nové doklady v. u A. B. Šapira, Очерки по синтаксису русских народных говоров 278.

jakož slyšie, ano o nich zpievajú mladí blázni ŠtítSáz 56b1; [vlk] slyšel, ano dítě pláče Ezop 116a (T); — ten pozna v duchu, ano jemu Hospodin zjevil toto vše ŠtítBarlK 179a2; a když již uči [= aorist], ano jemu oči trneta a všecno (!) tělo svrabem se osulo, k dřevníemu pokrmu olejě přičinieše OtcB 156a × OtcACE že; a ona [krotká vlčice] bieše v tu obyčenu hodinu přišla a nalezši, ano jejího pána nenie doma u peleši, a všedši i počě hledati, kde by chléb byl OtcB 109a × OtcE že (cum familiare patronum abesse sentiret); [rytieř] uznamenal, ano od krále špeh před domem ŠtítŠach 303b1.

Ojedinělé byly jiné obsahové věty s *ano*: zač by byli tu čest dali, když sú již v svých domiech stali, ano jich meči ščerbivi biechu, z oděnie krvaví potoci tečiechu, kořist jich panie vidiechu, avšak sami zdravi biechu DalC 126b, pod. DalL 74.41; patř, otče, kakot jest dobré, anol já jsem jej [mazáček] OtcB 63b.

Konkurence *ano* × *že* v Otc pěkně ukazuje, že *ano* bylo synonymní s podřadící spojkou *že*. Je pravděpodobné, že se už v době staré aspoň zčásti za spojku považovalo. Svědčí o tom i užití minulého času v obsahové větě při současnosti s minulým dějem věty řídící v některých dokladech (srov. výše OtcB 156a, DalC 126b). Při užití samostatné věty s citoslovným *ano* v primární situaci byl tu vždy přezens, a ten se z největší části zachoval i při přenesení věty do projevu situačně druhotného (stejně je tomu u *nali*).¹³ Vyrovnání časů v obou větách mohlo nastat až po těsnějším splynutí obsahové věty s větou uvozovací v souvětí.

Citoslovečný původ čes. *ano* odkryl J. Zubatý (O jistém způsobu užívání zájmen *an* a *on* a o jeho původě, LF 26, 1909; nově otištěno ve Studiích II, 53—106) na základě široce založené srovnávací analýzy. Pochází z *a* + *ono*, ale nabylo významu deiktického „hle“; když pak pův. citoslovce pokleslo v souvislých projevech v náladovou partikuli, mohlo být vtlačováno do různých funkcí spojkových podle kontextu. Zubatý uvádí i slovanské protějšky čes. *ano* z ruštiny, srbocharvatštiny, slovinštiny a polštiny,¹⁴ které nám dovolují promítnout jeho vznik až do praslovanštiny. Podrobnou vývojovou analýzu stč. *ano*, *an* na základě bohatého materiálu podal Fr. Trávníček, Nesl. věty I, 58—135.

Vedle *ano* objevuje se záhy *an*, *ana*, *ano*, shodující se s podmětem věty vedlejší nebo jej zastupující (podle našeho cítění má význam „a on“, „a ona“ atpod.); silně se šíří od XV. stol. a brzy *ano* vytlačuje všude, kde se může shoda uplatnit. Shodné *an*... je zřejmě sekundární a nastoupilo na místo absolutivního *ano*.¹⁵ K tomuto vývoji došlo asi nejdříve ve větách doplňkových,

87

¹³ Minulý čas byl však ve větách s *ano*, *nali* asi od původu tam, kde šlo o děj předčasný; mluví se tu pozastavoval nad jeho výsledkem (stavem z děje vzešlým) — srov. zejm. doklad na *nali* z OtcB 28b a na *ano* ze ŠtítBarlK 179a2.

¹⁴ Doklady ze stpol. památek přináší Slovník stpol. I, 33—34 (*an*) a 39—40 (*ano*); o stavu v XVI. stol. informuje O. B. Tkačenko, З історії з'ясування сполучників у польській літ. мові, Слов'янське мовознавство I, 181n.; v. též materiál ve stati H. Грапина, О певным стпол. типе узыція czasu terażniejszego (przyszedł, a oni spią), Język Polski 37, 1957, 329—343. (Autor bohužel nezná stat Zubatého ani práci Trávníčkovu.)

¹⁵ Srov. J. Zubatý, Studie II, 74—75 a 82—84; Fr. Trávníček, Skladba 23n. a 52—55.

kteřé vznikly tak, že se podmět obsahové věty přesunul do věty řídicí jako její předmět: typ *viděl sem, ano jeden rytíř stojí* (PasMA 371) se změnil v typ *viděl sem rytíře, ano stojí* > *an stojí* (ně. „jak stojí“).

Doplňkové věty jsou vývojově sekundární; nejsou také v slovanských jazycích obecně rozšířeny (nemá je např. ruština).¹⁶ Je pravděpodobné, že k jejich vytvoření dala podnět latina. Větami s *ano, an* se totiž běžně překládaly latinské vazby akuzativu s infinitivem a akuzativu s participiem, v nichž je činitel vedlejšího děje vyjádřen jako předmět; v stč. se zčásti užilo věty předmětové, zčásti věty doplňkové:

invenit dominus Nicolaus uxorem suam esse defunctam = *nalezl pan Mikuláš, ano žena jeho umřela* CestMil 7b; *cum videritis haec fieri* L 21.31 = *když uzříte, anoť se tato znamení stávají* EvOl 207a;¹⁷ *et invenerunt infantes pecora pascentes, et aliquotiens inter se loquentes verba turpia* = *i nalezechu ta bratřie, ano robata pasiechu skot a mnoho-krát mluviechu nekázane* OtcB 71a; srov. též výše cit. doklad z OtcB 109a;

vidit daemonem venientem in figura hominis, vestitum tunica linea perforata = *uzřel črta v člověčie váři, an de v kytili, a ta bieše děravá* OtcB 65a // *utkal dábla . . . , an jde u plátněném, zedraném rúšě* PasU 49a2; *vidit eum discipulum . . . sequentem* J 21.20 = *uzřel onoho učenníka . . . , an po něm jde* EvOl 212a.

Rozhodující úlohu tu měly asi vazby akuzativu s participiem, které měly protějšek v stč., ale záhy byly nahrazeny doplňkovými větami s *an*. Srov. *invenentur Saul iacentem et dormientem in tentorio* 1. Rg 26.7 = *i nalezla sta Saula ležieč a spieč v stánku* BiblOl × *nalezli sú Saule, an leží a spí v stanu* BiblŠafhúz, pod. BiblPraž.¹⁸

Doplňkové věty s *an* se v češtině značně rozšířily. Srov. *tehdy u Pražě uzřechu zjevne svatého Václava, an stoje u povětří město žehnává* DalL 52.24, pod. DalC 102a; *tehdy mnoho mužův na loži nalézachu, ani zbiti a zbodeni noži* DalL 11.30 × DalC 23a: *tehdy mnoho mužův nalézachu na loži zboděných noži; tu on jemu pokáza své tělo, ano vše zedráno* OtcB 67b; *poznán bude Hospodin, an súdy činí* ŽaltWittb 9.17 (iudicia faciens) × ŽaltKlem *súdy čině; již slyši hlas smrti, ana volá* ŠtitKlem 150a1 (T); *uhlédali jsú svú paní, ana proti nim vyšla* HáJ 11a (Zb); *nalezla děvečku, ana leží na loži* BiblKral Mr 7.30 (invenit puellam iacentem supra lectum).

Na převládnutí shodného *an, ana . . .* měla pravděpodobně vliv podobnost těchto vět s větami vztažnými, v nichž shodné relativum *jenž* (později též *který*) převládalo.¹⁹

Neshodné *ano* se v doplňkových větách drželo jen ojediněle; vedle něho najdeme i ustrnulé *an*. Např. *nebo tu slyšie dábelské hlasy, ano jě volaj(i) jich vlastními jmény* CestMil 32a; *viděli smy ženu, an vzhlédala* HrubLobk 77b (G); *nalezl jsem některé ze synů tvých, an chodí v pravdě* BiblKral 2. J 4 (ambulantes).

¹⁶ Srov. Bauer—Mrázek—Žaža, *Přehled mluvnice ruštiny II — Skladba 337*.

¹⁷ Vedle vět s *ano, an* se zde užívalo i vět s *že a by* (v. § 97 a 103.) I zde vznikaly věty doplňkové, jenže zřídka.

¹⁸ Srov. Jar. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny*, Čsl. přednášky 88 a 92.

¹⁹ Viz Fr. Trávníček, *Skladba 53*. — Nejbližší jsou vztažným větám doplňkové věty, které nezávisí na slovesech smyslových vjemů a nemají proto již povahu obsahových vět, např. *podlé něho David napsán, an své rácho svekl* Vít 4b; *když bychu v králově domu, střetnů se s jejíe mateř, ana jde s tú žádnu dceř* LegKat 190. Srov. § 157.

Doplňkové věty s *an* se udržely až do nové spisovné češtiny, např. *Spatřil bílou ženu, ana sbírala klásky* Erben.²⁰ Teprve v novém jazyce bylo *an* nahrazeno spojkou *jak*, která se sem dobře hodila, protože vyjadřovala — podobně jako *ano, an* — živě představovaný děj převážně po slovesech smyslových vjemů. V nářečích nejsou doplňkové věty rozšířeny — jde o jev charakteristický pro jazyk spisovný.

Předmětové věty s *an, ana . . .* se ve spisovném jazyce udržely též až do doby nové.²¹ Srov. *nalezli, ana nebyla mnichem, ale děvici* PasU 105a1 (T); *a muž uzře, ana prst probodený uvázala* ŠtitŠach 300a; *že si slyšal, an mluví mistr* Jakub ChelčPař 182a (T); *měl sem této noci ve spaní vidění, an muž velmi veliký ke mně přišel* HáJ 81a; *Ježíš pak jakž uzřel, ana pláče, i Židy, kteříž byli s ní přišli, ani pláčí, zastonal duchem* J 11.33 BiblKral × EvOl 239b *když uzřel ji plačice i židy . . . plačice*, pod. EvZim (ut vidit eam plorantem et Iudaeos . . . plorantes); *v tom se ohlédl a vidí, ana Bída jde k němu* Erben.

Ojediněle najdeme *a on* nebo pouhé *on*: *to uzřev ten stařec, a on k němu přišel, jě sě jeho učiti* OtcB 44a × OtcACE *an*; *veliký zástup lidí, když zvěděchu, on tu u Betani, jidechu tam* EvPraž J 12. 9 (T). V obou případech není v obsahové větě vyjádřen substantivní podmět, jak je to ve větách s *ano, an* jinak pravidlem; *on* zde tedy má funkci podmětu. Obdobně je tomu v tomto asyndetickém souvětí obsahovém: *tehdy sě sta v tu dobu, on poče sě raditi sám s sobú, vece* AlxV 751—752. Když *an* ustrnovalo, užívalo se *a on* k vyjádření shody ve větách doplňkových: *blaze služebníkům těm, kteréž přijda Pán nalezl by, a oni bdi* BiblKral L 12.37 (// L 12.43 *nalezne, an tak činí*).

Časem ustrnul tvar *an* a užívalo se ho absolutivně:²² *že mu se zdálo, an ho dva andělé nahoru uvedli* Ezop 135a; *neb rovně jak se u nás zde zdá, že sluonce zapadá za horu, tak se tam zdá, kde nic neviděti než nebe a moře, an se sluonce topí v moři, když zapadá* CestPref 51; *uhlédal sem, an jedna baba pradlí ukradla . . . rubáš* FrantPr 5a (T); *Izák . . . uzřel, an velbloudové jdou* BiblKral Gn 24.63. Srov. z doby obrozenské: *vidí, an skála černá nad jeho hlavu se vypíná* Klicpera.

Ojediněle se do obsahových vět závislých na slovesech smyslových vjemů dostávalo *ande*, u něhož spolu s deiktickým významem „hle“ pronikal většinou i místní (srov. ně. *tamhle*). Mám doklady z Alx, z ModlLeg, z LegKat (*onde*) a z Hrad (z legendy o sv. Prokopu; zde jde o věty doplňkové): *zřev všady dlí i na přieky, uzřě, ande silné řěky, z nich teče široce voda* AlxV 690; *tak mi sě uda uzřieti, ande sě takto prosvieti, jakžto když bude z hromu blesk* AlxV 882; *však na to očima hlédáš, andeť na tvého milého syna Jezukrista židovské starosty nevražie* ModlLeg 90a (Zb); *uzřesta, onde anděli v korunách podlé ní stoje* LegKat 2559; *sta sě to pak v jedny časy, uslyšěvše však hlasy, ande črte volajice*,

²⁰ O stavu v obroz. češtině viz M. Grepl, *Spojka an v spis. češtině 1. pol. XIX. stol.*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A4, 47—48.

²¹ Srov. tamtéž; podle zjištění Greplova často za obrození konkurují s větami doplňkovými. Jazyková teorie (Dobrovský, Jungmann), která zavrhovala *an* ve funkci relativní, měla vliv i na hodnocení *an* ve větách doplňkových.

²² Není vyloučeno, že aspoň v některých případech mohlo *an* vzniknout i odsutím koncového *-o* z *ano*. Viz J. Zubatý, *Studie II*, 56—57 (pozn. 1) a Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 117.

mezi sobú to mluvieve Hrad 12a; i vezřě ten na své tělo, ande jako sniežek bielo Hrad 22a.

O deiktickém užití *ande* v. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 211—212; srov. též *ande* v souvětí odporovacím, § 32.

89

V památkách ze XIV.—XV. stol., ojediněle i později, setkáváme se s obsahovými větami, které jsou uvozeny „souřadící spojkou“ *a*. Hned po ní stojí pravidelně podmět věty obsahové, vyjádřený zájmenem 1. nebo 2. osoby. Např.:

a já: pod se mnú, uzříš, a já se bohu modli PasMA (Výb 529); *uzříš a já třetí den vstanu* PasMA 295 (G); *vidíš a já umřev třetí den sem z mrtvých vstal* PasMA 295 (G); — *a ty: a již vízi, a ty na smrt jdeš* PasMA (Výb 528); *naleznu-li to, a ty k Alexandrovi přišel* PasMA 392 (G); *jakž otec uzří a ty jdeš k nemu, sámť vyjde protiv tobě* ŠtítKlem 11b (G); *a vízi, a tys se smútil* ŠtítBarl 52a; *když sme viděli a ty jsi lačen* EvPraž 5a (T); *vidúc, a ty sám tak pilen, budeť každý hotověji* NRada 634; — *a my: [bñh] vida, a my z prohřešenie otce prvného upadli v zřejmú tělesnú nemoc, ustanovil tu sedmeru svátost* ŠtítMus 147b (G).

Podmět věty obsahové bývá někdy vyjádřen již ve větě řídící jako její předmět, takže obsahová věta má funkci věty doplňkové; přitom však se podmět osobním zájmenem v obsahové větě vždy vyjadřuje:²³ *uzřev mne a já stojím* ŠtítBrig (T); — *aby všickni ti, ktož tě uzřie, a ty neseš a ofěruješ, vzdali chválu Hospodinu* Mat 101b (S); *nechť tě jiní slyšie, a ty jim rovnú věc prikazuješ, a vidie tě, a ty sám velikú činíš* ŠtítMus 127b (G); *abych tě opatřila, a ty se ve zdraví vracuješ* TrojD 87a; — *nalezne ny a my vně stojíme* AnsOp (T); *učenníci nalezše ny a my spíme, jeho tělo ukradli* ModlLeg 121b (G).

Srov. též pozdější doklady: *nikdy jsou ode mne neslyšeli, a já sobě stýšti a tesklivím* BartošPisař (Z); *nalezne vás, a vy spíte* BiblKral (Z).

Doplňkový typ je pravděpodobně sekundární (stejně jako u vět s *ano, an*).

Jak je patrné z dokladů, užívá se obsahových vět s *a já, a ty...* po týchž slovesech, jako vět s *nali a ano: viděti, uzřieti, spatřiti, slyšeti*, tedy po slovesech smyslových vjemů, k nimž se řadí i *nalězti*. Po jiných slovesech stojí jen výjimečně: *když zvie tvój známý, a ty jej zpravoval kromě očí, zdali se více nerozhněvá?* ŠtítMus 112b (G). Podobnost je i v tom, že také zde převládají doklady s indikativem přítomnosti v obsahové větě, a že je možná jen postpozice obsahové věty — obojí souvisí s původně parataktickým charakterem těchto souvětí.

Přitom je mezi větami s *a* a větami s *ano, an* zajímavý rozdíl: vět s *a* se užívalo takřka výlučně při podmětu v 1. nebo 2. osobě, vět s *ano, an* jen při třetí osobě.²⁴ Toto omezení vyplývá z původního významu *ano*: byla to deiktická

²³ Typ **uzříš mě a vstanu* jsem nenašel; nezjistil jej ani Fr. Trávníček (*Nesl. věty I*, 125 pozn.).

²⁴ J. Zubatý (*Studie II*, 84 pozn. 1) uvádí ojedinělý doklad na obsahovou větu s *a*, která má podmět v 3. osobě: *uzřěsta a židě kryjí toho miesta* PulkLit 125. *Ano* se dostávalo do vět první a druhé osoby pozdě, když již jeho původní význam byl zapomenut

částice „s významem původně ukazování do dále, a znamenalo asi »hle, onde«“ (J. Zubatý, *Studie II*, 76; v. též 84). Proto nemohlo dobře ukazovat na děj konaný přítomnou osobou — mluvčím nebo posluchačem. Zato při ukázání na 3. osobu *ano* úplně převládlo a vytlačilo pouhé *a*.

Věty s *a já, a ty* mají přímý protějšek ve větách se shodným *an, ano...*, popříp. pozdějším *a on, a ona...* (v. § 87). Proto se mysliło na možné vzájemné působení těchto typů: J. Zubatý považoval za pravděpodobné, že věty s *a já, a ty...* vznikly napodobením vět s *an* (*Studie II*, 75). Ale tyto věty jsou starobylé a liší se od vět s *an* tím, že v nich je pravidelně vyjádřen podmět (srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 125); jde tu o sblížení sekundární, v důsledku vlastního vývoje vět s *ano*, na něž mohly mít věty s *a já...* sotva významnější vliv. Nezapomeňme též, že *on* nemělo snad až do konce XV. stol. ještě funkci osobního zájmena, takže paralelismus je zčásti jen zdánlivý. (Srov. k tomu Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 127n.)

Jaký byl asi význam *a* v obsahových větách? Jistě zde nešlo o slučovací spojku. Naše souvětí vzniklo spojením vět původně samostatných a jen volně k sobě přiřazených; slučovací ani jiný koordinační vztah mezi nimi nikdy nebyl. Proto zde nemělo *a* původně funkci souřadící spojky a významový vztah vět ani nedovoloval, aby se zde rozvinul. Musela to býti partikule, která patřila k druhé větě a neměla spojovací funkci.

Užití obsahových vět s *a je* vázáno na slovesa smyslových vjemů, stejně jako užití vět s *ano a nali*. I v mnoha jiných rysech se tyto věty shodují. Z toho by bylo možno soudit, že *a* mělo zde původně stejnou funkci, jakou dokázal pro *nali a ano* Zubatý — funkci deiktické partikule.²⁵ Nešlo by zde však o ukazování na něco vzdálenějšího, nýbrž nejspíše o prostou deixi; tak bychom pochopili jak užití ve větách s 1. a 2. osobou, tak spojování *a s ono, onde* v *ano, ande*, které vyjadřovalo deixi vzdálenou.

Naši domněnku podporuje to, že se *a* často spojuje s jinými interjekcemi: *a toť, a seova, a hle, a aj...*²⁶ Spojování několika partikulí je jev obvyklý, spojování spojky s partikulí v kontextech, v nichž nejde o jasný významový vztah vět, pochopili bychom tím. Tak tedy i v *ano, ande* máme útvary vzniklé splynutím dvou citoslovečných partikulí, *a + ono, a + onde*, nikoli spojky a citoslovce.

Důležitou podporou tohoto výkladu je i to, že si *a* v historické době jasně zachovalo vedle funkce spojkové i funkci citové partikule, popříp. též samostatného citoslovce. Srov. *Horova... jě se mluviti: A běda mně jest nebohu!* DalC 66b × DalL 34.51 *ach běda; i věcě jemu: A kěž ste mne zavolali!* OtcB 64a; *rozuměli ste tomu všemu? Vecechu jemu: A. Mat 227a; i ktož to vie, a snad ty spasiš otce svého* ŠtítBarlK 196a2;

a „když ochabovala již tradice jazyková, která aspoň ze začátku i po zapomenutí onoho původu udržovala ano, an atd. celkem v původní míře“ (J. Zubatý, *Studie II*, 84); nejstarší doklady Zubatého nepatří k větám obsahovým.

²⁵ Deiktický původ *a* přijímá Fr. Trávníček, *Skladba* 41—42. O částici (*a* nikoli spojce) *a* mluví i J. Zubatý při výkladu o vzniku *ano* (*Studie II*, 76), a připouští i možnost spojit citoslovné *a* se stíd. citoslovcem *ě* (ibid. 100); sám se pro to nerozhoduje, protože nechce trhat partikuli *a* od spojky *a*. To však není nutné ani při našem předpokladu — srov. dále.

²⁶ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 45, 51, 190 aj.

Adam... zkrkl hlasem velikým: Ó Evo, a ty opět oklamána! Solf 56 (J); Pane, ke komu půjdeme? A ty slova věčného života máš BiblKral J 6.68. Srov. další doklady u Gebauera, *Slovník I*, 1, a u Jungmanna, *Slovník I*, 1.

Přijetí teorie o deiktickém původu *a* nám umožní dobře vysvětlit jeho užití v apodozi podřadných souvětí (v. § 274), ve větách smyslem časových (§ 169), podmínkových (§ 237) a přípustkových (§ 257). Zde všude jde zřejmě o relikt nespojkového užití, které rychle zanikají, protože kolidovaly se základním směrem vývoje *a* — ke spojce souřadící. Také při objasnění vzniku některých spojek, jejichž komponentem je *a*, je nutno vycházet od partikule a nikoli spojky *a*. Srov. §§ 43, 86, 126, 130, 176, 260 aj.

Je otázka, lze-li takto vyložit i základní funkce *a* — spojkové užití slučovací a odporovací. Pro J. Zubatého byly tyto funkce důvodem k odmítnutí možnosti chápat *a* jako původní interjekci (viz pozn. 25), V. Machek (*Etym. slovník* 15) odděluje citoslovenné *a* od spojkového. To však není nutné. Ve výkladu o souvětí slučovacím (§ 18—22) a odporovacím (§ 38) jsme ukázali, že oba významy *a* se zřejmě rozvinuly v různých kontextech z jednoho: *a* připojovalo větu, která přinášela něco nového, často nečekaného nebo stojícího v rozporu s tím, co se říká ve větě předchozí. (Čistě slučovací funkce *a* je v slovanských jazycích zřejmě sekundární.) K takovému užití vede od funkce upozorňovací partikule přímá cesta. I v tom nám poskytuje pěknou vývojovou paralelu mnohem pozdější vývoj citoslovce *ano*, které se vyvíjelo k podobným odstínům odporovacím jako *a*. Zachovávalo si ovšem daleko více expresivní význam, takže se uplatnilo nejvíce v odporovacím vztahu blízkém k přípustkovému. Naproti tomu *a* nabývalo funkce spojovací nesporně již v době praslovanské. Přesto však lze na jeho užití v historické době stopy původního významu deiktického postihnout.

J. Kurz zjišťuje stopy citoslovenného významu také u *a*, které připojuje participiální vazbu k určitému slovesu.²⁷ Vidí tu důraznější připojování („přitom, zároveň, k tomu, nadto, a to, dále, a pak“). V stč. je užití *a* k připojení následujícího přechodníku časté, proto lze tyto odstíny rekonstruovat jen zčásti.²⁸ Srov. [Alexander] *káza, by se hotovali, a chtě se za moře bráti* AlxV 512; *jeden muž v tom městě blízkém přebýváše, a svoof život poddáv rozkoši i smrtedlným hříechóm* OtcB 6b. Daleko průkaznější je to, že tu v mnohých dokladech proniká u *a* význam odporovací blízký přípustkovému, podobně jako v souřadných souvětích; ten má k citoslovennému užití nejbližší. Např. *činiš se biskupem a nemoha toho doličiti* DalL 49.37, pod. DalC 96a; *dlúho na to usilova, a nemoha toho od sebe zapuditi* OtcB 112a (diu multumque discutere conatus est, sed repellere penitus non potuit). Podobně je tomu i v jiných jazycích slovanských.

Našemu výkladu neodporuje snad ani etymologie *a*, která se obecně přijímá: *a* ~ véd. *ā* < ide. **ō*t (*ō*d) z demonstrativního kmene zájmenného. J. Zubatý ukazuje

²⁷ J. Kurz, *Problematika zkoumání syntaxe stsl. jazyka a nástin rozboru významu částic i, a apod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy*, K hist.srov. studiu 89—107, zvl. 99n.

²⁸ O povaze těchto spojení srov. Jar. Bauer, *Stč. věta a stč. souvětí na podkladě srovnávacím*, K hist.srov. studiu 117.

(*Studie II*, 98), že i stid. *ād* stávalo v apodozi podřadných souvětí; ve spojení *ād* *ti* pěkně funkčně odpovídá našemu *ano*. Upozorňuje též na možnost spojení *a* s citoslovcem *ā* (ibid. 100). Nesmíme však na základě pozdějšího stavu v češtině od sebe odtrhovat *a* slučující větné členy, *a* slučující věty *a a* odporovací, a spojovat je pak s jistými funkcemi odpovídajících sloveč v starých jazycích indoevropských — je třeba předpokládat samostatný (a zčásti paralelní) vývoj v každém jazyce z východiska méně diferencovaného.

Souhrnně bychom si mohli představit vývoj slovanského a českého *a* takto: Byla to partikule se slabším deiktickým významem, která již v praslovanštině přecházela ve spojku s funkcí adjunktivní: připojovala něco nového. Přitom se v různém kontextu různě uplatňovaly zbytky jejího deiktického významu. Hlavní směr významového vývoje byl k významu odporovacímu a slučovacímu (ten převládl v různé míře v jazycích západoslovanských). Protože se *a* stalo výrazným prostředkem parataktickým, byly potlačeny jiné — méně časté — případy jeho užití, k nimž došlo od deiktického významu jinou cestou, zejména užití v souvětích smyslem podřadných: To souvisí s vývojem myšlení, s potřebou specializace prostředků k vyjádření různých vztahů — proto se tento proces poměrně rychle dokončuje po vzniku spisovných jazyků.

Ojedinele nacházíme v stč. obsahové věty uvozené spojkou *až*. J. Gebauer našel dva doklady²⁹ ze starých evangeliářů (*Slovník I*, 21): *co je to, až ste mne hledali?* EvSeit L 2.49 × EvZim *co jest, že jste mne hledali?*, pod. EvOl 214a, ChelčPost 35b (quid est, quod me quaerebatis?); *přihodi se, až pojide pop jeden tíž cestú* EvSeit L 10.31 × EvOl 291b *přihodilo se, že kněz jeden jdieše tú cestú* (accidit, ut sacerdos descenderet).

Obsahovou větu s *až* mohli bychom snad vidět i v ojedinelých dokladech jiných:³⁰ *sta se to časa jednoho, když jezdi v lese mnoho, až se ot lovcov zblúdi* AlxV 729 (zde by mohlo jít i o *až* v apodozi časového souvětí s *když*, které by jako celek bylo připojeno k *sta se* asyndeticky; příklady asyndetického připojení takových vět v. v § 83); *ó Maria, což dieš k tomu, až snád schován jest [Ježíš] v tom domu, v němž se svatý [Petr] ohřieval?* Hrad 45b.

Je pravděpodobné, že zde jde o ojedinéle náběhy k využití *až* v obsahových větách. Hojnější doklady jsou v památkách staropolských³¹ a v dolní lužičtině se *až* jako obsahová spojka obecně rozšířilo;³² ojedinéle doklady najdeme i v památkách staroruských.³³ Vysvětlíme je nejlépe z původní citoslovenné platnosti *až*.³⁴ O jeho původu v. § 176.

²⁹ Třetí doklad, EvVid L 24.21, má smysl časový, nikoli obsahový.

³⁰ J. Mikulášková (*Stč. až 25*) našla při pročtení mnoho stč. památek jen dva převládající doklady, AlxV 729 a Hrad 45b. V třetím, z OtcB 45b, nejde o vztah obsahový.

³¹ Srov. *Slovník stpol. I*, 44—45. Ad. Kellner uvádí obsahové *až* z východolaš. nářečí (*Východolašská nářečí II*, 127).

³² Viz E. Muka, *Slovník I*, 5 (podle jeho názoru může jít i o změnu *ež* > *až*); B. Šwela, *Grammatik* 105.

³³ Srov. I. I. Sreznjevskij, *Материалы I*, 8; L. A. Bulachovskij, *Исторический комментарий* 367; J. S. Istrina, *Синтаксические явления* 189. Bulachovskij pokládá obsahový význam *ance* za sekundární: vznikl prý v důsledku střídání *ance* // *owce* ve větách podmínkových. Srovnávací pohled tento názor vyvrací.

³⁴ Tak soudí i Fr. Trávníček, *Skladba* 95. Srov. též výklad Grappinův, *Język Polski* 37, 1957, 339.

V některých stč. památkách, zejména v Alx, najdeme sporadicky obsahové oznamovací věty s *jako* (*jak*, *jakož/e/*, *jakž*). Spojka *jako* je zde synonymní s *že* — nelze zde postřehnout ani její omezení na jistý okruh výrazů ve větě řídicí, ani citové nebo jiné zabarvení (obrácení pozornosti na průběh děje). Srov.:

avšak svědčí Písmo o tom, jakož to město potom opět se jest opravilo AlxV 2085 // AlxVíd 21 *jakože*; *Paris... jest to i dokonal, jakož je jim unesl ženu najkrašší v světě, Helenu* AlxV 791; *bě obyčej časa toho, jakože doma nikoho své čeledi neostavili* AlxV 1272 × AlxH 131 *že*; *o němž Danielem prorokem jest písnáno dávným rokem, jakož jemu od pólnoci bylo přiti v silnéj moci* AlxB 251; *když viděli, jako byl učinil divy, řekli* GlosLeke 109b (G) (cum vidissent, quod fecerat signum, dixerunt).

Toto užití *jako* v pozdějších památkách, pokud je mi známo, nepokračuje. Jde zde možná o náběh k užití *jako* ve funkci obsahové spojky nebo snad o relikv dřívejšího většího rozšíření.

Relikt dřívejšího obecně slovanského rozšíření obsahové spojky *jako* vidí v obdobných dokladech polských³⁵ O. B. Tkačenko (*З історії з'ясування сполучників у польській літер. мові, Слов'янське мовознавство I*, 202—209); opírá se o jeho velké rozšíření v stsl. a o zbytky užití v jednotlivých slovanských jazycích (srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 505—509). Ale sotva přijmeme už hotový hypotaktický prostředek pro praslovanštinu — spíše šlo o částici zájmeného původu, které se ve větší nebo menší míře v jednotlivých jazycích paralelně využívalo. I pro stsl. předpokládá J. Kurz (K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků 92—93) u *jako* význam interjekce, nikoli hypotaktické spojky. Stč. obsahové *jako* vykládá z deiktické interjekce Fr. Trávníček (*Skladba* 58), ale přiznává, že „vznik a vývoj této obsahové spojky není dost jasný“.

Pro novočeské *jak* po slovesech smyslových vjemů a v jiných případech, kde jde o názorné představování děje (stejně jako *jak* ve větách doplňkových), nemáme tedy dosvědčenu přímou kontinuitu se stč. *jako*: rozšířilo se až v době nové místo *ano*, *an*, které mělo tyto funkce v jazyce starším. Východiskem mohlo být *jak*, které nastoupilo za *kak* ve větách citově zabarvených (v. dále § 94), nebo i srovnávací *jako*, *jak*. Blízkost obou typů dosvědčují stč. doklady, v nichž nelze dobře rozhodnout, jde-li o *jak/o/* obsahové nebo srovnávací, např. *protožto tobě děkujem, že juž na tobě to čujem, jaks se věrně s námi smířil, když si na ny neuvěřil tak nevěrné myslí ludem* AlxBM 243. Zcela blízké obsahovému *jak* jsou tyto pozdější doklady, uváděné Zikmundem: *vidíme, jak pán bůh jistě dokázal, co předpověděl Harant; i oznámili, jak množství toto prchá a vždy více potírá* BiblKral; *to jest mi v dobré paměti, jakož jest soud měla s Salomenou*

³⁵ V polštině zobečnělo *jako* v přísězných formulích, ale tu potom už nešlo o živý úzus, nýbrž o klišé.

sestrou svou v radě Svěd. Že se cítila souvislost s větami s původním kak, dosvědčuje užití *kterak*: *toho v jistotě došli, kterak v jedné staré a vyschlé studnici veliký zlata poklad leží Troj*.³⁶

Hojnější jsou obsahové věty s *jak/o/ž/* a s kondicionálem (*jako by*, zřídka *jakžto by*). Na rozdíl od indikativních vět s *jako* máme dosvědčenu i jejich kontinuitu až do nové češtiny. Obsahové věty s *jako by* vyjadřovaly: a) domněnku nebo zdání, b) lživé, nepravdivé sdělení (někdy v řídicí větě popřené), c) předstíraný děj. (Stýkaly se tedy s větami obsahovými s *by*; v. § 103 n.) V posledním užití jsou živé dodnes. Srov.:

a) *sv. Kliment počě se domnievati, jakožto by toho člověka někda vídal* PasMA 291 (G); *a jakž se ona napi nelestně, tak se jim zdáše oběma, jako by byla na smysle něma Trist* (Výb 384); *najprve učišta horký chléb po vuoni. A když jej vzěsta, zdáše se jima, jako by byl prostydlý* OtcB 108b; *častot to bývá, že mnohá žena mní, by muž její toliko jí ctěn byl a jako by jí k ničemuž užitečen nebyl* ŠtítSáz 49b1; *král má na tě zlé domněnie, jako by ty táhl královstvie k sobě* ŠtítBarl 13b; *uzdalo se jemu [Husovi], jako by již potom křestané nebyli dlužni následovati v trpelivosti apoštolov a prvotnie cierkve svatě* ChelčPař 156a (G);

b) *a ten [vladař] bieše omluven před nim, jako by byl rozplúval jeho zbožie* EvZim L 16.1, pod. BlahNZ *ten obžalován jest před nim, jako by mrhal statek jeho; když die „seděli sú“, nemínit, jako by o nich mluvil, jenž sú před nim byli, ale mínit Kristus ty, kteříž sú po něm HusSvatokup 184b; nepraviz toho, jako by vsecky syny zabili* BiblKral (Z);

c) *podle něho tak ležala, činieci, jako by spala* LegJid 255; *učinil lestně, jako by se bohu modlil* PastT (G); *často učinie, jako by poběhli* CestMil 45a (saepe fugam arte simulant); *Villagagno tak se stavěl a ukazoval, jako by pravou horlivostí k rozšiřování náboženství pravého zažžen byl* CestBras 3a.

I do těchto vět proniká na místo *jako by* v pozdější době *kterak by*: *toho času přišly jsú lživé noviny do Boleslavi k Boleslavovi knížeti, kterak by Vácslav... úkladně kázal svou a jeho máteř zamordovati* Háj 71b. V CestMil 37a najdeme zajímavé spojení *jakžto by* + *že*: *a některé z nich [model] jsú na deset kročeji veliké, a ty zdají se, jakžto by že leží* (quae iacere videntur).

Odlisný typ obsahových vět tvořily i po stránce výrazové věty citově zabarvené, které by jako věty samostatné byly zvolací. Uvozovaly se zájmeným příslovcem *kak/o/*, popříp. *kterak*, nebo zájmenem *kaký*; od původu to

³⁶ Obsahové věty s *jak* znají však lidová nářečí naše i polská (srov. *Gramatyka histor.* 457); obdobně se užívá v ruštině *kak*. To vnučuje otázku, zdali k vytlačení *jako* nedošlo jen ve spisovném jazyce, zatímco v lidové mluvě mohlo žít dále (tím spíše, že se v ní asi nerozšířilo nebo záhy zaniklo obsahové *ano*, *an*). Citovaný doklad ze Svěd by mohl být pro to svědectvím. (Z knih černých však Oberpfalcer—Jilek neuvádí žádný doklad.) Rozšíření *jak* místo knižního *an* v novém jazyce by pak bylo jedním z projevů sblížení spisovného jazyka s mluvenou řečí.

jsou řečnické otázky (odtud užití interrogativ). Byly v stč. dosti časté a udržely se dodnes, jen s tou změnou, že *kak*, *kaký* bylo vystřídáno stejně jako v závislých otázkách i jinde zájmeny *jak*, *jaký* (v XV. stol.). Tím se setřel formální rozdíl mezi větami s původním *kak/o/* a *jak/o/*. Srov.:

vizte, kakl na nich zlato hoří AlxV 1508; *vizže každý, kak jest vrátka seho světa čest hi chvála, kak jest na mále postála čáka škariotské vlasti!* LegJid 99—101; *učená i tak věhlasná, že to divno pověděti, kak jest hlubokéj paměti i přerozšajnéj múdrosti* LegKat 1501; *podte a vizte činy božie, kako hrozný v radách na syny člověcie* ŽaltKlem 65.5 × BiblKral *jak*; *viz, kak jsú oni světské věci netbali, mysl svú nebeskéj záduosti zdvihli!* Mat 55a; *pomni také, kakl jest krátký čas, ještě mine, proti věčnosti, kak vše jest lútová věc, ještě jest na světě, kak jest všeliká tělesná krása jako tráva na lúce* ŠtítBarl 116b—117a; — *patř, kterakoť mezi nimi <visť> [Ježíš mezi lotry]* ModlKruml 28b (G);

zřete na všě strany v pole, kaká v těchto zemiech vóle AlxV 696; *vizte, kaké psal bláznovstvo!* AlxV 1034; *znamenajte, kaký byl to ľud* DalL 18.37, pod. DalC 35a *kakýtě*;

vizte, bratři najmilejší, jaký hřech byl, že pokánie nezaskúžil doplniti OtoG 20b; *rozpomeniž se na mne, jak kratičký jest věk můj* BiblKral Ps 88.48 × Žalt Klem *rozpomeň, která má postava; ty viš, jak jsem sloužil tobě a jaký byl dobytek tvůj při mně* BiblKral Gn 30.29.

95

Obsahové věty oznamovací vznikly kromě toho také přehodnocením původních vět tázacích: ve větě řídicí je sloveso nebo jméno s významem pravení, vědění apod. a obsahová věta pak obecně udává jeho obsah. Užívá se v ní tázacích zájmen a příslovci, mezi nimi i *kak* a *kaký*, za které později nastoupilo *jak*, *jaký*. Např.:

a on jemu počě praviti, co je král s ním mluvil, kak-li jest králi odpověděl, a že král k téj řeči ukázal postavu nelibé tváři a hroznú ŠtítBarl 13a (srov. zde paralelní spojení vět původem tázacích s *co* a *kak* a oznamovací věty s *že*); *rozpomenuv se na svatého Eustachia . . . , kak jest často proti cesařovým protivníkuom vítězsky se jmieval* PasMB (Výb 526); *opat . . . počě praviti, kak by se mu přihodilo* PasMB (Výb 534); *pověděť, kako jest ta země k Čechám přišla* DalC 44b, pod. DalL 24.4; — *druhá kapitola praví, kterak Jason přišel tajně v noci k Medee* TrojD 85a;

Osorius . . . vypravuje, jak nad jiné v věcech válečných Lusitáné vznešeni byli, jaké národy a jak rozličné přemohli CestBras 15b.

Novočeské obsahové oznamovací věty s *jak* mají tedy několikery původ: po slovesech smyslových vjemů a ve větách doplňkových nastoupilo *jak* na místo *ano*, *an*; ve větách citově zabarvených (pův. zvolacích) a v zobecňujícím oznámení je *jak* na místě *kak/o/*; ve větách s kondicionálem, vyjadřujících předstíraný děj, udrželo se bez přerwy od doby staré.

V stč. překladech žaltáře a evangelia najdeme obsahové oznamovací věty se spojkou *nebo*. Je to jistě chybný překlad: lat. *quia*, *quoniam* se v důvod. významu překládalo pravidelně spojkou *nebo*; proto není divu, že jí překladatel užil i za *quia*, *quoniam* obsahové („že“). Jde zde tedy o jev překladový, nikoli jazykový. Srov. *a vzvědie, nebo böh panovati bude Jákob i kraju země* ŽaltKlem 58.14, pod. ŽaltWittb × BiblKral *že*; *Hospodin vie myšlenie ľudská, nebo ješutná sú* ŽaltKlem 93.11, pod. ŽaltWittb × BiblKral *že*; *poznal sem, Hospodine, nebo pravedlni súdové tvoji* ŽaltKlem 118.75, pod. ŽaltWittb × BiblKral *že*; *a vězte to, nebo vzdivil hospodin svatého svého* ŽaltKlem 4.4 × ŽaltWittb *žeti jest udivil; on vecé: nebo prorok jest* EvVid J 9.17 (G) × EvZim, BiblKral *že* (dixit: *quia* propheta est); *rozpomenuchu se zavěrně učennici jeho, nebo psáno jest* EvVid J 2.17 × EvZim, BiblKral *že* (*quia*); *i vecé jim: nebo tak psáno jest, a tak musieše Kristus trpěti* EvZim L 24.46 × EvOl, BlahNZ *že*. Jednou stojí *nebo* jako protějšek *kako*: *okuste a vizte, nebo rozkošný jest hospodin* ŽaltKlem 33.9 × ŽaltWittb *kako sladký jest* (videte *quoniam* *suavis* est).

Pozdější překlady tuto nesprávnost odstranily.

Ojedinele je vtlačováno do významu obsahové spojky „že“ i zájmeno *co* s funkcí původně tázací (v nepřímých otázkách). Znáám jen Gebauerovy doklady (*Slovník I*, 192) z Tkadl.: [*Medea*] *měvši sobě prvé v obyčejí, co svým pěti smyslóm byla přezděla vlastnie sestry* Tkadl 14a; *pravil sem . . . , co činíš, jako činil Alexander* Tkadl 35a; *pomni a rozvaž . . . , coť móż [řeč] býti užitečna* Tkadl 23a; *pomni potom, co máš zlé za zlé a dobré za dobré mieti* Tkadl 37b. Ojedinele užití v jediné památce nedovoluje nám dělat žádné závěry; všechny doklady nejsou ani jednoznačné. Zaznamenáváme je proto, že zájmeno **čto* přecházelo ve slovanských jazycích (východních a jižních) v obsahovou spojkou; není zde tedy náznak obdobného vývoje vyloučen.

Chybným překladem lat. *quod* dostalo se *čso* do významu „že“ v ŽaltWittb 118.7: *zpoviedaju se tobě v opravěnú srdcé, v tom čsož jsem se naučil súdóm pravedlnosti tvé* (confitebor tibi in directione cordis, in eo quod didici iudicia iustitiae tuae), pod. Žalt Pod × ŽaltKlem v tom, *že sem se naučil súdóm pravedlnosti tvé*, pod. ŽaltKap v tom, *ež*. (Srov. J. Daňhelka, Sborník Vys. školy pedagog. v Olomouci 6, 1959, 5—6). O vývoji *čso* ke spojkovému užití nelze na pokladě tohoto dokladu mluvit — je to jen jeden z četných syntaktických latinismů nejstarších biblických překladů.

Obsahové věty s *že* (*ž*, *žež*), *ež*, *jež*, *ješto*, *jenž*

Z typů, které jsme dosud probírali, bylo v stč. častější jen souvětí s *ano*, *an*. Ale i to mělo v systému jen skrovné místo ve srovnání s dvěma základními způsoby vyjadřování obsahového vztahu — souvětím s *že* a s *by*.

Obsahové oznamovací věty se spojkou *že* vyjadřovaly v stč. zpravidla děj reálný, o jehož platnosti nevyjadřuje mluvčí pochybnost nebo nějakou výhradu. Naproti tomu věty uvozené kondicionálem *by*, vtlačeným do spojovací funkce, vyjadřovaly většinou děj jen domnělý, nejistý, popříp. předstíraný, nepravdivý, popřeny. V dalším vývoji věty s *by* vcelku ustupovaly, *by* se nahrazovalo spojkou *aby*, a přibývalo vět s *že by* (tj. *že* + kondicionál). Proto probeřeme nejprve věty s *že* ve funkcích, které měly již ve XIV. stol. a které si větši-

nou dále zachovávají, potom věty s *by* v jejich historicky dosvědčeném nejstarším rozsahu a nakonec si všimneme jejich dalších osudů.

Vedle spojky *že* a jejich obměn existovaly v stč. ve stejné funkci ještě spojky *ež*, *jež*, *ješto* (*ješto*) a ojedinele i *jenž*. Funkčně představují vlastně jen varianty základní spojky *že*. O jejich rozšíření a o otázce jejich genetické spojitosti pojednáme po analýze vět s *že* (§ 101—102).

Spojka *že* bývá v stč. někdy v apokopované podobě *ž'* a ojedinele ve zdvojené podobě *žež*. Tyto podoby vymizely definitivně v XV. stol. Kromě toho se mohla zeslbit příklonkou *-t* (< *ti*): *žel*, popřip. *žetě* z *že* + *t/i* + *je* (pomocné nebo sponové sloveso). Srov. *čuju to po tvém vzdýchání, že se tobě nic nemílu* LegJid 258; — *zrado, vědě, ž' nic nemineš* LegJid 118; *urozomě dobřě tomu, ž' zlo v porobě býti komu* AlxV 163; — *hlédajte, žež jsem jáz böh* ŽaltWittb 45.11 × ŽaltKlem vizte, že; *běda mně, kak mi se je stalo, žež já jeho tak míluji* Trist 109 (Výb 386); *tuž na tom miestě přebýváje, chleba sobě do roka dobýváše a s velikú radostí, žež po svú rukú jest živ na pášti* OtcB 193a × OtcACE, D že; — *věz to, žel pomsta božie na tě přide* PasMB (Výb 533); *pověz tam svatému opatu, žetě Pemen přišel* OtcB 72a × OtcE: *žel jest*.

Stejně jako v dnešní češtině měly obsahové věty s *že* i v jazyce staročeském nejčastěji funkci předmětovou, řídicí podmětovou a přívlastkovou.

Předmětové věty s *že* stávají po slovesech *cognoscendi et sentiendi* (např. *věděti, vzvěděti, poznati, shledati, vzpomenúti, rozpomanúti se, znáti, rozuměti, věřiti, znamenati, domysli si, mieniti*), *percipiendi* (*uzřieti, viděti, patřiti, slyšěti, čúti, čísti* aj.), *declarandi* (*praviti, řeci, pověděti, dieti, mluviti, vecěti, svědčiti, učiti, zvěstovati, odpověděti, psáti, slíbiti, přísahati, vyznati* aj.) a některých jiných (*učiniti, obdržěti, odpustiti, ukazovati, utajiti, báti se* aj.). Např.:

vědě, že nenie bohu vzácen, ktož sbožie míluje Hrad 3a; *i poznachom, že jest ten náš hospodář pop* OtcB 105b (*cognoscimus illum hospitem nostrum esse presbyterum*); *již to právě znamenají, že všichni Němci českého zlého hledají* DalL 59.35; — *i uzře, že jeho bratřie ležie zbiti* DalL 28b (32. vs.); *a to smy viděli očitě, že někteří ne pro žádost modlitby své, ale vice pro pokrm života svého padají a klekají na modlitbách velmi dlúho* OtcB 114a; *slyšal jsem, že drahých mastí ptáte* MastMus 232; — *věrně vám pravi, že toto všecko přide na toto porozenie!* EvZim Mt 23.36, pod. EvOl, BlahNZ; *hi řku to bez řeči křivé, že on hi mrtvé hi živé bude hi napokon súdě* LegDuch 40; *páni odpověděchu, že o jeho volení nevěděchu* DalL 50b (55. vs.); *slíbují . . . , že chtí brániti práva kostelnieho* HusSvatokup 152b; *svědě také mistři umní, že se jmu [měsíci] světlosti umní, když přistúpi k slunci blíže* AlxV 2407; — *proč tak činiš, že svú duši velmi črníš?* Hrad 18a; *za čest velikú přijechu, že jedno o ohařích zmluviechu* DalL 79.20, pod. DalC 133b; *odpusť mi, otče, žel sem tak nemúdrě učinil, žel sem šel od tebe, nevzem odpušćenie* OtcB 66a; *toho se najvice ubá, že se po něm vojna hrubá bieše vzbudila v téj chvíli* AlxV 2228.

Po výrazech vyjadřujících duševní stavy blíží se předmětové věty někdy větám příčinným: *ještě bych k vám mluvil vice, ale strach, že poběhnú k řečě* AlxV 1519; *až mi jest žel velmi toho, že sebe nelítuješ mnoho* Hrad 18a; *proto mě mrzí, že což má, musí přeč dáti* DalL 55.16; *auvech, vecě, kako mě to velmi rudí, že náši zemi žena súdí* DalL 3.22, pod. DalC 7b; *ale on [poustevník] toho žělěše, že jeho ostalo jeho zchovanice* OtcB 109b; *děkuji, že ste věrni jazyku svému* DalL 49.29, pod. DalC 95b. Srov. též: *i jechu se tomu smieti, že dievka na koni okročmo sedieše* DalL 8.29.

Věty podmětové stávaly po výrazech znamenajících událost (nejčastěji, zejm. po *státi se, přihoditi se, udati se*), hodnocení (*jest div, pravda, dobřě, věrně jisto, divno, přirozeno, protivno, škodno, platno* aj.), po výrazech s významem trpným (*pověděno jest, řečeno jest, vědomo jest, položeno jest* aj.) a některých jiných (*to jest řeč, přišlo jmu to k vůli, na myslí tane* apod.). Např.:

mezi tím se to pak uda, ž' vyměde Pilát hi Juda LegJid 155; *sta se, že kněz Oldřich v jeden čas lovieše* DalL 38.1, pod. DalC 73a; *a když se přihodie, že nemožú rozeznati, či kúle jest blíže k zmietce, tehdy vezmú míru* HusSvatokup 205a; — *nejedna slovná žena nedóstojně obnažena, a zajisté div ot diva, že je mohla kdy býti živa* AlxV 1883; *věrně to jest, že mě bolí, že arcibiskup. . . tělestně biskupa učinil* HusSvatokup 141b; *toť mi jest divno, k tomu tak velmi protivno, že ty již žádáš chlúby mnoho* Svár 235; *ve všech zemiech tajno nenie, že vaši radú i pomoci veš svět byl pod jeho mocí* NRada 41; *snad to tvému jazyku jest přirozeno, že druhé kniežě od vás v Čechách zahubeno?* DalL 98.32; *a že sú lúpežníci, to jest jisto* HusSvatokup 182a; *to královi škodno bieše, že své myšlenie jim pravieše* DalL 96.28; — *přebýváše u městě, ješto slove Nazareth, aby se naplnilo, což jest povědieno skrzě proroka, že Nazaren bude slúti* EvZim Mt 2.23, pod. EvOl, BlahNZ; *dávnot jest to vyneseno, že jest vše vhod dobro a že ctnost záleží v střiedmé mieře* ŠtítSach 297a; *řečeno jest, že papež dáva obroky neb dóstojenství jedné hodným* HusSvatokup 131a; *protož dobre položeno, že svatokupecství jest zlá vuole k směnění duchovní věci za tělestnú* HusSvatokup 133b; — *a to mu na mysl tanu, že pro jeho řeč nemúdrú böh naň to přěpustil* DalL 76.21, pod. DalC 128b; *může mi to na mysl vnúti, že vy káži všechny zbiti* DalL 54.26; *potom přišlo jmu tu k vůli, ž' chtěl do Alexandrie jíti* LegApŠ 98.

Věty přívlastkové stojí při podst. jménech patřících do stejných sémantických okruhů jako uvedená slovesa, např. *řeč, pověst, odpověď, slovo, rada, příslovie, novina; znamenie; viera, úmysl; obyčej, nedostatek, nemúdrost; přihoda* aj. Např.:

přiteče. . . posel, pravě ty noviny, že již řečské hrdiny s svým králem i s svú vši mocí zasě běžie AlxV 1348; *protož ta řeč vyjide mezi bratřie, že ten učedník neumře* EvZim J 21.23, pod. EvOl × BlahNZ *že by neměl umřiti; a tu sú se ta slova naplnila, ješto sú dřieve popsána v svatém písmě, že bratr, bratru pomáhajě dobrým příkladem i slovem, jako město obezděné povýšen bude* OtcB 9a; *odpověď jest, že jediný jest pán všeho světa* HusSvatokup 125a; *slýchalt sem dávne příslovie, žel žákóm draho vaření* Podk 139; *dalt mi jest kněz tuto radu, žel chci vyložiti*

tuto svádu Svár 8; Soběslav ten obyčej jmějieše, že ve mši nikdy nemluvieše DalL 67.33; v tomž tvrda jest má nádděje, což jest mluvil, že mi se zděje AlxV 912; když který pro svú hospodu bojuje a vezme škodu, že snad svůj dobrý oř strati, slíbí mu pán jiný dáti Hrad 94b; jeden od sebe nedostatek jmějieše, že ovšem neudaten bieše DalL 17.4, pod. DalC 31b; za toho času sta se příhoda, že vsta Leva z Vlastislavova roda... DalL 22.10, pod. DalC 42a.

Zřídka se setkáváme se souvětími, v nichž je podmět věty obsahové vtažen do věty řídící jako její předmět, takže obsahová věta má funkci věty doplňkové (srov. podobné věty s *ano*, *an*, § 87). Např. v *žluči hořkosti a v zavázání zlosti vidím tě, že jsi* HusSvatokup 124a. Zde jde o citát z A 8.23: in felle enim amaritudinis, et obligatione iniquitatis video te esse, srov. BiblKral: v *žluči hořkosti a v svazku nepravosti tebe býti vidím*. Hus zde zřejmě odstranil vazbu akuz. s inf. a vytvořil uměle větu doplňkovou. Někdy snad docházelo ke vzniku doplňkových vět i bez přímého vlivu latiny, domácím vývojem. Srov. *a kohož spatříš, že ty miery jako stěbla k jednomu lépe příleží než k druhému, tehdy drž s tím* HusSvatokup 205b; *páni na chlapě vzveděchu jeho jmě, že jmu Přemysl diechu* DalC 11a × DalL 5.12 *páni na chlapě vzveděchu, že jemu Přemysl jmě diechu* (zde má obsahová věta v DalC funkci spíše vysvětlovací).

Podobné útvary vznikaly i v polštině. Srov. O. B. Tkačenko, *3 istorii polських з'ясувальних сполучників (з'ясувальні сполучники із, же, іже)*, Слов'янське мовознавство II, 204п.

Ojedinelé jsou obsahové věty s *že* ve funkci vět přísudkových (přitom se blíží větám účinkovým). Srov. *i sám sem ten pohřiechu byl, že sem pravdy uprie-mo a zjevně kázati nesměl* HusSvatokup 186a.

98

Jak je zřejmé z uvedených příkladů, vyjadřuje se v obsahových větách oznamovacích se spojkou *že* obvykle děj reálný, o jehož platnosti mluví nevyslovuje žádné pochyby. S tím souvisí i to, že věta obsahová závisí obvykle na výraze kladném. Ale ani v nečetných případech se záporom ve větě řídící se nevyjadřuje v obsahové větě děj popřený, nepravdivý (srov. § 104), nýbrž reálný, např. *řeci neslušie, že ju kázal rozřezati* LegApD 168; *či toho nevieta, že jest ten násilník sšel s tohoto světa?* DalL 39.58, pod. DalC 76a; *snad sú byli nepomněli, že múdři sú za příslovie jměli* DalL 8.36, pod. DalC 16a; *Filipe, za tomu právě neuvěříš a to jistě nemníš, že, ktož mě vidí, mistra svého, týž vidě i otcě mého?* MastDrk 395; *a nevědieše, že Ježíš jest* EvZim J 20.14, pod. EvOl × BlahNZ *by Ježíš byl; za nevieš, že pro vinu takú potratíš věčnú otplatu?* Hrad 18a.

Ojedinelé jsou v památkách ze XIV. stol. doklady, v nichž je věta obsahová s *že* závislá na výraze vyjadřujícím předpoklad, zdání (*mnieti*, *jmieti za to; zdáti se*). I zde však cítíme, že se předpoklad podává jako určitý, jasný, o jehož správnosti je jeho nositel přesvědčen (a vypravěč se nevyslovuje o jeho ne-

pevnosti nebo nesprávnosti). Např. *pohanstvo tak za to jmají, že ti lidé neumierají* AlxV 1227, pod. AlxH 60; *já mním, že ty smysliš věkem* LegKat 1322; *i zdá mi se to zajisté, že těch lidí na poběžě tu stonu v hlubokém břěže tolikéž...* AlxV 1819; *každému se nevěra zdieše, že saský vévoda, zemi žha, Prkošovi neškodieše* DalL 44.68, pod. DalC 87a (zde jde jasně o děj reálný: „pokládali to za nevěru“); *zdá mi se, že ten, jemužto více odpustil [jeho více miluje]* EvZim L 7.43, pod. BlahNZ *mám za to, že ten, kterémuž více odpustil; a zdá mi se, že to mluví svatý Řehoř ŠtítSáz 33b1*.

K vyjádření domněnky, nejistého předpokladu, nepravdivého tvrzení, neuskutečněního děje apod. sloužily v této době takřka výhradně obsahové věty s *by* a jen zcela ojediněle věty s *že* + kondicionál. Teprve později se sem dostávaly i věty s *že* + indikativ, ale poměrně zřídka. Viz § 106—107.

Protože se v obsahových větách s *že* vyjadřoval veskrze děj reálný, užívalo se v nich indikativu. V starých textech byl běžný indikativ i ve větách, které reprodukovaly zprávu nezaručenou, známou jen z doslechu, o níž vypravěč pochybuje; rozšíření kondicionálu je tu jev pozdější (v. § 108). Srov. *jakž i mluvie jiní mno (zti), že se již hněvají i boz (i)* AlxH 380; *uslyšav, že Sasici jdú s druhé strany...* DalL 44.25, pod. DalC 85a; *tento jest syn váš, jehož vy diete, že slep urozen jest?* EvZim J 9.19, pod. EvOl × BlahNZ *že by se slepý narodil; a uslyšav, že Archelaus kralováše v Židovství miesto Eroda* EvZim Mt 2.22 // EvOl *ža (!) kraluje* × BlahNZ *že by kraloval*.

Kondicionál byl v podstatě omezen na stejné případy jako ve větě samostatné: kladl se při ději nějak podmíněném nebo při ději žádoucím (ve větě smyslem práci) — tedy v obou případech nereálném. Srov.:

by takýž byl českým králem, úfal bych v to, že by za málem leč buď Litva, leč Tateři... přišli by k takěj příprětě... AlxB 229 (obsahová věta je součástí podmínkového souvětí); *by mi se to státi mohlo...*, *to jistě viz'u hi vědě, že bych dobyl toho sčedie, za něhož...* LegPil 65; *mysliti poče, že by jeho zamátil více, by jemu nepovolil těch věcí* ŠtítBarl 17b; *ale tuto dobrých skutkuov neslušie tajiti, když by vidal, že tiem by svého bližnieho mohl polepšiti* OtcB 5b;

chtěl bych mu to učiniti, že by do zajtřie nemohl živ býti DalL 36a (39. vs.); *chtěl bych to právo nalésti, že by musil [zlý kovář] čtvernoh lésti* Hrad 132b; *tehdy jej podjide to myšlenie, diáblem vzbuzené, že by se bylo lépe vrátiti do své vlasti i bohu vzácnějš spasiti syna jediného a svú paní a všicku čeled, nežli se samému odlúčiti tohoto světa* OtcB 112b (quod rectius esset, ut rediret ad patriam).

V takových větách se udržel kondicionál po celou dobu historickou dodnes, např. *věrně byl by veliký div, by se taký papež nyní zjevil; a viem to, že by jemu nedali jeho apoštolové býti živu dlúho* HusSvatokup 196b; *pravě, že by z práva neměl mieti nápadu v tom království pro své ukrutenství* TrojD 165a; *a král zvědév, že by již hrad hladem dáti musili, i táhl jest s velikým vojskem KronŽižk 159a; jakož sem zpraven, že všecko obilé a víno, což se v nie urodí, že by nestačilo na dva měsíce obyvatelóm též insule CestLobk 52a; mám zato, že by tento svět ne-*

mohl přijíti těch kněch CestPref 140 (srov. naproti tomu *ibid.*: *tak mám za to, že tu byl někdy nějaký kostel*); Uhři znamenavše, že by tu nezvítězili, obrátili se do Rakús Háj 79b.

99

Užití času v indikativních větách obsahových s *že* řídilo se dvěma činiteli, kteří se zčásti rozcházel: 1° zachovával se čas, jaký by byl ve větě samostatné, pronesené v primární situaci; 2° uplatňovala se časová souvztažnost, podřízení času ve větě vedlejší času přísudkového slovesa věty řídící. Srov.:

1° *ciesar to zemanóm zalíbi, že zemi viac nechce škoditi* DaLL 64.51; *múdryj jemu za dobré jmějieše, že cizozemcív v zemi nepúštíeše* DaLL 67.18 (obsahová věta je přímou součástí vyprávění; věta řídící má význam jen hodnotící, nepřenáší obsahovou větu do nové, sekundární situace); *ale v tom tehdy dobrě činiechu, že zdúšního nepleniechu* DaLL 79.30 × DaLC 134a *v tom tehdy dobrě činiechu, zdúšního nepleniechu* (podobný případ; oprávněnost užití minulého času pěkně dokládá DaLC, který má imperfektum i v souřadném asyndetickém spojení vět); *viděli . . . , že ten člověk by uzdraven* Hrad 22b; *sta sě, že Švábi u Chrudimě sě sebrachu* DaLL 100.33; — *to já tobě chcu řeci, že já tvého syna ulěču* MastMus 296; *vědě, ž' tvá moc všecko může* LegMar 25; *viem to, že tě dřiev miloval* Hrad 32b; — *pismo praví, že tací řiedko udatni bývají* DaLL 44.36, pod. DaLC 85b;

2° *pověděchu, že Boleslavě zditi nechtiechu* DaLL 31.48 × DaLC 60a *v tom odpověděchu, toho učiniti nerodichu* (znění DaLL je zřejmě sekundární; čas věty obsah. se zde přizpůsobil času věty hlavní, ačkoli v primární situaci by tu musil býti prezens: *Boleslavě zditi nechceme*); *vzvěděv, že ciesar v lesě bieše, káza . . .* DaLL 44.43 × DaLC 86a *že již jest v lesě* (znění DaLC odpovídá primární situaci); *po všech Němcích pověst jdíeše, že Soběslav Němcív nenávidieše* DaLL 67.16, pod. DaLC 116b; *uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše, bosa i bez rukávkív rúcho práše* DaLC 78b, pod. DaLL 41.3 × DaLL 28b (32. vs.) *uzře, že jeho bratřie ležie zbiti*.

Ve všech příkladech sub 2° pozorujeme, že nebyl zachován přít. čas, který by byl na místě v projevu situačně prvotním a který se zpravidla zachovává (starší text DaLC jej někde zachoval).³⁷ Zvítězil zde vyprávěcí plán: jde o události minulé, proto se užilo minulého času, ovšem trvajícího — imperfekta, které ve vedlejších větách často vyjadřovalo současnost s minulým dějem věty řídící a které mělo podobnou funkci i v souvětí souřadném. Napomohly tomu jistě případy, kdy věta obsahová má minulý čas od původu (měla by jej i v situačně primárním projevu); je to většinou tehdy, když věta řídící vyjadřuje jen hodnocení děje věty obsahové, nebo když jej prostě označuje za minulou událost: *túhu jmějiechu, že je Němci právě zahladiti chtiechu* DaLL 93.48; *v tom jest zlá*

³⁷ Že imperfektum pronikalo do takových vět sekundárně, dosvědčuje pěkně tento příklad: *uzřě, že kněz Václav zlatý kříž na čele jmějieše, a dva anděly s obú stranú jeho* DaLL 28.36, pod. DaLC 52b. Zde pronikl minulý čas jen do první z obou paralelních obsahových vět, bližší k větě řídící; naproti tomu druhá věta si udržela původní podobu (asi též proto, že je to věta jmenná, beze spoňy, kterou by bylo nutno dodat).

radu jměl, že nikomému věřiti nesměl DaLL 39.30, pod. DaLC 75a; *sta sě, že ciesar v Řezně dvorem bieše* DaLL 39.35, pod. DaLC 75a; *i přihodi sě jemu [poustevníku], že po svých hodinách z svého obyčejě chtieše svého těla u večer pokrmiti* OtcB 8a // Otc CF ž'. Srov. i doklady citované sub 1°. Ale vcelku jazyk toho řešení nepřijal. Snad k tomu přispěl zánik imperfekta, které bylo pro takové užití velice vhodné; nedokonavé opsané préteritum mohlo spíše vésti k nesprávnému chápání, že děj obsahové věty probíhal před dějem věty řídící.³⁸

O poměrech v nepřímé řeči v. § 135.

Pro stavbu souvětí s obsahovými větami oznamovacími v jazyce stč. je charakteristické hojné užívání odkazovacího *to* ve větě řídící, a to i v platnosti nominativu a akuzativu (nejen při jiných pádech, kdy užíváme odkazovacího zájmena dosud). Např.:

to jest řeč zvěstá, ž' mne böh ješe jest poščiedil šest dni LegApŠ 134; *to jest pravda ve všiej věci, že kohož böh chce ostřieci, nemóž ho kto lap dosieci* AlxV 2111; *každý to za jisté měj, že bláznóm jest hrdinstvo dáno* DaLL 17.11; *viem to, že tě dřiev miloval* Hrad 32b; *tož vám pravi i jiněj bratřii, že vás buoh ve všem opatřii* Hrad 20b; *ale to z vás každá věz, že pěkně léči bez peněz* MastMus 183; — *co toho za div nejmieti, že tak byla bez paměti?* Hrad 31a; *v tom sem poznal, že jsi mně chtěl* ŽaltKleim 40.12; *snad pohřiechu přijdú k tomu, že by jeho na pomoc (z novu) vykopalí rádi z rovu* DaLL 97a (dopl. 7.19).

Větosled byl v obsahovém souvětí se spojkou *že* už v stč. volný a řídil se kontextovým členěním projevu. Obsahová věta přináší pravidelně jádro sdělení; proto stojí obvykle po větě řídící, která má jen funkci východiska. Opačný sled vět je mnohem řidší a je vždy nějak motivován: buď jde o zdůraznění obsahové věty v projevu citově zabarveném, nebo se stává jádrem věta řídící (zejména jde-li o větu hodnotící). Srov.:

slyšal jsem, že drahých mastí ptáte MastMus 232; *zvěděšta, že jich otec velmi nemóže* DaLL 70.11, pod. DaLC 118b;

však pravie všichni, bych já byl z urozenie šlechtného. Vzpomenete-li na mého praděda, Přemysla prvého, že z chlapuov šlechtici sú, vzviete, že ijeden druhého šlechtnější nic nenie, diete DaLL 37a (41. vs.) — zde se mohla uplatnit i potřeba rýmu;

„Činiš sě biskupem a nemoha toho dolíčiti.“ „Že sem biskupem, to chci listy dosvědčiti.“ DaLL 49.38 // DaLC 96a ež; — *král český tomu je se právem brániti,*

³⁸ Podobně jako v češtině pronikal minulý čas do obsahových vět našeho typu i v jiných slovanských jazycích. Situaci v ruštině od XVII. stol. do současnosti věnoval pozornost W. Boeck ve studii *Der Tempusgebrauch in den russischen Objekt- und Subjektsätzen, seine historische Entwicklung und sein stilistischer Wert* (Zeitschrift für Slavistik 3, 1958, 209—234). Zjistil, že se při šíření préterita uplatňoval i cizí vliv (zejména francouzský). Podobně se jistě mohl uplatnit latinský vliv v jazyce stč. Ale právě rozbor užití času v obsahových větách v původní památce, v kronice Dalimilově, psané prostým narativním stylem, který je podkladem našeho výkladu, jasně ukazuje, že takový vývoj mohl probíhat a probíhal i z vnitřních příčin.

ale že z své rady Němcov nerodi pustiti, to královi škodno bieše DaLL 86b (96.26 vs.); — aha, poznajte se, lípežníci chudých lidí, mordéři, zloději a svatokrádci! . . . a že sú lípežníci, to jest jisto, neb berú chudým jich statek; a že sú zloději, jest vědomo, neb kradú cizie věci. . . HusSvatokup 182a.

V ojedinělých případech je obsahová věta do věty řídicí vložena: *posli, že jest ta řeč jistá, zvěděchu* DaLL 29a (32. vs.).

Setkáme se i s opačnými případy: věta řídicí je vložena do věty obsahové a spojka stojí až po ní, tedy před druhou částí obsahové věty. Pozornější analýza však ukáže, že tu jde vlastně o vsuvky, které dnes nemají povahu věty řídicí a nejsou přímo syntakticky spjaty s větou, do níž jsou vloženy. V jazyce stč. se však zřejmě kategorie takových vsuvek ještě neustálila, proto se cítí vztah vložených vět k větnému celku i v případech, kdy bylo jejich užití vyvoláno lat. předlohou, a vyjádřil se spojkou. Srov. *ktožt otce neb mateř, syna neb dceru miluje více než boha, dieť to syn boží, ež nenie jeho hoden* ŠtítSvát 31a1; *a opat, pro jeho vieru i skutky, vecě, že je to dáno* OtcB 108b (abbas vero illius fidei ac virtuti ascriberet); *pak, jakož smy pověděli dřieve, že po všem Egyptě dvanácte žalmuov držie na jitrní i na nešpořě, tak že jediné dvě lekci čtiechu po žalmiech* OtcB 113a (igitur per universam [ut diximus] Aegyptum duodenarius psalmodium numerus); *Eliáš, to jest pravda, že má přijíti a navrátiti všecko* Mat 279a (S) (Elias quidem venturus est et restituet omnia).³⁹ Podobně se někdy kladlo že i po vložení vět s *jak*: *těž tu dole u toho kříže jest stříbrná ruka, a jak nám pravili, že v ní ruka svatě Barbory* CestPref 273.

Větnou platnost si v stč. zachovávaly i jiné výrazy, které později poklesly ve větná příslovce; svědčí o tom, že se po nich klade spojka *že*. Např. *i dořeče: Zamálem, že mého přiebytku v zemi, točíš u peklu, nedokonachu* OtcB 9a (OtcCF: ž); *zavěrné, že nenie to jediné, což sem já o tobě slyšal* OtcB 72a (in veritate non sunt illa sola quae audivi de vobis); *zajisté, otče svatý, žet smě [opraveno ze své] pohřiechu této noci bez mužiev nebyle* OtcB 73a (crede nobis, quia nec praesenti nocte a maritorum lecticulis fuimus separatae); *neb ty náše jaté tři osoby . . . bezpochyby že jsou mu pověděti musely, kdo jsme* CestPref 276.

Větnou platnost mělo i *jest-li* [to], které později splynulo se spojkou *že* ve spojkou podmínkovou (v. § 240), např. *jest-li to, že [brani odúmrtí] omlívá obyčej jiný, však by měl, ktož běře odumrti, dávati almužnu* ŠtítKlem 87b (G). Stejně vysvětlovací *to jest*: *a všakž jsú velmi churaví, to jest že nejsú tlustí na životě* CestMil 27a.

101 Spojky *ež*, *jež*, *jesto* a *jenž* vyskytají se v památkách XIV. stol. a jen částečně přesahují do stol. XV. Jde tedy o prostředky archaické, kterých se jazyk vzdal — jejich místo zaujalo častější *že*.

Spojka *ež* byla z nich nejčastější. V jejím užití jsou značné rozdíly mezi jednotlivými památkami. Tak v Pas převládá (spolu s *jež*) nad *že*. Řidčeji se s ní setkáváme v Dal, Mast, Hrad, LegKat, Mat a někt. j. Zajímavý stav je zachován v některých rukopisech štítenských (v ŠtítSvát, v první části ŠtítBarl):

³⁹ Obdobné konstrukce uvádí z polštiny XVI. stol. O. B. Tkačenko v cit. stati, *Слов'янське мовознавство II*, 208n.

běžně se užívá *ež*, jenom před *je*, které autor s oblibou apokopoval v příklonné *j'*, je vždy *že* (*že j'*). Např.:

již já vizi, ež je zle PasMA (Výb 529); *to já uslyševši hned sem poznala, ež to byl Ježíš* PasMB 32 (Výb 525); *a to se boží náhodú přihodilo, ež i pastýři i oráči z jedné ulicé bydleme biechu. . .* PasMB 85 (Výb 526); *to jeho svatý obyčej bieše, ež někdy zvěně, někdy oblašče svú bratřici milosrdně u božě napomínáše* PasMB 72 (Výb 532); *zvěděv, ež Vít opat v Uhřech bieše, své posly poň. . . poslal* PasMB 139 (Výb 534) (zde je užito imperfekta místo prézenta podobně jako ve větách s *že*, v. § 99); — *zdát mi se, ežt ondeno stojie, ežt se o nich lidé brojie* MastMus 225 až 226; *ješče by to byli učinili, ež by jej proboštem zvolili, ale svatý Prokop, v(i)da světskú lest, potupi toho přiebytku čest* Hrad 2b (zde je užito kondicionálu, protože jde o děj podmíněný: kdyby k tomu byl svolil); *a nad toť povědě více, ež najmenší jeho dietce u múdrosti tě přemáhá* LegKat 508; *v tom vidění se jiej zdáše, ež na jednéj lícě spáše* LegKat 710 (obsah snu je zde podán jako reálný děj, srov. § 98); *vědieše [Jan] do sebe, ež je více než prorok* Mat 211a; — *čte se o ní [královně Ester], ež trháním svých vlasov s sebe ta miesta naplnila, na nichž byla vesela bývati obykla někdy* ŠtítSvát 28a2 × *neb ukazuje, že j' toho miloval zvláště. . .* ŠtítSvát 29b2. — Srov. též ojedinělou větu doplňkovou: *což lidé činili pro svět nezajíc boha. . . , to budú poznajíc boha, ež jest s nimi, proň činiti* ŠtítSvát 20a1.

V XV. stol. se spojce *ež* zřejmě už dobře nerozumělo. O tom svědčí např. to, že ji vnechal upravovatel textu DaLL 27.16: *k tomu ji jejie zlost připudi, pohany na křestany zbudi* × DalCF *ež*. Rukopisy DalV, Cr, Fs, P a Jš ji zase nahradily spojkou *že*.⁴⁰

Spojka *jež* je vzácnější. Najdeme ji v Kunh, v Pas (odtud je nejvíce dokladů), v Alx, ojediněle v evangeliářích. Např. *to každému jmieti za to, jež jest srdcem takež vzato, jakož usty vzemše svato* Kunh 54; *vizi, ež jsi smělého srdce, jež se smrti nebojíš* PasMA (Výb 528); *to ciesar Dacianus uslyšal, jež jeho mukami přemoci nemůže* (Výb 529); *píše se v jedněch starých knihách, jež byl jeden člověk v Jeruzalémě* PasMA (Výb 200); *i pomysli sobě svatý Eustachius, jež obú dietatú nemuož pospolu přes řeku přenésti* PasMB (Výb 526); *to mi také z Písma známo, jež bylo v téj straně tamo Babylon, město veliké* AlxV 630; *to sem tak vidal právě, jež jmieše na svý hlavě korunu* AlxV 894; *avšak se mu to dostalo, jež pobi ty všě voje* AlxV 1138; *viztež, pročti se to stává, jež se měsieć proměňává* AlxV 2401; *což jest, jež ste mne hledali?* EvVid L 2.49; *potom věda Ježíš, jež jsú již všěcka sorchována* EvZim J 19.28 × EvOl *že*; *tehdy přijduce prví, posuzováchu, jež by více měli vzíti* EvOl Mt 20.10 (218b) × EvZim *že jmají vzieti více*, BlahNZ *že by více měli vzíti* (věta s neskutečným dějem žádoucím, srov. § 98).

Zcela ojedinělé je zesílené *jesto* (*jež* + *to*): *tehdy ješče více, kdyžto vidí, jesto bohu obět vzdávány* OtcACE × OtcB 114a *ano*.

⁴⁰ Viz B. Havránek, *Text. kritika*, Studie ze slov. jazykovědy 57—58.

Řídké je **jenž** v platnosti obsahové spojky. Kromě několika dokladů z Vít najdeme je jen ojediněle:

Uvozuje obsahové věty předmětové (po slovesích vidění, slyšení, vědění, poznání): *když uzřechu, jenž nemuož křížě nést(i)*, *kázachu Šimonovi...* Vít 53b (G); *když uzřechu, jenž Tinas plakáše tak žalostivě, pykáchu jeho Trist* 196 (G); *patřete mne, jenž sem já tichý a pokorný, a naleznete pokoj dušiem svým* OtcB 59b × OtcACE *žeť* (quia mitis sum); *mnohým to tak protivno slyšeti, jenž v něm jest spasenie* NRada 263; *či nevieš, jenž mám moc tě pustiti a také t(ě)mohu mučiti?* Vít 52b (G); *věz to bez pochybenie, jenž jest on byl múdrého přirozenie* Trist 186 (G); *v ten den vy poznáte, jenž jsem já u mém otcí Krist* 90b (G); *svědčí svatý Lukáš, jenž jeden bohatec bieše, ten...* Vít 42a (G); *tento žalm Chore ustavil a skrze ňen osvědčil královi a zákonníkóm, jenž on správnú vieru má* ŽaltPod ad Ps 138.

Obsahové věty přivlastkové a podmětové: *tehdy pojide řeč... , jenž mládenec staré poklady nalezl* OpatMus 22b (G); *k tomu radování mohlo by nás přichýliti to, jenž böh jest studnicě všie dobroty* AlbRáj 39a (G).

Po slovese vyjadřujícím domněni je **jenž** s kondicionálem: *za to sem mněla cěle, jenž by jej [židé Krista] byli pustili* Vít 50b.

102

V předchozích kapitolách jsme viděli, že mezi spojkami *že* (*ž'*, *žež*), *ež*, *jež* (*ješto*) a *jenž* není v stč. rozdíl ve funkci, nýbrž jen ve frekvenci a v dalších osudech — všechny ustupují nejčastějšímu *že* v podstatě již během XIV. stol. Přitom vystupují všechny již od nejstarších dob vedle sebe (s rozdíly mezi jednotlivými památkami); nelze doložit, že by některá podoba vznikala přímo z jiné (např. *že* z *eže*, *ež* z *jež* apod.). Spojka *že* pouze nastupuje na místo *ež*, *jež*, *jenž* (často už v mladších redakcích téže památky), ale nemůžeme ukázat, že by z nich vznikala. Musíme si tedy položit otázku, jaký je mezi nimi genetický vztah a jak vznikla jejich spojková platnost.

Přitom je třeba vzít v úvahu, že jde o prostředek starý (platnost hypotaktické spojky byla plně rozvinuta už na počátku doby historické, jak svědčí volný větosled a změny v užití času — v. § 100 a 99). A nejde tu o spojky pouze české — jsou rozšířeny ve všech jazycích západoslovanských a mají paralely strus. a jihoslovanské.⁴¹ Jejich vznik spadá asi do doby těsnější jazykové jednoty západoslovanské a dispozice k němu byly praslovanské. Ostatní slovanské jazyky šly však při utváření obsahových spojek jiným směrem: sáhly po původním zájmenu tázačím *čto* a přetvořily je ve spojku. To platí obecně pro jazyky východoslovanské, v nichž se v pozdějších památkách drží spojky *iže*, *eže*, *že* asi jen vlivem polským a českým.⁴² V jazycích jihoslovanských se vedle toho

⁴¹ Srov. přehledně u Vondráka, *Vergl. slav. Grammatik II*, 491—497. Strušt. má zejména *ože*, *eže*, méně *uže*, srbocharv. *ježe* > *jer|e|*.

⁴² Srov. J. F. Karskij, *Белорусь II—III*, 475—477; O. J. Petrenko, *Науку з історії гіпотактичних сполучників в українській мові*, Мовознавство 12, 1953, 58—68; V. I. Borkovskij, *Синтаксис древнерусских грамот II*, 136—138 aj. Doklady strus. přináší Sreznevskij, *Материалы I*, 819 a 1029; v. též T. P. Lomtev, *Очерки* 542, L. A. Bulachovskij, *Истор. комментарий* 367.

uplatnily spojky jiné, zejména *da* a v bulh. též *če*, v maked. *oti*; srbocharv. zachovala *ježe* > *jeze* > *jer* jen jako spojku příčinnou.⁴³

V jazycích západoslovanských je tato situace: horní lužičtina má *zo* < *žo*, dolní luž. zachovala *žo* částečně v dialektech (jinak zobečnila *až*).⁴⁴ Slovenština má dnes jen *že*; v starých textech též *ež* (a polským vlivem *iže*).⁴⁵ V stpol. byly vedle řídkého *že* rozšířeny na různém území spojky *ež|e|* a *iž|e|*; brzy však malopol. *ež|e|* ustoupilo před velkopol. *iž|e|*. Později převládlo *že*; řídkší *iž* se otfí jako jeho stylistická varianta.⁴⁶ Proti stavu českému nejsou tedy doloženy podoby *jež*, *ješto*, *jenž*, ale zato je navíc *iže*.

Výklad českých spojek podal Fr. Trávníček (*Skladba* 55—57). Ve spojee *že* vidí pův. upozorňovací citoslovce „hle“⁴⁷ a uvádí doklad, kde je ho užito za lat. *ecce: že otec tvój i já... tebe smy hledali* EvPraž L 2.48 (274); srov. EvZim: *synáčku, cos nám tak učinil? Toť otec tvój i já bolejšce jsme tebe hledali*, EvOl aj (*ecce pater tuus et ego dolentes quaerebamus te*).⁴⁸ Na jiném místě upozorňuje na užití *že* ve funkci citové částice, které je dodnes živé: *že se řizneš!*; *že jsem tam chodil!* // *půjdeš se mnou, že?* (*Nesl. věty I*, 193—194). Z jazyka stč. mohu uvésti poněkud odlišný doklad na citové užití *že*: *ach, lakomstvo hubené, jsa vnitř zlé, proč si svrchu ruzené! že pokážeš málo sladkého, i dáš za to mnoho hořkého! že majíce kněžě dobrotivého, pro malý vzatek vyvrhše jej, vzešte lítého* DalL 55.35—37.

Paralelní doklady typu *uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše* (DalC) // *uzřě, nali dievka pláče* (ibid.) jsou pak podle Trávníčka svědectvím, že i spojkové *že* mělo význam deiktický „hle“; pro to svědčí též obdobné příklady s *ano*.⁴⁹ Rozdíl je v době, kdy *že* přešlo ve spojku (už někdy před stol. XIV.), a v tom, že se u něho spojková platnost ujala veskrze a trvale.

⁴³ Srov. Andrejčjin—Kostov—Nikolov, *Българска граматика* 276—277; B. Koneski, *Граматика на макед. јазик II*, 246; M. Rešetar, *Mluvnice jazyka srbocharvátského* 129—130; M. Stevanović, *Граматика српскохрватског језика* 309 a 303; Bajec—Kolarič—Rupel, *Slovenska slovnica* 306.

⁴⁴ G. Liebsch, *Syntax* 189—190; E. Muka, *Slownik II*, 1150.

⁴⁵ Viz J. Stanislav, *Dejiny II*, 658—659; J. Ružička, *Podradovacia spojka že*, *Jazykovedné štúdie III*, 321—356.

⁴⁶ Srov. *Gramatika histor.* 453—455; O. B. Tkačenko, *З історії польських з'ясувальних сполучників*, *Слов'янське мовознавство II*, 196—221; o ústupu *iž* před *ež* E. Niemin, *Beiträge zur histor. Dialektologie der poln. Sprache*, *Lud Słowiański II*, 1931, A 19—32.

⁴⁷ Šlo by tu o *že* < *ide*. **gue*, stejné jako je v zesilovacím *-že*, připojovaném k imperativu, zájmenům a spojkám (*budiž, jenž, což, aniž, když...*), a v esl. a rus. adjunktivním *že*. Srov. V. Machek, *Etym. slovník* 591—592.

⁴⁸ V dokladech z Chelčického, na něž Trávníček upozorňuje (*Skladba* 56), jde podle mého názoru o *že* označující pokračování v citátu nebo nepřímé řeči, nikoli již o *že* citoslovné: *dále tu mluví čtenie vo pastýřích, kterak...; a že jsú pastýři řekli...* Srov. *napomenuv anebo prosiv, aby se vadili o vieru jednú danú svatým, přičinnu pravie, proč by to měli učiniti, a že proto, poněvadž...* ChelčSít 9a. Uvádění citátů slovcem *ano* u Štítého, na které se Trávníček odvolává (*Skladba* 56), je jiného rázu. Srov. *a když který [král] nedrží té spravedlnosti, často i zde přepúštie Böh na jeho královstvo rozličné rány a někdy nedá po něm dětem jeho neb vnúčatóm kralovati. Ano Pismo svědčí, ež pro hřiech Šalomúnov odtrhl böh stranu královstva od syna jeho ŠtítSvat* 210b2.

⁴⁹ Doklad s *že* má však imperfektum. To svědčí jasně o tom, že se zde už deiktický význam *že* vůbec nepociťoval — v takovém případě bychom čekali aktuální přezens, jako je v dokladě s *nali* (srov. J. Zubatý, *Studie II*, 81—82). Spadal by tedy přechod *že* ve spojku do doby značně vzdálené.

Spojky *ež, jež* vykládá Trávníček z *e, je* + partikule *že*, stejné jako ve spojení *že*. První komponent je nejspíše zájmené neutrum *e* (běžné v nepřímých pádech v histor. češtině s předrážkovým *j-* jako osobní zájmeno, srov. akus. *je*), které bylo původně ukazovacím zájmenem téhož významu jako *to*. „Má-li *to* v historické době platnost upozorňovacího citoslovce, je pravděpodobné, že ji mělo původně též *e, je*. Dosvědčuje to rus. *smo* < *e* + *mo* »hle-to«, na které upozornil Zubatý. Je tedy *ež*, původně jistě *eže*, a také *ježe* složenina jako *to-hle, aj-toť, se-ova, ej-hle*“ (Skladba 56). Citoslovečná funkce *ež* je v stč. doložena lépe než u *že*, zejm. z EvVíd, ale ojedinele i jinde. Citované místo z L 2.48 zní v EvVíd 1a: *ež otec tvój i já želející hledáchom tebe*. Srov. též: *ež anděl buoží zjevil se ve sně Jozefovi* EvVíd 1b // EvSeit 140b *seova* // EvBen 61 *ova* // BiblBen *aj*; *ež matka jeho a bratřie stáchu* EvVíd 42b // *ibid.* 3b *toť máti jeho*; *ež matka má a bratřie má!* EvVíd 42b // *ibid.* 4a *toť máti má*...

Spojkové *jenž* není neshodné relativum, vtištěné ve význam spojky *že*, jak soudil Gebauer — užívá se ho v případech, v nichž nemůže o relativní platnost vůbec jít. „Nabízí se proto výklad, že *jenž* souvisí vývojově s citoslovcem *ježe, jež* (*eže, ež*), a to tak, že přímo z něho vzniklo“: stává převážně ve větě s mužským podmětem, takže tu mohlo dojít ke změně *jež* > *jenž* podobně, jako k ní později dochází při *ano* > *an* (srov. zde § 87). „Celý jev je svou povahou přechodný; nerozvinul se proto, že toto spojkové *jenž* bylo v rozporu s *jenž* vztažným, plně rozvitým“ (Skladba 57).

Trávníčkův výklad pokládám za pravděpodobný; odstraňuje většinu nedostatků dosavadních výkladů, které nedovedly uspokojivě objasnit přechod relativu ve spojení. Přidrželi bychom se však jeho staršího názoru, že o deiktické *že, ež, jež* citoslovečné povahy jde jen v některých větách (po slovesech smyslových vjemů), kdežto jinde *že* může jít od původu o ukazovací *ježe, „to“*. „Není a priori nijak nutné se domnívat, že všechny věty s *že* mají týž původ“ (Nesl. věty I, 196). Věty s *že, ež, jež* se liší od vět s *nali, ano, a (já)* výrazně tím, že stávají po širokém okruhu sloves a dějových jmen, nikoli jen po slovesech smyslových vjemů. Mohlo by tu sice teoreticky jít o pozdější rozšíření hotové spojky, ale je pravděpodobné, že v mluvených projevech vznikla potřeba vytvořit obsahové spojky k nepřímému vyjádření myšlenky, sdělení apod. stejně brzy jako při líčení smyslových vjemů. Přechod odkazovacího zájmena ve spojení (dosvědčený i německým *daß* < *das* „to“) dobře pochopíme: východiskem vět typu *jdi a pověz jim, že nejsem prázden* (OtcB 72a); *vědě, že není bohu vzácen, kdož zbožie miluje* (Hrad 3a) byla asi spojení *pověz jim toto: nejsem prázden; vim to: není bohu vzácen*... Na přímou platnost deiktickou „hle“ nelze tu dobře myslet. (Srov. výklad V. Machka, *Etym. slovník* 591—592.) Podporou tohoto výkladu je hojné užívání odkazovacího *to* v řídicí větě. Můžeme se domnívat, že se do nich dostalo náhradou za staré *ježe*, když to ztratilo odkazovací význam. Ve větách s původ. citoslovcem *nali, ano* odkazovací *to* nebývá.

Pro původní demonstrativní nebo deiktickou platnost *že, ež, jež, jenž* velmi

pěkně svědčí naše zjištění, že se ve větách s těmito spojkami vyjadřuje v stč. děj reálný, na který lze ukázat. Toto omezení v užití vyplynulo jistě z původního významu spojek (podobně jako v jiných případech); udržovalo se pak dlouhou tradicí a jistě i proto, že pro vyjádření obsahu nejistého nebo domnělého zde byl prostředek jiný — *by*.

Přijetím tohoto výkladu nejsou odstraněny všechny potíže. Tak rozdíl mezi *ež/ej* a *jež/ej* je hlubší, než nedostatek předrážkového *j-*: buď musíme předpokládat původ z dvou různých zájmených kmenů — **e/o* a **je/jo*, nebo zánik *j-*, které bylo součástí kmene, nebo přidání *j-* předrážkového k slovcu utvořenému od kmene **e*. Bernecker (*Slav. etym. Wörterbuch* 416—417) dává přednost možnosti, že v nepřizvučném slově zaniklo *j-*, popříp. celá slabika *je-* (*ježe* > *že*). Neobjasněno zůstává pol. *iže*: mohl by to býti reliktní tvaru mužského **jō* + *že* (ve funkci relativní a odkazovací mají západoslovanské jazyky jen nový tvar *jen* < **jō* + *na*, srov. *ta* + *na*), ale těžko vyložit užití mužského tvaru. Mohlo by ovšem jít o ide. nom.-akuz. neutra **id* + *že*.⁵⁰

Také výklad o původu spojky *že* z partikule **gue* budí námitky (jde o partikuli jinak příklonnou a vyvíjející se jiným směrem); lze myslet na vznik *že* z *ježe, eže*.

Pozdější zobecnění *že* bylo v západoslovanských jazycích umožněno jistě i tím, že užití zesilovací partikule *-že* zde bylo omezeno (a byla již zpravidla pevně spjata se slovem, k němuž se přichylovala); volné užití adjunktivní zde není. Naproti tomu podoby *jež, jenž*, zčásti i *ež*, kolidovaly s relativy.

Spojky *že, ež, jež, jenž* se užívalo i ve větách příčinných a účinkových. Viz §§ 210—211, 220, 223.

Obsahové věty oznamovací s *by, aby, že by*

V obsahových oznamovacích větách vyjadřujících děj nějak modálně zabarvený plní v stč. funkci spojky kondicionál *by*. Je ohebný (stejně jako ve spojkách *aby, kdyby*) a klade se po něm vždy l-ové přičestí, takže s ním tvoří kondicionálový tvar slovesný.⁵¹ Ale proti normálnímu kondicionálu stojí až na ojedinelé výjimky na začátku obsahové věty a má zřejmě přízvuk (mohou po něm stát příklonky, srov. *neb sú se nenadáli, by se k nim navrátila* BiblOl Jde 13.15). To jasně svědčí, že tu *by* nabylo funkce spojovacího výrazu. Napomohlo k tomu i to, že se po stránce významové výrazně liší od obvyklého kondicionálu v samostatné větě oznamovací i v jiných typech vedlejších vět, kde vyjadřuje děj žádoucí nebo podmíněný. O hypotaktické povaze vět s *by* svědčí, že mohou za stejných podmínek jako věty s *že* býti anteponovány, např. *by Čechové děti jedli, Vlaši mniechu* DalL 47.30, pod. DalC 92a; *a protože Najam, by jej král měl připásti, zvědět nemohl* CestMil 53a (propter quod Nayam de eius occursa

⁵⁰ Proti výkladu *že, ež, jež* z interjekce se staví B. Havránek; hlavní překážkou jsou mu uvedené alternace (K hist.srov. studiu 80).

⁵¹ Nenašel jsem žádný jednoznačný doklad, v němž by bylo samotné *by* bez l-ového přičestí, takže bychom v něm mohli vidět aorist slovesa *býti*. Rozlišení kondicionálu minulého a přítomného nebylo v stč. ještě jasně provedeno (srov. § 246), takže tvary typu *bych řekl* mohly mít i platnost minulou: *nikdy nečteme, by kdy které vojsko... s takým neštěstím i nesnázi z lodí na břeh nepřátelský vystúpilo, jakož tuto se přihodilo* TrojD 117b. Srov. ještě § 130.

praescius esse non potuit). Je to však jev velmi řídký, daleko vzácnější než u vět se spojkou *že*.

Vzhledem k větě řídicí plní obsahové věty s *by* stejné funkce jako věty s *že*: nejčastěji jsou to věty předmětové, řídicí podměťové nebo přívlastkové, ojedinele přísudkové nebo doplňkové (zřejmě sekundárně a s cizím vlivem). Srov.:

věta podmětová: *nezdá mi se, by vlastná máte... kde takú věc obdiržala* AlxM 56; — věta předmětová: *ktož se vínem podpil směle, mnít, byt měl za sto hriven směle, mnít sám, byt byl pravý vítěz* Svár 380—381; — věty přívlastkové: *nenie toho zvieřete, by přes rok počna svůj plod nosilo neporodě* ŠtítVrť 258 (významově se blíží větě účinkové); *nebo jsú neměli čáky k němu, by co již mohlo spomoci jemu* Svár 229; — věty přísudkové: *kto je, by to mohl věděti, kto by byl otec jeho* ŠtítVrť 174 (G); *kto jest, by nebyl dlužník* HusErb 2. 390 (G) (jsou též blízké větám účinkovým); — věty doplňkové: *a to by prvá vada hubené chlúbě. A ta se jemu nezdáše, by škodná byla, ani jie chtieše tbáti* OtcB 7b; *blázní byli, praviec mnohé lidi, by bozi byli* ŠtítBarl 170a; *keř Mojžěšov... zdáše se, by hořal, ale...* Mat 15b.

104 Obsahových oznamovacích vět s *by* se v stč. užívalo k vyjádření děje, k jehož reálnosti měl mluvčí nějakou výhradu. To se odráží i v okruhu sloves a jiných výrazů, po nichž se tyto věty kladly: jde převážně o slova s významem domněni, zdání, pochybnosti, anebo o výrazy záporné, popírající platnost děje věty obsahové. (Srov. s tím podmínky, za nichž se užívalo vět s *že* — § 97.) Rozhodující však byl postoj mluvčího k sdělovanému obsahu. Věta s *by* byla např. na místě i po slovese s významem tvrzení, jestliže mluvčí považoval obsah tvrzení za nepravdivý. Na druhé straně se neužilo věty s *by* třeba po slovese *zdiati se*, nechť-li mluvčí podtrhnout nereálnost děje, ani po slovese záporném, šlo-li o popření reálného děje (v. § 98). Z toho vidíme, že ve větách s *by* šlo o vyjádření postoje mluvčího k obsahu závislého sdělení. A na pozadí vět s *by* měly modální funkce i věty s *že* — signalizovaly podávaný obsah jako reálný. V dnešní češtině jsou naproti tomu neutrální a k vyjádření postoje mluvčího stačí zpravidla uvozovací výraz ve větě řídicí (srov. § 82).

Okruh modálních významů vyjadřovaných větami s *by* byl ve XIV. stol. poměrně přesně vymezen:

a) Vyjadřoval se v nich obsah domněnky, zdání, naděje. Příslušné výrazy ve větě řídicí byly většinou kladné, ale mohly být i záporné (záporné *nezdieti se* apod. přechází však významově do druhé skupiny — znamená totiž obvykle „pochybovatí“). Nejčastější je tu sloveso *mnieti*. Např.:

zda mníš, by v tej čsti stál dlúho? LegJid 227; *nechtě, by se kto domněl, by v čem své moci zapomněl, káza...* AlxV 958; *a před Děvin se brachu, mniece, by dievky měchýřem zahnali, a mniece, by jich na hradě nedočekali* DaL 10.15—16, pod.

DaL 18a; *židové byli by ji ukamenovali, domniece se, by byla počala z cizoložstva* Mat 16b; *hrdýť nemož poslušen býti, nebt mní, by on sám najlépe smyslel* ŠtítSáz 37b1; *zdáše mi se ve sně, bych syna urodila velmi nepokojného a zlostného* PasMA (Výb 200); *zdáše se jim, by nic kráše na všem světě nesvítalo, ani v květu prokvítalo, než ta panna* LegKat 220; *a já jsem se nadál, bych já tě slovútně za muž dal* PasMA (Výb 528); *co se my chceme nadieti... by nám nebylo trpěti něco?* Štít Svát 235a1; — *nemni, synáčku, byt tu milost hospodin s tebu pro mě neduostojného učinil* PasMB (Výb 531); *nerodte mnieti, bych byl přišel, abych zrušil zákon nebo proroky* Mat 65b; *nemiením, by bylo přehlédati zřejmě proti bohu* ŠtítSáz 48b2.

b) Vyjadřoval se v nich děj přijímaný s nedůvěrou: o čem mluvčí pochybuje, co se mu nezdá, čemu nevěří, nebo co neví. Ve větě řídicí jsou zpravidla slovesa záporná. Např.:

a tak dívne rácho jmieše, jakž mi se nezdá nikake, by kdy člověk vídal také AlxV 892; *ni co jiného úfáše, by viec milovati mohla* Hrad 30a; *vyšli jsú z té naděje a z toho čakánie, by jměl spasitel přijíti* ŠtítSvát 18b1 (řídicí věta je smyslem záporná: „přestali očekávat“); *ve všem ženském pořiedě nechtie, by kde taká [krasavice] byla* LegKat 271; *nesnad bych již tomu věřil, by nynie která bez omyla tak věrněj milosti byla* LegKat 2354; *by omen přál jeho dietěti, tento nevěří, a tento mní, by druhý před ním kradl pro své děti* ŠtítSáz 30a2; *ale byšta bratry byla, to nevědiešta* PasMB (Výb 526); *i počě po ostrvách v hrad lézti, neb se nemože nikoho dovolati, a by v něm kto byl, nemože znamenati* DaL 38.12, pod. DaL 73a.

c) Vyjadřoval se v nich děj, který mluvčí považuje za nemožný, kterému nemůže uvěřiti. Jde o souvětí silně citově zabarvená, s řídicí větou zápornou (nebo aspoň smyslem zápornou); věta obsahová má vždy funkci podmětovou. Např.:

zlé by nebylo popraveno, to nemož býti Túl 72a (malum impunitum esse non potest); *kak by to mohlo býti, by mi böh chtěl hříechy odpustiti?* MastDrk 94; *hlédaj, móžeš-li v které zemi to uzřieti, by cizozemcě při sobě měli a v svú radu je púštěti* DaL 102.11; *na světě nenie slyšáno, by kto otevřel oči slepce urozeného* EvOl J 9.32 (237b) × EvZim *že by*, BlahNZ *aby* (quia quis aperuit oculos).

d) Vyjadřovalo se v nich, že jde o falešné tvrzení nebo nepravdivý děj. V řídicí větě je sloveso kladné, když jde o reprodukci něčího nepravdivého tvrzení, anebo záporné, popírá-li v ní mluvčí pravdivost sdělovaného děje. Např.:

i mluvie to sprostni dědi, by jej tehdy [měsíc při zatmění] jedly vědi AlxV 2353; *[Boleslav] jě se na lidi volati, by jeho bratr chtěl zabiti, je se žalovati* DaL 30. 50, pod. DaL 56b; *zatiem kázala toho dietěte tajně chovati, a pořekši se, by byla těžka dietětem, toho léta podlé času, by dietě jměla, proněsti kázala* PasMA (Výb 201); *ty pravíš, bych já blúdil, ale svého nic nesúdiš* LegKat 1315; *kterak pak dieš, by tvój čas byl?* ŠtítSáz 94b2; *pakli by kto obžalován byl, by jej choval, a on se k tomu neznal* ŘádZem 49 (Výb 783) (zde jde o neprokázanou obžalobu);

nevizu, by kto vás pravú i svirchovanú žádost k nebesú(m) jměl Túl 33a (non

video, quod aliquis vestrum vera et perfecta cupidine caelestium teneatur); *hi jeden z vás nevěř tomu, bych tuto věc sám o sobě zamyslel* AlxB 319; *nikdy* <n> *eviděti, by smál, ani kdy s die(t)kami več jh(rál), jedno...* Hrad 2a; *neměj tohoto domyslu, by mně jiesti nebo píti aneb který pokrm žiti dávali od dvora tvého* LegKat 2676; *neb jest nikdy neslycháno, by šel déšť v těch krajinách* OtcB 105a (fuisse autem illic pluviam nec aliquando quidem auditum est).

e) Zřídka a teprve v pozdějších památkách se užívá vět s *by* po větě záporné, v níž se pouze popírá, že mluví nebo někdo jiný pronesl nějaký výrok nebo měl nějakou myšlenku nebo něco vykonal, aniž se zaujímá stanovisko k platnosti tohoto výroku. Srov.:

jest-li v tom který hříech jměla, nepřím, by toho nesděla Hrad 33b (si hoc peccatum est, negare non possum, quin ipsa faciebat hoc); *my nedieme, by naši ciesaři někteří proto byli šťastni, že jsú dlúho a mocně panovali* ŠtítSáz 86a2; *ty tři vdovy byly sú pohanky a nerozuměly jsú, by z vdovstvie byla duši věčná odplata* ŠtítSáz 39b1.

f) K vyjádření nezaručené zprávy, k tlumočení cizího mínění užívalo se v stč. vět s *by* jen ojediněle, např. *ještě stojí u svatého Víta noha sviecnová, pravie, by byla diela Šalamúnova* DalL 47.54, pod. DalC 93a; *tak praviechu, by se v téj zemi také dítě neurázalo* ŠtítBarl 9a. Normálně se zde užívalo indikativních vět s *že* (v. § 98); „kondicionál cizího mínění“ je jev pozdější.

105

Jak jsme viděli, tvoří obsahové oznamovací věty s *by* již na počátku doby historické plně ztvárněný souvětý typ, mající zřejmě povahu hypotaktickou. Jsme proto při výkladu o jejich vzniku odkázáni na hypotézu.

Ani srovnávací pohled mnoho nepomůže, protože obdobné věty byly rozšířeny jen v polštině, a tam je v historické době už zastihujeme na pokročilejším stupni vývoje než v češtině. (Srov. *Słownik stol.* I, 181 a 12—13; Jar. Bauer, *Kilka uwag do hasel spójnikowych w Słowniku stol.*, *Język Polski* 38, 1958, 11—13; *Gramatyka histor.* 454—455, 466; O. B. Tkačenko, *Очерк истории изъяснительных союзов в польском литер. языке*, Kijev 1954, 12—14.)

J. Gebauer (*Hist. mluvnice IV*, 70) vykládá naše souvětí jako původně asyndetická: „výraz složitý pro plpf. *bych nesl* atd. béře se také za kondicionál, vtiskuje se do významu *ferrem, feram a tulissem, tulerim*.“ Při změně pojetí béře se *bych* za pouhou spojku kondicionální = *ut, si, quod...*, *aby, kdyby, že, že prý* atp. „Tím způsobem souvětí souřadné změnilo se v souvětí podřadné.“

Také Fr. Trávníček (*Skladba* 59—61) vychází z aoristové platnosti *bych*: souvětí *ty pravíš, bych já blůdil* znamenalo „ty pravíš, já jsem bloudil“. Přítomná platnost se zde ujala vlivem vět pracích, účelových a podmínkových, v nichž minulé platnost zanikla.

Takový vývoj *by* byl musel nastat už v značně odlehle době předhistorické, protože v převážné většině dokladů nemá už *by* s l-ovým přičestím platnost minulou (ta je velmi řídká), nýbrž přítomnou nebo i budoucí (přesněji *bychom*

měli mluvit o předčasnosti, současnosti a následnosti). Kromě toho se zde neužívalo samotného *bych, by...* jako spony, nýbrž pravidelně jen spolu s l-ovým přičestím *byl*, např. *mněl, by bylo něco dobrého* Trist (Výb 384) (srov. naproti tomu *a kdy by syn buoží již křštěn, na tom místě vynide z vuody* Mat 40b). O nedostatku minulé platnosti vět s *by* svědčí i to, že nastupují na místo konstrukcí s přechodníkem *přít.*, např. *mníš se kúpe u Vltavě?* DalC 98b × DalL 50.33 *mníš, by se kúpal u Vltavě?*⁵² Nevysvětleno zůstává omezení vět s *by* na souvětí modálně zabarvená — z reálné platnosti minulé *by* se byly mohly rozšířit i do souvětí typu *to se jest ukázalo, jež byli všickni vieru potratili* Pas.

Snad bude na tyto otázky možno odpovědět po prozkoumání vzniku, vývoje a významu slovanského kondicionálu. Není vyloučeno, že se zde použilo již hotového kondicionálu jako výrazového prostředku pro nereálný děj (stáří kondicionálu nám dosvědčuje stsl. *bimъ // bychъ*), nebo že kondicionál aspoň určil směr významového vývoje našeho souvětého typu.

Pro další vývoj obsahového souvětí je charakteristický ústup oznamovacích vět s *by*. Byl to proces velmi složitý, ale pokusíme se jej načrtnout aspoň v přehledu.

Příčin ústupu vět s *by* bylo jistě několik. Předně se jistě uplatnilo to, že *by*, které ani nebylo skutečnou spojkou, bylo mnohoznačné: zobecnělo v ireálných větách podmínkových (v. § 246), uvozovalo obsahové věty zádací (§ 128) a příslovečné věty účelové (§ 231), zčásti též účinkové (§ 212) a příčinné (§ 222). Při sílící tendenci odstranit disparátní užití základních spojek, kterou pozorujeme od konce XIV. stol., bylo obecně zatlačováno i *by* prostředky výraznějšími a speciálnějsími. Je pochopitelné, že nejsnadněji ustupovalo právě v našem typu souvětí, protože zde bylo významově nejvíce vzdáleno od jiných funkcí kondicionálu. Základní obsahová spojka *že* v této době zřejmě již ztratila významový odstín spjatý s jejím vznikem, a mohla pronikat i do vět s dějem podávaným jako nereálný.

K odstranění obsahových oznamovacích vět s *by* se nabízely tři možnosti: 1° nahradit je indikativními větami s *že*; 2° zaměnit *by* spojkou *aby* (převazuje nad *by* a nahrazuje je ve většině hypotaktických typů); 3° dodat spojkou *že* a ponechat kondicionál. A skutečně pozorujeme, že se všech využívá.

Koncem XIV. stol. a v XV. stol. se *by* drželo, ale vedle něho se stále častěji objevují souznačné věty s *že, aby* a *že by*, a to zpočátku bez výraznějšího významového rozlišení. Srov.:

Věty s *by*: *mniechu, by je nadstúpila žalost smrtedlná* Trist (Výb 385); *a tu jistú modlu na čistém místě postavie a mnějí, by také ten jejich buoh měl ženu a syna* CestMil 43a (credunt autem ipsum habere uxorem ex filium);

⁵² Zastupovaly však jistě i přechodníky a jiné konstrukce vyjadřující děj předčasný, např. *mniech ztepa všě kniežata, proto mi dána pravá otplata* DalL 40. 17, pod. DalC 78a; *jehož smrti žělta, toho otnesena mněla* Hrad 28b (nunc dolebat ablatum).

106

potom zdáše se jemu, by ten obraz nesl některaký list v ruce TrojD 169b (odstín a); — po vše časy v noci loviece, nemuožem jisti býti, bychom jednoho ku pokání ulovili ChelčSif 5b; a to se ovšem nepodobno zdálo, by který člověk mohl býti, ješto by měl sto ok CestMil 89b (impossibile videbatur omnino, ut quisquam hominum esset) (odstín b); — zabili sú Pána Ježíše, pravice, by se rúhal Hus Svatokup 113a; aniž muožeš říci... byť naše vojsko bez tvé rady nemělo býti vedeno i pracováno TrojD 138a (odstín d); — žádněj péče nemajíce, by se jim co mělo přihoditi CestMil 53b (odstín e).

Věty s *že* nastupovaly po slovesech kladných: a tu modlu, kteráž více ruk má, mnějí, že věčšie moci jest CestMil 102b; a takto se toho domním, že mu sama pověděti musím Trist (Výb 387); on vecé: Kohož lidé navštěvují, toho světi andělé navštěvovati nebudú. A protož ti, ješto tu okolo přebýváchu, mějiechu za to, že jeho andělé často navštěvováchu OtcB 111a (fama vulgaverat sanctum illum ab angelis visitari); úfám u milého boha, že jej vždy ohlédám a v tom nic nebudu oblízena OtcB 66b (confido in deo meo, quia videbo illum) (odstín a); — v tom také rúhaní jsú, kteříž praví, by papež byl buoh zemský... a kteří praví, že on muož proti zákonu božiemu jiný ustanoviti HusSvatokup 112b; bohuóv svých obrazy velmi černí, praviece, že všickni bohové jsú černí i všickni svatí CestMil 112b (odstín d).

Věty s *aby* se šířily po slovesech kladných i záporných: i mněla tato žena, aby inhed, jakož by z mrtvých [Kristus] vstal, tak by (!) na tomto světě kraloval Mat 314a (putavit eum mulier post resurrectionem illico regnaturum); [Alexander] kázal sobě oběci s modlitbami učiniti... maje za to, aby bohem byl TkadIS 11a (odstín a); a odkad mně jest to, aby přišla matka pána mého ke mně? EvOl L 1.43 (208b), pod. BlahNZ × EvZim že jest přišla (et unde hoc mihi ut veniat) (odstín c); — a nepraví [Kristus], aby svú duši dal za všech vykúpenie, ale za mnohých vykúpenie Mat 316a (non dixit animam suam dare pro omnibus, sed pro multis) (odstín d).

Věty s *že by* šíří se hlavně po slovesech kladných: páni mněli, že by tudy znikli zlého podání, a druhé mněli, by oni lépe podávali! HusSvatokup 153b; mnoho dělajíe prací těch, o nichž se domnievají, že by radosti nebeské za ně hodni byli ChelčSif 2b; ačť se někdy něco v nich zdá, že by zlé nebylo, avšak vždy nějaká lež při tom jest ŠtítSáz 50a1; a Saraceni nadiechu se, že by inhed měl vešken sklep toho kostela padnutí CestMil 29b (a saracenis per consequens ruina totius ecclesiae sperabatur) (odstín a); — i neuvěřichu židové o onom, že by slep byl a viděl... EvZim J 9.18 × EvOl, BlahNZ by; aby... prosili papeže od něho, aby k němu sto mudrcuov křestanských poslal, jenž by uměli rozumně a múdře ukázati jeho mudrcóm, jest-li to pravda, že by viera křestanská byla nejlepší mezi všemi a že by bohové tataršči byli dáblí a že by oni i všicky jiní na vzhod slunce byli sklamáni v modlení svých bohuóv CestMil 6b (si verum erat, quod christianorum fides esset melior inter omnes et quod dii tartarorum essent daemones et quod ipsi et orientales alii erant (!) decepti in suorum cultatione

deorum) (odstín b); — on se křestanem povědě a pústenníkem, a jméno zjeví, že by Barlaam říkali jemu ŠtítBarl 138b; súde... neshřeši vydada súd tak, jakž jest doveden, neb ne on jej zabie, ale ti, kteříž jsú naň dovedli, že by on zlý byl ŠtítSáz 76b1; tací vyznávají, že by boha znali, ale skutky zlými zapirají Hus Svatokup 110b; dva listy falešná složili, na nichžto bylo psáno, že by Palamides s Trojanskými o zradu řečskou skrytě jednal TrojD 162a (odstín d); — nebo ještě neumějiechu písma, že by musil on z mrtvých vstáti EvZim J 20.9 × EvOl že musil (odstín e).

Znatelně narůstá užití vět s *že by* k vyjádření cizího mínění nebo nezaručeného sdělení: protož pověst jeho po všem království běžéše, že by mistrný lékař byl, a mnohým od jich nemoci že by pomáhal GestaB 2b; křivda k němu se přitoči, po všech zemiech list potoči pravieci, že by v jednom slově všicek je byl lid v hotově Baw 16a; to jisté město veliký kám na jinú stranu řeky přestavil, neb jest od hvězdárúov slýchal, že by někdy po budúcích časiech mělo by (!) se jeho ciesařství protiviti CestMil 58a (quia ab astrologis didicerat, quod imperio eius futura rebellis erat); i pověděchu jemu, jež by Ježíš nazaretský šel EvOl L 18.37 (220b) × EvZim, BlahNZ že jde (dixerunt autem ei, quod Iesus Nazarenus transiret); když uslyšal Ježíš, že by Jan zrazen byl, jide do Galilee EvOl Mt 4.12 (214b), pod. BlahNZ (cum autem audisset, quod Iohannes traditus esset, secessit in Galilaeam). Zde jde o nový jev (nikoli o nástup *že by* na místo *by*); zdá se, že se tu uplatnil vliv lat. konjunktivu.

Vcelku lze shrnout, že kondicionálové věty si udržely zhruba původní rozsah, jen dostaly zčásti nové spojky (*aby, že by*); vedle toho se šíří indikativní věty s *že*. Na užití té nebo oné spojky začala mít vliv kladná nebo záporná podoba řídicí věty. Kromě toho se šíří věty s *že by* nad původní míru a začíná se rýsovat jejich nové využití k vyjádření nejistého sdělení.

Od sklonku XV. stol. až do stol. XVII. proniká v obsahových větách 107
oznamovacích nová vnitřní diferenciacie: vedle reálných vět s *že, ano, an* + indik. a dále trvajících kondicionálových vět vyjadřujících domnění a nepravdivý nebo popřený děj se nově ustalují jako výrazný typ věty vyjadřující nezaručenou zprávu nebo cizí mínění. Toto rozlišení nastalo zřejmě jen v jazyce spisovném, popříp. v kulturní podobě jazyka mluveného; nezasáhlo však asi lidová nářečí. To je pochopitelné, neboť šlo o vývoj podnícený zvenčí — vlivem latiny. Spisovný jazyk tento podnět přijal, protože k tomu měl vnitřní předpoklady.

Ve větách vyjadřujících domnění, pochybnost a nepravdivý nebo popřený děj se při řídicí větě kladné dále šířila spojka *že* + indik. a skoro úplně vytlačila spojky kondicionálové. Např.: *neboštík domnievaje se, že bezpečnější před střelbou bude, za ní [kotvou] se položil* CestPref 265; *vy (prý) mníte, že sou praví křestané, však sou zhola pohané, vodou omáčení* BlahPůvod 4; *či mníš, že se darmo po světě toulati volno?* KomLab 214; *tu se zdálo, že nás*

proti nám jdoucí neb poboční vlna příkváci a hned na místě potopí KomLab 216. Vedle toho se kladlo i že s kondicionálem: *myl sme za to měli, že by ty již toho zapomenul* Malř 60 (T); *ona domnívajici se, že by zahradník byl, řekla jemu* BlahNZ J 20.15 × EvZim *mniecei, by*, pod. EvOl (illa existimans quia hortulanus esset); *lidé... budou se domnívati, že by blud byl* BlahPůvod 11; *pohané... to velmi nesli těžce, pravice, že by sobě Bořivoj peleš udělati dal, aby se v ní před lidmi schovával* Háj 64b.

By se drželo po řídicí větě záporné ještě v XVI. stol., ale stále více ustupovalo *aby* (popříp. *že by*); v XVII. stol. jsem je již nezachytil. Srov. *proto sem nemuohl znáti, by [poturčenec] co lepší byl než jako prvé* CestKabK 2a; *nezdá se, by co bylo u něho [božího hrobu] opravováno* CestKabK 15b; *a nezdá mi se, by se co na nich rodilo [na horách tureckých]* CestLobk 52a; *a žádný tomu živý neuvěřtí, ktož toho nevidí, by tak přemisterné dílo ruka člověči udělati mohla* CestLobk 7a; *kdo by chtěl, mohl by s sebou peřiny vzíti, ale mezi námi nevím, by je byl kdo měl* CestPref 48; *mnozí toho nesoudí, by to co neslušného bylo* BlahGram úv.; *kázal jim město jedno... obořiti, tak aby znamení tu nezuostalo, by město bylo* Háj 75b.

Aby bylo obecně rozšířeno po řídicí větě záporné nebo aspoň smyslem záporné (se slovesy *pochybovati, odpírati* apod.). Např.: *kteříž snad sobě toho nemyslí, abych v takové vuoli byla anebo v úmyslu, jakož jsem* HynRozpr 220a; *neb nehádám, aby Boží hrob takový spůsob měl zevnitř toho času, když tělo Krysta Pána do něho bylo položeno, jak nyní má* CestPref 112; *však nepamatuji se, abychom kdy na čem jistém zůstali* BlahPůvod úv.; *nevěřím, aby v moři a v jakýchkoli řekách co chutnějšího a lahodnějšího nad ni [rybu] najíti se mohlo* CestBras 18b; *kdož tedy říci může, aby to z Boha nebylo, což boží pře hájí?* BlahPůvod 11; *otec můj i matka má již nemají naděje, aby mne uzřeli* BiblKral Tob 10.9; *nikoli tomu nevěřím, aby ta těžká zimnice tebe tak lehce ostati měla* Háj 74a; *tu nařikati na sebe i vůdce své počnu nevěře, aby živu zůstati možné bylo* KomLab 216; *nevidím nic, aby jim barvy... co přibývalo* KomLab 221; *nevěděli, aby kradený takové obilí bylo, ale ta Mandalena věděla, že jest takové obilí kradené* bylo Chlum 107b — 1622 (O); *já pochybuji, abyste ráčili ode mne všechny psaní dostati, neb jsem častokrát psal* ČernH 11; *aby to pravé býti mělo, někteří odpírají* Veleslavín (Z) (odstín b); — *oznánil jim, že jemu to možné není trpěti, aby se lidé tak hanebně měli puovodem jeho matere vespolek mordovati* Háj 69b; *ach nemožné jest, díťm já, aby ta věc na dobré vyšla s těmi obyčejí* KomLab 217; *nebo aby potěšení pravého poživali, možné není* KomLab 280 (odstín c); — *aby je [lidí zabité] z šatův jejich svláčeti j měl nebo zakopával, to pravda není* Chlum 127b — 1625 (O); *aby tento Jan Malej mimo to, co dobrovolně vyznává, ničímž více neměl vinen býti, toho mu se nemůže věřiti* PardA 213b — 1590 (O) (odstín d).

Také sem pronikalo *že by*: *ale lid nevěděl, že by odšel Jonata* BiblKral 1 Rg 14.3; *nedomnívejte se, že bych přišel rušiti Zákon anebo Proroky* BiblKral Mt 5.17 × Mat 67b *nerodte mnieti, bych byl přišel zákon zrušiti nebo proroky.*

Vcelku vidíme, že se modálně zabarvený typ obsahových oznamovacích vět, dříve jednotný, rozpadal na dvě části podle toho, byl-li v první větě zápor nebo nikoli: po řídicí větě kladné převládly věty s *že*, popříp. *že by*; po řídicí větě záporné se udržely věty s *aby*, které nastoupily na místo vět s *by*; i sem však pronikalo *že by*.

Obsahové věty vyjadřující nezaručené sdělení měly pravidelně *že* s kondicionálem: *a tak sem slyšal, že by na té hoře zabil Kain Abele a že ten kostel na památku toho ustaven jest. A to nám pravili křestané i arapi, že by se tu najprvnějše vražda stala* CestKabK 10a; *kteřížto prsten praví býti, že by byl svatého Marka* CestLobk 15b; *toto jsem proto tuto napsal, že někteří praví, že by Boží hrob, který nyní jest a se ukazuje v Jeruzalémě, nebyl ten pravý* CestPref 117; *tu někteří o nějakém divu praví, že by se stal, ale o tom žádný z těch, kteříž přítomni byli, psaného nic nepozůstavil* BlahPůvod 8; *slyšal jsem, že by Neklan kníže zemi tuto zpravoval toho času, když sem já sem všel* Háj 66a; *někteří kronikáři piší... že by on Boleslav také byl všel tajně do přibytku, kdež sv. tělo ležalo* Háj 74a; *kdosi o tom psal, že by mořské laštovice blízko klauzy moře Magellanicckého vidány byly* CestBras 16b; *víš, jakýť jsou zde noviny nejistý, i taky praví, že by měli sem soldáti... přitáhnouti* ČernZ 10; *já sem slyšel u nejvyššího Colloredy, že by... nepřítel ku Praze táhnouti měl* ČernH 11.

V XVI. a XVII. stol. šířil se však mnohdy kondicionál v obsahových oznamovacích větách i nad tuto míru a pronikal do vět s obsahem zcela reálným. Např. *uzřev, že by oklamán byl od mudrců* BlahNZ Mt 2.16 × EvZim *uzřev, že jest oklamán*, pod. EvOl (videns quoniam inlusus esset); *znamení rychlé podle obyčeje dal, že by pět šifů viděl* CestBras 14b. Jde tu o šíření kondicionálu ve vedlejších větách po vzoru lat. konjunktivu; v obsahových větách oznamovacích však nenabylo takového stupně, jako v jiných typech vedlejších vět, a načrtnutá diferenciace jím nebyla zastřena. U některých autorů vystupuje zvláště zřetelně.⁵³

Když pominul tlak latiny a byla přerována tradice spisovného jazyka, ustupovalo i užívání kondicionálu ve větách obsahových. V živé mluvě se podle svědectví archaických nářečí vůbec nerozvinul „kondicionál cizího mínění“; byly v ní však věty s *aby* po záporných slovesech ve větě řídicí a vyjadřovaly modální odstíny, naznačené v § 104 v odstavcích a—e; nejčastější je odstín b. K modálnímu zabarvení však přistoupilo i zabarvení citové. Srov. *mňe aňi nenapadlo, aby Janek už přešil z vojne císařov.* (Malovaný); *gdopak by byl pomyslél, aby do rána už byla neboškó slavkov.* (Gregor); *nepamatuju, abyzme*

⁵³ O šíření konjunktivu ve vedlejších větách za humanismu informuje na základě srovnání tří textů novozákonních VI. Kyas, *K latinismům humanistické češtiny*, rukopis. sborník k 70. narozeninám prof. Fr. Novotného, Brno 1951; v. též Jar. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny*, Čsl. přednášky 93. O vlivu latiny na syntax češtiny v XVI.—XVII. stol. v. B. Havránek, *Vývoj spis. jazyka* 50n.

m'eli dochtora mor.slov. (Chloupek); *prvej nebilo, abi jél do nemocnice* ibid.; *nevjeřili zme, aby už mjeli po žňách hranic.* (Skulina). Méně časté jsou zřejmě věty s *že by* (mimo věty s dějem podmíněným nebo žádaným), např. *zdálo se jim, že by přynesla málo do gruntu hranic.* (Skulina).

Nová spisovná čeština přejala s repertoárem syntaktických prostředků ze XVI. stol. i hypertrofii kondicionálu v obsahových větách.⁵⁴ Postupně se ho však zbavovala a blížila se k dnešnímu stavu, naznačenému v § 82. Ve srovnání s východními dialekty je charakteristické, že ve spisovném jazyce bylo zatlačeno *aby* i po větách záporných s výjimkou citově zabarveného typu *c (není možné, aby to byla pravda)*; místo toho se rozšířilo *že* s kondicionálem, ovšem jen jako prostředek fakultativní.

Závěr

109 Složitý vývoj obsahových oznamovacích vět, který jsme sledovali, je odrazem vývoje spisovného jazyka vůbec a souvisí úzce s jeho zdokonalováním, aby mohl plnit rostoucí úkoly.

Ve XIV. stol. se setkáváme se značným množstvím spojovacích prostředků tvarově neustálených a významově zatížených svým původem. Jsou to cito-slovce *nali, ano (an)*, předcházející ve spojce, ale uvádějící jen názorně představovaný děj. Jsou to původní tázací zájmena *kako* a *kaký* ve větách zvolacích. Jsou to již jasně hypotaktické spojky — řídké a ustupující *jako*, které má přitom nejširší oblast užití, pokrývá celý typ; základní spojka *že* (v různých podobách — *ž, žež* — a s řídkšími variantami *ež, jež, jenž*), která je však omezena jen na vyjadřování dějů reálných; ve spojkou stlačený kondicionál *by*, uvádějící děje domnělé, popřené apod.

XV. stol. přináší zjednodušení: hyne *nali*, zanikají varianty spojky *že*, sblíží se věty s *jak/o/* a s původ. *kak/o/*, nahrazeným *jak/o/*. Ale v souvislosti s výrazovými potřebami (a ne bez cizího vlivu) se konstituují věty doplňkové s *an* a obohacují tak soustavu obsahových vět. Spojka *že* se zbavuje omezení, kterým byla poutána — začíná se jí hojněji užívat i při dějích nereálných, domnělých apod. Hranice mezi reálnými a modálně zabarvenými větami se přesunuje, dochází k vnitřnímu přeskupení výrazových a významových typů v rámci obsahových oznamovacích vět. Složité úkoly, před něž je stavěn spisovný jazyk za humanismu, vedou k novému využití kondicionálu, zčásti podle vzoru latiny. Vládnoucí postavení spojky *že* se posiluje — stává se v obsahových větách oznamovací takřka univerzální spojkou, stmeluje celý souvětý typ. V novém jazyce se tento vývoj, spojený s diferenciací od jiných souvětých typů, dovršuje: *že (že by)* vytlačuje skoro úplně *aby*. Tím je vlád-

⁵⁴ Srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 564n.; M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 316 n.

noucí pozice spojky *že* dále posílena. Může stát ve všech typech obsahových oznamovacích vět, a všechny ostatní spojky cítíme jako její varianty. Po vytlačení *aby* se oznamovací věty jasněji odlišily od žádacích (a účelových).

OBSAHOVÉ VĚTY TÁZACÍ

Jsou to věty, které vyjadřují vlastní obsah toho, co je ve větě řídicí označeno jako otázka, výzva k odpovědi, nedostatek vědomostí o něčem apod. Jako věty samostatné by měly povahu tázací — jsou to vlastně závislé otázky. Připojují se tázacími částicemi, zájmeny nebo příslovci.

Můžeme je rozdělit stejně jako samostatné otázky na zjišťovací a doplňovací.

ZJIŠŤOVACÍ OTÁZKY

Zjišťovací jsou ty otázky, v nichž se ptáme na platnost nějakého obsahu, žádáme o jeho potvrzení nebo popření. Vytvářejí souvětí s větou, která nás informuje o tom, kdo a za jakých okolností otázku klade, komu tane na mysli, kdo nezná správnou odpověď apod. Jako vedlejší věty nemají vlastní modální platnost a vlastní intonaci, proto se připojují vždy tázacími partikulami, vyjadřujícími jejich prvotní tázací ráz. (V samostatné zjišťovací otázce stačí k vyjádření tázací platnosti intonace, proto se v dnešním jazyce normálně tázací partikule nekladou. Užívá se jich jen v otázkách citově zabarvených — mají tedy funkci citovou.) Ve spisovném jazyce máme partikule *-li, zda, zdali*, v obecné češtině též *jestli*, např.: *Čekal, půjdou-li z nádraží lidé Olbracht; Babička se musela jít podívat, zdali se jim [psům] příliš neublížilo Němcová.*¹

V jazyce starém se uvozovaly závislé zjišťovací otázky částicemi *li* (zřídka s apokopou *-i* v podobě *l'*) a *zda* (též v podobě *za, azda, zali, zdali*); v otázkách vylučovacích také *čili, či*. Ojedinele bylo do tázací funkce vtlačováno *ač*. Protože se týchž partikulů užívalo i v otázkách samostatných,² byl rozdíl mezi samostatnou a závislou otázkou méně výrazný než dnes — záležel především ve ztrátě tázací intonace a v přizpůsobení tvaru přísudkového slovesa větě řídicí (v osobě, částečně v čase a způsobu).

Mezi oběma základními prostředky, částicemi *li* a *zda*, byl snad kdysi výrazný rozdíl; jeho zbytky jsou v stě. ještě patrné: *li (l')* stává nejčastěji v konkrétních, reálných otázkách, v nichž bývá sloveso v indikativu; *zda (za, azda, zali, zdali)* stávalo zase častěji v otázkách vyjadřujících nejistotu, rozvažování,

¹ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 692n.

² Srov. např. *Milý otče, i nebylo-li to protívno, což jest ten stařec tobě řekl?* OtcB 71b.

někdy s odstínem přací — v takových otázkách bývalo přísudkové sloveso v kondicionále. Je zde tedy jistá obdoba k rozdílu mezi obsahovými oznamovacími větami s *že* a s *by*, ale daleko méně konsekvantní. Odchytky jsou oboustranné; později (zejména v XVI. stol.) v souvislosti se šířením kondicionálu ve vedlejších větách kondicionálových otázek s *li* přibývá. Srov.:

li s indikativem a s kondicionálem: počť *Smila tázati, umie-li zlato plavati* DalL 76.34, pod. DalC 129a; *bóh s nebě sezřel na syny člověčie, aby uzřel, jest-li [člověk] rozumný nebo hledající boha* ŽaltWittb 52.3, pod. ŽaltKlem × BiblKral *byl-li by kdo rozumný* (si est intelligens); *a juž neviem, tba l' co tebe Hrad 32b; král toho káza zkusiti, móż-li to chlap učiniti* Hrad 95a; *a když přijide k svatému Antoní, tu jeho otázka, učinil-li jest, jakož jemu byl kázal* OtcB 67b (requisitus est, si fecisset, quod ei praeceperat); *neb nás sedm tovařiškuov pocestných k němu jdiechom a nevědčom, byl-li jest kterýžžák svěčený mezi námi* OtcB 4a × OtcAC *byl-li by; pokus sám sebe člověk, jest-li svědomie čisto a jest-li se mysl as a něco povzdvihla k bohu* ŠtítKlem 122a (G); *papež člověka, jehož nikdy nevidal. . . , nezná, dobrých-li jest obyčejov, aniž ví, hodí-li se tomu lidu, nad nimiž chce ho posaditi za biskupa neb faráře, aniž ví, přijme-li ho míle lid dobrý* HusSvatokup 128b; — *počť do Čech své špěhěře sláti, chtěl-li by kto proti královi vstáti* DalL 86a (96. vs.); *a chtěl-li by do Čech, jeho otázka* DalL 59.58; *i počť se pilně tázati, jměl-li by které dobré činy nebo skutky k spasení* OtcB 11 b; *a otázal jich, byla-li by to pravda* CestMil 14a;

zda /*t*/, *za*, *zdali* s indikativem: *chtě rád od něho zvědět, zdali kdy jest. . . učinil kterýž skutek milosrdný* OtcB 11b; *vizme, zdali ne pilnějie klanieme se bohatcóm tohoto světa, nežli pánu bohu* HusErb 1.68 (G); *pros boha, zdať snad odpuštěno bude tobě* HusErb 1.342 (G) (zde proniká význam přací); *ctný muži, rač mi pověděti, ač můžeš právě věděti, aneb zdali tvá milost jeho schovala, pověz mi, kde bych jeho optala* DivMar 33 (zde lze větu se *zdali* chápat jako podmínkovou k větě další); *protož nyní hledaj i přehledaj, zdali nalezeš biskupa, jenž by následoval Krista* HusSvatokup 149a; — s kondicionálem: *pro něžto veš hněv ochabi, mysle veždy na to, za by přišlo jmu s lepší příčinú* AlxBM 172 (zde proniká odstín přací); *ožídal sem, za by kto spolu žětal. . . , za by kto utěšil* ŽaltKap 68.21 (G); *inhead počť švec hledati, zda by mohl s kým v kostky jhráti* Hrad 124b; *protož se pokusili [duchovníci], zda by pochlebováním mohli jej lstivě obtéci* Mat 336a; *protož jeho oba spolu počesta prositi, zdaliť by je mohl smieřiti* Svár 405; *ptaje se všech, kteříž ho potkávali, zdá by kde ztraceného jeho vola viděli? Aneb zdá by slyšeli, že by jej kdo nalezl?* Ezop 167a³.

Přací platnost (popříp. účelová) převládla zřetelně např. v těchto dokladech: *raději chci tieže usilovati svýma rukama, azda bych tudy zbyl diábelského překáženie* OtcB 47a; *neb když sem vyšel, hledaje, zdá bych kde co uloviti mohl. . .* Ezop 118b. Srov. též § 132.

³ V Ezop se pravidelně píše *zdá* (s dlouhým á).

Zajímavé jsou i rozdíly v užití obou částic mezi památkami. V Alx uvozuje *-li* jen otázky přímé a v závislých je pouze *zda*.⁴ To připomíná stav v jazyce staroslověnském, kde se *-li* užívalo též pouze v otázkách samostatných (v závislých otázkách bylo obvykle *ašte* za řec. *si*).⁵ Je pravděpodobné, že to je stav původní (v Alx ještě jako reliktdochovaným): v psl. nabyla už partikule *li* funkce tázačí, ale v té době asi závislé otázky jako pevný typ ještě neexistovaly. Když se pak ustalovaly (dále se tak až v jednotlivých slovanských jazycích a z větší části asi až po vzniku spisovného jazyka), sáhlo se buď po partikuli jiné (v stsl.), anebo se použilo *-li* (např. v rušt.), anebo se užívalo *-li* i partikulí jiných. — V Dal⁶ je naopak *li* jedinou partikulí v závislých otázkách zjišťovacích — *zda* zde nenajdeme ani v závislých otázkách s kondicionálem. Snad to souvisí s prostým a hovorovým rázem jazyka této památky; závislé otázky se zde nevzdálily příliš od otázek samostatných. V HusSvatokup je jen jedenkrát *zdali* vedle devíti *-li*.

Partikule *-li* se v stč. kladla za výraz, který je jádrem zjišťovací otázky, a to i za jméno.⁷ (Dnes je možná jen u určitého slovesa.) Např. *jež vidíte páni, dobré-li jste rady* DalL 102.51; *velikou-li jsme my pak škodu naši střelbou Turkuom udělali a mnoho-li jsme jich postříleli, toho se věděti nemuže* CestPref 269; v. též citovaný doklad z Husa. — Dosti často stávala za sponovým *jest*; časem spojení *jest-li* ustrnovalo a měnilo se v tázačí partikuli, podobně jako v jiných kontextech v podmínkovou spojku (v. § 240). Ale význam slovesa *jest* se dlouho cítil, takže se ho užívalo jen v 3. osobě sg. a neužívalo se ho v jiné časové platnosti než přítomní. Srov. *a biskup spatře, jest-li rozumný farář neb třídník, měl by říeci. . .* HusSvatokup 164b × *shledají. . . , jsú-li mezi kacíři a mezi Antikristy položení* ibid. 138b; *aby se otázala, bude-li syn jeho živ* ibid. 176b. Spisovný jazyk se nové partikuli *jestli* bránil a spisovným prostředkem se nestala dodnes; je však běžná v nářečích i v obecné češtině. Jungmann ji zaznamenává bez literárních dokladů: *ptal se, jestli vstali* (z mluvnice Tomsovy); *zeptej se, jestli je doma* (Slovník I, 605). Je pravděpodobné, že k ustrnování *jest-li* docházelo paralelně se vznikem podmínkové spojky *jestli/že/* už v XV. až XVI. stol. (do této doby spadá i vznik spojkové funkce jiného tvaru spony — imperativu *buď*; v. § 69). Staré doklady jsem však nezachytil.⁸

Závislé otázky zjišťovací měly v souvětí podobné funkce a podobnou polohu jako ostatní typy obsahových vět. Nejčastěji měly platnost předmětovou, řidčeji přívlastkovou nebo i jinou, např. *také otázka jest, slušie-li přísahati na*

⁴ Zlomky legend a apokryfů a jiné nejstarší dochované texty neposkytují bohužel žádný materiál.

⁵ Srov. Jar. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, Slavia 26, 1957, 165—168. Je zajímavé, že stsl. *ašte* nabývalo stejné jako naše *zda/li*, *zdali* by též významu přacího nebo účelového. Viz tamtéž, str. 166.

⁶ Zkoumal jsem po té stránce DalL ve srovnání s DalC.

⁷ Byl tu podobný stav jako v dnešní ruštině. Srov. Bauer-Mrázek-Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny II — Skladba 369*.

⁸ V Hodurové a Horákové vydání Milionu (str. 29 ř. 20) čteme *jestli je to pravda*, ale jde zřejmě o omyl — v diplom. vydání Práškové zde je pouhé *jest-li to pravda* (CestMil 6b). — Podobně jako v češtině vznikala tázačí partikule *jesli* v polštině. Srov. H. Safarewiczowa, *O pochodzeniu i użyciu wyrazów jesli, jezeli v języku polskim*, Wilno 1937, 76—82. Naproti tomu v ruštině k takovému vývoji nedošlo (je tam jen podmínkové *jesli*, nikoli tázačí).

stvoření HusErb 1.103 (G); *dosti byla sprostná rada, za by juž, sě boje hlada, předsě tamo netáhl hlúbe* AlxV 2301, pod. AlxH 332. Stávaly za větou řídicí a jen zřídka před ní: *v odění by na voři seděl a na všě by strany hleděl, nepřátel sě ostríehaje, skóro-li vyníknú, ždaje* DalL 50.38 (ale DalC 98b má *nepřátel sě ostríehajě, skóro-li vyníknú z hájě!*); *a chtěl-li by do Čech, jeho otázka* DalL 59.58.

113

V překladech biblických textů, které byly pod silným vlivem latinské předlohy, bylo někdy vtlačeno do funkce tázací partikule i *ač* jako stálý ekvivalent lat. *si*. Samostatnější texty však mají na paralelních místech *li*. Např. *i viz, ač cesta zlosti ve mně jest* ŽaltWittb 138.24, pod. ŽaltPod × ŽaltKlem *jest-li* (et vide, si via iniquitatis in me est); *Hospodin s nebes sezřěl na syny lidské, aby viděl, ač jest rozomný nebo hledající boha* ŽaltWittb 13.2, pod. ŽaltPod × ŽaltKlem *byl-li by rozomný* (ut videat, si est intelligens); ve skoro stejném citátu v Ps 52.3 (citovaném výše) má *jest-li* i ŽaltWittb a pouze ŽaltPod zde má *aby viděl, ač jest rozomný a hledající boha; ač hříšník jest, nevědě* EvOl J 9.25 (237b) × EvZim *jest-li hříšník, nevědě*, pod. BlahNZ (si peccator est, nescio). Už toto střídání ukazuje, že nejde o zbytek tázacího užití *ač*, nýbrž jen o jev překladový.⁹ V původních nebo samostatných textech jsem tázací *ač* nezjistil.

Pro vyvozování *ač* z *a* + *či* nemáme v češtině podkladu ani důvodu. Známe sice jeden doklad s tázacím *ačí*, ale to je nutno interpretovat jako volné spojení *a* + *či*: *a či chléb moci bude dáti, nebo učiní stól ludu svému?* ŽaltWittb 77.20. Jde zde o vylučovací spojení *či* — *nebo*, v žaltářích obvyklé (v. § 65); ŽaltKlem zde má *čili i chléb může dáti, aneb . . .* (numquid et panem poterit dare aut . . .). Podmínkové a přípustkové užití *ač* nepochází z tázacího (v. § 260).

Partikule *či*, *čili* stávaly jen v závislých otázkách vylučovacích (v. § 64); jinak obsahové věty tázací neuvzovaly. Např. *věděli-li sú židé o něm, či nevěděli, nikomému sú toho nepověděli* DalL 65.17, pod. DalC 114a; *ale kto vie, bude-li tak či nebude* HusSvatokup 153a; *neb nevie zajisté, padne-li ten konečně od boha čili nepadne, ani vie, jest-li od věčnosti napsán . . . čili nenie* JakVikl 191b1.

Původ partikule *li* je nejasný (V. Machek, *Etym. slovník* 266). Tázací užití je asi sekundární — původně to byla náladová částice (J. Zubatý, *Studie I. 2*, 52—54). Tak pochopíme i její užití ve funkci odporovací (§ 39) a můžeme ji bez rozpaků spojit s *le*.

Výchozí podobu částic *za*, *zda*, *azda*, *zali*, *z dali*¹⁰ vidí V. Machek (*Etym. slovník* 583—584) v *aza*: je to spojení původní interjekce *a* s partikulí *za* < **gho*, příbuznou

⁹ Obdobné je vtlačení stsl. *ašte* do tázací funkce vlivem řec. *si*; v stsl. jako jazyce knižním mohlo však zobecnět a stát se jevem skutečně jazykovým. Srov. v cit. stati, *Slavia* 26, 1957, 166—167. Pro původnost tázací funkce *ač/je/* nenajdeme podporu ani při pohledu srovnávacím (v. tamtéž 167; rozbor stavu stpol. v. *Język Polski* 38, 1958, 15—16). Jedinou výjimkou je luž. *hač, ac*, ale v tom se může skrývat i partikule *či* (Liebsch, *Syntax* 54—55, myslí na *čo*).

¹⁰ V samostatných otázkách je také *izda* (např. OtcB 140a). V závislé otázce jsem je nezachytil.

snad se zesilovacím *že* < **ghe*. „Tázací význam dostalo *aza* z tázacího smyslu celé věty; *d* podle *kda* = *kdy*?“ (ibid. 584). Tento výklad umožňuje dobře pochopit citové zabarvení a významové odstíny otázek se *zda*; u mnohem staršího *li* bylo citové zabarvení naproti tomu jistě již setřeno. Z uvedených podob zobecnělo a udrželo se jen *zda* samotné nebo zesílené partikulí *-li*. Podoba *za* zanikla již ve XIV. stol., *azda, izda* v XV. stol. — došlo tu tedy k podobnému zjednodušení, jako u některých spojek (srov. zvl. *že*, § 97).

Částice *či* souvisí se zájmeným tázacím kmenem, který je základem zájmena *co* (< *čso*, pův. gen. k *čsto*). Srov. V. Machek, *Etym. slovník* 72. V češtině bylo její využití vždy skromné; naproti tomu v slc., v ukraj. a zejména v pol. je živá; převládá ovšem v samostatných otázkách.

DOPLŇOVACÍ OTÁZKY

Doplňovací jsou ty otázky, kterými se ptáme na některý větný člen, abychom tak doplnili svou znalost nějakého děje nebo jevu. Proto obsahují vždy tázací zájmeno nebo příslovce, kterým se na příslušný člen ptáme (*kdo, co; či; který, jaký; jak; kde, kam, kudy, kdy; proč; kolik* aj.).¹¹ V souvětí se spojují stejně jako otázky zjišťovací s větou, která naznačuje prvotní situaci: *kdo* a *za* jakých okolností otázku položil, komu tane na mysli, *kdo* má na ni odpovědět atp. Tázacím zájmenům a příslovcím zůstává jejich původní funkce (zastupují větný člen, na který se ptáme), ale zároveň se stávají vyjádřením vztahu mezi větami. Protože jde o věty vedlejší, přizpůsobují se větě řídicí v užití osoby, někdy i času a způsobu.

V staré češtině měly závislé doplňovací otázky vcelku stejnou podobu jako dnes a během dalšího vývoje neprošly velkými změnami. Hlavní změny se týkají rozdílů v podobě některých tázacích zájmen a příslovcí a v jejich frekvenci (některé zanikly), změn ve využití kondicionálu a zániku konstrukcí participiálních.

V souvětí měly většinou platnost vět předmětových, řídicí přívláskových nebo podmětových. Užívalo se v nich zájmen *kto* (> *kdo*), *čso* (> *co*); *či*, *který, kteraký, kaký* (pozd. *jaký*), *kakový, ký, koliký, kak/o/* (pozd. *jak*), *kterak, kolik/o/*; *kde, kam, kudy* || *kady, odkud, pokud; kdy; proč* || *poč; zač, nač*. Např.:

Věty předmětové: *a před prahem nalezle otrusky, i pozna, kto je ten krádež učinil* OtcB 109b; *otázka, čso by to bylo* EvOl L 18.36 (220b) × EvZim *co; ale slyš, co sě potom učini* Hrad 24b; *nevědí, čieho jsú duchu* ChelčPost 254a (G); *pověz mi, otče, skrzě kterou věc mohu k spasení přijíti* OtcB 70b; *již muožěš rozeznati, kteří sú dědicové Balámovi* HusSvatokup 123a; *z té řeči svaté muož člověk znamenati, kteraké jest převrácenie dnešní den . . .* (v) *ustavování biskrupuov* HusSvatokup 193a; *kací sú lidé [zpytáci tataršti], bylo jim [Čechóm] zvěděti*,

¹¹ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 646n. a 693n.

skrže svú zemi bylo jich nepúšttí DalC 136a, pod. DalL 82.21; viděl pán buoh, kakového je člověka stvořil ŠtítMus 141a (G); jest pilné poznati, ké j' cesta pravá a ké nepravá ŠtítSvát 13 a 2; a tomu vy nechcete věřiti, kolikú ste ránu učinili světu skrže ten očistec ChelěPař 163b (G); pověz mi, kak ti pravé jmě dějů MastMus 5; a vždy svě to myslile, kterak bychově mohle do kláštera přijíti OtcB 73b; Kochan tehdy nevědieše, koliko kur doma mějieše DalC 67b, pod. DalL 34.74; tu poznáme, kde jsme byli, odkud nám pomohla milost božie ŠtítVrť 171 (G); tehdy jak brzo to povědě, kam se podě, živ nevědě AlxV 908; ani vědieše, kudy jiti ku peleši OtcB 54b; najprve se s hvězdári radie, kdy by měli ta těla k spálení nésti CestMil 33a; aj teď ukazuje Písmo, proč jest Pán shladil krále Jeroboam i lid jeho Hus Svatokup 177a; odkud bychom byli neb poč bychom přišli, velmi pilně nás vztáza OtcB 5a; rač nem to zjěviti, zač nem jest tu mast jmieti MastMus 356; teprv tu bude poznáno, nač komu kak šťastie dáno LegJid 217.

Věty přívlastkové: ráčil jest nám Pán dáti příklad, kterak, kdy a proč máme se modliti HusErb 1.135 (G); kak sta [Petr a Pavel] na smrt vedena, kak-li sta od sebe odpušćenie brala, o tom s. Dionysius s. Timotheovi list napsav poslal PasMA 302 (G); odkudž dávno mezi moudrymi otázka byla, kde a v čem by vrch dobrého (summum bonum) bylo KomLab 190; dáva syn buoží naučenie, kudy bychom mohli zbýti pohoršenie Mat 288b; pak svatý Prokop da mu vnađu, kady by ven z lesa vyjěl a pak k němu zasě přijěl Hrad 7b; tehdy král lev rukú kynu, chtě jim zjěviti příčinu, proč se jim (kázal) sebrati a všem vuokol sebe státi NRada 35.

Věty podmětové: shledáno, když sta umřela, kto jest vyšší a dostojnější, že Lazar, a kto nižší, že bohatec HusErb 1.243 (G); povědieno jest, kterak cierkev svatá jest hrozná moci diábelské HusErb 3.78 (G); je tu v podobenství ukázáno, kak spasitel chtěl svůj lid vykúpiti ŠtítVrť 301 (G); divné jest, proč, jakž kto bude biskupem římským, ihned jeho nazývají otcem svatým HusErb 1.8 (G).

Řídké jsou věty doplňkové: chci praviti o jeho diviech i o jeho svatých činiech, co jest činil teho časa Hrad 9a; buoh byl rozkázal koráb Noé, kak zvýš a kak vzděl jměl býti, i také, kterak širok ŠtítVyš 109b1 (G) (tato věta je zřejmě umělá); další doklady v. v § 122.

Větosled byl zde obdobný jako v jiných typech obsahových vět: pravidelná je postpozice věty obsahové, kdežto antepozice je vždy nějak motivována. Vedle toho se mohla obsahová věta tázací do věty řídicí i vložit. Srov.:

proč ten hrad byl na púšti postaven, proč by byl pust ostaven, takže i cesta k němu nebieše, proč to bylo, kronika mě německá zpravieše DalL 39. 1—4, pod. DalC 74a proč — proč li; ještě, kterak svatokupčí v pohřebě zákonníci, měl bych psáti, ale bylo by dlúho HusSvatokup 160b;

Pilát, co se stalo, tieže LegJid 199; k niežto se otec vrátiv, ot jejie dievek, kam by děla [modly], vžděv, kázal... PasMA 347 (G); rádi bychom, co j' buoh, srozoměli ŠtítBud 6.

Tázací zájmena a příslovce v závislých otázkách se mohla zesílit příklonným -t, ti: slyš, kakoti jě boh dvorně sklidi DalC 52b // DalL 28.34 kakot; znamenaj, coť písmo praví Hrad 111a; patř, kterakot mezi nimi [visí, tj. Ježíš mezi lotry] ModlKruml 28b (G); hlédaj, kňěžátko, kdet ryby stojie, kakot se dvorně brojie! DalL 21.19—20, pod. DalC 39b.

Velice zřídka, třebas ne ojediněle, přidávala se k tázacímu zájmenu nebo příslovci partikule ž/e/: z té řeči muožeš znamenati, ktož duchovně hledí, kto jest v svatokupecství kacieř nad kacieři Hus Svatokup 189b; a všakž vieš to, silný bože, což sem kdy myslila LegMar 75; když se sebrali biechu, což král káže, nevědiechu NRada 32; pověz nám, když to bude Mat 348b. Byla možná i v otázce samostatné: pane, když sme tě viděli lačného...? HusSvatokup 182a.¹² Pravidelně však bylo tázací zájmeno a příslovce bez příklonného že — tím se právě lišilo i formálně od stejně znějících zájmen vztažných, která se tak většinou zesilovala. (Srov. §§ 140, 148).

V několikanásobné otázce kladla se k druhému a dalšímu zájmenu často částice li, např. tu řeč dachu jej věděti, co Drahomír umluvila, co-li sta ta dva jej slúbila DalC 48b (26. 7—8); ani kto kdy potom vžděl, kto sú, odkad-li sú byli PasMA 412 (G); povězte mi, kde jste se zde vzěli, co-li jste na tomto místě sděli? Hrad 25b. Viz § 24.

Někdy se však li připojovalo k i prvnímu zájmenu: proč-liť pláče, neb proč stojí, v tom se tento rozum dvojí Hrad 28b; kam-li pójdu neb co sději, živa řeči neuměji Hrad 37a.

V podobě a užívání jednotlivých zájmen došlo k těmto změnám:

Zájmeno **kto** se změnilo v **kdo** (asi podle *kdy, kde* apod.). Ojedinělé doklady jsou již ve XIV. stol., ale ještě v XV. stol. převládá stará podoba a teprve od 2. pol. XVI. stol. je *kdo* pravidlem.¹³ Srov. *když by nebyl, kdo by vysvobodil* BiblKral Ps 7.3; *však jsme nevěděli, kdo jsou* CestPref 256. (O užití přechodníku ve větách s *kto* v. § 121.)

Zájmeno **čso** se vyskytuje v této podobě zřídka; již ve XIV. stol. bylo obvyklé *co*. Srov. *šedše odpovězte Janovi, čso jste slyšěli a viděli* EvOl Mt 11.4 (207b) × EvZim *co*; *kňeže, rač to věděti, čso chci tobě o něm pověděti* Hrad 14b; — *pověz, co chceš ode mne vzieti* MastDrk 130. (O užití přechodníku ve větách s *co* v. § 121.)

Zájmeno **který** je jednou doloženo v archaické podobě *koterý*: *abychom mohli urozuměti, koterá jest vůle bož(ie)* GlosOpat 153a. (Srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice I*, 250.)

Obvykle se ho užívá adjektivně, při podstatném jméně; ojediněle je najdeme

¹² Zde má -že zřejmě funkci citové partikule. Podobné užití -že zná i nová čeština, např. *kdože to byl?; cože chtěl?; divil se, jakže se tak mohl odvážiti* Jirásek. Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 693.

¹³ Viz J. Gebauer, *Hist. mluvnice I*, 449—450.

i v platnosti substantivní (v původním významu: „který z nich“): *Hospodin vie, který dóstojen kterého tohoto sbožie vrátkeho Hrad 96a.*

U zájmen *který*, *kteraký* a příslovce *kterak* někdy zaniká v souhláskové skupině t,¹⁴ např. *král přikáže čaroděníkóm a hvězdářóm svým, aby pověděli uhodváce, kerakej by konec jejich boj měl vzieti* CestMil 40a; *poznajž. . . , kerakť drahá jest duše tvá a kerak těžké rány na duši jsú* HusErb 3.143 — 1469 (G).

Zájmeno *kaký* a zájmenné příslovce *kak/o/* během XV. stol. zaniklo a místo něho se začalo koncem XV. stol. užívat pův. relativ *jaký*, *jak/o/*. Tato změna souvisí s vývojem vztažných zájmen a příslovce: stará zájmena od kmene **jo-* se nahrazovala tázacími, takže došlo k homonymii mezi zájmeny vztažnými a tázacími (v. §§ 143, 153). Jenom *jaký* a *jak* se v západoslovanských jazycích držely — a tak došlo k vyrovnání opačným směrem, zájmena relativní přejala i funkci tázací. Změna však neprobíhala tak bezprostředně. V období, kdy *kaký*, *kak* už začaly naplno ustupovat (kolem polovice XV. stol.), nebyla asi tázací funkce u *jaký*, *jak* ještě ustálena. A tak v mnohých památkách z této doby nenajdeme ani tázací *kaký*, *kak*, ani *jaký*, *jak* — místo nich se široce využívá synonymních zájmen *kteraký* a *kterak*. Zjistil jsem to např. v Hus Svatokup, CestMil, TrojD. Zdá se, že střídání *kakový* s *kteraký*, *kak/o/* s *kterak/o/*, které nacházíme v některých textech starších, je už začátkem ústupu zájmenného kmene *kako-*. Např. *prorok. . . nepraví, kteraká by to zvěř byla* ŠtitOp 69b (G) × ŠtitMus 76a *kaková*; *a protož vězte, kakt jest poslušenství před bohem vzácno* OtcB 111a, pod. OtcA *kakot* × OtcCE *kterak/ť/*, OtcD *kterakeť*. — Doklady s *jaký*, *jak*: *pověz mi, Hajmkyne. . . , jaká jest toho příčina?* HynRozpr 123b; *a myslila, jaké by to bylo pozdravení* BlahNZ L 1.29 × EvZim, EvOl *kteraké*; *a učil je, jak by měli sloužiti Hospodinu* BibIKral (Z); *jak by přes ten potok přejeti mohli, rozmlúvali* HáJ 74b. Zájmeno *kteraký* pak rychle zastarávalo a ustupovalo; naproti tomu *kterak* se drželo daleko více a *jak* se vedle něho prosazovalo později a pomaleji. Zachovalo se až do nové spisovné češtiny a dodnes je možné, třebaže je cítíme jako knižní až archaické.

Zájmeno *ký* „jaký“ zaniklo v podstatě už ve XIV. stol. Vedle tvarů shodných se užívalo též ustrnulého *ké*: *poznaj, kéť jest slovo škodlivé* Hugo 303 (G) // *rád bych o hříešiech tuto promluvil, kéť jest smrtelný a kéť všední* ŠtitKlem 132a (G); *zda-li kto vie jinak, kéť otec jeho nebo máti, jen ež věří?* ŠtitSvát 78a2.

Řídké zájmeno *koliký* mělo význam kvantitativní („jak veliký“ apod.): *kolikýž čas Maria živa byla po Kristově vstúpení, o tom nemámy jistého pravenie* Kruml 80a (G).

Zájmeno *kudy* mělo vedle významu místního velmi často význam způsobový „jak“, „jakým způsobem“: *počechu snažně prositi i tázati, kudy by mohli osidla diábelského prázdni býti* OtcB 8b (interrogaverunt quoque eum, quomodo quis diaboli laqueos possit effugere). V obou významech se vyskytovalo též v po-

¹⁴ Srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice I*, 398.

době *kady*: [*Matodiana*] *hledáše, kady by se tomu obránila* PasMA 286 (G); *pak svatý Prokop da mu [Oldřichovi] vnađu, kady by ven z lesa vyjěl* Hrad 7b.

Také vedle *pokud* je doloženo *pokad*: *ižádný nevie, pokud sahá [moře]* CestMandA 216a2 × CestMandC 123a *pokad*.

Zájmenné příslovce *poč*, které v stč. bylo vedle častějšího *proč*, zaniklo zřejmě v souvislosti s ústupem důvodového užití předložky *po*.

Slovesný způsob a čas v závislých otázkách doplňovacích

V závislých otázkách, kterými si chceme doplnit znalost o nějakém reálném ději, užívá se obvykle **indikativu**. Užití času je obdobné jako v obsahových větách oznamovacích se spojkou *že*: zachovává se částečně týž čas, jaký by byl v otázce přímé, takže prezens vyjadřuje současnost a min. čas předčasnost; při minulém čase věty řídicí však proniká v obsahové větě nedokonavý čas minulý. Srov.:

a nižádný nevie, co jest to-lest ani krádež OtcB 105b (quid sit fraus atque furtum nesciunt); *znamenajte, kakýtě byl ľud* DalC 35a, pod. DalL 18.37; *slyšte. . . , kak ny jest böh v to ustavil* LegDuch 33;

otázasta jie v tej chvíli, co hledá nebo proč kvílí Hrad 31b—32a; *a když jeho otázka, kterak jemu dějí, vecě diábel* OtcB 65b; *Pán Ježíš ukázal jest, kde má hříech hniedzdo* HusErb 1.347 (G);

kdežto byl mnohý nevěda, kam chtěl král, kam-li byl jeda AlxBM 64; *tehdy vidieše, co se prostrěd jistby dějieše* MastMus 291; *tehdy ten svatý muž teprv urozomě, co je lvičě chtěla* OtcB 110a (tunc demum sanctus advertit quid bestia postularet).

Prezens se drží hlavně v souvětích, kde je co nejvíce zachován tázací ráz věty (srov. doklady se slovesem *otázati* v řídicí větě) nebo kde má děj vedlejší věty trvalou platnost. Minulý čas proniká nejvíce tam, kde se tázací ráz vedlejší věty více stírá (kde původní otázka naznačuje spíše obecně obsah věty řídicí), a zejména tam, kde se zvláště silně cítí současnost obou dějů (když jsou oba děje trvací). Srov. i dříve citované doklady.

Užití **kondicionálu** se v historické době dosti měnilo.¹⁵ Od nejstarších textů dodnes se užívá kondicionálu, ptáme-li se na děj nějak podmíněný nebo žádoucí (tedy v případech, kdy je kondicionál běžný i v samostatných větách), např. *a na kmetiech práva potáza, komu by bylo zemi opatrovati, donidž by sobě kněz nemohl rady dáti* DalL 27.3, pod. DalC 49b; *jedno na to všdy ptaj a těch miest pýtaj, kde bychom mohli svóji kram vyklásti* MastMus 19; *v jedny časy počě mysliti,*

¹⁵ O dnešním užití kondicionálu v otázkách v. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 659 a 1402; Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 237—238; Fr. Kopečný, *Základy* 287 až 288.

kterým by činem... přivínil se k svému milému hospodinu Jezukristu PasMB (Výb 530); [Durink] o svém pánu lest kladiěše, kak by mohl jej zabiti DaL 39b // DaL 21.15 kde by; ot dávných časov to jest myslil, kde by kromě lidí bydlil Hrad 3b.

Dále je kondicionál v závislých otázkách, jejichž obsah není reálný, protože jsou ve větě řídicí popřeny (zejm. u nejmieti, nebýti): čím by se bránil, nejmějieše DaL 39.76, pod. DaC 76b; a nejmám, co bych předeň položil EvZim L 11.6, pod. EvOl, BlahNZ (et non habeo quod ponam ante illum); Syn člověka nemá, kde by hlavu svú sklonil HusSvatokup 128a; nenie v smirti, kto by pomněl na tě ŽaltWittb 6.6., pod. ŽaltKlem. Srov. § 104.

Naproti tomu u jiných záporných sloves byl možný indikativ: viemy, že tento jest syn náš a že slep urodil se jest. Než kterak nyníe vidie, neviemy, aneb kto otevřel jemu oči, jeho my neviemy EvOl J 9.21, pod. BlahNZ × EvZim ale kterak by nyníe viděl, nevieme, nebo kto by otevřel jeho oči, my nevieme; a já nevědě, kterak svády bývají OtcB 73a (nescio, quemadmodum fit lis); ale nyníe onoho [biskupa] papež dá na peněžích, neznaje, kto jest a kaký jest HusSvatokup 196a.

Hojně se užívalo kondicionálu v otázkách, které vyjadřovaly nejistotu, rozpaky, údiv mluvěho apod., tedy v otázkách deliberativních a citově zabarvených. Např. i počechu jeho tázati, proč by bylo jemu mílo na železě sniedati DaL 5.32, pod. DaC 12a; jakž se včechu diviti, co by to jim chtělo býti, že... Leg Duch 52; a ihned počesta mysliti, co bysta z toho dietěte učinila PasMA (Výb 201); a protož ti jisti slavní světi otcí o to pomlíváchu mezi sebrú, který by řád nebo obyčej na božie službě svým posledkóm ostavili OtcC 113b; vadili se, kto by byl větší mezi nimi HusSvatokup 130b; neb žádáše slyšeti rozumně a otvořitě, která by viera měla spravedlivějšie následována býti CestMil 6b (desiderabat enim audire... , quae fides esset rationabilius mutanda); jak by přes ten potok přejeti mohli, rozmlúvali Háj 74b; než tu mi se opět nesnadné zdálo, které a jaké by to takové povolání bylo poznati KomLab 192.

Tyto případy motivovaného užití kondicionálu byly východiskem pro jeho další šíření, které bylo jistě podporováno vlivem latinským (konjunktiv v závislých otázkách), popříp. německým. Tento vývoj nastal už v době staré a není omezen jen na památky překladové — jde tedy skutečně o jev jazykový, nikoli jen překladový. Za humanismu frekvence kondicionálu silně vzrostla (podobně jako v jiných typech vedlejších vět), takže převažuje nad indikativem. Srov.:

otázka (jie), co by tu činila, proč by tako kvielila DaL 13. 19—20, pod. DaC 26a; kde by byl kněz, vzvėděchu DaLP 33a2 (76. vs.); včė rybitva ptáti, chťė na ňem se dotázati, kak by jho přejal na moři LegJid 55; svatý Petr otázka jeho, kto by byl a odkad-li přišel PasMA 339 (G); a otázka jie, proč by na této púšti blúdíla, kterak-li se jiej to přihodilo OtcB 6a; nebo on vědieše, co by byl učinil EvZim J 6.6 (jde o děj budoucí zamýšlený!) // BiblKral on sám věděl, co by měl učiniti × EvOl 234b neb on vědieše, čso měl učiniti (quid facturatus esset); i otázal král

o Marku, kto by byl CestMil 8b (interrogavit vero rex de Marco, quis esset) — většina starších dokladů je tohoto druhu; v jiných lze skoro vždy najít motivaci kondicionálu (ovšem i zde může jít někdy o otázky citově zabarvené, spojené s překvapením apod.);

tehdy Heródes tejně povolav mudrců, pilně se jich ptal, kterého by se jim času hvězda ukázala BlahNZ Mt 2.7 (diligenter didicit ab eis tempus stellae quae apparuit eis); ptala se na to velmi pilně, s které by strany padlo v té bitvě více lidu Háj 68b; potkal se s ní litý Boleslav, ptaje se, co by tam dělala Háj 74a; s počátku jaká by příčina byla tak dalekého a přenebezpečného našeho se tam plavení, kratičce oznámím CestBras 1b.

Kondicionálu se užívá bez rozdílu o ději minulém (předčasném) i přítomném (současném), ba i o ději zamýšleném: sv. Klimenta máte počė tázati, kam by se otec děl PasMA 290 (G); a v tu dobu papež otázka, proč by kněz dřiemal DaL 32. vs. 11; vytazoval se na nich, kde by se Kristus narodil EvOl Mt 2.4 (213b) × EvZim kde by se jměl Kristus naroditi (ubi nasceretur); aby se řeč Ježíšova naplnila, znamenajě, který by smrti umřel byl EvZim J 18.32 × EvOl 263a zjevuje, která smrti měl jest umřiti (significans, qua esset morte moriturus).

Konkurence kondicionálu s préteritem v paralelních textech snad svědčí o tom, že se v kondicionál mohl přehodnocovat i původní aorist:¹⁶ nevědieše, kto by ten byl EvZim J 5.13 × EvOl 225b nevědieše, kto jest byl (nesciebat, quis esset); okusi starý svat vuody učiněné vínem a nevědieše, odkud by to bylo EvZim J 2.9 × EvOl 215a a nevědieše, odkud bylo (non sciebat, unde esset); srov. též ibid. J 9.15, J 13.11. Srov. k tomu § 105.

Infinitiv se kladl v otázkách deliberativních. Jsou závislé většinou na záporném slovese nevěděti, např. nevieme, co tomu učiniti, ani vieme, kamo jiti DaL 34. 39—40, pod. DaC 66a; nevědieše, co učiniti tomu Hrad 9b; a již neviem, co zvoliti Hrad 37b; nejmám co dáti Hrad 127b; ani vědieše, kudy jiti ku peleši OtcB 54b; již neviem, co řeči sobě Baw 65a (zde infinitiv zřejmě již ztrácí větnou platnost).¹⁷

V jiných případech má infinitiv jinou platnost modální (zpravidla nutnostní): jižť já to dobře vědě, komu býti vaši hospodú DaL 4.35; nenaučil tebe, kako rucė držěti u ctného DaL 83.20, pod. DaC 138b.

Modální význam má i infinitiv se sponou: i je se jeho učiti, kako jest mu k tomu přijiti DaL 12.26 (nutnost); sotně mohú dočekati, kdy by bylo léci spáti AlxV 592 (možnost; spona je v kondicionálu); a když nejmějieše, čím by zaplatiti (!), káza jej pán prodati Mat 293a (možnost; zde je asi vynecháno bylo nebo je třeba čísti zaplatili, srov. EvOl 300a, Mt 18.25: odkud by byl zaplatil).

¹⁶ Srov. Fr. Trávníček, Skladba 60—61.

¹⁷ O zániku větné platnosti srov. Fr. Trávníček, Nesl. věty II, 45—46. — Infinitivy po kladných slovesech typu mám co jisti jsou asi pozdější a rozšířily se až po ztrátě větné platnosti deliberativních infinitivů ve větách záporných. Srov. vim toho na kom posahati Svěd (Z).

V stč. se ve dvou typech závislých otázek doplňovacích kladl místo určitého slovesa **přechodník přítomný**.

V původních textech ze XIV. stol. se užívalo konstrukce *kto* + přechodník přítomný ve funkci podmětové věty u záporného existenciálního slovesa *nenie*, *nebyl*... , např. *vzdýcháše vól všeliký, ande nenie kto jím oře* AlxV 2253; *nebieše kto hromad boře ani křovie kto kopajě* AlxV 2254—2255; *neby kto za právo se postavě, ni kto české cti opravě* DaLL 102.25—26; *by nebyl kto poslúchaje, nebyl by také kto zpravuje* ŠtítKlem 110b (G).¹⁸ Najdeme je i v ŽaltWittb a v ŽaltPod, ale na stejných místech má ŽaltKlem po *kto* určité sloveso v kondicionále; stejně i ŽaltWittb a ŽaltPod na jiných místech. Srov. *nenie kto pomoha* ŽaltWittb 21.12, pod. ŽaltPod × ŽaltKlem *nenie, kto by spomohl* (qui adiuvet); *nenie, kto vykúpe, ani kto spasena učině* ŽaltWittb 7.3, pod. ŽaltPod × ŽaltKlem *když nenie, kto by vykúpil, ani kto by zdráva učinil; — nenie, kto by učinil dobré* ŽaltWittb 13.3, pod. ŽaltKlem, ŽaltPod.

Vazby s přechodníkem by bylo možno chápat nevětně: není nikdo orající, pomáhající... Ale proti tomu svědčí už to, že u zájmena nemůže stát přívlastek.¹⁹ Fr. Trávníček (*Nesl. věty II*, 46—47) ukázal, že tu participia měla původně větnou platnost; proto se také nahrazovala celou větou.²⁰

Podobně se kladl přechodník přítomný s *co* ve funkci předmětové věty k zápornému slovesu *nevěděti*, zřídka i *jinde*, např. *neviete co prosiec* Krist 81a (T); *nevědieše, co odpověda* PasMA 367 (T); *nevědieše, co učiniti, ani kam sebu vrha* OtcA 403a (T); — *dáváš komuž co ráče* LegMar 66; *co chtiece z nich učinímy* DaLL 8.20, pod. DaLC 15b. I zde měly konstrukce *co* + přechodník přítomný původně větnou platnost; po její ztrátě zanikly podobně jako věty s *kto* + přechodník přítomný (již ve XIV. stol.). Jejich místo zaujaly věty infinitivní, od původu deliberativní otázky: *neviem co řeci sobě* Baw 65a; *nevědieše, co sobě učiniti* OtcB 54b. Srov. výklad Trávníčkův, *Nesl. věty II*, 46—47.²¹

Souvislosti obsahových tázacích vět s jinými typy souvětí

Závislé otázky přecházejí v obsahové věty oznamovací, označující obecně nějaký obsah, když jsou závislé na slovesech dicendi apod. Srov. *písmo pravi, kakú žalost měl Adam pro své děti* ŠtítVrt 15 (G); *a tu jemu vypraví-*

¹⁸ Další doklady v. u Gebauera, *Hist. mluvnice IV*, 598—599.

¹⁹ Podobně chápal asi naši konstrukci překladatel nebo opisovatel ŽaltWittb, ale užil vztažné věty přívlastkové závislé na *kto* „nikdo“: *a nebude kto, jenž zproští* ŽaltWittb 49. 22 × ŽaltKlem *a nebyl by, kto by vypravil* (qui eripiat).

²⁰ Srov. obdobnou konkurenci útvaru *co* + přechodník a infinitivní deliberativní otázky: *nevěda žtv co učině pro veliký stud a hanbu* PasMB (Výb. 525) //ibid. 526 *nevěda, co tomu učiniti*.

²¹ Konstrukce obojího typu byly ve slov. jazycích značně rozšířeny a mají obdobu i v jazycích baltských. Srov. A. A. Potebnja, *Is zanucok no pyc. grammatuce I—II*, 208n. V. též V. Jagić, *Beiträge zur slav. Syntax* 68.

chom, kterak ny moře vyvrhlo k břehu OtcB 105a; *z těch desieti příkázani prvnie tři jsú, kterak se máme mieti k bohu, jiných pak sedm jest, kterak se mají mieti k svým bližním* ŠtítVrt 291 (G); *pověděť, kako jest z té země [kórúna] Čechóm přišla* DaLL 24.4, pod. DaLC 44b; *a potom [Něštěti] vypravuje, proč druhdy člověk jest počestěn a kudy to jde a proč v t(é) počestnosti trvá...* TkadIS 16b. Srov. § 95.

Zejména zvolací věty s *kak* a *kaký* (od původu citové otázky) staly se citově zabarvenými větami oznamovacími: *zvěstuju vám...*, *kak mnoho učinil duši mé!* ŽaltKlem 65.16; *vizte, kaké psal [Darius] bláznovstvo!* AlxV 1034. Viz § 94.

Plynulý je někdy přechod mezi obsahovými větami tázacími a vztažnými větami substantivními. Formální rozlišení tázacích zájmen a příslovcí od vztažných tázacího původu nebylo ještě důsledně provedeno (srov. poznámku o příklonném *-ž/e/* v § 116). V obou typech byl volný větosled, třebaže u vět vztažných substantivních převládá antepozice věty vedlejší a u vět obsahových postpozice. Většinou však oba typy rozlišoval významový vztah k větě řídicí: obsahová věta vyjadřuje obsah některého jejího členu, věta vztažná do ní některý člen doplňuje (v. § 6), např. *ješče vám více povědě, co o svatém Prokopě vědě* Hrad 11b × *a což dosáhne, to vše zděře* DaLL 20.16. V některých případech není však tento rozdíl zřetelný, např. *připraviv, což slušie k hradu* DaLL 11.14 (spíše věta vztažná); *a což mnich mluvieše, je se přieti* DaLL 24.24 (podobně); *neb na Rajském dvoře nalezeno to psáno, což mnú o tom jest pověděno* DaLL 20.34 (přechodný typ); *o té královně jest mnú opuštěno, což o ní jest v kroniku vloženo* DaLL 49.48 (vztažná); *co se s nimi uradieše, to vše král římský zvedieše* DaLL 96.29 // DaLC 161a *což* (vztažná); *což bieše dobré, to mu ukazoval* OtcB 110b (quae innoxia noverat, eligebat) (vztažná); *rač to věděti, čo chci tobě o něm pověděti* Hrad 14b (obsahová).

Ke vztažné větě přívlastkové se blíží doplňkové věty obsahové s *co*: *tu řeč dachu jí věděti, co jest Drahomír mluvila, co biešta ta dva slíbila* DaLL 26. 7—8; *(us)lyšíte divov mnoho, co jest činil v českéj zemi* Hrad 1a; srov. též Hrad 9a (§ 115).

V překladech náboženských textů ze XIV. stol. dostala se do funkce tázacích zájmen několikrát stará relativa od kmene **jo-*, např. *hospodin osvěta má, a zdravie mé, jehož se báti budu? Hospodin obráncě života mého, ot něhož se třiesti budu? ŽaltKlem 26.1 // ŽaltWittb hospodin osvěta má i spasenie mé, jehož se boju? Hospodin zaslona života mého, před kýmž se budu stříesti? × BiblKral kohož se budu báti? kohož se budu strašiti? (quem timebo? a quo trepidabo?); vstávajice svědci lstivi, jehožto nevědiech, otazovachu mne* ŽaltKlem 34.11, pod. ŽaltWittb × BiblKral *na to, o čemž nevím, dotazují se mne* (quae ignorabam, interrogabant); *a oni vypráviechu, ježto se biechu stala na cestě a kterak sú poznali jej na rozlomení chleba* EvZim L 24.35 × EvO1 267a *a oni praviechu, což se stalo bylo na cestě a kterak jsú poznali jeho* (et ipsi narrabant, quae gesta erant in via et quomodo cognoverunt eum).

Jde zde zřejmě o chybný překlad latinských interrogativ, která překladatel při doslovném tlumočení textu vzal za relativa. Ale sotva by to bylo možné, kdyby v jeho

době vedle sebe nestála relativa z interrogativ a stará relativa demonstrativního původu. Kde docházelo již k zatlačování starých relativ novými (v. § 161), vysvětlíme nevhodné užití relativa ve funkci tázačí zvrtnou analogií: *tito ... všech jazykův řeči jmajú a nás všakž obáč neznajú, oňhadž smy se porodili* LegDuch 7.

OBSAHOVÉ VĚTY ŽÁDACÍ

123

Jsou to věty, které vyjadřují vlastní obsah toho, co je ve větě řídicí obecně označeno jako rozkaz, výzva, prosba, varování, obava nebo přání. Jako věty samostatné by to byly věty rozkazovací nebo přací;¹ vyjadřují tedy závislou formou rozkaz nebo přání. Řídicí věta vedle obecného označení obsahu věty vedlejší informuje o autoru, popříp. i o adresátu rozkazu nebo přání a o okolnostech, za nichž bylo proneseno. Např. *Po obědě poručil král Jiříkovi, aby mu osedlal koně a aby ho doprovázel* Erben.²

V dnešní češtině je souvětí s obsahovou větou žadací mluvnicky buď souřadné, nebo podřadné.

Spojení souřadného se užívá většinou jen v přímé řeči. Obsahová věta je připojena asyndeticky a je v ní prostý nebo opsaný imperativ: *prosím tě, počkej na mne! // dejte pozor, ať se vám něco nestane!*

Užití prostého imperativu je silně omezeno: v živé mluvě se ho užívá prakticky jen po uvozovacím *prosím, prosíme*, které se obvykle nechápe jako nadřazená věta k větě obsahové, nýbrž spíše jako pouhá vsuvka. Proto má také obsahová věta vlastní rozkazovací intonaci. Např. *Tati, prosím tě, zastav!* Lada; *Prosím vás tedy, buďte mi k ruce!* Němcová.

Opsaný imperativ stává zase převážně po větě s prostým imperativem: *Pane, dej, ať navždy nezhyne!* Mácha. Ale je možný i po jiných větách: *Vyzval mladého člověka, ať mu odevzdá napsanou řeč* Pujmanová.³ V takových případech se však částice *ať* chápe (na pozadí vět s *aby*) jako spojka.

Spojení podřadné je daleko častější, protože není ve svém užití nijak vázáno. Věta obsahová se připojuje spojkou *aby*,⁴ archaicky též pouhým *by*, např. *Rozkázali mu, aby se oblékl* Olbracht; *Pobídla, by sobě ukrojili* T. Nová-

¹ Srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 95—96 a 78; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 677—681 a 690—692. O poměru vět přací k rozkazovacím a o svéprávnosti přacích vět jako zvláštního modálního typu v. R. Mrázek, *Syntax přacích vět v ruštině*, Čs. rusistika 1958, 1—19.

² Vlastní rozkaz v primární situaci by zněl: „Osedlej mi koně a doprovázej mě!“, popříp. „Ať mi Jiřík osedlá koně a doprovází mě!“ Ve větě řídicí se obecně označuje, že vedlejší věta vyjadřuje rozkaz, a zároveň se informuje, kdo jej pronesl, komu je adresován a kdy byl pronesen; věta řídicí tedy navozuje v projevu situačně druhotném prvotní situaci závislého sdělení.

³ O možnostech užití prostého a opsaného imperativu a o významových rozdílech s tím spjatých informuje podrobně Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 677n.

⁴ Je to vlastně *a* s kondicionálovým *by*, které tvoří spolu s *l*-ovým přičestím opsaný slovesný tvar (v. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 690). Je zde možný jen kondicionál přítomný s významem futurálním, protože přání nebo rozkaz má vždy relativní platnost budoucí.

ková. Nesmělé, skromné přání nebo prosba se vyjadřuje větou se *zdali* + kondicionál nebo s *kdyby*: *Popros jich, zdali by nás na nocleh nepřijali* Erben; *Tato nevěsta vás prosí, kdybyste jí něco přidali* Bartoš. Ve větách vyjadřujících obavu nebo zákaz, popříp. bránění v nějakém ději bývá sloveso záporné⁵: *Je opravdu strach, aby se nerozrušil* Olbracht. Záporným větám obavným konkurují kladné věty s *že*, patřící do vět oznamovacích: *Báli se, že se rozzlobí* × *aby se nerozzlobil*. Věta obavná s *aby ne* vyjadřuje vlastně přání, co by se nemělo stát; věta oznamovací s *že* prostě sděluje předmět obavy.

V jazyce staročeském byly již plně rozvinuty všechny uvedené typy obsahových vět žadacích.

Souvětí asyndetické

V souvětí asyndetickém je v obsahové větě přísudkové sloveso ve tvaru prostého imperativu; v první větě bývá obvykle sloveso *prositi*, které někdy nemá podle našeho pojetí daleko ke vsuvce, řídicěji *raditi*. Protože se takových souvětí užívá jen v přímé řeči, stojí tato slovesa pravidelně v 1. osobě. Např.:

jednoho na tobě prosím: pověz nám věštibami svými, z které země radiš nám kněze vzieti DalL 3.46, pod. DalC 8b; *razi vám, nerodte jim věřiti* DalL 12.29, pod. DalC 24b; *prošit, přijmi mě spíše k sobě* MastDrk 122; *v této mě prosbě nemeškej, prosím, svatý mně zákon daj* Hrad 4a; *protož, králi, razi tobě, měj boží bázen při sobě* NRada 175; *protož razi, drž se toho, coť k věčné radosti vede* NRada 400; *milý hosti, prosím, radiž mi k méj cnosti* NRada 600; *protož vás pro milý buoh prosím, mějte mne v své paměti* HynRozpr 221a.

Uvedené uvozovací věty ustupují v souvětí silně do pozadí a necítily se asi ani v stč. jako skutečné věty řídicí. Svědčí o tom, že se mohly připojit i jako dodatek: *přizři náhle sama k sobě, toť já razi věrně tobě* Hrad 105a.

Asyndetické souvětí s archaickým užitím minulého času v přací významu⁶ tvořila toto spojení: *neslušiel na vozném koni seděti králi, böh dajť zaň sto hřiven dali* DalL 100b (dopl. 6.26); *böh daj mě črtie vzěli* HusErb 1.94 (G). Věta *böh daj* ztrácela už v stč. větnou platnost a přetvářela se v částici přací; hláskovými změnami a po zesílení příklonkou *-t* nebo *-ž* vzniklo tak nč. *bodejt, bodejž*, např. *Bodejt jsi se byl ani nena-rodil!* Stroupežnický; *Bodejž jej hadi uštípali!* Šmilovský. (Viz J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 563.)

Vedle toho se po *böh daj* kladla i přací věta s *by* (odtud *bodejt by*): *daj böh, by to již přestalo* DalL 97b (dopl. 7.32); *böh daj by mne v tom böh poštil, cos mi radiť* NRada 368 (zde je už zřejmé ustrnutí *böh daj* — jinak by se sotva mohl opakovat podmět *böh*).

⁵ Výklad v. u Trávníčka, op. cit. 692.

⁶ Srov. k tomu § 130.

Jinou povahu má asyndetické připojení v složitém souvětí, v němž funkci zádačí věty plní celé souvětí s anteponovanou větou vedlejší. V takovém případě se spojka někdy nekladla proto, že nebylo ještě vžité odtrhávat ji od věty, ke které bezprostředně patřila. To je časté zejména u obsahových vět oznamovacích (v. § 83); v obsahových větách zádačích je *aby* zároveň součástí kondicionálu, takže je lze těžko vynechat, aniž se setřel zádačí ráz věty. Proto se *aby*, *by* spíše opakovalo dvakrát (před anteponovanou větou rozvíjející i po ní) než vynechalo; asyndetické spojení bylo možné jen tam, kde byl zádačí ráz obsahové věty vyjádřen jinými prostředky. Srov. *i učini to ustavenie, ktož by proti knězi českému vstal nebo mu vítanie dal, beze všie řeči hlavu jemu stieti* DalL 29.6—9, pod. DalC 53b (zde je rozkazovací ráz vyjádřen konstrukcí infinitivní) × *aniž se hodí, by ten, ktož pták pustil, aby po něm šel* CestMil 65a.

Obsahové zádačí věty s *at*

125 Obsahové věty zádačí s *at* a s indikativem přítomného přísudkového slovesa byly v stě. už ve XIV. stol. dosti časté a zachovaly se takřka beze změny po celou dobu historickou. Zachytil jsem je pouze v přímé řeči,⁷ a to nejčastěji po větě s imperativem (vyjadřujícím rozkaz, prosbu, přání, varování), řidčeji po tázací větě s *chtieti* (v 2. os.). Např.:

ó svatý Prokope, pomoz mi, at tě uzří dřiev, nežli budeš v zemi! Hrad 22b; *prosiž s velikú pokorú téj zmlitkéj panny krásnéj... at svého syna pokáže* LegKat 666; *jdíž k němu a pokor se jemu a rci jemu, at to vyloží, což jest pověděl* OtcB 66a (age poenitentiam apud ipsum, ut dicat tibi virtutem verbi illius); *[jsi-li rozhněván] stržež, at jazyk nemluví* OtcB 69a (custodiat linguam, ne loquetur illud); *kaž bohatým, at své náděje nepokládají v nejistém* ŠtitVrt 222 (G); *Mistře, rci bratru mému, at rozdělí se mnú dědicství!* HusSvatokup 127b (= L 12.13, srov. BiblKral rci bratru mému, at rozdělí se mnou dědictví!); *vystřiehaj se také z toho, at jich nenie v radě mnoho* NRada 482; *pros jeho, at tobě tu cestu ukáže* CestMandA 206b2; *proste jeho, at mě u pokoji nechá* HynRozpr 221a; *jedte rychle a povězte jemu, at lidu svého i mého nedává v zahynutí* HáJ 71b — imperativem v první větě se zde mluvčí obvykle obrací k posluchači (k 2. osobě) se žádostí, aby někdo třetí něco vykonal nebo nevykonal;

chceš, at ukáži ti lidi, ješto v také rúcho svatebné jsú oblečeni? Mat 334a; *chceš-li, at pójdemy, at vytrhámy jej?* EvZim Mt 13.28 × BlahNZ *chceš-liž tedy, půjdeme a vytrháme jej?* (vis, imus et colligimus ea?); *čso chceš, at tobě učiním?* EvOl L 18.41 (220b), pod. BlahNZ × EvZim *co chceš, abych tobě učinil?* (quid tibi vis faciam?); *chceš-li, at tě koupím?* Ezop 6b; po větě podmínkové původem

⁷ Stejně V. Zikmund (*Skladba* 422—423) a J. Jungmann (*Slovník* I, 27—28). Užití *at* nad tento rozsah se zřejmě rozvinulo až v nové spisovné češtině. Je svědectvím přehodnocování *at* v podřadící spojkou.

tázací: *pane, rač mi zaplatiti, chceš-li at budu slúžiti* HynManž St. skl. 5.142 (J) — otázkou obrací se zde mluvčí k posluchači stejně bezprostředně jako imperativem, ale přitom zjišťuje, co by měl on sám podle posluchačova přání udělat.⁸

Jiné věty jsou ojedinělé: *lépe jest, at dám bohu na obět* HusErb 2.154 (G).⁹

Obsahové věty zádačí s *at* stávaly také po imperativu *nechaj*, který měl větnou platnost: *jediné mé dcery nechajte, at tak hanebně nesende* PasMA (Výb 528); *jhraj pro ni přeč, nejměj péče, nechaj, at se hořem vsteče* Hrad 125b; *když toho žádá, nechaj at jde k rádsi svému* LegKat 837; *nechaj, at se právo skoná* LegUmuč 2a (G); *nechaj, at mrtví pohřebují mrtvé své* EvOl L 9.60 (217a) // BlahNZ *nech at mrtví pochovávají mrtvé své* (sine ut mortui sepeliant mortuos suos). Jak ukazuje poslední doklad, ztrácel imperativ záhy větnou platnost, ustrnul a splynul s *at* v částici: *nechaj at > nechajť // nechat > nechť*; ve spojení s indik. prez. se jí užívalo k tvoření opsaného imperativu. Srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice* IV, 560.

Vedle toho se kladl ve větách s *at* i kondicionál. Jde vesměs o věty předmětové po slovesech *chtieti* a *prosiťi*, řidčeji po jiných slovesech. Přitom není užití těchto vět vázáno na jistý tvar slovesa v první větě. Např.:

mistře, chceš-li, at bych slúžil, abych toho dobrým užil, přěj mi někakého panošě MastDrk 105; *měť jest... k tobě sem mocný buoh poslal, chtě tomu, at bych zvěstoval nenie to poselstvie v řiedě* LegKat 1611; *co chceš, at bych učinil? a on vece: Pane, at bych viděl!* ŠtitSvát 114a (je to citát z L 18.41, který v EvZim zní: *co chceš, abych tobě učinil? ... Hospodine, abych viděl* // EvOl 220b: *čso chceš, at tobě učiním? ... Pane, abych viděl*; lat.: *quid tibi vis faciam? ... Domine, ut videam*); *ó králi! chceš-li, at bych pověděl, proč se jest to stalo, vyluč své nepřátely* ŠtitBarl 3b; *pros za mne pána boha, at bych to pokánie dokonati mohl* OtcG 20b; *ale chceš-li, at by se k tobě přiblížil a přišel milý Pán, učiniž takto* RokPost 8b; *poněvadž vy chcete, at bych vašim císařem byl* CestMandD 675 × CestMandA 210a1 *abych*; *hledíž, at by se tolikéž nepříhodilo* Ezop 173b; *chceš-li, at by vlasy rostly* HáJHerb 148b (G).

Vidíme zde, že věty s *at by* jsou blízké druhému druhu vět s *at* + indikativ: vykonavatelem přání má být sám mluvčí. Zřídka pak stojí na místě prvního typu (doklad z Ezop) nebo mezi nimi (RokPost). Konkurence s *aby* svědčí o blízkosti obou typů, ale *at by* zpočátku nepřekračovalo oblast přímé řeči. Zachovalo se až do nové spisovné češtiny; Dobrovský je charakterizoval (*Podrob. mluvnice* 444) jako zesílené *aby*. Teprve během 1. pol. XIX. stol. věty s *at by* mizí.

⁸ Srovnáme-li oba typy vět s *at* s obsahovými větami imperativními (§ 124), vidíme, že ty měly zase jinou funkci: mluvčí žádal v první větě, aby posluchač něco učinil. Nebyly to tedy typy synonymní, které by si konkurovaly.

⁹ Srov. s tím trochu nejasný doklad z ŽaltKlem 153b (Job 10.3): *čili dobře se tobě zdá, at potupíš a zatiskneš mě, díelo rukú tvú, a radě nemilostivých spomóžeš?* × BiblKral *jaký máš na tom užitek, že mne sužuješ, že pohrdáš dílem rukou svých?* (si calunnieris me).

Skoro stejně je vymezena oblast užití účelových vět s *at*, *at by*, jen poměrná frekvence je jiná (účelové věty s *at by* jsou častější na místě prvního typu vět s *at* + indikativ). Srov. § 229.

Spojka a partikule *at* (*ati*) je dnes rozšířena jen v češtině. V době staré ji však najdeme v obdobném užití jako v památkách stě. i v textech staropolských, slovenských a zejména staroruských. V polštině bylo *ac* málo rozšířeno a brzy zaniklo; je možné, že se ho užívalo pod vlivem češtiny.¹⁰ V slovenštině jde skoro jistě o bohemismus.¹¹ Zato v staré ruštině vznikalo zřejmě samostatně; po přechodném rozšíření však také zaniklo. Vedle *amu*, *amě* je tam též *amě*, *amo*.¹²

126 V dnešní češtině, kde *at* tvoří s indikativem prez. opsaný imperativ, hodnotíme i souvětí s *at* jako asyndetická, třebaže se cítí blízkost *at* ke spojce. V staré češtině však *at* původně imperativní částicí nebylo; tato funkce se u něho rozvinula zřejmě sekundárně.¹³ Užití *at* v souvětí je starší, takže z hlediska stě. jde jasně o spojku *at*. Proto musíme i při výkladu o genezi *at* vycházet z jeho užití souvětího.

Obdobná situace je i v staré ruštině, kde *amě* vystupuje jako spojka větná a jen zřídka ve větách samostatných (srov. Bräuer, *Untersuchungen* 179) i v staré polštině, kde je imperativní užití zřejmě sekundární. Přechod v imperativní částici ze spojky vět žádacích, užívaných v přímé řeči a paralelně s prostým imperativem, snadno pochopíme; napomoci tomu mohly i konstrukce, na jaké jsme upozornili v pozn. 13. Viz též Fr. Trávníček, *Skladba* 66—67.

Dosavadní výklady vidí v *at* většinou spojení slučovací spojky *a* a dat. osobního zájmena *ti*: „význam původní byl *a-ti* = *et tibi*, *ergo tibi*, dativ *ti* klesal z významu reálného ve formální, tzv. etický, a ze znění plného v kratší *t*: *nýnie-li tě lén slyšeti*, *a ti budu vyprávěti* AlxV 716 *et tibi narrabo*, *narrabo*

¹⁰ O rozšíření *at*, *ati* v. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 523—524. Pro stav stpol. srov. materiál v *Slovníku stpol. I*, 20.

¹¹ Srov. J. Stanislav, *Dejiny II*, 657.

¹² Viz doklady Sreznevského, *Mamepuanu I*, 32—33. Podrobné informace o stavu v jednotlivých památkách s hojnými příklady uvádí H. Bräuer, *Untersuchungen zum Konjunktiv* 98n. passim (zvl. 102, 113—115, 180).

¹³ Imperativní částicí jeví se nám *at* na první pohled již v tomto dokladu: *obraň jazyku tvému ot zlého, a rty tvá at nemluvíta lsti* ŽaltWittb 33. 14, pod. ŽaltPod. Ale ŽaltKlem zde má: *zabraň jazyk tvój ot zlého, a rty tvá aby nemluvíta lsti* za lat. prohibe linguam tuam a malo, et labia tua ne loquantur dolum. Jde zde o paralelní spojení nevětného výrazu s obsahovou větou (zde jistě pod vlivem lat. originálu, ale taková spojení byla v starém jazyce dosti častá). V BiblKral je disproporce odstraněna tím, že i místo žádací věty bylo zvoleno vyjádření nevětné: *zdržuj jazyk svůj od zlého a rty své od mluvení lsti*. V jiných dokladech však již asi o částici *at* jde: *Hospodíne, ku pomoci méj přizvi! Uhanění buďte i zastýdte se spolu, již hledají dušě mé... Obrácení buďte zase i zastýdte se, již chtějí zlému mému. (A)ť nesú birzo hanbu svú, již mně říekají: Jej, jej. At se radují i veselé nad tobú všichni hledající tebe, at říekají vešdy... ŽaltWittb 39. 14—17, pod. ŽaltGlos at nesú hanbu svú. V ŽaltKlem jsou zde ještě prosté imperativy: *neste inhed hanbu svú... radujte se i veselte nad tobú všickni hledající tebe, a řkú vešdy...* Důležité je *a* s indikativem v posledním dokladu. — Vedle *at* stávalo se imperativní částicí *necht* (srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 560), a to ve větách samostatných (pův. souvětích, srov. § 125); do žádacích vět obsahových neproniklo, pouze do vět účelových (v. § 230). Zatlačení *necht* jako imperativní částice částicí *at* spadá až do nové češtiny.*

igitur“ (J. Gebauer, *Slovník I*, 20). Fr. Trávníček (*Skladba* 64n.) myslí i na nominativ plur. zájmena *ten* na základě dokladu z Rožmb 78: *kaž komorníkóm a ti provedú třetí pónon*. Významový vývoj představuje si takto: „Časem zaniklo povědomí, že je *-l* zájmenný tvar a složenina *at* se začala chápat za součást slovesného tvaru... a tak vznikl nový opsaný tvar, imperativ, který má nejen rozkazovací platnost v užším smyslu, nýbrž i ve smyslu širším, a to vybízečím a přací“ (65). Původní smysl souvětí typu *učíň, at budem zdrávi* (Pas) byl „učíň, a budeme zdrávi“, pod. v účelových souvětích typu *dej nám vody, at pítí budeme* (EvOl) „dej nám vody a budeme pít“. (Srov. dosud lid. *řekni a udělám to*). „Časem si mluvčí začali uvědomovat obsahovou souvislost obou vět v tom smyslu, že druhá věta vyjadřuje to, co si přejí. Tak nabyl indikativ s *at* platnosti přací: kéž jsme zdrávi, kéž budeme pít. Z této přací platnosti se vyvinula dále platnost účelová, a to tak, že mluvčí začali chápat přání za vyjádření pohnutky toho, co vyslovuje věta první“ (66).

Sporným bodem tohoto výkladu je zejména vysvětlení původního významu *-ti*, *-l*. Již V. Vondrák (*Vergl. sl. Grammatik II*, 523 a 462) považoval za pochybné, že by tu byl etický dativ zájmena *ty*, a myslil na souvislost se slučovací *ti* (doloženým už v stsl., v Supr a v Euch), které patří k zájmennému kmeni *to* a může se spojit s lit. *teí*, got. *Fei* „daß, damit“.

Případů, kdy *ti* mohlo mít ještě plný význam „tobě“, nebylo asi mnoho (častější mohly býti v druhém typu žádacích vět s *at*, ale ten byl řídký). Proto musíme vycházet spíše od hotové zesilovací částice *-l* (*-ti*), v níž se původní význam již necítil a které se v době, kdy věty s *at* vznikaly, již hojně užívalo. U dativu *ti* „tobě“ bychom též nedovedli vysvětlit pravidelné postavení po spojce *a*, neboť jde o stálou příklonku (a po spojce *a* se příklonky nekladly a nekladou). To už se mohla připojit k *a* spíše hotová partikule, zejména došlo-li k takovému spojení v době, kdy *a* neztratilo zcela zbytky svého prvotního citoslovenného významu (srov. § 90). Ve spojeních vět, z nichž se vyvinula naše souvětí, je to velmi pravděpodobné: nešlo tu o sepětí vět skutečným slučovací vztahem, jak jej chápeme dnes, nýbrž o pokračování starého způsobu řazení vět obsahově spjatých vedle sebe. A zde mělo silnější význam než slučovací (snad „tu“, „a to“, „a tak“)¹⁴ a mohlo mít přízvuk. Typické je, že *at* přízvučné je, že se za ně příklonky kladou: *ty se varuj, at se též nepřihodí* HusErb 1.277 (G).

Druhá věta tu vlastně vyjadřuje důsledek, který bude mít splnění toho, co je v první větě vyjadřováno jako rozkaz, přání anebo dotaz na přání (přičemž se předpokládá kladná odpověď). A protože jde o žádoucí důsledek děje, který má být teprve vykonán, může se druhá věta chápat jako vyjádření

¹⁴ Snad pro to mluví rus. *amo*, které má v některých dokladech tento význam zcela zřejmě (např. *се ужъ Игорьъ есте убили, amo* [v různosti je *amъ*] *похоронимъ тѣло его* Lavrent. letopis), jindy je zcela synonymní s *amъ*: *сзъзови Къляны естъ, amo* (varianta *amъ*) *молвита си мужа леть Черниговских князю* ibid.

účelu. Ale to je již pojetí abstraktnější, předpokládající těsnější sepětí myšlenek i vět; docházelo k němu asi na pozadí skutečně hypotaktických vět s *aby, by*. Na rozdíl od nich je zde však účel podáván jako zcela reálný důsledek realizace děje první věty, jehož uskutečnění mluvčí někomu ukládá nebo si přeje. Domnívá se proto, že účelový význam vět s *ať* se vyvíjel přímo, vedle žádacího, nikoli přes žádací — záleželo zde na smyslu spojených vět (a především na sémantice slovesa v první větě). Ojediněle se mohlo takové souvětí přehodnotit i v reálné souvětí podmínkové: *nýnie-li tě lén slyšeti, a ti budu vyprávěti, proč se mu [městu Tróji] rušení stalo* AlxV 716; *kmotře, kaké sukno jmám! Třebať-lit, ať jeho prodám* Hrad 112b. (Srov. s tím žádací věty po tázacím *chceš-li*.)

Podporou tohoto výkladu jsou ojedinělé stč. doklady, v nichž je po první větě imperativní druhá připojena spojkou *a*. Proniká v nich převážně smysl účelový, méně práci: *paniče milý, náhle běž pryč, a se mnú tuto nesendeš!* PasU (Výb 528) (v PasMA je *as se mnú*, lat. *ne mecum pariter moriaris*); *otevři nám vši mysl svoji a myl skážem žádost tvoji* Hrad 36a (*aperi nobis... et nos indicabimus*); *puojdem až do Betléma a vidíme toho slova... EvZim L 2.15 // BlahNZ a vizme × EvOl 210b abychom uzřeli* (ut videamus); *přízři náhle sama k sobě, toť já razi věrně tobě, a se v tůž tvář neproměníš jako má dcí, jižto vidíš* Hrad 105a; — *anjelóm svým přikázal o tobě a na ruce uchopí tě* ChelčPost 75b (T) — jde tu o Mt 4.6, srov. *BibIKral andělm svým přikázal o tobě, a na ruce uchopí tebe* (angelis suis mandavit de te: et in manibus tollent te) × *EvZim aby tě v ruce pochytili, EvOl 222a aby tě v ruce vzeli* (podle lat. varianty s *ut*).¹⁵ V pozn. 13 jsme citovali doklad z ŽaltKlem, kde po řadě prostých imperativů je *a* proti *ať* v ŽaltWittb. Ještě výraznější je tento doklad: *přijmi mě podle výmluvy tvé, ať živ budu a ať nebudu pohanien od své čáky! Spomoz mi, a budu ť svú myslí vždy v tvých věcech přemietati. Obrat oči moji, ať nevidie marnosti, na své cestě obživ mě!* ŠtítBarLK 231b1. Zde je vedle vět s *ať* úplně stejně užito *a* a příklonka *ť* je až za dalším slovem.

Při výkladu *ti* jako nom. plur. zájmena *ten* by nebyly potíže s jeho polohou, protože jde o slovo přízvučné. Ale k setkání tohoto *ti* s *a* docházelo ve spojeních našeho typu zřídka. Ani pro strus. *amz*, které by bylo lze obdobně vykládat z *a + t_z* (nom. sg. ukaz. zájmena), nemáme dokladů, které by to potvrzovaly.¹⁶

Spíše by bylo možno přijmout souvislost s **to-* přes partikuli *ti*, jak na ni myslel Vondrák. Na závalu je to, že na západoslovanské půdě ji nemáme jinak doloženu (pokud se neskrývá v příklonném *-t* i jinde) — a přece právě u nás je hlavní ohnisko vzniku *ať*.

¹⁵ Jde tu bohužel vesměs o překlady z latiny, což průkaznost dokladů oslabuje. Cenný je doklad z Hrad 105a, kde je možné pojetí obojí, podle toho, ke které z předchozích vět větu s *ať* vztáhneme. Poloha *se* se tu však nedá zcela srovnávat s polohou pův. *ti*, protože *se* nebylo původně stálou příklonkou (v stč. je ovšem už pravidelně příklonné).

¹⁶ Srov. *амъ самъ гьсть // амъ язъ почну д(ь)нь свою, амъ мы беемся* atp. (v. Bräuer, *Untersuchungen* 180).

Z toho, co jsme uvedli, plynul by asi tento závěr: Ke vzniku *ať* došlo v souvětěném spojení vět; vzniklo asi jako spojka větná a sekundárně se stávalo i partikulí, která s indik. prez. vytvořila časem opsaný imperativ. Šlo tu o přiřazení vět, z nichž první vyjadřovala nějaký rozkaz, přání nebo dotaz po přání a druhá důsledek splnění tohoto příkazu nebo přání. Druhá věta se připojovala slovcem *a*, které v sobě asi spojovalo funkci spojkovou se zbytkem významu citoslovného („a tu“, „a tak“) — proto mohlo být přízvučné a zesílit se partikulí *ti, t*. Nešlo zde o vztah prostě slučovací, a tedy ani o slučovací spojkou *a*; proto také *ať* nemělo ani ve zbytcích slučovací význam (v. § 16). Při těsnějším sepětí obou vět v souvětí pak pronikal v druhé větě buď význam účelový (důsledek požadovaného děje = účel) nebo žádací podle sémantiky slovesa ve větě první (a mohl proniknout i vztah podmínkový, když první věta byla tázací, když se ptala na přání posluchače). Tím se sblížily s obsahovými a účelovými větami s *by, aby* — a nejspíše podle nich se zde vedle indikativu začalo užívat i kondicionálu. Věty s kondicionálem pak už nebyly tolik vázány na podobu věty řídicí (imperativ, dotaz na přání posluchače).

Ke vzniku *ať* docházelo asi již v době předhistorické, ale dokladů z nejstarších památek je pořídku. Je to jev, který zasáhl severní část slovanských jazyků — snad spadají jeho počátky do doby jejich těsnějšího styku, nebo zde byly z té doby dispozice pro souběžný vývoj. Ale jen v češtině *ať* skutečně zakotvilo — v jazycích východoslovanských i v polštině (kde na jeho přechodné rozšíření mohla mít vliv čeština) již v době staré zaniklo.

Obsahové žádací věty s *aby, by*

Základním typem obsahových vět žádacích jsou po celou dobu historickou věty s *aby a by*. Přitom jsou věty s *aby* již ve XIV. stol. častější než věty s *by* a časem je téměř úplně vytlačily. 127

Obsahové věty žádací s *aby* měly už v stč. vcelku stejnou podobu jako dnes. Plnily funkci vět předmětových u sloves a výrazů znamenajících rozkaz, prosbu, radu (např. *kázati, při-, roz-, ustaviti, nalézt, veleť, nutiti, žádati, prositi, raditi*), též u sloves dicendi užitých v těchto významech (*řeci, učiti, mluvit, volati, pověděti* aj.), chtění (*chtieti*), snahu a péči (*tbáti, pilen býti, opatřiti* aj.), zákaz, bránění, ostražitost a obavu (*zapověděti, překaziti, varovati se, stříeci se, chovati se, vystřiehati se, báti se* aj.) a některých jiných. Při jménech podobného významu, zejména dějových, mají funkci vět přívlastkových (*ustavenie, přikázanie, záповěď, vyrčenie, naučenie, rada, žádost, prosba, příklad, odpověď, potaz, úmysl, obyčej* aj.). Zřídka mají funkci vět podmětových, zejména při výrazech hodnotících (*slušie, jest hodné, dobré, jest potřěbie* aj.). Ojediněle jsou žádací věty přísudkové. Srov.:

¹⁷ Po slovese *prositi* stávají nejčastěji.

věty předmětové: *proto prosím, bože, tebe, živý i rozkošný chlebe, aby otevřel dnes nebe, dal nám šedré dary z sebe* Kunh 91; *to na každý den myslí, aby mohl dobrým svědomím tohoto světa odstúpiti* Túl 85b (hoc quotidie meditare, ut possis aequo animo vitam relinquere); *naleze to dievčie rada: aby vši zemí Vlasta vládla* DalL 14.3 × DalC 27a *by*; *radil bych, aby přestala* MastMus 380; *biskupa pražského poprosichu, aby ho potvrdil v ópatství* Hrad 24a; *a když biskup toho miesta přijě ji [Řimanku] s velikú cti, i počě jeho prositi, aby ráčil raditi i prikázati svatému Arsení, aby se jie dal viděti* OtcB 66b (rogavit eum, quatenus persuaderet beatum Arsenium, ut eam suscipere dignaretur); *jakž sem mnichem, tak sem to na svém srdci uložil, aby hněv z mého srdce nevyšel* OtcB 71a (statui apud me, ut iracundia mea foris guttur meum non procederet); *učil jest mistr Aristotileš Alexandra, aby úmluven byl s lidmi svými, alevšak aby v nepotřebné řeči nepřielišil* ŠtitŠach 294b; *to pamatuj vždy najviece, aby najprv boha svého hledal nežli co jiného* NRada 417; *nechtěli jsú Saraceni jich vzieti, chtiece, když by kámen vzali, aby ten slúp padl a kostel se zbořil* CestMil 29b; *a tak skrze posly smluvili, aby žádnému z nich jeho lidé nepomáhali* Háj 71b;

věty přívlastkové: *a tu jemu radu dachu, aby s Křivokláta jiezdy činil* DalL 72.23 × DalC 121b *by*; *že jest to vaše ustav(e)nie, jakož svědčí svaté čtenie, aby nic vlastného nejměli a poslušenství držěli, abychom všechno prodali a ve jmě božie rozdali* Hrad 3b—4a; *vyjide záповěď od ciesaře Augusta, aby byl popsán vešken svět* EvZim L 2.1, pod. EvOl *vyrčení... aby* (exiit edictum a Caesare Augusto, ut describeretur universus orbis); *tehdy ten opat s dobrým potazem, aby ta mládcě nerozbujěla, oba metlami zbi* OtcB 108a; *a také jest ten obyčej křěstanský, aby zvěděli, kde křěstěné přebývaji* OtcB 105a × OtcACE *zvěděti*; *a tak tím činem dal jest králóm příklad, aby svatokupce a zlí kněži pudili* HusSvatokup 199b; *tehdy Saraceni obdrži tu prosbu na něm, aby křěstánóm kázal jim jejich kámen vrátiti* CestMil 29b;

věty podmětové: *ktož chce od zlých příhod i zlého spadenie bezpečně státi a milost božskú i známost ozračně mieti, i jest hodné, aby sám o sobě na púšti přebýval* OtcB 7b × OtcACEF *by*; *protož dobré jest člověku, aby jsa živ, dával chudým* HusSvatokup 182b; *když jiných dobrých skutkov nemůžete jmieti, ale to vám skutek buď, aby se pilně hřiechu strěhli* ŠtitKlem 62b (G);

věty přísudkové: *ktož chce býti, aby jej nad jiné ctili* OtcB 69a (si quis vult se honoribus sublimari); *pravé pak myslí uspokojení... v tom jest, aby člověk... samého sobě Pána Boha hleděl* KomLab 190.

Po slovesech a výrazech znamenající zákaz, překážku, obavu apod. je v obsahové větě sloveso záporné; např. *zapovědě, aby toho nečinili* Hrad 18a; *popové najvěčši... zapovědáchu, aby nižádný nečetl ani měl knih Origenových* OtcB 105b (ne quis Origenis libros legeret aut haberet); *ale chovaj se, aby nikdy do svých dobrých skutkuov přieliš nedoufal* OtcB 9a × OtcACF *by*; *ale obránil sem se, abych mu toho neřekl, a prosil sem hospodina, aby mě toho ostřehl, abych jemu tak neřekl* OtcB 71a (et repugnavi, ut non illum dicerem, sed petivi

Dominum, ut tolleret a me); *varujte se, aby domu božieho v jeskyni lotrovú nepřevrátili* HusSvatokup 117b; *aby večere nezmeškali, strach jest* ChelčPost 176b (G).

Zápor je zde zdánlivě nelogický a v nové době se někdy neklade (zejména po slovesech znamenajících zákaz — uplatňuje se tu i vliv paralelních infinitivních konstrukcí). Ale geneticky zde byl zápor zcela na místě, protože žadací věta vyjadřovala děj, který by neměl nastat — ať už proto, že je zakázán, nežádoucí, nebo proto, že z něho má někdo strach.¹⁸ Obavné věty mají kladný protějšek ve větách s *že*, ale ty jsou ve své podstatě oznamovací: konstatují prostě obsah obavy, ať kladný nebo záporný. Srov. *a ti dva bratřie zakonici... bojiece se, že by nemohli k tatarskému královi dojiti, s mistrem chrámu armenského v Armenii ostali jsú* CestMil 8a.

Obsahové věty žadací s *by* byly v staré době různě rozšířeny podle památek. Někteří pisatelé zřejmě dávali přednost *by*, jiní *aby*; ve skladbách veršovaných bylo *by* oblíbenější snad i pro svou krátkost (podobně jako *však* místo *avšak* aj.). Věty s *by* mají stejné funkce a kladou se zhruba po týchž výrazech jako věty s *aby*. Zdá se však, že byly zvláště oblíbeny po slovesech záporných¹⁹ a po výrazech vyjadřujících obavu. Např.:

jě se s pláčem prositi, by mu to boh odpustil DalL 76.22, pod. DalC 129a; *neb tak jemu bieše(e) otec kázal, by o českéj prosbě nic netázal* DalC 166a × DalL 99.30 *aby*; *protož prosu, by v tom stáli, v němž byšte se bohu vzdali* LegApŠ 136; *protož snažně prosu tebe, by ráčil mému synu z mrtvých kázati vstáti* MastMus 283; *i přítelě k tomu radie, by šla za muž u manželstvie pro rozličné bezpečnostvie* LegKat 465; *počě mu k tomu raditi, by to ráčil učiniti bohu na čest* Hrad 7b; *dobré jest, by člověk i nad to, nežli jest k spasení dosti, činil své činy v šlechetných skutciech* ŠtitSvat 234b2; *a to bieše dobře slušno, by slyšeli jeho slovo, neb...* NRada 13; *tečete dóm od domu, hekažice a chtiece tomu, by vám dali jichy mastné* Podk 119;

netbaji, by čest u měšě byla DalL 18.39, pod. DalC 35a; *nechcem toho dopustiti, by psie hlavě bylo naším biskupem býti* DalL 49.22, pod. DalC 95b; *nechtě, by ot něho který div byl zjeven* Hrad 13a; *ale obořili se co v kostele, toho netbaji, by opravili* HusSvatokup 171b; *nechtěl, by krev králového kmenu prolita byla* CestMil 54a (noluit, ut sanguis stirpis suae regiae funderetur);

strach mě, by jeho nebyla snad svým pláčem urazila Hrad 35b (timeo, ne plorando ipsum offendas); *toho se silně bojieše, by t(u) milost... pro túž(e)nie již nejměla* Hrad 29a; [lidé] *se boji, by lačni nebyli* ChelčPost 78a (G); *poslové bojie se, by král jejich přílišném chvílením se nezamátíl... CestMil 7b* (metuentes, ne rex ex mora ipsorum nimia turbaretur).

¹⁸ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 692; *Skladba* 63.

¹⁹ Věty s *by* jsou zřejmě častěji užívány po záporu i ve funkcích jiných (účinkové, účelové; srov. s tím i věty obsahové oznamovací s *by* po záporu).

Ústup vět s *by* dokumentuje pěkně rozdíl mezi různými rukopisy téže památky. Tak DalC dává zřetelně přednost *by* před *aby*, kdežto v DalL převládá *aby*. Našel jsem 13 míst, kde má DalL v obsahových větách *aby* proti *by* v DalC, ale skoro žádný případ opačný. Podobně má OtcB takřka důsledně *aby* proti hojněmu *by* v OtcACE. Např. *i káza se všem Němcóm sníti, aby při něm na rocě byli* DalL 72.31 × DalC 121b *by*; *ukázal příklad všem zablúdílym, aby nezáfali sami do sebe* OtcB 7a × Otc ACF *by*; *často mne prosíte, bratřie milá, abych vám mé púti po zámořských vlastech pověst vypravil, to, což sem tam viděl* OtcB 104b × OtcAE *bych*.

Příčinou tohoto ústupu byla zajisté tendence, která se obecně projevuje v 2. pol. XIV. stol. a ve stol. XV.: ustálit hláskovou podobu spojovacích prostředků a rozlišit prostředky homonymní, pokud to bylo možné. Samotné *by* se specializovalo přechodně na věty podmínkové neskutečné a na obsahové věty oznamovací (později ustoupilo i v těchto dvou typech), *aby* se stalo výrazovým prostředkem navzájem si významově velmi blízkých vět žadacích, účelových a účinkových.²⁰

129 Vět osled v souvětí se žadacími větami s *aby* i *by* byl vcelku ustálený: vedlejší věta stála pravidelně na druhém místě. To souvisí s genezí tohoto souvětí i s kontextovým členěním, neboť žadací věta obsahová je snad vždycky jádrem výpovědi. Odehly od uvedeného sledu vět jsou ojedinělé: *neb Vršovicí je vadiechu, a by u míru bratřie byli, nechtiechu* DalL 53.22.

Drobné nepravidelnosti najdeme v stč. textech v užití kondicionálu. Jsou to případy dvojího typu:

1° Kondicionálu je užito nadměrně, obvykle tehdy, když stojí *by*, *aby* již v různovětné poloze před antepoňovanou vedlejší větou rozvíjející větu obsahovou nebo před obdobně užitou přechodníkovou vazbou; kondicionál (popříp. spojka *aby*) se pak ještě jednou opakuje. Např. *ale tdy chcu tomu, by nepraviece nikomu, tak, ač chcte, by živi byli, by mi lékarstva dobyli* LegApŠ 177—179; *aniž se hodí, by ten, ktož pták pustil, aby po něm šel; neb tito jsú pilni toho, aby se pták neurazil* CestMil 65a.

2° Místo l-ového přičestí je po spojce *aby*, *by* indikativ: *Němci . . . chtie dožda-ci, by na mo(s)cě Prazě, jehož boh snad nechá, nebude viděti Čecha* AlxB 240; srov. též ve větě účelové: *račiž seslati anděla, jenž by ta železa zkazil. . . , abych já tvú moc velikú ohlásila i tvé panstvo, aby tak to hlúpé pohanstvo, vida tvú moc i tvé divy, nechajě všie svéj protivy, o d o l á bludnému kmenu* LegKat 2863n. (Viz J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 563; srov. též Fr. Trávníček, *Skladba* 62.) Jde zde asi o skutečný anakolut — spojkové *aby*, *by* je tak vzdáleno od slovesa, že se tam omylem dal tvar indikativní. V LegKat by mohlo jít i o záměnu původního *ať* spojkou *aby*, ale bez provedení změny způsobu. Viz též § 231.

²⁰ Pro zajímavost uvedme, že v HusSvatokup je vedle desítek žadacích vět s *aby* jediná s *by* (a to citovaný doklad se zápořem ve větě řídicí).

Velmi blízké obsahovým větám žadacím jsou účelové věty s *aby*, *by* (v. § 231).

Obsahové věty žadací s *aby*, *by* jsou charakteristické pro západoslovanské jazyky; výlučné postavení mají v češtině. (V pol. je vedle nich *żeby*, *ізby*, v hluž. zobecnělo *zoby*.) Historický vývoj polský byl z velké části obdobný s českým.²¹

V staré době bylo však žadací (a účelové) *абу*, *бу* dosti hojně i v staré ruštině; časem ustoupilo spojce *умови*. Je však — vedle běžného *умови* — v ukrajinštině (*абу*).²²

Genezi obsahových žadacích vět s *aby*, *by* osvětluje Fr. Trávníček (130 *Skladba* 61—63). Vychází z toho, že kondicionál je od původu aorist nejen tvarem, ale i platností. „Přací odstín tvarů typu *by se hotovali* vyvinul se z původní platnosti oznamovací, jak to vidíme ještě dnes u některých minulých tvarů typu *nesl jsem*, které jsou zcela nepochybně od původu indikativy a tuto platnost si zachovávají zpravidla ještě dnes. Např. *vzal to das* = ať to vezme, *kéz to vezme, kéz by to vzal das*“ (62). Stejně vznikly účelové věty s *aby*, *by*: i zde „měl opsaný tvar typu *šel bych* původní platnost oznamovací. Např. »volili, aby byl papežem« [Pas] znamenalo původně »volili [jej] a byl (stal se) papežem«. V této souvětí souvislosti nabyl tvar *šel bych* významového odstínu, který nazýváme účelový a který vyplývá z jiné myšlenkové povahy vět uvozovacích“ (str. 64).

Vznik těchto souvětí spadá do doby předhistorické; jejich počátky je nutno klásti do doby těsnějšího styku jazyků západoslovanských. (V strus. památkách proniká *aby*, *by* až později; není — podle zjištění Bräuerova — např. v Pověsti vrem. let; může tu tedy jít o paralelní vývoj.) Na počátku doby historické jsou pevně ztvárněna a *aby* i *by*, které tu vystupují vedle sebe, mají znaky spojky: stojí na počátku věty vedlejší (mají přítom přízvuk) a vyjadřují vztah mezi větami. Zůstávají však spolu s l-ovým přičestím i součástí slovesného tvaru a jsou ohebné.

Děj vedlejších vět žadacích je vzhledem k ději věty řídicí vždy budoucí (následný): má se teprve uskutečnit — to si podmět hlavní věty přeje nebo za tím účelem koná nějaký děj. V obou případech jde o děj žádoucí — je zde tedy kondicionál v jednom ze svých dvou základních významů (vyjadřuje děj žádoucí a děj podmíněný). Nezachovala se zde žádná stopa významu préteritálního. Je tedy nejisté, můžeme-li přací význam kondicionálu vyvozovat z préteritálního. Věty typu *vzal to das, zdrávi došli* nabyly asi přacího významu na základě významu rezultativního: mluví vyslovuje žádoucí děj jako dovršený, hotový. U antepreterita, kterým by byl původní aorist *bych* + l-ové přičestí, bylo by takové pojetí sotva možné. Řešení této otázky bude možné jen na základě historickosrovnávací analýzy vývoje slovanského kondicionálu.

Velmi zajímavá je konfrontace s větami žadacími a účelovými se spojkou

²¹ Srov. materiál v *Słowniku stpol. I*, 12—13 a 180—181; *Gramatyka histor.* 454.
²² Srov. I. I. Sreznjevskij, *Материалы I*, 4; T. P. Lomtev, *Очеркы* 526n.; zejména však H. Bräuer, *Untersuchungen* 103n. passim; *Курс сучасної укр. літер. мови II*, 222.

at: v těch se vyjadřuje přímý apel k nějaké činnosti a její reálně chápaný výsledek, zde se vyjadřuje rozkaz nebo přání nepřímo nebo se mluví o konání nějakého děje a uvádí se jeho žádoucí výsledek, spíše nereálný.²³ Ten se pak v obou případech může chápat buď jako vyjádření obsahu přání (rozkazu), nebo jako vyjádření účelu děje, o němž informuje první věta. Kdyby se podařilo prokázat, že se kondicionál původně kladl jen po řídicí větě minulé, mohli bychom mu přičítat minulou platnost, ale sotva prostou, bez optativního odstínu. Avšak ukazuje se, že ani v jazycích, kde můžeme nástup kondicionálu v žádacích a účelových větách přímo sledovat, v církevní slovanštině a v staré ruštině (nastupuje tu za dokonavý indik. prez. s *da*), není vázán na minulý čas v uvozovací větě, jak soudil pro staroslověnštinu Meillet.²⁴ Ostatně i tak bychom těžko pochopili, proč se zde o minulém ději následně užílo formy antepreterita — spojení aoristu pomocného slovesa s l-ovým přičestím.²⁵ Je pravděpodobnější, že tento tvar byl sem přenesen již jako hotový prostředek k vyjádření žádoucího děje, že se v našich typech souvětí nekonstitoval.²⁶

Rozdíl mezi větami s *aby* a s *by* vysvětlíme tak, že v prvním případě byly věty spojeny spojkou-částicí *a*, stejnou jako v *at* (§ 126), v druhém byly spojeny asyndeticky. Byly tedy asi obě podoby od počátku vedle sebe (tak se to jeví i podle stavu v památkách); teprve v době historické převládlo zřetelnější *aby*.

Obsahové žádací věty s *že*, *zda/li*, *kak by*

131 Zřídka se setkáváme v stč. památkách s obsahovými větami žádacími uvozenými spojkou *že*. Je v nich pravidelně kondicionál.

Věty s *že* + indikativ mohou být též blízké větám přacím, ale nelze říci, že přací význam u nich je základní. Srov. *a kněz na to namluvichu, že před Srby do Prahy pojede* DalL 58.17, pod. DalC 108a (zde se mluví již o výsledku přemlouvání — ně. „přemluvili ho, že jel“, vztah blízký účinkovému); *chcuť se tu tak péci, žel to musí sama říci dobrú vuoli z smysla svého, ežt . . .* LegKat 1543 (zde proniká jasně smysl účinkový, podtržený příslovcem *tak* v první větě); *přirozený oheň v těle . . . kdaž naplní svá místa, tehdy jest potřěbie, že vyjde z člověka svým obyčejem* OtcB 31b (ut) (asi chápáno jako „jest potřebné, že vyjde“, nikoli „aby vyšel“); *když sme byli s vámi, to sme vám rozkazovali*,

²³ Přenášením kondicionálu do vět s *at* se příkrý rozdíl mezi oběma typy stíral a věty s *at by* pak zaujímaly postavení mezi nimi; přitom se přibližovaly v dalším vývoji k větám s *aby*.

²⁴ Srov. H. Bräuer, *Untersuchungen* 8n.

²⁵ Srov. užití dokonavého prezentu po *da* v stsl. a v staré ruštině. Zde kondicionál zřejmě vstupuje v případech zvláště motivovaných na místo indikativu — nelze tu mluvit o tom, že by zde jeho kondicionálový význam vznikal. H. Bräuerovi se podařilo přesvědčivě ukázat, že se ve všech dokladech stsl. a skoro ve všech starých dokladech strus. (před zobecněním kondicionálu) využívalo kondicionálu k vyjádření přání nebo účelu jen možného, jehož splnění nebo dosažení se podává jako nejisté.

²⁶ Aoristové tvary *bych*, *by* . . . asi vystřídalaly starší *bimъ*, *bi* . . ., dosvědčené staroslověnštinou. O otázce původního významu kondicionálu srov. u Bräuera, *Untersuchungen* 1—2 (tam odkazy na literaturu).

že, nechce-li kto pracovati, aniž také jez HusSvatokup 166b—167a (zde jde o polopřímou řeč, uvozenou spojkou *že*; odtud imperativ ve vedlejší větě! — srov. § 137).

Naproti tomu věty s *že* + kondicionál zřejmě žádací význam měly. Např. *a to svatý Pavlín prosieše ne proto, by na to velmi tbal, že by jeho tělo shnilo přikryto, neb jemu takéž nahé jako přikryté bieše vše jedno, ale aby neměl [sv. Antonín] tak veliké žalosti* OtcB 151a × OtcACE *aby*; *tu on již bieše žádostí mučedlník; ale nemoha již nikudyž k tomu přijíti, že by jej také jěli, a tu slúžě těm svatým mučedlníkom* OtcB 191b; *nebo již se biechu zdýchali židové, že kto by ho svědčil Krista, zevna snatka by byl* EvZim J 9.22 × EvO1 237a *a již se biechu smluvili židé, ač by kto svědectví vydal, že jest Kristem, ven z školy aby byl* (ut si quis eum confiteretur Christum, extra synagogam fieret) (zde jde v EvZim asi o neumělý překlad latinské různovětné spojky *ut* před větou se *si*).

Tyto ojedinělé doklady nabývají jistého významu z hlediska srovnávacího — sousední jazyky, zejména polština a horní lužičtina, užívají v žádacím významu i spojky *žeby*, *zo by*.²⁷ Nelze z nich však vyvozovat nějaké závěry.

Později — za humanismu — rozšířilo se v žádacích větách *že* s indikativem. J. Gebauer (*Hist. mluvnice IV*, 696) vidí zde asi právem vliv německého *daß*. Např. *protož Vaši Milosti k ochraně se poroučeje prosím, že tuto mou práci ode mne vděčně a laskavě přijíti ráčíte* CestPref 8; *nejponiženeji prosím, že račte Evičku, pannu tetu na stotisíckrát pozdravovati* ČernH 12; *já Vaše Milosti prosím, že ráčíte mne vyslyšeti* Chlum 116a—1614 (O); *pro Boha prosím, že mně víc trápití nedáte* Bol 98b — 1616 (O).²⁸

V. Zikmund (*Skladba* 423) hledá mezi žádacími větami s *aby* a s *že* významový rozdíl: vět s *že* se užívá tehdy, očekáváme-li s jistotou vyplnění přání, prosby nebo rozkazu.

Nesmělé, nejisté nebo zdvořilé přání vyjadřujeme spojkou *zdali* s kondicionálem. Taková spojení existovala již v stč.; užívalo se v nich partikulí *za*, *zda*, *zdali* s kondicionálem. Srov. *dosti byla sprostná rada, za by juž, se boje hlada, předsě tamo netáhl hlúbe* AlxV 2301; *pro něžto veš hněv ochabi, mysle veždy na to, za by přišlo jmu s lepsi příčinú* AlxBM 172; *hna toho dne mil třidceti, k nepřieteli pospiechaje, vždy se toho domnievaje, zda by, to Darius zvěda, potkal jej v horách, předjeda* AlxV 1186, pod. AlxH 17; *také já chci pokusiti toho, zdali bych mohla užiti koho* Trist (Výb 386). Jde zde o přehodnocenou závislou otázku — v. § 112.

Podobně nabyla přacího smyslu původní věta tázací s *kak by*: *za tiem jelemem se oddal, hledajě všemi činy, kak by jeho dostihna zabil* PasMB (Výb 524).

²⁷ Srov. *Gramatyka histor.* 454, G. Liebsch, *Syntax* 194.

²⁸ Oberpfalcer-Jílek uvádí takových dokladů z Knih černých dosti. Je otázka, odráží-li to skutečný stav v živé mluvě nebo úzus písařů.

K podobnému vývoji dochází i v jiných slovanských jazycích. Tak např. stsl. *ašte* nabývalo významu účelového a žádacího (v. *Slavia* 26, 1957, 166), v ruštině se ustálila spojka *как бы* ve větách obavných apod. Jde tu o samostatný vývoj v jednotlivých slovanských jazycích. Přechodným stupněm od užití tázacího bylo užití zvolací, v němž se rozvil přác smysl našich vět.

PŘÍMÁ A NEPŘÍMÁ ŘEČ

133

Přímá, nepřímá a polopřímá řeč jsou různé způsoby reprodukce něčího výroku jiným mluvčím, popříp. reprodukce vlastního výroku v nové situaci.

O přímé řeči mluvíme tehdy, když se něčí projev tlumočí v takové podobě, v jaké by jej pronášel sám jeho původní autor, se všemi charakteristickými znaky mluveného projevu bezprostředně spjatého se situací.¹ O situaci projevu a jeho autoru informuje tzv. věta uvozovací; přímá řeč je k ní v poměru obsahové věty předmětové a připojuje se asyndeticky. Je to řeč přímo uvozená. Je možno reprodukovat něčí projev i bez uvození — to je neuvozená přímá řeč.²

V nepřímé řeči tlumočíme naproti tomu obsah něčího výroku ve formě vedlejší věty, tedy v podobě mluvnicky změněné. Nejvýraznější změnou je přitom závislé užití mluvnické osoby, nemožnost užit prostředků apelových (tj. obracejících se přímo k posluchači — oslovení, prostého imperativu, přímých otázek) a citoslovcí, a nedostatek vlastní intonace.

V nové době se v jazyce umělecké literatury rozšířila tzv. polopřímá řeč, která v sobě spojuje některé znaky řeči přímé a řeči nepřímé: nastává v ní „pošinití“ osoby, neuzívá se v ní imperativu a přímých otázek, ale bývají v ní oslovení, citoslovce a jiné emocionální prostředky.³

V jazyce starém existovala řeč přímá a řeč nepřímá. Mezi oběma útvary byl typ přechodný: reprodukce něčí řeči uvedená podřadící spojkou, ale s nezávislým užitím osoby, popříp. i způsobu, apelových prostředků a ostatních znaků přímé řeči. Tento útvar budeme pro krátkost nazývat závislá přímá řeč.

Souvětí s přímou i nepřímou řečí patří k širšímu typu souvětí s větou obsahovou. Je to užší typ, který zahrnuje některé obsahové věty oznamovací, tázací i žádací (podle toho, obsahoval-li prvotní projev oznámení, otázku,

¹ Obvykle se říká, že je to vyjádření, které uvádíme přímo tak, jak bylo proneseno. Ve skutečnosti ovšem nemusíme reprodukovat cizí projev nijak přesně nebo můžeme vložit hrdinovi do úst projev, který vůbec neproněsl (srov. k tomu V. I. Koduchov, *Способы передачи чужой речи в русском языке*, Уч. запяски Ленинград. госуд. педагог. института 104, 1955, 119n). Nejde tu o přesné tlumočení obsahu projevu, ale o to, že projev uvádíme v té mluvnické podobě, jakou měl nebo by mohl mít v bezprostřední situaci — bez mluvnických změn. Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 746.

² Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 746—748.

³ Srov. J. Haller, *Řeč přímá, nepřímá a polopřímá*, Naše řeč 13, 1929, 97—107, 121—130; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 748—751; L. Doležel, *Polopřímá řeč v moderní české próze*, SaS 19, 1958, 20—46 (tam literatura i nové pojetí problému).

rozkaz nebo přání), na základě některých společných mluvnických a sémantických znaků, odlišujících je od ostatních obsahových vět. Tyto zvláštnosti vyplývají všechny z toho, že jde jasně o přenesení projevu ztvárněného v jiné situaci do nové, sekundární situace — proto se tu střetávají dva plány časové a modální: vyprávěcí s prvotním plánem bezprostředního projevu. (Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 115n.) Dvojitý plán projevový vystupuje sice u všech obsahových vět (v. § 81), ale ne tak jasně, protože se v nich nepodává obsah zážitku, vjemu, činnosti atp. jako v prvotní situaci jazykově ztvárněný a přenášený do situace druhotné; uvádí se pouze jeho obsah. Z hlediska genetického tu o výrazný rozdíl nejde, ale už v jazyce stč. se pocítoval a ve stavbě souvětí projevoval. Napomáhala tomu přímo uvozená řeč tím, že po mluvnické stránce reprodukovala projev v prvotní podobě. (Jasným svědectvím o tom, jak se povědomí prvotní podoby projevu drželo, je existence závislé přímé řeči.) V nepřímé řeči se pak závislé užití osoby, způsobu a jiné rozdíly od přímé řeči cítily jako změny, i když už v jiných obsahových větách to bylo více méně samozřejmé.

PŘÍMÁ ŘEČ

Souvětí s přímou řečí mělo už v stč. zhruba stejnou podobu jako dnes. Uvozo-
vovací věta obvykle předcházela; přitom se po slovese dicendi kladl velmi často ještě přechodník *a řka*, který měl zřejmě při nedostatečné interpunkci podobnou funkci jako naše dvojtečka a uvozovky: signalizoval, že následuje přímá řeč (nepřímá řeč nebyla po takto připojeném přechodníku obvyklá). Např. *počechu se kanovníci diviti a řkúc: „Co chcemy učiniti?“* Hrad 2a; *jeden bratr tázáše starcě a řka: „Mohu-li pro příhodu anebo pro nemoc schovati dva šilinky peněz?“* *A uznamenav starc myšlenie jeho, vecě: „Schovaj.“* *A všed do peleš ten bratr, počě mysliti a řka: „Dobřě-li mi řekl starc či zle?“* *I jide opět k němu a prosě jeho a řka: „Pro buoh, oče, pověz mi pravdu, nebt pro ta dva šilinky peněz přěká-žie mi myšlenie.“* *I vecě jemu stař (e)c a řka: „Nebot sem viděl tvú mysl chtiece je mieti, protof sem řekl: Schovaj.“* OtcB 67b—68a.

Mnohem řidší je vložená věta uvozovací. Když ji tvořilo holé sloveso pravení, mohlo snadno poklesnout v pouhou vsuvku naznačující, že jde o cizí výrok. Tak vzniklo *prý* (*praví* > *prai* > *praj* > *prej* > *prý*).⁴ Např. *pak když k tomu starci bratřie přijidechu, a tiežice jeho o rozličných věcech, odpovědě jim. „Ale o tom odpověděni světa,“* *řiekáše, „otiežte tohoto bratra, nebt já nic o tom nevědě“* OtcB 67b; *přistúpivši žena k němu, povědě tak muži svému: „Muži“,* *vecě, „nedámt jhráti, slíbils mně ten věrdunk dáti“* Hrad 125a; *i pověděl starc ještě jiné podobenství. „Milovníci“,* *praví, „světa tohoto jsou podobni jednomu, jenž měl tři přitele...“* ŠtítBarl (G); *odkavad svatý apoštol Pavel: „Na díle, prý, známe,*

⁴ V západosloven. dialektech je *praj*; spisovná slovenština má *vraj* (< *vraji*). Obdobné partikule vznikly i v jiných slovanských jazycích.

134

na díle prorokujeme“ ŠtítBarl (G); až někdy při příčině mezi jinou řečí toto jim řekl: „Vy (prý) mníte, že sou toto praví křesťané, však sou zhola pohané, vodou omáčené“ BlahPůvod 4 (prý je v závorce v pův. textu).

Velmi řídká je postpozice věty uvozovací. Kladla se po delší přímé řeči a připojovala se jako dodatek, vysvětlení: „... až já to vzvedě, aby od lidí úkoruov netrpěl, a já vstav i jidech sém; a proto sem na tuto půšt přišel.“ A to vše sám o sobě vypráví svatý Macharius OtcB 74b.

Přímá řeč je útvar, který přesahuje hranice věty a souvětí. Může být jakkoli rozsáhlý. A může sám obsahovat zase tlumočení další přímé řeči. Srov. *tot jest ten, jenž skrzě proroka sám o sobě praví: Buoh otec ke mně řekl: Tys muoj syn, já jsem tě dnes urodil* Mat18b.

Dosti časté jsou v stč. textech případy, kdy se na potvrzení výkladu autor odvolává na Písmo nebo nějakou jinou autoritu větou s *jak*, a po této větě ještě klade přímou citaci: *a k tomu jest velmi užitečno každému sluzě božiemu samému přebývati od hluku lidského podál a než... své práce i modlitby opustiti, jakož slova Davidova v žaltáři pravie a řkúc: Od svěcké chuti se oddalují a na půšti přebývají a tu svého pána boha žádají* OtcB 5b. Když je věta s *jak* do přímé řeči vložena, pocituje se *jak* za vyjádření vztahu mezi uvozovací větou a přímou řečí, odkazuje na přímou řeč (*jak praví* = tak praví); v takových případech vznikly asi pozdější uvozovací věty s *jak*. Srov. *vymyslil sem knihy tyto, jako by děti tázaly otce a otec jim odpoviedal. Neb, jakož die s. Aug(ustin), chtě o svatě trojici knihy psáti: užitečno jest, ež rozliční rozličné a rozličným činem ne v rozličné, ale v jedné viere knihy píši...* ŠtítBud 4. Častěji se po uvozovací větě s *jak* kladla k vyjádření vztahu mezi větami spojka *že*: *neb jiný k němu nemožieše pro nesnadnú cestu a pro velikú tmú, jakož obecně praviechu, že bezmál ižádny nesmějše k němu aniž možieše pro nesnadnú cestu* OtcB 169b.

NEPŘÍMÁ ŘEČ

135

Nepřímá řeč tvoří s větou uvozovací podřadné souvětí, stejně jako jiné obsahové věty oznamovací, tázačí a žadačí. Připojuje se stejnými spojovacími prostředky: oznamovací spojkou *že* (nikoli však spojkami citoslovečné povahy), tázačí tázacími částicemi, zájmeny a příslovci, a žadačí spojkami *ať*, *aby*, *by*. Ojedinelé je spojení asyndetické, např. *mnich tako počě mluviti, toho chce svým mečem dolíčiti* DalC 45b × DalL 24.26 *že*, srov. *dále; máme psáno, když svatý Petr lid učil, v skrúšeném srdci počechu řeci* ŠtítBarlD 95b (zde není užito spojky různovětné před antepovanou časovou větou; srov. §§ 10, 83).

Ve větě uvozovací bývají nejčastěji slovesa znamenající různé druhy jazykového projevu (*řeci, praviti, dieti, povědět, učiti, přísahati, slibovati...; otázati se, ptáti se, mysliti...; přikázati, raditi, prositi* aj.), zřídka jména nebo jiné výrazy podobného významu. Uvozovací věta stojí obvykle před nepřímou

řeči; postpozice je neobvyklá a také vložení uvozovací věty do nepřímé řeči je řídké (většinou jde o věty povahy vsuvky, srov. § 83). Např. *i jechu se u vojště i u městě mluviti, že ciesaři jedú lidé na pomoc...* DalL 47.19, pod. DalC 91b; *a posel z toho veselé mezi tiem juže potázal, kak by jemu vzdieti kázal* LegPil 103; *biskupa pražského poprosichu, aby ho potvrdil v ópatství* Hrad 24a; — *ale, jakž sám pravieše i jeho učennici to svědčiechu, že od diábluov huhlanie ve dne i v noci slyšieše* OtcB 169b; *tomu se velmi divili a kde by ucho jeho bylo, s pilností se ptali* HáJ 75a.

Je-li nutno nepřímou reprodukovat nějaký projev skládající se z většiny počtu vět oznamovacích, tvoří nepřímá řeč několikanásobnou větu obsahovou. Spojka *že* se většinou opakovala, zejména když by nebylo zcela jasné, že jde o pokračování nepřímé řeči: *pak vypraví Barlaam Jozařatovi obyčej bydla pústění: že mají jediné na tom pokrmu dosti, ješto jim půšt přinese...* *A pakli okolnie dadie jim kdy chleba, že to jako nehodní přijmú od nich s požeňdním* ŠtítBarl 97b; *a tu polévku, v nížto maso vařeno, prolejí před modlami a praviece, že by tak milost svých bohuov obdrželi, že jim skrze to dadie hojnost a plodnost země etc.* CestMil 51a.

V takových případech stávalo že někdy hodně daleko od uvozovací věty; začínalo se pak zřejmě chápat jako znak nepřímé řeči a užívalo se ho dokonce i při nepřímé reprodukci nějakého sdělení bez věty uvozovací, např. *Filipus, král Hispaniarum... vypraviv touž armádu vojenskou... na moře proti nadepsané královně englické k konečnému jí s puntovníky jejimi vyhlazení; nebo táž královna s nydrantskými stavy... v puntu byla, a ona když přemožena bude, že snadno sprotivení Nydrlandové v jeho dokonalou moc přivedení a tak podmanění budou* DačPam 68a.

Podobně mohly tvořit několikanásobnou obsahovou větu věty tázačí nebo přačí: *opět Vlasta tomu za právo chtěla a to všie zemi pověděla: aby dievka toho za muž měla, kteréhož by sama chtěla; u dvora by žena byla, mužě v díelo poslala; [DalP:] a když by který nechtěl poslušen býti, aby jeho mohla žena zapuditi* DalL 14.21—24 a DalP 6a.

Při reprodukování výpovědi skládající se z několika vět různých modálních plánů mohly být všechny závislé na jednom slovese uvozovacím, ale častěji se ke každé kladla zvláštní uvozovací věta, aby nedošlo k nejasnosti. Např.: *tehdy pán ten přikázal služebníkóm svým, aby jedli husi darmo dané, a že sám chce jísti krmě hrubé, jimž jest přivykl* HusSvatokup 140b (první věta je rozkazovací a druhá oznamovací); *a Barlaam počě mluviti o Bohu krásně, a pravdu viery okazuje: že Buoh jest stvořitel všech věcí; a kterak jest člověka učinil a dal jemu přikázání...; a kterak...* ŠtítBarlD 121a (spojení normální oznamovací věty s větou od původu tázačí, naznačující pouze obecně obsah sdělení); *i otázali sú se cisaře knížata, proč by věřira tak těžkú záповěd jim o Českém knížeti učinil a sám že jest jemu velikú učinil počtivost* HáJ 70b;

ale Barlaam, těše jej, mnoho dobrého k němu mluviše, aby stál v dobrém počatém bez pohnutí, a prosil jeho, aby jej pustil, a právě jemu, že ne po dluhém čase budeta

spolu v tom tovaryství ŠtítBarID 122ab; shledav jich počestný obyčej a vzácné mravy, radil jim, aby s ním (k) velikému králi tatarskému došli, a slibuje jim, že jim chce veliká libost ukázati a velmi ctíti CestMil 6a.

136

Základním znakem nepřímé řeči je závislé užití mluvnické osoby (tzv. pošinutí osoby). Záleží v tom, že se mluvnické osoby neužívá tak jako v bezprostředním přímém projevu, nýbrž z hlediska mluvčího, který tento projev jako nepřímou řeč reprodukuje. Jen sám o sobě užívá 1. osoby, a to stejně v nepřímé řeči jako ve větě uvozovací, a o svém posluchači, k němuž se přímo obrací, užívá osoby druhé; všude jinde užije osoby třetí. Proto se užití osob nepřímé řeči liší od řeči přímé, protože v té volí osobu její autor ze svého hlediska. Srov. *Řekl mi*: „Já mu to dám.“ × *Řekl mi, že ti to dá* || *že mu to dá* (osobní zájmeno *ti* || *mu* se volí podle toho, týká-li se slib posluchače nepřímé reprodukce projevu nebo někoho jiného). — *Ptal se*: „Dals mu to?“ × *Ptal se, zdali jsem ti* || *mu to dal*. — *Ptal ses*: „Dal jsem ti to?“ × *Ptal ses, zdali jsi mu to dal*.⁵ Kde autor projevu ani vypravěč nevstupuje do děje, není ani příležitost ke změně osoby: *to také písmo vykládá, ž' toho města čstná ohrada deset let plně hořala* AlxV 824.

Pošinutí osoby bylo běžné už v stč., např. *mnich to počě mluvití, že chce toho svým mečem doličiti* DalL 24.26 (v DalC 45b je nepřímá řeč připojena asyndeticky, ale s pošinutím osoby; v přímé řeči by byla 1. os.: „toho chci...“); *die spasitel kněžím těm, jenž sú ho zabili, že oni sú z otce diábla* HusErb 3.244 (G) (v přímé řeči: „vy jste...“); *a sediece sama dva, i počě ho tázati, kterak jest jeho věc* OtcB 65b (*dixit et senex: Quemadmodum est tecum, fili*); *zapovědě, aby toho nečinili* Hrad 18a („nečinite toho“). Další doklady v. v kapitolách o obsahových větách a u Gebauera, *Hist. mluvnice IV*, 74.

V nepřímé řeči nelze užít prostého imperativu, protože se jím obvykle obracíme přímo k posluchači. Místo něho je zde kondicionál (tj. obsahová věta zádací s *aby* nebo *by*), popříp. *ať* s indikativem (v. § 125), např. *a také rozkázal jim král, aby toho oleje, jenž visieše u hrobu božího v Jeruzalemě, jemu přinesli, když se vrátí* CestMil 7a („přineste mi...“); *rci jemu, ať to vyloží, což jest pověděl* OtcB 66a („vylož to...“).

V stč. se imperativ vztahoval i k 3. osobě, takže by se dalo očekávat, že v takových případech zůstane i v přímé řeči. Ale i zde se stejně nahrazoval; zřejmě se příliš pocitovala jeho výzvolná, apelová povaha. Např. *a protož Židóm, Saracénóm, i všem jiným prikazuji, aby žádný pro tu věc bohu vašemu ani kříži věc potom se neporúhal* CestMil 55a. Jen zcela ojediněle je imperativ zachován: *když sme byli s vámi, to sme vám rozkazovali, že, nechce-li kto pracovati, aniž také jez* HusSvatokup 166b—167a (je zde spojka *že* jako znak nepřímé řeči!).

V nepřímo uvozených větách oznamovacích a tázacích se užívalo často

⁵ Srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 71—73; Fr. Trávníček *Mluvnice II*, 1053—1057, *Skladba* 116—117.

kondicionálu. Podmínky jeho užití jsme probrali v kapitolách o obsahových větách oznamovacích (§ 103—108) a tázacích (§§ 112, 119). Speciálním jevem nepřímé řeči se stalo zejména užívání kondicionálu v obsahových oznamovacích větách se spojkou *že* k vyjádření nezaručené zprávy (v. § 108), např. *a pravili nám o tom domu, že by na ten duom naloženo bylo sto tisíc zlatých* Cest KabK 27a; *pátého dne přišly jsou noviny k Boleslavovi, že by Pražané a jiní křesťané tajně a nočně chtěli zed Boleslavskú podkopati a rozbořiti* HáJ 77b.⁶

Z Á V I S L Á P Ř Í M Á Ř E Č

Jak jsme viděli, bylo vládnoucím způsobem k uvedení nepřímé řeči užití spojky *že*; kladla se dokonce i mimo věty oznamovací.⁷ V staré češtině se však nezřídka setkáváme i s tím, že se touto spojkou připojuje i přímá řeč bez pošinutí mluvnické osoby a beze změny způsobu. Spojka *že* vyjadřuje formálně závislost přímé řeči na větě uvozovací (proto jsme pro tuto konstrukci zvolili název „závislá přímá řeč“), ale jinak nedochází k mluvnickému přetvoření řeči přímé v nepřímou. Jde tu zpravidla o věty oznamovací, ale mohou se tak připojit i věty zádací. Naproti tomu do vět tázacích *že* neproniklo. Např.:

sv. Pavel jemu vece, ež ten havran na každý den mně [tj. Pavlovi] chléb nosi PasMA 88 (G); *a on pravieše, že já jsem* EvZim J 9.9, pod. EvOl, BlahNZ (ille dicebat: quia ego sum); *i vycháziechu, běsové ot mnohých, volajice a řkúce: že ty jsi syn boží!* EvZim L 4.41, pod. EvOl × BlahNZ *řikající: „Ty jsi Kristus, Syn Boží“; tot die pán buoh israhelský, že povýšil sem tebe mezi lidem a dal sem tě vódcí na (d) lidem mým israhelským... HusSvatokup 176b; odpovědě jemu Barlaam, že já sem to rúcho v tu potřebu vzal od jiného, že by nebylo podobné v onom rúchu před tě přijíti... ŠtítBarID 115b; a poslali sú do Konstancí listy páni, rytieři, panoše a tak sú psali, že jste nám to k hanbě učinili, že jste nám naše mistry spálili* Let 53 (G); *znal se k tomu ke všemu, co na něho pravil: že jest tak, že sem jeho na to navedl* RakŠ 10.80 (O).

Další hojné doklady stč. viz u Gebauera, *Hist. mluvnice IV*, 73—74.⁸ Oberpfalcer-Jálek přináší množství dokladů z Knih černých (str. 121—123).

⁶ Srov. užití *že by* k vyjádření cizího mínění bez věty uvozovací: *Filipus, král hispanský, zosobil sobě mocí svou království portugalské, kteréž že by jemu dědickým nápadem náleželo, vyhnav odtud krále Antonia... DačPam 64a.*

⁷ V lid. nářečích pronikla i do nepřímých otázek a vět zádacích. Srov. z mor.slov. nářečí: *pravili, že lesti negdo nespát na huře; ona mne napsala, že přej lesti chcu, že abih přijét za nů* (J. Chloupek, *Syntax východomor. nářečí* 48).

⁸ Dva doklady z DalC, které Gebauer uvádí, je asi nutno vyloučit: *ciesar zěti káza pověděti, že t sem jědl chléb tvój, ale žes ty bezděčný zět mój, na život odpovédaju* DalC 39 (76b) × DalL 39.70—71: *ciesar káza zěti pověděti: „Slušiet to, zěti, věděti, žet sem jedl chléb tvój... (že je v DalC vynechán verš, o tom svědčí chybějící rým); ciesařovna... jě sě tako volati: vece, že t po mém milém nechci déle živa býti, nezabie-li mne jiný, chci sě sama zabiti* DalC 39 (77a) × DalL 39.83 *takto volati: „Vězte, že po mém milém živa nemohu býti“* (spojení *je sě tako volati, vece* je málo pravděpodobné; kromě toho *tako*

137

Snad ještě častější je přechod od nepřímé řeči k závislé přímé řeči v reprodukcí delších projevů, např. *král se s nimi je raditi, co by (bylo) z toho učiniti, „že chce císař (v Čechách) a u Moravě šest měst míti, a proto mě i chce jíti.“* DalL 83.27—30, pod. DalC 138b—139a; *ten svatého Apolinařiše počť prositi, aby asa mezi malomocnými na čas se pokryl, mezi nimižto tebe na čas hledati se nedomyšle, až by hněv pohanský i minul* PasMA 346 (G); *strážný tlumači odpověděl, že by to učiniti chtěl, než nesmiem. . .* CestKabK 27b; *tu jemu na to odpovědíno bylo, že my stav manželský chválíme a mnoho velebíme proti těmto hanebnostem. A vám nic, pane doktore, za zlé nemáme, ani se co na vás horšíme proto, že jste vy aneb jiní v tomto stavu zvlášť* CestyBrat 62; — *rodidlé jeho vecěchu, že léta jmá, jeho tiežte* EvZim J 9.23, pod. EvOl 237b × BiblKral „*mát léta. . .*“; *tehdy řekl jim kalífus a přikazuje, aby to učinili v deseti dnech, aby se ta hora hnula s toho miesta, nebo viery se odřekněte aneb smrti na se čekajte* CestMil 14ab; *a tu v soukromí v jednom pokoji požádal jest, abychom jemu oznámili, oč chceme s ním mluvíti, že jest nám plná svoboda: oč toliko chcete, mluvte* CestyBrat 59 (v posledních dokladech je zachován i imperativ).

Tyto doklady jsou důležitým svědectvím pro vznik závislé přímé řeči: zřejmě se jasně pocítovala souvislost mezi přímou a nepřímou reprodukcí projevu, a proto bylo možno přejít od nepřímé řeči k přímé tam, kde by mluvnická přestavba složitější přímé řeči v nepřímou byla příliš komplikovaná. Druhým motivem pro užití formy závislé přímé řeči byla možnost doslovného tlumočení něčeho výroku při těsnějším sepětí s větou uvozovací (a tedy méně nápadným porušením vyprávěcího pásma). Kromě toho se taková reprodukce projevu cítila asi jako živější.

Při výkladu závislé přímé řeči se někdy pomýšlí na cizí vliv. Tak E. Kieckers (*Zur oratio recta in den idg. Sprachen*, IF 35, 1916, 14—34) došel na základě studia omezeného materiálu k závěru, že tento značně rozšířený jev vznikl domácím vývojem jen v některých jazycích (staré indičtině, perštině, řečtině a litevštině), kdežto jinde (a to i v jazycích slovanských) se prý rozšířil sekundárně z překladových památek. Předlohy jistě mohly mít vliv na frekvenci závislé přímé řeči v překladech biblických textů, popříp. i jiných památek, ale nemohly být jejím východiskem. Uvedené doklady jasně svědčí o tom, že se rodila z konfliktu mezi přímou a nepřímou reprodukcí cizího projevu. Proto je tak rozšířena i v památkách neliterárních, např. v soudních výpovědích. Na některých přímo vidíme, jak písař kolísal mezi přímou a nepřímou reprodukcí: *Vaněk Luda vyznal jest, když byl tázán právem outrpným: že sem syna svého kyjem z hněvu (zabil), chtěc jeho potrestati, že sem před ním pokoje žádného neměl. Cožkoliv žena má jest od dojiva nadělala, jí jest to brať. A tak že jeho bez žádného návodu zbil a jej do maštale, dokud ještě živ byl, vtáhl. A tam sem ho uvázal, a on jest umřel* Soln 4b—1572 (O). Podobně jest tomu např. v líčení rozhovorů a disputací v CestyBrat.

ukazuje spíše na přímou řeč — proto je možné, že jde o zkomolené vězty). Sotva by zde mohlo jít v DalL o odstranění archaičtější konstrukce. V obou textech je závislá přímá řeč doložena, v. dále.

Jindy se nepovažuje že v této konstrukci za spojku, nýbrž za interjekci s významem „hle“. Jednoznačně se tak vyslovuje o stsl. *jako* J. Kurz.⁹ Fr. Trávníček (*Skladba* 117—118) naproti tomu považuje za pravděpodobné, že tu došlo k přímému přechodu citoslovečného *že* „hle“ ve spojkové jen částečně a upozorňuje, že situačně druhotné projevy mohly vzniknout ze situačně prvotních i tehdy, když už *že* nabylo platnosti spojkové. Pro jazyk stě. považuje však *že* už za spojku, která byla výrazem závislosti věty jí připojené. To je jistě správné — vidět zde citoslovce by byl anachronismus. Kromě toho, jak jsme se již zmínili, neuzívá se post verba dicendi vůbec sloví *nali* a *ano*, u nichž citoslovná platnost jistě ještě pronikala. Kdyby zde šlo o citovou platnost, jistě by sem aspoň dosti časté *ano* proniklo. Spíše zde jde i geneticky o odkazovací a nikoli přímo deiktické *že* < *ježe* „to“. Srov. § 102.

V nové češtině nebyla závislá přímá řeč obnovena.

⁹ J. Kurz, *Problematika zkoumání syntaxe stsl. jazyka. . .*, K hist. srovn. studiu 92—93. Soudím, že i v stsl. byla již obdobná situace jako v češtině: u *jako* pronikalo i při uvození přímé řeči chápání spojkové, bez ohledu na jeho původ. (Odpovídá tu ostatně řec. *ὅτι*.) Je ovšem jisté, že reprodukce projevu jako závislé přímé řeči je živější než reprodukce nepřímá.

189 Vztažné věty doplňují ve větě řídicí větný člen, nutný k její úplnosti a v ní samé buď vůbec nevyjádřený nebo jen zastoupený souvztažným odkazovacím zájmenem. Podle toho, jaká je syntaktická povaha zastupovaného členu, rozdělují se na substantivní (podmětové, předmětové, popříp. přísudkové) a adjektivní (přívlastkové); oba typy jsou dnes jasně rozlišeny výrazovými prostředky vztahu.

V dnešní češtině se užívá ve větách substantivních zájmen *kdo* (ve vztahu k osobám), *co* (ve vztahu k věcem) a *kteřý* (na místě *kdo*, je-li třeba rozlišit rod nebo zřetelně vyjádřit číslo, anebo ve spojení se substantivem). Odkazovacím zájmenem je nejčastěji *ten*, *to*, ale může to býti i *každý*, *všichni*, *vše*, *všechno*. Vztažná věta většinou předchází před větou řídicí s *ten*, *to*; naproti tomu při souvztažném *každý*, *všichni*, *vše* je postponována a stává hned za tímto zájmenem. Má platnost podmětovou nebo předmětovou, zřídka přísudkovou. Např. *Kdo chudý je, ten dvakrát dává* Halas; *Co tě nepálí, nehas* Přísloví; *Už jsou všichni v hrobě, kdož mně přáli* Neruda (běžněji: *všichni, kdo* || *kteří mně přáli*); *Která hodně mlátí, která hodně žne, to je hodná holka, ta se hodí mně* Erben (Písně); *Který rytíř nejvíce těch dřevci polámal, toho slavili vítězem* Jirásek. Ojedinelé jsou podmětové věty s *či* + substantivum: *Či chleba jíš, toho píseň zpívej* Přísloví.

Ve vztažných větách povahy adjektivní, které plní funkci přívlastku k nějakému substantivu ve větě řídicí, je běžné zájmeno *kteřý* vedle knižnějšího *jenž* (běžnější je *jenž* zejm. v předložkových pádech); vztažná věta stává bezprostředně za určeným podst. jménem: *Tu jsme bývali oslněni nádhrou, jež kamsi zmizela, jíž jste pozbyl anebo kterou jste promrhal* Vančura. Výlučné postavení má přívlastňovací *jehož*, *jejíž*, *jejichž*: *Odúmrtí se nazýval každý statek, jehož pán zemřel bez dědiců* Čelakovský. Věty se zájmenem *jaký* ukazují na kvalitu určeného substantiva: *Letěla Václavovi pro noviny s ochotou, jakou nebývá zvykem prokazovati bratrům* Pujmanová. V projevech hovorově zabarvených se užívá místo *kteřý*, *jenž*, *jaký* absolutivního *co*, *jak/o*: *Komupak asi patří ty krásné hvězdy, co se tak lesknou?* Němcová; *Měla na sobě jen ten mohérový kabát, co v něm běhala po posílkách* Pujmanová; *Takový člověk, jako je ten pomocník, si ani začínat nemá* Rais; *Vojenský bílý frak s červenými výložky, jak jej nosila rakouská pěchota* Jirásek. K substantivům označujícím místo nebo čas mohou se vztahovat přívlastkové věty s příslovci *kde*, *kam*,

kdy apod., např. *Sedlák hleděl zasmušile v tu stranu, odkud přijeli* Jirásek; *Odměnou vaší budou chvíle, kdy uzříte zemi světlej svou lásky* Březina¹.

V jazyce staročeském byly oba uvedené typy vztažných vět výrazně rozlišeny i po stránce výrazové, neboť byly různého původu: ve větách substantivních se užívalo zpravidla jen relativ původu tázacího (od kmene **ko-*), ve větách adjektivních relativ původu demonstrativního (od kmene **jo-*). Teprve během historického vývoje na sebe oba typy navzájem pronikavěji působily a sblížovaly se; přitom se rozšířila vztažná zájmena původu tázacího i do vět adjektivních a silně zatlačila stará relativ.

VZTAŽNÉ VĚTY SUBSTANTIVNÍ

Podle našeho dnešního pojetí zastupují vztažné věty substantivní podmět, 140 předmět nebo i jiný člen věty řídicí, vyjadřovaný obvykle podstatným jménem. Jde-li o obecně pojatý podmět, předmět nebo jiný člen osobní, vyjadřuje se větou se zájmenem *kto/ž*, popříp. *kteřý/ž* nebo přívlastňovacím *čí/ž*; jde-li o obecně pojatý člen neosobní, užije se věty se zájmenem *co/ž*. Vztažná věta v obou případech tento obecně pojatý člen blíže charakterizuje. Jde-li o konkrétní osobu, zvíře nebo věc, vyjádří se přímo substantivem ve vztažné větě s přívlastkově užitým zájmenem *kteřý/ž*. I zde podává vztažná věta jeho bližší charakteristiku. Např. *ktož božím sluhám překážie, skoro s tohoto světa scházie* Hrad 25a; *kteři v těle jsou, totiž kteří tělesných žádostí neskrovnie, nemohú se líbiti bohu* ŠtítVrt 203 (G); *čiež pře nenie, nemá do šraňkuov jíti* VšehK 25b (G); *neb tvrže v paměti leží, což oko opatří, než to, což ucho uslyší po lidech* OtcB 5a; — *kteřýž se pacholík urodí, at se víc k boji nehodí* DalL 14.9, || DalC 27a *kteřýž*; *kteříž potok voden bude, ten se vždy více zabude, než která hluboká řeka, ješto široce vytiéká* AlxV 229.

Vztažná zájmena jsou obyčejně zesílena příklonnou částicí *-ž/e/*, která se v stč. zřejmě stávala znakem relativ (proti zájmenu tázacímu, srov. § 116), třebaže ne nutným. Někdy se užívalo i zájmen zesílených nebo s příklonným *-l (< ti)*: *kto nepočne, nebude konati, a ktof nekoná, nedokoná* ŠtítVrt 12 (G); *ale nynie požívaj, cof tělo žádá* OtcB 6b || OtcA *co* × OtcEC *což*, OtcF *což*.

V hlavní větě bývá nejčastěji souvztažné zájmeno *ten*, *to*, řídicěji *týž*, *každý*, *všichni*, *vše*, *všecko*, ojedinelé i jiná. Např.:

¹ Srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 150—153; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 1160—1167; J. Zubatý, *Jenž, který, kdo, co*, Naše řeč 2, 1918, 37—44; J. Bečka, *Zájmeno který a jenž v nové češtině*, LF 61, 1934, 138—147; V. Flajšhans, *Jenž, ježto, co*, LF 62, 1935, 27—37 (v těchto statích jde o otázku významového rozdílu mezi *kteřý* a *jenž*; stati Zubatého a Flajšhansova, zčásti i Bečkova, se opírají o stav stč.).

bez souvztažných zájmen: *kto chcete rádi slyšeti, môžete sém rádi hleděti* MastMus 133; *ktož své vuole nepotlačí pod se, nemuož mnichem býti* OtcB 70b; *smrt hříšných peská, a kteříž nenáviděli sú pravého, zhytnú* ŽaltKlem 33.22;

se zájmenem *ten*: *neb ti, ktož jeho kacieřem nazýváchu, tiť zajisté sami blúdie* OtcB 107a (nam qui eum haereticum esse arbitrantur, insaniunt); *kohož lidé navštěvuji, toho světi andělé navštěvovati nebudú* OtcB 111a (qui ab hominibus frequentatur, non potest ab angelis visitari); *kteři chtie u měkkém a krásném oděvu choditi, ti u domov králových pochlebují* HusErb 2.18 (G); *což bieše dobré, to mu ukazoval* OtcB 110b; *k čímuž tělu najviece ptáků přileti, ten má býti najsvětější* CestMandB 94a × CestMandA 221b2 *k kterémuž tělu*; — se zájmenem *týž*: *ktož mě vidí, mistra svého, týž vidě i otcé mého* MastDrk 395;

se zájmeny *každý*, *všichni*, *vše*, *všecko* aj.: *ktož tu biechu, každý spáše* AlxV 870; *bylot se dřieve v svatém písmě učiti, žet se má zde každý ponižiti, ktož chce po skončení povýšen býti* OtcB 6a; *a v tom městě bieše jeden stařec velmi múdry a ten sedieše u brány. A všech, ktož diechu do města, chtě zkusiti jich, protivnú řeči jě nuzieše* OtcB 70b (omnesque ingredientis experiendi causa conviciis affigebat); *chci zěvně věděti dáti těm všem, kteříž po čsti stojie. . .* AlxV 65; *jeden král pohanský byl uprosil na svých boziech, že čehož se jen dotekl, to vše ozlatělo* ŠtítKlem 33b (G); *k svému se bohu přichýlili a od něho jako milosrdného tatíka vše, což sú žádali, to sú obdrželi* OtcB 2a; — *to jest ot mnohých viděno, ktož s svatým Prokopem biechu* Hrad 10a.

Odkazovací funkci plnilo archaicky i zájmeno **jen*, *jeho* . . . : *obec jest každého ohrada, ktož ji tupí, minuláť jej jest rada* DalL 4.8; *ktož ostoji, buď jeho hlava zdráva* DalL 86.10, pod. DalC 144b; *bóh jeho poraz, ktož jho hanie!* MastMus 63; *a kteřížkoli jsú jeho přijeli, dal jest jim moc syny božími býti* EvZim J 1.12, pod. EvOl; *běda jemu, kto se pase, a ne ovcí* HusSvatokup 148a.

141 V staré češtině nebyla však zřejmě členská funkce vztažných vět našeho typu ustálena a nebyla asi ještě funkcí hlavní. O tom svědčí souvětí, která se nám zdají neobvyklá, s anakolutem: *synku, když vendeš v turský boj, prvý, ktož tě potká, tomu stój* DalC 36a, pod. DalL 19.24; *ktožkoli chce spasen býti, mimo vše potřebno jest, aby držal křesťanskú vieru* ŽaltKlem 146a (Athan. 1); *posla po všech vlastech, aby jeho hledali, a kto by jeho nalezl, veliké dary slibujě dáti* PasMB (Výb 526); *dobrymit se činy chlubiti neslušie, ktož jě do sebe má* OtcB 5a; — *kterúž stranu peniez súdi, druhá se naprázdno trudi* AlxV 253; *kteříž koli byli nemocni, také mnozi malomocni, bez čísla uzdraveno jich mnoho* Hrad 18b; — *čie kleště liška ohryzla vědúci, vzdálila by se od něho, a potřebu jmajíci* DalL 92.45, pod. DalC 153a.

Vztažné věty zde připomínají vytčený větný člen, který též stává v nominativu bez ohledu na funkci ve větě. Jak ukázal Fr. Trávníček,² vznikly takové

² Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 144n.

větné členy z původních nominálních vět, které ztratily samostatnost a přimkly se k další větě. V našich konstrukcích jde o něco podobného: vztažná věta byla původně samostatná doplňovací otázka, ale přimkla se těsně k další větě, vyjadřující, co vyplývá z předpokládané kladné odpovědi na otázku, a vytvořila s ní souvětí³. Přitom ztratila tázací ráz a do popředí vystoupil významový vztah mezi větami: druhá vyjadřuje nějaký důsledek nebo závěr vyplývající z obsahu věty první, tedy první vyjadřuje okolnost, za níž platí děj věty druhé⁴. Je tedy mezi oběma větami vztah skoro stejný jako v souvětí podmínkovém, které vzniklo obdobně — splynutím samostatné otázky zjišťovací s následující větou (v. § 239). Věta se zájmenem původně tázacím plnila funkci věty podmínkové. Tento významový vztah proniká jasně v citovaných dokladech a v převážné většině dokladů dalších, zejména pokud je zachován původní sled vět s větou vztažnou na prvním místě. Najdeme dokonce doklady s paralelním užitím věty vztažné a věty podmínkové, které pěkně potvrzují náš závěr. Např.:

kto chce zbýti strasti, neroď prsta mezi dřvi a podvoj klásti DalL 85.57 // DalC 144a *kterýž*; *ktož by chtěl snad ten svatý prst uzřieti, v Osěcě mohl by jej viděti* DalL 91.21 × DalC 150a *když by*; *ktož budú živi, uzřie v světě hrozně divy* LegPil 66; *komu která nemoc škodí a chtěl by rád živ býti, on jeho chce usdraviti, žet musí dušě zbýti* MastMus 31; *ktož nevládne nad svým jazykem v svých hněviech, ten žádosti tělesné nebude moci trpěti, když jemu přide které pokušenje* OtcB 71b (si quis linguam suam non tenuerit in tempore irae, nec passionem carnis suae aliquando poterit continere); — *kterěž kniežě po přirození zchodí, když ho zabiji, máťe ho druhé nenarodí, ale kterěž kniežě volenie rodí, toho kniežěte smrt nemnoho škodí* DalL 64.41—43; — *přiezen jest vždy hotova, což by sprostného viděla, by to svým pláštěm zastřela* AlxV 59; *což budú mluviti, neroď řečníku za zlé mieti* DalL 66.30; *ten hříech závist pravdy netrpí, a čehož sám jmieti nemóže, toho na všech zlostí postíhá* PasMB (Výb 533);

ktož tomu nechce věřiti a chtěl-li by tiem jíst býti, oťěž pana Jana Vartmberského

³ Takový výklad vzniku vztažných vět s relativy tázacího původu přijímá pro ide. i mnohé neide. jazyky už F. Korš, *Способы относительного подчинения*, Moskva 1877, 24n. Pro češtinu v. Fr. Trávníček, *Skladba* 107. Hlavní námitkou proti tomu je předpoklad, opřený zejména o stav stsl., že relativní tázacího původu nastoupila i zde na místo starého relativní původu demonstrativního *ježe*. Srov. k tomu další výklad v § 153 a v. též Sborník fil. fakulty Brno 1957, A5, 126—127. — Dosti rozšířen je výklad o vzniku relativní funkce původních zájmen tázacích z jejich užití jako indefinit (tak např. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 480n.) To je však málo pravděpodobné. Srov. též St. Urbańczyk, *Wyparcie stpol. wzgled. jen, jenže przez pierwotnie pytańne który*, Kraków 1935, 4n. (sám myslí na podmínkové věty s *acz który* apod.). Oprávněnou kritiku tohoto názoru podal E. Nieminen, *Beiträge II*, 7n. (Srov. též I. Poldauf, *Sborník VŠP v Olomouci, Jazyk a literatura II*, 1955, 183.)

⁴ Fr. Trávníček (*Skladba* 107) pěkně ukazuje, že vztažná věta původně neurčuje blíže některý větný člen ve větě hlavní, „nýbrž rozvíjí celou větu . . . , neboť vyjadřuje okolnost, za které platí obsah celé této věty. Je větně rozvíjející. Ona okolnost je podmínka nebo určení jí blízké . . . Vztažná věta tu má obdobnou platnost jako věty spojkové, vyjadřující různé okolnosti, za jakých platí věta hlavní (řídící).“

DalL 99.7, pod. DalC 165a; *ktož z nich na moři plavá, ač jest kde v kterém nečas, vzdada prosbu svého hlasu, v kteréž koli práci bude, té jeho pomoci z bude LegApŠ 123—126; ktož je boden nebo sččen neb snad palicemi měčen neb snad jma-li v svém ušě zpary, přide-li k mému mistři s dary, mój mistr jeho tak naučí... MastMus 64; avšak ktož jma dobré nřavy, ktoliž jest své viery pravý, nebo ač i pokolenie některý zbožného nenie: však jsú dostojni čstnosti, když dbajú o mūd-rosti AlxV 236n;⁵ protož kterakékoli skutky veliké svatosti anebo slavné pověsti měl by člověk, a nepošli-li jsú z pravdy slov Kristových, nemuož v nich vuole boží naplniti ani se jí slibiti ChelŠít 3b.*

Většinou bychom zde mohli užít věty podmínkové: „jestliže někdo...“, „jestliže některé knize...“, „jestliže něco...“. V dokladu z OtcB 71b je českým *ktož* přímo přeloženo lat. *si quis*; takových dokladů lze najít v překladových památkách dosti. Jasně cítíme významovou blízkost našich vět s podmínkovými větami s *ač kto, ač co* apod., např. *ač by kto tomu nechtěl věřiti, věčšiel chci divy pověděti* OtcB 109b; *ač co budete prositi otcě mého, dát vám* HusErb 1.310 (G).⁶ V stč. jsou tyto věty dosti řídké, jistě proto, že se místo nich užívalo vět vztažných.

O původní samostatnosti vztažných vět s *kto, který, co* svědčí ojedinele dochované užití partikulí (resp. spojky) *i, a* v apodozi, tj. na počátku věty hlavní po anteponované větě vedlejší: *a protož, ktož chce od zlých příhod i zlého spadenie bezpečně státi a milost božskú i známost ozračně mieti, i jest hodné, aby sám o sobě na půšti přebýval* OtcB 7b; *a ten [bratr], kteréhož koli otcě svatého slovutného zvedieše, i chodieše k němu* OtcB 64b (quosecumque audivisset magnos senes, pergebat ad eos); *coť ona prvá [puška s masť] neduha zapudí, a tatof více neduha zbudí* MastMus 143; *a což jest koli tu učinil všelikých divuov, a proto je to činil, aby táhl lid od služby modlám* ŠtítBarl 30b.

142 Podmínkový vztah je ještě výraznější a často přechází v podmínkově pří-pustkový, když se vyjádří jasně všeobecná platnost podmínkové věty připojením částice *koli* (popříp. zesílené *kolivěk*). Je to od původu časové adverbium⁷, ale už v stč. pokleslo v částici s významem zevšeobecňovacím a spojovalo se s relativy a některými spojkami. Spojení bylo původně volné, *koli* se často odtrhovalo od zájmena jinými slovy.⁸ Např.:

svědčie... že, ktož koli srdcem čistým věrně bude k němu mieně, ten vezme hřiechov sprošćenie LegDuch 44; *ktož se koli světa odpovědie i milují peníze, takéž jě diáblu zderú v horúciem pekle* OtcB 67b (quicunque renuntiant saeculum et volunt adhuc habere pecunias, sic a daemonibus lacerantur); — *v kterýžkoli-*

⁵ Zde svědčí o tázacím původu vztažné věty připojení *-li* k druhému zájmenu — tak se spojovaly několikanásobné otázky. Srov. § 24.

⁶ Stejně jasně proniká podmínkový smysl v obdobných souvětích z jiných slovan-ských jazyků.

⁷ V stč. je *koli* dobře doloženo ve významu adverbia s neurčitým významem časovým „kdysi, někdy“, např. *tento cný muž, ostav koli s Kateřínú sám jedíný, povědě k nie* LegKat 452. (Srov. J. Gebauer, *Slovník II*, 80.) K jeho etymologii srov. V. Machek, *Etym. slovník* 214.

⁸ Stejně se užívalo *koli* v polštině. Srov. E. Nieminen, *Beiträge II*, 24—64.

věk den smútu se, nakloň ke mně ucho tvé; v kterýžkolivěk den vzývati budu tě, rúče uslyš mě ŽaltKlem 101.3, pod. ŽaltWittb; *kteríž kolivěk nemocní neb kteří při tom byli pracní, všichni biechu uzdraveni* Hrad 23a; — *cožkolivěk činiechu, mužských srdcí neobměkčiechu* DalL 15. 43, pod. DalC 30b; *cožkoli vám povie, to učíte!* EvZim J 2.5 // EvOl 215a *čožkolvěk die vám, BlahNZ což by koli vám řekl; což kolivěk sviežeš na zemi, bude svázáno i v nebi* HusErb 1.27 (G).

Zájmeno původně tázací nabylo však po ztrátě tázací intonace věty nové funkce — vztažné: odkazuje na některý člen věty řídicí a vyjadřuje jeho totožnost s členem věty vedlejší, který samo zastupuje.⁹ Proto se naše věty (proti původním zjišťovacím otázkám s *li*, kde takové přehodnocení nastat nemohlo) neudržely ve funkci vět podmínkových a nabyly nové funkce — substantivních vět vztažných, vyjadřujících některý člen věty řídicí. Podmínkový vztah se zčásti zachovával jako doprovodný odstín. Vedle toho vyplynul z tázacího původu našich vět ještě jeden důsledek: užívalo se jich vesměs o osobách nebo věcech neznámých (na které se mluvčí původně ptal) anebo o takových, které se právě charakteristikou ve vztažné větě stávaly známými.¹⁰ Při tom přehodnocení se také definitivně uvolnil věto-sled, třebaže převaha vět anteponovaných se nadále zachovávala. Srov.:

králi, daj své, komu chceš, lhóty DalL 49.25, pod. DalC 95b; *kto se může toho střieci, komuž porúče své věci?* AlxV 103; *kázal, aby se sešli, kto by chtěli viděti, ano...* PasMA (Výb 529); *nebo jej všichni milováchu, ktož koli s ním přebý-váchu* Hrad 16a; — *aby dievka toho za muž měla, kteréhož by sama chtěla* DalL 14.22 // DalC 28a *kterémuž by; chci zěvně věděti dáti těm všem, kteríž po čsti stojie...* o králi AlxV 65; — *cos prosil, na toms uslyšán* PasMA (Výb 530); *a proto což se z tebe urodí svaté, bude slúti syn boží* EvZim L 1.35 // EvOl 208b *čoť se narodí, pod. BlahNZ; všeckno, cožkoli chtěl, učinil* ŽaltKlem 113.3 // ŽaltWittb *cožkolivěk; a juž vše přihotováno, což k tomu potřebováno* LegPil 30; — *blažený, či böh Jakubov pomocník jeho* ŽaltWittb 145.5 × ŽaltKlem jehožto.

Důsledkem tohoto vývoje bylo sblížení s druhým typem vztažných vět, v nichž bylo původně relativum demonstrativního původu *jenž*. Proje-vilo se to jednak střídáním obou relativ v přechodných případech, jednak proniknutím původních interrogativ na místo původních demonstrativ. Srov.:

⁹ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 1160.

¹⁰ Toto omezení v užití vztažných vět s *kto, co, který, či* pěkně vystihl J. Zubatý (*Jenž, který, kdo, co*, Naše řeč 2, 1918, 37—44). Fr. Trávníček však právem upozornil, že to není jejich znak základní, podstatný — rozhodující je to, že to byly věty větně rozvíjející (*Skladba* 106—107). Dodejme, že do popředí vystupovalo toto omezení tehdy, když se větně rozvíjející platnost oslabovala a ustupovala platnosti vztažné; přechodně se stalo rozlišujícím znakem mezi větami se starými relativy demonstrativního původu a novějšími relativy z interrogativ.

hlédaj, čemuť se hodí taká skúpost! Pravý jest blázen, ktož ji má za múdrost DaL 33.12 × DaC 63b pravý jest blázen, jenž ju jmá za múdrost; vy se modlíte, jehož nevíste, my se modlíme, komuž viemy, nebo spasenie židův jest EvZim J 4.22 × EvOl 233a vy následujete, čsož nevíte, my následujeme, čsož viemy (vos adoratis, quod nescitis: nos adoramus, quod scimus); nebude bydliti u prosědcě domu mého, ktož činí pychost ŽaltKlem 100.7 × ŽaltWittb jenž činí pychu (qui facit superbiam); — v ohlavi(e) a v uzdě obličejě jich sepni, kteříž se nepřibližují k tobě ŽaltKlem 31.9 × ŽaltWittb jich stiehní, již; — aby se naplnilo, co jest pověděno bohem skrzě proroka EvZim Mt 2.15 × EvOl 212a aby naplněno bylo, jenž řčeno jest (ut adimpleretur, quod dictum est); všeliké, ješto v ústa vchodí, u břicho jde... ale kteráž vychodí z úst, z srdce vychodí, a ta poškrvniči člověka EvZim Mt 15.17—18 × EvOl 232a všechno, čsož v ústa vchodí, do břicha jde... ale čsož z úst pochází, z srdce vychází (omne quod in os intrat, in ventrem vadit... quae autem procedunt de ore, de corde exeunt, et ea...).

V posledním dokladu se projevil zřetelně vliv latiny: za quae... et ea bylo proti duchu jazyka dáno plurálové kteráž... a ta (i J. Blahoslav zde má které věci... a tyf); jen EvOl překládá konstrukci českou.¹¹

V žaltářích se vůbec projevil vliv latinské předlohy na užití relativ velmi silně: protože má latina jediné relativum, šířilo se při doslovném a mechanickém překládání jenž na místo ktož, kterýž a užívalo se ho pak i za lat. participia. Např. kteříž milujete Hospodina, nenávidíte zlého ŽaltKlem 96.10 × ŽaltWittb již; smrt hříšných peská, a kteříž nenáviděli sú pravého, zhynú ŽaltKlem 33.22 × ŽaltWittb a již (et qui). Srov. ještě dále v § 152. Vliv předlohy byl tak silný, že se zájmena jenž užilo dokonce i ve funkci tázací (v. § 122).

O rozšíření relativ kterýž/ž/ a absol. co/ž/ na místo jenž viz § 146. Ojediněle sem pronikalo i ktož, což: tohoto Ježíšě skřísil buoh, komuž my všeckni svědkové jsmý EvOl A 2.32 (145a) × BiblKral jehožto my všickni svědkové jsme (cuius omnes nos testes sumus); svědek zajisté mně jest buoh, komuž slůžím v duchu mém EvOl R 1.9 (99b) × BiblKral kterémužto sloužím duchem svým (cui servio in spiritu meo); — a na všecko vezmuće ščit viery, v čemž byste mohli všecky střěly zlostníka ohnivě zhasiti EvOl E 6.16 (169b) × BiblKral štít viery, kterýmž byste mohli... uhasiti (scutum fidei, in quo possitis... extinguere). Gebauer myslí na vliv latiny, který se v EvOl projevoval velice silně; Zubatý (NŘ 2, 1918, 43—44) upozorňuje na východní původ památky (v morav. nářečích pronikala původní interrogativa, zejm. co, na místo jenž silněji než v Čechách).

144 K užití jednotlivých relativ je třeba připojit několik poznámek.

Zájmena kto/ž/ se užívá i v platnosti množného čísla; přísudek vztažné věty pak je v plurále: všichni, ktož toto slyšíte, proč takeže nečiníte? Hrad 16b¹².

¹¹ Srov. podobné užití plurálu zevšeobecujícího v ŽaltKlem 134.6: všeckna, kteráž-koli chtěl jest, hospodin učinil × ŽaltWittb což kolivěk (omnia, quaecunque voluit).

¹² Singulár se zde nekladl. Tím se liší čeština např. od ruštiny, kde sg. převládá. Srov. Bauer—Mrázek—Žaža, Příruční mluvnice ruštiny II — Skladba, 359 a 363.

Když bylo třeba zřetelně vyjádřit číslo nebo rod, užilo se místo něho zájmena kterýž/ž/: kteříž koli při něm biechu, všichni jmu v tom povolichu Hrad 5b; dobuť sobě, kterého móžeš mieti MastDrk 110; kteréž já dosahu v sej zub, ta nebude jiesti hub MastDrk 26.¹³

Nahrazení původního kto/ž/ novější podobou kdo/ž/ probíhalo stejně jako u zájmena tázacího (v. § 117): kdo zobecnělo teprve v 2. pol. XVI. stol. Srov. kdo by tomu nechtěl věřiti, muož to každý tu na Tetině svýma opatřiti očima Háj 69b.

Zájmeno co se zachovalo v starší podobě čso jen zřídka, např. čso chcete, to obdržíte Hrad 10b (srov. též výše doklady z EvOl).

Nezřídka mívá význam kvantitativní „kolik“; přitom se spojuje s partitivním genitivem substantiva. Např. což mzhov pat set móžechu, to s ním poklada nesiechu AlxV 1277; a což bylo v něm křestanstva, všěcky zbichu DaL 74.4 // DaC 124b co; neb což v světě lútě zvěři, tej se ta zlob nepřimieři, juž jest on jměl LegApD 162; ... všěcky ovce, což jich jměli, tak vydali PasMA (Výb 528); což jich kolivěk přišlo, jsú zloději a loři HusSvatokup 149a.¹⁴

Zájmeno či/ž/ bylo ve vztažných větách vystřídáno přivlastňovacím relativem jehož, jejíž, jejichž. Srov. jejich střídání v cit. dokladu z Ps 145.5: blažený, či böh Jakubův pomocník jeho ŽaltWittb × jehožto ŽaltKlem. Definitivní vítězství relativa jehož... spadá až do nové spisovné češtiny.¹⁵

Všechna relativa tázacího původu ztratila v nové spisovné češtině -ž, které bylo původně znakem jejich vztažné funkce. Nejčastější bylo za humanismu, hojně se ho užívalo ještě za obrození.¹⁶ V dnešním spisovném jazyce se připojuje jen ke spojovacím a navazovacím relativům v nepravých větách vztažných.

Ve vztažných větách s relativy tázacího původu se kladl v stě. obvykle 145 indikativ. Užití času a vidu se řídilo poměrem k času věty řídící a nelišilo se vcelku od dnešního jazyka. Srov.:

děje současně: komuž se co nedostáváše, u druhu jako své mějieše DaL 2.45; ktož kak umie, ten tak pěje AlxV 53;¹⁷ ktož ti rád sedí v radě, tent ostojí v každěj

¹³ Srov. J. Zubatý, NŘ 2, 1918, 40—42.

¹⁴ Podobný význam mívá co, čto i v jiných slovanských jazycích. E. Nieminen se domnívá, že zde vystřídalo co staré kvantitativní relativum jeliko a odtud vyvozuje jeho užití jako relativa absoluta (Beiträge II, 65n.). Byl to však nanejvýše jeden z pramenů pozdějšího rozšíření co (srov. k tomu mé poznámky ve Sborníku fil. fak. Brno 1957, A5, 127—128).

¹⁵ Čeština nevyužila k vyjádření přivlastňovacího vztahu relativa který jako jiné slovanské jazyky (zejm. slovenština, polština, ruština). Jisté náběhy k tomu byly; srov. za mnou jde silnějši mne, kteréhožto nejsem hoden padna rozvázati řeménka u obuvi jeho BlahNZ Mr 1.7. × EvZim jehožto nejsem duostojen rozvázati řemýjka jeho obuvi (venit fortior post me, cuius non sum dignus procumbens solvere corrigiam calceamentorum eius).

¹⁶ Srov. M. Grepl, Vývoj mluv. stavby 386n.

¹⁷ Zde jde o dvojí relaci v jednom souvětí; přitom nelze říci, že by jedno ze zájmen bylo relativní a druhé neurčité. V nč. jazyce nejsou podobná souvětí možná.

svádě DaLC 17a, pod. DaLL 9.15 (hlavní děj nastane během trvání děje vedlejšího); — děj vztažné věty přechází: *kto sú kázali Bořivojovi v zemi vníti, tĕm všĕm káza oči vynieti* DaLL 59.21; *ktož tam býval, tenť lép povie* MastDrk 226; *kteríž na tvrzech ostali biechu, zvěděvše od svých, přeč všickni běžěchu* DaLL 72.57 // DaLC 123a *kterí*; *což dosáhne, to vše zděře* DaLL 20.16.

Kondicionál se kladl především tehdy, když vztažná věta vyjadřovala podmínku možnou nebo neskutečnou, např. *tehdy mu káza mezi volence vjíti, a komu by dal, tomu cesařem býti* DaLL 48.18 // DaLC 94a *komuž*; *učini to ustavenie: ktož by proti knězi českému vstal nebo mu vítanie dal, beze všie řeči hlavu jemu stieti* DaLL 29.7, pod. DaLC 53b; *aby ráčil jeho přítel býti a z jeho klénotův vzieti, co by jedno ráčil jmieti* DaLL 29.28 // DaLC 54a *což* (zde proniká význam *přáci*); *ktož by se bál všie věci smrti, nebyl by pokrmuov pĕlen kupovati* ŠtítBarl 14b.

Později, zejm. v XVI.—XVII. stol., užití kondicionálu v substantivních vztažných větách se rozšířilo všude, kde šlo o děj pouze myšlený, možný, nikoli reálný. Např. *oznámil, pravě, že chce křestany rozmnožovati v Pražském knížetství, a ktož by se koli křtíti nechtěl, že má toho vůli, aby šel kde koli (a kam koli) se jemu líbí* HáJ 69b; *což by koli vám řekl, učinite!* BiblKral J. 2.5 × EvZim *což koli vám povie*; *kterýmžkoli odpustili byste hříchy, odpouštějíť se jim; a kterýmžkoli zadrželi byste je, zadržánit jsou* BiblKral J 20.23 × EvZim *kterýchž odpustíte hříechy, odpuštĕjí se jim; a kterýchž zadržíte, zadržĕny jsú*;¹⁸ *pakli by časem i viditedlného tovaryšstva předce žádostiv byl, těch, kteříž by téhož ducha byli, hled. . .* KomLab 303. V nové spisovné češtině se nadměrné užívání kondicionálu postupně omezovalo.

146

Vedle substantivních vztažných vět původu tázacího byly v stč. i substantivní věty s relativem *jenž* (*jež*, *ješto*).

V stč. památkách se ještě dosti výrazně lišily od vět s *kto/ž*, *co/ž*, *který/ž* tím, že se nevztahovaly k větě jako celku, nebyly větne rozvíjející, nýbrž jen zastupovaly (a zároveň charakterizovaly) jeden člen věty řídící — byly tedy člensky rozvíjející.¹⁹ Nebyl zde doprovodný odstín podmínkový, tak charakteristický pro věty původem tázací. Přitom většinou charakterizovaly osobu nebo věc již známou nebo jedinečnou, určitou, nikoli všeobecně platnou nebo neznámou.²⁰ Např.:

ve vztahu k osobě: *ti, jišto biechu ostali [po potopě světa], ot vzhodu slunečného vstali* DaLC 3b (1.3); *jehož někdy najvěrnějšího mniesě a jemuž . . . zemi poručil*

¹⁸ Narůstání kondicionálu v biblických textech dokumentuje V. Kyas srovnáním dokladů z ev. Markova v překladu Optátově, Lukášově a Blahoslavově. Největší rozšíření je u Lukáše; Blahoslav se zčásti přiklonil k tradičnímu textu a počet kondicionálů příliš nerozšiřoval. (*K latinismům humanistické češtiny.*)

¹⁹ Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 100 a 111—113.

²⁰ Srov. J. Zubatý, NŘ 2, 1918, 38n.

bieše, tomu káza na nátonu bradu obrubati DaLL 55a (59.50 vs.); *seděl si na súdĕ, jenž súdíš pravdu* ŽaltKlem 9.5, pod. ŽaltWittb (ve vztahu k Bohu); *bĕda mnĕ, kak mi se je stalo, žež já jeho tak miluji a jemu věrna býti slibuji, jenžto myslĕ té nikdy on nemĕl. . .* Trist (Výb. 386); *ale mezi vámi jest stal, jehož vy neznáte. Ten jest, ješto po mnĕ přijde, jenž jest přĕde mnú učinĕn, jehožto já obuvi nejsem duostojen rozvázati řemýka* EvZim J 1.26—27 (jde o osobu neznámou, ale určitou, jednu); *jehož smrti žĕlela, tohoto otnesena mnĕla* Hrad 28b; *i vecĕ ten, jenž mi posluhováše* OtcB 74b;

ve vztahu k věci nebo jevu: *ten Zlicko za svóĕ díel mĕl. Jemuž tehdy diechu Zlicko, tomu potom vzdĕchu Kúřimsko* DaLL 22.5, pod. DaLC 41b; *podlé této rady Vršovícóm se stalo, jehož se jim nikdy nezdálo* DaLL 55.74, pod. DaLC 105b; *stvrđ to, jež si učinil v nás, bože* ŽaltKlem 67.29, pod. ŽaltWittb *toho, ješto; ale to, ješto pravĕ. . . tomu takto jest rozumĕti* Mat 315a (quod autem dicit); *i proč to děláte, ješto hyne, ku pokrmu?* OtcB 64a (quare operamini escam quae perit?).

Uvedený rozdíl vyplývá asi z původního odkazovacího významu relativa *jenž*. Pochází od kmene demonstrativního, a třebaže jeho přechod v relativum je asi velice dávný, zůstalo dlouho zachováno omezení v jeho užití.

Ve větách vztahujících se k osobám drželo se relativum *jenž* v stč. poměrně dobře, přestože i zde se záhy objevily případy kolísání a střídání se zájmeny od původu tázacími (srov. § 143), např. *blázen jest, jenž cizozemĕ dobrým súdí* DaLL 21.50 × DaLC 40b *ktož*; *blažený jest, jenž se na mnĕ nepohorší* EvZim Mt 11.6 × EvOl 208a *ten, kterýž* (beatus est qui non fuerit scandalisatus); *abychom odpověď dali tĕm, kto jsú nás poslali* EvZim J 1.22 × EvOl 209a *tĕm, jenž poslali nás* (his qui miserunt nos.)

Časem převládla nová relativa v substantivních větách úplně. Srov. např. rozdíly mezi EvZim a BlahNZ: *ty-li jsi jenž jmáš přijĕti* EvZim Mt 11.3 × BlahNZ *ten, kterýž*; *a ti, ješto biechu vysláni, z duchovníkuov biechu* EvZim J 1.24 × BlahNZ *ti pak, kteříž byli poslani* atp.

Ve větách vztahujících se k věcem nebo jevům rozšířilo se *co/ž* na místo *jež*, *ješto* mnohem dříve a již v památkách ze XIV. stol. převládá;²¹ brzy ovládlo úplně. Srov. *připraviv, což slušie k hradu* DaLL 11.14; *rád tomu knĕz Břĕcislav bieše, což o svatĕm Prokopĕ slyšieše* Hrad 14b; *biešta. . . divna nad tĕm, což o něm praviechu* EvZim L 2.33 (mirantes super his quae dicebantur de illo). Srov. i doklady citované v § 143.

Relativum *jenž* vystupuje v našich větách jednak v náležitĕm tvaru pádu, čísla a rodu, jednak jako relativum absolutum v podobĕ *jenž* nebo nejčastĕji *ješto*.²² Např. *uzřĕvše stříebro, mluviti se jechu, jenž u pól létĕ mluvili*

²¹ Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 111.

²² Částicĕ to se zesiluje i relativum shodné, např. *ten, mnĕm, jehožto ty hledáš a proč sobĕ klĕdu nedáš, snad nechce tvých slez hlĕdati* Hrad 32a. O absolutivním *jenž*, *ješto* v. § 149.

nebiechu DaL 37.24 × DaC 72a již; *mnozí sú, ješto následujú mě ŽaltKlem 118.157 × ŽaltWittb již; a ti, jenž tu přebývají po těch púštech, najvíc sú živi těmi jablěčky palmovými OtcB 109a × OtcACE ješto; protož ti, jenž praví vieru držíe, mají něco, v němž by mohli pochybovati, nemohúc tomu rozuměti, i ti, ješto nedržíe pravé viery, mají něco zjevného k rozumu, pro než by mohli i tomu, což je skryté ještě, uvěřiti ŠtítVrt 172 (G); jeden vecě k těm, ješto bratři u stolu slúžiechu OtcB 63b (unus ministrantibus dicit); byste se chovali toho, ješto mnozí to činíte Hrad 131a (zde svědčí o ustrnutí ješto anaforické to; srov. § 149).*

V Túl je doložena podoba *děšto*.²³ *ti, děšto jsú v klášteře, prázdnu jim nebýti 24a; ti, děšto malženstva jsú odpovéděli se 25b.*

Odkazovacím slovem je většinou zájmeno *ten*; archaicky je doloženo též *jen*, např. *čekajiech jeho, jenž mě zdráva učinil ŽaltKlem 54.9, pod. Žalt Wittb; vecechu židé jemu, jenž uzdraven bieše EvOl J 5.10 (225b) × EvZim k tomu, jenž; já musím dělati jeho skutky, jenž poslal mě EvOl J 9.4 (236b) × EvZim toho, jenžto. Ojediněle najdeme souvztažné *on*: *jenžto mluví s tebú, onť jest EvOl J 9.37 (238a) × EvZim ten (qui... ipse). Srov. též: viz, kak co kda přide k čemu, jehož se člověk nedomní LegJid 210.**

Relativum je ojediněle bez *-ž* v podobě *jen*: *ale ten, jen bieše uzdraven EvZim J 5.13 × EvOl 225b jenž.*

- 147 Ojedinělé je v substantivních větách vztažných absolutivní relativum *jako*: *jest, jako hledá a súdí GlosLek 113b (G) (qui quaerit et iudicat); spadl jest duch svatý na všěcky, jako poslúcháchu jeho slova GlosLek 174a (G); blahoslavení, jako slyšie slovo božie GlosLek 104a (G) (qui audiunt); kto jest ten, jako tě zradí? GlosLek 27a (G) (qui est, qui tradet); a tu jsúce počtli jsú z těch, jako s nimi jeli, jenž jsú byli na cestě zemřeli, pět set a dva a osmdesáte CestMil 9b (de sociis, qui in via mortui fuerant); kdo jest onenno, jako tamto daleko před námi jde? Ezop 5a. Srov. § 151.*

VZTAŽNÉ VĚTY ADJEKTIVNÍ

- 148 Vztažné věty adjektivní přinášejí charakteristiku nějakého podst. jména ve větě řídící; mají tedy funkci přívlastkovou. V jazyce stč. se v nich původně užívalo skoro výlučně relativum *jenž*.

Vztažné zájmeno *jenž/e/* vystupuje v adjektivních větách sporadicky bez *-ž/e/* v podobě *jen* (popříp. též *jenťo*)²⁴; je to archaismus, který se udržel jen v některých památkách ze XIV.—XV. stol. Např. *ten [kříž] byl kázal kněz Mezka učiniti z zlata, jím se mohl třikrát převážiti DaC 83b × DaL*

²³ Jde tu o změnu *je- > dě-*; srov. Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice* 136.

²⁴ Viz J. Gebauer, *Slovník I*, 629—630.

43.28 *jímž; i nezavinie všicci, ji úfaji veň ŽaltWittb 33.23 × ŽaltKlem jižto veň úfajú || ŽaltPod jenž (qui sperant); viděli jsú veštie tvé, bože, veštie boha mého, krále mého, jen jest v svatém ŽaltWittb 67.25 × ŽaltKlem jenž jest v svatosti, pod. ŽaltPod (qui est); pochválen hospodin, jen nedal nás v jětie zubóm jich ŽaltWittb 123.6 × ŽaltKlem, ŽaltPod jenž (qui non dedit); šli anjela mého, jen učini cestu před tobú EvSeit Mt 11.10 × EvZim jenž × EvOl 208a kterýžto (mitto angelum, qui); protož jeden, v něm diábel bieše, voláše a říká AlbRáj 60a (G); srov. též ojedinělý doklad ve větě substantivní v § 146.*

Pouhého *jen* se užívalo též v druhé ze souřadně mezi sebou spojených relativních vět.²⁵ *vida, že onen bor kvieľ, jemuž se všě žalost skladla a jich čsti korona spadla AlxH 209—210; neb juž nejmáš viery na něch, jímž si... čsti dohodil a jě z chudých lidí vzplodil AlxBM 99—100; voda, jež všě křestany oplula, jú své hříechy omývány UmučRajhr 190 (G); svazček té zelinky, jiez on natrhla a nesměl se jie dotknúti OtcB 110b (fasciculum herbarum, quem collectum pridie attingere eremita non audebat); bratře, tys roven domu, jenž jest s předu velmi krásný a tvrdý, ale s zadu veň padúchové, kudy chtie, lezú OtcB 71a (aedificatio quae quamvis habeat ingressum ornatum, per posticam tamen a latronibus expugnatur). Vedle toho se však užívalo už v stč. relativum s *-ž/e/* v obou větách: *jíž slušie božie prikázanie oznámiti, jenž jsú cesta k životu věčnému a bez nichž nenie člověku spasenie HusErb 1.52 (G).**

Obvyklé bylo však od nejstarších dob vztažné zájmeno *jenž/e/*; partikule *-ž/e/* s ním byla pevně srostlá a udržela se po celou dobu historickou. (Bylo toho zapotřebí k odlišení od nepřímých pádů zájmena 3. osoby.) Vedle toho se mohlo *jenž* dále zesílit partikulí *to* (pevně splynula zejm. s absolutivním *jež* v *ješto*), popříp. též příklonným *-t/i/*: *vzradujeta se rty má... a dušě má, jušto si vykúpil ŽaltKlem 70.23 × ŽaltWittb juž; požehnaný, jenžto přišel EvOl Mt 21.9 (206a) × EvZim jenž; každý mladý, ješto netbá starých rady DaL 50.64 × DaC 99b již netbáte.*

Vztažné věty přívlastkové s *jenž* se kladly již ve stč. pravidlem za substantivum, které určují; toto substantivum mívá často při sobě demonstrativum *ten*, zvláště je-li v nepřímých pádech. V tom se shoduje stč. s územ nč. Srov. např.: *Aldík krásen jako anjellik, jenž u bláti se válé PřípJiř; a uzřev on toho bratra, jenž mu chléb kradieše, i vecě jemu OtcB 68b.*

Ale dosti často bývají relativní věty přívlastkové odtrženy od substantiva, které určují, jiným větným členem, nejčastěji slovesem nebo přísudkovým jménem; např. *(s)lovo do světa stvořen(i)e v božství schováno, jež pro Evvino z(h)řešenie na svět posláno PisOstr 3; zástřěliti jelen chtieše, jenž před ním nedaleko tečieše Hrad 5b; uzřev, že to město ještě daleko, do něhož jiti chtieše OtcB 8b; a také sem tu horu viděl, jiezto Sinaj dějí OtcB 110b × OtcAE ješto jí. Zcela*

²⁵ Obdobné příklady najdeme i v době pozdější, kdy *jenž* bylo již zastoupeno zájmenem *který*. Srov. doklad z CestDon 156 v § 153.

výjimečná je antepozice věty vztažné: *jakž svědčie, již v tom neblúdie, proroci svědečstvom jistým* LegDuch 42.

Na rozdíl od dnešního úzu stávala relativní věta přivlastková i při adjektivu přivlastňovacím, např. *toť jest řeč bratrova, jenžt mě je smútil* OtcB 71a (*sermo erat fratris, qui me contristaverat*); *popové najvěčš. . . zapovědáchu, aby nižádny nečel ani měl knih Origenových, jenž bieše skladatel i vykladatel svatého Písma velmi učeny* OtcB 105b (*ne quis Origenis libros legeret aut haberet, qui tractator sanctorum Scripturarum peritissimus habebatur*).²⁶

V stč. památkách se setkáme i s atributivním užitím *jenž* při podst. jménu ve větě vedlejší: *před jedno město přijel, před nimžto městem bylo jedno veliké jezero* PasMA (Výb 527); *a tu v jednéj jěskyni. . . přebýval, v niežto jěskyni tisíc dáblův tajně přebýváše* PasMB (Výb 531); *diábel žalováše a řka: Jáť sem jěšitenstvie, jímžto s' ty hřiechem rozličně hřešil* PasMA 397 (G). Jde zde zřejmě o napodobení latiny, usnadněné snad analogií s atributivním užitím zájmena *terý*. „Ale takovéto věty zněly našim předkům asi stejně nečesky, jako znějí nám“ (J. Zubatý, NŘ 2, 1918, 40 pozn.).²⁷

149 Zájmena *jenž* se užívalo nejčastěji v pádě, kterého si žádala jeho funkce jako členu věty vztažné; v rodě a čísle se pak shodovalo s jménem, ke kterému se vztahovalo. Tento úzus se v dnešním spisovném jazyce uznává za jediné správný. V jazyce stč. se však setkáváme už od nejstarších památek s absolutivním užitím *jenž*, a to v podobě *jenž*, *jež* a nejčastěji *ješto*. Pokud bylo nutno vyjádřit pád, užilo se při absolutivním relativu anaforického zájmena *jeho*, *jemu*. . . Např.:

shodné relativum: *v srbském jazyku jest země, jiež Charváty jest jmě* DaL 2.2; *a také sem byl ve dvou klášterů svatého Antonie, v nichžto sú i dnes jeho učenci* OtcB 110b (*monasteria, quae hodieque ab eius discipulis incoluntur*); srov. i výše citované doklady;

absolutivní relativum *jenž/to*, *jež*, *ješto* bez anaforického zájmena: *ze všech ujide jediný Straba tú radú, jenž mu byla dala baba* DaL 20.12 × DaC 37b *již*; *památen jest byl slova svatého, jenž jest měl k Abrahamovi ŽaltKlem 104.42 × ŽaltWittb ješto* (*verbi, quod habuit*); *a proto Maria. . . dobřú jest částku vyvolila, jenž jiej nižádny neotejme* OtcB 64a; *a toť měsieč jest šestý jiej, jenžto slove neploďná* EvOl L 1.36 (208b) × EvZim *ješto*; [*Darius*] *bliz jmieše tisíc buvolův, jež. . . na voziech věžě táhniechu* AlxV 2274; [*Neguzar*] *oboři sě po Filotě, jež už bě v velikém potě, hna naň s uostrú bradaticí. . . a snad by ho tu*

²⁶ Snad se vztahuje i k zájmenu přivlastňovacímu *jeho* v tomto dokladu: *řka, že to slušie jeho dobrotě i milosrdenství jeho, jenžto jest ztraceného člověka k spasení navrátil, aby pán hospodin takéž propadlého diabla z pekla vysvobodil* OtcB 106b. Ale je možné, že zde má jeho ještě význam odkazovací, nikoli posesivní.

²⁷ Fr. Trávníček (*Skladba* 100—101) zde naproti tomu vidí odraz původní ukazovací platnosti zájmena *jenž*. Spíše však jde o konstrukci novou, sekundární — o tom svědčí její rozšíření právě v památkách překladových.

byl zabil, by jemu rány neoslabil Amyntas, jež štít navrže AlxV 1698n.; — *Vršovici, ješto byli kněži svadili, těch sú Moravěné mnoho zbili* DaL 53.47 × DaC 103b *již*; *Jesukrista nebeského, ješto nás často utěšoval* MastMus 261; *zástupy, ješto napřed jdiechu* EvZim Mt 21.9 × EvOl 206a *kteříž předcházichu*; *dva rytieř. . . do té ulicě, ješto svatý Eustachius bydlěše, náhodú přijedešta* PasMB (Výb 526) (zde lze ješto interpretovat jako adverbium s významem místním „kde“); *poviem vám dva veliká a k vierě nepodobná divy, ješto sem viděl* OtcB 111a;

s anaforickým zájmenem: *o mnišku, jenž mu pán buoh pokrm dáváše* OtcB 7b; *Záviš v tom klášteře, jenž jej založil, pohrabán* Pulk 162b (G); *aj, toť jest učinil ten mnich, ješto ty jej chválil* OtcB 74a (*hic, pro quo tu testimonium perhibebas*); *neboť přijdu pústenníci, bratřie tvá, k tobě, ješto ty jě drieve dobrotě učil, a budúť tobě blahati* OtcB 9a × Otc CFA *jichžtos*, OtcE *jichž jsi*; *tu jest ta kapla, ješto svatá Helena v nie. . . mši slýchávala* CestLobk 99b; *budeš-li pohnán z dědictvie, ješto za to správce máš* VšeK 76a (G) (zájmeno *to* je v anaforickém užití řídké; srov. též Hrad 131a v § 146); *jsú jiní listové, ješto těch listův množstvie jest* VšeK 245b (G) (zde se opakuje substantivum s demonstrativem); *tak sě bieše tu učinilo, jako na oněj svatbě bylo, ješto bieše hospodin sám takýže div učinil tam, když bieše v Kana Galilee* Hrad 7a (zde je anaforické zájmené adverbium *tam*: *ješto tam* = „kde“). Hojné doklady uvádí J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 254—256.

Kladení anaforického zájmena je doloženo až z památek pozdějších (od 2. pol. XIV. stol.). V památkách starších se užívalo absolutivního relativu obvykle jen v platnosti nom. a akuz., tedy v pádech, v nichž nebylo anaforické zájmeno nutné.²⁸

Užívání absolutivního relativu se v pozdějších památkách šíří. Zachovalo se až do nové spisovné češtiny, kdy se užívalo absolutivního *jenž* a *ješto* (mluvnice XIX. stol. je uvádějí zpravidla jako zvláštní zájmeno vedle *jenž*). Ale během XIX. stol. ustupovalo a Gebauer připouští ve své kodifikaci už jen shodné *jenž*.

Absolutivní *ješto* se kladlo i v přivlastkových větách, které se vztahují k podstatným jménům znamenajícím místo nebo čas; *ješto* zde má podle našeho pojetí význam „kde“, „kam“, „odkud“, „kdy“. Např. „kde“: *i běžě na to miesto, ješto ten bratr bieše* Otc 72b (*cucurrit usque ad locum, ubi erat ille frater*); *a zahradu mějiese a v nie zelé předosti, a to proti přirození púštskému, ješto vše zhyne a vyhoři horkostí slunečnú* OtcB 108b × OtcACE: *kdežto* (*id quidem contra naturam eremi, ubi omnia*

²⁸ Tak např. v DaL se užívá shodného relativu mimo nom. a akuz. úplně pravidelně, kdežto v platnosti nom. sg. fem. a neutra i nom. plur. mask. a fem. se klade skoro všude absolutivní *jenž* (nom. sg. fem. 8.2, 39.15, 106.30, dopl. 7.2; nom. sg. neutra dopl. 4.31, dopl. 7.31; nom. plur. mask. dopl. 4.18, nom. plur. fem. 12.6, dopl. 7.34), v platnosti nom. sg. mask. a nom. plur. mask. je doloženo *ješto* (50.64, 53.47). Typické je, že DaC má všude na dochovaných paralelních místech tvary shodné; i v DaL je nejvíce absolutivních relativ v doplňcích. Jednou najdeme v obou památkách shodu podle smyslu: *že nebyl v nich nynějšieho lidu blud, již netbají. . .* DaL 18.39, pod DaC 35a.

arentia, exusta solis ardoribus);²⁹ — „kam“: *chvátaj k věčnému životu, ještoť všichni věrní spějí* NRada 1515; — „odkud“: *bratříe s toho miesta, ješto on bieše vyběhl, sebravše se* OtcB 72b (de illo loco unde egressus est); — „kdy“: *podletního času, ještoť oživá koření* NRada 1701; *v tu hodinu, ješto ku primě zvonie* ŘádZem 66 (G). Srov. též užití *ješto* ve větách místních, § 166.

V Rožmb je zde i pouhé *jež*: *nepohnal-li ho [póvod žalovaného] z Rožďalovic, jež s ženú sedí, proto póhon sšel [= „je neplaten“] Rožmb 44 (G) „kde“; od toho dne, jež póhon byl svédčen* Rožmb 76 (G) „kdy“.

Původně zde mělo *ješto* asi význam odkazovací partikule významově nediferencované (asi jako nč. lid. *co*).³⁰

O původu absolutivního relativu v. § 156.

150 Užití způsobu, času a vidu přísudkového slovesa se v přívlaskových větách vcelku nelišilo od dnešního úzu a bylo obdobné jako ve vztažných větách substantivních (v. § 145).

Kondicionál zde byl ještě řidší, protože jejich obsah byl většinou reálný. Užívalo se ho nejčastěji tam, kde přívlasková věta vyjadřuje žádoucí a dosud neexistující vlastnost (je pak významově blízká větám účelovým nebo spíše účinkovým), např. *by mi lékařstva dobyli, jímž bych mohl dietě jmieti* LegApD 180; *jest-li tu který otrok . . . , ješto by chtěl věrně slúžiti* MastDrk 115; *postaviv hrad, je se naň ztravy dobývati, jíž by mohl sto let živ býti* DaL 39.23, pod. DalC 74b; *nebieše tu ijeden člověk, ješto by jeho přivezl vděk k svatého Prokopa domu* Hrad 9b. Nad tuto míru se kondicionál v podstatě nerozšířil ani později; stejně se ho užívalo i ve větách s *který*, jež nastoupily na místo vět s *jenž*.

151 Zřídka najdeme v jazyce stč. vztažné věty adjektivní uvozené vztažným zájmenem *jaký/ž*. Určují jméno po stránce kvalitativní; odkazuje na ně zájmeno *taký*. Např. *a to vše v takém veselí, jakéhož nikdy nejměli* AlxB 204; *i vytesa Mojžies dvě dště, jaciež napřed biešta* BiblOl 34.4 (G) (quales fuerant).

Mohlo stát i při substantivu (věta vztažná pak má povahu věty substantivní): *jakémuž chceš, panno, muži, takéhož já nikdiež nevědě* LegKat 472.

Daleko častější jsou věty s absolutivním relativem *jako/ž*, *jak/ž*, zesíleným někdy o *-to*. V nejstarších dokladech proniká vždy vedlejší významový odstín kvalitativní a někde je možné i pojetí srovnávací nebo způsobové. Srov. *všici v hedbábněj vilně biechu, u přědrahém rúšě, jakž takým kniežatóm slušie* AlxH 73; *nezdá mi se, by vlastná máte . . . kde takú věc obdiržala, jakož se téj ženě stala* AlxM 58; *nerozpomanuli sú rukú jeho, dne, jehožto vykúpil jě z ruky zamúcujućieho, jakož je položil v Egyptě znamenie svá . . .* ŽaltKlem 77.43, pod.

²⁹ Zde se vztahuje k adjektivu odvozenému od podst. jména s významem místním. (Srov. § 148.)

³⁰ Srov. též Fr. Trávníček, *Skladba* 104. Trávníček zde vidí v *ješto* pův. citoslovce deiktické (podobně jako byla citoslovci adverbia *tu, tehdy, teď*); pro výklad lze však vystačit s platností odkazovací částice, která je pravděpodobnější (v. § 156).

ŽaltWittb; kde sú milosrdenstvie tvá stará, Hospodine, jako si přísáhl Davidovi u pravdě tvéj? ŽaltKlem 88.50 // ŽaltWittb jakož; zbíl jest všechny děti . . . od dvú letú a níže, podlé času, jakž se bieše přěptal od mudrákuov EvZim Mt 2.16 // EvOl 212b *jakžto* × BlahNZ *na kterýž* (secundum tempus, quod exquisierat); *co je divnějšieho, než člověcie vykúpenie, jakož učinil jest pán náš Kristus Ježíš ŠtítVrt 315 (G); s významem časovým „kdy“: by syn vhod králevi čstnému; nebo by juž na téj době, jakož mu třeba po sobě bieše ostaviti hlavu* AlxV 91.

V pozdějších dokladech je *jako/ž* bez takových významových odstínů a je velmi blízké absolutivnímu *ješto*. Např. *a takž ta bratry, navštievivše toho pústenníka, jakož sta žádala, i vrátišta s(ě) do kláštera* OtcB 110a × OtcACE *jehož* (anachoreta, quem desideraverant, visitato); *všickni velící kámové po smrti toho, jakož od Chynchiše zabít byl v boji, dcery své vdávali jsú za ty krále* CestMil 48b; *mezi rudú, jakožto u hor kopají, nalézají jakžto některaký pramen zemní* CestMil 21a; *k třetiemu roku vezme téhož komorníka, jakti-tě byl na prvniem* ŘádZem 3 (G); *jest dietě jedno zde, jako má pět chlebuov* GlosLec 108a (G) (puer qui); *v té dieře seděl jest ten kohout, jako zazpíeval, když svatý Petr Pána Krista zapřel* CestLobk 118a; *Zigmund, jako kosy prodává, na místě se přiznal* ArchLoun 1533 (G); *Petr Ryšavý, jak v šatlavě sedí, mne navozoval* Chlum 20a — 1590 (O); *měla sem u sebe tu Aničku, jak umí krumplovati* ČernZ 71 (G).

Časem obliba *jako* v přívlaskových větách velice vzrůstala, zejména v textech blízkých řeči lidové. Oberpfalcer-Jílek (*Jazyk knih černých* 132—133) zachytil mnoho dokladů ze soudních výpovědí.

Podobně jako při absolutivním *ješto* vyjadřoval se i při *jako* pád osobním zájmenem. Nejstarší doklad tohoto druhu znám z Dal, ale proniká v něm smysl srovnávací: *řka to, vyně zpod pláště hlavu, jakž bieše ji stal, ještoť krvavú* DaL 21.36, pod. DalC 40a. Hojnější doklady jsou od XV. stol. (v textech spíše neliterárních) a pak jich rychle přibývá. Např. *hrnec, jako v něm jahody jsú* Léč 62a (G); *hrnec, jakožto jím hrách cedie* Léč 62a (G); *se vším lidem, jako jej tu byli přivedli* Mart 34b (G); *od listu přiznávacího, jako mu rekognici říekají* VšehK 269a (G); *sou jie musili ukázati . . . ty hřeby, jakož jimi Pán Kristus na kříži přibit byl* Cest Lobk 66b; *tomu hospodáři, jak u něho ten zlatník jest, jak sem mu prodával, co sem vyznal, vzal sem mu plášť* Chlum 68a — 1607 (O); *tj panny Aničky z Chotěboře má čepec, jak sem jí jej strhl s hlavy* Chlum 67b — 1607 (O); *ten doktor, jako ho tak chválíš* ČernZ 64 (G). V jazyce lidovém jsou tyto přívlaskové věty běžné dodnes. Ve spisovném jazyce byly téměř odstraněny, stejně jako jiná absolutiva.

Přívlaskové věty s absolutivním *jak/o* žijí v lidovém a hovorovém jazyce dodnes (spisovný jazyk se jim vyhýbá). Tím se liší od vět s *ješto*, které se držely jen v jazyce psaném: *jak/o* se v češtině v platnosti relativní plně udrželo (a dokonce samo proniklo do platnosti interrogativní), nebylo zatlačeno jako ostatní relativu od kmene **jo-* (mezi nimi i *ješto*), která se zachovala jako prostředek knižní jen v jazyce spisovném. V našich nářečích konkurují vztažné věty s *jak*

s větami s co. Např. z Hranicka *to je ten kúň, jak sa ti líbil* (Skulina); mor.slov. *choďoval na bukvy, jak pršija s týh bukú* (Chloupek). Mají i význam místní „kde“, „kam“, „kudy“: *to je cesta, jak sa ide do hory* (Skulina); *cosi špléchal v řece, jag je stav* (Chloupek).

O původu absolutivního *jak/o/* v. § 156.

152

Užití relativ *jenž* i *jaký*, *ješto* i *jako* bylo původně omezeno: odkazovalo se jimi na názvy osob a věcí určitých, většinou již známých.³¹ Pěkně to vidíme i z většiny citovaných dokladů. Je tu tedy obdoba k užití *jenž* ve větách substantivních (v. § 146). Příčina je táž: *jenž* i *jaký* pocházejí od demonstrativního zájmeného kmene **jo-*, a třebaže se již od pradávných dob specializovaly převážně jen na funkci odkazovací, užívalo se jich jen anaforicky, k odkazu na jmenovaný již určitý předmět nebo jev. Odkaz na předmět nebo jev kterýkoliv, obecně míněný, vyjadřoval se zájmenem *který/ž/*, např. *hubená jest to máti, která s dětmi smie těchto lidí dočekať* DaLL 47.34, pod. DaLC 92a; *protož každé dřevo, které nečiní dobrého ovocě, bude podřato a v oheň uvrženo* EvZim Mt 3.10 (*omnis ergo arbor, quae non facit fructum bonum*) — v. dále § 153. Pravidlem zde ovšem byla věta substantivní (v. § 143). Srov. rozdíl v užití *kterýž* a *ješto* v tomto dokladu: *kteráž mužž žena jmá, ješto v noci nevstává, kup u nás masti této...* MastDrk 255—256. Toto pravidlo se časem překračovalo, ale zpravidla jen jedním směrem — *který* pronikalo na místo ustupujícího *jenž*. Opačné případy vcelku nenastávaly, aspoň ne domácím vývojem.

Do funkce zevšeobecňovací dostávalo se *jenž* zejména v překladech z latiny, která měla jediné relativum v obou funkcích. Citlivější překladatelé však dobře rozlišovali i zde. Srov. *blažený muž, jenž úfá veň* ŽaltKlem 33.9 × ŽaltWittb *kterýž*. Podle *quicumque* bylo utvořeno dokonce *jenžkoli*,³² jistě zcela cizí duchu jazyka: *všěcky vlasti, jěž si koli učinil, přídú* ŽaltWittb 85.9 × ŽaltKlem *všickni národové, kteréžskoli učinil* (*quascumque*). Podobně ve funkci substantivní (srov. §§ 143, 146): *nebo písáno jest, že (aby) jeho že kolivěk diela činíš, z něho jsi robotil vezván* GlosOpat 152a (*quod cuiuscunque opera facis, illius es servus appellatus*).

Trochu jiná byla situace u *jaký*, *jako*, protože to nezanikalo a neustupovalo původnímu tázacímu *kaký*, *kako* — naopak, samo do tázací funkce pronikalo. Proto nebylo jistě ani *jakýž koli/věk/* útvarem umělým. Srov. *vše utěšenie s tobú jmiech, jakéž kolivěk sama chtiech* Hrad 54a.

153

Už ve XIV. a XV. stol. najdeme adjektivní vztažné věty se zájmenem *který/ž/*, odlišené (jak jsme ukázali) od vět s *jenž* významově: vztahují se k jménu užitému s platností všeobecnou nebo označujícím něco neznámého.

³¹ Srov. J. Zubatý, Naše řeč 2, 1918, 37n.

³² Stejně umělé bylo asi stsl. *iže kolivždo*, které najdeme v stsl. evangeliích několikrát, než zobecnělo *iže ašte* podle řec. ὅς ἄν (ἕάν). Srov. Slavia 26, 1957, 168.

Např. *daru má ot boha mnoho, když čstnú ženú daří koho; kteráž z založenie kázní, téj netřeba časté bázní* AlxV 77; *zlý člověk musí to býti, kterýž pro své dobré dá obci zlým užiti* DaLL 4.6, pod. DaLC 9a, DaLHr; *blažený oči, kteréž vidíta, jenž vy vidíte* EvSeit L 10.23 × EvOl 291a *jenžto vidie, EvVid ješto vidie; Hospodine, zdráva učíš krále (i uslyš ny) v den, v kterýž tě vzývati budem(e)* ŽaltKlem 19.10, pod. ŽaltWittb *v den, kteréhož vzvolámy tebe* (*in die qua invocaverimus*); *poslúchajte hostákové, k tomu všichni lejcheřevé, kteří po svētu blúdíte a na lídech k tomu lúdíte, ješto rádi bēřete cuzie, chovajte se dušě ztracenie* Hrad 16b (druhá věta má *ješto* snad proto, že se vztahuje k substantivům již blíže vymezeným);³³ *chci všě objíti miesta, kteráž mohu sjíti* Hrad 37a (*omnia loca, quae potero*); *těch dušě, kteříž sobě sami život otjímají, těžkú muku trpie* Pasma 289 (G); *mnich, kterýž nedá vuole svému břichu a v(lád)ne svým jazykem a netúlá s(ě) (t)udy i onudy, ten zajisté neumře věčnú smrti, ale bude živ na věky* OtcB 66a; *všeliká rána, kteráž předvěděna bude, vždy jie spieše člověk zbudie* NRada 1191; *sluneční poprslek, skrze kteréž projde stiklo, toho barvu na se vezme* ŠtitKlem 45b (G); *že by to dobré, kteréž má [naše mysl], buď to duchovnie nebo tělesné, měla sama od sebe* ŠtitVrt 159 (G).

S zevšeobecňující částicí *koli*: *sezva lovcě, kteréž koli biechu* Hrad 5b; *to mnozí lidie vidiechu, kteříž koli při tom biechu* Hrad 11b.

Je velmi pravděpodobné, že přívlastkové věty s *který/ž/* vznikaly zpočátku přestavbou vět substantivních. Pěkně to ukazuje doklad z AlxV 77, kde *kteráž* lze vztáhnout k substantivu *žena*, ale přitom cítíme, že věta jím uvozená tvoří těsné souvětí spojení spíše s větou následující: *která — téj*. Podobně v citovaném dokladu z OtcB 66a by mohlo býti *kterýž mnich — ten*. Citovaný doklad z NRada 1191 ukazuje na takový původ i „anakolutem“, stejným, jaký jsme viděli u vět substantivních (v. § 141) — zřejmě zde nebyla přestavba důsledně provedena.³⁴ Srov. též tento doklad: *mnich, kterýž chce které sbožie mieti v své peleši...*, často jej z pelešě vynutká a tak jej diábel přelstí OtcB 68a.

Význam všeobecnosti nebo neurčitosti, vyplývající z jejich vzniku, udržovaly si přívlastkové věty s *který* většinou i po celé XV. stol. Vedle toho však už v památkách starých najdeme ojedinělé doklady, kde je *který/ž/* ve stejné funkci jako *jenž*: blíže určuje substantivum určité nebo známé. Např. *ještě bieš ruky neottrhl, kteroužto se bieše zavrhl, tak ho bieše dosáhl krutě, ruku mu po loket utě* AlxV 1691; *jejie bělúcie nahé tělo před pohanstvem stkvieše, na němžto červená kvieše barva ot jejie krve svaté, kterou jížto ty panošě klatě zkro-*

³³ Srov. podobné střídání *ješto* a *který* v Hrad 17a: *svěj bratři radieše, těm, ješto biechu v tu dobu, i také kteříž potom buľú* (první relativum se vztahuje k určité skupině osob, druhé všeobecně ke všem budoucím).

³⁴ *Který* znamenalo původně „ *který z obou*“ nebo obecněji „ *který z nich, z lidí*“ atp.; tato platnost někdy zřetelně proniká, např. *a který z nají živ ostane, ten v obojiem kněžství knězem stane* DaLL 28.25. Tu mohlo býti *který* v poloze přívlastkové od původu a napomoci tak — vedle vět s *jenž* — k uvedené přestavbě. Srov. *vuol ze dvého, kteréž ráčíš* LegKat 2698.

pichu tu bělost stkvúci LegKat 2333 — zde „pisatel změnil *terú* v *jižo* a nedopatřením nechal i *terú*“;³⁵ to je oprava jistě velmi příznačná.

Později se *terý/ž/* šíří a *jenž* od konce XV. stol. rychle ustupuje; v živé mluvě zaniklo úplně, v jazyce spisovném se však tradicí zachovalo a v nové době tvoří stylisticky zabarvený protějšek neutrálního *terý*. Srov. *abychom skutky náboženstvie i utrpenie i divy popsali, ty, kteréž smy svýma očima viděli, toho smy se pochytili* OtcB 1a; *milost Duchu svatého... rač osvietiti srdce i rozumy naše i všech věrných, kteříž sou se zasadili o pravdu Pána našeho všemohúciho* VojŘády Ž 9 (proniká význam všeobecnosti); *a proto zbiti cepami [Němci], kteří jsú hlav nezlámali* KronŽižk 161a; *avšak se tomu těšil, že ta všecka diela, kteréž činil Nutkal, dělati uměl lépe než on* HynRozpr 112a; *a odtud jsme přijeli... do jednoho miesta, kteréž slove Bajsar* CestKabK 6b; *a položil jej na patenu, kteréž byla málo větčí než naši kněžie mievají* CestLobk 9a;³⁶ *byla jest nave nebo šíř nový, kterýž toho roku teprva dodělán jest byl* CestPref 15; *grammatyka ne samému mluvení toliko učí, ale řeč tu, kteréž vyučuje, v její čistotě, vlastnosti i ozdobnosti zachovává* BlahGram; *nejšťastnější jest člověk, kterýž svět z očí a myslí pustí* KomLab 190.

Jak je zřejmé z dokladů, kladla se věta s *terý/ž/* většinou hned za substantivum, k němuž se vztahuje; dosti často však byla odtržena slovy jinými. Jako pravidlo ustálilo se kladení *terý* bezprostředně za podst. jméno až v nové spisovné češtině. V novém spisovném jazyce ustoupila též podoba *terýž* podobě bez příklonného *-ž* (srov. § 144).

V starším jazyce mohla se věta s *terý/ž/* vztahovat i k příd. jménu přivlastňovacímu, popříp. i k jinému vztahovému denominativnímu adjektivu: *Boleslav, vévoda český, zbožie Kunšovo, kterýž bez dětí umřel a naň připadlo* [tj. zbožie na Boleslava], *Vladivojovi dal jest* VšeHk 182b (G); *milosrdenství Boží budiž pochváleno, kterýž i mně mé oči otevřel* KomLab 190.

V dokladu z VšeHk vidíme, že podobně jako u vět s *jenž* (v. § 148) kladlo se při dvojnásobné větě vztažné v druhé větě zájmeno 3. osoby. Srov. též z pozdější doby: *na konci placu jest jáma plná vody černé, která ústavně vře a velký dejm a pára z ní vychází* CestDon 156.

Nástup *terý/ž/* na místo *jenž* můžeme pěkně sledovat např. v pozdějších redakcích biblických překladů. Tak EvZim zachovává ve své první části, která patří k 1. redakci biblického překladu, rozdíl mezi oběma relativy velmi přesně (*terý* má význam všeobecnostní, v. doklad citovaný v § 152). V EvOl je na místech, kde má EvZim *jenž* nebo *ješto*, již několikrát *terý/ž/*, a ještě častěji je v pozdějších překladech, např. v BlahNZ. Je zajímavé, že Blahoslav zachovává nejčastěji nom. sg. mask. *jenž*. Např. *blahoslavený, jenž jest přišel ve jmě hospodinovo* EvZim Mt 21.9 // EvOl 206a *jenžto*, BlahNZ *jenž se běře*

³⁵ J. Gebauer, *Slovník II*, 168.

³⁶ Mezi CestKab a CestLobk je dosti výrazný stylistický rozdíl, který se znatelně odráží i v užívání relativ: CestLobk zachovává *jenž, ješto* častěji.

(individuálně užito ve vztahu k Ježíšovi); *ale sluhý vědiechu, jižo biechu načřeli vuody* EvZim J 2.9 // EvOl 215a *jenž* × BlahNZ *kteříž*; *vzvedév od nich čas hvězdy, ješto se jest jim zjevila* EvZim Mt 2.7 × EvOl 213b *kteřáž*; *uzřě onoho učedlnika, jehož milováše Ježiš, jenž jest otopčoval při večeri na jeho prsech* EvZim J 21.20 × EvOl 212a *jehož milováše Ježiš, kterýžto otopčoval* (zřejmě k stylistickému rozlišení místo opakování téhož relativu) × BlahNZ *kteřehož... kterýž*.

Podle zjištění V. Kyase nahrazuje se v stč. biblich staré *jenž* zájmenem *terý* zejména v 3. redakci překladu.³⁷

Vedle zájmena *terý/ž/* se šířilo na místo ustupujícího *jenž*, ješto také a absolutivně užitě relativum *čso/ž/, co/ž/*. Začátek tohoto procesu spadá jistě už do XIV. stol.; později je *co/ž/* častější (zejména v památkách neliterárních), ale ve spisovném jazyce se nikdy ve větší míře nerozšířilo. V platnosti nepřímých pádů mimo akuz. při něm může být zájmeno 3. os. v náležitém pádě. Srov. *střežiechu svědečstvie jeho a kázanie, čsož dal jim* ŽaltWittb 98.7 × Žalt Klem *příkázanie jeho, ješto dal jim* (quod); *a za stříebro, co jsú vzěli, (ať) svá těla posadie* DalL 53.38 // DalC 103a *což*; *mezi kořisti, co sú tu vzěli, pól třetieho tisície prstenov s rúk zbitých rytieřov sněli* DalL 68.29; *opovie tu škodu, což se byla stala* Rožmb 221 (G); *se vši zvolí, což k tomu příslušie* VšeHk 100b (G); *a jeden mi svěčský člověk bohobojný potřebu činieše, prodávajě mé dielce, což sem udělal* OtcB 74a // OtcAC *co* (opere meo vendito ministraret); *i vecěchu, že je dosti na těch knihách, což jest svatá cierkev přijala* OtcB 106a // OtcA *co* (libri, quos ad se iam recepisset Ecclesia); *a tu vždy čekáše, až jej [vlčici] chleba dadiěše, což mu po večeri zbudieše* OtcB 109a // OtcACE *co* (panem, qui in cena supererat); *Klimkovice městečko i s tiem fojsttvím, což jsme my k tomu právo jměli* DeskyOpav 1451 (Zb); *peněz, co litterati vykoledovali* ArchKolČČ 89a — 1548 (G); *ten člověk, co tu byl* Rosa (J); *že jej [valacha] má od bratra svého, co v Suchý na kvartýru ležel* Chlum 97a — 1671 (O).

V některých dokladech, zejm. starších, proniká kvantitativní význam *co*, „kolik“.

V nářečích východomoravských, kde *co* vedle absolutivního *jako* široce zobečňelo, jsou časté zejména tvary bez zájmen 3. osoby, např. mor.slov. *fél neudělá tu prácu, co sem já udělała; trdlo je, co sa tličú zemřáky prasatom* (Chloupek); *vem opratě, co visá u chlěva; vzál kartáč, co koňe česál* (Skulina). Naproti tomu v nářečí hanáckém a obdobně i v obecné a hovorové češtině jsou tvary se zájmenem 3. osoby velmi časté a silně konkurují nepřímým pádům zájmena *terý*. Srov. Fr. Kopečný, *Nářečí Určic a okolí* 110—111.

Ústup relativu *jenž, ješto* a jeho nahrazení relativy původu tázacího je součástí procesu, který proběhl ve všech slovanských jazycích i v ně-

³⁷ Srov. sborník *Josef Dobrovský 1753—1953*, 234.

kterých jazycích ide. Viděli jsme, že při něm nejde o prosté vystřídaní jednoho prostředku druhým, nýbrž o splnutí dvou různých typů souvětí v jeden, přičemž převládly prostředky specializované původně na jeden typ a rozšířily se i do druhého.

V jiných slovanských jazycích zanikla relativa typu *ježe* úplně a byla nahrazena v přívlaskových větách relativy *kterýjъ* (*któryjъ*), *kojъ* (*który*, *kotoryj*, *koj* atd.). Srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 479n. Průběh ústupu relativ od kmene **jo-* byl obdobný, ale ne stejný. V jazycích jihoslovanských a v ruštině zanikla skoro beze stop jak sama relativa, tak i spojky z nich vzniklé (zůstalo jen srbocharv. *jer*; *ako* je asi jiného původu, není to pokračování *jako*). Naproti tomu jazyky západoslovanské a s nimi ukrajinština a běloruština zachovaly *jakýj*, *jako*. A spisovná čeština zachovala některé spojky relativního původu (*ježto*, *jelikož*, *poněvadž*) a dokonce i samo relativum *jenž*.³⁸

Čím vysvětlíme tuto konzervativnost češtiny? Domnívám se, že hlavním důvodem byla různá doba vzniku spisovných jazyků a různé podmínky jejich ustálení a dalšího vývoje. V češtině došlo k ustálení spisovného jazyka už ve XIV. stol., tedy v době, kdy bylo rozlišení obou relativ ještě živé. Spisovná tradice nebyla pak až do XVII. stol. přerývána, třebaže husitství otevřelo do spisovného jazyka cestu mnoha prvkům z živé mluvy. Proto se *jenž*, *ješto* drželo, i když v lidových nářečích jistě již nežilo a i v mluveném kulturním dialektu bylo asi silně potlačeno; značná autonomnost vývoje spisovné češtiny v XVI.—XVII. stol. umožnila zachování prostředků v živé mluvě odumřelých. Zanikly však mnohé spojky a vztažná příslovce z relativního kmene.

V polštině zastihl plný rozvoj písemnictví relativum *jenże* již na plném ústupu, který nebylo možno zastavit ani za pomoci českého vlivu. Srov. postup tohoto procesu, jak jej zachytil St. Urbańczyk, *Wyparcie stpol. względnego jen, jenże przez pierwotnie pytajne który*, Kraków 1935; pro neliterární památky v. E. Nieminen, *Beiträge I*.

V ruštině byla situace složitější. Relativum *уже* se dlouho drželo, ale stalo se příznačným pro památky esl. a pro pasáže náboženské povahy v památkách staroruských. Památky neliterární je nemají buď vůbec nebo ojedinele. Proto *уже* zaniklo spolu s ostatními esl. prostředky při konstituování nové spisovné ruštiny. O stavu v ruštině srov. A. A. Potebnja, *Из записок по рус. грамматике III*; A. I. Sumkina, *К истории относительного подчинения в русск. языке XIII—XVII вв.*, Труды Института языкознания 5, Москва 1954, 139—202; G. A. Kačevskaja, *К истории сложноподчиненных предложений с придаточным определительным*, ibid. 203—223; T. P. Lomtev, *Очерки* 549 n.; V. I. Borkovskij, *Синтаксис древнерусских грамот II*, 112n.; N. A. Širokova, *Относительное подчинение в русск. литер. языке XVII века*, Уч. записки Казанского гос. университета, т. 112, кн. 6, 1952, 65—108.

V jazycích jihoslovanských bylo také rozhodujícím momentem zlomení esl. tradice. Nové spisovné jazyky se opřely o mluvený jazyk a se starými prostředky opustily i relativum *ježe*. Srov. pro sch. A. Gallis, *The Syntax of Relative Clauses in Serbo-Croatian*, Oslo 1956; pro bulh. K. Mirčev, *Историческа граматика на българския език*, Sofija 1958², 170—171 a 237—239.

³⁸ Pol. *ponieważ* je asi přejato z češtiny. Zato má polština *ile* < *jele*, *im* < *jimь*.

Zájmeno *kterýj* a jeho protějšky se stalo v severní části slovanských jazyků (a podobně *koj* apod. v jazycích jihoslovanských) vhodným nástupcem *jenž* proto, že se přestavbou vět s *kterýj* + subst. v typ subst. + *kterýj* dostalo do vět přívlaskových; záleželo tu tedy už jen na setření rozdílu mezi oběma typy vět.

Zachování zájmena *jakýj* a absolutního *jak/o/* se někdy vysvětluje tím, že *jako* plnilo velmi často funkci spojky (a dodejme, že *jakýj* bylo v adjektivních větách vztažných řídké; v korelaci *jakýj* — *takýj* pak mělo význam příslovečný, který je značně odlišný) — proto nemohlo býti ve svých nejčastějších funkcích zájmeny původu interrogativního nahrazeno.³⁹ Kromě toho se věty s *kakýj* a *kako* neměnily ve věty vztažné buď vůbec nebo jen sporadicky, takže nebyla příležitost, aby zobecněly.

Rozšíření absolutivních relativ pozorujeme ve všech slovanských jazycích (i v jiných jazycích ide.); většinou jde o jev charakteristický pro jazyk mluvený a jazyk psaný dává přednost relativům shodným. To je snad jedna z příčin, proč jsou v stč. absolutivní relativa poměrně řídká.

Ještě řídkší byla v stsl., třebaže jsou dobře doložena.⁴⁰ Protože v dalším vývoji neshodných relativ přibývalo, soudí se obvykle, že absolutivní relativum vzniklo sekundárně ustrnutím relativu shodného (tak např. J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 254n.)

Opačný názor vyslovil Fr. Trávníček (*Skladba* 103): „neshodné *ješto* nevzniklo ustrnutím ze shodného *jenž*, nýbrž je to pozůstatek staršího stavu, kdy *ješto* ještě relativem nebývalo“; „je to vývojově archaismus“.

Proti tradičnímu výkladu namítá: 1° Jazyk by se sotva vzdával na jednéstraněshody a na druhé straně se snažil ji vyjadřovat osobním zájmenem. 2° Neshodné relativum se zpravidla nevyskytuje místo shodného relativu *kterýj* (*čso/ž/*) se vyskytuje v starším jazyce velice zřídka a později; v nářečích, kde je rozšířeno proti spisovnému *kterýj*, „to není zachovaný stav starobylý, nýbrž pozdní novota, která vznikla, až když *jenž* v nářečích úplně odumřelo nebo odumíralo“, str. 102). 3° Stč. *ješto* je slovo mnohovýznamové: má platnost příslovečných relativ *kde*, *kam*, *kdy*, obsahové spojky *že*, příčinné spojky *protože*, účinkové spojky *že* a odporovací spojky *kdežto*. „Je velmi málo pravděpodobné, že by relativum, třebaže neshodné, nabylo několikeré platnosti spojkové“ (str. 102—103). 4° Vedle *ješto* je v stč. absolutivní *jako/ž/to/*, které nelze vyložit ustrnutím z *jakýj* (str. 103).

Z těchto důvodů soudí, že u stč. *ješto* „se různá spojková platnost i platnost jako relativního zájmena vyvinula z nějaké platnosti starší, a to z citoslovné platnosti upozornovací »hle«“ (103). Je to neutrum *ježe*, které samo mívalo

³⁹ Srov. I. Poldauf, *Vztažné věty v angličtině a v češtině*, Sborník VŠP v Olomouci, Jazyk a literatura II, 1955, 169. Poldauf zajímavým způsobem naznačuje předpokládaný vývoj vztažných slov v jazycích ide. (str. 161n.) a vznik a rozvoj absolutivních relativ (162, 168n.). O poměru tázačí, relativní a neurčité funkce srov. str. 183.

⁴⁰ Viz V. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 490n.; *Aksl. Grammatik* 623n.

platnost upozorňovacího citoslovce „hle“, spřežené s -to, které mělo rovněž upozorňovací platnost (srov. *toto* „tohle“). Z deiktické platnosti lze vyložit všechny druhy funkcí stč. *ješto*.

„Další vývoj byl zcela obdobný jako u *ano*: *ješto* ztratilo větnou i upozorňovací platnost, nabylo úkonu citové částice a později platnosti vztažné“ (104). Rozdíl je v tom, že z *ano* vzniklo shodné relativum *an*, kdežto shodné *jenž* vzniklo přímo z původní platnosti ukazovací „ten“ (na to ukazuje i rozdíl v grafice — *ješto* se píše pravidelně s -š-, tvary zájmena *jenž* s -ž-). Snad přispělo *jenž* i k relativnímu chápání absolutivního *ješto*. Neshodné *jenž/to/* vzniklo asi „spřežením shodného zájmena *jenž* s neshodným *ješto*, pochopitelným v době, kdy vedle sebe existovaly dva základní typy relativní, s *jenž* shodným a s původním citoslovenčným *ješto*“ (104). Deiktického původu je i absolutivní relativum *jako*.

Trávníčkův výklad dává podnět k přezkoumání dosavadních výkladů o vývoji slovanských (a ide.) relativ vŭbec. Jeho výklad o dvojím samostatném vzniku relativ — interrogativních a demonstrativních — a o původním významovém rozdílu mezi nimi se hodí na všechny slovanské jazyky a vyplňuje mezery, kterými trpěly podobné výklady dřívější; k jeho definitivnímu prokázání bude nutná analýza stavu stsl., který aspoň zdánlivě svědčí o původním všeobecném rozšíření jednoho relativu.⁴¹

Také výklad o deiktickém původu absolutivního relativu *ješto* bude nutno ověřit a doplnit srovnávacím zpracováním tohoto problému na materiálu slovanském nebo i širším; materiál český nestačí k jeho prokázání. Vznik relativu *ješto* spadá totiž do doby velmi dávné, nejen pračeské, ale snad praslovanské — a myslí se i na původ ide., třebaže asi neprávem.⁴² Bylo by též možno mít doplňky a výhrady k některým argumentům:

1° Při užití absolutivního relativu se jazyk skutečně vzdal shody a neobnovuje ji ani v případech, kde se vedle relativu začalo užívat osobního nebo odkazovacího zájmena: to totiž neslouží k vyjádření shody (proto nestojí hned za relativem), nýbrž k vyjádření funkce podst. jména, které zastupuje, ve stavbě vedlejší věty. Vztažné zájmeno je větným členem, absolutivní relativum má naproti tomu povahu částice a nemůže plnit funkci větného členu; proto musí býti tam, kde není vyjádření dobře možné (tj. mimo nom. a zčásti akuz.), zastoupeno zájmenem osobním.

2° Jak ukazuje svědectví jiných slovanských jazyků, nastupovalo v živé řeči zájmeno *što* (*co*) asi přímo na místo *jenž*, *ješto* i ve větách adjektivních; nejprve se šíří místo vztažného zájmena v nom. a akuz., tedy ve stejných funkcích, v nichž se od nejstarších dob užívalo absolutivního *ješto*, *jenž*. Zájmeno *kerýj* (a jeho slovanské paralely) se naproti

⁴¹ Srov. k tomu mé poznámky ve Sborníku fil. fakulty Brno 1957, A5, 125—127, a zde výklad v § 141.

⁴² Pravděpodobnější je paralelní vývoj relativních vět ze starých ide. základů — z užívání anaforických zájmen a částic od kmene *jo- (srov. J. Zubatý, *Studie II*, 41—42; E. Hermann, *Gab es im Indogermanischen Nebensätze?* str. 13—16; K. Brugmann, *Kurze vergl. Grammatik* 660—664). Staré slovanské jazyky zachovaly ještě zbytky preparativního užití zájmena *je (srov. §§ 140, 146), vedle užití relativního, které pochází z užití anaforického. Mezi obojím užitím se jistě cítila souvislost, takže lze předpokládat, že se i v užití relativním držely zbytky pouhé platnosti odkazovací, že relativní funkce nebyla v psl. plně ustálena.

tomu šířilo spíše v jazycích spisovných, které dávaly přednost shodě; pro svou adjektivní povahu ovšem nemohlo ustrnout.⁴³

3° Vývoj relativu k mnohonásobné funkci spojkové je možný — je názorně doložen na *što* v jazycích východoslovanských a jihoslovanských. Také v našich nářečích má *co* mnoho funkcí (srov. J. Chloupek, *Východomoravské věty se spojkovým co*, SaS 20, 1959, 261—271).

4° Absolutivní *jako/ž/* je doloženo ve funkci čisté relativní poměrně pozdě (v. § 151). Nelze je sice spojit se srovnávací korelací *jaký — taký*, ale má blízko k *jaký* ve větách přívlastkových (v. § 151).

To všechno však nevyvrací předpoklad, že *ješto* nevzniklo ustrnutím *jenž*, nýbrž nabylo relativní platnosti vedle něho. Je dobře možné, že vedle odkazovacího zájmena zde byla i odkazovací partikule od téhož kmene, která mohla (jako neutra demonstrativních zájmen vŭbec) nabývat i platnosti deiktického citoslovce. Ale není nutné vycházet při výkladu všech funkcí *ješto* přímo od významu citoslovenčného „hle“; kontexty, v nichž se v historické době klade, to nepotvrzují (není např. po slovesech smyslových vjemů, nezachovalo zbytky citoslovenčného užití). Spíše lze předpokládat platnost odkazovací partikule; z té vyložíme většinu funkcí. A zcela přirozené je pak i užití relativní, zpočátku řídké, později narůstající a pronikající za původní meze. O nevyhraněné odkazovací funkci svědčí mnohé doklady, v nichž nemůžeme význam *ješto* jednoznačně stanovit, např. *ztratily smy svú útěchu, ješto nám Židie odjěchu*, *Jesukrista laskavého* MastMus 249; *jakož se těm sokóm stalo, ješto jsú přěbyli na světě málo* Hrad 25a. Také různé funkce spojkové, zejm. příčinná, se ustalují teprve časem (srov. § 223).

Stejně je pravděpodobné, že absolutivní relativum *jako* je podobného původu — že jde o odkazovací partikuli zájmeného původu, která někdy mohla nabývat i povahy citoslovenčnej, ale častěji se měnila ve spojku nebo v relativum.

Proti citoslovenčnej platnosti, spojené s platností větnou, svědčí to, že se příklonky volně kladly za *ješto* a *jako/ž/* — není zde stopy po původní pauze jako u *ani*, *nali* a jiných původních citoslovců.

Zájmeno *co* se nejlépe hodilo k zastoupení absolutivního *ješto*: užívalo se ho v substantivních větách obvykle jen v tomto tvaru a zastoupilo zde záhy neutrum *jež/to/*. V jazycích východoslovanských a jihoslovanských se ho široce využívalo i ve funkci spojky. V tom je jistá paralela k mnohofunkčnosti stč. *ješto* (u toho jde ovšem o jev ustupující, kdežto zde o progresivní vývoj).

⁴³ Srov. pro polštinu E. Nieminen, *Beiträge I*, 19n.; S. Urbańczyk, *Zdania rozpoznanne wyrazem co w języku polskim* 23n. a zejm. 50n.; pro ruštinu A. I. Sumkina, *К истории относительного подчинения в русск. языке XIII—XVII вв.*, Труды Института языкознания 5, 139n. (zvl. 172n.); V. I. Borkovskij, *Синтаксис древнерусских грамот II*, Moskva 1958, 112n. (tam odkazy na další literaturu); pro srbocharvátštinu A. Gallis, *The Syntax of Relative Clauses in Serbo-Croatian a stat Flektiertes Relativum und Relativum generale — insbesondere im Serbokroatischen*, Scandoslavica 4, 1958, 137—148.

Slovce *an*, původně deiktická interjekce, uvozovalo i věty doplňkové (v. § 87), v nichž odkazovalo na podst. jméno ve větě řídicí. Tím se blížilo funkci relativa — a odtud asi u něho relativní funkce vznikala. Druhým pramenem byl asi zbytek odkazovacího významu v *an*, vyplývající z původního významu deiktického a snad i z toho, že se v něm cítila spojitost s *a on*. Typické je, že v starých dokladech je ve větě s *an* pravidelně indikativu přítomného. Srov. *uzřě v hruščě hniezdo vrabie, a hájčě jho sedí, vábě vrabata, ana kričiece vzdvíhajú sě, z hniezda chtiece* LegMar 42; [*Filota*] *na Mazea tam pomieni, an sě stvě v zlatém odění* AlxV 1607; *mnoho sto koní uvázú. . . v onom piesce, an sě máti* AlxV 2185; *Jonáš bieše na lodí, ana sě u vlnách mece, a všichni báchu sě* ZrcSpas 10a (G); *ó kak tvrdé a těžké jest podstúpenie pýchy, ana jest anděly s nebe svrhla* ŠtitVyš 2a1 (T) (quae); *tehdy přivezechu předeň člověka, jehožto dna lámáše, an ležieše na loži* Mat 120b (iacentem);⁴⁴ *šacha krále byl udělal mudřec onen jako člověka v rúše krásném na stolici a v koruně, an drží jako vardu okružlí v ruce králové jablko* ŠtitŠach 293b1; *chléb s nebe dals jim, an má v sobě všicku rozkoš* HusErb 3.171 (G); *a čtvrtý den, kdyžto provodieše ta bratry, ana pryč deta, i uzřiechu velmi velikú lvice proti sobě* OtcB 110a // OtcD ani × OtcE ješto (cum prosequeretur abeuntes).

Později *an* někdy ustrnuje: *a tu zevnitř nad tím veslem byla namalovaná Fortuona neb Štěstí, an se plaví na delfínu* CestPref 33. (Viz též doklady Jungmannovy, *Slovník I*, 18.)

Zřídka se blíží relativní platnosti absolutivní *ano* (pád je pak vyjádřen osobním zájmenem): [*liška*] *uběže do jedněch pústek, ano v nich jediný chrástek* Hrad 129a; *přivede jeho (dceru) s sebou, ano je diechu Marina* OtcC 207b (T); *pak se nahodí tomuto pánu nadjeti jednoho, ano zvěř jemu nohu zetřel* ŠtitBarl 11a. Doklad z Hrad ukazuje, že zde jde o oslabení původního deiktického významu v odkazovací relativní.

Přestože se *an* velmi přiblížilo k relativní funkci, neztratilo docela původní odstín aktuálního děje; to přibližovalo věty s *an* větám doplňkovým.

Relativní *an* bylo oživeno v nové spisovné češtině, ale brzy zanikalo, stejně jako v jiných funkcích.⁴⁵

⁴⁴ Zde se rozlišuje skutečně prívlastková věta s *jenž*, vyjadřující trvalý příznak, od věty s *an*, která vyjadřuje stav za děje, v aktuální situaci, a může tedy býti chápána doplňkově. Ale jindy se užívá obou relativ bez výrazného rozdílu, např. *zlé by bylo, by ty toho miloval, jenž se tobě ve všem protiví, an tě zpravuje, anť sě posmievá, an tě svými hříechy ukárá, anť, kudy můž, cti i sbožie utrhá* ŠtitVyš 4a1 (T). Někdy si i v paralelních textech konkurují; srov. dále OtcB 110a.

⁴⁵ Viz M. Grepl, *Spojka an ve spis. češtině 1. pol. XIX. stol.*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A4, 45n. (zvl. str. 47).

Vedle souvětí vztažných zachovala se v jazyce i parataktická souvětí s podobným vztahem vět.

Výjimečně najdeme prosté přiřazení věty prívlastkové bez všech odkazovacích prostředků a beze spojky: [*mouku ukradenou*] *prodali sme jednomu sousedu, má příjmi Jezuvít, jest v Starém Městě pekařem, má dām u brány* WintObr 2.139 — 1585 (G).

Mnohem častější jsou souvětí, v nichž je v prívlastkové větě připojené spojkou *a* odkazovací demonstrativum *ten*, např. *před zástupem v samém čele. . . táhniechu voz osm koní, a ti byli všici broní* AlxH 48; *opět vidiechom jiného popa v též krajině přebývající, a tomu jmě bylo Apellen tak řečený* OtcB 10a × OtcACE jménem A. tak řečeného; *a potom jidechom s ním do kostela, a ten bieše bezmál za dvě míli odtud v jedné skále rozsědlé* OtcB 105b (ad ecclesiam processimus, quae. . . aberat); *i počě nositi vodu z Nila, z té rajske řěky, a ta jest byla odtud dobřě za dvě míli* OtcB 111b × OtcACE ješto; *a já sem viděl to jisté dřěvo, ješto z té holi vyrostlo, a to i dnes v klášteřě v sieni stojí zelenajě sě* OtcB 111b × OtcACE ješto (arbusculam vidi, quae).⁴⁶

Ojedinele plní anaforickou funkci zájmeno 3. osoby: *viz'ut ondeno dobrého druhu syna, a u něho jest veliká lysina* MastMus 218.⁴⁷

Řídké jsou i věty s odkazovacím *ten*, připojené asyndeticky: *ten poje dcerku z Stodor hrabie ctného, té diechu Drahomíř, z kraje žateckého* DalL 25.8 // DalC 48a *tej*; *a pod město potok teče, ten sobě Pšovka jmě řeče* DalL 25.28, pod. DalC 48a; *že v každém městě voz bieše, ten jiného nečinieše. . .* DalL 94.6.

Blízké jsou větám prívlastkovým někdy i věty se spojkou *a*, ale bez anaforického zájmena: *podlé Nila, té rajske řěky, nedaleko od púště, bylo jest mnoho klásteruov, a v některém klášteřě do sta mnichuov přebýváše, a ve všem biechu poslušni opata svého a nic o svém umě nečiniechu, a vše ukládáchu k jeho pomoci* OtcB 107b; *tehdy na nás na každého pilně vzhlede i pozna jednoho tajného jáhna mezi námi, a pro pravíu pokoru svěcenie tajieše* OtcB 4a.

Konkurence s *ješto* v Otc ukazuje, že zejména věty s *a ten* měly po významové stránce velmi blízko k větám vztažným. Ostatní spojení byla volnější.

Podobná souvětí existovala (a dosud existují) i v jiných slovanských jazycích. Značnou pozornost jim věnují zejména jazykovědci ruští a sovětské, kteří v nich vidí přežitky útvarů, z jakých se rodily vztažné věty. (Srov. zvl. v cit. stati A. I. Sumkinové, Труды Института языкознания 5, 142—153.)⁴⁸

⁴⁶ Podobně se užívalo *a + ten* k připojování nové věty, tedy ve funkci navazovací. Přitom se někdy opakovalo substantivum, na něž se navazovalo: *i uzřiechom bržec v piesku. A toho bržce střěcha bieše pokryta dobřě mocnými prokolemi, jako bárky překrývají* OtcB 105a × *jakož obyčej byl z dávna ustaven. A ten ješče někteří zákonníci držie* OtcB 113a (qui modus).

⁴⁷ Snad sem patří i některé doklady s *jen* bez *-ž*, uvedené v § 148.

⁴⁸ Na přežívání primitivnějších útvarů po vzniku nových, pokročilejších, upozorňuje jako na jeden ze základních vývojových principů ve skladbě B. Havránek, *Metod. problematika historickosrovnávacího studia slovanské syntaxe*, Čsl. přednášky 152—153.

Společným rysem všech těchto souvětí je to, že vedlejší věta nabyla (popříp. v historickém vývoji teprve nabývá) podobné funkce, jakou má v jednoduché větě příslovečné určení: vyjadřuje místní, časové, způsobové nebo příčinné okolnosti hlavního děje nebo podmínky, za nichž se uskuteční. Nejednou však cítíme, že plné podřízení řídicí větě nenastalo, že vztah vět je volnější. Vedle typů hypotaktických, s nimiž se setkáváme už na začátku doby historické, najdeme i souvětí dosud jasně neztvárněná. Vedle toho proniká příslovečné určovací povaha někdy i mezi větami (většinou citově zabarvenými), které se ve skutečně hypotaktické souvětí nesemkly. Časem většinou zanikají.

I příslovečné typy vznikaly sblížením rozmanitých spojení vět, mezi nimiž pronikal podobný významový vztah. Jakmile je mluvčí začali chápat jako různé způsoby vyjádření jednoho širšího, abstraktnějšího vztahu, otevřela se cesta k jejich vzájemnému působení, k přecházení prostředků z jednoho odstínu do druhého i k jejich specializaci; zároveň docházelo k odlišení od typů jiných. Viz str. 355 n.

VĚTY MÍSTNÍ

Věty místní jsou určovací věty, které vyjadřují příslovečné určení místa své věty řídicí nebo zpřesňují příslovečné určení místa v ní obecněji vyjádřené. Připojíme k nim i věty, které vyjadřují bližší určení podstatného jména znamenajícího místo — mají sice funkci vět přívlaskových, ale užívá se v nich týchž spojovacích prostředků a stejně se vyvíjely jako příslovečné věty místní.

V dnešní češtině jsou místní věty připojovány vždy vztažným příslovcem místním: *kde, kam, kudy, odkud, zřídka též pokud (= jak daleko)*. O volbě příslovce rozhoduje obsah věty místní, protože je jako vztažné slovo jejím členem. Naproti tomu druh místní okolnosti věty řídicí se naznačuje odkazovacím slovem — příslovci *tu, tam, tudy, odtud, potud (tak daleko)* apod., nebo podst. jménem s obecným místním významem jako *místo, směr, strana* apod. (obyčejně s ukazovacím zájmenem), které plní ve větě řídicí formálně samo funkci příslovečného určení místa. Shoduje-li se druh místní okolnosti ve větě řídicí i vedlejší, není užití odkazovacího slova nutné; když se neshodují, bývá nutné, zejména když by mohlo dojít k nejasnosti. Např. *Šel, kudy jej nohy nesly* Jirásek; *Volně jako boží dech, který vane, kam chce* Zeyer; *Půjdu hned, odkud jsem přišel* Třebízský (zde není shoda místních okolností úplná —

cíl × východisko, ale v obou případech jde o směrové určení) × *Přicházím odtamtud, kde věčný sídlí mír* Vrehlický (ve větě hlavní se určuje východisko, ve větě vedlejší místo děje); *Stnul na místě, odkud bylo Hrádek viděti* Jirásek; *Sedlák hleděl v tu stranu, odkud přijeli* Jirásek // *Kam strádmost nechodí, tam chodí lékař* Příslaví; *Kudy přišel, tudy odešel* Erben (užití odkazovacího příslovce je motivováno stylisticky — zdůraznění, paralelismus stavby obou vět apod.). K vyjádření všeobecnosti užije se buď korelativního příslovce *všude* ve větě řídicí, nebo vztažného příslovce s částicí *-koli*, popříp. obou prostředků zároveň: *Kde se ukázal, všude se mu s tím smávali* Herben; *Posvátná místa jsou, kamkoli kráčíš* Kollár.¹

Je-li ve větě řídicí vyjádřeno příslovečné určení výrazem s vlastním lexikálním významem, zpřesňuje věta místní toto příslovečné určení: *Kleofáš bydlel na plácku, kde stojí panský mlýn* Šmilovský; *Pan Brych se postavil nad otvorem, kudy vedl žebříček do nitra bagru* K. Čapek; *Zatočil doprava, kde byla lepší cesta*.

Vztahuje-li se věta uvozená místním příslovcem vztažným k jménu, které není ve větě řídicí příslovečným určením místa, má funkci věty přívlaskové: *Je to stará zahrada, kam nechodí nikdo* Karásek.

V jazyce stě. řídila se stavba souvětí se vztažnými větami místními v podstatě týmiž pravidly. Přitom však měly vztažné věty místní blíže k vztažným větám substantivním a adjektivním než dnes, kdy vystupuje jasněji jejich souvislost s jinými typy vět příslovečných, spojkových i vztažných, než blízkost k podmětovým, předmětovým a přívlaskovým větám vztažným.

Vznikaly také dvojím způsobem: 1° spojením původně samostatných otázek s další větou, přičemž nabyly nejprve funkce větně určovací s odstínem podmínkovým nebo podmínkově přípustkovým; 2° z vět s anaforickým příslovcem od demonstrativního zájmeného kmene **jo-*, které měly funkci člensky rozvíjející, popříp. samy zastupovaly určení místa ve větě řídicí.

Stopy tohoto rozlišení se zachovaly do doby historické, např. *tito kamž se vrhú, tudy tesknosti nezbudú* Kruml 246a (G) = „ať se vrhnou kamkoliv“ (vztah podmínkově přípustkový, srov. § 254); *kam se kto obrátí koli, byly zbitcív hory, doli* AlxV 1745 × *i bližiechu se k hrádku, jamžto jdíechu* EvZim L 24.28 // EvOl 266b *jamž* × BlahNZ *k městečku, do kteréhož šli* (castello quo ibant); *šedši k tomu miestu, jamžto jieť anděl jiti kázal* PasMA 473 (G).

Avšak právě vztažná příslovce od kmene **jo-* začala nejdříve ustupovat, a tak většinu starých místních relativ zastihujeme na počátku doby historické jen jako řídké archaismy (častější je pouze *jam/ž!*) a rozdíl mezi oběma typy

¹ Mluvnice věnují místním větám jen malou pozornost. Srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 98 a 96; V. Šmilauer, *Nč. skladba* 267.

je vcelku setřen. (Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 108—109.) Příčinou tak časného ústupu byla asi právě příslovečná funkce, které věty obou typů záhy nabývaly a v níž se významový rozdíl mezi nimi mohl lehce setřít — snadněji než u vět substantivních a adjektivních.

Všimneme si osudu jednotlivých místních relativ. Pro všechna platí, že se v stč. většinou a později skoro pravidelně spojovala s příklonným -ž/e/; teprve v nové spisovné češtině vítězí podoba bez něho (podobně jako u ostatních relativ mimo spojovací a navazovací). Některá se nadto zesilovala partikulí *to*: *kdežto, kadyžto, jamžto, jadyžto, oňadžto*. Větosled je už v stč. volný.

V užití způsobu, času a vidu se místní věty vztažné nelišily od dnešního úzu. Pravidlem je v nich indikativ; kondicionál je tehdy, když jde o žádoucí místní okolnost, která má dějem teprve vzniknout (je zde odstín účelový). Srov. v dokladech dále citovaných.

162

Věty s vztažným příslovcem *kde/ž/to*² nemají už přímý protějšek s relativem od kmene *jo-; vztažné příslovce typu *stsl. ide, ideže* se v češtině nedochovalo.³

V některých dokladech zachovává si věta s *kde/ž/* jasně větně určovací funkci s pronikajícím vztahem podmínkovým nebo podmínkově přípustkovým, např. *kdež pravý boj vzvedl, těm na pomoc jel* DaL 96a (dopl. 4.5); *tiemto mužóm poleku, kdežto mocí nedoteku* DaL 9.20, pod. DaL 17b; *neb kdež jáz stoju nebo choz'u, tuť vešdy tví čest ploz'u* MastMus 209.

Jinde zůstal aspoň jasný odstín zevšeobecňovací nebo libovolnostní; k vyjádření zevšeobecňování se *kde/ž/* spojovalo někdy s *koli/věk/*. Např.: *kde Brabanti a Frizové, Rýněné a Švábové, Durinkové i Bavorové, vši Sasici i Flándřené, ti se všickni na českú škodu sebrachu* DaL 68.3; *kněz český, kdež přistúpieše, tu každého hradu dobudieše* DaL 57.14; — *proto se Němcóm české báby smějjechu, neb kdež koli je uzřiechu, Hynkem Dubským je strašiechu* DaL 156b × DaL 93.44 *kdež; kdekoli <sem> se stavila, tu sem v hřiešě vždy bydlila* Vít 2a; *po všem Egyptě i v Tebajdě, kdež koli sú klášterové kteří, ti mají tak způsobený řád na hodinách...* OtcB 113a // OtcE *ktež koli* (ubicunque).

Většinou měly však věty s *kdež* již jednoznačně význam místní a vztahovaly se často i k místu zcela konkrétnímu. V řídicí větě nebyl buď žádný souvztažný výraz, nebo tam byla odkazovací příslovce *tu, tudiež, tam, tady*, anebo podstatná jména ve funkci příslovečného určení místa (s odkazovacím zájmenem *ten* nebo bez něho); vedle toho určovaly věty s *kde/ž/* někdy i podst. jméno v jiné větné platnosti, takže měly povahu vět přívláskových. Srov.:

² V starých rukopisech se někdy píše foneticky *gde/ž/*. Ve shodě s transkripčními pravidly k tomuto čistě grafickému rozdílu nepřihlížíme.

³ Někdy mají klidový místní význam věty s *jamž*, které je většinou protějškem *kam/ž/*, např. *já vezde učil jsem v snatce i v chrámě, jamžto se všickni schodje* EvZim J 18.20 × EvOl *kdež všichni židě scházeli se*, pod. BlahNZ (in sinagoga et in templo, quo omnes Iudaei conveniunt); *a tam stezka, jamž pokážu jemu spasitele božieho* Žalt Wittb 49.23 × ŽaltKlem *cěsta, kdežto ukážu jemu zdravie božé*.

kdež se bylo boju sníti, kotvy byly na vše strany králem pohanským metány AlxB 31; *a kdež žáka nebo křestana přemožieše, živu jemu býti lzé nebieše* DaL 27.13, pod. DaL 49b; *by na lov v hojněj čsti jěno, kdež mnoho zvěře věděno* LegPil 34;

nejednu smirtelnú ránu oboje sobě tu dachu, kdež se najprvė potkachu AlxB 101; *stavte město, to vám razi, tu, kdežto já vám ukážu* DaL 7.20; *všelikyž sú tu nebyli, kdež nás kto kde domem sedí* LegDuch 9; *třěsiechu se strachem tu, kdežto nebieše strachu* ŽaltKlem 52.6 // ŽaltWittb *kdež; — a kdež my jsme, tudiež ty máš býti* OtcB 6b; — *protož mé srdce tam spěje, kdež mi se, bohda, čest zděje* AlxV 856; *hna se přeč v púšču s svým skotem, tam, kdež ho měsiečov pěti nikte nemohl byl vzveděti* LegMar 6; *had zkrěnuv nemohl utěci tam, kdež chtěl přes zimú léci* LegJid 87; [Macharius] *jide tam, kdež bratřie na modlitbách biechu* OtcB 61b; — *uda se jmu jeti tady, kdežto sú trojské ohrady* AlxV 712;

ale k nimžto se přičestil, při těchž skončal jest v tom bydle, kdežto zlí duchové bydlé LegApŠ 67; *bera se... v túže zem'u, kdež Herodeš byl čsti zbaven* LegJid 128; *a také sem byl na tom miestě, kdež svatý Pavel, prvý pústenník, přebýval* OtcB 110b (locum, in quo); *a běžev na tu púšť, kdež s. Jan přebýváše, i poče jemu snažně děkovati* OtcB 3a; — *bral se pak do Macedonie, kdež jmu pitie dáno bylo* LegApŠ 76; *jež se stalo v Čechách nenie, kdež přivuzných králóv nenie* LegJid 105; *přijidechu k jejie jeskyni, kdežto ona mějješe patero lvícenec ostaružných* OtcB 110a;

Mohuč jedno město slóve, kdež potok hi řeka plóve LegPil 10.

Zřídka se kladlo *kde/ž/* místo očekávaného *kam/ž/* i tam, kde jde o vyjádření směru pohybu: *si jmajuce rychlé koně, svobodně, kdež chtie, přihonie* AlxŠ 9; *duch, kde chce, dýchá* HusErb 2.234 (G).

Věty s *kde/ž/* měly v stč. někdy i smysl časový („kdy“), např. *ten byv živ devět let ke stu, bohem daný život <zvěs>tu, kdež jedné chvíle nóchabil, piše, až...* LegApŠ 10.

V užití slovesného způsobu, času a vidu se místní věty s *kde/ž/* shodovaly s dnešním územ. Jen ojediněle stál po *kdež* přechodník na místě očekávaného určitého slovesa, např. *i je se jich tupiti a kdež moha hubiti* DaL 92.28, pod. DaL 152a; *pánóm razi múdru býti, kdež mohúv, pokoj činíti* DaL 106.16; *vždy bránil Čechóv náviec po vše časy, kdež moha* DaL 97b (dopl. 7.47). Měl asi větnou platnost.⁴ Úplně paralelně se tu užívá určitého slovesa: *Vršovici se neslúpi, kdež móžeš, tu je tupi* DaL 70b—71a, pod. DaL 36.38.

Proti *kde/ž/* má směrové adverbium *kam/ž/* v stč. dobře zachovaný demonstrativní protějšek *jamž/to/* — setkáváme se s ním po celé XIV. stol. až po Štítného. Rozdělení funkcí, které jsme naznačili (§ 161), není již jednoznačné, ale přece jen vystupuje dosti jasně.

⁴ Srov. obdobné užití přechodníku ve větách obsahových, § 121. Viz též Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 46—47.

163

Příslovce *kam/o/ž/* mívá v řídicí větě jako korelát nejčastěji *tam/o/* nebo je bez souvztažného výrazu; v dokladu z Kruml 246a (§ 161) jsme měli korelativní *tudy* v souvětí smyslem podmínkově přípustkovém. V starých památkách se nevztahuje k podst. jménu, nemá tedy funkci přívlastkovou. A hojně je zevšeobecňovací *kam/ž/ koli*. Např.:

kamož ten [člověk nesa vodu] sende, tamež pójdetá Drk 154b (G); *kamž plavec miení, tam [lod] sama běží* OtcB 8a; — *i jde každý do svého domu, i kamž líbo bylo komu* Hrad 17b; *až sú mohli rozoměti, že [lvíce] chce, aby za ní šli, kamž jě povede* OtcB 110a (ut quo illa ducebat, anachoreta sequeretur);

kam se kto obráti koli, byly zbitcív hory, doli AlxV 1745; [*Alexander*] *kam se koli obrátieše, tu na všě strany vidieše, kdežto vína, žita ktviechu* AlxV 685; *jediného mám prietele, ten mi povoluje, a kolikr (át koli) co uzří, tam se obráti, kamž mi koli líbo* OtcB 65b; *puojdu za tobú, kamžkoli puojdeš* EvOl L 9.57 (217a), pod. BlahNZ *kam se koli obrátíš* (sequar te, quocumque ieris); *aj, hotovť sem za tebú jiti, kamž koli puojdeš* ŠtítBarID 77b.

Jamž/to/ bývá též v korelaci s *tam*, popříp. s jiným adverbium, nebo bez protějšku v řídicí větě, ale vedle toho se vztahuje i k substantivu. Např.:

jakžto trest, jam vieter pochýlí, tam taký člověk se schýlí AlxBM 233; *děš tam splynu, jamž on [Ježiš] chtieše* LegDětJež 6a (G); *jamžto já jdu, tam ty nynie přijiti nemóžeš* ModLeg 4a (G); *tam je uvede dar božie milosti, jamž jsú byli. . . upřeli úmysl* ŠtítSvát 60b1; — *abychom, odtud vstanúc, jamž jsme vpadli, počeli jiti* ŠtítMus 82b (G) × ŠtítOp 85a *kamž*; — *jakž každý, jamž mohl, utekli* LegApD 113; *očima jě [pohřebníky] provodichu, jamž najdále vidiechu* Vít 41a (G); *beť se, jamž chceš* PasMA 361 (G); *mnozi zhytnuli rozličně a nedošli, jamž mienili* ŠtítSvát 187a1;

přišel jest Jeremidš na to místo Tophet, jamžto ho poslal hospodin prorokovat Pror Jr 19.14 (G); *poslal je před sobú po dvú, jamže jiti jemu bieše, ve všě města* EvVíd L 10.1 × EvOl 322a *v každé město i v krajiny, kamž on bieše přišči* (quo erat venturus); *a najvíc k tomu cíli jdúc obecnému, jamž — chtěj nebo nechtěj — bohatý jde jako chudý, blíže se k smrti* ŠtítBarl 88a; srov. též doklady citované v § 161 a v § 162 pozn. 3.

Ojedinělé *jamž koli* je jistě analogií podle *kam/ž/koli*: *chtěl bych s tobú jiti . . . , jamž by ty mi kázal koli* UmučRoud 11b (G).

164 Také u adverbií vyjadřujících, kudy probíhá děj, *kudy/ž/* a *kady/ž/to/*, je zachován demonstrativní protějšek *jadyž/to/*, ale jen jako archaismus v nejstarších rukopisech Alx a některých jiných památkách z počátku XIV. stol. Významový rozdíl je zčásti zachován: *jadyž/to/* se vztahuje jen k místu určitému, *kudy/ž/* a *kady/ž/to/* někdy také (neboť nastoupilo na jeho místo, např. v mladších rukopisech Alx), ale vedle toho se často vztahuje i k místu pojatému všeobecně nebo k místu libovolnému. Je doloženo i *kadyž koli*: *a kadyž koli hndachu, jakžto mšla bieše ot prachu* AlxV 1382.

Podoby *kudy/ž/* a *kady/ž/* žily vedle sebe v různých památkách až do XV. stol., kdy archaičtější *kadyž* ze spisovného jazyka ustoupilo.⁵

V řídicí větě odpovídá adverbium *kady/ž/*, *kudy/ž/to/* často souvztažné *tady*, *tudy*, někdy *tu*, nebo jsou bez protějšku; mohou se vztahovat i k substantivu. Např.:

i kadyž jich byla cesta, tady sežhú vsi i města AlxV 2296 × Alx H 329 *jadyž; hna za ním veždy po sledu, kadyžto jej vódce vedú* AlxV 2313 × AlxH 352 *jadyžto; [Darius] hnu se inhed s toho miesta, kadyž mu upriemá cesta proti nepřátelóm jiti* AlxH 26 (i zde, stejně jako v předchozích dokladech, je *kadyž* zřejmě na místě *jadyž*); *nejedna batožná duha. . . modráše se. . . , mezi rány se rozpráhši, kadyž mukař bičem mieřil* LegKat 2352; *k ráji nejde, jedno jediná cesta. . . , kadyž Adam a Eva byli jsú vyhnaní* CestMandA 220b2 // CestMandD *kudyž* × CestMandBS *když*;⁶ *a vždy, kadyž Štěstie běží, tu(ť), vždy bliz bývá od něho Neštěstie* TkadIS 11b (zde proniká odstín všeobecnosti);

kudy sem já chodila, tudy tráva zelená MastDrk 56; *chodil jsi, kudy tobě líbo* Mat 144b; *tys roven domu, jenž je s předu velmi krásný a tvrdý, ale s zadu veň padúchové; kudy chtie, lezú* OtcB 71a × OtcE *když*⁶ (ve všech třech dokladech jde o všeobecně nebo libovolně pojaté místo); *a druhý den sta na tom miestě, kudyž by ten súdcě jda i uzřel jej* OtcB 191b (určité místo).

V přeneseném významu mají věty s těmi adverbii smysl způsobový („jak“), např. *dává syn buoži naučenie, kudy bychom mohli zbýti pohoršenie* Mat 288b; *svatá Alžběta, kudy mohla, tudy radila svému muži* OtcA 462a (G); *zlé pokoje dobrých. . . nenávidie a rušie jej, kudyž mohú* ŠtítMus 139a (G); *kudyž móžeš, zbývaj zlého* Baw 39a.

Věty s *jadyž/to/* mají v řídicí větě korelativní *tady* nebo se vztahují k substantivu; zřídka jsou bez souvztažného slova. Např. *by jho dušě nešla tady, jadyž slovem zlé prorady v celováňú dal znamenie* LegApŠ 57; *jadyž [obr] šel, tady piršě před ním běhal přeč lud, siršě. . .* AlxB 170; *jadyž v zem(i byla) cesta, tahdy vzežhú (vsi) i města* AlxH 329 × AlxV 2296 *kadyž; bera se jak(o po s)ledu, jadyžto ho v(ódcě) vedú* AlxH 352 × AlxV 2313 *kadyžto; běžav bra se přeč na moře, jadyž ni cesty ni sledu* LegJid 78; ve významu zřejmě způsobovém (chybí řídicí věta): *a jadyž č(úš by dob)yla svému králevstvu dědicě, jímž dávno chodila nicě, nemohúci jmieti plodu* LegJid 1.

Demonstrativní protějšek je zachován (a drží se po celé XIV. stol.) i u adverbií vyjadřujících východisko děje. Stará relativa se tu vždy vztahují k substantivu ve větě řídicí (uvozují tedy věty člensky rozvíjející), relativa původu

⁵ Pro konec XIV. stol. a stol. XV. je vůbec charakteristické ustalování jedné podoby spojovacích prostředků a zánik variant.

⁶ Středění *kudy/ž/*, *kadyž* s *kadyž* by mohlo být významově motivováno v Otc, kde proniká smysl podmínkový. V CestMand by mohlo jít spíše o písarskou chybu nebo synkopu samohlásky v první slabice.

tázacího zčásti též, ale v některých dokladech mají význam všeobecnější nebo přenesený; stávají v korelaci s *odtud/ž/*.

Príslovce měla několikerou podobu: *otkud/ž/* // *odkud/ž/*, *otkad/ž/* // *odkad/ž/*, *odkovad/ž/to/*, *odkavad/ž/*.⁷ Také zde převládla ve spisovném jazyce podoba *odkud/ž/* a ostatní vyšly z užívání. Srov.:

... *otkudž* viac nemohli ďale mdlobú pro veliké rány AlxM 81 (řídící věta chybí); *ale oni zajisté odkud se jměli diviti, odtud jej pak tupiechu* Mat 237a (v přeneseném smyslu, proniká vztah odporovací); *když obilé v zemi sěto bude, inhed tam hyne a skryto jest od našich očí; ale odkudž hnie v zemi, odtudž zelenie a obnovuje* Mat 274b (lze chápat i časově); *laní nešťestí svého velice želela, že odkavadž se bála, odtud se jí nic zlého nestalo, a odkudž se nenadála, odtud jest zrazena a o hrdlo pripravena* Ezop 103a; *vracu se v dóm mój, otkedž (!)*⁸ *vynid* EvA Mt 12.44 // EvZim *odkudž* jsem vyšel, EvOl 223a *odkud* (revertar in domum meam, unde exivi); — *chovajte se dušě ztracenie, otkadž nenie vykúpenie, jedno tam věčné bydlenie* Hrad 16b; *vzvedl sem oči moji na hory, odkad přide pomoc mně* ŽaltKlem 120.1 // ŽaltWittb *otkad* by přišla × ŽaltPod *odkovad* přichodí; *že má člověk do nebes přijíti, odkadž on [ďábel] jest sstrčen* OtcB 104a (unde); — *a inhed se vrátiv na túž púšť, odkovadžto bieše poběhl, i polepši sebe sám a jiným by na příklad* OtcB 113a // OtcAC *odkavadž* // OtcE *odkudž* × OtcD *z kteréž* (ad eremum, unde discesserat).

Podobně je proti *otňadž/to/* // *odňadž/e/* také *odňavadž*: *bera se k Jeruzalém'u, otňadž pošel* LegJid 127; *podbichu všě Kapadoky a jednu zemicu Lydu, odňadž jedyžto přijidú do Tyrie...* AlxH 6; *tu stranu ot slunce vzhoda okceána, moře, voda i, otňadže vzhodí zoře, obteče Polednie moře* AlxV 602; *druhde se prach krví spekl, avšak více s oné strany, otňadžto sekli pohany* AlxV 1730; *otňadž byl všel, tamož vznide a odtovad opět přide zase* LegKat 2008; — *všed v nebe, odňavadž nikdy podlé božstvie neodcházal a kdež nikdy člověčstvim nebyl* ŠtítBarl 208a.

Adverbium *dokud*, vyjadřující prostorovou hranici děje, najdeme v místním významu jen ojediněle (pravidelně má význam časový, v. § 189): *napiši číslo dotud, dokud najděle kapitola jest psána* HusErb 1.362 (G).

V lidových nářečích udržely se vedle adverbii s *-ku-* (*kudy, odkud*) též podoby s *-ka-* (*kady, odkad*), ale ve funkci místních relativ jsou tato adverbia velice řídká. Ve slovan-
ských jazycích jsou rozšířeny podoby obě i odpovídající útvary předložkové; staré útvary od kmene demonstrativního všude záhy zanikly (nejvíce byly rozšířeny v stsl. a csl.).⁹

166 Jak jsme již upozornili (v. § 149), vyjadřoval se místní význam „kde“ také absolutivním relativem *ješto*, ojediněle *jež* (v Rožmb). Vztahuje se ke korela-

⁷ O původu různých podob místních příslovcí vztahných v. V. Machek, *Etym. slovník* 245.

⁸ *Otkedž* asi písařskou chybou za *otkudž* nebo *otkadž*.

⁹ Srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 478n. a 514n.

tivním příslovcím *tu, tudiež, tam, odtud*, popříp. k podst. jménu. Např. *nepohnal mne tu tirhem, ješto moji ludie chodie* Rožmb 29 (G); *tudiež, ješto se mu Kristus zěvil, se postavil* PasMB (Výb 525); *šed tam, ješto křestany pohané mučili, počal křestany v boze potvrzovati* PasT (Z); *i miením tuto jen to pověděti o modlitvě, jehož sem nepravil tam, ješto sem o modlitvě více pravil* ŠtítSvát 253b2; *že mě odtud sehnal, jež má dědina nenie* Rožmb 43 (G); — *na to miesto, ješto bratřie sedajíc mluvie* PasMA 416 (G); *utrhl před Siraz, ješto se Loktek tu zavřel* Pulk 167a (G); *nášť jest zákon velmi ukrutný, aniž ho budeš moci trpěti. A protož jdi do toho klášte-
ra, ješto snadnějie budeš moci strpěti* OtcB 111a (aliud potius monasterium, ubi facilius legibus viveretur, expeteret).

Absolutivní *jako* stávalo v místním významu jen ve větách přívlastkových; doklady jsou až pozdější. Srov. *hliza v miestech, jako žlázy bývaji na hrdle* LékFrantB 45a (G); *a to miesto Gazara jest to miesto, jako Samson podtrhl na se slúp* CestLobk 75a; *podlé cesty, jako k Čtitařuom jedou* ArchKolČČ 220b—1554 (G); *vzal sem ten kalich v Nymburce u toho Pavla, jako ty listy sem vzal* Chlum 68a—1607 (O).

VĚTY ČASOVÉ

Príslovečná věta časová vyjadřuje časové okolnosti děje věty řídící; má tedy vzhledem k ní funkci příslovečného určení času. Přitom buď odpovídá na otázku *kdy?* a vyjadřuje prosté časové zařazení děje věty řídící, anebo odpovídá na otázku *jak dlouho?* a vymezuje nějak trvání děje věty řídící. Kromě toho se v časové souvětí spínají věty s rychlým sledem dějů, z nichž druhý někdy náhle (popříp. i nečekaně) přerušil děj první dříve, než se mohl rozvinout nebo dokončit.

Nová spisovná čeština má k vyjádření časového vztahu mezi větami větší počet spojovacích prostředků.

1. Časové zařazení děje věty řídící (na otázku *kdy?*) provádí se uvedením jiného děje, který je buď současný nebo před ním předchází anebo po něm následuje — podle toho mluvíme o současnosti, předčasnosti a následnosti vedlejšího děje. K vyjádření tohoto vztahu máme jednak základní časovou spojku *když*, stylisticky neutrální a vhodnou k vyjádření jak současnosti, tak předčasnosti, popříp. i následnosti, jednak spojky a spojující výrazy stylisticky zabarvené (hovor. a lid. *jak*) nebo významově specializované: *až* pro časový vztah mezi ději budoucími, *kdykoli* pro vyjádření vztahu mezi ději opětovanými; *jakmile, hned jak, jen co, jen, sotva/že/*, kniž. *jedva/že/* pro předčasnost s rychlým nástupem hlavního děje; *zatímco, mezitímco, co* pro současnost dějů (někdy s odstínem protikladnosti); *než, dříve než* pro vyjádření následnosti vedlejšího děje (nebo spíše toho, že se děj hlavní realizuje před dějem vedleším). Např.:

Když se loučil s Cilkou, řekl jí povzbudivě ... Branald; Když král to psaní přečetl, zavola k sobě své dva syny Erben; Když se vrátil domů, byli už všichni pryč; — Až vy budete starší, budete také jinaká Němcová; Příklad za mnou, soudružko, až tady budeš hotova Řezáč;¹ — Rolničky zazvonily, kdykoli sebou koně pohmuli Němcová; — Jak to pověděla, duši vypustila Erben; — Jakmile se to dozvěděl, přiběhl k nám; Promluví s Tietzem, hned jak budeme hotovi v Oudolíčku Řezáč; Starý se zle rozláteřil, sotvaže se mu Baruška zmínila Rais; — Zatímco ti dva se namáhali, Trnec procházel halami textilky Řezáč; — Nežli se kdo nadál, byla jich plná hospoda Holeček.

2. Průběh děje věty řídicí (na otázku *jak dlouho?*) se určuje: a) uvedením současného děje, jehož trváním je vymezeno i trvání děje hlavního (časová míra na otázku *po jakou dobu?*); b) uvedením děje, po němž začal hlavní děj (začátek — *odkdy?*); c) uvedením děje, který ukončuje hlavní děj (konečná mez — *dokdy?*). K vyjádření těchto vztahů máme spojky a spojkové výrazy *dokud, pokud; co, od té doby co; dokud ne, než, až*. Např.:

Dokud bylo koně víc, bylo všude rozsypano zrní K. Čapek; — *Nevedlo se jí dobře, co česká parta odsud zmizela* Bass; — *My se odtud nehneme, dokud nám neslíbíte, že nikam nepojedete* Pujmanová; *Ať se [kůň] pase, nežli se vrátíme* Erben; *Počkáte tam, až to u Tietzů vyřídíme* Řezáč.

3. V souvětí vyjadřujícím rychlý sled dvou dějů nemívá jedna věta funkci příslovečného určení věty druhé — obě vyjadřují děje poměrně samostatné. Vztah mezi nimi může být dvojí:

a) Jeden děj se nestačil rozvinout nebo se pouze začal uskutečňovat, a už nastal děj druhý, který jej přerušil. Vyjádření je buď parataktické, např. *Ani se nenadál, a byl v Budňanech* Vachek; *Pan Jakub sotva stačil odložit zimník a vymotat se ze šály, a už byl v pokoji* K. J. Beneš; *Jen vyšli z branky, od plotu se oddělil kluk* Pujmanová (zde by bylo možno chápat *jen* za spojku), anebo hypotaktické, formálně shodné s větami vyjadřujícími předčasný děj, např. *A než se vzpamatoval, už byla z vozu pryč* Drda; *Sotvaže to dořekl, tu již Sojka se hlásil* Hálek.

b) Jeden děj probíhá a je nečekaně přerušen dějem druhým. Druhá věta bývá uvozena spojovacími výrazy *když tu, když vtom, až vtom*, nemá však povahu věty vedlejší (není časovým určením první věty). Např. *a už prve sáhl po telefonu, chtěl ji volat, když vtom vešel* Anderle T. Svatopluk.²

¹ Užije-li se o budoucím ději *když*, proniká často odstín podmínkový: *Zastav se u nás, až půjdeš kolem* × *když půjdeš kolem* (reálně očekávaný děj) × možnost: *půjdeš-li kolem*.

² Srov. výklady o časovém souvětí v mluvniciích (Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 696—699; V. Šmilauer, *Nč. skladba* 274—278; Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 98—99) a zejména ve statích Jar. Bauera (*Časové souvětí*, sborník *Rodné zemi*, Brno 1958, 236—239; *Časové souvětí v ruštině a v češtině*, Sovět. jazykověda 5, 1955, 321 až 339) a L. I. Rojzenzona *Придаточные предложения времени в соврем. чешском языке*, Труды Узбек. гос. университета 62, 1956, 3—44; 79, 1957, 41—89; *K časovému souvětí v dnešní češtině*, Slovo a slovesnost 20, 1959, 10—18).

Některé z uvedených časových spojek, zejm. *dokud, pokud*, považují se za vztažná příslovce.³ Geneticky to jsou relativna — stejně jako *když, jak, co* —, ale přešly již ve spojky, neboť již nemají funkci členu věty vedlejší a vyjadřují pouze vztah mezi větami.

Funkci vztažného příslovce s významem časovým mají formálně tehdy, když se vztahují k časovému určení vyjádřenému podst. jménem, ale i zde vyjadřují vlastně zpřesnění příslovečného určení: *Do pozdního podzimu, dokud nezačaly plískanice, chodil bos*.

Skutečným relativem časovým je *kdy* (ojediněle a archaicky též *když*), vztahující se k podst. jménu s významem časovým, které nemá v řídicí větě funkci příslovečného určení času; vztažná věta má pak povahu věty přívlastkové: *Odměnou vaší budou chvíle, kdy uzhítte zemi světlem své lásky* Březina; *Děti vzpomínaly na ten den, když s Hortensii po zahradě chodily* Němcová.

V jazyce stč. bylo časové souvětí již v nejstarších památkách ztvárněno jako výrazný hypotaktický typ a vyjadřovaly se v něm všechny uvedené odstíny časových vztahů. Přesto nastaly v jeho stavbě během historické doby velké změny, zejména v ustálení spojovacích prostředků, v zániku některých a ve vytvoření nových (především specializovaných na jistý odstín časového vztahu), v užívání odkazovacích výrazů apod.; ba zanikly i celé typy.

Ve stavbě stč. časového souvětí můžeme pěkně rozlišit dva základní typy, souvisící s jeho genezí:

a) Východiskem jednoho bylo prosté řazení vět vedle sebe. Časový vztah mezi nimi vyplýval z jejich obsahu, popříp. byl vyjádřen prostředky lexikálními, zejm. příslovci. Z některých těchto příslovci vznikly pak abstrakci od jejich věcného významu a zobečněním spojovací funkce časové spojky (*jedno, jedva, sotva*). Pozorujeme i jisté náběhy k tomu, aby se jako výrazu časového vztahu využilo partikulí původu citoslovečného (*nali, ano, an, ande, a*), ale vývoj se tímto směrem nedal a uvedené partikule v souvětí smyslem časovém buď záhy zanikly nebo zakotvily jen přechodně (*an*). Vznikl i svérázný typ souvětí, v němž se vyjadřuje rychlý sled dějů; časem zanikl, ale přispěl k rozšíření spojky *než* v časovém souvětí. A měl význam i pro vývoj spojky *až*, třebaže představoval jen její slepou vývojovou větev. Nejdůležitějším dědictvím po tomto typu časového souvětí je jednak skupina spojek vyjadřujících předčasný děj s rychlým nástupem děje druhého, jednak rozšíření a upevnění spojek *než, až*, které patří k nejdůležitějším českým časovým spojkám. V obou případech došlo ke sblížení časového souvětí s těmito spojkami s druhým typem časového souvětí s prostředky původu relativního.

b) Druhý typ vznikl a vyvíjel se obdobně jako věty vztažné. Spojky jsou zde odvozeny jednak od relativního kmene **jo-*, jednak od původního tázacího kmene **ko-*; přitom staré spojky (s výjimkou *jako*) ustupují novějším původu tázacího podobně jako vztažná zájmena a příslovce (v. § 155). Na po-

³ Např. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 699.

částku doby historické je to už hotový hypotaktický typ; v historické době ovšem prochází dalším vývojem. K nejdůležitějším pozdním novotám tu patří rozšíření *co* do funkce časové spojky.

Sblížením obou uvedených typů vznikl dnešní systém časového souvětí. Spojky obojího původu v něm mají pevné místo a rozdělily si funkce.

V dalších výkladech probereme vývoj čes. časových vět podle těchto typů; u každého spojovacího prostředku však věnujeme pozornost jeho významu, aby vyniklo, do kterého z významových typů patří a jaké bylo jeho místo v systému časového souvětí v různých dobách. Závěrem pak naznačíme synteticky systém časového souvětí, jak se ustálil ve XIV.—XV. stol.

ČASOVÉ SOUVĚTÍ SE SPOJKAMI Z PARTIKULÍ A Z NEGACE

Náběhy k využití partikulí citoslovečného původu

169

Věty s náladovými partikulemi citoslovečného původu *nali/t/* a *ano* vyjadřovaly často okolnosti doprovázející děj nebo nečekaně vzniklé.⁴ To záleželo původně na kontextu, do kterého byly zasazeny. V těchto případech se mohly tyto partikule stávat výrazem časového vztahu.

Řídké *nali/t/* jsem v souvětí s jasně časovým vztahem vět nezachytil. Snad by se dalo časově chápat toto souvětí: *Zderad . . . vojsku káza zasé hnáti, naliť Sasici na kněz udeřili* DalC 99a, ale v DalL 50.53 je *nali*, kterému se asi již nerozumělo, nahrazeno spojkou *neb*, takže je zřejmé, že tu převažoval vztah důvodový.

Mnohem více rozšířené *ano*, popříp. shodné nebo ustrnulé *an*, bylo ve větách smyslem časových hojnější, a mohlo se proto začít chápat jako výrazový prostředek časového vztahu.⁵ V starých dokladech se po něm kladl aktuální prezens; věta jím uvozená vyjadřovala časovou okolnost doprovázející hlavní děj: *neustrkuj se ižádný na to . . . , by chtěl říci, ano jeho bůh zové k své službě, mlád sem* PasU 106b1 (T); *zítra, ano se zabřezkuje, rytieřstvo zdvihlo se* Pulk 112b (G); *přišel sem do hospody, ano se již setmívá* CestKabK 24a; — [*David*] *vjide v stan králův, an všickni spie* Comest 138a (G).

Zřídka pronikl i význam „dokud“ nebo „dokud ne“; na prvním dokladě pěkně vidíme, jak je sekundární (bylo by tu možno vidět i vztah odporovací): [*bůh*] *tak dláho čeká, ano jemu neotevrú* AlbRáJA 54a (T); *pak-li opověděl [žalobník škodu], ano ještě čas jistíně vyněti* Rožmb 227 (G).

Srov. střídání *ano* s *když* v paralelních textech: *který hříech smieš malým nazvatí, ano každý hříech . . . utrhá bohu, nečest mu činí?* ŠtítSvát 132a1 × *ibid.*

⁴ Srov. o jejich původu a vývoji v § 85—86.

⁵ K hodnocení významu *ano* v. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 93 (otázka průkaznosti lat. předlohy s *cum* nebo *quando* pro určení významu stč. *ano*) a 90 (střídání *ano*//*když*).

218b1: *který hříech smieš malý říci, když každý hříech jako hanbu činí bohu?* Zde proniká smysl podmínkový, popříp. důvodový.

Časem se *ano*, *an* ve funkci časové spojky ustálilo a začalo se po něm klást i préteritum; zůstávalo však omezeno na věty uvádějící průvodní děj. Srov. *a když tam nemeškajice přijeli, ano slunce z hory vycházelo, Lidmila duchem Božím, že jsú to nepřátelé její, poznala* HáJ 69a // *když pak k jednomu žaláři v Menším městě Pražském . . . , ano slunce z hory vychodí, tělo přivezeno bylo, volové se zastavili* HáJ 74b; *k lodí jsme přijeli, an již plachty rozkládali* Harant (J); [*ženy*] *přišly k hrobu, an již slunce vzešlo* BiblKral Mc 16.2. Ožilo přechodně i v nové spisovné češtině v 1. pol. XIX. stol., ale pak zanikalo jako spojkové *an*, *ano* vůbec.⁶

Ojedinele nabývala časového smyslu i věta s *ande*: *tehdy Jězús, ande mrka, venda v tu zahradu, da svým apoštolóm dobrú radu* Hrad 79b.

Také věty s *a* + zájmeno 1. nebo 2. osoby, které tvořily paralelu k větám s *ano*, *an* v souvětí obsahovém i jinde (v. §§ 77, 89, 169, 237, 257), lze někdy interpretovat jako časové. Např. *o příkrovu co sobě stýskáš, a ty udatnú ženu j máš, ješčeť zetče plátna v domu, ještoť bude dosti k tomu* Hrad 108b (zde je možná interpretace „vždyť“, „vždyť přece“); *druhú noc mně, a já spím, slavný Jeronymus zjevív se u vidění, mnoho velikých věcí mně jest zjevív* JeronM 74 (G); *ež, a my ještě nepřítelé, dal nám syna svého* ŠtítSvát 17b1; *ó, nadtoť nám sluší děkovati našemu milému Ježíšovi, jenž nám pravú cestu ukázal do nebeského království, a my bludili, hříšní lidé* RokPost 6b; *Jan Čapek přišel do hvozdu, a my snídali* Svěd (Z). I zde byl v starších dokladech pravidelně indik. prez. a teprve časem pronikalo préteritum. Vcelku se však tyto věty nerozšířily a postupně se jich přestalo užívat (v XV.—XVI. stol.).

Souvětí vyjadřující rychlý sled dějů

Časový vztah pronikal mnohdy zřetelně i v souvětí asyndetickém, zejména když se mohl opřít o lexikální význam některých slov. Např. *jednú Bořivoj přijede k královu dvoru, král jemu učiní velikú vzdóru* DalL 23.5—6, pod. DalC 43a (funkci časové věty zde má první věta — vyjadřuje časové zařazení druhého děje „když jednou . . .“); *to povědě v svéj truchlosti, hned se k ně(m)u člunek zprosti* Hrad 10a (zde jde o rychlý sled dějů, vyjádřený adverbium *hned* v druhé větě).

Rychlý sled dějů se vyjadřoval příslovcem *jedno* (*jednožl*, *jedne*, též *jediné*), později též *jedva* a *sotva*:⁷

⁶ Viz M. GrepI, *Spojka an ve spis. češtině 1. pol. XIX. stol.*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A4, 46, 48—49.

⁷ Řídké *leáva* jsem nezachytil.

170

Zderač málo s lepšími odjede, jednožť nad knězem prach vznide DalL 50.50, pod. DalC 99a jednožť; kněz Vladislav pány sebral bieše a s nimi u veselí chvíli krátieše, jednožť knězi pověděchu, že Poláci v zemi biechu DalFs 49b (60. vs.) (zde vyjadřuje jednožť nečekaný nástup druhého děje jako nč. „když vtom“ — typ 3);

jednožť Pražné vyniku a na Vršovicě křiku, Vršovici se rozběžeču DalL 34.67, pod. DalC 67a (v tomto dokladu se blíží jednožť významem spojce „jen“, „sotvaže“: druhý děj se uskutečnil, sotvaže nastal první); jediněť teď masopust přide, uzříš, jak. . . RokPost 24b; neb jedne sme Jordan přejeli, hned se nám zdálo, jako bychom do jiné země přijeli CestKabK 11b (zde je rychlý nástup druhého děje podtržen adverbium hned v druhé větě);

nevěre se nelze skrýti; načas muož tajna býti, však jedva někdy vyjde na jevo, lest pronikne, vzejde právo Baw 206b; sotva jsem se na chvílku uprázdnil, honem mne co nedbalce udali SychPhr (J).

V takových souvětích vznikala spojková platnost původních příslovci jedno > jen, sotva a jedva, blízká platnosti spojek jak/ž/, jak/ž/ brzo, jakmile apod. (srov. § 191). Přitom se zesilovala — zejména poslední dvě — příklonným že: sotva že se postřelený daněk potoka doplazil, bylo po něm SychPhr (J); sotva že vyšel Jákob od Izáka otce svého, Ezau bratr jeho přišel z lovu svého BiblKral Gn 27.30; všel tedy Gedeon a sto mužů, kteříž s ním byli, na kraj vojska při začátku bdění prostředního, jen že byli proměnili stráž BiblKral Jdc 7.19 („sotvaže“). Toto že by bylo možno vykládat jako spojku po adverbium s větnou platností (jedno [se stalo], že. . .), ale pozdní výskyt takových dokladů a starší příklady s pouhými adverbii svědčí, že tu jde o dodatečné zesilování analogií podle jiných časových spojek. Srov. staré zesílení adverbia jedno příklonným -ž a -ť v dokladech z Dal.

Adverbii jedno, jedině, jedva a sotva se užívalo též v souvětích, v nichž druhá věta začínala slovcem až (v. § 172n.). Stála v první větě buď na začátku, nebo až u slovesa. Celé souvětí vyjadřuje rychlý sled dějů: jen se uskutečnil první děj // sotva se stačil uskutečnit, už nastal děj druhý: pakli která tvá chudoba, měšce se jedno dotiežeš, až s potřebu vyviežeš AlxV 986; ale lehký člověk, jedině se naň nějaké protivienstvie voškeří, ažť prchne pryč ChelčPost 39a; jediněť malé nějaké pokušen(íčko) přide, ažť jím ihned šine RokPost 24b; — od města jedva sú byli u máli, až věžě s uobrazy jest spadla GestaB 97b; sotva ta slova dokonala, až se hned zase její krása navrátila LomPých 98 (J).

Zde přechod ve spojky zřejmě nenastal;⁸ také nč. pokračování tohoto typu (jen // sotva — a už, v. § 167, typ 3a) je parataktické. Podobné doklady najdeme už v stč.: ty jednak počneš kvísti a inhed uschneš JeronU 38b (G).

⁸ O příslovečné platnosti jedva svědčí i to, že se mohlo klást i k přechodníku: jedva svitání dočekav opět s svými lidmi na les jel PasT (Z).

Rychlý sled dvou dějů se vyjadřoval výrazně též v souvětí asyndetickém, v němž se v první větě říkalo, že se nějaký děj nestačil rozvinout nebo ukončit před započítím děje druhého. Proto je v první větě vždy záporné sloveso, a obvykle to bývá fázové sloveso *netáhnúti* „nestačiti“ ve spojení s infinitivem významového slovesa. Např.: *netáhl na póli řěky býti, ozřě se, ano vlk dietě pochopiv s ním do lesa běží* PasMB (Výb 526); *a netaže toho řeci, tak se inhed uzřě na břěze u svého kláštera* OtcB 83a; *netáhl náš milý syn boží navšcieviti tento svět, inhed jest měl protivníky mnohé* WaldhPost 123a1; *netaže toho dořeci, žák se chtieše hněvy ztéci a řka* Podk 181; *netěže had k síle přijíti, poče hned vešken dóm jedem przniti* Baw 24b—25a.

Ojediněle se připojovala druhá věta spojkou a: *ještě ten den nebieše přišel k hodině nešporní a již Briseida svú vuoli změni* TrojD 133b.

Srov. též po větě kladné (její smysl je obdobný jako u vět záporných: ještě trval = neskončil první děj, a již . . .): *ješče pokrm jich bieše v ústech jich, a hněv boží vznide na ně* ŽaltKlem 77. 30—31, pod. ŽaltWittb, ŽaltPod // BiblKral a v tom (adhuc—et).

Pravidelným a značně rozšířeným způsobem vyjádření rychlého sledu dějů se stalo souvětí, v němž byla druhá věta uváděna spojkou *až* a v první větě se nějakým způsobem vyjadřuje, že se první děj sotva uskutečnil, trval jen krátce nebo se nestačil rozvinout před nástupem děje druhého. Spojka *až* má tu podle našeho pojetí význam „a již“ nebo „když vtom už“.

Velice zřídka stává po první větě kladné. Uvedli jsme již příklady s příslovci *jedno, jedva, sotva* v první větě (§ 170). Srov. dále: *krátký čas toho vynide, až král Filip s světa snide* AlxV 114; *on tak ještě stoje mluví, až přiteče z řeckých vojí posel* AlxV 1347; *na mále, až mě neuzříte; opět na mále, až mě uzříte* EvSeit J 16.19 (modicum et iam non videbitis me, et iterum modicum et videbitis me), pod. EvSeit J 16.16⁹; *malá rána přijde, ažť vypadnú* ChelčSif 47b.

Častěji bývá první věta záporná, aby se vyjádřilo, že její děj se ještě nedovršil, když nečekaně začal děj druhý. K výraznějšímu vyjádření vztahu se nadto používalo v první větě lexikálních prostředků: adverbii (*ještě ne, ne tak brzo*) a zejména slovesa *netáhnúti* „nestačiti“. Rychlý nástup druhého děje se někdy podtrhoval užitím adverbia *inhed* (*ihned, hned*) v druhé větě. Např.:

nezapěje kokot, až mě zapříš třikrát Krist 90a (G); *cesta nemilostivých tmavá jest, že nezvědí, ažť klesnú* ChelčPost 52b; *nepomine národ tento, až se ty věci stanou* RokPost 33b; *nedošli sú ažť ku podlaze jámy, až je lvové pochytili* Bibl Pernšt Dn 6.24 (G); *a daleko nejediechu, ažť přijede lidu mnoho* Baw 93b; *ne tak brzo král rozkáza, ažť se voj před městem skáza* AlxV 421; *ne tak brzo vesl dosěhu, ažť běchu bliz při břěhu* AlxV 576; — *ješče všěj řeci nebieše dokonala. . . , ažť se jiej tu anděl zjevi* LegKat 1592;

⁹ Srov. výklad tohoto dokladu v § 17.

netaže jmu řeči birže, až se Judáš přes zed virže LegJid 175; [liška] toho řeči netaže, až ji čbán k sobě přitaže Hrad 131a; netaže vstáti ona, až hned rúči oblak vznide LegKat 2872; netáhl toho dořeči, až ješčer z jezera se vyklopil PasMA (Výb 528); a netažechu pripraviti jesti, až ti bratřie přijidechu OtcB 30a; netiehne chtieti mysl, ješto j' v hlavě, aby se hnula noha aneb prst ruční, až to učiní noha nebo prst ŠtítKlem 66b (G); [biskup] netáhne míti od papeže listov, až ihned svolá žákovstvo, aby dali pomoc zaplacenie na plášť HusErb 1.461 (G); netáhnet den býti, ažť král Lamendon zvie náš příjezd do své země TrojD 89b.

173

Ještě výrazněji se časový vztah obou vět vyjadřoval pomocí spojek *než*, *prvé než*, *dříve než* v první větě (byl tu tedy vlastně dvojitý spojovací výraz *než* — *až*): než se dokončí nebo provede děj první věty, už nastoupí děj druhý. Přestože jde o spojky už v stě. hypotaktické, zachovává si časové souvětí dále znaky spojení parataktického: jde tu o dva samostatné děje, nikoli o časové určení jednoho děje druhým, a pořadí vět je pevně dáno. Nevyjadřuje se zde zpravidla následnost prvního děje a předčasnost druhého, ale přerušení již trvajících prvního děje druhým; druhý děj nenastupuje před dějem prvním, nýbrž před jeho dovršením. Srov.:

než — *až*: pak tehdy, než na nepřátely vyjediechu, až svú zemi drahně zhubiechu DAIL 79.27—28 × DalC 134a *dříve než*; ano než by kdy řeknutí slovo mohla která ústa, až by ta divoká spústa ji na kusy roztrhala LegKat 2823; [lakomec] zbořiti chtěl stodoly staré a nové ustavěti... a než jimi dospěl, až z něho čertí duši vydřeli ChelčPost 58b; než jednu [věc] požřem, až na jinú hledíme, mysléce ji požierati ChelčPost 124b; než se vypravili, až Němci vsi zapálili Háj (J); ale než mu ta [nevěsta] přinesena, až ženich umřel Veleslavín (J);

dříve než — *až*: dřieve než šest dní pominu, až strati lidu třetinu, jež v tom piesce stonuchu AlxV 2188; *dříve než* mužie k mečóm dospěchu, až je jako ptáky jechu DalL 13.43—44, pod. DalC 26b; *dřieve než* kokot zapěje... až třikrát Petr svého pána zapřě Vít 49b (G); budte jako seno strěšné, ješto *dříve než* vynde, až zahyne ŽaltKlem 128.6 × ŽaltWittb *dřiev než* se vytirhne, zsechlo jest, pod. ŽaltPod; *dříve než* den súdný přide, až to všecko... naplněno bude Mat 68a; *dřieve než* [pán] minu naši jeskyni, až inhed jej lvice pochytivši i zadávi OtcB 146a; nebo *dřive*, nežli jest milý buoh člověka stvoril, až jest bylo uloženo v raddě Trojice svaté, aby člověka vykúpil RokPost 5b; *dřeve nežli* ti [štěpové] odektivú, až druzí kvisti počnú CestMandA 171a2; *dřiv než* služebníci jeho k koňám a k mečóm přišli, až je ony z lukáv postřilely Háj 19 (J);

prvé než — *až*: ženo, věř méj duši, *prvé než* tři krošě ztraci, až dřievnie tři všě navráci Hrad 125a; *prvé než* jest Abraham byl, až jsem já Krist 79b (G); *prvé než* sluha almužnu přinese, až tato dva pústenníky vecěsta PasMA 284 (G); *prvé než* on [kněz] je múdrosti naučie, až oni z něho blázna učiní ChelčŠt 166a.

Časová spojka než

174

Spojka *než* má v mnohých dokladech stejný význam jako pouhá negace (popírá se dovršení děje). Protože z negace skutečně vznikla (v souvětích a obratech srovnávacích, v. § 205), mohli bychom předpokládat, že k jejímu vzniku docházelo i v probraném typu souvětí.

Tak soudí Fr. Trávníček, který zde vidí *ne* s větnou platností a obsahovou spojkou *že*: souvětí typu *než ho došla, až jí na cestě poselství oznámeno* (Veleslavín) znělo původně: *ne, že ho došla*, a mělo pův. smysl: „Není tomu tak, že ho došla, a hle, bylo jí oznámeno poselství“ (Skladba 97). „Další vývoj byl ten, že *ne* ztratilo větnou platnost, že platnost obsahové spojky, obě slova splynula v *neže*, *než*, které nabylo úkonu časové spojky. V tomto novém úkonu se přidávalo příslovce *dřive* nebo *prvé*, vyjadřující srovnávací povahu spojky *než*, to, že uvozuje větu, jejíž děj nastane dřive než děj vyslovený ve větě druhé... V některých takových případech stalo se *než* členskou spojkou srovnávací, např. *jsem starší než ty*“ (Skladba 97—98).

Časové rozložení dokladů s *než*, *dříve než*, *prvé než* však svědčí o tom, že samotné *než* je v našem typu souvětí pozdější (v dokladu z Dal je jen v mladším rukopise L proti *dříve než* v C!); naproti tomu *dříve než* a *prvé než* je poměrně hojně doloženo už pro 1. pol. XIV. stol. To je sotva náhodné. Domnívám se proto, že do časového souvětí vyjadřujícího rychlý sled dějů bylo přeneseno celé *dříve než*, *prvé než* jako vhodný prostředek k vyjádření časového poměru obou dějů (zřetelnější než pouhá negace), a časem že se vedle něho rozšířilo i pouhé *než*, stejně jako v souvětí vyjadřujícím pouhý časový vztah dějů (následnost, typ 1). Když sloveso *netáhnúti* — druhý častý prostředek k vyjádření vztahu — zastarávalo, zobecnělo souvětí s *dřeve než* — *až*, *prvé než* — *až*, *než* — *až*, dokud ovšem tento typ souvětí nezanikl.

175

V časovém souvětí vyjadřujícím prosté časové zařazení hlavního děje (typ 1) uvádějí spojky *dřeve než*, *prvé než*, *než* vedlejší větu s dějem následným (hlavní děj se uskuteční dřive, než nastane děj vedlejší). Proti probranému souvětí s *[dřeve] než* — *až* se zde nic neříká o rychlém nástupu hlavního děje a nejde o přerušení již trvajících, ale nedokončeného děje vedlejšího. Souvětí má už v stě. povahu hypotaktickou; to dosvědčuje i volný větosled.

Nápadné je, že v nejstarších památkách není doloženo ve funkci časové spojky pouhé *než* — vždy je vázáno na komparativ *dřeve* nebo *prvé* (zejm. v Alx), který je ve větě řídicí anebo splývá s *než* v složenou spojkou. (Jde tu zřejmě o zánik, popříp. přesun pauzy, když věta s *než* následovala hned po komparativu — a tak tomu obvykle bylo).¹⁰ Nejstarší ojedinělý doklad

¹⁰ Kdy došlo ke vzniku složené spojky, nelze bezpečně říci, protože stě. památky nemají dostatečnou interpunkci. Významové kritérium (ztráta samostatného významu složek) zde selhává, protože zde k většímu oslabení významů komponentů nedošlo. Snad svědčí o splynutí ve spojkou to, že se celý výraz *dřeve než* (*prvé než*) kladl již ve XIV. stol. na začátek souvětí. Vedle toho se však po celou dobu historickou drželo i volné spojení komparativu *dřeve* se spojkou *než*, která už sama nabyla časové platnosti.

s pouhým než jsem zachytil z Dal (mají ho texty C i L), kde je vedle několika dokladů s *dřeve než*, ale jde tu asi o elipsu komparativu *raději* ve větě řídicí. Také později je samotné *než* v časových větách řídké.¹¹ Tento stav, který nemůže být náhodný, vysvětlíme tak, že *než* nebylo od původu výrazem časového vztahu, nýbrž že se jím stávalo teprve dodatečně při užití po komparativu časových příslovcí *dřeve, prvé*, která vyjadřovala časový poměr dějů svým lexikálním významem. Spojka *než* zde měla původně funkci srovnávací jako po jiných komparativech (v. § 204).

Podobně jako ve srovnávacích obratech a souvětích zesilovalo se *než* někdy partikulí *-li: nežli*.

Několik příkladů:

za *tiem malečko postoje, prvé než dojedú boje* AlxV 1485; *prvé nežli se nadviže, hlavu jemu mečem stříže* AlxV 1590; *prvé jest buoh. . . , nežli tvá duše jest* HusErb 1.5 (G);

pojme ovšem mnoho strasti dřeve, než doby té vlasti AlxM 65; *dřeve než na hrad přiběžechu, muže po nich na zvoditý most zběžechu* DalL 15.33, pod. DalC 30a; *ó svatý Prokope, pomoz mi, at tě užri dříev, nežli budeš v zemi* Hrad 22b; *drieve než počě mluviti, milost v ústech se jie rosu [= rozsu]* Vít 3a; *otpusť mi, abych otechl, dřeve než bych otšel, a viac nebudu* ŽaltKlem 38.14 // ŽaltWittb *drieve než otejdu, stejně* ŽaltPod (priusquam abeam); *dřeve než hory byly, a než země i svět, ot věku až u věk ty si boh* ŽaltKlem 89.2 // ŽaltWittb *dřeve než — aneb, ŽaltPod dřeve než — a; nazváno by jeho jmě Ježíš, ješto jest jemu bylo vzděno od anděla, dřeve než se v životě počal* EvZim L 2.21, pod. EvOl × BlahNZ *prvé než* (priusquam in utero conciperetur); *co máme činiti my hubení dřeve než máme ztratiti pána a paňi?* Trist (Výb 388); *v Egyptě bieše jeden starec dřeve, nežli tam bieše přišel Pemen opat, a ctiechu jej velmi všichni* OtcB 71b (antequam veniret illuc abbas Poemen); *ta hubenicé dřeve, nežli jest porodila, musila jest vyznati, že tě jest darmo vinila* OtcB 74b (priusquam); *když by taková panna dřeve, nežli by zbyla panenstvie svého, rozmysléc se Bohu panenstvo zalíbila. . . , mohla by dojiti duostojenstvie panenského* ŠtítSáz 29a1; *mněť se zdá hodné, abychom hned dřeve, nežli den nastane a také nežli by se naše přijetie ohlásilo, abychom my i lid náš na dvě byli rozděleni* TrojD 89a; *kníže Vácslav dřív než se vládyky a zemané rozjeli, hned své křestanství přede všemi zjevně oznámil* Háj 69b; — *všdy by se dřeve zatočil, než by jednu nohú kročil* MastMus 170;

než to bude, dajmy se zbíti DalC 139a, pod. DalL 83.34 (cítí se zde elipsa komparativu *raději* ve větě řídicí) × DalP 35b *dřeve než tomu dáme býti, raději se dámy zbíti; za žádnéhoť nepójdú muže, nežť jej ohledaji* LegKat 347; *onť přenáší hory, než kdo shlédne* BiblKral Job 9.5; *a teď nedávno před tiem, než sem já tam*

¹¹ Jediné „staré“ doklady Jungmannovy (*Slovník II*, 723) a Zikmundovy (*Skladba* 450) s *neže* jsou z rukopisu Královédvorského! — Pozdní doložení samotného *než* a jeho vznik z *dřeve než* zjišťuje též L. I. Rojzenzon, *Из исторического синтаксиса чешск. языка*, Труды Узбекского госуд. университета, новая серия 92, Samarkand 1958, 150—155. K podobnému závěru dospěl už T. Mareš, *Vezníci*, Rad 89, 1888, 80—81.

byl, ubořilo se kus zdi kostelnie CestKabK 16a;¹² srov. i další doklady níže.

V dnešní češtině uvádí spojka *než* též věty vymezení trvání hlavního děje (*jak dlouho?* — „dokud ne“), např. *počkám, než to vyřídíš*. V jazyce starém nebylo toto užití spojky *než* ustáleno; v některých dokladech však podobný významový vztah zřetelně proniká a dobře na nich vidíme, jak mohl vzniknout: *a to jie [masti] neponesú ty panie dřeve, než mi hřivny tři zlata dadie* MastMus 371; *[Kristus] v ten čas, než jest z mrtvých vstal, sstúpil do pekel* HusErb 1.45 (G); *an hrobu svého nemá, ani prostěradla, več by jej vobinuli mrtvého, než Josef s Nikodemem to vopatřili* RokPost 10b.

Ve větách se spojkou *než/li* se klade obvykle indikativ. Užití času a vidu nevyžaduje zvláštních poznámek — je stejné jako v jazyce dnešním. Trochu častější snad byla nedokonavá slovesa, asi vlivem vět s *než — až*. V XVI. až XVII. stol. narůstá užití kondicionálu, dříve zpravidla jasně motivovaného: klade se všude, kde děj věty časové se má teprv uskutečnit a je chápán jako možný, nejistý nebo žádoucí (popříp. nežádoucí). Např. *koření jeho má se kopati hned z počátku jara, dříve než by listi z sebe pustilo* Bylinář (Z); *protož byla jest rada toho města nejprve dobytí, než by dále táhli* Konáč (Z); *prvé než kohút dvakrát hlas dal by, třikrát mne máš zapřieti* LukášNZ Mr 14.30 × Bible Severínova *prvé než zazpívá* (priusquam gallus vocem bis dederit).

Spojky *dříve než* a *než*¹³ jsou živé v češtině dodnes; *prvé než* je knižní až archaické. Žijí i v lidových nářečích, zejména samotné *než*. Pokračováním stě. typu *než — až* je zde *než — už*, srov. mor.slov. *nes sem koňa zapřýhl, us sem býť spocený* (Skulina); *nes sa oblečú, us sú celí unaveňi* (Chloupek).

Ze slovanských jazyků má podobné útvary zejména polština (místo *než* je zde však *niž*). I zde je podle zjištění K. Nitsche východiskem užití srovnávací a starší jsou podoby s komparativem (*drzewiej niže, pirzwiej niżli* apod.).¹⁴ Historicky je *drieve než* doloženo ze slovenštiny.¹⁵ Polským vlivem se rozšířily podobné spojky v památkách ukrajinských a běloruských.¹⁶ Ruština znala a zná jen *прежде нежели* (vedle *прежде чем*), tedy spojení *neže + li* s komparativem.¹⁷ Jiné útvary jsou vzdálenější (srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 541n.).

Časová spojka až

Spojka *až* v druhé části souvětí s rychlým sledem dějů má podle našeho chápání význam „a již“, „když vtom“, „už“. Ale v některých dokla-

176

¹² Zde je časový vztah podepřen výrazem *před tím*, který bývá později protějškem spojky *než* dosti často. Vedle něho se klade v řídicí větě též komparativ *spíše*.

¹³ K většímu rozšíření samotného *než* dochází podle zjištění Rojzenzonova teprve v XVI. až XVII. stol.

¹⁴ Srov. K. Nitsch, *Póki i nim*; *Studia z historii pol. słownictva*, 42n.

¹⁵ J. Stanislav, *Dejiny II*, 650. Může to být bohemismus.

¹⁶ Srov. Karskij, *Белорусы II—III*, 485.

¹⁷ Srov. E. I. Korotajeva, *Временное сложноподчиненное предложение*, Вестник Ленинград. госуд. универ. 1953, 6, 81; o vzniku *нежели* ve větách a obratech srovnávacích v. Bulachovskij, *Истор. комментарий* 378—379.

dech je vedle až ještě *juž, inhed* apod. (v. § 172) — to svědčí proti významu „již“. Nanejvýše můžeme připustit význam „a tu“, „a vtom“ (tedy citový odstín překvapení, nečekanosti).

Původ až v této konstrukci objasnil J. Gebauer (*Hist. mluvnice IV*, 671—672) tak, že jde o slučovací spojku *a* + enklitická částice *-ž/e/*; původní význam spojení byl: „nestalo se A, a stalo se B.“ Fr. Trávníček (*Skladba* 94n.) vykládá stč. *až/e/* vůbec ze spojení slučovací spojky *a* s citoslovnou částicí deiktického původu *že* „hle“; celá spřežka *až* nabyla pak platnosti citové částice vyjadřující překvapení.

Oba vcelku shodné výklady jsou jistě správné, ale bude je asi třeba trochu modifikovat. Kdybychom v *-že* viděli s Gebauerem příklonnou částici, těžko bychom vysvětlili, proč se připojila k slučovací spojce, která je vždy nepřizvučná. Vidíme-li v něm s Trávníčkem citoslovce „hle“, překvapuje, že se po *až* už v starých památkách volně kladly příklonky — není zde stopy po bývalé pauze, kterou by muselo být odděleno od další věty.

Domnívám se proto, že *až/e/* vzniklo v našem typu souvětí i jinde již v době, kdy *a* ještě nepřešlo plně ve spojku — kdy v sobě spojovalo zbytky původního citoslovečného významu s funkcí spojovací (podobně jako ve spojení, v nichž vzniklo *af*, v. § 126). Byla to asi přízvučná partikule, k níž se mohla připojit příklonná citová partikule *že*; přitom však *a* už nebylo skutečným citoslovcem s větnou platností a nebylo od další věty odděleno pauzou. Nebylo ještě ani vyhraněnou slučovací nebo odporovací spojkou — i zde můžeme vyjít od významu, který jsme pro *a* stanovili jako výchozí: bylo výrazem vztahu mezi juxtaponovanými větami s obsahy, které se od sebe liší, kontrastují (v. §§ 20, 38). Do našeho typu souvětí se takový význam zvláště dobře hodí. Celé *až* se zde pak v stč. asi chápalo jako spojovací partikule s významem nečekanosti.¹⁸

Náš výklad podporují doklady s *až* // *aj* v apodozi čas. souvětí se spojkou *když* při podobném vztahu dějů. Srov. *a ješče když to mluvíše, až se [scil. jě] oblak světlý zastoni* EvZim Mt 17.5 × EvOl 225b *ješče jeho mluvice, aj oblak světlý obstínil je* // BiblKral *když on pak ještě mluvil, aj, oblak světlý zastínil je* (adhuc eo loquente, ecce nubis lucida obumbravit eos) — zde ukazuje užití za lat. *ecce* citovou funkcí *až* (ale nemusíme v něm vidět svědectví plně platnosti citoslovečného). Jindy se střídá v souvětí vyjadřujícím rychlý sled dějů *až* s *an*: *a vzdvih se se zlým úmyslem, i pojide pryč od bratři, ani všichni, toho velmi želejice, po něm hlediechu. A netazechu jeho ti bratřie sezřieti, až inhed zlý duch veň vstúpi* OtcB 112b × OtcC *an* (et vix a conspectu eorum abscesserat, mox impletur daemone).

V souvětí s rychlým sledem dějů se spojka *až* neudržela — během XVI. stol. tento typ zaniká. Vysvětlení je snadné: v této době již v první větě zobecnělo */dřive/ než* (a souvětí se sblížilo s běžnými větami s touto spojkou), takže

¹⁸ Tento význam má *аж* v ukrajinštině: připojuje větu vyjadřující nečekaný děj. Srov. *Курс сучасної укр. лiтер. мови II*, 174n.

se *až* ocitlo vlastně v apodozi — na začátku věty hlavní po anteponované větě vedlejší. To bylo v rozporu s jeho běžným užitím v časovém souvětí (v. dále §§ 177—178), a kromě toho se v této době jazyk spojek v apodozi všeobecně vzdával (a omezoval i částice; v. § 276) — proto se zde *až* přestalo klást. Souvětí s *než* pak formálně splynulo s následnými větami s */dřive/ než*; ve větách s příslovci *jen, sotva, jedva* se místo *až* kladlo *a /už/* nebo se druhá věta připojila asyndeticky — v tomto případě došlo zase k formálnímu sblížení nebo i splynutí se souvětím vyjadřujícím předčasnost s rychlým nástupem hlavního děje.

České souvětí s *ne — až, než — až, jedva — až* má přímou paralelu v staré polštině, kde byly konstrukce obdobné: *nie — aże, pirwiej niżli — aże, jedno — aże, jedwo — aże. Stownik stpol.* (I, 46) je však dokládá jen ze dvou památek (Kazania Gnieźnienskie a Rozmyślania Przemyskie). V ukrajinštině existuje konstrukce *милю що — аж ось*¹⁹. Jde o protějšek ruské konstrukce *только что — как, едва — как*, v níž je však v podobné funkci využito spojky *как*. Úplnou paralelou stč. souvětí s *netaže — až* je dnešní ruský typ s *не успел — как*.²⁰

Vedle uvedeného užití v souvětí s rychlým sledem dějů mělo v stč. *až* v časovém souvětí ještě dvě jiné funkce, které se udržely dodnes.

(1) Věta s *až* vyjadřovala časovou míru děje věty řídicí (typ 2), a to konečnou mez: uváděla děj, který ukončí trvání hlavního děje. Byla zde do jisté míry synonymní se spojkami *jeliž* a *donidž (dokud/ž/)*, v. §§ 186, 187.

Nejčastěji stávala po větě kladné (větosled byl zde *až* na nepatrné výjimky pevný); vyjadřovala trvání nějakého děje nebo stavu (zejm. čekání nebo přebývání, ale nebyla do té míry vázána na sémantiku slovesa věty řídicí jako v nové češtině); proto je ve větě řídicí obvykle sloveso nedokonavé a ve větě s *až* dokonavé (jde o děj, který nastoupí, začne). Normálně jsou věty s *až* indikativní; jen tam, kde proniká silně odstín žádoucího účinku (resp. účelu) hlavního děje, bývá kondicionál. Časový vztah vystupuje výrazněji, užije-li se v řídicí větě odkazovacích výrazů *dotud (dotad, dotavad), tak dlouho*.²¹ Např.:

dotad lovec rád se trudí, až jho sotně noc zapudí LegPil 50; *po břehovi s bratrem chodě. . . , dotad se s ním vodú kropí, až ho popad hi utopi na své prohrěšilé hoře* LegJid 75; *dotud se súdichu, až zemi Vladislavovi přisúdichu* DalL 59.8, pod. DalC 109a; *pak dotavad s ním tu bydlil, až se dobře zákonu naučil* Hrad 4a; *[Kateřina] stínače poprošá míle, by se vzdřžal malú chvíli, až by svú potřebnú*

¹⁹ *Українсько-російський словник I*, Kyjiv 1953, 8. Viz též pozn. 18.

²⁰ Srov. Jar. Bauer, *Časové souvětí v ruštině a v češtině*, Sovět. jazykověda 5, 1955, 326—327, 336—337.

²¹ L. I. Rojzenzon (ve stati cit. v pozn. 11, str. 159—160) soudí, že *dotud* apod. proniklo do vět s *až* z vět se spojkami typu *donidž, dokud/ž/*, kdežto *tak dlouho* že vzniklo přímo v souvětí s *až*. To je velmi pravděpodobné; užití *tak* s adverbiiem je zde obdobné jako ve větách účinkových a — jak dále ukážeme — časový význam *až* s účinkovým úzce souvisí.

pili i modlitvu k bohu zděla LegKat 3311; prodávajž jě [masti], až někto stepe tvé kosti MastMus 193; a tak dlúho světle viděl, až svatého Prokopa tělo pochovali PasMB (Výb 533); a tu vždy čekáše, až jej chleba dadieše OtcB 109a (exspectaret, donec ille panem... offeret); utec do Egypta a buď tam, až tobě poviem EvZim Mt 2.13 × EvOl 212a až jeliž povím × BlahNZ dokavádž nepovím (usque dum dicam tibi); moc hriecha... držala je mě v žádosti marných věcí tčhto uvázána, až i ráčil z své dobroty Pán Hospodin vynieti mě z vězenie toho ŠtítBarl 5b; a tam v těch vodách tak dlúho jsú, až ten vítr pomine CestMil 19b (tamdiu ibi morantur, donec pertranseat ventus); pobuď tu chvílku před domem, až já tam s ženou svou o tebe rozmluvím Ezop 7a; a tak držal císaře pod sebou, až jej císař hrdlem i zdravím ubezpečil Háj 84b.

Hojně stávaly věty s až „dokud ne“ i po větě záporné; v té bývá sice sloveso dokonavé, ale smysl je ten, že neuskutečnění nějakého děje potrvá až do nástupu vedlejšího děje.²² Např.:

jedné chvíle nóchabil pišě, až jho böh povábil, řka LegApŠ 11; Jindřich se jinak nedal jieti, až sem jemu prvé musil slíbiti jeho životu nic neučiniti DalL dopl. 2.72 (95a); [Simeon] žádal, aby jmu to buoh otec dal, aby tak dlúho neumřel, až by jeho syna uzřel Hrad 69b; neuvěriechu židé o tom, by slep byl a potom viděl, až zavolachu starost jeho, jenžto viděli EvOl J 9.18 (237a), pod. EvVid 13b až povolachu, BlahNZ až zavolali × EvZim jeliž zavolachu (donec vocaverunt); aby nechodil do Jerusalema, až by se dřve (!) v galilejskéj zemi stavil Mat 30b; ale on jemu neotevřel, až i den byl OtcB 64b (noluit ostium aperire, usquequo illucesceret); lidské pokolenie... nikoli nemohlo se přiblížiti k buohu, až on, milý Pán, ráčil se k nám přiblížiti RokPost 6a; přijeli sme k jednomu městečku a neviděli sme ho, až sme do něho vjeli CestKabK 22a; volové se zastavili a dále jiti nechťeli, až tu ne dlúhú chvíli odpočinuli Háj 74b.

V stč. se až někdy spojovalo s jeliž: tak jeho chci ostaviti, až jeliž přídu J 21.23 EvOl 212a × EvZim poňadž nepřijdu × BiblKral dokudž nepřijdu; nikakž mu nedaj v tom trvati, aniž daj pokoje sobě, ažť se jeliž poddá tobě NRada 914. Viz § 186.

V dalším vývoji češtiny došlo k omezení vět s až v tomto významu: užívá se jich většinou jen po slovesech kladných, a to hlavně o dějích budoucích (při ději minulém nastoupilo na místo až většinou než; srov. o jeho pronikání do významu „dokud ne“ v § 175).²³

V památkách ze XIV.—XV. stol. najdeme vedle výrazných dokladů s až

²² Někdy se vztah blíží výjimkovému, např. *Hospodin našich obětí nechce přijieti, až prvé hněv s myslí buďe puščen*; WaldhPost 112b2. Srov. konkurenci leč // až v tomto dokladu: *jakožto včela nevráti se do úle, leč među přinese, takž on činieše* OtcB 173a × OtcACE až.

²³ Styčný bod tvořila souvětí tohoto typu: *kněz... z země dřeve nepojěde, až vši zemi popelem postavi* DalL 89.53, pod. DalC 148a; *nelze Trojanským nás s břehuov sehnati dřieve, ažť jich většl zbiti budú* TrojD 104a. Srov. kumulaci obou spojek: *ale toho sem neobdržel dřive, než až sem také ponoukáním Všezvěda několikery ty brylle sobě zjednal* KomLab 231.

„dokud ne“ mnoho dokladů, v nichž vedle vztahu časového proniká silně i vztah účinkový (v. § 208) anebo v nichž jde o volnější sepětí dvou dějů, z nichž druhý (uváděný spojkou až) znamená dovršení prvního (v. § 17). Např. *i kázal jej král... tak dlúho sem i tam voziti a honiti, až by se i zadechl* CestMil 54b (donec sedulo an clitu necaretur); *bíl jej mezi uši a v srdce, až lev umřel* Ezop 90a; *páni po koni pojedechu, až Bieliny řeky dojedechu* DalL 5.2, pod. DalC 10b; *tú válků zemi mnoho zlého učinichu, až je potom však smířichu* DalL dopl. 5.26 (100a). O tom, jaký vztah převládá, rozhoduje mnohdy obsah spojených vět. Teprve později dochází k jasnějšímu rozlišení a přechodných dokladů ubývá, třebaže významová souvislost mezi uvedenými třemi typy souvětí s až se cítí stále. Je zřejmé, že původ až je zde stejný — k rozlišení došlo v dalším vývoji v různých kontextech.

Je velmi pravděpodobné, že i zde bylo až původně citově zabarvenou spojovací partikulí s významem „a tu“. Srov. *takž jede dlúhé časy, až mu se přihodi někdy, že jedu skrze veliký les* Baw 157a „a tu se mu přihodilo“; *ciesar pilně na to dietě patřieše, až na čele některaké znamenie uhlédal* GestaB 43a „a tu uviděl“. Avšak zatímco v některých případech vystupoval do popředí nečekaný a rychlý sled dějů, takže se až mohlo chápat jako „a tu již“, „a již“ a stát se výrazovým prostředkem tohoto vztahu, ve spojeních našeho typu vyjadřuje druhá věta dovršení děje věty první. Proto se zde stíralo citové zabarvení nečekanosti, překvapení, a pronikal odstín jiný — „a nakonec“, „a potom“, když šlo o sepětí volnější a nástup nového samostatného děje, anebo význam časový nebo účinkový při těsnějším sepětí vět, při čemž se druhá věta mohla začít chápat jako zakončení děje prvního („dokud ne“, „než“ < „a potom“) nebo jeho výsledek („až“, „takže“ < „a potom“).

Ve významu „dokud ne“ žije až i v lid. nářečích. Srov. mor.slov. *ženit se nemohl, až byli fšeci zaopatřeni* (Skulina); *bosky sem choďivál, aš sňeh naměť* (Chloupek).

Bylo rozšířeno obecně v jazycích západoslovanských. V staré polštině se ho užívalo vedle *alíž*²⁴ a žije zde dodnes;²⁵ živé je v dolní lužičtině, zatímco v horní se skrývá ve změněné podobě *hač*;²⁶ má je slovenština.²⁷ Rozšířilo se částečně i do ukrajinštiny a běloruštiny; ruština však časové až nezná. (Srov. též V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 528, 542n.)

(2) Mnohem řídkěji, ale nikoli ojedinele uvozuje až v stč. věty vyjadřující prosté časové zařazení hlavního děje (na otázku *kdy?* — typ I); obvykle uvádí děj v budoucnosti předčasný před dějem hlavním. Převládá antepozice časové věty, ale je možná i postpozice. Např.:

až se s vojny vráci, zaváleji Čechóm velikú práci DalL 92.49, pod. DalC 153a;

²⁴ Viz K. Nitsch, *Studia z historii pol. slownictwa* 24—25. *Alíž* tvoří svým zachováním významem citové partikule pěknou paralelu k předpokládanému významovému vývoji a vzniku až.

²⁵ Srov. *Slownik jezyka pol. I*, 275.

²⁶ Viz E. Muka, *Slownik I*, 5—6; G. Liebsch, *Syntax* 204.

²⁷ J. Stanislav, *Dejiny II*, 657; Jánošík—Jóna, *Slovník I*, 58—59.

nebud' lén do třetího dne zde býti; až mě do rovu doprovodie, tuť má sukni tobě
dadie Hrad 19a; až svým bohóm chválu vzdámy, tuž se s tebú i poznámy LegKat
1238; až bude o světiem Václavě, ještoť již daleko nenie, přijmuť já prvé svěcenie
Podk 402;

což mluvi, dobře poznáte, až skrzě jich štity zlaté železná kopie proskočie AlxV
1515; to uslyšíte, až ješče počtu málo Hrad 19b; jednak, mistře, před tobú [masti]
budú, až jich z pytlíka dobudu MastMus 130, pod. MastDrk 248; otče, což pak
budevě dělati po tomto, až to udělávě? OtcB 94b; avšak přijde čas jiný, v němž
budú vážiti, až své zatracení poznají HusSvatokup 124b; a přísáhní mi, že mi
nechceš škoditi, až před otce tvého přijdeme Ezop 89b.

Ojedinelá je současnost v budoucnosti: až budeš stár, tuž se budeš
hříechov káti ŠtítErb 206.34; [děti] takéž budú šedivěti, až budú staří Lucid
Neubg N 24a.

Stejně ojedinelé je až při předčasnosti děje minulého: od jitra až do
večera sta Vlastislav a boj bera. Až se však k němu Styr přibra, kněz Vlastislav
se naň vybra DaL 20.5, pod. DaC 37a; Němcóm se vždy špíle zdáše, čso jě
svatý Prokop upomínáše, až se jim zjěvi třetí noc, tu ukáza nad nimi svú moc
Hrad 26b (zde lze však vztáhnout větu s až k větě předcházející — pak by
ovšem měla význam časové míry „dokud ne“; taková interpretace není
vyloučena ani u předcházejícího dokladu); mnozí to za nepodobné velmi mnějí,
a jáť sem též mněľ; ale až sem opatřil, tak jsem věřiti musil CestMandA 198a2;
potom pak až se již rozmohl lid taterský, bál se ten král, by jeho to mnoství
někdy neurazili, když by chtěli protivni býti CestMil 38b. — Ve spojení s pře-
chodníkovou vazbou: odtad, až dcery i syny vydavše, došlo se, aby královna...
byla tomu ješčeru vydána PasMA (Výb 528).

V tomto užití konkuruje až spojce když. V stč. mělo když převahu i při
vyjadřování předčasnosti v budoucnosti (užívalo se ho i v dokladech bez
odstínu podmínkového, který je s ním dnes v takových dokladech spojen —
v. § 184); časem se až šířilo. Zato časový vztah minulých dějů přestalo vyjadřo-
vat vůbec.

Tato funkce spojky až se výrazně odlišuje od všech ostatních jejích funkcí v stč.
a nelze ji dobře vysvětlit přímým vývojem vět s až. (Je příznačné, že se až neužívalo ani
při nevětných časových určeních typu přijdu až večer)²⁸. Jde o funkci, která je ve slo-
vanských jazycích mimo češtinu a slovenštinu neznámá²⁹ — tedy o speciální vývoj český,
resp. též slovenský.

Považuji za pravděpodobně, že se až do této funkce nedostalo vlastním vývojem, ale
že se tu rozšířilo na místo jeliž. Konkurovalo s ním ve významu „dokud ne“ a zčásti na-
stupovalo na jeho místo, a tak mohlo lehce proniknout i do těch funkcí, které samo

²⁸ J. Mikulášková v této funkci až v stč. památkách z XIV.—poč. XVI. stol.,
které zkoumala, vůbec nenašla (Stč. až 119).

²⁹ Srov. Jánošík—Jóna, Slovník I, 58.

původně nemělo. Srov. § 186. Tomu nasvědčuje i to, že převzalo po jeliž také funkci
časově omezovacího příslovce „teprve“, která se dosti úzce stýká s významem spojko-
vým.³⁰

ČASOVÉ SOUVĚTÍ SE SPOJKAMI PŮVODU ZÁJMENNÉHO

V historické době máme v češtině doloženy dvě vrstvy časových spojek
zájmenného původu: archaické a ustupující spojky od anaforického kmene
*jo- a šířící se spojky od původního tázacího kmene *ko-. Vytlačování starých
spojek začalo už v době předhistorické a bylo dokončeno v XV. stol.; jenom
jako/ž/ se z tohoto procesu vymklo podobně jako ve všech jiných typech
souvětí.

Nejde zde o pouhou výměnu spojovacích prostředků, nýbrž o přestavbu
souvětného typu. Nové spojky nevznikaly totiž jako náhrada starých, nýbrž
vedle nich jako prostředky významově odlišené, a časem — po sblížení obou
typů — nastupovaly i na jejich místo, zachovávající si i své dosavadní funkce.
Je to podobný proces jako v souvětí vztažném a místním. Klíč k jeho výkladu
dává Trávníčkovy objevné vyštížení původního rozdílu mezi relativy obojího
původu, podané ve Skladbě (str. 99n.) a zdařile aplikované i na výklad vět
s když (str. 86—88).

Časové věty se spojkami jedyž, jedaz a když/ž/, kda/ž/, kehdy/ž/

Tyto spojky uvádějí časovou větu vyjadřující prostě časové zařazení
hlavního děje (typ I); přitom vyjadřují časový vztah obecně, nejsou special-
izovány na některý odstín (současnost, předčasnost apod.).

Staré spojky od kmene *jo- jedyžto a jedaz jsou doloženy jako vzácný
archaismus jen ve třech dokladech z archaického rukopisu AlxH (AlxV má
na paralelních místech už když, kda): [Řekové] podbichu... zemicu Lydu,
odňadž jedyžto přijidú do Tyrie, kdež král bieše... přčcakav tu noc jedinú...
vojšče odtad vstáti káza AlxH 6 × AlxV 1175 když zase přijidú; komu se tu dalo
býti, co jest tu uslyšal hrózy, jedyžto juž hnuchu vozi! AlxH 30 × AlxV 1199
když se hnuchu ottud vozi; neb jim bě věděti dáno, že jakž jutřě bude ráno, jedaz
se slunce prosvietí, tu se spolu vojem snieti i dojíti bylo boje AlxH 156 × AlxV
1287 kda se slunce prosvietí.

Ve všech třech případech vyjadřují časové věty zcela určitý, známý děj
(srov. s tím funkcí místních relativ od kmene *jo-, § 161).

³⁰ Ojedinele vyjadřuje věta s až i jiné druhy časových vztahů: „dokud“: a to přikáze
ten hospodář toho domu, inhed se béře přeč a domív se nevráti, až ten host v jeho domu bude
chtieti býti CestMil 35a; — „od té doby co“: třetí den dnes jest, až se to stalo EvVid
L 24.21 × EvZim jakž sú se tato stala, pod. EvOl 266b (tercia dies est hodie, quod haec
facta sunt).

Fr. Trávníček (*Skladba* 87) považuje za pravděpodobnou domněnku, „že tato příslovce měla jako jiná ukazovací příslovce (*tehdy, tedy . . .*) původně citoslovečnou platnost upozorňovací »hlek.«³¹ Platnosti časové spojky pak nabývala podobně jako později původní citoslovce *ano*. Doklady samotné takový výklad připouštějí, ale vystačíme i s prostě odkazovacím významem. Paralela s *ano* je jen částečná (nejde zde o průvodní časovou okolnost s prezentem přísudkového slovesa — v. § 169), ale je tu veliký chronologický rozdíl, který mohl původní podobnost setřít.

181

Na místo *jedyžto, jedaž* vstoupila spojka **když**.³² V jazyce stč. vystupovala už nejčastěji v této podobě, ale měla nezřídka i podobu *kdy* bez příklonného *-ž/e/* (důsledné rozlišení *když* = spojka × *kdy* = vztažné a tázací příslovce je až novočeské)³³ a vedle ní se užívalo i *kda, kdaž* a *kehdy, kehdaž*; časovou funkci mělo někdy i *kde/ž/*. Všechny mohly býti dále zesíleny částicí *to: kdyžto, kdažto, kehdyžto, kdežto*; dosti často se k nim připojovala i partikule *-ť*. Přitom mezi nimi nebylo významového rozdílu; proto budeme v dalších výkladech mluvit prostě o spojkce *když*. Srov.:

kdyže: v ten den, Alexander kdyže na vojnu se s mocí zdviže, všě se řecká země vzhrozi AlxV 404; — *kdyžť: a snad lépe nežs úfala, kdyžť se ta příhoda stala* Hrad 32a; — *kdyžto: v skóře potom král uherský, Václav, vznide, kdyžto jeho otec snide* DalL 98.2;

kdy: a ten, jenž srdce lidské vidí, kdy uslyší co sličného, přijme hotově každého Hrad 18b; *kdy smy po tom dolu a po tom krušci šli bosými nohami, tu nás zedl krušec do krve i maso s našich noh sedráno bylo* OtcB 40b × Otc ACEFD *když; tu byl jest jeden opat, jenž kdy umřieti měl, mnišie byli jsú velmi smutni* CestMand A 177a2-b1;

kda, kdaž, kdažto (častěji doloženo zejména v AlxV): *jakž jutře bude ráno, kda se slunce prosvietí, tu se spolu vojem sníti i dojtí bylo boje* AlxV 1287; *kdaž z dětiných let vystúpi, urozomě dobře tomu, ž' zlo v porobě býti komu* AlxV 161; *myšlenie nečisté kdaž přijde, nikake naše duše neposkvirní* Túl 31a; — *kdažto se hlava ztrudí, tu zemdlejí všickni údi* AlxV 1793; *přijmíte kážň, kdažto rozhněvá se hospodin, a nezahynete s cesty pravé* ŽaltKlem 2.13 × ŽaltWittb *ne někdy rozhněvá se, ŽaltPod at někdy nevzhněvá se* (nequanto irascatur);³⁴

kehdyž/e/, kehdyžto (několikrát zejm. v Hrad): *kehdyž se to dielo skona . . ., svatého Prokopa opatem zvolí* Hrad 8a; *a kehdyž těch šest let mine, kněz Sbyhněv nemilostivý zhyne* Hrad 21a; *kehdyže sbor veliký . . . blížiechu se, povědě*

³¹ Citoslovečný význam *tehdy, tedy* je v stč. dobře doložen. Viz Fr. Trávníček, *Skladba* 16 a *Nesl. věty* I, 212—214.

³² Spojky *když/ž/, kde/ž/, kda/ž/* se v nejstarších památkách píší někdy se spodobou *gd-* (srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice* I, 324), např. *gdyžto juže v ten dól sstúpi, taká jeho světilost ostúpi, jakože . . .* LegApŠ 30. Ve shodě s transkripčními pravidly k tomuto ryze grafickému rozdílu nepřihlížím.

³³ Ve spojkovém a vztažném užití převažovalo *když*, v tázacím a neurčitém *kdy*. Vedle *když* však bývá v prvním případě i *kdy*; opačné případy jsou ojedinělé. Srov. např. tázací *když: nebo když jsmý té vídali nemocna . . . ?* EvZim Mt 25.39 × EvOl *kdy*.

³⁴ V. též AlxV 675, 861, 1092, Túl 31a (ve významu podmínkovém). Srov. tázací *kda/ž/; kdaž umře ?* ŽaltKlem 40. × ŽaltWittb *když*.

rovenství EvSeit Mt 13.3 (G); — co jest činil toho časa, kdež jest všěcka lidská spása, kehdyžto s kříži chodiece a za tři dni se postiece, lid s kříži chodil, zpievajě . . . Hrad 9a; *horník tento obyčej jmá: kehdyžto peněz drahně jmá, nechcet nikdy utrpěti, musie dobrú ztravu jmieti* Hrad 134a;³⁵

kdež, kdežto: ale tu neby čas bránie, nebo dieše k času tomu, kdež bě péče ne o domu, jedno životě jediném AlxV 2451; *ten byv živ devět let ke stu, bohem daný život (zvěs) tu, kdež jedné chvíle nóchabil pišě, až . . .* LegApŠ 10; — *a to se v tom ta moc okáže, kdežto k jeho vuoli i moře i zemské věci i nebeské . . . divná znamenie na sobě vokáži* RokPost 26a (zde se cítí přechodný význam mezi časovým a místním).

Významový vztah věty s *když* k větě řídicí není vždy čistě časový. Velmi často proniká doprovodný odstín podmínkový (ten často i převládá — v. § 243), popříp. též přípustkový, důvodový nebo zřetelový. Např.:

když se chce co sdieti, to se vešdy někak sklade LegJid 167; *uč se v tom rady chovati: když dobudeš, tehdy dávaj, a když nejmaš, oběcovej* AlxV 280; *tehdy nebudu pohaněn, když prozřu ve všěch přikázaních tvých* ŽaltKlem 118.6, pod. ŽaltWittb;

a proto nebudeme se báti, když zamúti se země ŽaltKlem 45.3, pod. ŽaltWittb, ŽaltPod × BiblKral *byť se pak i země podvrátíla; když juž mní kto, by byl ztíšče, všakž ho strach bude odtišče* AlxBM 199; *když bieše mužóm toho brániti a každému svú dcerku býti, dvorno jim to bieše viděti* DalL 8.25; *ale kniežata popová jemu [Janu Křtiteli] věřiti nerodili, a potom když Jezukrista poznali a věděli, že on svým kázáním i svými divy kázanie Janova potvrzuje, však věřiti nerodili ani pokánie činiti chtěli* Mat 325a (v. § 261);

když ste nerodili o dievcě tbatí, bude vás mój rod železnú metlú kázati DalL 5.35, pod. DalC 12a; *tuť nám tento ani jiný žádný viec nepřekazí, když nám tento Prokop bydliti tuto nedá* PasMB (Výb 532);

kterak se to stane, když já mružě neznaži ? EvZim L 1.34 × EvOl 208b *poňvadž muže nepoznávám // BiblKral poněvadž* (quoniam virum non cognosco).

Příčina je v dvojím původu vět, v nichž se užívalo v stč. spojky *když*.

Jde tu jednak o pokračování toho typu souvětí, které vznikalo sepětím původně samostatné otázky s *když/ž/* s následující větou; přitom mohl podle obsahu spojených vět pronikat vedle významu časového i podmínkový, popříp. i podmínkově přípustkový a snad i přípustkový (pod. jako v místních a vztažných větách původu tázacího — v. §§ 141, 161). Velmi často měly takové věty obecnou platnost, nevztahovaly se na určitý reálný děj. Šlo-li o děj ireálný, jen žádoucí nebo možný, užívalo se v nich kondicionálu, např. *káza na vojnu všě psy vésti a všě ptáky s sebu nésti, aby je lidmi krmili, když by*

³⁵ Viz též Hrad 15b, 138a.

182

Praženy všechny zbilí DalL 18.6, pod. DalC 33b (odtud podmínkové *když by, kdyby*, v. § 247).

Vedle toho jde o pokračování vět, v nichž bylo původně na místě *jedaž, jedyž*. Byly to věty, v nichž se ukazovalo na nějaký děj (obvykle určitý, reálný), vytýkal se — a přitom se podle konkrétního obsahu vět chápal jako příčina druhého děje nebo jako skutečnost, která je s ním v rozporu, vzhledem k níž nemůže první děj platit (srov. poslední doklad, kde by mohlo být „vždyť přece“; podobně se kladlo *ano, a já*, v. § 257).³⁶

Na místě *jedyž, jedaž* stojí *když* zřejmě i v souvětích, v nichž se vztahuje k nějakému substantivu s časovým významem ve větě řídicí (časová věta má tedy formálně platnost vztažné věty přívlastkové, ale většinou jde o podst. jméno obecného významu ve funkci příslovečného určení času a tedy o jeho zpřesňování konkrétnějším časovým určením, např. *v ten den, Alexander když na vojnu se s mocí zdvíže, vše se řecká země vzhrozi* AlxV 404; *tehdy jednoho času, když za tmy do výhně k svému dílu jde, tehdy diábel proměnil se v krásnou tvář ženskou, k němu přijde* OtcB 10a; *létě, když bývá čisté, jasno velmi bývá* RokPost 32a.

Věsti jasnou hranici mezi větami, v nichž je *když* na místě původního *jedaž, jedyž* a v nichž se dostalo do funkce časové spojky přímým vývojem z platnosti tázací, není pro stě. již možné. Vznik časových vět s *když* a jejich expanze spadají do časné doby předhistorické (srovnání se slovanskými jazyky ukazuje, že jde o proces, který nastal nebo aspoň začal už v období těsnější souvislosti jazyků západoslovanských). Když se ustálily jako souvětý typ, dostalo se *když* i do vět, v nichž bychom je přímým vývojem z původního stavu vyložit nemohli.

183 Na počátku doby historické tvoří časové souvětí s *když* již jasně hypotaktický typ. Uvolnil se už větosled. Převládá sice antepozice věty vedlejší, ale její poloha už není vázána na její původ (k přímému vzniku *když* docházelo asi jen ve větách anteponovaných, kdežto věty s původním *jedyž, jedaž* byly asi častěji postponované) — řídí se kontextovým členěním projevu.

Zbytkem původního volnějšího sepětí vět, resp. jejich samostatnosti, je kladení spojek a partikulí v apodozi (na začátku věty hlavní po anteponované větě časové). Ze slovcí, která mají též funkci spojek, je zvláště hojně doloženo *i*, vedle něho pak řidčeji *a, ale, však, an, až*; z partikulí *to, tu*.³⁷ Jejich užití bylo původně vázáno na to, jaký významový odstín doprovázel časový vztah (*i* bývá při odstínu důsledkovém; *a, ale, však* při nečekaném

³⁶ Viz Fr. Trávníček, *Skladba* 87—88.

³⁷ Partikule *tu* se výjimečně kladla i jinak než v apodozi: *tu jeden den, když biesé naplnil vody súdek, inhed mu se na zemi převráti* OtcB 73b. Je stejně jako *to* citoslovečného původu (srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 135n. a 203n.).

ději, který je v rozporu s očekávaným důsledkem plynoucím z děje věty časové, *an* vyjadřuje odstín překvapení, později též rychlého sledu dějů, až vyjadřovalo rychlý nástup druhého děje), ale mnohde se již motivace cítí velmi slabě. V průběhu XV.—XVI. stol. se přestalo slov se spojkovou platností v apodozi postupně užívat. (Srov. § 272n.) Např.:

kdyžto biech ještě mlád a biech na púšti, i učinichu mě popem bezděky. A když nechtiech v tom mieste býti, i jidech do jiného miesta OtcB 74a (dum essem iuvenis, et tamen in cella residerem, invitum me tenentes clericum ordinaverunt in vico. Cum autem nollem illic esse, in vicum alterum effugissem); *a když se tak silně ptáchu, i pověděno jest jim, že...* TrojD 100a; *když již bylo po pocho-vávání, i šli jsme my pouťníci z Salinu do městečka Arnyky* CestPref 272; — *Rubine, můžeš prudkým, zlým, nevěrným, synem býti, že kdy tebe volaju, a ty nechceš ke mně přijíti* MastMus 206; *tehdy když chtieše tu žádost dokonati, a tu mu se diábel da poznati* OtcB 6a; *a když tak kvapiechu Trojánští, a tito tiem hlučnějše klesají, duše púštějic* TrojD 89b; — *do téhož kláštera jiný přijide a prosě, aby jej přijeli v zákon. A když jemu najprvé prikázachu poslušnu býti, ale on k tomu slíbi i utrpenie držěti* OtcB 111b; — *a když Nestor a Ulixes s ním mnoho mluviesta, však s čímž biešta poslána, na něm nemožiešta mieti* TrojD 144a; v. též doklady z AlxBM 199 a Mat 325a v § 182; — *když ho [ševce] žena jme treskati, nedadúc jmu v kostky jhráti, an se rozhněvaje z toho, častot jěj přibíjé mnoho* Hrad 124a; *a když diáblu tu řeč dokonachu, an ležieše slzami tvář obmývajě a nic netbajě na jich chytrú řeč* OtcB 6b—7a; — *a ješčě když to mluviše, až se [scil. jě] oblak světlý zasloni* EvZim Mt 17.5 × EvO1 aj (v. § 176); *na něž když se rozpomanu, až mi se v srdci zavine* AlxV 801;

a když obyčejiev lidských tázachom, to smy od nich zvěděli přěšlechtnú vášni, že ničehuož neprodávachu ani kupovachu OtcB 105b (cum hominum mores quaereremus, illud praeclarum animadvertimus...); *a když se v ten les vembrachu, tu všichni kněze ostachu* Hrad 5b; *a kdyžto nás plavci počechu k moři volati, tu opět miechom dobrý spěch* OtcB 105b × OtcC i.

O kladení částic a spojek v apodozi pořádných souvětí v. souhrnně na str. 345n.

Odlíšná je situace u *tehdy*: také ono stává nejčastěji v apodozi, ale stalo se korelátém *když* a kladlo se i před ně nebo na jiné místo: *když přineseš na své dráhy, tehdy poznáš své vše vrahy* DalL 19.29 × DalC 36b *tu*; *a když na kampna vsedieše, tehdy vidieše, co se prostřed jistby dějieše* MastMus 289; *a když by o poledni, tehdy ten bratr počě hleděti, zda by jeho zavolali k jědení* OtcB 64a;

tehdy když jedné noci ráno vstachom..., *zimnice, ješto třetí den bývá, popade bratra našeho* OtcB 4b; *tehdy když jsú ty noviny krále došly, velikým hořem šlak jěj těžký napadl* KronŽižk 157a; — *rači s námi tehdy býti, když jest duši těla zbýti* Kunh 138; *když se jest psalo léta od narozenie syna Božieho 1410, povstal jest tehdy mistr Jan Hus* KronŽižk 156a.

Citoslovečná povaha *tehdy* v apodozi časového souvětí je dosvědčena několika doklady z EvZim, kde se jím překládá *ecce* proti *aj* v jiných památkách, např. *a když to myslíš, tehdy anděl Hospodinův ve snách jemu zjeví se* EvZim Mt 1.20 × EvOl 210a *aj* (haec autem eo cogitante, ecce angelus Domini in somnis apparuit ei); *když jest umřel Erodes, tehdy anděl Hospodinův zjevil se jest ve snách Ozépovi* EvZim Mt 2.19 × EvOl 213a *po smrti Herodesově aj anděl boží zjevil se* × BlahNZ *když pak umřel Heródes, aj anděl Páně ukázal se Jozefovi* (defuncto autem Herode, ecce apparuit angelus Domini in somnis Ioseph). (Srov. též Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 212n.)

Jiným zbytkem pův. samostatnosti vět s *když* jsou zdánlivé výšiny z vazby: v postponované řídicí větě je jiný podmět, než jaký očekáváme na základě věty vedlejší. Např. *když to svatý Prokop uslyší, že se ten bratr hlasem chlubíeše, svatému otci protivno bieše* Hrad 17b. Nápadnější jsou takové případy, když je podmět vedlejší věty vytčen před spojkou a není pak podmětem věty hlavní: *stromi když z sebe ovoce púščějí, tehdy juž viete, že bliz jest léto* Krist 84a (G); *zatiem Dacianus, když se za se na své sieni odtad vrátil, přišed oheň z nebes jeho i s sluhami spálil* PasMA (Výb 530); *ten kat, když vyšel ven z domu, utkav jej lev, roztrhav i snědl* PasU 201a (G); *jeden bratr když bieše v klášteř, tu jej často hněv popadováše* OtcB 73b.

Vytykáni společného podmětu před spojkou je dosti časté: *Macharius opat, když bieše v Egyptě, i vyjide jednú z peleš* OtcB 68b.

Podle výkladu Trávníčkova (*Nesl. věty II*, 142—143) jsou kořeny vytykáni větného členu domácí: jde tu o původní nominální věty. Na frekvenci těchto obrátů mohla však mít v překladových památkách vliv latinská předloha, v níž je kladení podmětu před spojkou časté.

184

Věty se spojkou *když* vyjadřují časové zařazení děje věty řídicí (na otázku *kdy?*) tak, že uvádějí děj s ním současný nebo k němu předčasný (čistá následnost se ve větách s *když* nevyjadřuje).³⁸ Časový poměr dějů vyplývá přitom z užití času a vidu přísudkových sloves, sama spojka jej nevyjadřuje. Ve vedlejší větě vyjadřují časové formy čas jen relativně, vzhledem k ději hlavnímu. Jejich volba se vcelku neliší od dnešního úzu, využívalo se ovšem i tvarů impf. a aoristu (na místě dnešního nedokonavého a dokonavého préterita). Srov.:

současnost v minulosti: *když biechu v miestě tudieže, často bývajúce spolu, pyta rád druh družnú vólu* LegDuch 70; *i po sestře vzkazováše, aby k němu přišla byla, kdyžto jsi při něm nebyla* Hrad 32b (cum abesses); s odstínem obvyklosti

³⁸ O následnosti se někdy mluví v případech tohoto typu: *když prvú noc na jitřni vstachu... svatý Prokop u dřvi stáše* Hrad 25b. Ve skutečnosti se tu však neříká, že děj věty řídicí nastal před dějem věty časové (že Prokop tam už přišel), nýbrž že v době uskutečnění vedlejšího děje děj hlavní již trval. Jde tu vlastně o speciální případ současnosti. Podobný je sled dějů při tzv. obráceném časovém vztahu (když hlavní věta obsahuje časové určení a vedlejší vyjadřuje vlastní děj: *by den té svatě neděle, když... rozkaza podlé oltáře svému rovu dól vytieti* LegApŠ 22). (V ruštině např. následné věty s *kozda* existují — srov. Jar. Bauer, *Časové souvětí v ruštině a v češtině*, Sovětská jazykověda 5, 1955, 322.)

nebo opakování: *když tak divně k nám přichodíš, s sobú anjely přivodíš* Kunh 45, pod. Modl 134a; *a když mužie kam jediechu, dievky dievkám pronesiechu* DalL 11.22, pod. DalC 22b; *i počě [vlčicě] jako drieve choditi, když on večerieše* OtcB 109b // OtcACE *kdyžto*; *jeden mládenec bohatý odpovědě se tohoto světa, ale častokrát, když dieše na púšť, rozličné myšlenie vracováše jej zasě, neb bieše bohatý* OtcB 67b (frequenter aggressum revocabant eum cogitationes) (zde je opěťování vyjádřeno i lexikálně);

současnost v přítomnosti (často při obecně platných dějích): *jako se ovčičky rozběhujú, kdyžto pastušky nejmajú, takéž my bez mistra svého* MastMus 258; *hi ten [had] se tdy raduje, když se plodem sbožen čuje* LegMar 63; *jmáš andělské utěšenie, jmějš v tom dosti, kdyžt ho [Ježiše] nenie* Hrad 35b;

současnost v budoucnosti: *když budeš v klášteře s jinými přebývati, nevrť se s jednoho miesta na druhé* OtcB 132a;

předčasnost v minulosti: *když se s tiem městem umíři, posla ottad posly čtyři k městu, jemuž Téba diechu* AlxV 438; *a když k němu přijide, uzře jej s velikú radostí* OtcB 65b; *pak Jan když uslyše skutky Kristovy, jsa v uokovách, poslav dva z svých učedníkův, povědě jemu* EvZim Mt 11.2 // EvOl 207b *když uslyšě Jan* (Iohannes autem cum audisset);

předčasnost obecně platných dějů (vyjádřená prezentem): *ale když se sdravie ruší, teprv tu bude poznáno, nač komu kak šťastie dáno* LegJid 215 (blízké současnosti); *mnohé ženy ten obyčej jmajú, když se zap'á, tehdy mnoho bajú* MastMus 373;

předčasnost v budoucnosti: *ráno, kdyžt vstane s postele, pojedvě předeň* AlxBM 14; *když nad nimi svítězimy, co chtiece z nich učinimy* DalL 8.19; *když otvrátí hospodin vězenie snatka svého, vzraduje se Jakob a vzeselí se Israhel* ŽaltKlem 13.7, pod. ŽaltWittb; *zítra, když vstanu s pokojika svého, to řku, že...* OtcB 79b; *a když přijde, ont trestati bude svět z hriechu* ChelčPost 127a; *sv. Michal duši mú, když jí z těla vypustím, Bohu mému... ji do života věčného donese* Háj 73a (v tomto užití konkuruje s *když* spojka *až*, v. § 178); — s odstínem podmínkovým: *a kdyžt přide které myšlenie, nikdy se neohlédaj za se, ale vzhuru patř v nebe, a inhedť hospodin bude na pomoc* OtcB 65b.

Při předčasnosti se mohl vyjádřit rychlý sled dějů lexikálními prostředky — zpravidla adverbiiem *inhed* (*ihned*, *hned*): *když biely chléb uzrieše, inhed režný povrieše* MastDrk 173; *zloději na ně příjdu a inhed, když v chýšě vniđu, jechu se stříebra hledati* DalL 37.36 × DalC 72b asyndet.; *a když črt od něho odjide, tehdy svatý stařec inhed jide na tu púšť n(ajh)lubš. A když jej bratřie uslyšechu dúce, inhed vyběžechu proti němu, a každý naděje se, by u něho ostal* OtcB 65b.

Podobně jako vztažná zájmena a místní vztažná příslovce mohlo se i *kdy/ž/* spojit s partikulí *koli* (pův. příslovcem „někdy“ — v. § 142) k vyjádření libovolnosti, neurčitosti časové okolnosti. Časem vystoupilo více do popředí to, že ve větách s *kdy/ž/ koli* jde pravidelně o děj opěťovaný,

185

a odstín libovolnosti (který hraničil až se vztahem podmínkově přípustkovým „ať kdykoli“) zeslábl. Tak vznikla časová spojka *kdykoli*. V jazyce starém bylo prvním komponentem pravidelně *když* a *koli* se mohlo od něho odtrhnout jiným slovem. K ustálení dnešní podoby a k pevnému sepětí obou komponentů došlo s definitivní platností až v nové spisovné češtině. Srov.:

aneb když koli jemu [Pemenovi] myšlenie prišlo a řka: „Já sem neduostojenstvie velikého“, tehdy opět takto říkáše OtcB 74b (nam quoties illi cogitatio sua dicebat . . . , tunc et ipse respondebat ad se); a když koli diábel jej zamútieše, zúfaním a mukami hrozě a řka . . . , ale on pak říkáše OtcB 74b (quando vero daemon conturbans eum suggererat ei desperationem et poenas, dicens . . . , dicebat iterum ipse); kdyžkoli duch zlý nadlapiěše Saula, David vzhudieše BiblOl 1. Rg 16.23 (G) (quandocunque); tu pečť on [komorník] má vždycky mieti, když koli pohoní, kohož koli pohoní anebo jakéž koli právo vede VšeK 80b (G); toť jest na každé posviecenie, v ničemž nedostatka nenie: když to koli u nás bývá, mámy prieliš dosti piva Podk 97; kdyžkolivěk kto duchovní dar . . . nezřiezeně . . . dáva, tehdy svatokupči HusSvatokup 116a; kdyžkolivěk by papež ustavil neb prikázal co nehodného a zbor křestanský by to poznal, tehda ihned ten zbor . . . poznaje, že to ustanovení jest nehodné, má je míti za nehodné HusSvatokup 132a (zde je kondicionál, protože jde o děj jen možný, připouštěný); ten [duch] kdyžkoli jej pochopí, lomcuje jím BiblKral Mr 9.18 × EvOl 303b kdežkolivěk jeho popadne (ubicumque); také potomně, kdy se nám koliv líbilo, na procházky . . . sme jezdívali MitrPřihody 88; ženy turecké, kdyžkoliv na ulici jdou, zakukleně sou MitrPřihody 89.

Vedle *když/ koli* měly časový smysl i věty s *kolikrát/ž/ koliv/ěšk/*, vyjadřující libovolné opakování děje (libovolnou násobenost). Samotná korelace *kolikrát — tolikrát* má význam kvantitativního srovnávání (v. § 202). Srov. *kolikrát kolivěk se kochají, tolikokrát hřešie Kruml 251a (G); opat Macharius to bieše ustanovil na svém srdci, že kolikrát koli s bratři víno pijieše, tolikéž dní pak i vody neokusil OtcB 63b; a kolikrát koli jeho [poustevníka] nábožní mužie navštieviti chtiechu, na běh se oddadieše po púšti neb po hášti, a nechťe se dáti viděti ižádnému člověku OtcB 111a; to čiňte, kolikrátkoli píti budete, na mou památku BiblKral I. C 11.24 // EvOl 152b kolikrátžkolivěk (quotiescumque bibetis).*

Podobně jako u všech ostatních konstrukcí s *koli* jde zde o jev týkající se pouze spisovného jazyka, v nářečích neznámý.

Ojedinele se využilo k vyjádření časového vztahu věty uvozené adjektivním relativem při substantivu s časovým významem: *v <k>terýž kolivěk den obrátil se bude hřešný od své zlé cesty i od své zlosti . . . , životem živ bude GlosOp 130a (in quacunquē die) — zde jde jistě o napodobení latiny, ale věta má zevšeobecňující význam, jaký věty s *kterýž/ž/* mívaly; *koli* tento odstín podtrhuje; *v kúž hodinu zapovědného ovoce sniete, smrti umřete PasMA 174 (G) — zájmeno *kýž* vyjadřuje totožnost časů.**

Bez přímého protějšku tázacího původu zůstala spojka *jeliž*, která se držela ještě v XV. stol. (v XVI. stol. se již pocituje jako archaismus, srov. Blah Gram 175).

Její základní význam byl časově omezovací „teprve až“. Podle toho, zdali se jí užilo při řídicí větě kladné nebo záporné, pronikal pak dvojitý význam: po větě kladné „až když“, „teprve když“; po větě záporné „dokud ne“ s odstínem výjimečným „leda když“. Souvislost obou významů ukazuje pěkně užití *jeliž* ve funkci příslovce: *oba [novomanželé] vstavše modlišta se a jeliž po třech dnech sjiedešta se ŠtitOpat 352a (G) // nevědělí sú toho, jeliž nazajtrie ráno BiblMus 1. Mach 12.29 (G) × BiblKral nevědělí až ráno (tj. teprve ráno [zvěděli]).³⁹*

Ve spojkovém užití při řídicí větě kladné má *jeliž* někdy ve větě řídicí souvztažný protějšek *toliž*: *jeliž — toliž* „(až) když — teprv“, jindy tam bývá adverbium *teprv*, ale může býti i samo *jeliž*, bez korelace. Větosled je volný. Např.:

tohož veselě dotud by, jeliž všecka ta noc sjide, toliž lud pak domov jide AlxB 210; jeliž jej věrdunk oběče, toliž teprv baba šedši ziska koláč na jinoši Hrad 105b; jeliž bude nebo střeľa vyňata z jězveného těla, toliž lékař všelikého tak ulěči raněného Hrad 111a; — ale jeliž let dojde, teprv učini slib čistoty ŠtitOpat 328b (G); jeliž se [Náman] kúpal u vodě, sedmkrát svému zdraví hodě, v Jordáně, v tom přerokošném, teprv jest byl zdrav v životě svém Svár 209;

jest ta [studnice Ammonova] toho obyčeje, že když slunce z hory spěje, tak se jejie voda vzvaří . . . , jeliž bude ku pólnoci, opět jej přibude moci, studenosti jej přibývá AlxV 2213; [pán] mōž skrovně v takých kratochvílích se utěšiti někdy, ale jeliž by prvé pilnému podle svého úřadu učinil dosti ŠtitMus 42a, pod. ŠtitOpat 315b (G); v tom úmysle stój tvrdě, jeliž vstúpiš v mužská léta NRada 1421.

Jak ukazují příklady, užívalo se *jeliž* volně o ději minulém i budoucím; šlo-li o děj žádoucí, který má teprve býti uskutečněn, užilo se v časové větě kondicionálu.

Stejný význam jako samotné *jeliž* má *jeliž když* „teprve když“ (*jeliž* zde má zřejmě funkci adverbia časově omezovacího): *Jakub prvé z Lie měl plod šest synov a dceru, tuž pak, jeliž když s tú krašši [tj. s Rachel] měl výborná dva syny ŠtitMus 35b (G).*

Opačná je situace při spojení *až jeliž* — spojkovou platnost *jeliž* dotvrzuje souvztažné *toliž*: *ti Vlaši všickni smysla zbyli, až jeliž ta svatá mučedlníky spolu v hrobě ležala, toliž tito uzdraveni byli PasMA 403 (G).*

Po větě záporné stojí věta s *jeliž* pravidelně na druhém místě; v první větě bývá adv. *prvé, dřeve*, podtrhující časový vztah. Význam „dokud ne“,

³⁹ Srov. další doklady u Gebauera, *Slovník I*, 625—626.

kterého zde *jeliž* nabylo, přechází někdy ve výjimečný „leda když“, zejména když jde o děj budoucí. Např.:

Judáš... pírve cestuj nepřesta, jeliže se dobra města LegJid 139; *a nikdy je dříve pokrma nebral...*, *jeliž slunce večer zašlo* OtcB 156b; — *ani já sám budu svůj, jeliž ty mój budeš* Modl 3a (G); *bóh těch hřiechov neznaví, jeliž bude vráceno to, což jest bezprávně otjato* Hrad 111a; *nikoli nevstanu, jeliž pryč puojdeš* OtcB 94a (nisi discesseris); *nevyjdete odtud, jeliž přijde bratr váš* Comest 47a (G); *nehnu se otdadto, jeliž mi povieš, proč tuto plačic stojíš* PasMA (Výb 528); *že odtud [z vězení] nevyndru, jeliž nejmenší dluh zaplatie* GestaB 80a, pod. Štít Mus 163a, ŠtítOpat 287a (G); *jsú jiní, ješto sobě pokoje nedadí, jeliž toho dojdú, oč stojie* TkadIM 257; *aby nižádnému nebylo ohlášeno dánie, jeliž by položil peníze* HusSvatokup 127a.

Ojedinele má *jeliž* význam „dokud“: *Bože, neopúščeť mne, jeliž bych zvěstoval ráme tvé národu všelikému* ŽaltKlem 70.18 × ŽaltWittb *donidž nezvěstují* // ŽaltPod *doniž nezvěstují* × BiblKral *ažť v známost uvedu* (donec adnuntiem).

Ve významu „dokud ne“ se kladlo ve XIV.—XV. stol. též *až jeliž*, ojedinele též *jeliž až*. Je velmi pravděpodobné, že jedno z obou slovcí mělo povahu spojky a druhé příslovce. Na rozdíl od *až jeliž* „až když“ se zdá, že váha mluvnického vyjádření vztahu se přenášela na *až*. Tomu nasvědčuje, že se vět s *až jeliž* užívalo i po řídicí větě kladné, tak jako vět se samotným *až* (v. § 177), kdežto věty s pouhým *jeliž* „dokud ne“ byly možné jen po větě záporné. Srov.:

tak jeho chci ostaviti, až jeliž přídu EvOl J 21.23 (212a) × EvZim *poňadž nepříjdu* // BiblKral *dokudž nepříjdu* (donec veniam); srov. s tím EvOl J 21.22: *tak jej chci ostaviti, až se vráci* (EvZim, BiblKral a lat. stejně jako v J 21.23); *utec do Egypta a budíž tam, ažť jeliž povím tobě* EvOl Mt 2.13 (212a) × EvZim *buď tam, až tobě poviem* × BiblKral *dokavadž nepovím tobě* (esto ibi usque dum dicam tibi); *znamenaťme, kak máme každý nás jiti skrze každý kuor andělský, od najnižších počnúc, až se jeliž u najvyšších měli bychom staviti* ŠtítKlem 98a (G); *mní, by byli přietelé, až jeliž jej povedú na zatracenie* Hugo 281 (G); *odtud [z vězení] nevyjdu, až jeliž zaplatím* ŠtítKlem 154a (G); *ani muž čakaj, až by jeliž žena řekla: „Pod!“* ŠtítMus 23b (G); *aniž daj pokojě sobě, ažť se jeliž [protivník] poddá tobě* NRada 914; *aby iżádnému nepravili...*, *jeliž až syn člověčí vstane* BiblLit Mc 9.8 (G) × BiblKral *než až* (nisi cum resurrexerit).

Strídání v uvedených dokladech z evangelíí ukazuje, že zde zřejmě nastupovalo *až* na místo *jeliž*. A časem je vytlačilo úplně a rozšířilo se i do ostatních funkcí, které dříve plnilo *jeliž*, kdežto *až* v nich není doloženo. Viz § 178.

Vnucuje se otázka, proč nevznikl k *jeliž* protějšek původu tázacího jako v jiných případech. Můžeme na ni odpovědět s velkou dávkou pravděpodobnosti. Hlavním důvodem bylo jistě to, že omezovací význam *jeliž* nepřál vzniku tázacího protějšku — nebyla zde prostě možnost, aby vznikala

obdobná souvětí spojením původní otázky s další větou (taková spojení měla pravidelně význam zobecňující). Odpovídající interrogativum zde bylo *koli*. Ale to se v češtině už v době předhistorické vyvinulo jen v neurčité příslovce a stávalo se částicí k vyjádření všeobecnosti — vyvíjelo se tedy směrem diametrálně odlišným od omezovacího významu *jeliž*. I v těch slovanských jazycích, kde se *koli* vyvíjelo ve spojku, dostávalo význam čistě časový a podmínkový — tak jako jiné spojky tázacího původu.⁴⁰

Snad právě proto, že nebyla po ruce přímá náhrada, drželo se *jeliž* tak dlouho; časem bylo nahrazeno spojkou *až*, která mu však neodpovídala přesně a nemohla je proto tak rychle nahradit.

Čes. *jeliž* má protějšky ve slovanských jazycích, ale vyvíjely se většinou jiným směrem: u pol. *jele* > *ile* (je to pouze útvar paralelní z *je* + *le*) převládá význam kvantitativní, který mělo v češtině *jeliko*; stsl. a csl. má vedle omezovacího adverbia *jelě* „sotva“ většinou předložkovou spřežku (*doňe-li/že*!, *doňe-le/že*!, *otšeheli/že*!), v struš. bylo *jeli*, *jelě*, *jelb* řídké a zaniklo; srbocharv. *jel* nabývalo významu důvodového.⁴¹

Odchylně od *jeliž* se vyvíjelo *jeliko/ž*,⁴² které mělo význam měrově srovnávací (v. § 202) nebo zřetelový (v. § 263). Časový význam „pokud“ proniká u něho jen sekundárně a ojedinele. Srov. *než jelikož slunce svietí, tolikož nám jest dne jmieti* Vít 7a.

Časové věty se spojkami *donid/ž*!, *doňad/ž*! ... a *dokud/ž*!,
dokad/ž! ...

Velmi hojně byly ve XIV.—XV. stol. časové věty se spojkami, vzniklými jako spřežky z předložky *do* a z různé podoby zájmeného kmene **jo-*; nadto byly i různě zesíleny. Doloženy jsou zejm. tyto podoby: *donid/ž*!, *doniž*; *doňad/ž*!, *doňaz*; *doňud/ž*!, *doňuž*; *donědž*, *doněvadž*, *doňavadž*, *doňovadž*, *donivaž*, *doňvadž*.⁴³ Významového rozdílu mezi nimi není, proto je budeme považovat za formální varianty téže spojky a pro krátkost budeme mluvit jen o spojce *donidž*, pokud nám ovšem nepůjde o vytčení některé podoby. Také koreláty těchto spojek jsou dosti rozmanité, zejm. *dotud*, *dotad*, *dotovad*, *dotavad*,

⁴⁰ Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 512—513. Je však nutno opravit jeho informaci o ruštině a východoslovanských jazycích vůbec: *koli* je řídké jen v památkách rázu literárního, kdežto v listinách a v jednacím jazyce vůbec je takřka jedinou časovou (popř. časově podmínkovou) spojkou (кагда se v něm vyskytuje ojedinele). Viz V. I. Borčkovskij, *Синтаксис древнерусских грамот II*, 152n. (tam odkazy na literaturu); E. I. Korotajeva, *Временное сложноподчиненное предложение*, Вестник Ленинград. универ. 6, 1953, 70—71.

⁴¹ Srov. E. Bernecker, *Slav. etym. Wörterbuch* 418—419; V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 511—512; Fr. Sławski, *Etym. słownik I*, 448—449.

⁴² Fr. Trávníček (*Składba* 109) je neprávem probírá společně. Obě slova se lišila významem i dalšími osudy.

⁴³ Podoby *donidž* a *doňudž* se po přehlásece *u* > *i* vyrovnaly, ale geneticky jsou různé. K objasnění různých útvarů v. E. Bernecker, *Slav. etym. Wörterbuch* 417—418.

zřídka též *tak dlouho*; užívalo se jich (jako u všech spojek z relativního kmene *jo-) dosti hojně. Kromě toho se mohly věty s *donidž*... vztahovat i k podst. jménu ve větě řídicí, ale obvykle to bylo substantivum obecně časového významu (*chvíle, čas* apod.) a samo plnilo funkci příslovečného určení času, takže nejde o větu s funkcí skutečného přívlastku, nýbrž spíše zpřesňujícího příslovečného určení. I v tom je shoda s ostatními časovými větami, které mají geneticky příbuzné spojky.

Časové věty s *donidž*... byly ve XIV. stol. úplně živým typem a teprve v XV. stol. ustoupily nové spojce původu tázacího, *dokudž* a jejím variantám (v. § 189); ke konkurenci docházelo zřejmě již v 2. pol. XIV. stol.

Věty s *donidž*... vymezovaly vždy průběh děje věty hlavní, a to stejně jako ně. *dokud*: 1° když byly kladné, určovaly dobu jeho trvání (vyjadřovaly děj, na jehož trvání bylo vázáno trvání děje hlavního); 2° když byly záporné, určovaly jeho konečnou mez (vyjadřovaly děj, který ukončí děj věty hlavní).⁴⁴

Užití času a vidu se řídilo stejnými pravidly jako dnes: v řídicí větě se vyjadřuje vždy trvání nějakého děje nebo stavu, proto v ní bývá sloveso nedokonavé;⁴⁵ ve větě časové bývá kladné sloveso nedokonavé (vyjadřuje se děj, který trvá) anebo záporné sloveso dokonavé (vyjadřuje se děj, který nastoupí). Odchytky jsou vždy významově motivovány. Jde-li o žádoucí a dosud nereálnou časovou okolnost, mohlo se v časové větě užít kondicionálu.

Větosled byl v tomto typu souvětí volný.

Kladné věty časové s *donidž*... (= „dokud“):

ve vztahu k substantivu ve větě řídicí: *toho se najviece ubá, že se po něm vojna hrubá bieše vzbudila v téj chvíli, doňadžto v Libyi byli* AlxV 2230;

s korelativním příslovcem: *když kněz v ciesařově dvoře stojíeše, donidž ztravu jmějieše, dotud clen bieše* DalL 76.8, pod. DalC 128a; *dotavad dřevo dobré nenese zlého ovoce, doňavadž jest ustavično v dobrých skutciech* Mat 92b; *donižs se světu hodil, dotuds svú vuoli ve všem plnil* OtcB 6b // OtcD *donidž* × OtcAF *poněž* × OtcC *dokudž*; *doněvadž tu svatý Amon bieše, dotud oni tu byli* OtcB 23b (astante Ammon); *dotad tě přiezen miluje, doněvadž zisk u tebe čije* Baw 61b; — *neb zapověděl-liť jest pán buoh byl kněžím v starém zákoně tak tvrdě a tak dlouho, doňavadž by najdále trvali, aby zbožie neměli v světě...*, *kerakž...* JakVikl 186b1;

bez korelace: *doňadž své živa, za to tiem té viny pokúpívě, jakž tebe viac nódstúpívě*

AlxBM 42; *donidž byl živ, svú škodu je vinil* DalL 89.60; *mocná ruka kniežecie tu mi moc dala, abych tiemto klásterem, donidž sem živ, vládl* PasMB (Výb 533); *slaviti bohu budu mému, doňavadž najdále sem* ŽaltKlem 103.33 × ŽaltWittb *donidž jsem* // ŽaltPod *doniž* (quamdiu; *najdále* v ŽaltKlem asi doslovným překladem lat. spojky); *neúfaj ty sám v se, doniž si na tomto světě v tělesenství* OtcB 76a // OtcC *doňadž* // OtcD *donidž* // OtcA *donivad* × OtcE *dokudž*; *já z mladu na svéj hlavici nosil sem těžkú přilbici, doniž sem ryněřem byl* Podk 361; *doňavadž tohoto čásku kračičkého živi jsmy, rozsievajmy tak dobré skutky* JeronM 20a1; *doněvadž tu dobrotivost hostem jsú ukazovali, bohuov svých milost jsú obdrželi* CestMil 35b; *a tak ten jisté král, doňovadž jest živ byl, popa Jana ctil* CestMil 73a (quamdiu vixit).

Záporné věty časové s *donidž*... (= „dokud ne“):

s korelativním příslovcem: *jáz... věždy toho žádaji, by se v to [v sepsání kroniky české] někto múdrý uvázal, vše české skutky v jedno svázal, a dotad sem toho žádal, donid sem toho právě nezbadal, v to se nikte nechce odati* DalC 1b (úv. 1); *dotavad by jemu viděníe dáno, doňavadž tělo svatě nepochováno* Hrad 22b; *donidž nepřidem k tomu cíli, dotud nám plného blaže(nie) nemož býti* ŠtítSvat 31a1; *král Artuš ten obyčej jměl, doněvadž novin nezvěděl, dotud nejedl ižádnyj den* Baw 150b; *pod ložem se tajil tak právě dlouho, doňadž jie usnuvše neucítil* JeronM 69a1;

bez korelace: *rači svým ludem toho popřieti sebe na čas podržeti, doňadž ta smírtedlná střela nevyjme se z tvého těla* AlxŠ 91; *ach, kakú my žalost jmáme, donidž tvorce neoptámy* DivHrob 27 × DivMar 16 *dokavadž*; *a v stieňu křídlu tvú úfati budu, donědž nepřejde zlost* ŽaltKlem 56.2 // ŽaltWittb *doňadž* // ŽaltPod *doniž* × BiblKral *až přejde*; *zajisté pravi vám, žeť nemine pokolení toto, doňovadž všeco toto se nestane* EvOl L 21.32 (207a) × EvZim *dokudž* × BlahNZ *až se stane* (donec omnia fiant); *kde pak buoh jest, kde-li j' byl, donižd jest nestvořil světa?* ŠtítBud 11; [*póvod má komorníkóm*] *ztravu dáti po cestě, doňuž se z póhona nevrátie* Rožmb 7 (G); [*křiví proroci*] *zákony kacierské uvozovachu, doňvadž den tento byl se nezasvietil* JeronU 1a (G).

Z doby, kdy již *donidž*... ustupovalo, máme doloženo *doněvadž kolivěk*. Je to spojení sekundární, odporující původnímu významu spojky; nejde zde také o libovolnost časové okolnosti, nýbrž o libovolnost jejího trvání: *a doněvadž kolivěk u toho jistého ta ztracená věc jest, buď kuoň nebo pták, káže jeho velmi pilnu býti a dobře chovati* CestMil 65b (quam diu autem ille rem tenuerit).

Zřídka se užívalo ve stejné funkci spojek podobně tvořených, ale s pomocí předložky *po*: **poňadž, ponidž, poniž, poněž**.⁴⁶ Srov.:

kladné věty („dokud“): *ponidž jest tu opatem byl, klásterského nic je nežil* Hrad 9a; *musějí všickni v jednom králevství býti, aby mezi nepřáteli a zlodějcmi*

⁴⁶ Naproti tomu spojky *poněvadž, poňvadž* časový význam neměly. (Ojedinělý příklad z Otc v. v § 189.)

⁴⁴ Ojediněle má význam časové meze i věta kladná (pod vlivem lat. *donec*?): *musili jsú očekávati na cestě, doněvadž... vody, jenž se biechu rozlily, pomínuly* CestMil 6a (donec); *mne čakajú pravi, donědž otplatíš mně* ŽaltKlem 141.8 × ŽaltWittb *doňudž neotplatíš* (donec retribuas mihi).

⁴⁵ V záporné větě hlavní, v níž se říká, jaký děj pro jistou dobu nenastane, může ovšem býti sloveso dokonavé, ale celá věta vyjadřuje trvání záporného stavu, např. *črti v Strachkvasa vstúpi, a donidž mé duši v těle, dotud z něho nevystúpi* DalL 32.44 // DalC 62a *doňudž*.

počtení nebyli, a poniž by jiní kralovali, aby oni nezahynuli Mat 370a; poněž si se světu hodil, vežde jsi svú žádost plodil OtcAF × OtcB 6b doniž;

záporné věty („dokud ne“): tak chci jeho ostaviti, poňadž se nevrátím EvZim J 21.22 × EvOl 212a, EvSeit 140b až se vráci × BlahNZ dokudž nepřijdu (donec veniam); rač tě pán biedú... , poňadž nezhyneš HusErb 1.55 (G); více mne neuzříte, poňadž nediete... EvZim Mt 23.39 × EvOl 211b jeliž diete × BlahNZ až i díte (donec dicatis).

189

Spojky typu *doniž* byly zatlačeny v XV. stol. obdobně tvořenými spojkami, ale od základu tázacího *ko-: *dokud/ž/e/*, *dokad/ž/*, *dokavad/ž/*, *dokovad/ž/*. (Dále budeme mluvit prostě o spojce *dokud/ž/*, protože ostatní podoby představují z hlediska funkce jen její formální varianty.)

K vystřídání došlo poměrně pozdě — mnohem později než u *jedyž*, *jedaž*. Příčina je podobná jako u *jeliž*: věty se spojkou *doniž* vymezovaly trvání děje věty řídicí, ukazovaly na určitý děj, na který je trvání hlavního děje vázáno. Kontextů, v nichž mohlo dojít ke vzniku paralelních vět časových, ale s platností všeobecnou (popřip. podmínkovou), bylo málo, takže ke konkurenci docházelo jen zřídka. (Úplně opačná byla asi situace u *jedyž* // *když*.) Tak např. v DalL najdeme jediný doklad s *dokud ne-*, který je právě tohoto druhu (proti četným dokladům s *doniž*): *dokud koho obyčej a příhoda nevyučí, dotad mladý jako štimel hlučí* DalL 50.67. Ale DalC 99b má zde ještě substantivní vztahnou větou s *kto*: *kohož příhoda a obyčej nenaučí, dotud každý jako ščmel bez smysla hlučí*. Nemusí to být čtení původnější, ale ukazuje aspoň, že *dokud* nebylo v takových větách obvyklé. Proto docházelo k nahrazení starých spojek tak pozdě — v době, když už byl ústup výrazů utvořených ze starých relativ všeobecných, kdy ustupovaly i ty, k nimž nebyl přímý protějšek (jako *jeliž*, srov. § 186).

V dalším vývoji došlo k ustálení jedné z podob nových spojek — *dokud*. Ale ještě v obrozenské češtině byla vedle ní podoba *dokavad/ž/*.⁴⁷ Příklonné -ž se po ní přestalo klást jako u relativ. Z nářečí se *dokud* nepřipomíná — zřejmě je to prostředek vlastní jen jazyku spisovnému.

Věty s *dokud/ž/*... měly stejnou funkci jako věty s *doniž*...: kladné vymezovaly dobu trvání děje věty řídicí, záporné určovaly jeho konečnou mez. Tento význam si zachovaly dodnes. Jako souvztažné příslovce se kladlo od nejstarších dob *dotud*, *dotad*, zřídka *dotovad* (tyto podoby ustoupily spolu s odpovídajícími podobami spojek), nebo výraz *tak dlouho*; kladné věty byly většinou bez korelátů. Větosled byl volný. Volba času a vidu byla stejná jako u *doniž* a jako je dodnes. V XVI.—XVII. stol. narůstalo užívání kondicionálu ve větách s nereálným a žádoucím dějem (zejm. ve větách záporných). Např.:

⁴⁷ Srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 578—579; M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 350—353.

kladné věty („dokud“): *a dokudž ti hosté před ním jsú... , dotud stojie jeho strážní oděni s meči* CestMandA 167a2; *neb sú oni mněli, by pán buoh měl tak dlúho pnieti na kříži, dokudž by tělo mělo trvati* CestMand 159a1; — *dokudž kto muož najďál, toho taj* OtcB 22a × OtcA *ponivadž* // OtcC *poněvadž* // OtcCE *poněvadž*; *aby toho nižádnému nepravil, dokudž jest on živ* OtcB 197b // OtcC *dokovadž* × OtcA *donivadž*; *nižádný z nás zde na světě, dokavad putujeme k blahoslavenství, nenie bez všednieho hřiecha* HusErb 1.23 (G); *vyberú sobě [panny], kteréž chtie, a tu s sebu chovají, dokudž tu budú* CestMil 76b; *kaj se hřiecha, dokadž v síle, at tě tvořec přijme mile* Baw 29b; *tento sv. kníže, dokavadž jeho sv. duše v tomto těle obývala, rád činil skutky milosrdné* HáJ 75a;

záporné věty („dokud ne“): *plakati vždy budu dotud, jeho nenaleznu dokud* Hrad 40a (neobvyklý slovosled je tu asi z důvodů veršových, k dosažení rýmu); *svatý Kristofor dokad viery nepřijal, dotad slúil Reprobús* PasMA 357 (G) (podmět je vytčen před větou vedlejší); *dokudž jest země i nebe, dotud mezi vámi příměři ukládám* Svár 467; *a to tomu bratru novotnému za díelo příkaza, aby dotovad tu huol zaléval, dokudž by nezakvetla, na každý den* OtcB 111b × OtcA *doniž*, OtcC *doniž* (ut tam diu virgulae aquam irriguam ministraret, donec... virga arida in solo arente viresceret); *chot milost svú jie [králové] tak dlúho odpoviedal, dokadž by té okrasy nevezala* HusŠal 3a (G); *aby mohli napřed nám i našiem všem obciem láti, přimlúvati, stavovati, jímati, šacovati tak dlúho, dokudž bychom jim svrchupsaného základu nevyplnili* VojŘády Ž 1; — *beř se přeč, dokad hanby nedođeš* PasMB (Výb 533); *nepřijímaj mého těla země, dokavadž neuzřím, co se jest Eufrozyně... stalo* OtcC 204b (donec videam); *a já znám se, že, dokavad sem rozumu toho neměl, že často sem se mútil pro smrt dobrého člověka* HusErb 1.227 (G); *daj mu bez meškánie ránu, dokudž neodstúpi v stranu* NRada 592; *předeše celý Frankrejch, Hišpanie i Vlaská země stříbro všecko z Němec měli, dokud plavení do Indie odevřino nebylo* CestDon 25; *a bojujte proti nim, dokudž byste nevyhladili jich* BiblKral (Z).

Pokud/ž/ nebylo v starých památkách v časovém významu rozšířeno. Proniká teprve v textech pozdějších, např. *pokudž dědic maličký jest, nic není rozdílný od služebníka* BiblKral G 4.1 × EvOl 98b *kolikýž čas* (quanto tempore).

Útvary podobné českým spojkám typu *doniž* a *dokud/ž/* byly v slovanských jazycích široce rozšířeny. Staré podoby od kmene *jo- jsou doloženy zejména ze stsl. a csl. Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 513—515.

Časové věty se spojkou *jak/o/ž/*

Už v nejstarších památkách má *jak/o/ž/* i funkci časové spojky. A udrželo si ji po celou dobu historickou, třebaš ne beze změn. Nebylo totiž vystřídáno nějakou novou spojkou původu tázacího, stejně jako *jaký*, *jako* ve všech ostatních funkcích. Očekávali bychom zde *kak/o/ž/*, ale to na jeho místo ani

190

nemohlo vstoupit, protože již v době předhistorické nabyly věty jím uvozené funkce vět přípustkových (v. § 258).

Ojedinele je vedle *jak/o/ž/* doloženo *ak*, jinak v češtině neznámé; jde zřejmě o prvek nářeční: *neb ak se jest stal hlas pozdravenie tvého v uších mých, veselilo se v radosti dietě v životě mém* EvOl L 1.44 (208b) × EvZim *jakž* (ut facta est vox salutationis tuae).

Věty s *jak/o/ž/* vyjadřovaly v stč. dva druhy časových vztahů: 1° vymezovaly trvání děje věty řídicí udáním počátku (*odkdy?*), popříp. i trvání vůbec (*po jakou dobu?*); 2° určovaly dobu děje věty řídicí uvedením děje, který před ním předcházela (obvykle s rychlým sledem obou dějů).

Trvání hlavního děje na otázku *odkdy?* („od té doby co“) určovaly věty s *jako* v stč. zřídka. Některé doklady nasvědčují tomu, že zde jde původně o *jak/o/ž/* ve funkci absolutivního relativia, které se vztahovalo k substantivu s obecným časovým významem a plněcímu v řídicí větě funkci příslovečného určení, popříp. k příslovci *ottad* v téže funkci. *Jak/o/ž/* zde samo časový vztah vět nevyjadřovalo. Srov.:

[*Filip*] *by juž na téj době, jakož mu třeba po sobě bieše ostaviti hlavu* AlxV 91 (zde nemá subst. *doba* v řídicí větě funkci příslovečného určení času, proto ani věta s *jakož* nemá funkci věty časové) || *od téj chvíle, jakž království obdržal, jedinú byl vyjel na vojnu* CestMil 52a; *juž běchu pomínuli ottad, jakož na moře vzplynuli, časi jednoho měsiece* AlxV 560 (v těchto dokladech se zpřesňuje obecně vyjádřené časové určení, proto nabývá věta s *jakož* funkce věty časové; ale o jaký druh časového vztahu jde, to vyplývá ze souvztažného výrazu ve větě řídicí).

Většina z nehojných dokladů nemá však v řídicí větě žádný korelát. K elipse odkazovacího výrazu v řídicí větě mohly přispět věty s *jak/o/ž/*, vyjadřující pouhou předčasnost vedlejšího děje; některé doklady jsou přechodné, např. *jakž se jěchu [Čechové] v turnej hráti, tak za nic počěchu v boji státi* DalC 141a, pod. DalL 84.17; *neb sen hi on byl posošten k zlému, jakž na rukú nošen* Leg Jid 145.

Je-li v časové větě vyjádřeno trvání nějakého stavu nebo děje, přechází význam „od té doby co“ ve význam „po tu dobu co“, určuje se tedy doba trvání hlavního děje. Např. *i vecě jemu stařec: Jakž sem mnichem, nejedl sem ani pil ani spal do sytosti* OtcB 66a (ex quo factus sum monachus); *jakž sem mnichem, tak sem to na svém srdci uložil, aby hněv z mého srdce nevyšel* OtcB 71a (lat. stejně); [*krúpy*] *sú nikdy nezjěvovaly se tak veliky v zemi ejipskéj, jakž jest ta vlast stvořena* BiblMus Ex 9.24 (G) (ex quo).⁴⁸

⁴⁸ Čistě překladovým jevem je *jakož dlúho a kterak dlúho* za lat. *quamdiu: jakož jste dlúho činili jednomu z této mé bratřie najmenšie, mně jste učinili* EvZim Mt 25.40 × EvOl 223a *dokud* × BlahNZ *cožkoli* (*quamdiu fecistis uni ex his fratribus meis minimis, mihi fecistis*); *kterak dlúho sem na světě, světlo jsem světa* EvOl J 9.5 (236b) × EvZim *donidž* × BlahNZ *dokudž* (*quamdiu sum in mundo, lux sum mundi*).

Velice blízko k tomuto odstínu časového vztahu mají souvětí s tzv. obráceným časovým vztahem (ve větě řídicí se vyjadřuje časové určení a ve větě vedlejší vlastní děj). Srov. *jsú čtyři dni, jakžto [Lazar] v rovu ležl* Krist 74a (G); *a již tomu osmý den bieše, jakž ten pústenník, boží člově(k), hlad mřěl* OtcB 108a (*iamque octavus dies fuerat emensus quo se homo Christi infra periculum famis ipse concluserat*).

V těchto funkcích se *jak/ž/* drželo až do doby novočeské, ale už od XVI. stol. mu začalo konkurovat *co*, a to v novočeském jazyce spisovném převládlo⁴⁹ (v. § 192). Srov. pozdější doklady na *jak/ž/*: *neb jak sem k ní přilehla, od té chvíle sem žádného snu neučinila* HynRozpr 135a; *a více pravím, že sem dobře na šestkrát přes pole přejel, jakž sem od tebe vstal* HynRozpr 134a; *již minul rok i více, jakž sme do této země vtrhli* TrojD 117a; *odpověděla oslice Balámovi:...* *Jezdával jsi na mně, jak jsi mne dostal, až dodnes* BiblKral Nu 22.30; *již jest čtrnáct let, jakž mne žádný člověk neviděl* HáJ 66a; *a nebylo toho ani půl hodiny, jakž odešli od nás* Svěd (Z).

Časové zařazení děje věty řídicí (na otázku *kdy?*) uvedením bezprostředně předcházejícího děje vedlejšího se vyjadřovalo větami s *jak/o/ž/* mnohem častěji. Ve větě řídicí mu často odpovídá souvztažné *tak/o/*. Srov.:

jakž nás ze svého těla krv vykúpil jest..., *synové jsmý skirze milost božú zpodjetí* GlosOp 152a (postquam); *tehdy král jakž tu řeč vzvedě...*, *by jmu v srdcu radost velé* LegPil 98 (s „anakolutem“ po vytčeném psychologickém podmětu); *jakž umřeš, všeho zbudeš* AlxV 1872; *a jakož se jeho dotku, Přemysl vdruži v zemi otku* DalC 11a × DalL 5.15 *a když; ó Maria, rúčes vstala, jaks ta slova uslyšela, když to sestra řekla k tobě:...* Hrad 32b; *ba, jakž oni navyknú, ztěžka již co učiníš* RokPost 11b;

jakž ta trojě věc pomine, tako i jich sled pohyne AlxV 17; [*dievky*] *jakžt na mužě vyniku, tak všecky plavecky křiku* DalC 21a, pod. DalL 10.79; *a jakž se ona napi nelestně, tak se jim zdáše oběma...* Trist (Výb 384); *a tu se jest ta řeč v krev obrátila u mých ústech. A jakž sem ji vychrk, tak sem ostal s pokojem a zapomněl sem smutka i té řeči* OtcB 71a (et postquam expui, requievi).

Okamžitý nástup hlavního děje po vedlejších se často vyjadřoval lexikálními prostředky. V řídicí větě se kladlo adverbium *in hēd* (*ihned, hned*):⁵⁰ *jakž by jie [masti] kto prvý u nás kúpil, hned by jej črt do pekla i s mastí zlúpil* MastDrk 291; *a jakž ta slova otmluvi, in hēd jmu o sukně vzmluvi* Hrad 112b; *jichžto jakž svatý Erustachius zazřě, tak jě in hēd poznal...* PasMB (Výb

⁴⁹ Srov. M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 343n.

⁵⁰ Ojedinelé je užití jiného příslovce, např. *prosrěd noci náhle vstachu, jakž trubačí hlas poznachu* AlxV 2439. Rychlý nástup hlavního děje pomáhá vyjadřovat i *tu on||an* v tomto dokladu: *i poleze had velmi uřitný proti nima. A jakž jeho dojdešta a nic se neužasše, tu on se stočí jako zakletý před nima* OtcB 107b × OtcAC *an||OtcE a on*.

527); a jakž jemu to rozlíči, inhed mu [diábel] méně překážieše OtcB 64b (et mox ut aperuit causam, levior impugnatione eius apparuit); — slušie ihned udusiti hněv, jakž se zažže ŠtítVrť 122 (G).

Přitom se /i/hned někdy dostalo těsně před spojku: *trsti ihned jakž vietř dotkne, na stranu jí hne* HusErb 2.17 (G). V takových případech docházelo časem k zániku nebo přesunu pauzy a příslovce se těsněji spojilo s *jak/ž/* ve složenou spojku *hned jak/ž/*. Srov. *neb hned jak bylo dáno věděti do měs- tečka, že nějaké galle viděti jest, a patrona našeho se to doneslo, i porozuměl tomu, že by...* CestPref 276; *hned jak se do ní [vsi] vjíždí, jest pěkná turecká moškea aneb chrám* MitrPříhody 42.

Rychlé skončení vedlejšího děje se zase vyjadřovalo příslovci *brzo* „rychle“, *náhle* a *rychle*, později též *jedno* > *jen*, kladenými do věty vedlejší (v hlavní větě přitom mohlo býti ještě příslovce *ihned*). Např.:

[Alexander] *pobi ty všě vojě, jakož brzo došel boje* AlxV 1139; *a jakž to brzo povědě, tak žena očima vzhledě* Hrad 13b; *a jakž brzo skončěji, tak tobě bude má suknicě dána* PasMB (Výb 533); — *a jakož brzo úraza se zhoji, ihned se do Uher vzbroji* DalL 57.5 // DalC 106b *jakž brzo; jakž sem brzo páteř pěti počal, tak sem inhed pomyslil...* PasMA 453 (G);

a jakož jej náhle potka, pade před ním velmi zkrotka AlxV 921; *takž, jakž náhle v řeči byšta, oba sobě se slubišta* LegJid 146; *moře, jakž náhle vietř pověne, tak se vzmúti* ŠtítKlem 25a (G);

jakož jej rychle potka, nejmě před ním životka AlxV 1558; *a jakž to rychle [slepec] povědě, tak oběma očima vzhledě* Hrad 22b; *jakž rychle do Prahy přijel, hned kázal kostel krásný založiti* Háj 70b;

jakž jedno pes zaštěka, zloděj se by pak přeč vleka Baw 35b.

Časem se tato adverbia, zejm. nejčastější *brzo*, začala chápat za součást spojky. Připojovala se k ní ovšem volně (podobně jako *koli* ke spojkám a relativům) — příklonky, popříp. i jiná slova, je od spojky oddělovaly. Takto vzniklé složené spojky se zachovaly až do nové spisovné češtiny. Ale tu se vedle nich objevuje nová spojka *jakmile* (ze staršího jazyka jsem ji nezachytil; Dobrovský, Jungmann i Zikmund ji citují bez dokladů), která poměrně rychle převládla,⁵¹ a dnes je základní spojkou tohoto druhu (vedle *jak jen* a jinak tvořeného *hned jak*).

Ojedinele se kladlo do věty s *jak/o/ž/* i adverbium *koli*; věta však přesto neměla význam všeobecnosti nebo neurčitosti (jako jiné věty s *koli*); to jistě svědčí, že tento úzus není původní. Srov. *než jakžkoli shřěšili [andělé], tak jě ihned do pekla strčil* ZrcSpasB 2b; *ach, vec(ě) [umírající bohatec], hubené sbožiel... jáz sem se s tobú rád obchodil, jakž jsem se koli narodil...* Hrad 141a; *jakž kolivěk mrkne [= se setmí], tak zvíčata smutek mají, ptáci všickni světla žádají* Levšt 150b (G). Složená spojka *jak/ž/koli*

⁵¹ Srov. M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 336n.; M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 571—577. — Zikmund (*Skladba* 447) uvádí bez dokladů i *jak libě*. Motivace adverbia *mile* a *libě* v našich větách není jasná; je otázka, není-li to napodobení něm. *wohl*.

se v těchto větách udržet nemohla, protože smysl vět nesouhlasil s obvyklým významem *-koli*; kromě toho vstupovalo *jak/ž/koli* na místo staršího *kak/ž/koli* do funkce spojky přípustkové (v. § 259), takže by byla nastala nepřijemná homonymie.

Samotné *jak* je velmi častou časovou spojkou v našich nářečích; složené spojky typu *jakmile*, *jak brzo* v nich však neexistují. Pouze spojka *hned jak* je běžná i v řeči mluvené.

Stejně dobře je *jak/o/* a jeho nástupce v jazycích jihoslovanských a v ruštině, *kak/o/*, doloženo v časovém významu v jiných jazycích slovanských. Vznikly v nich většinou i podobné složené spojky jako v češtině (pol. *jak tylko*, rus. *как только*, arch. *как скоро*, sln. *kakor hitro* aj.). Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik* II, 541.

Vznik časové funkce stč. *jak/o/ž/* vykládá Fr. Trávníček z prvotní platnosti citoslovečné, a to upozorňovací „hle“. Jistou překážkou v přijetí tohoto výkladu je nedostatek stop prvotní větné a citoslovečné platnosti *jako* v tomto užití: příklonky se kladly bez omezení hned za ně, není zde prézens, tak charakteristický pro věty s *ano*, *nali* (tyto znaky se ovšem mohly časem setřít, protože přechod *jako* z citoslovečné platnosti do spojkové by bylo nutno klást do minulosti velmi vzdálené) — a nejde zde o přímé ukazování, nýbrž spíše jen odkaz. Proto vystačíme s předpokladem, že jde — jako u absolutivního vztažného *jako* (v. § 156) — o odkazovací částici zájmeného původu (která jistě mohla v některých případech nabýt i plné platnosti citoslovečné).

Časová spojka *co* (zatímco, mezitímco)

Zájmeno *co* v stč. funkci časové spojky nemělo. Dostává se do ní ve větší míře až v XVI. stol. a časem nastupuje na místo *jak/ž/* vymezujičho trvání hlavního děje („po tu dobu *co*“, „od té doby *co*“). Přitom zřetelně cítíme jeho relativní původ. Srov. *po ta léta, co jsme u nich byli, společně nám najímali a společně od nás peníze brali* Svěd (Z); *již minul rok a více, co jsme do této země vtrhli* LetTroj (Z); *co ho znám, dělával u otce* Svěd (Z); *co jsem přišel, nemohu ani jednou vyhrati* Rosa (J).

Teprve v nové spisovné češtině se začalo spojovat s adverbium *zatím*, a to nejprve v podobě *co zatím*, později *zatím co*; tak vznikla nč. spojka *zatímco* vyjadřující souběžnost dvou dějů (popříp. s odstínem protikladnosti). Paralelně se rozvila spojka *meztímco*, dnes pocitovaná jako knižní varianta spojky *zatímco*.⁵²

Závěr: Systém stč. časového souvětí

Naše výklady, sledující vznik, funkce a další vývoj jednotlivých spojovacích prostředků, mohly poněkud zastříti systémový obraz stč. časového souvětí,

⁵² Srov. M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 343n.; M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 577—578; St. Žaža, *Složené spojky ve spisovné češtině*, Studie ze slov. jazykovědy 122—123. V. též L. I. Rojzenzon, *Придаточные предложения времени в современном чешск. языке*, Труды Узбекского госуд. университета 62, 1956, 13—15.

jak se ztvárnilo ve XIV. stol. Proto stručně naznačíme vzájemný poměr prostředků a jejich využití k vyjádření jednotlivých odstínů časového vztahu. K ojedinělým a okrajovým případům nepřihlížíme.

1. Prosté časové zařazení hlavního děje vyjadřovaly nejčastěji věty s *když/to* (též v podobě *kdaž/to*, *kehdyž/to* — v. § 181). Užívalo se jich při současnosti dějů a při předčasnosti děje vedlejšího. V souvětí zde často pronikal doprovodný odstín podmínkový, relikv pův. platnosti *když*. K vyjádření časového vztahu opětovaných dějů zde ještě nebyl ustálený mluvnický prostředek; volné spojení *když/koli* vyjadřovalo spíše libovolnost vedlejšího děje (§ 185). — Při vyjádření předčasnosti budoucího děje konkurovala spojce *když* spojka *až*, ale jen zřídka; proces jejího rozšíření do této funkce teprve začínal (§ 178). Častějším konkurentem spojky *když* bylo *jeliž*, které zároveň vyjadřovalo jisté omezení („teprve když“ — § 186). — Prostředkem k vyjádření časové průvodní okolnosti děje se stávalo *ano*; ustálení této platnosti je však pozdější (§ 169).

Stará čeština měla i speciální spojky k vyjádření jen jednoho druhu časového vztahu. Předčasnost s rychlým sledem dějů vyjadřovala spojka *jak/o/ž*, často s pomocí lexikálních prostředků (*brzo*, *náhle*, *rychle* ve větě časové, *inhed* ve větě řídicí) — § 190—191. Následnost vedlejšího děje vyjadřovala se komparativem *dříve* nebo *prvé* se spojkou *než*; postupně přejímala vyjádření vztahu spojka sama a komparativ se nemusel klást — §§ 174—175. Nebylo však dosud speciální spojky k vyjádření souběžnosti dějů (typu ně. *zaimco*) — jen zčásti tuto úlohu plnilo *jak/o/ž* (§ 190).

2. K určení průběhu hlavního děje měla stč. speciální spojky. Jeho trvání se vymezovalo spojkami typu *donidž* („dokud“), přičemž sloveso časové věty bylo kladné (§ 187). Konečná mez hlavního děje (dokdy?) se vyjadřovala týmiž spojkami, ale užitými ve větě záporné (§ 187). Podobný smysl měly i kladné věty s *až*, stojící převážně po řídicí větě kladné (§ 177), a kladné věty s *jeliž*, užívané zase po větě záporné (§ 186). Mezi těmito prostředky byl zřejmě jemný rozdíl: v prvním případě se říkalo, že hlavní děj potrvá, dokud nenastane (a nepřeruší jej) děj věty časové; věta s *až* původně říkala, že nejprve bude probíhat děj první věty a pak nastane děj jiný, který bude dovršením (a mnohdy i důsledkem) děje prvního (odtud převážné užití po ději budoucím); věta s *jeliž* zase naznačovala, že děj druhé věty nastane teprve tehdy, když nebude už probíhat děj věty první. Tyto jemné rozdíly se ovšem stíraly v té míře, v jaké se všechny tři typy časových vět chápaly jako pouhé časové určení hlavního děje. — Počátek hlavního děje se vymezoval větou s *jak/o/ž* („od té doby, co“ — § 190).

3. K vyjádření rychlého sledu dvou rovnoprávných dějů se využilo spojky *až*, kladené do druhé věty; umožnil to její původní význam („a tu“), který se zde plně nesetřel. Kromě toho však musel být vztah jasněji vyjádřen i prostředky lexikálními: v první větě se příslovci *jedno*, *jedva*, *sotva* naznačilo,

že se její děj sotva stačil rozvinout, když už nastal děj druhý (§ 170), anebo se negací a často i slovesem *netáhnúti* jasně vyjádřilo, že se ještě nerozvinul nebo nedovršíl (§ 172); totéž se vyjadřovalo i výrazy *dříve než*, *prvé než*, *později* i samotným *než* při vhodné sémantice přísudku první věty (muselo z ní být jasně patrné, že nejde o prostou následnost, nýbrž o nedokončení již trávajícího děje nebo stavu — § 173). Mnohem řídkší a méně výrazné bylo obdobné spojení vět bez *až*; uplatňovalo se tu i příslovce *jedno/ž/t* (§ 170).

Je jisté, že v mnoha spojení, která se nám dnes při sebezornější analýze jeví jako jasně hypotaktická, pronikaly stopy staršího volného řazení vět. Jisté se ještě plně neotřel prvotní lexikální význam některých prostředků. A nebyla ustálena podoba většiny nejfrekventovanějších spojek. Ale přesto všechno je nutno říci, že časové souvětí bylo v stč. už ve XIV. stol. na vysokém stupni vývoje a umožňovalo jasně a často s jemnými významovými nuancemi vystihnout všechny druhy časových vztahů.

Přítom však už v samém systému časového souvětí, jak se ztvárnil ve XIV. stol., byly skryty nebo už jasněji vystupovaly zárodky dalšího vývoje.

VĚTY ZPŮSOBOVÉ A MĚROVÉ

Jsou to rozvíjející věty, které vyjadřují způsob nebo míru děje věty řídicí, anebo kvalitu nebo kvantitu nějaké vlastnosti ve větě řídicí vyjádřené. Rozvíjejí tedy — podobně jako příslovečné určení způsobu a míry — buď přísudek, nebo některý jiný člen věty řídicí. Jde tu obvykle o člen vyjádřený příd. jménem nebo příslovcem označujícím kvalitu nebo kvantitu, anebo podstatným jménem téhož významu (v tomto případě má způsobová věta formálně povahu věty přívlastkové).

Způsob a míru děje nebo vlastnosti vyjadřujeme větně dvojím způsobem: 1° srovnáním, 2° účinkem. Podle toho dělíme způsobové a měrové věty na dva typy, věty srovnávací a věty účinkové.

K těmto typům se přimykají volněji další dva typy: věty vyjadřující způsobovou průvodní okolnost hlavního děje a věty prostředkové, vyjadřující prostředek k uskutečnění hlavního děje.

Ke způsobovým větám se obvykle řadí i věty zřetelové, popříp. též věty omezovací. Jde tu však o typ funkčně i formálně značně odlišný, mající v historickém vývoji styčné body i s jinými souvětími typy; proto je probereme jako typ samostatný a nepodřizujeme je pod širší kategorii vět způsobových a měrových.¹

¹ Srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 99—101; Vl. Šmilauer, *Nč. skladba* 278n.; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 717—721 a 712n.; Havránek—Jedlička, *Stručná mluvnice* 173.

Věty srovnávací určují způsob nebo míru děje nebo vlastnosti, vyjádřené některým členem věty řídicí, a to tak, že uvádějí, čemu děj nebo vlastnost odpovídá, s čím se shoduje, čemu se podobá nebo od čeho se liší.

V dnešní spisovné češtině můžeme stanovit tyto druhy srovnávacích vět, charakterizované po stránce výrazové i významové:

1. Věty vyjadřující srovnání ve smyslu shody nebo podobnosti. Základním výrazovým prostředkem je tu spojka *jak*. Tento typ se dále diferencuje podle odstínu významového vztahu k větě řídicí:

a) Věta srovnávací vyjadřuje, že určovaný děj nebo vlastnost odpovídá něčí vůli, zvyku, předpisu, že se shoduje s podanou zprávou apod., např. *Udělal jsem všechno tak, jak jsi poručil* // *jak jsem sám chtěl*; *Kovářka přiběhla jako na koni a s ní houf nezvaných kmoter, jak to už bývá* Němcová. V těchto větách je pravidelně indikativ; kondicionál se tu klade jen tehdy, když obsah srovnávací věty je podmíněn (*Jednej vždy tak, jak by si to přála maminka*), nebo když je podmíněna platnost celého souvětí (*Udělal bych to, jak by sis přál*).

b) Věta srovnávací uvádí, čemu se určovaný děj nebo vlastnost podobá, jak vypadá. Přitom jde buď o srovnání s něčím reálným, samostatně existujícím (pak je v srovnávací větě *jako* s indikativem, např. *Láska sama není věrná, jako vítr není stálý a oblaka nejsou pevná* Bass), anebo s něčím jen myšleným, neskutečným, co určovaný děj připomíná (v srovnávací větě je *jako* když s indikativem nebo *jako* s kondicionálem, popříp. *jako kdyby*, např. *A už šty historky šedovlasého pána jedna za druhou, měkce a vláčně, jako když medu nabírá* Bass; *Večer mu zmizí a ve dne je dočista nezvěstná, jako by neexistovala* Bass); často se tu uvádí okolnost, za jaké by určovaný děj normálně nastal, a tím se nepřímou charakterizuje způsob jeho průběhu (např. *A jako když je vítr odnese, hned zase byli bůhví kde* Šrámek; *Nejprvnější bylo hejno vrabců, jako by jim to volání platilo* Němcová).

c) Věta srovnávací udává vzdálenost (popříp. dobu) přirovnáním k ději, který by měl stejný rozsah: *Co by kamenem dohodil, běžela srna* Vrba. Jde tu většinou o ustálené věty, uváděné spojkou *co* s kondicionálem.

2. Věty vyjadřující srovnání ve smyslu stejné vlastnosti nebo stejné míry anebo ve smyslu úměrnosti.

a) Shodné vlastnosti se uvádějí v souvětí se souvztažnými zájmeny *jaký* — *takový*: *Jaký pán, takový krám* Příslaví; *S jakou přišli, s takovou odešli* A. Mrštík. Je zde možné i absolutivní *jako* (zejména v platnosti věty přívlastkové): *Tatínek nechce, abych kamarádil s takovými, jako jsi ty* Šrámek.

b) Stejná míra anebo stejný počet se vyjadřuje korelací *kolik* — *tolik*, při dějích násobených *kolikrát* — *tolikrát*, např. *Původně kolik bylo žup, tolik bylo hradů* Palacký. Řídké je jiné vyjádření: *Mnoho-li sněhu do hromnic, tolik i po hromnicích* Erben; *Co stezek tam a skrýší, všechny zná je* Čech.

c) Úměrné rozvíjení dějů nebo vlastností se vyjadřuje korelací *čím* — *tím* s komparativy v obou větách: *Čím dále na kolovrátek hleděla, tím více se jí líbil* Němcová.

3. Věty vyjadřující srovnání ve smyslu nestejně míry vlastnosti uvozují se spojkou *než* ve vztahu ke komparativu, k zájmenu *jiný*, příslovci *jinak* apod. ve větě řídicí, např. *Budeš bydlet v daleko krásnějším bytě, než jaký by se dnes dal vůbec najít* Glazarová; *Jiří chtěl mít šaška jiného, než měli druzí králové* Herben; s kondicionálem k vyjádření neskutečného, odmítaného děje: *Spíš ta chatrč nade mnou se shroutí, než bych postoupil z ní třísky jedné* Čech.

V jazyce stč. byly už ztvárněny všechny tři uvedené typy srovnávacích vět.

1. Věty vyjadřující srovnání ve smyslu shody nebo podobnosti

Základním prostředkem k vyjádření tohoto srovnávacího vztahu bylo *jako* — vztahné zájmené příslovce, které se změnilo ve spojku. Mělo různé podoby, protože se často apokopovalo -o, někdy se místo něho kladlo analogicky podle jiných příslovci -e,² většinou se připojovalo příklonné -ž/e/ a někdy i zesilovací -to: *jako, jak, jake, jakož/e/, jakž/e/, jakež/e/, jakožto, jakžto*. V řídicí větě mu většinou odpovídalo souvztažné *tako* (*tak, take*, často s příklonným -ž/e/), popříp. adjektivum *taký/ž/*. Jiné výrazové prostředky byly ojedinělé: asyndetické spojení při srovnání samostatných reálných dějů (typ b) a *vůuž* (*vůuž koli*) v témž vztahu, ale většinou při srovnání s dějem nereálným, myšleným. Později se objevuje ve funkci srovnávací *co*.

a) Věty, v nichž se vyjadřuje, že děj věty hlavní odpovídá něčí vůli, zvyku, že je v soulase s něčím výrokem apod., uvozují se spojkou *jak/o/ž/to/* s indikativem. Souvztažné *tak/o/* stává v řídicí větě při antepozici vedlejší věty dosti často, jindy zřídka. Např.:

hi jakžs chtěl, takžs vše obřiedil LegMar 68; *jakož jedno sami chtěli, tak v lovišcích vůlu jměli* LegPil 43; *jdi, a jakož si uvěřil, tak buď tobě!* EvZim Mt 8.13 // EvOl 216b *jdi, a jakž jsi věřil, budiž tobě*; — *proši tebe, milý hospodine, jakžs mi slíbil, rač mi zěviti, co...* PasMB (Výb 525); *svatý Prokop, jakož jim sliboval, před bohem dobrý pokoj obdržal* Hrad 28a;

hi jest to tak z obyčejě, jakž se snad hi ješče děje... LegPil 46; *že tak učinil, jakž jemu neslušieše* Hrad 17b; — *pro dar nepřevracuj práva, jakž juž pohřiechu se stává* AlxV 253; *všici v hedbábnej vilně biechu, u předrahém rúšě, jakž takým kniežatóm slušie* AlxH 73; *tehdy šedše učedlníky učiništa, jakož jima přikázal Ježíš* EvZim Mt 21.6, pod. EvOl 205b // BlahNZ *tak jakož jim přikázal* (sicut praecepit illis Iesus); *ni v Čechách, ni u Moravě, jakžto učení mistři pravie, ni... krátč řkúce, po všem světě, nikdiež jemu nenie rovně* MastMus 50; *řku...*, že on

² Srov. B. Havránek, Mnéma 356n.

hi mrtvé hi živé bude hi napokon súdē, jakž svēdčie, již v tom neblúdie, proroci svēdečstvom jistým LegDuch 42; onen se prodává na peněžích mši zpíevati, onen kázati, onen, jakož řečeno, jiných posvátných věcí dávati HusSvatokup 122a.

Od dokladů, které jsme uvedli jako poslední, je jen malý krůček k velice častým větám s *jak/o/ž/*, v nichž se mluvčí odvolává na autora výroku nebo na nějakou autoritu. Někdy mají tyto věty povahu vsuvek, jindy je po nich užito obsahové spojky, takže se stávají větou řídící k další části výroku (v. § 134), např. *ale poklad ten když člověk skrúšený nalezne, schová jej v svém srdci buojě se a stříhá jeho, aby diábel protivník náš — jenž, jakž praví svatý Petr v své kanonice, túlá se hledajě, koho by sežral — aby jeho nevyňal z jeho srdce* Mat 228a; *také to do něho [Prokopa] bieše, jakož tamo o něm čte se, že se lidské chvály kryjiese* Hrad 17a; *a tací jsú horší v některých kusích než Juddáš zrádce; jakož Parisiensis die, že Jidáš zrádce tajemně prodal jest pravdu...* Hus Svatokup 122a.

Mimo tyto případy trvá popsany typ srovnávacího souvětí vcelku beze změn dodnes.

V stě. se ve větách tohoto typu mohlo užít po *jak/o/ž/* i participia. Doloženy jsou většinou jen ustálené výrazy *jakž chtě*, *jakž moha*, *jakž mohúc*, stojící na přechodu k větám zřetelovým, např. *jakž chtě dary své dělíš* LegMar 49; *jakž mohúc najlép jej uctišta* DalC 75b; *s těmi, jakž moha, král se brániese* DalL 85.21, pod. DalC 142b; — ojedinele s přechodníkem minulým: *dachu jmu řeč, jakž uměvše* LegApD 205.³

Ojedinele je zde *kak*: *chvátajě, kak moha, sbožie* LegJid 213. Sotva je zde *kak/o/* skutečně na svém místě, spíše jde o záměnu s *jako* (snad pod vlivem souvětí typu *ktož kak umie, ten tak pje* AlxV 53; *kdež kto kak chtěl, vólu majě* LegPil 41, kde je *kak* po relativu vlastně ve funkci příslovce neurčitého).

Stejně ojedinelé je *kakoti* v dalším typu srovnávacího souvětí (b): *kakoti se smiluje otec nad syny, slítoval se jest hospodin nad bojúcími sebe* ŽaltWittb 102.13, pod. ŽaltPod × ŽaltKlem *jakož* (quomodo). Domnívám se, že zde nejde o ojedinelý případ vzniku srovnávacího relativu z interrogativa, nýbrž o matení obou zájmených příslovcí, jak jsme to viděli v žaltářích vícekrát (v. §§ 122, 143). Podnět k tomu dala asi lat. předloha, která má relativu jen jednoho druhu — z interrogativ. V tomto jediném dokladu přejala *kako* z češtiny i žaltáře polské (srov. *Gramatyka histor.* 479).

Celý uvedený typ souvětí je okrajovým případem srovnávacího vztahu a je od něho plynulý přechod k větám zřetelovým.

197

b) Vlastním jádrem srovnávacího souvětí je druhý typ — srovnání s něčím podobným nebo shodným.

³ Zde má přechodník význam děje reálného, stojí tedy na místě indikativu. Častěji mívá platnost kondicionálovou — srov. dále typ *jako chtě* „jako by chtěl“ a obsahové věty typu *nenie kto pomoha, neviem co čině* (§ 121; k tomu Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 46—47). Reálný děj vyjadruje přechodník také v časové větě *s když/ž/ budem sobě mužě voliti, a kdy chtiece budem je býti* DalL 10.48 // DalC 19b *když chtiece*.

Mohou se srovnávat reálné, samostatně existující děje (přitom ovšem jeden z nich slouží k charakteristice druhého).

Zde se setkáváme i se spojením asyndetickým: *velmi často se stává, že když nemáhá hlava, ve všech údech statka nenie: takéž pro kněžě všěcka země obleně* DalL 17.29—32, pod. DalC 32b—33a; *šafraň zimnici krotí; tak pravá láska žádosti tělesné uhašuje* HusErb 3.54 (G). — Takové srovnání může přecházet v konfrontaci (to záleží na obsahu spojených vět): [*svatá Maři Magdalena*] *jakož bujně svůj vešken život vzhóru nesla, tak vším tělem k zemi padla; mnohokrát očima hleděla smilně, tuto v pokání hořké slzy prolévala; dráždila k smilstvu vlasy svými, tuto jimi nohy třela syna božieho, nechrániec jich a nelitujíc; ústy hrdě mluvila řeči a smilně, smilně se jimi uskrvajíc, a tuto jimi prašné nohy celovala; tvář: své činila pohodu drahými mastmi, tuto jie nelitujíc nohy mazala syna božieho; a tak čímž hřešila, vším se kála* ŠtítSvät 28b1 (první dvojice vět je spjata souvztažným *jakož* — *tak*; tím se signalizuje, že i dále jde o srovnání).

Obvyklé je souvětí s *jak/o/ž/to/* — *tak/o/ž/*, se srovnávací větou na prvním místě. Oba členy spojovací korelace stojí na začátku spojených vět (ukazují na shodu celého jejich obsahu). Např. *jakož na nebi jsi slavně, takéž v oplatce jsi divně* Kunh 43; *jakžto ten mák Řeci zobi, tak vašeho krále pobí* AlxV 1080; *jako róz'u prostřed lúky postavi, takež böh českú zem'u Přemyslem oslavi* DalC 146b, pod. DalL 89.3; *jakožto jelen žádá k studniciem vod, tak žádá dušě má k tobě, Hospodine* ŽaltKlem 41.2, pod. ŽaltWittb, ŽaltPod (quemadmodum); *jakež sem náhodú tato dva rytieře nic se nenadějě uzřel, takež mě rač na tom utěšiti, abych mohl někda ješče svú hospodyní viděti!* PasMB (Výb 527); *jakž dřiev v Simeonově domu nohy živého mazala... , tak tu bieš' přišla za čelo, chtiec zmazati jeho tělo; i jakž k jeho nohám svatým silně slzila, úmyslem tím k jeho rovu přišla byla* Hrad 29a (sicut — sic, sicut — ita); *jakožto ciesařuoov oř vždy oblečený stojí, hotový k boji, takéž dušě má býti hotova proti diáblu, svému nepřieteli, aby se jemu protivila* OtcB 65a (quemadmodum imperatoris spatharius semper illi assistit armatus, ita et animam adversus daemonem huiusmodi oportet esse semper paratam); *jakožto zrna piesková nedržie se vespolek, takež ti, kteříž rozličnými domněniami dvojie se, na piesku se zakládají* ChelčPař 142b (G).

Opačný sled vět je řidší: *na všě strany střešly letie, jakžto krópě z búřě létě* AlxB 57 (zde jde již o spojení členské, nikoli souvětí); *jmáš mnoho pokušenie trpěti, jako trpěl svatý Job* PasMB (Výb 526); *kolikrát sem chtěl shrnúti syny tvé, jakžto slepice shrnuje svá kuřátka pod křídla, a ty jsi nerodil* EvZim Mt 23. 37 // EvOl 211b *jakožto* // BlahNZ *tak jako* (quemadmodum gallina congregat pullos suos sub alas); *tu on nic nepomeškav, do peci vleze prostřed ohně. A ten oheň pro udatnú vieru jeho inhed uhase a rozdělí se od něho, jako oněm trému dietkám židovským oheň jest u vrácie peci uhasl* OtcB 111a. Cítíme přitom, že se srovnávací věta více podřizuje větě řídící, ztrácí svou rovnoprávnost a stává se v pravém slova smyslu určením způsobu. Ještě jasnější je to tehdy, když

odkazovací *tak* nestojí před celou větou, nýbrž před členem, který se srovnávací větou určuje: *nenieľ nic tak protivného, jakž nepřízen človeka svého* AlxV 105. Srov. i spojení bez *tak*: *budete svrchovaní, jakež váš otec svrchovaný jest* Krist 39b (G).

Nejvýrazněji vystupuje určovací povaha srovnávací věty tehdy, když se srovnává s něčím nereálným, jen myšleným. V stč. zde byla několi-kerá možnost vyjádření:

Užilo se přechodníkové vazby se spojkou *jak/o/ž/*, např. *jako ze sna vzdyšáci podlé něho tak ležala* LegJid 253; *mluvieše jako o cesařovi nic netbajě* DalC 76a; *král, jako chtě meč ohlédati, vzě meč ot něho, ohleduje meč, prokla třeva jeho* DalL 50.23, pod. DalC 98a; *a jako hrajiče Sirazě dobychu* DalL 94.24, pod. DalC 158a; *ale jako by již v nebesiech bytedlně před bohem stojtec, slovo svatého Eliášě pověděli tak řečené...* OtcB 9b (zde je dokonce jako *by!*); *paste stádo božie opatrujice, ne prinucením... ani jako panujice v žákovství, ale příklad učineni jsúce stádu* ChelěPař 173a (G); *oslík... jde jako dřiemě* Baw 49a.

Užití přechodníku ve srovnávacích větách ireálných bylo mnohem živější než v reálných typu *jakž chtě, jakž moha* (§ 196; srov. pozn. 3), ale udrželo se jen do XV. stol. Jiné slovanské jazyky srovnávací obraty s přechodníkem zachovaly, zejm. ruština a polština.⁴

Od nejstarších dob převládaly však srovnávací věty s *jako* + kondicionál. Vyjadřují obvykle okolnost, za jaké by normálně nastal určovaný děj (takže mají blízko k větám podmínkovým), a tím nepřímou charakterizují způsob děje, popříp. vlastnosti. Tím se liší od vět indikativních, srovnávajících s dějem podobným nebo s podobnou vlastností. Srov. *a juž dievku viděv slúbil, jakžto by juž dávno tu byl* LegPil 83; *běžiechomy, jako bychomy se vstekli* Hrad 27b; *mezi oběma lotroma a na prostředě [pověšen Ježíš], jakožto by on těch lotrov hlava byl* Kruml 328b (G); *diábel, proměniv se v krásnú tvář ženskú, k němu přijide, jako by některého jeho diela potřeboval* OtcB 10a; — se souvztažným *tak*: *tento Prokop tako jest tich, již jako by byl ovšem mnich* Hrad 2a; *tiem tak milosrdně chudé krmil, jakti by před sebou Jezukrista viděl* PasMB (Výb 531); *neb mnozí z nich, z těch svatých pústenníkuov, ode všeho zlého pomyšlenie byli; a tak biechu odchýleni, jako by na světě nic zlého nepomněli* OtcB 1b;⁵ — *s velikú žádostí v své ramena ji stiskl, rovně jako by některak zamúcen byl, mlčieci* Hyn Rozpr 139b (příslowce rovně stávalo později při *jako* tak často, že celé rovně jako *[by]* nabývalo povahy složené spojky).

Tyto věty se udržely dodnes; jen zčásti se v nich dnes užívá i *jako kdyby*. To je však velmi pozdní.

⁴ Viz *Граммати́ка русско́го языка II, 2, 373n.*; z pol. srov. např. *Szedł niby kulejąc; Usiadł i milezał, niby to udając zmęczenie* (polské mluvnické nevěnují tomuto jevu pozornost).

⁵ Kondicionál mohl být i ve větě, která patří spíše k typu *a: i plodieše se jem tak krásně, jako by mohl požádati* OtcB 108b („jak si jen mohl přát“).

Už v stč. však byly vedle kondicionálových vět i srovnávací věty s *jako když* + indikativ, např. *tak dušě letěly hustě, jakžto když stáda rozpustie* AlxB 145; *a to všechno, jako trávením se stává, že se některého měsieč třasú, jako když to kořenie oživá, takéž on trpieše* OtcB 112a; *hned jiná slova počal mluviť, jako když se ze sna probudí* Hyn Rozpr 136a; *i budeť to město, jako když se lačnému ve snách zdá, an ji, ale když procíti, prázdny jest život jeho* BiblKral (Z); *nali nenie co zahřesti, kroměž v rově by nalězi mannu na dně po všem rově, jakžto koli kdyžto v nově piesek z studně, kdyžto bývá, že se s vodú smiesiv vzplývá* LegApš 41.

V posledním dokladu je *jakžto koli když*. Samotného *jakžto koli* se užívalo při srovnání s dějem reálným. Např. *jakžto koli vepř divoký... když naň vyvrú láji někde v luzě nebo v háji, bude-li neučená láje, stane vepř, nic netbaje; ač který pes k němu vnočí, vezma ránu i otkočí; ... takéž vítěze onoho potka Saracénstva mnoho* AlxV 1620—1630; srov. též AlxV 1412; *neb, jakž koli voda čistá tělo oplakuje, takéž bolest a nemoc a smutek duši očiscuje* OtcB 4b—5a (ut enim — ita). Toto spojení však bylo řídké a zaniklo; jeho rozšíření zřejmě bránilo to, že zde *koli* nemohlo nabýt významu zevšeobecňovacího, jako při zájmenech interrogativního původu (dostalo se sem asi sekundárně jako výrazový prostředek podmínkového smyslu, podobně jako *když*), a kromě toho hrozila homonymita s přípustkovým *jak/ž/ koli*, které nastupovalo na místo *kak/ž/koli* (v. § 259).

Vedle *jak/o/ž/* dochovalo se v srovnávacích větách našeho typu v památkách ze XIV. stol. ještě archaické *vňuž* (po přehlásece *u > i vniž*). Dosti hojně je v Alx a Hrad v platnosti spojky členské, např. *jej svieži vniž vůl léni* AlxV 1008; *ona bolestí jata, všechna vňuž smyslu otjata* Hrad 36a. V platnosti spojky větné uvozuje obvykle srovnání s něčím myšleným; přitom se pojí někdy s indikativem, častěji s kondicionálem (*vňuž by, vňuž by koli*) nebo s *když* + indikativ (*vňuž koli když*): *tako na smrt tekú slepě, vňuž ptáci váznú na lepě* AlxV 2045; *brzo vňuž pták se svinuje, [zlý duch] letí přeč, se nelenuje* Hrad 11b; — *v tom se nic byl nerozpáčil, vniž by vesvět byl podtlačil* AlxV 702; *taký běchu [trúby] křik stvořily, taký dieše vzuk pod zoře, vniž by se třásl svět i moře* AlxV 1211; — *tak se běchu tvirdě sněli, vňuž by koli z firmamenta všecka čtyři elementa chtěla se vydrietí z kořen* AlxB 66; — *inheadž se velblúd převráti, vňuž koli když se vyvrátí javor ot moci větrové: tak to tělo velblúdové učini lom, k zemi spadna* AlxB 91.

Spojka *vňuž* je sprežka z předložky *v* a akuzativu sg. fem. relativa *ježe: vsn ježe*. Do srovnávacího významu se asi dostala elipsou výrazu, na který původně jako vztažné slovo odkazovala, nejspíše *[v tu mieru], v ňuž*.⁶

⁶ V. Zikmund (*Skladba* 491) vychází z výrazu *vňuž mieru*, ale přívlastkové užití zájmena *ježe* je ojedinělé a není asi domácí. Vznik spojkové funkce by tu byl obdobný jako u *[od toho časa] jak/o/ž/* „od té doby co“, „co“ (v. § 190).

Máme i ojedinělé případy, v nichž *vňuž* nemá srovnávací význam: *studenosti jěj přibývá, vňužo když poledne bývá* AlxV 2216, stejně Alx Víd 89; *Polené když to znamenachu, že Čechy svého kněze netbachu, vňuž na zemi udeřichu* DalC 120a.⁷ Zdá se, že tu je *vňuž* už částicí, popříp. adverbium.

Na místo *jak/o/ž/* by proniká od XV. stol. *co* s kondicionálem. Je to asi důsledek konkurence obou slov ve funkci absolutivního relativu (a paralela k nástupu *co* za *jak/o/ž/* časové ve významu „od té doby co“). Srov. *a podobensvie má, co by živý byl* CestLobk 17b; *nebe oblaky hroznými a černými povlečené bývá a se zamračí, zakalí a zatmí, co by noc byla* CestPref (Z); *běží, co by ho vtr nesl* Veleslavín (Z).

Ve spisovném jazyce však *co* by v této funkci nezobecnělo a v nové spisovné češtině se ho neužívá.

Ojediněle bylo do srovnávacího významu vtlačeno *zdali by*; známy jsou jen dva doklady z PísSoud: [*při skonání světa*] *potřeset se země z kořen, zda-li byl Kristus umořen* 28; [*při skonání světa vyjde moře*] *tak velikú búři stvořě, zdali by Kristus na moři* 36.⁸

199

c) **Prostorový nebo časový rozsah udávaný srovnáním vyjadřovaly též věty s *jak/o/ž/***; pravidelně jde o srovnání s něčím neskutečným, myšleným, proto je v nich kondicionál. Věta srovnávací se vztahuje většinou k výrazu *tak daleko, tak dlouho* apod. ve větě řídicí, popříp. k podst. jménu s místním nebo časovým významem. Srov. *by ot břeha pláně taká, jakž by mohl dovrci s praka* AlxV 578; *tak daleko šed, jako by mohl kamenem dolůčiti* Kruml 161b (G); [*Ježiš*] *vzdálil se jest od těch tři apoštolov tak daleko, jakož by kto mohl kamenem dolůčiti* OpatMus 79a (G); *od toho města Yasdy tak daleko, jako by mohl za sedm dní ujíti, . . . není lidského přebývání* CestMil 17a; *a ten stuol tak připravený tu stojí tak dlouho, jako by se mohl živý člověk najiesti* CestMil 33b (tam diu — quousque); *i vedli jej nějakou štolou tak daleko, jako by mohlo býti za dvoje hony* HáJ (Z).

V takových případech bylo *jako/ž/* by už v XVI. stol. vystřídáváno spojkou *co by* (*co* + kondicionál), a zároveň se vypouštěl odkazovací výraz (*tak daleko* apod.), např. *odběhl od nás, co by kamenem dovrci mohl* Svěd (Z); *od řeky k vrchu, co by býti mohlo za troje hony, stálo vojsko jeho* Veleslavín (Z); *a tu asi co by mohl z ručnice dostřeliti od kláštera Hory Syon . . . jest vršek* CestPref 161. Uplatnil se tu kvantitativní význam, který byl s *co* spojen velmi často (srov. § 144). V nové češtině je tu možné jen *co by*.

200

Srovnávací užití *jako* vysvětlíme z odkazovacího, později vztažného: v korelaci s *tako* ukazovalo na dva podobné děje. Přitom *jako* mělo (proti *jen/ž/*) odkazovací význam s odstínem kvalitativním, ukazovalo na

⁷ Jiné rukopisy zde *vňuž*, kterému se již zřejmě nerozumělo, všelijak měnily (*mocně* F; *silně* P, Z, Jš; *ihned* Cr, Fš) anebo je prostě vynechaly (DalL 71.13). Viz B. Havránek, *Text. kritika*, Studie ze slov. jazykovědy 59.

⁸ Srov. *Slovník stč.* (ukázkový sešit), Praha 1956, 71; J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 701.

kvalitu děje nebo vlastnosti.⁹ Na počátku historické doby je srovnávací funkce *jako/ž/* již plně rozvinuta a je rozšířena ve slovanských jazycích vůbec (zčásti, zejména v jazycích jihoslovanských a ve slovenštině, mu konkuruje *ako*, v stsl. *aky*). Musíme proto její počátky nebo dispozice k dalšímu vývoji klást už do doby velmi dávné, snad i praslovanské. V té části slovanských jazyků, kde se staré relativum *jako* a spojky s ním souvisící neudržely, zobečnělo buď *ako* (v jazycích jihoslovanských) nebo nastoupilo na místo *jako* původně tázaací *kak/o/* (v ruštině).¹⁰

Srovnávací *jak* je obecně rozšířeno i v našich nářečích. Vznikla v nich i spojka *tajak* (*tak jak*) splynutím s odkazovacím *tak*: *chytne mne to, tajag dyby ščipát* mor.slov. (Chloupek). Náběh k vytvoření složené spojky *rovně jako* byl v XVI. stol. a obnovuje se v obrozenské spisovné češtině, ale spisovný jazyk ji trvale nepřijal.¹¹

2. Věty vyjadřující totožnost vlastnosti, stejnou míru a úměrnost dějů

a) **Totožnost vlastnosti vyjadřuje se zpravidla srovnávací korelací *jaký/ž/* — *taký/ž/***: *jakýž otec, takýž syn, takýž i svatý duch* ŽaltKlem 146b Ath. 7 (qualis — talis); *nrapy člověče jazyk zjevuje, a jakáž slova mluví, takým na srdcu se vňutř pokazuje* Túl 56a (qualis — talis); *a to vše v takém veselí, jakéhož nikdy nejměli* AlxB 204; *jakýž pán, takýž i sluha* HusErb 2.242 (G).

Místo korelativního spojení zájmenných adjektiv bylo možno užít i adverbii (*jak/o/ž/* — *tak/o/ž/*), popříp. adverbia *jak/o/ž/* v korelaci s *taký*: *jakž jsú byli dědové, takéž buďte i vnukové* AlxV 1492; *nic sem se nerozhněval, neb, jakož sem svrchu, takéž sem vniř* OtcB 71b (sicut sum deforis, ita sum deintus); — *nenie svatý, jakož je Hospodin* ŽaltKlem 136b (Cant 1. Rg 2.2).

Zřídka se setkáme se synonymní korelací *kteraký/ž/* — *taký/ž/* a kvantitativní *koliký* — *toliký*: *kteracíž sú oni k vierě, taciž tito jsú k skutku* HusPost 58b (G); *kolikého stupně on bude krevníkem, tolikého ona příbuznou* Briek 314 (G).

b) **Srovnání ve smyslu stejné míry vyjadřovalo se korelací vztažného kvantitativního adverbia *jeliko/ž/* s odkazovacím *tolik/o/***, ojediněle *tak*: *jelikož ho [máku] zrn zzobete . . . , tolikéž pohan pobijete* AlxV 1068; *jelikož otstojí vzhod ot západa, tak daleky učinil zlosti naše ot nás* ŽaltKlem 102.12 // ŽaltWittb *jelikož dalek v(z)chod ot západa, daleka učínen (!) ot nás nepravedlnosti naše* // ŽaltPod *jelikož dalek jest — tak daleko* (quantum distat — longe fecit); *Nero káza jě*

⁹ Jsou i případy přechodné; srov. *jakož vám řekla Libušě, též povědě* DalL 5.34 × DalC 12a *jaž vám Libušě pověděla, též vám povědě*. Srov. s tím: *ale že jest brzo vzkvetla [otka], jakž Libušě vem jest řekla* DalL 6.10, pod. DalC 13a.

¹⁰ Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 505n. Pro slovenštinu v. J. Stanislav, *Dejiny II*, 652; *Lipt. nářečia* 478.

¹¹ Srov. V. Zikmund, *Skladba* 484n.; M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 709.

[rytíře] inhed v žalári zavrieti, aby jelikož jě dříve miloval, toliko je nemilostivějie mužiti kázal PasMA 300 (G); a jelikož náš duch tělesný a světský v nás pohyne, s tolik v nás boží ruch roste ŠtítSvát 15a2; jelikož kto má která věc milovati, s tolik má tomu protivného nenáviděti ŠtítVrt 208 (G) — s opačným pořadím vět (a se záporom při toliko, popírajícím totožnost míry): aby [zlí duchové] netolik škodili, jelikož by chtěli ŠtítBud 96 (G); to narozenie netolik anjelé přijeti žádali, jeliko i otcí světi žádáchu Kruml 18b (G).

Již ve XIV. stol. konkurovaly srovnávacím větám s *jelikož/ž/* věty s kvantitativním adverbium tázacího původu *koliko/ž/*; časem je úplně vytlačily. Srov. *kolik bude mieti [člověk] dobrých skutkuov, tolik jako drahých kamenuov bude mieti v své koruně ŠtítVrt 24 (G); kolikéž máme dní v témdni, tolikéž mámy planet menších LucidFürst 137b (G); neb jest jeho [bůh člověka] toliko okov zbavil, kolikoz hřiechy člověk byl obvázan Kruml 198a (G).*

Ve srovnávacím spojení nebyly asi vhodné podmínky pro vznik relativ z interrogativ (šlo zde o ukázání na stejnou míru). Soudím, že *koliko* vzniklo v případech jiného typu typu a do našich konstrukcí se rozšířilo sekundárně, v souvislosti s celkovým ústupem starých relativ. Pramenem k jejich rozšíření mohla býti takováto souvětí, v nichž *koliko* zastupuje vlastně obsahovou větu tázací: *dáno mu zbožie toliko, do smrti třeba koliko AlxV 339; [Alexander] by tiem radosten toliko, nevěd(ě) říeci koliko AlxV 2015; a juž na zdi tuda tolik, jakž nevědě říeci kolik AlxH 297.*

Pro srovnání násobených jevů máme doloženu jen korelaci *kolik/o/krát* /*kolivěk* — *tolik/o/krát*. Protože jde vesměs o spojení s významem libovolnosti („at. . . kolikrátkoli“), je možno předpokládat přímý vznik z interrogativ (a ovšem rozšíření i místo nedoloženého **jelikokrát*): *kolikrát se tam [kněz k jeskyni] jíti pokusieše, tolikrát se jemu vždy též přihodi PasMA 341 (G); kolikokrát kolivěk se kochají, tolikokrát hřešie Kruml 251a (G); kolikokrát tak darmo přisahají, tolikokrát hlúbe v jámu diablovu padají HusErb 1.102—103 (G).*

203

c) Úměrné rozvíjení dějů nebo vlastností vyjadřovalo se už v stč. korelací *čím/ž/* — *tiem* ve spojení s komparativy příslovcí nebo adjektiv. Ojedinele se dochovala stará korelace *jímž* — *tiem*. Srov.:

tu jsa, jímž smutnějie chodil, tiem böh skot jho více plodil LegMar 8—9; neb více věčši pláč jmieše, jímž dále ot něho bieše Hrad 29b (eoque magis plorabat, quo ille magis durat) — s odchylnou stavbou hlavní věty;¹²

vrba, čím čestějie ji obrubáš, tiem se huštie obalí ŠtítKlem 84a (G); čím kde další pravda, tiem dáleji böh ŠtítKlem 86b (G); [duše] čímž prázdňější bude těchto věcí, tiem oněch plnějši bude ŠtítSvát 186b1; čím bude nečišiši, tiem bude méně vzácna ŠtítOpat 334b (G); a čím více z pravé milosti pójde poslušenstvie, tiem jest méně porobené a jest chutné ŠtítSáz 53a2; čímž toho poklada jiným více udielejí, tiem

¹² Od těchto dokladů je nutno odlišit vztažné (a nikoli srovnávací) souvětí s *jímž* — *tiem*, v němž tato zájmena mají funkci vztahového předmětu: *jímž mě Hilbrant viní, tiem jsem nevinen VšekK 55a (G)*. Zde má souvětí smysl zřetelový.

sami bohatějie bývají OtcB 1a; opět jed(e)n bratr, čímž jej kto více hyzdieše a jemu se posmieváše, tiem on více běháše a řka: Toť sú ti, ještoť nám cestu klidie k spasení OtcB 69b (quidam frater, quanto plus eum aliquis iniuriabatur aut deridebat, tanto plus ille gaudebat); načež čím sem myslil více, tím mi se ta cesta líbila lépe KomLab 193.

Ojedinele je v apodozi místo *tiem* spojka *a*: *čím více zlého učinie, a huoře jim ŠtítVrt 121 (G)*. O jeho funkci srov. § 272n.

Stará korelace **jímže* — *těmže* se zachovala v polštině, kde je *im* — *tym* živé dodnes. (Srov. *Gramatyka histor.* 479—480.)

3. Věty vyjadřující srovnání ve smyslu nestejně míry vlastnosti

Srovnávací věta vyjadřuje, nad co vyniká, co kvalitou nebo kvantitou převyšuje nebo od čeho se odlišuje věta řídicí. Ve větě řídicí je vždy komparativ nebo zájmeno *jiný*, adverbium *jinak* apod., anebo výraz podobného významu.

Je tu možné i asyndetické spojení vět: *dobřes učinil, žes sem zase přišel k nám. Neb jednomu muži u takového ženského pohlaví ujednati se, lépe by bylo u čerta býti HynRozpr 112a.*

Obvykle je však věta srovnávací připojena spojkou *než*, která se může zesílit partikulí *-li* v *nežli*. Následuje zpravidla po větě řídicí; opačný sled vět byl velmi řídký.

Týká-li se srovnání děje reálného, klade se ve vedlejší větě indikativ: *spieše oráč dobrým knězem bude, než taký Němec věrně s Čechy zbude DaLL 70.50, pod. DaLC 119a; pro něžto jeho více všěcka bratřie u božě milováchu, než se jeho jako starosty bojiechu PasMB (Výb 532); jechu se takto spolu obchoditi a obyčejnějie s sebu býti, nežli jsú kdy dřeve činili Trist (Výb 385); a od toho biskupa bychom přijěti velmi mile, lépe, než se nadiěchom OtcB 106b × OtcACE nežli (melius quam opinabar except); více dobré lidi oklamáváš, nežli jim užitka dáváš Svár 317.*

Ale v stč. se kladl indikativ budoucího času (resp. dokonavého prezenta) i tehdy, když je děj věty nereálný, když by se podle přání mluvčího neměl uskutečnit (ně. zde je obvykle *než by*, *než aby*). Kondicionál pronikal zřídka, zejména šlo-li o větu citově zabarvenou (jako věta samostatná by byla zvolací). Srov.:

kak jest smírti velmi nesnadna, však raději v ňu upadnu, nežli se tak svých ukradnu AlxBM 132; lépe nám jest se nyní obrániti, než ny budú potom nášě děti haněti DaLL 57.42, pod. DaLC 107a; neb vem jest lépe země samým pokojiti, než nepřietelé váši budú vás súditi DaLL 106.18;

než bych to chtěl učiniti, raději chci zabít býti DaLL 92.66, pod. DaLC 154a (věta citově zabarvená, proto i málo obvyklá antepozice věty s než); já chci sama čest zachovati, by mi bylo život dáti, než bych jemu pověděla Trist (Výb 387) (s elipsou

komparativu raději); raději jsem na pole, než bychme se modlili v kostele, raději jsem k tanci, než na hříechy k pláči HusErb 1.128 (G); — v pozdějších dokladech je zde než aby: větší je nepravost má, než aby mi odpuštěna býti mohla BiblKral (Z); co se prohlédání radostného způsobu Bohu oddaných srdcí dotýče, tof více in idea vypsáno jest, nežli aby se to tak plně při všechněch vyvolených nalézalo KomLab 191.

Kondicionálu se užívá i o ději podmíněném: lepšího zisku dochází, než by stříbra a zlata nabyt BiblKral (Z).

Kromě toho se užívalo (podobně jako dnes) po než i kdy/ž/, jestliže se přirovnávalo k něčemu myšlenému nebo pronikal-li smysl podmínkový: spade v nepřátely brže, než kdy kámen vrhú z praka AlxV 1524; co móż býti bludnějše, než když stvoření repce proti stvořiteli HusErb 3.226 (G).

Po zájmenu jiný v řídicí větě blíží se někdy srovnávací věta platnosti výjimečné (uvedení výlučného případu, srov. § 270): co ta žena mohla sdiati j(i)ného, nežli plác dieti? Hrad 30a (nisi plorare); jiného je srdce jeho nemělo za práci čeho, než je po ní vždy myslilo a po ní ustavičně túžilo Trist (Výb 387).

205 Spojka než vznikla, jak vyložil J. Gebauer (*Hist. mluvnice IV*, 207—208), z negace ne a enklitické partikule -že, event. též -li. Věta typu lepší mohutý sedlák než vládyka chudý (ŠtítKlem 97a) měla původně tento smysl: „lepší je zámožný sedlák, ne (nikoli) chudý vladyka“.

Záporná platnost než po komparativu je dosvědčena užitím spojky ani místo i ve větě srovnávací: ti budú lepší a šťastnější nežli my ani naši předší OtcA 284a (G); [Antiochenští] přijěchu tělo svatého Simeona. . . raději než stříebro ni zlato OtcB 141b (et); nesmierně ty máš více věřiti tomu slovu Pána Ježíše nežli andělm, ani mrtvým, by z mrtvých vstali, ani lidem, ani dáblm z pekla horúcieho RokPost 33b—34a. Záporná platnost než proniká jasně i v tomto dokladu: a k tomu jest velmi užitečno každému sluzě božiemu samému přebývati od hluku lidského podál, a než s častými přichozími hostinnú práci mieti a své práce i modlitby opustiti OtcB 5b (a než = „a nikoli“). V Hrad 36b je než proti et non v lat. v předloze: těžci jsú utěšitelé mně, všichni také přietelé více tiežie nežli těšie mé srděčko v túhách pěšie (grauunt me et non consolantur).

A zachovaly se i dva doklady s pouhým ne, bez -že: böh najlépe to vie, že, ne bych v také přislovie jáz hi mój ľud byl upadna, kak jest smirt velmi nesnadna, však raději v ňu upadnu AlxBM 128; raději uzřu smrt všeho rodu svého, nepotupi ani zab'ú jazyka svého DaLC 112a × DaLL 63.60 než potupu a hanbu jazyka přibuzného.

Tento výklad nám umožní pochopit užití budoucího indikativu o ději ne-reálném, který by se raději neměl uskutečnit. Tak např. cit. doklad z DaLL 57.42 měl asi tento smysl: „lépe jest nám se nyní ubrániti, nebudou nás potom naše děti haněti“.

Příklonné ž/e/ mělo při vzniku než asi platnost partikule a nikoli obsahové

spojky;¹³ při srovnání členském mělo ne větinou platnost nikoli samo o sobě, ale i s jménem, ke kterému se přirovnává: jsem starší než ty < jsem starší, ne ty. Záporka zde stála sama o sobě a mohla se proto partikulí -že zesílit, zvláště když na ní byl důraz. Snad zde bylo že slabě odporovací: ne že ty = „a ne ty“.

Ze souvětí srovnávacího se než rozšířilo — nejprve při komparativu dřeve, prvé — do souvětí časového — v. § 174. — Pravděpodobně působilo i na vznik než odporovacího, k němuž došlo asi samostatně (v. § 49).

Spojky typu než jsou rozšířeny ve všech slovanských jazycích. V jazycích jihoslovanských je ne zesíleno partikulí go (nego); v polštině je východiskem záporka ni: niž, nižli. Všude se též zesiluje partikulí -li. Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 330.¹⁴

V nářečích se rozšířilo po komparativu místo než zčásti jako, např. z Hranicka: naša Hana bylo pjecknějšý jak susedovo děfča (Skulina). Zčásti je tomu tak i v hovorovém jazyce. Ojedinělý doklad tohoto typu najdeme už v stč. CestMil 108a: král toho ostrovu krašší rubín má, jako jej kto vídal ve všem světě (quam umquam visus est).

Stejně ojediněle je doloženo přenesení než k superlativu (v. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 211): tot jest nejvýbornějšie lázna, než kdy byla v lékařství zamýšlena LékFrantB 197b. Spíše je to však individuální odchylka než jazykový jev.

VĚTY ÚČINKOVÉ

Věty účinkové vyjadřují způsob nebo míru děje nebo vlastnosti, vyjádřených některým členem věty řídicí nebo celým jejím obsahem, a to tak, že uvádějí, jak se děj nebo vlastnost projeví nebo jak by se mohly projevit, co je, mohlo by býti nebo má být jejich výsledkem. Přitom jsou první větě podřízeny, plní funkci jejího příslovečného určení.¹

V dnešní češtině tvoří účinkové věty výrazný a vnitřně diferencovaný souvětý typ.

1. Reálný účinek, kterým se charakterizuje způsob nebo míra děje nebo vlastnosti, vyjadřuje se větou se spojkou že; u určovaného členu přitom stojí odkazovací adverbium tak, tolik nebo adjektivum takový (jde-li o určení přísudkového děje, může tak stát na konci řídicí věty před větou účinkovou): Byla tak krásná, že se to nedá ani slovy vyslovit Erben; Němec dostal z toho nemoc

¹³ Tak soudí Fr. Trávníček (*Skladba 97*), když vykládá vznik než v jiném souvětém typu (než — až, srov. k tomu § 174); v *Nesl. větách II*, 57 však pro než při komparativu předpokládá jen enklitické -že, -ž.

¹⁴ O vzniku neželi srov. též L. A. Bulachovskij, *Истор. комментарий* 378. V rus. památkách je ve stejné platnosti doloženo i a ne, a ni: лучше хлеб с водою, а не пироги с водою; лучше семью („sedmkrát“) горету, а ни одна в водою.

¹ Tím se liší od vět důsledkových, které jsou s první větou rovnoprávné a vyjadřují, co vyplývá z celého jejího obsahu jako jeho následek anebo logický závěr (v. § 71).

a tak se Viktorky bál, že raději odtud odešel Němcová; Za maličkou chvíli opadla voda tak, že Dlouhý lehouchko dna dosáhl Erben.

Vyjadřuje-li se následek vyplývající z obsahu řídicí věty jako celku, připojí se účinková věta spojkou *takže* (popříp. *že* bez odkazovacích slov ve větě řídicí): *Pan Buzek přišel pozdě, takže nebylo možno seznámit se předem s jeho zprávou Řezáč*. Tento typ účinkových vět se po stránce významové stýká s větami důsledkovými.²

Jde-li o účinek jen možný, myšlený (který by popříp. nastal, kdyby se o to někdo pokusil), užije se ve větě účinkové se spojkou *že*, *takže* kondicionálu: *Vchod je chrastím zarostlý, že by to nepovědomý nenašel, a ještě ho zatarasila chvojem Němcová*.

2. Účinek vyplývající z velké míry nebo intenzity děje nebo vlastnosti vyjadřuje se větou se spojkou *až*; ve větě řídicí bývá přitom též odkazovací *tak*, *takový*, *tolik*. V těchto větách jde většinou o účinek reálný, takže se v nich klade indikativ: *Černokněžník zlostí zařval, až se zámek otrásl Erben*; *V zahrádce rozkvetlo tolik pampelišek, až celý trávník plápolal Benešová*. Kondicionál je řídký: *Pil bych, až bych plakal*. Vedle *až* se užívá i *že až*: *Tu se zas Dlouhý natáhl tak vysoko, že se mu až hlava pohřížila v oblacích Erben*.

3. Účinek, který by byl málem nastal, vyjadřuje se zápornou větou se spojkovými výrazy *div*, *div že*, *málem že*, *taktak že*: *Hledám, hledám, div jsem na jetelině oči nenechala, ale nic jsem nenašla Němcová*; *V každém okně byla panna vyobrazená, jedna krásnější než druhá, div že královic na nich oči nenechal Erben*.

4. Účinek nereálný, ale žádoucí (popříp. nežádoucí), vyjadřuje se účinkovou větou se spojkou *aby*. Užívá se jí: a) Po větě záporné (nebo aspoň smyslem záporné); zde vyjadřuje účinek, který nemůže nastat, protože se popírá to, co by jej mělo způsobit, např. *Není takové písničky, aby konce neměla Erben* (formálně je to věta přívlastková); *Zachovali zákon pralesa a nebyli tak důvěřiví, aby před ním zalehli do svého lože Olbracht*. — b) Po výraze s adverbium *příliš*, které vyjadřuje, že účinek nemůže nastat pro přílišnou míru nějaké vlastnosti, např. *Okna jsou příliš malá, aby jimi bylo možno prolézt Olbracht*.³ Pro blízkost k větám srovnávacím pronikla sem spojka *než*: *Byla ještě příliš mladá, než aby mohla trvale truchliti Majerová*. — c) Po výrazech, které vyjadřují dostatečnou míru vlastnosti, aby se mohl účinek uskutečnit: *Zásoby v domě jsou! Ale přitom měly za celý den již dosti zkušeností, aby věděly, jak málo by se bylo na každou z nich dostalo Olbracht*. — d) K vyjádření účinku, který by měl vyplynout z děje: *Rozkázal chlapcům, aby tu skálu zamkli tak, aby ji nikdo nikdy neotevřel, a oni*

² Srov. K. F. Svoboda, *O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových*, NŘ 39, 1956, 11—18.

³ Stejnou povahu mají i věty bez adverbia *příliš*, mají-li podobný smysl (takže by se dalo *příliš* doplnit): *Koho k nim může vésti cesta teď, pozdě již, aby mohl někam dojít?* Olbracht.

tak učinili Olbracht. Tyto věty se stýkají s účelovými, ale na rozdíl od nich určují způsob provedení hlavního děje, nikoli jeho cíl.⁴

Větosled je v účinkových souvětích stálý — účinková věta je vždy na druhém místě.

V jazyce staročeském bylo účinkové souvětí již plně ztvárněným hypotaktickým typem, ale zůstaly v něm ještě stopy staršího stavu a došlo i k dosti pronikavým změnám.

Vyjádření účinku v souvětí asyndetickém a v souvětí s *ano*

V stč. bylo značně rozšířeno vyjadřování účinkového vztahu v souvětí asyndetickém. V první větě bylo vždy odkazovací adverbium *tak* nebo zájmeno *taký*, signalizující, že v další větě bude vyjádřen účinek děje nebo vlastnosti; proto je zde významový vztah skoro stejně zřetelný jako v souvětí se spojkou *že*. Jde zde vždy o vyjádření účinku reálného. Např. *tak biechu strachu poddání, přemohú je bez vsie brani AlxV 484*; *tak ho bieše dosáhl krutě, ruku mu po loket utě AlxV 1692*; *mój mistr jeho tak naučí: pomaže sě, jako pes vskučí a potom sě náhle vzpručí MastMus 68*; *tak sě jim bydlo ostudilo: běžiechu nedas kde bylo Hrad 27a*; *a taký pokoj buoh vám učiní, viac budete jmieti i po vás jiní Hrad 21a*; *a když drieve řečenu chválu boží, ješto oni riekáchu synaxys, chtiechu bohu slúžiti, a sebrachu sě v také mlčenie a tak mezi nimi bieše, mezi takým množstvom nižádného hlasu nebieše slyšeti, nežli ten, jenž chválu bohu pjeješe OtcB 114a* (tantum praebetur a cunctis silentium, ut cum in unum tam numerosa fratrum multitudo conveniat, nullius vox, excepto canentis, personet); *dievka tak raněna bieše, již mluvíti nemožieše Baw 114a*.

Později se někdy doplňovalo v takových souvětích *že* nebo *až*; např. *i jich jazyky tako smýli, bratr bratru neurozumě DalC 4a × DalL 1.21 tak zmýli, že bratr bratru neurozumě; v div sě dievčie srdce proměnichu, proti mužóm jako kámen bychu DalC 17b × DalL 10.6 v divná sě dievčie srdce obrátichu, že proti mužóm jako kámen tvrdy biechu; ti páni tak sirotky súdiechu, jich dědiny sobě přisúdiechu DalC 159b × DalL 95.26 až jich dědiny k sobě přisúdiechu*.

Bezespoječně se připojovala i účinková jmenná věta *div* („takže byl div“), a k ní se pak spojkou *že* (ež) připojila obsahová věta objasňující, co bylo divné. Časem ztratilo slovo *div* větňou platnost a stalo se spolu s následující spojkou vyjádřením účinku, který by byl málem nastal. Srov. *stáchu před ním v smutném líci a srdce jde rózno čštíci, ande nenie kto otušě — div, že nevyskočí dušě*

⁴ O účinkovém souvětí srov. v mluvnicích: Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 100; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 699—702; Vl. Šmilauer, *Nč. skladba* 286 a 294 až 295. O větách s *než aby* v. Fr. Daneš, *Vedlejší věty účinkové přirovnávací se spojkou než aby*, NŘ 37, 1954, 12—22.

AlxV 1903; *dvě tak přelišnej bolesti div ež mohla v svém srdci snést* Hrad 29b; *již se tělo dolův boří a mé srdce v tůhách hoří, více, vícež tůhy spoří, div, že mne hned neumorí* Hrad 53b; paralelně se spojkou *tak jakž: a u Cindorfa most Bavoři podrúbichu, takž jakž ledva stromieše a div že neletieše* DalL 89.40, pod. DalC 147b.

Nezachytil jsem samotné *div* bez následující spojky *že*. Vedle toho se *div* užívalo i po spojce *že, takže*, tedy jako spojkové věty účinkové, popříp. už bez větné platnosti jako adverbialní součásti spojkového výrazu: *tak velická žalost bude, že div sami mrtví, i ta Ráchel nad svými potomky nařikati bude* BiblKral na Jr 31.15 (J).

Nč. spojkové výrazy *málem že, taktak že* jsou asi pozdní a vznikly podle všeho analogií k *div že*. *Málem* mělo v starším jazyce jen funkci příslovečného určení a mohlo ovšem státi i ve větě účinkové a modifikovat tak její obsah. Zachytil jsem souvětí s obdobným *bez mála, bez zamal: a bolest srdečná vznide, ež bezmál hořem nezstydě* Hrad 29b; *i by tak protivné pověříe, že bez zamal neztonuchom* OtcB 104b.⁵

Zato máme doloženu větnou platnost adverbia *jedno*, odpovídajícího nč. *jen* v souřadném souvětí smyslem účinkovém (*zlatý vlas upadl na zem, jen to zazvonilo* Erben). I po něm je spojka *že: vyprnu se jim všem z očí, jedne že se vicher zatočí* Podk 230.

Smysl účinkový proniká někdy slabě ve větě uvozené původní citoslovečnou partikulí *ano*,⁶ ojedinele i *ande: mluvieše hospodin s Mojžiešem, ano všickni vidiechu* BiblOl Ex 33.10 (G) (cernentibus universis); *zlořečil mu, ano to slyší vsecken lid* Blah 130 (T); *v takovém stojiece ohromě, ande na vše strany lomie ruce* AlxH 194. Ale ve všech případech jde vlastně o vyjádření příslovečné průvodní okolnosti, nikoli skutečného účinku.

Účinkové věty se spojkou *až*

208

Jak jsme viděli při rozboru dokladů s *až* v souvětí slučovacím (§ 17) a časovém (§ 177),⁷ vyjadřovala věta s *až* původně dovršení předcházejícího děje, popříp. jeho nečekané přerušení. Podle obsahu spojených vět se pak *až* vyvíjelo jednak k platnosti slučovací („a konečně“), jednak časové („dokud ne“), jednak účinkové. V jazyce stč. najdeme ještě mnoho dokladů, v nichž neproniká výrazně žádný z těchto vztahů, takže je cítíme jako doklady přechodné; jde tu však o relikty původní nediferencované funkce *až: na každý den šturmováchu, aže však zeď podebrachu* AlxVid 12 // AlxV 2055 *až* (zde proniká zároveň odstín účinkový, časový i slučovací „a nakonec“ — jde o dovršení dlouhou dobu trvající činnosti); *na němž [hradě] jest sám s ní za pět let tajně seděl, až jeho žádný člověk nevzvěděl* DalC 75a, pod. DalL 39.34; *tomu Němci mnoho slíbišta,*

⁵ Fr. Trávníček (*Mluvnice II*, 700—701) myslí ve všech případech na původní větnou platnost (*div; málem < málo; taktak*). Je to možné, ale mimo *div* nemáme starých dokladů, které by existenci takových jmenných vět ve funkci vět účinkových potvrdzovaly. Nezachycuje je ani Jungmann.

⁶ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 87.

⁷ Srov. též *až* v souvětí odporovacím (§ 33) a obsahovém (§ 91).

až jej na té cestě i postavišta, že se je o tom choditi... DalL 54.10, pod. DalC 104a; *mnohoť jest tvój otec jemu sliboval, až jemu i klášter dělal* Hrad 14b; *nic ležě nesmějě v nebesa hlédati, ani se tu směl ohlásiti, ani božieho ména v svá ústa vzieti, a v smutce a ve slzách lkáše, až pro mdlobu ledva v tom trváše* OtcB 6b × OtcE a již.

Blíže ke skutečnému významu účinkovému má *až* v dokladech tohoto typu: *svatý Vojtěch neda sebe vzieti, až mušichu za tři dni póst přijieti* DalL 43.12, pod. DalC 83a; *nalezše ucho, k hlavě přiložichu, a ihned přičele, až se všickni podivichu* DalL 31.32, pod. DalC 95a; *mistře, již sem tuto mast tlákl dosti, až mě bolejí mé vše kosti* MastDrk 244; *dřéves mi jie [masti] byl dal málo, až se jie mnohým nedostalo* MastMus 197; *bez čísla uzdraveno jich mnoho, až nemož počísti toho* Hrad 18b; *toho [psa] za tři dni nekrmi, až by ten psík lačen velmi* Hrad 103a; *opět jednoho času vnide k bratři zavřěnými dveřmi do domku, až se ta bratřie podivichu* OtcB 26b; *tu pláč a zubóm škřípenie, věčné peklo bez skončenie, až jest pomysliti hrozno* NRada 2089; *a když hrál s kniežaty a s dvořany krále toho ten mudřec, ano se jim hra velmi líbí, až i sám král vzechtě, aby té hře naučil jeho* ŠtítSach 292b; *hlad sú veliký měli, až jsú již žito vařice jedli* Kron Žižk 159a.

Věta s *až* má zde významově blíže k větě důsledkové než ke skutečné větě účinkové: nevyjadřuje způsob nebo míru toho, co se říká ve větě řídicí, nýbrž důsledek vyplývající z celého jejího obsahu. V některých dokladech má zde *až* stejný význam jako nč. *takže*.⁸ V dalším vývoji toto užití *až* ustupovalo; věty s *až* se specializovaly postupně na vyjádření účinku vyplývajícího z velké míry děje nebo vlastnosti.

V této funkci se užívalo *až* už v době stč. Ve větě řídicí bylo obvykle odkazovací adverbium *tak, tolik* anebo adjektivum *taký*. Např.:

pro něž sobě tak velmi stesk, až zapomanuch sám sebe AlxV 884; *Pražěné tak Lučany tepiechu, až potoci krvaví tečiechu* DalL 20.10 pod. DalC 37b; *tak jě velmi opsovachu, až jě ottud i vyhnachu* Hrad 25a; *a když v své radě črtie neprospěchu, rozhněvavše se, inhed uchopivše toho člověka mezi se, i počechu mu tak veliké rány dávat, až on ubohý ledva dýcháše* OtcB 7a; *zimnice, ješto třetí den bývá, popade bratra našeho tak těžce, až musil v loži ležeti* OtcB 4b; *a v té žalosti lev zařva tak silně, až se vsecka země třesieše* Baw 5b; — *prostřed Prahy taký boj zařva tak silně, až se vsecka země třesieše* DalC 50a; *a s takú pokorú jeho se přidržal, až se ten starěc vždy divil jeho poslušenství* OtcB 117a × OtcACE *že; tolik Kochan na Jaromíra bratru soči, až i káza kněz bratru vylúpiti oči* DalL 36.28, pod. DalC 70b; *toliko škody od ní jmieše, až již z země jiti chtieše* DalL 100.22, pod. DalC 167b;

⁸ Tím si vysvětlíme, že bylo možno užit i *tak až* jako spojovacího výrazu. Jde o ojedinelý případ a jistě se v něm uplatnil vliv lat. předlohy: *a aj hnutí veliké učiní se v moři, tak až se lodička překrýváše vlnami, a on zajisté spal* EvOl Mt 8.24 (216b) × EvZim *tak jakž* × BlahNZ *takže* (ita ut navicula operiretur fluctibus).

kto na má vrata tluče, až mi v má uši búče? MastDrk 304; *Vlachy bez rozpačí tepiechu, až krvaví potoci tečiechu* DalL 61.28.

Vedle toho jsou i doklady, v nichž je *až* synonymní s *že*: *pak zemené mezi králem a královú tak radichu, až je spolu i svadichu* DalL 100a (dopl. 5.16); *paúci tak jeho svými paúčinami zakryli, až jeho nikte nalézti nemohl* PasU 49b (G). V mnoha dokladech z různých rukopisů *Otc* se obě spojky střídají, např. *a ten činieše veliké divy, až jej za proroka mějiechu* OtcB 30b × OtcACE *že*; *a v tu dobu zamrači se velmi, až pravú cestu ztratišta* OtcB 122b × OtcACE *že*; *byl sem na moři a vzburoval sem vicher veliký, až sú korábi s lidmi ztonuli* OtcB 131a × OtcACE *že*.

Velmi řídké je ve větách s *až* užití kondicionálu, ale i tak přesahuje dnešní míru.

Především se klade tehdy, když je celé souvětí podmíněno: *by mi ciesařě tříkrát pobili, až by pól třetieho tisícě prstenov s ruk zbitých řitieřov sněli, tehdy by v své řeči pravdu jměli* DalL 84.25, pod. DalC 141a; *velmě j' jich málo, by v takém to hoři smrtelném byli při sobě v náboženství, až by pro žádost věčného života, žádajíc býti s Kristem, umřeli rádi* ŠtítErb 277.10.

Dále se ho užívá po záporu ve větě řídicí, kde je dnes obvyklé *aby* (v. § 206, typ 4a): *[zpovídající se] nemá zaplesti řeči tak, až by nebylo rozuměti, co praví* ŠtítErb 247.2; *a tak zlí vždy budú mieti bolest v pekle, vždy jsúc v smrti, vždy mrúc, ale tak nikdy nedomrúc, až by nebyli* ŠtítErb 300.35; *aniľ jsú [slova] tak tajna, až by jich nebylo praviti* ŠtítBrigC 80 (G).

Na místě dnešního *aby* je *až* také ve větách vyjadřujících žádoucí účinek (§ 206, typ 4d): *měj nádeji do milosrdenstvie božieho, až by spravdnosti jeho nezapomněla* ŠtítBrigF 8b (G); *tak mysl [,mysli“] na spravdnost jeho, až by i milosrdenstvie jeho v paměti jměla* ŠtítBrigF 8b (G); *buď tak huben, až by žádný nebyl, kto by tvé tělo pochoval* Baw 217a. Všude je tu po řídicí větě imperativní.

Ojedinele je ho užito o účinku jen myšleném, nereálném (= ně. *že by*): *uzří v něm [v koláči] přehrozné diery... , až by veň vložil tři pěsti* Hrad 137b; *boha slušie tak milovati, ažby i jedné odplaty od něho nechtěl* ŠtítErb 35.33; *Postrpalku, mohl by mluviti tíše, až by se obořily chýšě* MastMus 397.

V dalším vývoji jazyka se přestalo kondicionálu po *až* kromě prvního případu (podmíněný obsah celého souvětí) v podstatě užívat.

Rozbor dokladů nám ukázal, že v stč. nebyl význam vět s *až* ještě tak specializován jako dnes: jejich významové rozpětí sahalo od vyjádření pouhého dovršení děje přes odstín důsledkový a prostě účinkový až k účinku z velké intenzity děje nebo velké míry vlastnosti. V tomto užití byly nejčastější a na něj se jejich význam zpřesnil; tak se odlišily od vět s *že, takže, aby*.

O genezi *až/e/* jsme pojednali u vět časových v § 176. Fr. Trávníček (*Składba* 98) vidí v něm i ve větách účinkových původní „a hle“, tj. spojení citoslovečného *že se* spojkou *a*. V době, kdy docházelo ke vzniku účinkového souvětí, mělo však zřejmě

jen slabší citový význam „a tu“; není aspoň stop po původní větné platnosti *až* (příklonky se kladou pravidelně hned za ně).

Spojka *až* je v účinkovém významu rozšířena i v našich nářečích. Není zde — pokud mohu soudit z přístupného materiálu — tak výrazně odlišena od *tak/že* jako ve spisovném jazyce a v mnohém připomíná její užití stav stč., ale převládá užití ve významu účinku z velké míry děje nebo vlastnosti. Hojně je dokladů přechodných mezi významem časovým a účinkovým. Srov. mor.slov.: *cápeme po tom, až je to vimlácené; dotúť sa s ním hrát, až dobyteg býť zdravý* (Chloupek); *pršelo, až polehly ofse* (Skulina).

Účinkové *až* bylo rozšířeno ve všech západoslovanských jazycích, v ukrajinštině a v běloruštině, znají je i západní ruská nářečí. Není však doloženo v strus. památkách, takže v jeho dnešním rozšíření je nutno vidět expanzi z území západoslovanského. Největší životnost má však na půdě české; v pol. a v slc. je dnes jeho užití velice omezeno.⁹

Účinkové věty se spojkou *jakž* (*tak jakž*)

Plně už ztvárněným a velmi častým typem účinkových vět byly v 1. pol. XIV. stol. věty se spojkou *jakž*. Vyskytovala se skoro vždy v této podobě; jen ojedinele je doložena plná podoba *jakož*. Spojení s příklonným *-ž/e/* je zcela pravidelné;¹⁰ dále se někdy zesiluje příklonkou *-to* v *jakžto*. Srov. *byla kdás zima veliká, jakž stala řeka všeliká* LegJid 85; *po jeho lícu vrásky plakáním byly tak svadly hi tak suchotú opadly, jakož po všem jeho lícu... byla všě plet jeho zprahla* LegAp 154; *to [osudie] rúchami a smolú tak uhradili, jakžto tam voda jíti nemohla* PasMA 156 (G).

Stejně jako podoba spojky byl jasně vyhraněn i její význam: když se jí užilo po řídicí větě bez odkazovacího adverbia nebo zájmena, vyjadřovala většinou následek plynoucí z celého obsahu řídicí věty (= ně. *takže*); naproti tomu v korelaci s odkazovacím adverbium *tak* nebo zájmenem *taký* vyjadřovala účinek plynoucí z kvality nebo intenzity vlastnosti nebo děje (= ně. *tak — že*). Klád se v ní pravidelně indikativ a vyjadřovala účinek reálný. Srov.:

jímž smutnějie chodil, tiem bóh skot jho více plodil, jakž ni jeden z toho krajě byl, tak mnoho skota jmajě LegMar 10; *milost pro ni obdržěli, své dědičstvo vše přijeli, jakž v ni v čemž nevžěli ztrátu* AlxM 54; *tu bez čísla lidi zbito, jakož říedký*

⁹ Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 528; E. Muka, *Słownik I*, 6; G. Liebsch, *Syntax* 207 (v horní luž. je skryto v podobě *hač*); *Słownik społ. I*, 45, 48; *Słownik języka pol. I*, 276; Jánošík—Jóna, *Słownik I*, 59; J. Stanislav, *Dejiny I*, 657; J. F. Karskij, *Belorusy II—III*, 492—493; *Кыпс сьуачоў укр. літ. моу* 315.

¹⁰ J. Gebauer cituje jen jeden doklad s *jak*: *byl jest tak dobrý, jak užádny nemohl naň žalovati* Kruml 147b. V DalL 18.32 je *jako by*, ale může tu jít o neshodné relativum; tomu nasvědčuje konkurence s *jenž by* v DalC 34b: *učiň (mí) tak vysoký rov, jako by uzřěl veš Chýnov*.

kto hostaven AlxV 817; jedné biecehu všitci vôle, jakž, kdy vyndú na pole, dobrě by za to přísáhl, že bratrův zástup vytáhl AlxV 379; ti sobě osobichu země, jakž i dnes má každá své jmě DaLL 1.28, pod. DaLC 4b; ale nemúdrý, malú příčinu jmajě, trútí, jakž pronikne, nic netbaje DaLL 17.16 × DaLC 32a až; bieše pohanstvo uhrozil, jakž se třiesli jeho zrakem jako kuřě před luňákem LegKat 13;

hrozné blýskoty, jiež se byli tako lekli, jakž každý, jamž mohl, utekli LegApŠ 113; a stane se diva viece ot sluncě hi ot měsiečě, že se tak otmíta ovšem, jakž bude tma světu po všem LegPil 75; tak mnoho luda bieše, jakž juž trub nedoslyšieše AlxB 306; aspis slove hádek jeden, ten jest tak velmi nezbeden, jakž nedbá i jedněch kúzel AlxV 221; tak-li vy na vašem smysle ženská moc již oblidila i svú řeči přesúdila, jakž vás každý zmámen stojí? LegKat 2150; ale Jezus Kristus té noci jeho navščievil, jehožto přeoslavným viděním tak se posilil, jakž nic na ty muky netbal PasMA (Výb 529); tak se chci nad nimi pomstiti, jakžto mi se viece ižádný z nich nebude posmievaťi PasMA 351 (G); — taká jho světllost ostúpi, jakože při blsketu takém nelže by tam hnúti zrakem po všem kostelu v Efežě LegApŠ 32; taký zvuk, třesk hi křik taký by v zástupiech stranú obú, jakž se zdáše, by v tu dobu sto hromův spolu vzehrměli AlxB 63; v rozličných krajích taká povodeň byla, jakž mnoho vsí i s lidmi zahubila DaLL 105.4; k tomu bieše v takém rúšě, jakž jeho bohatie měny nikte nevědieše ceny LegKat 225.

Už od nejstarších dob se užívalo i celého *tak jakž* na počátku věty účinkové (podobně jako nč. *takže* a ve stejném významu); časem se jistě celý výraz chápal jako složená spojka. Udržel se mnohem déle než samotné *jakž* nebo rozdělené *tak* — *jakž*. Srov. *dar svatého ducha spade hi všech jich mysl obpopade, tak jakž se věčchu diviti* LegDuch 51; *vše pro to budúcie hoře té přenevěrné prorady, jiež nelže juž zbýti kady, takž jakž jest pojiti všemu vždy k času ustavenému* AlxBM 275; *mst Bavoři porubichu, tak jakož ledva stromieše* DaLC 147b // DaLL 89.39 *tak jakž*; *stkvúcie se hvězda zjevila, tak jakž veš svět osvietila* Vít 22a; *i učini se velmi ticho, tak jakž lidé diviechu se* EvZim Mt 8.27; *ondet stříelejí výborně, obracejíc mnohé vzdorně, tak jakž jich mnoho set ležiechu* Baw 81a.

Ojedinéle bylo *jakž* s kondicionálem. Ve všech dokladech, které jsem zachytil, vyjadřuje žádoucí účinek („*tak* — *aby*“, typ 4d): *inhd v tom miestě rozkáza, aby se hotovi jměli, jakž by náhle k městu jeli* AlxV 419; *bože, rač mi toho dopomoci, bych mluvila s dievkú v noci, jakž by nevzvěděli soci* LegKatB 247 (G); *milí synáčkové, pokoj a mlčenie vždy milujte a učením svatého písma nehrdajte a tak se sami zpósobujte, jakž byšte svú jasnú mysl vždy bohu vzdávali a na modlitbách svých nepřekáželi sobě!* OtcB 9b (atque exercete vosmetipsos, ut frequenti collatione mentem vestram puram exhibeatis Deo).¹¹

Již ve XIV. stol. začalo účinkové *jakž* ustupovat spojce *že*, *takže*; v XV. stol. zaniklo zcela. Jeho ústup pěkně dokládají různočtení

¹¹ V ŽaltWittb je jednou v témž významu *jakž* + imperativ: *zhytíte hříšni z země, a nepraví tak, jakž jich nebud* Ps 103.35 × ŽaltKlem *tak, aby nebyli*. Je to individuální odchylka, dosvědčuje však práci význam účinkových vět tohoto typu.

z Otc: *tehdy diábel počě hrozně volati, a jda od něho, i huhláše žalostivě, tak jakž všiecka jiná bratřie, ješto odtud bliz přebýváchu, jeho huhláni (e) slyšiechu* OtcB 10a × OtcC *tak že*; *třetí noc diáblové opět k němu se navrátivše, ranami največšími tak jej přenásilně zbichu, tak jakž se již ničemuž nehodieše* OtcB 7a × OtcEF *tak že*; *a takž ten ubohý by nalezen v dobrých skutciech i v žádosti prospěšné i v milosti krále nebeského hojně naplnenie, tak jakž se jeho diábelská říšě báše a postupáchu před ním jako před andělem* OtcB 7a × OtcCE *tak že*.

Poslední dva doklady zároveň pěkně dokumentují, že se *tak jakž* chávalo už jako složená spojka, v níž se význam prvního komponentu už otřel: v řídicí větě je znovu odkazovací *tak/ž/*.

Zánik účinkového *jakž* je jediný případ (spolu s málo zastoupeným *jako* „od té doby co“ časovým, v. § 190) zániku spojky pocházející ze zájmenného adverbia *jako* — ve všech jiných funkcích se *jako* udrželo. Snad to souvisí s tím, že *jako* bylo již příliš zatíženo a k tomu přejímalo právě nové funkce — vstupovalo na místo přípustkového *kak/ž/koli/*, nahrazovalo tázací a neurčité *kak/o/*. Účinková funkce byla dosti odlehlá od ostatních významů *jako* a byla po ruce náhrada v konkurujícím *že*. A tak bylo jen v duchu ustalování a zpřesňování spojovacích prostředků, které probíhalo v XIV. až XV. stol., že *jakž* v této funkci zaniklo.

Původ *jak/o/ž/* v této funkci vykládá Fr. Trávníček (*Skladba* 99) stejně jako všechny jiné jeho funkce z deiktického citoslovce s významem „hle“. Zdá se, že pro dobu, kdy docházelo ke skutečnému ztvárnování souvětí účinkového, můžeme předpokládat asi už jen odkazovací význam *jako*. Tak např. souvětí typu *tak jasně mluvieše, jakž i poslední rozumieše* (ModlLeg 57b) mělo asi původně význam: „*tak jasně mluvil: takhle [při takovém způsobu řeči] i poslední rozuměl*“. Šlo zde o souvztažnou korelaci *tako* — *jako*, stejnou jako v souvětí srovnávacím a jinde, a sotva již o citoslovce s plnou větnou platností a s přímým deiktickým významem „hle“. Citoslovečná platnost mohla ovšem v minulosti ještě vzdálenější předcházet platnosti odkazovací; déle se snad držela tam, kde nebylo v první větě preparativní zájmeno nebo adverbium

Účinkové *jako/že/* bylo rozšířeno zejména v stsl. a v csl.¹² Stojí v dokladech pravidelně samo, bez korelace s *tako* a s významem „*takže*“, tedy blízkým důsledkovému; tím se od čes. *jakž* zčásti liší. V strus. památkách¹³ a jinde je těžko rozhodnout, do jaké míry je lze považovat za domácí nebo za prvek csl. (Srov. též V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik* II, 536 a 505n.)

Účinkové věty se spojkou *že* (*tak že*)

Účinkové věty s *že* jsou dobře dosvědčeny již od počátku doby historické vedle vět s *jakž*, kterým stále silněji konkurovaly, až je vytiskly. Srov. k dokla-

¹² Viz St. Słoński, *Die Uebertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulg. Sprachdenkmälern* 42n.

¹³ Srov. T. P. Lomtev, *Оуеку* 532.

dům na střídání jakž // že, uvedeným v § 209, ještě tento: *svatý Jan v dobrých skutcích nic se neproměni a u m(od)litbě ústavně stáše, že z jeho noh pro veliký trud tak dl(ú)hého stánie krev potoky tečieše* OtcB 10b × OtcA jakž.¹⁴

Vedle spojky že se užívalo i ostatních jejích podob, dosvědčených v jiných typech souvětí (srov. § 97): *ež, jež, ž'*, např. *a již sem nebožtík k tej sirobě přišel, jež nikdie nic nejímám, a tak sem osiřel, ež sem i svú hospodyní i své milé dietky šerědně roztratil* PasMB (Výb 526); *tej se ta zlob nepřimieři, juž jest on jměl, ž' nelutoval. . .* LegApD 164; *tať má mast velikú moc, žeť usdravuje všelikú nemoc* MastMus 328.

Celou svou strukturou i významem se souvětí s že podobá souvětí s jakž. Vyjadřuje pravidelně účinek reálný. Není-li v první větě odkazovací *tak, taký*, má druhá věta smysl skoro důsledkový; podobně při užití *tak že*, které je rovněž (jako *tak jakž*) doloženo již od nejstarších dob. Naproti tomu v souvětí s odkazovacím zájmenem nebo příslovcem jde o skutečné vyjádření způsobu účinkem. Srov.:

samotné že: *kam se ti peníze dějú, na něž se lakomě žedíš, ž' peklo sobě jimi dědíš?* LegJid 233; *chráně vše, což jest, ot hlada, v němž si nezlišil hi hada, že hi ten se tdy raduje* LegMar 62; *chciť slúžití, že mi nebudeš děkovati* MastDrk 138 (s poměrně jasným smyslem účinkovým); *snad jsi chud, že nej máš dáti?* AlxV 278; *proto budú jich koni svázáni, že nemoci budú sebú hnúti* DalL 19.37, pod. DalC 36b; *nebo mnozí na vás kroče, že vy ottadto vysoče* Hrad 20a; *a uměl jest latině i řecky i židovsky, že se jemu ve všem umění nižádný nemohl přirovnati* OtcB 107a;

tak že: *za něhož, ktož budú živi, uzrie v světě hrozné divy, takže všecka šírost zempná bude po všem světu tempna* LegPil 68; *tehdy ho kniežě se svými starějšími s velikú prosbu nadstúpi, tak jež jako bezděky přijieti opatstvie musil* PasMB (Výb 532); *pohani [počechu] velmi se ostražitě brániti, tak ež nikte nesměl po řebří na měšckú zed vstúpiti* PasMA (Výb 530); *veliký mor na jeho všěcky lidi udeři, tak jež jeho sluhy brzce se roznemáhajíc mříechu* PasMB (Výb 525); *proč by byl [hrad] pust ostaven, takže i cesta k němu nebieše* DalL 39.3, pod. DalC 74a; *kněz ot pánov u potupě bieše, takže často jiesti nesmieše* DalL 103.2; *mějciechu pomluvu o zákonné řehole mezi sebú, tak že již biechu slavnú chválu nešporní obrátili mezi sebú v pohádku* OtcB 113b (esetque inter eos pro religionis gloria pia contentio, ita ut tempus vespertinae solemnitatis sacratissimae quaestioni succederet); *a když lékaři chtěli z jednoho neduhu pomoci jemu, jiných neduhov posilnili, tak ež i lékařov několik kázal na smrt dáti* ŠtítSvát 33a2; *to malomocenství leze s jednoho na druhého, takže jeden svatokupec mnoho jiných zprzní* HusSvatokup 114b;

tak — že: *jehož rozum byl tak jasný, že jmu bylo všeccko známo* AlxV 3; *a tak*

¹⁴ Zde je *jakž* v archaickém rukopise OtcA, kdežto B má již *že*. V § 209 jsme citovali doklady, v nichž OtcB zachovával ještě *tak jakž*, zatímco mladší rukopisy je už nahrazovaly spojkou *tak že*.

vše své súsedy uhrozichu, že po všech Němcích jechu se mluvíti DalL 78.21, pod. DalC 132b; *chcuť se tu tak pěci, žeť to musí sama řeci dobrú vuolí z smysla svého, ežl. . .* LegKat 1543; *tak puol čtvrtá dne ležiechu, že oba ani pichu ani jechu* Trist (Výb 387); *a tak jich srdce roznieti ohněm ducha svatého, že jeden po druhém jidechu na púšti, aby na púšti přebývali* OtcB 108b (tantus omnes inscenderat ardor animarum, ut certatim ad eremum et sacras solitudines ire properarent); — *ojediněle tolik — že, to — že*: *stolko nebo lútošćivý i milostivý jest hospodin podle křěhkosti naš(i)e, že jakže nás ze svého těla krv vykúpil jest, žeže [? ježe?] robotní dostojni nebylismy vzývati se, synové jsmý skirzě milost božú zpodjeti* GlosOp 152a (tantum enim pius et clemens est dominus circa fragilitatem nostram, ut postquam nos de suo sanguine redemit, qui servi digni non eramus vocari, filii sumus per gratiam adoptivi); *ale tolik mi mój tvořec mil, že tvé krve pro veš svět bych neprotil* DalL 30.44 // DalC 56b *tolikoť — že; k tomu jej jeho nemúdrost připudi, že vše Zlicko proti němu na vojnu zbudí* DalL 28.6, pod. DalC 51b (blízké větě obsahové); — *taký — že*: *takého byl šlechetenstvie, že jemu buoh zjevil proročstvie* Hrad 19b; *taký hlad v zemi vznide, že proň třetina lidu snide* DalL 47.6, pod. DalC 91a; — *tázací kak, kaký, kteraký — že*: *vidíš-li, Jiří, kak jsú milostivi naši bohové, ež vidúce tě protiv sobě stojec, však to od tebe trpie* PasMA (Výb 529); *znamenajte, kaký byl to lúd, že nebyl v nich nyniešieho lidu blud* DalL 18.38, pod. DalC 36a; *kteraký jest tento, že větrové i moře jeho poslúchají?* EvZim Mt 8.27, pod. BlahNZ × EvOl 216b *kteraký jest tento, jenž větróm prikazuje i moři a poslušni jsú jeho?* (qualis est hic quia et venti et mare oboediunt ei?).

Velmi řídký je ve větách s že kondicionál (při ději podmíněném nebo žádoucím): *tvá naděje jest dva šiliňky. Ale až by se přihodilo, že by je ztratil, azdali buoh nemá nad námi péče, že by nás neobmyslil?* OtcCB 68a × OtcACE by; *tehdy to uzřev, i jež se v sobě mútiti a své slzy prolévati, alevšakž ne toliko ani tak mnoho, že by jimi mohl plamen smilstvie v sobě uhasiti* OtcB 8a × OtcACEF *tak by* (po záporu ve větě řídicí); *taká milost k vnitřním věcem, že by až tržala k nim žádost* ŠtítVrt 244 (G) (spojení *že by až* „až by“).¹⁵

Spojka *tak — že*, takže stala se od vítězství nad *jakž, tak jakž* základním výrazovým prostředkem účinkového vztahu a zůstala jím dodnes. Dělí se o tuto funkci s významově odlišeným *až a aby*.

Původ *že* (*jež, ež*) je zde asi stejný jako v jiných funkcích: je to patrně jednak původní citoslovná partikule *že* s deiktickým významem (blízkým nč. „hle“), jednak odkazovací partikule zájmeného původu *ježe*, která jistě též nabývala deiktického významu.¹⁶ Ke vzniku užití účinkového došlo asi z oslabeného významu náladového a odkazovacího.

¹⁵ V dokladu ze ŠtítBarID 84b má *jenž* možná platnost relativa, ne spojky: *proč se tak lekáš? Však si nic zlého neučinil, jenž by hoden byl smrti!* Srov. § 211.

¹⁶ Citoslovný původ *že* zde předpokládá Fr. Trávníček, *Skladba* 98.

Viděli jsme, že u nás vznikly na základě odkazovacích partikulí (popříp. citoslovcí) tři účinkové spojky: *až/e/*, *jak/o/ž/e/* a *že (ježe, ež)*. Na jejich deiktickou povahu ukazuje to, že všechny uvádějí skoro výlučně nebo aspoň převážně věty vyjadřující účinek reálný. Přitom *jakž* a *že* se nám jeví jako souznačné, ale původně byl asi mezi nimi přece jen rozdíl: *jakž* ukazovalo na kvalitu, kdežto s *že (ježe)* tento odstín spjat nebyl. Relikt toho vidím v tom, že při *jakž* se nekladlo odkazovací *tolik/o/*, kdežto při *že* je máme dosvědčeno, třebaže ne často. Od obou se významově od samého počátku trochu lišilo *až/e/*; postupně se pak (po jistém kolísání) stalo prostředkem k vyjádření jiného odstínu účinkového vztahu než *že*.

Účinkové *že*, *takže* je rozšířeno i v našich nářečích (*takže* je řidší a nejspíše představuje mladší vrstvu).

Účinkový význam se rozvinul u *že (iž, ež, jež...)* i v jiných slovanských jazycích, které tuto spojku mají, zejména v jazycích západoslovanských,¹⁷ a vedle nich v srbocharvátštině (*jer*). Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 536 a 492n.

Účinkové věty s *ješto* a *jenž*

211

Absolutivní *ješto*, které mělo v stč. různé spojkové užití, uvozovalo někdy i věty účinkové. Zachytil jsem jen doklady pozdější, takže je těžko vyslovit předpoklad o přímém vývoji odkazovacího *ješto* k této funkci (analogickém s *ježe*). Může zde jít i o pozdější rozšíření. Srov. *a komory, v kterých hosté bývají a zbožie svá v nich chovají, jsú tak čistě připravené, ješto o nich v zemi české... jest nesnadné rozprávěti, neb jest k pravdě nepodobno* CestKabK 5a; *země tak jest biedná ta a nuzná, ješto v nie nenie chleba ani dřevie* CestKabK 6a; *i byla jest ta přepěkná paní jednomu muži dána dosti potvornému a k ní časem velmi netrefnému a k tomu příliš skúpému, ješto on nikda nebyl jest jí hoden* Hyn Rozpr 213a (zde lze chápat *ješto* i jako absolutivní relativum).

Jiného druhu jsou doklady s *jenž*: *dvě stě let nenarázal se rytieř taký, jehož by chválil jazyk všaký* DaL 96b (dopl. 4.14) — zde jde o větu přívlastkovou s pronikajícím významem nedosažitelného účinku, nedosažitelné vlastnosti (v. § 206, typ 4a); *Maria se nebojiese ni co tak hrozného mniese, jehož by se strachu lekla* Hrad 30a (quia nil suspicabatur sibi superesse, pro quo timere deberet) — užití kondicionálu je motivováno stejně jako v předchozím dokladu; srov. též příklad ze ŠtítBarLD, citovaný v pozn. 15; *jest-liž jaká věc, o níž by někdo říci mohl: pohled, to jest cosi nového?* BiblKral (Z) — zde má tázací hlavní věta smysl záporné věty oznamovací; *žádné tak veliké těla síly neměl, ješto by neduhem nebyla přemožena* Hrubý z Jelení (Z).

Tento typ vztažných vět přívlastkových s významem účinkovým žije dodnes; konkurují mu věty s *aby* (typu *není na světě člověk ten, aby vyhověl lidem všem Přísloví*).

¹⁷ Srov. *Gramatyka histor.* 504—505; G. Liebsch, *Syntax* 207; J. Ružička, *Podradovacia spojka že*, Jazykovedné štúdie III, 1958, 335—336 a 343—346.

Věty s kondicionálem měly už v stč. podobný význam jako dnes: vyjadřovaly neskutečný účinek, a to pravidelně účinek žádoucí (resp. nežádoucí).

Nejčastěji stávají po větě záporné, v níž se popírá předpoklad, z něhož by měl vyplynout žádoucí účinek; může to být i řečnická otázka jen smyslem záporná. Zde se nejvíce drží prostý kondicionál *by* bez *a-*, ale *aby* proniklo i do těchto vět už v stč. a později vytlačilo *by* úplně (tak jako ve větách obsahových žádacích a účelových). Např.:

hi jakžs chtěl, takžs vše obriedil, jediné mnes v to nedědil, bych byla vnuž jiné tvári LegMar 70; *nebyl by člověk tak lýtý, by to vida stál nepláče* LegKat 2794; *nejmám takých hřiechov mnoho, bych lúpil nebo zabil koho* Hrad 144b; *nikdá se proničse tak nezamútil, by se nad svými mlazšími kda prieliš řeči unáhlil* PasMB (Výb 532); *žádný nemá tolik smysla, by vypravil jeho chválu a štědrost jeho nemalí* NRada 307; *nenie partéka tak sucha, bych je nerozmočil jichú* Podk 85; — *nebývajte tak nemúdrí, aby se neb jiné dráždili k smilstvu* ŠtítSvät 102a1;

kto má tako světlá zraky, by mohl ty cesty poznati...? AlxV 15; *co je tak pevné ve světě, by nehynulo?* ŠtítVrť 114 (G); *i kterýž jest ten papež nad sv. Petra povýšený, by nemohl zde hřešiti?* HusSvatokup 112b; *řídský jest, ješto by prošel, by neupadl jim v ruce* CestMil 18a (qui non) (řídící věta je smyslem blízká větě záporné); *nemoci budeš býti v čísle mezi dívkami i dcerami Kri (stovými), ať tak přebýváš, by mohl tebe kto milovati* Túl 24b (quae sic vivis et vadis, ut possis ab hominibus adamari) (řídící věta má smysl výjimečný).

Vedle toho stávají po větě kladné a vyjadřují účinek, kterého má být na základě toho, co se říká ve větě hlavní, dosaženo (jsou blízké větám účelovým); v těchto větách bylo už v stč. zpravidla *aby*. Např. *byste byli tepruv ot Libušě vyjeli, abych byl mohl tuto úlehl vzorati, viac by bylo oráči chleba netrěba kupovati* DaL 5.19 // DaLc 11b *bycht mohl; ostřiehati budu cest mých, abych neshřěšil v jazycě mém* ŽaltKlem 38.2, pod. ŽaltWittb; *temny budte oči jich, aby neviděli* ŽaltKlem 68.24 × ŽaltWittb *ať nevidie; ten bieše prišel na svědečstvie, aby svědečstvie dal o světlosti, aby všickni skrzěň uvěřili* EvZim J 1.7, pod. EvOl, BlahNZ; *to on rúcho nosiese, aby nebylo velmi zlé ani velmi dobré* OtcB 68b (talibus enim vestibus utebatur, ut nec satis bonae, nec satis malae cuidam apparerent); *věř tak, aby věřil, že věčný jest duch svatý* HusErb 1.22 (G); *dále také prosímet vás, abyšte všickni vespolek po dnešní den věrně vsecky nechuti, hněvy, kyselosti... konečně odpustili, tak abyšte mohli spravedlivě páteř pěti* VojŘady Ž 5.

V tomto typu účinkových vět se užívá též *ať by*: *takéž svět světlost vaše před lidmi, ať by viděli vaše skutky dobré i pochválili otce vašeho, jenž v nebesích jest* EvOl Mt 5.16 (328a) × BiblKral *ať vidí; mocen jsi... dáti slovo své neumělym, ať by jiného nic nemluvíli, než... ChelčPost 25b (G).*

Užití kondicionálu — samotného *by* i *aby*, *ať by* — má zde stejný původ jako v obsahových větách žadacích a ve větách účelových, v. § 130.

Obdobně jako v češtině užívá se v účinkových větách kondicionálu i v jiných západo-slovanských jazycích.¹⁸

VĚTY PROSTŘEDKOVÉ

213 Věty prostředkové vyjadřují, pomocí čeho se uskuteční děj věty řídicí. Jsou velmi blízké větám účinkovým.

V jazyce novočeském se uvádějí spojkou *že* a v řídicí větě mají odkazovací zájmeno v tvaru *tím*, popříp. i adverbium *tak*: *Nejvíce nám pomohli tím, že nás upozornili na některé chyby; Život můžeme zkoumati jen tak, že zkoumáme živou hmotu.*¹⁹

V jazyce stč. byly organizovány podobně: uvozovaly se spojkou *jakž* nebo *že* (stejně jako reálné věty účinkové) a v řídicí větě mívaly odkazovací zájmeno *tiem*; kde vztah vyplýval dosti jasně z obsahu vět, nemuselo se ho užít. Srov. *tiem té viny pokúpivě, jakž tebe viac nódstupivě* AlxBM 44; — *rušils tiem jeho krásu, ž' si nedoždal svého času* LegApD 207; *Muteus opat bieše sobě vydělal jednu peleš na tomto miestě, ješto sluove Erakleona. A tu když jemu překážiechu lidé tiem, že k němu přichodiechu, a proto jide na jiné miesto* OtcB 72a; [voda] *chválci se násilně tiem, žeť jest stvořena bohem samým* Svár 119; — *a ty hodiny nebo modlitby takto počínachu i dokonávachu, že po žalně, ješto jest na konci ten verš po každém, to jest „sláva otcí i synu i duchu svatému“*, a tu ihned padniechu na klekání OtcB 113b (s odkazovacím *takto*); — *buoh nad ní pomstil, že ji ve psí tvář proměnil* Hrad 104b (bez odkazovacího slova).

K vyjádření myšleného, nereálného prostředku se užilo souvětí s *tiem* — *by*: *a mne tiem nehaněje, by řekl*: „*Plete se a neuměje*“ DalL 2a (úv. 58).

VĚTY VYJADŘUJÍCÍ ZPŮSOBOVOU PRŮVODNÍ OKOLNOST

214 Ve výkladu o souvětí časovém (§ 169) jsme se zastavili u vět s *ano*, které nevyjadřují časové určení hlavního děje, nýbrž doprovodný děj. Někdy má taková věta spíše povahu určení způsobového než časového — vyjadřuje způsobovou průvodní okolnost. Např. *jediné mi pověz, coť jest a proč tuto stojíš, ano vešken lid z města na tě patří* PasMA (Výb 528); *kam sú se děla ta léta, v nichžto u veliciej cti bydlých, ano se rytierstvo okolo mne broji* PasMB (Výb 526). Nová čeština podobné věty nemá.

¹⁸ Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 537; doklady z polštiny viz v *Slovníku stol. I*, 13 a 181, a v *Gramatyce histor.* 505. Pro slc. v. Jánošík—Jóna, *Slovník I*, 5.
¹⁹ Srov. Vl. Šmilauer, *Nč. skladba* 304.

Zato má nová čeština jako zvláštní typ věty, v nichž se vyjadřuje záporná průvodní okolnost: *Odešel, aniž mi co řekl*. V jazyce stč. vystupoval někdy podobný významový vztah v souvětí slučovacím s první větou kladnou a druhou zápornou; z takového spojení vět nč. typ vznikl (v. § 23). Např. *v toho myslí veždy blúzi, ni je kdy cele posúzi* AlxV 24. Vedle toho se rozvil už v jazyce starším hypotaktický typ s podobným významovým vztahem vět, ale s první větou zápornou: *tuto toho pomínouti nemohu, abych o tom zmínky ne učinil, že jsou mnozí lidé* . . . CestPref 271; *moře v sobě nic mrtvého netrpí* . . . , *ale ani nic jiného, co plove, ono v sobě netrpí, aby toho časem svým k břehu nepřihnal* CestPref 272; *a do smrti své nikdy na ni nezpomenul, aby nezdechl a nezaplakal* Veleslavín.

VĚTY PŘÍČINNÉ A DŮVODOVÉ

Věty příčinné a důvodové vyjadřují, co vyvolalo děj věty řídicí, z čeho vyplývá nebo proč platí. Mají tedy vzhledem k větě řídicí obdobnou funkci, jako příslovečné určení příčiny a důvodu ve větě jednoduché. Tím se liší od souřadných vět důvodových a vysvětlovacích (v. § 75).¹

V dnešní spisovné češtině se nejčastěji uvozují spojkami *protože* (též v rozdělené podobě s odkazovacím *proto* ve větě řídicí), *poněvadž*, *jelikož*, *ješto*. Mezi nimi není dnes rozdíl významový, nýbrž jen stylistický: *protože* je stylisticky neutrální, *poněvadž* poněkud knižní, *jelikož* a *ješto* knižní až archaické. (Zcela archaické a neživé je *an*). Jde-li o příčinu reálnou, klade se ve vedlejší větě indikativ; jde-li o příčinu neskutečnou, jen možnou, myšlenou, popříp. popřenou, užívá se kondicionálu: *Ledové květy bují spíš chudým lidem než bohatým, protože bohatým okna lépe přiléhají* K. Čapek; *Děti ale nesměly se dívat, ani když se kuře zařezávalo, jen proto, že by je litovaly a ono pak umřít nemohlo* Němcová; *Nedělám to proto, že by mne to těšilo, ale proto, že ti chci pomoci*.

Omezený je okruh užití samotné spojky *že*, bez odkazovacího *proto* ve větě řídicí: a) vyjadřuje důvod duševního hnutí (přitom se příčinný vztah stýká s obsahovým), např. *Starý král plakal radostí, že se synovi jeho tak poštěstilo* Erben; b) vyjadřuje důvod, o který se opírá tvrzení vyjádřené ve větě řídicí, např. *To je jistě nějaké moc malé děcko, že ještě ani nedosáhne na kliku Lada; Zles učinil, synu můj!, žes odkryl, co bylo zastřeno* Erben; c) uvádí anteponovanou větu příčinnou zvl. v projevech hovorově nebo lidově zabarvených, např. *Šel po louce, a že bylo teplo, sundal si čepici a šel prostovlas* Němcová.

Spojka *když*, trochu hovorově zabarvená, spojuje příčinný význam s odstínem podmínkovým nebo i časovým: *Když tomu nechcete věřit, tak vám to psaníčko přečtu* K. Čapek.

¹ Viz K. F. Svoboda, *O tzv. větách příčinných a účinkových*, NŘ 37, 1954, 1—11; *O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových*, NŘ 39, 1956, 1—18, zejm. 3—4.

Spojka *jak* uvádí příčinnou větu, která vyjadřuje příčinu plynoucí z velké míry, velké intenzity děje nebo vlastnosti: *Královič nemohl s té panny ani oči spustit, jak byla krásná* Erben. Stejný význam má věta uvozená zájmenem *jaký*: *Nemohl jsem ani vydržet, jaká to byla bolest.* (Jde o věty od původu zvolací.)²

Na přechodu mezi souřadností a podřadností jsou souvětí s *neboť* (srov. § 75.)³

V jazyce stč. se souvětí příčinné a důvodové v době historické dotvářelo a přetvářelo, třebaže už v nejstarších památkách máme několik prostředků k vyjádření příčinného vztahu. Velmi dlouho trvalo, než se rozlišily a ustálily funkce základních důvodových spojek, *nebo/o/* a *že* (později *protože*); pozvolna se specializovaly na vyjádření důvodového vztahu spojky *poněvadž, jelikož* a *ješto (ješto)*.

Příčinné a důvodové věty se spojkou *nebo/o/*

216 Spojka *nebo* měla v stč. (stejně jako v užití vylučovacím, v. § 63) vedle plné podoby i podobu apokopovanou a dosti často se zesilovala partikulí *-t (-ti)*: *nebo, neb, neboť, nebť.* (K ustálení důvodového *neboť* proti vylučovacímu *nebo* došlo až v nové spisovné češtině.) Zřídka se užívalo v důvodovém významu i spojky *aneb/o/*; pravděpodobně sem pronikla ze souvětí vylučovacího vlivem homonymity důvodového a vylučovacího *nebo*. Např.:

súdcě nejmějciechu, nebo sobě neškodiechu DaLL 2.54, pod. DaLC 6b; *a ten [starec] mějcieše vola, jenž kolem vodu z té studnicě táhnieše, neb bieše hluboká tisící noh aneb hlubšie* OtcB 108b // OtcACE *nebo*; *utec do Egypta a buď tam, až tobě poviem, neboť bude Herodes hledati dietěte, chtě je zatratiti* EvZim Mt 2.13, pod. EvOl, BlahNZ; *vezři na nepřátely mé, neboli rozmnoženi jsú* ŽaltWittb 24.19 // ŽaltKlem, ŽaltPod *nebo*; *učte se ode mne, nebť jsem tichý a pokorný srdcem* ŠtítVrť 230 (G); *kněžně Lidmile Drahomír závidieše, aneb sama vlásti chtieše* DaLL 25.30 // DaLC 48a *neb*; *aby mšě pořád zpievali, když by lidie u mšě bývali, anebo na každý svátek bývá zde veliký sňatek* Hrad 17a; *milý mistře, odpust mě vyníti. . . , aneb již nemohu státi* MastDrk 151; *vrátím se já zasě do kláštera, anebo všady jest potřěbie protiviti se diáblu a mieti pokoru* OtcB 73b (revertar in coenobium, quia ubique pugna opus est et patientia).

217 Spojka *nebo/o/* měla v stč. jak funkci souřadící spojky důvodové nebo vysvětlovací, popříp. navazovací, tak i funkci podřadící spojky příčinné. Obojí užití nebylo od sebe ovšem nijak výrazně odlišeno a velkou část dokladů můžeme interpretovat obojím způsobem. Jasně ovšem prosvítá

² Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 702—704; Vl. Šmilauer, *Nč. skladba* 314 až 315; Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 101.

³ Viz Jar. Bauer, *Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí*, O věd. poznání 272—273.

původní paratactická povaha *nebo* (zejm. v tom, že až na nečetné výjimky nestává ve větě anteponované)⁴, ale využívalo se ho v obou funkcích a byl zde zřejmý náběh k jeho přetvoření v podřadící spojku.

Ve funkci souřadící připojovalo *nebo/o/* větu, která vysvětlovala, zdůvodňovala obsah věty předcházející, např. *Otta, kněz moravský, chvíli krátě, na horu vznide, nebo za horú stojieše a o tom skutčě nic nevědieše* DaLL 62.21; *kakž pak jest v tu dobu [ovoce] lacno, všakž jest pro novinu vzácno, nebo všeliká novina ľubši jest nežli věc jiná* LegJid 162; *čili ne bohu poddána bude dušě má? nebo ot něho zdravie mé* ŽaltKlem 61.2 // ŽaltPod *anebo* × ŽaltWittb *asynd.*; *nechaj jich s pokojem, nebo böh jich pravý po nich stojí* PasMA (Výb 529); *já nic o tom nevědě, neboť sem já se nikdy světa neodpověď(ě)l* OtcB 67b // OtcA *nebo* // CE *neb* // D *nebt*.

Ve funkci navazovací po koncové pauze mělo *nebo/o/* často význam velmi oslabený: *vzvedl mě nad stezky pravdy, pro své jmě. Nebo ač choditi budu u prostřed stieně smrti, nezboju se zľého, nebo ty se mnú si* ŽaltKlem 22.4; *slyšte ještě vice, coť vám poviem. Neb sem viděl ještě jiné diábelské pokušenie, ale ne takěž dokonanie* OtcB 6b × OtcAC *Jiněť sem viděl; ale ti, ješto nám blahají, tiť nás mútie. Aneb to jest psáno, že, ktož koli nám blahají, ti nás přělstie* OtcB 69b (scriptum est enim).

Tyto funkce zachovávalo si *nebo/o/* ve spisovném jazyce i v jeho dalším vývoji až do doby nové. Např. *po západu slunce příplavil se k nám do navi náš patrón a hejtman se vši svou čeledí, neb byli na břehu u Jaffy a tam své kupectví jednali* CestPref 254; *i dali jemu radu, aby rozkázal v starých letopisích. . . hledati, co jest někdy Libuše. . . prorokovala a lidu budúcímu země této oznamovala (neb Přemysl byl to všecko litterami slovanskými dal a rozkázal písákům zapšati)* HáJ 78b; *těž stíti dal Ivana řečeného Podkova, hejtmana kozákuov, muže síly veliké; nebo podkovu koňskou železnou holýma rukama přelamoval* DačPaměti 66b; *mrzí mne ten život. Nebo mi se žádná věc nelíbí pod sluncem, proto že jen všecko marnost jest a bída* KomLab 190.

218 Ve funkci spojky podřadící připojovalo větu příčinnou, mající funkci příslovečného určení věty řídicí. Ukazuje to významový poměr vět a dotvrzuje i to, že se jím v mnoha památkách běžně tlumočilo lat. *quoniam, quia* apod., např. *ani se divte, že zlí prospěch (n) a tomto světě jmajú a vy protivná věc i nedostatky, nebo nenie dostožno k(řěst)anó(m) na tomto světě vznešenu býti* Túl 12b (*quia non est cristianae dignitatis. . .*); *jako po svém vežde diechu, neb spytáci je vediechu* DaLL 82.26, pod. DaLC 136b; *žebráním se obchodieše, neb dělati neumieše* Hrad 22b; *a protož měj u božě naději, neboť jemu jest péčě nad námi, když my úfamy* OtcB 68a (*iacta ergo cogitationem tuam super Deum, quoniam ipsi*

⁴ Samostatnější překladatelé měnili někdy — pokud to dovoloval kontext — i větosled originálu: *přines soli nemnoho, neboť tento bratr nejie nic vařeného* OtcB 64a × *quoniam coctum ille frater non comedit, parum illi salis afferte.*

cura est de nobis); — *i nemá král býti nespravedlný, neb jiné nespravedlné má hubiti* ŠtítSvát 210b1.

Ještě důležitějším svědectvím hypotaktické povahy některých souvětí s *neb/o/* je to, že se v určované větě užívalo odkazovacího *proto*. (Adv. *proto* přímo signalizuje příslovečnou příčinnou funkci věty, na kterou odkazuje.)⁵ Taková souvětí najdeme už v starých památkách a držela se velmi dlouho. Srov. *ale proto nás netbajť, neb jehož by se bály, nemají* DalL 50b (55 vs.); *proto nedána sta jemu zraky delšie, nebo člověk taký bieše: žebráním se obchodieše* Hrad 22b; *kako jeden stíháše tus'úc, a dva puzala desět tus'úc? Čili ne proto, nebo böh svůj prodal jě, a Hospodin zaklenul jě? ŽaltKlem 141b (Cant Dt 32.30) × ŽaltPod 130b avšak proto, že böh jeho prodal je; proč jest jmenoval Filippa, ješto jest město Cesarea? Zajisté proto, nebo jsta dvě městě, jimažto oběma dějí Cesarea* Mat 268a (quia); *protoť se veď apoštolská ména v kostelech zvěstují, nebť se jich skutky lidé polepšiji* OtcB 5a; *ti proto mají břicha veliká, neb žerú, nesvětiece svátka* HusErb 1.123 (G); *ale volení boží a spravedliví, tiť stanou u povětří jedno proto, neb sou to naplnili, co svatý Pavel die* RokPost 21b; *a tato příčina bieše, přeč jest věčšího vojska neshledal: proto, neb chtěl brzčě na nepřátely udeřiti* CestMil 52b (causa autem haec fuit... quia subito voluit... irruere); *tyto rejthary páni Benátčané z rok do roka proto v ostrovu Cypru chovají, neb se trefuje, že...* CestPref 276; *ti jsú nosili za znamení svini hlavu proto, neb jsú byli z rodu Bivojova* Háj 69a; *ale ohněm žádné nečinili škody proto, neb sú se tu chtěli osazovati* Háj 80b.

Najdeme dokonce i doklady, v nichž je věta s *neb/o/* anteponována:⁶ *ti všickni neostavili jména dobrého; nebo biechu jich hlúpi nravi, proto o nich písmo nic nepraví* DalL 16. 17—18, pod. DalC 31b; *i vecě jemu stař(e)c a řka: Neboť sem viděl tvú mysl chceš jě [peníze] mieti, protoť sem řekl: „Schovaj“* OtcB 68a // OtcD *nebo — protož* (quia vidi cogitationem tuam volentem retinere eos, dixi tibi ut retineres); *neboť jest se Kristus proměnil u mě [vino], protož z toho chvála jest mně* Svár 373. Podobně neobvyklé by bylo pro větu hlavní vložení do určované věty: *protož zajisté věděti nám jest, že všechny krmě — neb jsú stvořenie božie — samy od sebe čisty jsú* Mat 253b (S).

Větami s *nebo* bylo možno i odpovídat na otázku s *proč*: *proč velí pozdvihnúti hlav? nebo v hlavě jest rozum a pamět!* RokPost 30b; *a proč to? proto, neb sú byli více pilni zemských věcí než nebeských* RokPost 19b.

219

To všechno ukazuje, že se v stč. začal vývoj k přetvoření *nebo* v podřadici spojku. Nebyl však dovršen a *nebo* zůstalo na hranici mezi souřadností a podřadností, ba převládla u něho funkce souřadici (*proto, neb* se drželo snad spíše

⁵ Na hypotaktickou povahu takových vět myslí J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 70.

⁶ V některých dokladech nejsme si jisti (pro nedostatek interpunkce), nevztahuje-li se věta s *neboť* k větě předcházející. Tak by tomu mohlo býti v dokladu z Dal, ale další příklady jsou bezpečné.

tradicí). Tak tomu bylo už v XVI. stol.⁷ Příčina byla pravděpodobně ta, že v XV. stol. měl už jazyk výraznou hypotaktickou příčinnou spojku *protože* a ustálilo se už i *poněvadž*, takže potřeba výrazového prostředku příčinného vztahu byla naplněna. Proto nebylo třeba nutit do této funkce *nebo*, které bylo stále velmi časté v souvětích souřadných a ve funkci navazovací. Postupné omezení *nebo* na spojení parataktická a přechodné povahy se tedy jeví jako zpřesnění v systému výrazových prostředků příčinného vztahu. Jako vedlejší faktor se mohlo uplatnit i to, že důvodové *nebo* postupně vycházelo z živého užívání v mluvené řeči; naproti tomu *protože* v ní mělo jistě podporu.⁸

O vzniku *nebo* jsme již pojednali v souvislosti s jeho významem vylučovacím (§ 63). Jde tu o negaci *ne*, která měla asi větnou platnost, a důvodovou spojku (popříp. partikuli) *bo*. (Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 60; Jar. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slov. jazykovědy 84—86.) Přechodně mělo *nebo* zřejmě jen platnost odůvodňovací partikule a teprve časem se vyvinulo v jasnou spojku. Srov. *ani mi se posmějú nepřítelé moji, anebo všickni, ješto tě zdržie, nebudú pohaněni* ŽaltKlem 24.3 × ŽaltWittb a *todieti* // ŽaltPod a *to* // BiblKral a *takt; ovšem, pane, neboť i ščenci jedí od stírd, které padají z stola pánov jejich* EvOl Mt 15.27 (226a), pod. BlahNZ *nebo* × EvZim *ale však*.

Samo *bo* se dochovalo jen v ojedinělem dokladu: *tu s svými poče se král stydětí, ale i chtiechu Lipského Jindřicha inhed jieti, bo je svú hanbú vinieše* DalL 94b (dopl. 2.42) × DalV *nebo*.⁹ Je ho zde užito na začátku věty, jak je to u důvodového *bo* v západoslovanských jazycích obvyklé (proti příklonnému *bo* v stsl. a csl.).

K rozšíření *bo, nebo* a spojek obdobně tvořených v slovanských jazycích v. § 63 a cit. stať Jar. Bauera (Studie ze slov. jazykovědy 79—92).

Příčinné a důvodové věty se spojkou *že, protože*

Spojka *že*, která se stala v dalším vývoji základním prostředkem k vyjádření příčinného vztahu, nebyla na počátku historické doby v příčinném významu ještě ustálena. Také její hlásková podoba byla neustálená, stejně jako v jiných funkcích (v. §§ 97, 101, 210): vedle nejčastějšího *že* máme doloženo arch. *ježe, jež, ež*, apokopované *ž'* a ojedinělé *jenž* (o *ješto* v. dále § 223). Např. *chvála tobě, bože, z toho, ježe činíš divov mnoho* Kunh 26; *ale jež naněj straně lodí bieše, přievoza mieti nemožieše* PasMB (Výb 531); *děkujemy tobě z tvého z milovánie velikého...*, *ež si ráčil ny stvořiti, velmi drazě vykúpiti...* Kunh 21; *bolí ju srdce, to právě, ž' nebydlila v dobrém stavě, a pak že se jí nemílil, že myslú jinamo*

220

⁷ Srov. výstižnou charakteristiku funkcí *nebo* u Zikmunda, *Skladba* 566—570.

⁸ Jistý vliv na diferenciaci *nebo* × *že* mohly mít i překladové památky, z nichž mnohé obvykle kladly *nebo* za lat. *enim, nam, že* za *quia, quoniam*.

⁹ K zdánlivým dalším dokladům v. V. Flajšhans, LF 59, 1932, 403.

chýlil LegJid 249—251; — a protož, jenž Josef bieše ot národa Davidova pošel, pojem Marii... z Nazareta do Betlema s ní šel PasMA 46 (G); a blažená, jenž jsi uvěřila, neboť dokonáno bude v tobě, čsož... EvOl L 1.45 (208b) × EvZim blažená jsi, žes uvěřila, pod. BlahNZ (et beata quae credit).

Samotná spojka *že*, bez odkazovacího výrazu ve větě řídicí, vyjadřovala jen tři odstíny příčinného vztahu:

a) Důvod duševního stavu, díky apod. Příčinná věta stojí pravidelně až po větě řídicí. V této funkci se příčinná funkce *že* těsně stýká s funkcí spojky obsahové. A to je asi důvod, proč se tu zachovalo užívání samotného *že* dodnes. Např. *ještěž mi se více máte, ž' neviz'u mého družíte, jímž se ľudské řeči styž'u, že pět měsiec ho neviz'u* LegMar 29—31; *žěl mi jest, že ste tak ráno přijeli!* DalL 5.17, pod. DalC 11b; *počě jeho litovati, že jemu nejma co dáti* Hrad 19a; *chvála tobě, tvórcě žádny, že v tvém království pyšný žádny čiesti žádné nemož mieti* MastDrk 14; *a nikde nenalezše velmi jeho žéléchu, ež byl rytieř vzácny a všemu ciesařovu dvoru vzchovalý* PasMB (Výb 525); *velebí dušě má hospodina, a utěší se duch mój u božě, spasiteli mém, že jest vezřel na pokoru ruoby své; neboť budú z toho mě vzývati blaženu všickni národové, žeť mi jest učinil velikú věc* EvZim L 1, 46—49 (quia respexit humilitatem ancillae suae; ecce enim ex hoc beatam me dicent omnes generationes. Quia fecit mihi magna); *tehdy se bratřie smútiču, že skrzě jich rucě dáni sú padúši k rychtářovi v jeho moc* OtcB 70a (fratres ergo illi maesti facti sunt, quia propter ipsos latrones traditi essent iudici).

b) Zdůvodnění platnosti toho, co se říká v předcházející větě (příčinná věta je vždy na druhém místě). I v této funkci se prosté *že* udrželo dodnes. Srov. *proč sem jáz hi mój muž hyna, ž' nám nedáš dcerky ni syna?* LegMar 27; *móž ten rytieř dobrý býti, že pro své země čest směl v taký boj jíti* DalL 96a (dopl. 3.40); *běda mně nebohu, že to tak pozdě znamenach* DalL 85.66, pod. DalC 144a; *blaženýs člověk, Eustachí, jež si svatý křest přijal* PasMB (Výb 525); *i co je nám sobě sdieti, že nemóžem tebe viděti?* MastMus 241; *či tě rozhněvala kako, žes se ot nie vzdálil tako?* Hrad 33b (quia sic recedis ab ea).

c) V anteponované větě vyjadřuje, z čeho vyplývá nebo na čem se zakládá to, co říká věta hlavní. I v tomto užití se pouhé *že* dochovalo dodnes. Např. *ale že ještě kněz Václav mlád bieše a země opravití nemožieše, poručiču jej svatě Lidmile* DalL 25.17, pod. DalC 47b; *ale že řetězy biechu přěpěti, nejmiechu kudy vyníti* DalL 103.29; *milý pane, že tak mnoho skřiekáš a svým na mě žvádlem bekáš, velikým se pánem zdáš* MastDrk 186; *a jež, jakžto svatě čtenie pravi: „Světlo na sviecten vstavené své světlosti nemož skryti,“ takéž tohoto svatého otčě svatost... po všech krajích se pronesla* PasMB (Výb 531); *avšak, že milost bratrská na hořě Olivecké přěbývajících chtěla ny jest k tomu vzbuditi, abychom skutky náboženstvie i utrpenie i divy popsali, ... toho smy se pochytili* OtcB 1a (quoniam); *a král, že velmi toho milováše a jmějieše jej nad jiné ve cti, uslyšav do něho to, co je učinil, žel mu bylo, že jej ztratil* ŠtítBarl 3a (zde je *že* ještě jednou v užití typu a); *a že*

židé mněli, by svého nepřetele přemohli, jeho ruce sú na palmové dřevo přikovali CestMand 159a2.

Konkrétní příčina, která vyvolala děj věty hlavní, se původně větami se spojkou *že* nevyjadřovala. I výrazné vyjádření důvodu (mimo uvedené tři případy více méně okrajové) je velmi řídké, např. *juž v službě nynie otplátka, že hospodnie milost vrátka* AlxV 274.

Častější jsou případy s nevýraznou funkcí spojky *že*, přechodnou mezi obsahovou a důvodovou, prostředkovou a důvodovou apod. Srov. *Prokope, křivdu mi činíš, že mě ven ottudto pudíš* Hrad 11a; *to-li je mé k hodóm nové rúcho, že mě tepeš za mé ucho?* MastMus 387.

I v uvedených funkcích konkurovala spojce *že* v některých památkách spojka *nebo*, např. *Ráchel... nechtěla se jest utěšiti, že jich [děti] nenie* EvZim Mt 2.18 × EvOl 212b *nerodíš se utěšiti, nebo nejsú* × BlahNZ *proto že* (noluit consolari quia non sunt); *miloval sem, že uslyšal hospodin hlas modlitvy mé* ŽaltKlem 114.1 × ŽaltWittb *nebo*. Jinde však pozorujeme pěkné rozdělení funkcí obou spojek: *v tom chváli mužě toho věka, neb sú od múdrych dostojni dieka, že ijeden muž neda svéj paní zlého zlyjm užiti* DalL 11.43, pod. DalC 23b (zde uvádí *neb* větu vysvětlovací, blízkou větě vložené, a *že* vyjadřuje důvod chvály); *a bratr jeho Kunrát na kniežčci stolici vznide, neb zemané nerodichu královici země dáti, že byl směl proti oci svému vstáti* DalL 53.4, pod. DalC 102b (věta s *neb* uvádí důvod konkrétního děje první věty, věta s *že* zdůvodňuje nechuť zemanů ke královici — jde tedy o případ typu a); *tehdy vzradujú se všeckna drva lesa ot obláčeje božieho, že jest přišel; nebo přišel súdit země* ŽaltKlem 95.13.

Jiná byla situace v souvětích, kde bylo v řídicí větě odkazovací pří-
slovce *proto*. To samo svým původním významem odkazovalo na vyjádření příčiny nebo důvodu, zastupovalo příslovečné určení příčiny ve větě řídicí. Proto nabývala i věta, na niž se takto odkazovalo, funkce příslovečné věty příčinné, podřizovala se řídicí větě jako její člen — příslovečné určení. Viděli jsme to pěkně již u vět s *nebo*.

V souvětí se spojkou *že* najdeme odkazovací *proto* v nejstarších památkách jen sporadicky,¹⁰ ale pak se objevuje stále hojněji. Stejně jako jiná odkazovací slova se někdy zesilovalo příklonným *-ž*; později tento úzus zanikl, poněvadž *protož/e/* kolidovalo svým zněním se vznikající složenou spojkou *protože*. Užívalo se ho jak při postpozici, tak při antepozici příčinné věty; nejednou stálo i bezprostředně před spojkou. Srov.:

jedni proto nepochválé, že majúc smysla u mále, nerozumějč skládanie, cuzie slova brzo vzhanie AlxV 39; *an proto přišel, že za hřiešné chtěł umřieti* Mat 47a; *a proto v svých chalúpkách podál bydlěchu, že sobě nic na svém mlčeni a na svých modlitbách ani hlasem ani zvukem ani prázdnu řeči neškodiechu* OtcB 1b;

¹⁰ V zlomech apokryfů a legend je jediný nejasný případ v LegApš 61—64, ale spíše zde jde o normální důsledkové *protož*. V ŽaltKlem je jediný doklad, ale možná pod vlivem lat. *pro eo quod: shlazena buď s země pamět jich, proto, že se nerozpomanuli učiniti milosrdenstvie* 108.16, pod. ŽaltWittb. V leg. o sv. Prokopu v Hrad není žádný doklad; v Alx jen dva atp. Hojnější je v Dal, ale jen při antepozici příčinné věty (srov. k tomu pozn. 11).

Poděbradští, že první na zed lézti směli, proto sú ot kněžě řebří na štít vzěli DaL 47.59 × DalC 93b Poděbradští prvi lézti směli, proto sú od kněžě řebří na štítě přijěli;¹¹ ale že se psy rád přěbýváše, snad proto jej noha bolěše DalC 135b // DaL 81.23 a snad proto; že jediný jest buoh, protož jediný jest stvořitel HusErb 1.13 (G); ale že bych chtěla, aby tento zákon zvláště o žakovstvu pilně byl pamatován, protož jsem zjednala, aby byl popsán v starém i v novém zákoně... JakVikl 182a2;

v truchlosti jsú všicci zvolenci boží, nebo káti sě s pláčem svého popešenie nepřestávají, a také proto, že těžkú žalost jmajú, nebo daleko ot viděnie svého tvořitele jsú zavirženi Túl 92b;¹² v tomž hněvě sě voza dotra... , na Patrona sě pochápv, jehož ho snadno odtiskú, že nebylo na něm zisku, proto že chtěl naň nevinně a také že jel příčinně AlxBM 169; a proto, že svatá Lidmila mnoho lidem byla míla, jedny křestanské děti tu řěč dachu jí věděti DaL 26.3, pod. DalC 48b; nebo věz to, jež dáběl proto, ježs jeho ostal, proti tobě sě ostře připravuje PasMB (Výb 525); i vzjide Ozěp z Nazareta... do Židovstvie, do města Davidova, ješto slove Betlém, proto že bieše z domu i z čeledi Davidovy EvZim L 2.4, pod. EvOl 210b (eo quod esset de domo et familia David); a když jie tázachu, proč by to bylo, ona odpovědě a řkúc: Proto, že sem nevinnému mnichu vinu dala OtcB 74b (quia); v. též doklad ze ŽaltKlem v pozn. 10.

V takových případech, jaké jsme uvedli v posledním odstavci, vznikala složená spojka **protože**. Nedostatek interpunkce nám nedovoluje přesně určit dobu jejího vzniku, neboť nevíme, kdy zanikla pauza po *proto*; ale podle některých znaků můžeme soudit, že existovala už v 2. pol. XIV. stol. Srov. a protože darem božím mně poddáno a když sem jich tělesně viděl přiebytek a pilně obezřel o každém jich, což mi buoh ku paměti ráčil přivěsti, chci sě ku vypravení snažně pokusiti OtcB 2a (quia ergo Dei munere donatum mihi est, ut viderem eos... , enarrare tentabo) — zde je věta s *protože* — proti předloze — paralelní s větou uvozenou spojkou *když*; kdyby bylo *proto* ještě samostatné, odkazovalo by na obě věty; kacieři jeho nenávidiechu, protože sě jim vždy protivieše. Žákovstvo jeho také nenávidieše, protože na ně zehráše z nehodných činuov OtcB 107a (oderunt eum haeretici, quia eos impugnare non desinit. Oderunt eum clerici, quia vitia eorum insectatur et crimina); [Jan] odpověděla řka: „Nejsem prorok.“ Protože vědieše do sebe, ež je více než prorok, proto zapřěl sebe o sobě, by nebyl prorok Mat 211a (S) (qui enim se plus quam prophetam noverat, esse prophetam

¹¹ DalC má zde tedy souřadné souvětí důsledkové. Srov. též v obdobném příkladu, kde není ani *proto*: Čechové, že první v městě biechu, nejlepší klejnoty z města vzěchu DaL 47.51 × DalC 93a Čechové v městě prvi biechu, z města... Takových rozdílů mezi rukopisy Dal je více. Asyndetické spojení je asi starší. (Srov. B. Havránek, *Text. kritika*, Studie ze slov. jazykovědy 57.) Je tedy možné, že v některých příkladech s *že* — *proto* jde o původní souvětí důsledková, takže skutečná frekvence příčinných vět s odkazovacím *proto* se v původním znění Dal nelišila od Alx a jiných památek. (Srov. i znění *a proto* z DaL v dalším cit. dokladu.)

¹² To je jediný doklad v Túl vedle 4 vět s *nebo* za *quia* (dvě z nich jsou v citátu), a snad nejstarší doklad na *proto že* vůbec. Vidíme v něm, jak je jeho užití v kontextu motivováno.

negabat) — v řídicí větě je znovu odkazovací *proto*, takže lze předpokládat, že u prvního se už samostatná odkazovací platnost necítila.

Splynutí obou komponentů nebylo však jistě hned pevné, a složení spojky se jasně cítilo i *proto*, že dále existovala i v rozdělené podobě. Dlouho se psalo i tisklo *proto že*, např. *mrzí mne ten život. Nebo mi se žádná věc nelíbí pod sluncem, proto že jen všecko marnost jest a bída* KomLab 190. Zpočátku nebyla ustálena ani podoba komponentů; srov. *protož že: a protož že některé odpúščeje a některé hněvajě sě hospodin způsobuje, protož lekl sě [žalárník] toho, jehožto rozuměti nemohl* Mat 148a (S) (při odkazovacím *protož* ve větě řídicí)¹³; *protož že jest vtípná hra šachová, hra počestná jest* ŠtítŠach 292a.

Věty s *že*, protože vyjadřovaly v stě. příčinu reálnou (obdobně jako obsahové věty s *že* reálné sdělení a účinkové věty s *že* reálný účinek, v. §§ 97, 210). Proto se v nich kladl pravidelně indikativ. Kondicionál najdeme v památkách pozdějších, jde-li o příčinu nereálnou, myšlenou, anebo když jde o příčinu nejistou, známou z druhé ruky a přijímanou s nedůvěrou (srov. *že by* v obsahových větách, § 108). Srov. *ale že by se prodloužilo a jinam to vlastně náleží, protož toho nyní pomínu* Veleslavín (Z); *a jsa religionu náboženství římského a že by něco postranního proti též královně Elizabeth... tejně praktikovala a před sebe brala, jest* [Maria Štvard] ... hrdla odsouzena DačPaměti 67a.

Pozdější je také užití *že* s kondicionálem k vyjádření příčiny popřené. V jazyce stě. zde bylo pouhé **by** (*ne proto — by*) a *že by* proniklo na jeho místo. Srov.:

páni proti císařovi kněžě volichu a Vladislava, bratra jeho, knězem učinichu, ne pro to, by lepší byl, ale aby ten, jehož císař dal, nebyl DaL 57.33; *věz, proč to chtěl učiniti. Ne proto, by právu rád byl, ale aby kněz český silen nebyl* DaL 59.29; *ale to, ješto jie syn buoží tázal... , nebylo proto, by on nevěděl všeho, což jmá býti, ale od svého člověctvie mluví* Mat 314a; *a to svatý Pavlín prosieše ne proto, by na to velmi tbal... , ale aby...* OtcB 151a; *ale to jest pověděl ne proto, by o chudých přislušalo k němu, ale že zloděj bieše* EvZim J 12.6 × EvOl 250a *ne proto, aby* × BlahNZ *ne že by* (non quia — sed quia);

a onen stojí-li tluka, pravi vám, a nedá-liť jemu vstana, že by přítel jeho byl, všakž pro neudatstvo jeho vstane i dá jemu EvZim L 11.8 × EvOl *protože přítel jeho jest*, pod. BlahNZ (eo quod amicus eius sit); *nepsal jsem vám proto, že byste neznali pravdy, ale že ji znáte* BiblKral (Z); *o tom vidělo mi se něco v místě tomto předložiti, ne že bych vám naučení dávati chtěl, ale aby se jiní mladší a neumělejší v té věci zpraviti uměli* Kocín (Z).

Vývoj těchto vět připomíná vývoj obsahových vět s *by*; srov. i pronikání *aby*, dosvědčené dokladem z EvOl.¹⁴ Srov. § 106—108.

¹³ K nadměrnému užití odkazovacího výrazu viz J. Straka, *Příspěvek k vývoji české hypotaxe*, Mnéma 107—108.

¹⁴ V nářečích je zde někdy *aby* proti spisovnému *že by* podobně jako ve větách obsa-

Vznik příčinných vět byl jistě obdobný jako vznik obsahových a účinkových vět s *že*: jejich východiskem byla jednak partikule *že*, původní deiktické citoslovce, jednak partikule *ježe*, původní nom. sg. neutr. zájmena **ježe*, která mohla též mít platnost citoslovečnou. Ve spojeních vět, z nichž se vyvinulo souvětí příčinné, bylo však méně příležitosti k přímé deixi, k upozornění na aktuální děj nebo fakt, než při vzniku souvětí obsahového; proto se asi ve větší míře uplatnilo *ježe* v platnosti pouze odkazovací, nikoli citoslovečné. Částečně by pro to mohla svědčit častá korelace s *proto* |*že*| (< *pro to* |*že*| = „pro tohle“); jde tu však o jev narůstající a nemáme nijak zaručenu jeho původnost.¹⁵

Rozšíření odkazovacího *proto* a vznik spojky *protože* týká se jistě národního jazyka jako celku, ale charakteristický je zejména pro jazyk kulturní. Nářečí zachovala v daleko větší míře pouhé *že* a jeho využití v mnohém připomíná stav stč.

Spojek příbuzných s naším *že* využilo se k vyjadřování příčinného vztahu zejména v jazycích západoslovanských: slovenština má *že* a složené *pretože*, v starší době a západoslovansky též *protože*,¹⁶ polština vedle nejčastějšího *bo* má *że*, *iz* (v nejstarších památkách též *eże*), většinou v korelaci s *prze to*, *dla tego*,¹⁷ horní lužičtina *zo*, *preto zo*, *tehodla zo*, *za to zo* (dolní lužičtina má naproti tomu *až*, *pšeto až*).¹⁸ Ale příčinný význam *ježe* máme dosvědčen už ze stsl., skrývá se v srbocharv. *jer* a slovin. *ar*; v jazycích východoslovanských máme v starých památkách příčinné *iže*, resp. *i že*.¹⁹

Příčinné a důvodové věty se spojkou *ješto* (*ježto*)

228

V stč. nebylo *ješto* ještě příčinnou spojkou. Bylo to slovo širokého významu — nejčastěji absolutivní relativum, jindy spojka. Přitom jeho konkrétní spojkový význam vyplýval spíše z obsahu spojených vět — samo vyjadřovalo jen velmi široce hypotaktický vztah vět.

V některých stč. dokladech proniká příčinný vztah dosti výrazně, v jiných nelze rozhodnout, jde-li spíše o doprovodný odstín spjatý s větou vztaznou,

hových, srov. mor.slov. *raňito ho, ne aby třeba bil opilý* = „ne proto, že by snad byl opilý“ (Chloupek).

¹⁵ K otázce interjekční platnosti *že* srov. B. Havránek, *Metod. problematika*, K hist.srov. studiu 80—81. Fr. Trávníček, který rozebírá ve *Składbě* 89—91 zejména vznik spojky *protože*, vidí v užívání spojky *že* v příčinném souvětí archaismus z doby, „kdy se nerozlišovaly výrazově a původně ani myšlenkově věty obsahové od příčinných“ (91). Zdá se nám však, že oba typy vznikaly zároveň paralelním vývojem už z pův. pouhé juxtapozice vět, každý se svými zvláštnostmi, třebaže s využitím prvků příbuzných. Výrazové rozlišení je pak projevem a důsledkem zdokonalování jazyka v době, kdy se nároky na něj kladené v souvislosti s rozvojem písemnictví a kultury podstatně zvětšily — v období zhruba od poloviny XIV. stol.

¹⁶ Srov. J. Stanislav, *Dejiny II*, 665; J. Ružička, *Podradovacia spojka že*, Jazykovedné štúdie III, 348—352.

¹⁷ *Gramatyka histor.* 487—488.

¹⁸ G. Liebsch, *Syntax* 209—210; E. Muka, *Slovník II*, 237 (a I, 6).

¹⁹ Viz V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 535 a 492n; I. I. Sreznevskij, *Mame-puany I*, 1029; J. F. Karskij, *Белорусы II—III*, 486.

popříp. o vztah zřetelový apod.²⁰ Srov. *a by nebyla [Maria] dána v manželstvo Josefovi, ješto ničemu dobrému nevěrie nepřítelé buožti, židové byli by ji ukamenovali, domniece se, by byla počala z cizoložstva* Mat 16b (S) (si enim non fuisset desponsata Ioseph, omnium bonorum incredibiles et inimici Iudaei lapidibus eam occidissent); *ale hořě vám, mistři a duchovníci, pokrytci, ješto zavírate královstvie nebeské před lidmi... Hořě vám... ješto jiete domy vdovie... Mat 342a (S) × EvOl Mt 23.13 (287a) jenž zavírate × BiblKral že zavírate... neboť szíráte* (qui // quia clauditis... qui // quia comeditis); *běda vám, pisařové a zákonníci lucoměrní, ješto desetinu dávate mátu a česnek a opustili ste, ješto těžšie jsú zákona* EvOl Mt 23.23 (287a), pod. Mat 342b × BiblKral *neboť dávate desátky* (qui // quia decimatis); *i neradě sme, ješto nemáme nižádné rodiny* OtcB 73a; *řkúce, že to písmo slušie ovšem zatratiti, ješto jest škodno nemúdrým více než užitečno múdrým čistí* OtcB 106a (respuendamque esse penitus lectionem quae plus esset nocitura incipientibus quam profutura sapientibus); *neb prázdnot; v níž múdrosti nehledá člověk, smrt jest a pohřeb člověka živého, ješto máte jest hřiechóm a macecha šlechtnostem ŠtítSach 292a; ješto pak nechtie od sebe púštěti lidi, a nemajíc k nim ijedné vinny... ovšemť jsú před bohem křivi ŠtítSáz 85a1.*

V dokladu z Mat 132a napsal písař *ješto* a pak vedle něho ještě *protože*, asi proto, že se mu nezdálo dosti výrazným ekvivalentem lat. *quare*: *těm také, jžto o něm vrtráchu, ješto (s) zjěvníky protože a s hřiešniky jědieše, proč také odpovědětí nehrdal?* (qui etiam reprehensoribus suis, quare cum publicanis et peccatoribus manducaret, rationem reddere non despexit).²¹

Teprve v XVI. stol. se ustálil důvodový význam *ješto*; k odlišení od relativa se pak psalo zpravidla *ježto*. Srov. *neboť jsem se bál tebe, ješto jsi člověk přísny BiblKral L 19.21 × EvOl 328b nebo bál sem se tebe, že člověk náhlý jsi* (timui enim te, quia homo austerus es); *a med schovával v jednom soudku zavěšeném nad hlavou lože svého, ješto byl med velmi drah těch dní Konáč (Z); a jakož píšete, že lehkým věřím, já jsem jich nevážil, jsou-li lehčí čili těžci, než vy byste měli je vážiti, ješto vám to lépe sluši a potřebněji jesti* Lev z Rožm. (Z).²²

V nové češtině je *ješto* archaické; mluvený jazyk je nezná.

Spojkový význam *ješto* vysvětlíme z toho, že se toto původní zájmené neutrum stalo odkazovací částicí velmi širokého významu, která prostě vyjadřovala vztah mezi větami, odkazovala k obsahu věty druhé; v různém kontextu se pak u ní mohl ustálit různý spojkový význam. Srov. též výklad o absolutivním relativu v § 156.²³

²⁰ Příčinnému významu *ješto* v dokladech z Mat a ze ŠtítSvat věnoval pozornost J. Straka, *Mněma* 104—105.

²¹ J. Straka na cit. místě.

²² Srov. též V. Zikmund, *Składba* 455—456.

²³ Fr. Trávníček (*Składba* 92—93) vychází i zde z citoslovečné platnosti *ješto* „hle“.

Spojka *poněvadž* měla v stč. vedle sebe ještě podobu *poňavadž*, zřídka též *poňvadž*, *poňadž* a *poniž*. (Srov. obdobnou rozmanitost časových spojek *doňadž*, *doněvadž*. . ., § 187—188.) Časem převládla podoba *poněvadž* a zachovala se jako knižně zabarvená důvodová spojka dodnes.

Věty s těmito spojkami vyjadřovaly důvod děje věty řídící, se silným zabarvením zřetelovým: vzhledem k tomu, že platí jeden děj, platí i druhý. (Připomíná to význam ruského *поскольку*.) Časem se toto zabarvení stíralo, ale v podstatě zůstaly omezeny na vztah důvodový a konkrétní příčina se jimi nevyjadřovala.²⁴ Z toho už plyne, že byly časté zejména v textech nábožensko-filosofického rázu (mimořádně časté jsou např. v Husových Knížkách o svatokupectví). Větosled byl volný. V řídící větě se někdy užívalo odkazovacího příslovce *tehda*, později i *proto*, ale vcelku zřídka. Srov.:

poniž sem tak velmi krásný, mezi jinými anjely vzácný, chciť se vrovnoti najvyššimu MastDrk 1; kterakž bude to, poňvadž muže nepoznávám? EvOl L 1.34 (208b) // BlahNZ poněvadž × EvZim když (quoniam virum non cognosco); poňadž každý člověk, jenž se narodí, na počátku svého narození pláče a lká a psoty se lekaje, ta tvá tobě milá zdali toho byla prázdna TkadIS 17b;

pro něžto bojte se, synáčekové milí, poňavadž v jiných hříšních slušie se převelmi báti, čím pak více v tomto JeronM 18b; dokavad ty želěš Saule, poňavadž já zavrhl jsem ho? HusErb 2.193 (G); a poňavadž ta božie pravda jest Kristus a diábel jest lež. . . , protož slušie pravdě boží počieti tuto řeč JakVikl 181a1; odpovídá. . . a pravě, že by to nebylo ani podobno, by své choti neželel a sobě žalosti pro ni nečinil, poňavadž jest ztratil tak libú, milú, dobrú a šlechetnú choť TkadIS 7b; poňavadž já tebe z tvého smysla bláznivého vyvésti nemohu, tehdať já tobě požádám, aby. . . CestMandA 190b2 // MandBM ponadž // MandDN poněvadž; ale co platná byla udatného Proteslaa obrana, poňavadž ledva sedm tisícov Řekov bojovalo proti sto tisícóm Trojanských TrojD 117b; poněvadžtě buoh neodpustil anděloom, než jakž koli zhřešili, tak je ihned do pekla strčil, ovšem takéž lidem hříšným a pyšným, ješto bez pokánie umrú, jim neodpustí ZrcSpasB 2b; poněvadž vás tam [na onom světě] budu viděti, zde. . . na vás nebudu hlédati OtcB 86a (si); poněvadž otec jest vždy, tehda také syn je vždy ŠtítVrř 185 (G); ti, ač se kdy i poklúznú. . . , avšak se ihned vzhuru vzhopie, poněvadž nade vše milují boha ŠtítSáz 62b1; poněvadž my vám dáváme duchovní věci, neveliká věc jest, že bychom vaše tělesné věci brali HusSvatokup 115a; a poněvadž nemají, ani darmo, ani nedarmo komu dáti mohú HusSvatokup 135b; má milá paní, poněvadž mi to přiříkáte toho dále nevynáseti, tehda vám to poviem HynRozpr 124a; poněvadž ste nám zlu a nevděčnú přinesli novinu, protož vám za to nevděčnú učiníme odplatu Háj 76a.

²⁴ Srov. vymezení Zikmundovo (*Skladba* 457—458), opírající se o materiál z XVI. až XVII. stol.

Už z povahy uvedených spojek je zřejmé, že jde o útvar žijící pouze ve spisovném jazyce; v mluveném jazyce asi nebyly nikdy živým prostředkem. Proto snadno pochopíme, že se spojka *poněvadž* vymkla z celkového vývoje, který vedl k nahrazení starých relativ a spojek ze základu **jo-* útvary původu interrogativního. Viděli jsme již, že i časové spojky typu *doňadž*, *doněvadž* se dlouho držely (v. § 187n.), ale protože šlo o prostředky daleko běžnější, byly nakonec přece nahrazeny spojkou *dokud*, *dokad*, *dokavad*.

Spojková platnost zřetelově důvodová vznikla zřejmě z odkazovací (resp. relativní) platnosti pův. **po — n — je — /vad/ — že*; ostatní podoby nejsou dosti jasné. Důvodové *poňe*, *poňeže* má již stsl. a csl., v strus. památkách je *poňevaže* a stsrb. *ponevare* (< -že). Pol. *ponieważ* je asi přejato z češtiny.²⁵ Zřetelový odstín plynul z významu předložky *po* „pro“ // „podle“; celé *poňe/vad/že* tedy odkazovalo na obsah věty ve smyslu „podle tohoto [platí i to druhé]“.²⁶

Důvodové věty se spojkou *jelikož*

S *jelikož* jsme se již setkali jako s měrově srovnávacím relativem (v korelaci s *toliko*, v. § 202). Vedle toho mělo i význam zřetelový, odpovídající asi našemu „nakolik“ (v. § 263); tento význam přecházel v ojedinělých dokladech už v stč. a později přešel zcela ve význam důvodový, velmi blízký významu spojky *poněvadž*. Kvantitativní odstín, který byl původně s *jelikož/ž/* spjat, časem úplně vyprchal.²⁷ Srov. *Bóh. . . se mnú jest, jelikož mě stvořil* Krist 12a (G); *jelikož jeho [lotr Krista] mrúce vidieše, za pravého jej člověka jmějieše, a jelikož prosěše, aby naň vzpomněl, v tom jeho božství poznáváše* Hod 49a (G); *nenie [Kristus] syn jeho, jelikož ho nazývá pánem* HusErb 2.374 (G); *ale jelikož telata [při oběti] znamenala sú Krista, obět pravú za hříechy, protož v Kristu jsú nám viera telata [tj. víra zastupuje oběti] ChelčSít 7a; aniž co vyňal [Putifar] ze správy mé, kromě tebe, jelikož jsi ty manželka jeho* BiblKral Gn 39.9.

Obdobou čes. *jelikož* je polské *ile* téhož původu (srov. *Gramatyka histor.* 490—491).

Spojka *jelikož* se zachovala v češtině až do nové doby; dnes je to ovšem prostředek knižně zabarvený.

²⁵ Srov. V. Vondrák, *Aksl. Grammatik* 627; *Vergl. slav. Grammatik II*, 535 a 513n. O pol. *ponieważ* v. *Gramatyka histor.* 488—489.

²⁶ Srovnávací pohled nepotvrzuje výklad Trávníčkův (*Skladba* 91—92), že *poněvadž* mělo původní význam „proto“, takže *poněvadž* vzniklo stejně jako *protože* z *poněvadž + že* (= pův. citoslovce „hle“). Už samo *poňe* mělo v stsl. důvodový význam (což je u slova pocházejícího z relativna pochopitelné); -že je zde již jen v platnosti partikule jako u jiných relativ a spojek relativního původu.

²⁷ Srov. V. Zikmund, *Skladba* 456; Fr. Trávníček, *Skladba* 93—94.

V staré češtině měly pořádku důvodový význam i věty uvozené absolutivním relativem *jako/o/ž/*. Např. *Bessus pak, jakž nerozuměl, vztáza, jenžto hřečský uměl hi jenž byl jima tlumačil* AlxBM 153; *tys člověk duchovní, není tobě třeba toho pokrma; ale my, jako smy tělesní, i slušie nám jiesti* OtcB 64a × OtcD *ješto* (nos autem tanquam carnales opus habemus comedere); *těla omylná, jež duch zlý na se vezma lidem se ukazuje, nemohú jiesti, jakož nejsú živa* HusErb 2.148 (G); *buď milosrdenstvie tvé nad námi, jakož sme úfali v tě* ŽaltKlem 32.22, pod. BiblKral // ŽaltWittb *jakožto* (quemadmodum speravimus in te).

Z dokladů vidíme, že u *jak/o/ž/* v stč. nepronicel ani jeho kvalitativní význam, ani odstín příčiny z velké míry děje. *Jako* je zde významově neutrální — podobně jako ve funkci absolutivního relativu, ve funkci časové spojky aj. Je to protějšek k užití *ješto* v důvodovém významu. Východiskem tohoto užití byla platnost vztažně odkazovací partikule *jako*.

Později se *jako* specializovalo hlavně na věty blízké přístavkovým: vyjadřují něčí vlastnost, která je zároveň důvodem hlavního děje. Např. *ale on, jako byl muž dobrý, nechťel toho učiniti* HáJ (Z); *kníže jako muž povolný, pověděl k svým vládykám, že to chce rád učiniti* HáJ (Z). Podobné konstrukce najdeme v stč.: *což [král] chtěl, musí se to státi, jakžto jemužto moc dána* LegPil 90; *a ten král, jakžto jenž movit, zamysli chtě jěti lovit* LegPil 27. Vedle toho se držel i širší důvodový význam, např. *ale jakož žádná z nich [divošek] není nalezena, kteráž by... svého spasitele Krista poznala... tak také... žádný z Francouzů nebyl, kterýžto by sobě tu kterou za manželku pojal* CestBras 52a.

Naproti tomu ně. věty vyjadřující důvod z velké míry děje nebo vlastnosti (*nemohl jsem vydržet, jak to bolelo // jaká to byla bolest*) nejsou zřejmě přímým pokračováním stč. vět s *jak/o/*. Vznikly asi v mluveném jazyce z vět zvolacích,²⁸ které byly v stč. uvozovány adverbium a zájmenem *kak/o/*, *kaký* (popříp. *kterak*, *kteraký*). V starém jazyce jsem však podobné útvary s důvodovým významem nezachytil.

Důvodové *jako* nacházíme v starých památkách mnoha slovanských jazyků, zejm. v stsl. Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 534—535 a 505n.

Příčinné a důvodové věty se spojkou *když*

Věty s *když* měly už v stč. a mají po celou dobu historickou někdy příčinný nebo důvodový význam. Srov. *když si směl tu řeč na císařě mluvit, musíš toho svým mečem dolíčiti* DalL 24.29, pod. DalC 45b; *již nebudu v nedostatku, když hlezi na jeho lice* LegKat 1009; *kterak se to stane, když já mužě neznaji?* EvZim L 1.34 × EvOl 208b *poňvadž // BlahNZ poňvadž* (quoniam); *tehdy Joseph, muž její, když bieše spravedlivý, nechtieše jiej proněsti, chtieše tajně pustiti*

²⁸ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 704.

ji EvOl Mt 1.19 (210a) × EvZim *že* (cum esset iustus); *a protože darem božím mně poddáno a když sem jich tělesně viděl přiebytek a pilně obežřel, o každém jich, což mi buoh ku paměti ráčil přivěsti, chci se ku vypravení snažně pokusiti* OtcB 2a (věta s *když* je zde paralelní s větou uvozenou spojkou *protože*); *Muteus opat bieše sobě vydělal jednu peleš na tom miestě, ješto sluove Erakleona. A tu když jemu překážiechu lidé tiem, že k němu přichodiechu, a proto jide na jiné miesto* OtcB 72a (et dum ibi a multis molestaretur, alterum locum introgressus est); *vizte, když tak sebe uhryzáte, abyste spolu nezahynuli* ŠtitVrř 234 (G).

Příčinný význam vět s *když*, častý zejm. v mluveném jazyce a v nářečích, souvisí s jejich genezí: byly to původně samostatné otázky, které se těsněji spjaly se sousední větou v souvětí. Věta s *když* nabývala přitom nejčastěji funkce spojky časové, ale velice často i podmínkové nebo příčinné — to záleželo na smyslu spojovaných vět. V. § 182. Částečně pak převzalo *když* zřetelové důvodovou platnost i po *jedaž*, *jedyž*, které záhy zaniklo. (Takové povahy je např. doklad z EvZim.)²⁹

V polštině se *gdyż* časem na vyjádření příčinného vztahu specializovalo. (Srov. *Gramatyka histor.* 489—490; A. Kuziorowa, *XVI - wieczny przełom w znaczeniu i użyciu spójnika gdyż*, *Język Polski* 33, 1953, 326—334.)

VĚTY ÚČELOVÉ

Věty účelové vyjadřují děj, k jehož dosažení je zaměřena činnost vyslovená ve větě řídicí, nebo který by měl vyplynout jako výsledek ze stavu v ní vyjádřeného. Určují tak účel hlavního děje, podobně jako příslovečné určení účelu ve větě jednoduché.

V dnešní spisovné češtině se připojují spojkou *aby*, jejíž komponent *-by* tvoří s l-ovým příděstím kondicionál. Protože v účelových větách jde vždy o děj, který se má uskutečnit, je v nich možný jen kondicionál přítomný. Větosed je volný, ale převažuje postpozice vedlejší věty. V řídicí větě bývají někdy odkazovací výrazy, zejm. adverbium *proto*. Např. *I odhrnul tu oponu, aby viděl co pod ní* Erben; *Vy jste se se Šuhajem sešli proto, abyste s ním smlouvali nějaké šmejdy* Olbracht. — Knižní, popříp. archaické jsou účelové věty s pouhým *by*: *Odhrň nám s očí tmu, by lépe viděly* Hora.

V přímé řeči, ojediněle i mimo ni, jsou běžné účelové věty s *ať*. Jde tu vlastně z dnešního hlediska o asyndetické připojení věty imperativní, protože *ať* s indikativem prezenta tvoří opsaný imperativ. Těchto vět se užívá jen po větách, které obsahují výzvu k nějaké činnosti nebo vyjadřují, že je nutno tuto činnost vykonat k dosažení nějakého cíle (jsou to věty s prostým imperativem nebo s modálními výrazy nutnosti, potřeby), např. *Sedni však, ať spolu pohovoříme!*

²⁹ Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 87—88.

Jirásek; *Musíme si pospíšet, ať nás Robert nehledá* Glazarová. V starším jazyce se zde kladlo i *nech, nechť*: *Dej mi ruku, nech ji přitisknu k sobě* Hálek. Tento typ souvětí je na přechodu mezi parataxi a hypotaxí; po formální stránce má blíže k parataxi. Větosled je pevný — věta s *ať (nechť)* je vždy na druhém místě.

Účelový smysl proniká méně výrazně i v některých souvětích skutečně souřadných (vyplývá však jen z obsahu spojených vět): *Pustíme tam kocoura, ten tu myšku vyštourá* Píseň; *Ukažte, podívám se na to*.

O větách s *jinak, sice, nebo*, v nichž vystupuje účelový vztah „aby ne“, v. v kapitole o souvětí vylučovacím, § 70.

Poněkud archaické je vyjádření nejistého účelu větou se *zda by, zdali by*: *Na všechny strany rozbíhali se poslové a vyslancové, zdaž by někde nalézti nebylo děvčete* Kapper.¹

V jazyce stč. tvořilo účelové souvětí už na počátku doby historické jasně ztvárněný typ. Po výrazové stránce se účelové věty stýkaly s obsahovými větami žádacími a procházely obdobným vývojem; tato blízkost obou typů trvá dodnes. Vyplývá z významové příbuznosti: v obojích větách se vyjadřuje děj žádoucí, který se má uskutečnit; jednou je však v souvětí uveden jako rozkaz nebo přání, po druhé jako žádoucí výsledek nějaké činnosti.²

Účelové věty s *ať, ať by, nech|aj|t|*

229

V stč. textech najdeme řídké doklady, v nichž je účel vyjádřen ve větě připojené spojkou *a*. Předcházející věta obsahuje přitom většinou imperativ anebo jiným způsobem vyjadřuje, co je třeba učinit, aby se děj druhé věty uskutečnil. Např. *paniče milý, náhle běž pryč, a se mnú tuto nesendeš!* PasMB (Výb 528) (ne mecum pariter moriaris); *patnáct, jedenáct, seď mi rovně a se potom chlubi skrovně* DivKlemC (Výb 268); *a ona mnějící, by zahradník byl, vece jemu: Pane, zdas ty zdvihl jeho, pověz mi, a kdes položil jeho, a já jej vezmu* EvOl J 20.15 (268b) × EvZim *ať já jej vezmu*, pod. BlahNZ (et ego eum tollam); *viem, čso učiním, a když odvalen budu od vladařstvie, přijmú mě v domy své* EvOl L 16.4 (287b) × EvZim *asynd.* (bez spojky *a*) × BlahNZ *aby, když budu zbaven vladařství, přijali mne* (scio quid faciam, ut, cum amotus fuero a vilicatione, recipient me); *co chcete mi dáti, a jáť vám kostel posvěťím?* HusSvatokup 122a; *co chceš dáti, a dámt tělo boží?* HusSvatokup 115b. Srov. též doklady citované v § 126.

V podobných spojeních došlo v předhistorické době ke vzniku spojky *ať* tím

¹ Srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 80 a 101; Vl. Šmilauer, *Nč. skladba* 320—322; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 681 a 704—705.

² Srov. *Přál si, aby byl brzy doma* × *Pospíchal, aby byl brzy doma*.

způsobem, že se k *a* připojila příklonná partikule *t* (< *ti*). Původní smysl spojení byl ten, že první věta vyjadřovala děj, který se má uskutečnit, a druhá výsledek, ke kterému to povede. Viz výklad v § 126.

Proto také užití vět s *ať* bylo podobně vázáno: setkáváme se s nimi jen v přímé řeči po větě s uvedeným významem. Obvykle je to věta imperativní, zřídka jiná. Např.:

dajmy se jim v hromadu zbiti, ať kniežat a bratří nevadie DalL 53.37 // DalC 103a *ať ti*; *Rubíne, rozprostři můj krám, ať se jáz sde ludem znáti dám!* MastMus 115; *oběste chlapa na hřědě, ať mu provaz hrdlo stáhne, k mému pití viec nesáhne* Hrad 95b; *otevřete vrata kniežata vášě, a vzdvihnete vrata věčná, ať vejde král chvály* ŽaltKlem 23.9, pod. ŽaltWittb × ŽaltPod *i vende* × BiblKral *aby vjiti mohl* (et introibit // ut ingrediatur rex gloriae); *nerod již hřešiti, ať se něco horšieho nepříhodí* EvZim J 5.14 × EvOl 225b *aby hórě něčso tobě nepříhodilo se* (ne deterius tibi aliquid contingat); *daj jemu kniehy, ať čte* OtcB 64a (da illi Codicem ut legat); *vyved mě s sebú, ať dalek budu bludu světa tohoto, a vezma znamenie v svatém pokřšćení spasitedlném, budu tovariš bydla tvého* ŠtítBarl 98a, pod. ŠtítBarlD 116a; *čivně zlé věci, ať přijdú dobré* HusSvatokup 134b;

zvolicu ho súdci sobě, řkúc: „Dáváme tu moc tobě, ať [psáno acz] se nepřem déle o to“ AlxV 746; *slušie každému dobrým býti a své země životem brániti, pro svůj jazyk i smrt přijeti, ať z toho i tvé děti budú čest mieti!* DalL 95b (dopl. 3.32); *a prosimt, aby mě přivedl před královice, ať ten kámen pokáži jemu* ŠtítBarl 19a.³

Tyto věty se zachovaly bez podstatné změny dodnes. Vedle toho existovaly i věty s kondicionálem po *ať* (podobně jako přací věty v souvětí obsahovém). Vznikly asi sblížením mezi větami s *ať* a větami s *aby*. Nejčastěji se jich užívá za stejných podmínek jako vět s *ať* + indikativ, ale někdy tyto hranice překračují. Zachovaly se až do doby nové; po přechodném oživení za obrození však zanikly.⁴ Srov.:

umý se, ať by bylo i to, což jest ze vna, čisto Krist 83b (G); *kto jsi, pověz nám, ať bychom odpověď dali těm, jenž poslali nás* EvOl J 1.22 (209a) × EvZim *kto jsi, abychom odpověď dali* × BlahNZ *kdožs (pak), ať odpověď dáme* (ut responsum demus); *pros od boha milosti, ať by krutým súdem nesúdil tebe* ŠtítVrť 26 (G); *daj odpověď lidu celú, ať každý s tváří veselú od tebe jda byť děkoval, a což dieš, ať by zachoval, ať by ti lidé neláli, ješto sú dřiev děkovali* NRada 522n. (zde je v první větě kondicionál neobvykle odtržen od *ať* a stojí až při slovese; zpravidla stojí hned za *ať*, takže s ním téměř splývá);

chovaj se, aby nikdy do svých dobrých skutkuov přieliš nedoufal, ať by tebe diábel opět neoklamal OtcB 9a × OtcF *by* // OtcE *aby* (ne ultra elatus decipiaris); *dnes jsi volil hospodina, ať by on tobě byl bohem, a ty chodil v cestách jeho* ŠtítSvät

³ Zdánlivě sem patří doklad z Hrad 105a: *mé dcerky zlu přihodu vieš a každěj ji taciej povieš, ať se nedopustí toho*. Rukopisné *povies* je však nutno čísti *povéz* (tak čteme i v Desateru z rkp. Kapitulního).

⁴ Dobrovský označuje *ať* by jako zesílené *aby* (Podrobná mluvnice 444).

234a2; i také posielám do vašich měst, at by všickni věrní byli nyní s Veliký noci v středu neb konečně ve čtvrtek u Brodu Německého VojŘády Ž 8.

230

Zřídka nabývaly platnosti vět účelových věty s částicí *nechaj/t/*, *nech/t/*. Je to od původu imperativ slovesa *nehati* (v. § 125),⁵ který ztratil větnou platnost a poklesl v partikuli s významem nč. „at“. V starých dokladech, v nichž asi ještě pronikalo něco z platnosti imperativní, není účelový význam jednoznačný (spíše proniká vztah podmínkově přípustkový), např. *nebraň jim zlého, nechť co chtě, činie, neda tobě neškodie* ŠtítKlem 108b (G); *nebite ho, nechať mi laje* ModlLeg 78b (G).

Teprve v pozdějších dokladech vystupuje účelový vztah jasně: *přikryje mě v temném kútě, nechajť tma mój stien zacloní* Baw 60a; *pomoz mi, malému člověku, nechajťt toho užívám, že tvú sestru vlastní za sebu jmám* Baw 188b.

Tyto věty však v češtině širě nezakotvily. Plnily stejnou funkci jako věty s *at* a jazyk dal přednost starším a hojnějším větám s *at*.

Účelové věty s *at* byly ve slovanských jazycích rozšířeny stejně jako obsahové věty s *at* (v. § 126). Jsou i v našich nářečích.

Věty s *nech/t/* jsou především v nářečích východních, srov. mor.slov. *desky zastřkáme, nech teče; idem to nabalit, nech to jede* (Chloupek). Souvisí to s větší frekvencí *nech* jako imperativní částice. Ze slovanských jazyků je obdobná situace ve slovenštině a v polštině, kde se *nech, niech* stalo běžnou imperativní částicí a užívá se ho obdobně jako čes. *at*; *hexaũ (xaũ)* je rozšířeno i v ukrajinštině.

Účelové věty s *aby, by*

231

Základním typem účelových vět jsou už v stč. věty s *aby, by*. Jde tu o součást kondicionálu, buď samostatnou nebo spojenou s *a-* (proto je po *aby, by* v účelové větě vždy l-ové přičestí jako druhá složka kondicionálového tvaru), ale užitou ve funkci spojky: stojí na začátku věty, je přízvučná jako podřadící spojky a stává se i vyjádřením vztahu mezi větami.

Poměr *aby: by* je stejný jako v obsahových větách žadacích (v. § 128): už v nejstarších textech jsou obě podoby vedle sebe, ale časem *by* ustupuje před zřetelnějším a výraznějším *aby* a do doby nové se udržuje jen jako řídký archaismus.⁶ Srov.:

daj dostojně tě vídati i dostojně přijímati, aby mohl ty s matkú jmieti chvály z toho i vši světi Kunh 95; *potočichu posel brzý, aby se král Darius střehl, že jeho*

⁵ Srov. užití *nech at* v tomto dokladu: *hrajš tam s záky hazarda, a nech at já veselé plodím* MastDrk 78.

⁶ Příznačné jsou pro ústup *by* např. poměry v Dal: v mladším rukopise DalL je 15 × *aby* proti *by* v DalC, kdežto opačný případ nenajdeme žádný. Už v 2. pol. XIV. stol. *aby* silně převládalo nad *by*.

nepriatel přitíchl AlxV 943; *Vlasta jim da u pití mieru, aby tlustosti zbyly* DalL 9.9, pod. DalC 17a; *a příd, aby zdrávy učinil ny* ŽaltKlem 79.3, pod. ŽaltWittb (ut facias); *nikdy na jednom miestě nebiechu, aby k nim lidé nechodili* OtcB 109b až 110a; *chciť krátce dotknúti, aby tomu porozuměli* ŠtítSvät 18a2;

[*Juda*] *musil se v poly rozdríeti, aby zlych úst čest v tom schoval, jimiž byl boha cěloval, by těch as tak nepoškrnil* LegApŠ 52—54; *ti vše obilé na poli sieci chtiechu, aby Čechy hladem se rozlezli a Švábi u pustú zemi vešli, hradov by nemohli držěti* DalL 101.5—7; *stuojmý tiše, nemluwiece a všickni se utajiece, abychom hanby neměli, byť nem jeho kradí nevzěli* MastDrk 323—324;

čili snad vody nej mámy, by tito svatý křest vzěli LegDuch 61; *jemuž jej byl král poručil, by jej čsti, múdrosti učil* AlxV 129; *toho jemu přěji ráda, by se mému milému nestala proň váda* DalC 76a × DalL 39.62 *aby; i poslal je on obaké. . . , by jeho vstánie zjěvili* Hrad 36a (ut annuntient); *vám jest přisúzena psota, byšte ji měli do života* Podk 384.

Větosled je obvykle ten, že věta účelová následuje po větě řídicí; zřídka je vedlejší věta před větou řídicí, nebo je do ní vložena. Např.:

aby zed mohla rovně jíti, kněz káza pec rozbořiti DalL 45.21 × DalC 88b *by; však aby potom jměl bázn, dachu jemu osličí kázn* Hrad 18a; *aby dobrá myšlenie mohli jmieti, mosíte brániti se myšlení zlému* ŠtítKlem 61b (G);

ihned král pro tu škodu, aby nevšel v horší příhodu, s zemany se snide DalL 96a (dopl. 3.42); *každýť má najprve své srdce, aby spravedlivě jiné pořiedil, v spravdlnosti ustanoviti* ŠtítSvät 210b1.

V řídicí větě bývají někdy odkazovací výrazy *proto/ž/, na to, z toho, k tomu* apod., např. *jáz to mieni, ciele na to, že sú proto přišli byli, by tvé bolesti umnili* Hrad 32a; *proto bychom chtěly umazati jeho tělo, aby se tiem šlechetnějie jmělo* MastMus 342; *proto kovář má kleště, aby se neožehl* HusSvatokup 146b; *že j' na to bohem ustaven, aby jim svět byl usdraven* LegDuch 38; *cizozemec nepřišel jest hledat tvého dobrého, ale na to, aby hledal úžitka svého* DalL 63.20; — *a já sem z toho tři léta slúžil, abych to trpěl, ješto mi se dnes darmo děje* OtcB 70b; — *já jsem na to vyjel z domu i své vsecky pojal k tomu, abych učinil tvú vuoli, což jedno rozkážeš koli* NRada 119; — *to učini takú radú, aby ižádný nevěděl toho hradu* DalL 39.28, pod. DalC 75a; *úmyslem tím k jeho rovu přišla byla, aby s pláčem slzy prolila* Hrad 29a;

potom jide do svého krajě, tajně sobě bydla ptajě, ne proto, aby přátely viděl, jedno kde by na púšči seděl, tu kde by bylo miesto sličné Hrad 4a; srov. též v § 222 doklady, v nichž je po popřeně příčině vyjádřen účel.

Podobně jako ve větách obsahových žadacích (srov. § 129) setkáme se s nepravidelnostmi v užití způsobu: místo kondicionálu je imperativ nebo indikativ. Srov. *osvěti se tvé jmě, aby onoho v nás jmě buď posv'aceno* GlosOp 152a; *příklad dal sem vám, aby, jakož jsem já učinil vám, takěž i vy učinite* EvOl J 13.15 (261b), pod. EvZim *takěž i vy činite* × *BiblKral abyste. . . i vy též činili* (ut quemadmodum ego feci vobis, ita et vos faciatis); — *abych já tvú moc velikú ohlásila i tvé panstvo, aby tak to hlúpe pohan-*

stvo, vida tvú moc i tvé divy, nechajé vsie svéj protivy, odolá bludnému kmenu LegKat 2863. V GlosOp jde patrně o mechanický doslovný překlad (ut illus in nobis nomen sit sanctificatum), v dalších dokladech spíše o anakolut (sloveso je od aby odtrženo větou nebo přechodníkovou vazbou).⁷

Srov. též připojení účelové věty spojkou *a*: *vyjděte z něho [z Babylona], a nebudte účastni hříchův jeho a ran jeho abyšte nevzeli* HusSvatokup 191b. Spojka *aby* je zde vložena do věty (podobně jako *by* ve výše citovaném dokladu z DalL 101). Je to jev řídký.

O vzniku účelových vět s *by*, *aby* jsme pojednali společně s obsahovými větami žádacími (v. § 130). Také jejich rozšíření v slovanských jazycích je stejné jako vět obsahových.

V stč. památkách konkurovala někdy s účelovými větami konstrukce složená z přechodníku slovesa *chtieti* a infinitivu významového slovesa (podobné útvary jsou i v jiných slovanských jazycích, např. v stsl.). Srov. *i jdiechu vsickni, chtiece se osvědčiti, každý do svého města* EvZim L 2.3 × EvOl 210ab *aby se každý ukázal v svém městě*, BlahNZ *aby zapáni byli* (ut profiterentur); *tak tu bieš' prišla za čelo, chtiec zmazati jeho tělo* Hrad 29a (ut... ungeret); *chtiec viděti Prokopa svatého, jeden tudiež prišel bieše* Hrad 9b.

Účelové věty se *za*, *azda*, *zda*/li/

232

Účel, jehož dosažení pokládá mluvčí za nejisté, o který by se chtěl pokusit, aniž je si jist výsledkem, vyjadřoval se větami uvozenými pův. tázacími partikulemi *za*, *azda*, *zda*, *zdali*. Bývá v nich většinou kondicionál, neboť jde o děj neskutečný, nejistý a žádoucí; indikativ je řídký. Srov.:

s indikativem: *podmy tam, řitieři, k tomu hrobu, zať vstane z hrobu v tuto dobu, byť nepřidúc apoštoli a v noci nem jeho nevzeli řkúc* MastDrk 316 (zde je pův. tázací ráz věty jasně patrný); *protož razi u sedláka přistati v dobrěj dědině, zda tě tady psota mine* Podk 432; *chciť se hin ku pútníkom bráti, azda uslyším novinu o svém milém synu* Baw 147a;

s kondicionálem: *kdež se bylo boju sníti, kotvy byly na vše strany králem pohanským metány, zda by točúš as juž tady učinil něco převady u přěščení dosti malém* AlxB 34; *ale tito, již sú tací, již po miršě jakžto ptáci sém hi tamo sobú mecú a zisku dle všady lécú, zda by z nich kto cuzích uživ byl tu, kdež byl dřeve slúživ* AlxBM 223; *stáše a hlédáše za se na vše strany, také přěd se, zda by snad užřela toho, jehož milováše mnoho* Hrad 28b (si forte videret); *z nepřátelskú rukú rač nás vyníti, byť nad námi svo(u) mo(c) nejm(ě)li, za by pro t(ě) v našej viere stali* MastDrk 378; *těch časuov také byl jeden člověk... přiveden k svatému Prokopu, zdali by mu svatý Prokop pomohl* PasMB (Výb 532); *pojďem k němu, učí-*

⁷ Jako typický latinismus můžeme uvést účelovou větu s *ne kda* + indikativ *za* lat. *nequando*: *zprost mě, ne kda uchopi jako lev duš'u mú* ŽaltKlem 7.3 (ne quando rapiat ut leo animam meam). I ŽaltWittb zde napodobil lat. *ne*: *ne aby nikdy vytířhl* (srov. BiblKral *aby neuchvátil*). Podobně ŽaltWittb 2.12: *popadněte kázn, ne někdy rozhněvá se hospodin* (ne quanto irascatur) × ŽaltPod *at někdy nevzhněvá se*.

niece pokrm některý a vína s sebou vezmúce, azda bychom jej tiem okojili OtcB 72a // OtcACE *zda* (ac pariter cum eo gustemus, forsitan in hoc possumus animam eius placare); *i posla na vše strany po púšti, zdali by ho kde nalezli* ŠtítBarl 3a; *pakliť běžie nepřátelé, ty ihned nemeškaj déle rychle se po nich zdvihnúti, zda by je mohl postihnúti* NRada 1498; *protož buď ho pilen... a měj se k němu pěkně, zda by tím raději při nás zůstati chtěl* HynRozpr 113b; *od té chvíle v(ž) dycky mořská vlastovice po březích mořských lítá i sedá, zdá-li by kde moře její měd vyvrhlo* Ezop 99a.

Jsou to od původu rozvažovací otázky, které se při užším sepětí s předcházející větou přehodnotily ve vyjádření nejistého účelu. Obdobné věty vznikaly i v jiných slovanských jazycích; zná je již stsl. (s *ašte ubo*).⁸

Stejně jako ve větách tázacích (v. § 112) zanikly částice *za* a *azda* a zachovaly se jen *zda* a *zdali*. Účelové věty jimi uvozené žijí dodnes.

Omezovací účelové věty s *neda*, *leda*

Účel, na který se výlučně soustřeďuje úsilí anebo kterým se naopak spokojuje, třebaže je nicotný nebo málo užitečný, vyjadřoval se v stč. většinou podobně jako jiné vztahy doprovázené odstínem omezovacím (v. § 266): přidáním adverbia *jedno*, popříp. *as* ke spojce *aby*, *by*. Např. *Maria jiného cíele nemyslila ani znala, jedno aby milovala* Hrad 31a (přechod k větám obsahovým); *apoštol Antikristov dále nesahá, jedno aby práva ustavená vyplnil tělesně* ChelčPař 136a (G); *druh družčě juž zapomanul, každému o sobě péče, každý sám podává meče, as by tiem život probavil* AlxM 26.

Vedle toho měla však stč. dvě speciální spojky k vyjádření tohoto odstínu účelového vztahu, *neda* a *leda*. Obě měly i jiné významy, zejména omezovací význam podmínkový (v. § 249). *Neda* je v účelových větách ojedinělé a brzy zcela zaniklo; *leda* bylo častější a zachovalo se až do nové spisovné češtiny.⁹ Po obou spojkách se v účelových větách kladlo l-ové přičestí (a to samotné, bez pomocného slovesa *býti*; ovšem doloženy jsou takřka jen tvary 3. os. sg. a pl., v nichž není jeho vyjádření stejně obvyklé). Srov.:

hlédaj, nenie-liť zlost, téměř vše snaženstvie své obrátiti na to, neda mladí blázni řekli: „*Toť jsú praví tovařišie*“ ŠtítKlem 36b (G) × ŠtítSáz 29a1: *aby leda řekli; bláznové panny a panie budú hrdy tiem, ež zpievají o nich mladí blázni, rozbúzejíc se k smilstvu, a někteří, neda nemlčeli* ŠtítSvat 102a1; [dáběl] *jen vždy toho láká, neda as a někdy dokonat* ŠtítVyš 48b1 (Stč. slovník);¹⁰

a tak cos jiného bude v srdci pýcha štěbetati, netbažíc, v světském-li běhu či v du-

⁸ Srov. Jar. a M. Bauerovi, *Stsl. ašte*, Slavia 26, 1957, 166.

⁹ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 705.

¹⁰ Znáám jen tyto tři doklady; poněkud častější jsou souvětí, v nichž převládá smysl podmínkový (v. § 249).

233

chovním, leda srdce něčím podnesla ŠtítBud 198—199; aby [lidé] lecjaks toho života zbyli nedbajíce, co potom bude, leda vyzaháleli čas po času lecjaks ŠtítPař 101b (G); a v tom biešta spolu let niekoľiko... , nedbajíce hověti tělu, leda trváti mohlo, aby bezpřiemosti nezahynulo ŠtítBarlK 232a2; aby ne leda bylo páteř odříekal Rok 305a (G); ty nás takúžto řeči právě potýkáš, leda [psáno lehda] ty nás proti sobě zbudil a popudil k protivné řeči, a z téj aby s námi v svár všel a s námi se svadil a s námi zašel TkaldS 41b; staří nebývali skoupi, leda jen povinnost vykonali BiblKral (Z); chatrně ho odívá, leda se před zimou a deštěm ochraňovati mohl Veleslavín (Z); ti s žáky přebíhají umění, leda se odbyla Komenský (Z).

Obě spojky mají společný druhý komponent — partikuli *da*, rozšířenou ve slovanských jazycích hojně i jako žádací a účelová spojka a práci partikule. Partikule *le-* měla význam omezovací „jen“ (v. § 40), takže celé *leda* by se mohlo vyložit jako „jen ať“, „jen aby“ (třebaže *da* ve funkci spojky západoslovanské jazyky jinak nemají). Stejný význam mělo asi *ne-*, pocházející z negace; pro celou partikuli *neda* je dosvědčen práci význam už ze stsl. (v. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*, 449). Zdá se, že obě spojky měly v češt. v předhistorické době funkci práci partikulí „kěz by“, „jen aby“, a odtud mohly v souvětí nabýti smyslu účelového nebo podmínkového, vždy s odstínem omezovacím. Kladení l-ového participia souvisí snad s práci významem vět typu *zdrávi došli*, vyplývajícím asi z rezultativního významu l-ových participií (v. § 105).¹¹ Bylo by ovšem možno myslit i na analogii s kladením l-ových přičestí po *aby*, *by*.

Ke vzniku a rozšíření *leda* v. E. Bernecker, *Slav. etym. Wörterbuch* 698; V. Machek, *Etym. slovník* 261.

Vztažné věty s významem účelovým

234

Účelový význam mívají vztažné věty s kondicionálem: *na Brodě pány silně posadí, jenž by země bránili a před ty hrady jiezdy činili* DalL 94a (dopl. 2.12); *jižt jsem vystavěl dům k přebývání tvému, místo, v němž by přebýval na věky* BiblKral 3. Rg 8.13; *zdali i neposlal bůh syna svého, skrze něhož by napraveno bylo porušení naše?* Komenský (Z). Dnes se takové věty cítí jako knižní, popříp. archaické.

Účelový význam těchto vět vyplývá z práciho významu vztažných vět s kondicionálem. (Srov. k tomu § 150.)

¹¹ Už v PsaltSin je v práciho významu věta: *neda ispravili se popte moi* Ps 118.5; srov. BiblKral *ó by spraveny byly cesty mé*. Zde je rezultativní význam dobře patrný. — Některé doklady jsou na přechodu mezi větou účelovou a obsahovou práci (vyjadřující, na co se jediné dbá). Záleží to na sémantice věty řídicí.

Věty podmínkové vyjadřují okolnost, na kterou je vázáno uskutečnění děje věty řídicí nebo na kterou je vázána její platnost: jestliže nastane A, nastane i B // je-li správné A, je správné i B, např. *To vám ale povídám, vy chlapci, budete-li zase dovádět, jako to děláváte, nevezmu vás vícekrát s sebou* Němcová; *Záviděl-li někomu, tož jen klukům ze statků* Bass.¹ Vzhledem k větě řídicí, plní podmínková věta funkci příslovečného určení podmínky, je to tedy věta příslovečně určovací. Podmínka se podává buď jako reálná (tj. jako okolnost, jejíž uskutečnění se předpokládá), jako možná (tj. jako okolnost, která by mohla nastat),² anebo jako nereálná (tj. jako okolnost jen myšlená, jejíž uskutečnění buď nenastalo nebo se s ním nepočítá). Přitom se podmínka možná po výrazové stránce stýká buď s podmínkou reálnou, nebo ireálnou, netvoří výrazný typ.

V dnešní spisovné češtině vyjadřujeme podmínkový vztah obvykle podřadným spojením se spojkami *-li*, *jestliže*, hovor. též *jestli* (nespis.) při podmínce reálné a *kdyby* při podmínce ireálné, např. *Vyhraješ-li ty, budeme tvoje, i všecko, co je našeho; vyhraje-li my, budeš ty náš* Erben; *Máj by nebyl májem, kdyby nebyl za noci ukořistěn z cizího lesa* Holeček. Ze souřadných spojení je nejvýraznějším vyjádřením podmínky reálné věta s imperativem, spojená s druhou větou beze spojky nebo spojkou *a*, vyjádřením podmínky ireálné věta infinitivní připojená asyndeticky, např. *Postavte vedle něho i největší mistry a zpatrní se vám celý rozdíl mezi nimi* Šalda; *Nebýt dřevěnka dobře kovaná, prasknout by musila* Baar.

Podmínka s doprovodným odstínem časovým (většinou reálná) se vyjadřuje větou s *když*: *K vůli odměně neléčím, a když mi někdo něco dá, nikdy neřeknu, že je to málo* Holeček; *Zůstal bys ty, když by ti šlo o kůži?* Jirásek.

Závislost realizace hlavního děje na splnění nějaké podmínky se zdůrazňuje, uvede-li se podmínková věta spojkovým výrazem *jen když* nebo knižní spojkou *ačli*, *ač jestli/že/*; přitom se nepřímou říká, že v opačném případě nastane i opak hlavního děje (proto bychom mohli mluvit o větách opakově

¹ V druhém případě vyjadřují věty podmínkové často okolnost, na niž je vázána věrohodnost obsahu věty řídicí — mají tedy funkci modální a blíží se zároveň i větám zřetelovým. Srov. *Oba článečky byly vytištěny, pamatují-li se dobře, jak jsem je napsal* Zubatý (||pokud se pamatují). — Vlastní podmínka může býti s hlavním dějem v příčinné souvislosti (její uskutečnění děj přímo vyvolává, např. *stoupá-li teplota, stoupá i teploměr*), anebo může býti motivem vedoucím k jeho uskutečnění (*chce-li být zdravá, musíš být na sebe opatrná*), anebo uvádí jen okolnost umožňující jeho uskutečnění (*dostanu-li ještě lístek, půjdu do divadla*) anebo nasvědčující, že se uskuteční (*když vlaštovky létají nížko, bude pršet*). Srov. K. Svoboda, NŘ 37, 1954, 3—7. Na jazykové vyjádření podmínkového vztahu mají tyto rozdíly vliv jen malý (především jde o větší nebo menší obvyklost ireálných vět); nestaly se podkladem pro vnitřní diferenciaci podmínkového vztahu.

² Např. *Vévoda navrhl, že zejtřejší představení dá odložit, jestliže by tam snad jít nemohla* Jirásek.

omezovacích).³ Např. *Jen když jej oslovil některý zvláště vážený strejček, nevrlost nebyla s to přemoci zakořeněnou úctu Holeček; Mladé srdce brzy se tiší, ačli se smělo ozvatí vůbec Rais.*⁴

Za zvláštní typy souvětí považujeme věty výjimečné (§ 265—271) a věty podmínkově přípustkové (§ 251—255).

V jazyce stč. tvořilo podmínkově souvětí souvětý typ s mnoha výrazovými prostředky. Nebylo však po výrazové stránce plně odlišeno od souvětí přípustkového a také po významové stránce byl mezi těmito typy plynulý přechod, protože se v samostatný typ ještě plně neztvářilo souvětí podmínkově přípustkové. (Přesto o něm pojednáváme zvlášť, abychom ukázali, jak se jako typ formovalo.)

Podmínkově souvětí asyndetické a se spojkami *a*, *ano*, *an*

236

Podmínkový vztah vět pronikal v stč. jasněji zejména v dvou typech asyndetického souvětí:

a) První věta, vyjadřující podmínku, má sloveso v indikativu přítomného nebo budoucího času anebo v kondicionálu. Např. *chceš mi odplatu dáti, chceš slúžiti, že mi nebudeš děkovati* MastDrk 137—138; *chtěl by ty mě sobě mieti, musil by jiej život otjieti. A toľ se mōž dobře státi, chceš jie na tétoj cestě ždáti* DalC 24a × DalL 12.9—12: *chtěl-li by . . . , ač jie chceš;*⁵ *máš mě za pána, kéž se mne bojíš, a máš-li mě za otce, kéž mě miluješ* HusErb 1.58 (srov. paralelní souvětí podmínkové s -li); *a ovšem v panenstvie: jediná j(e) ztratíš, věčně jeho mieti zase nebudeš* ŠtítSáz 34a2.

Většinou zde jde asi o původní zjišťovací otázky, které po ztrátě samostatnosti a těsnějším spojení s další větou ztratily tázací ráz. Obdobně vznikly — ale z otázek s tázací partikulí — podmínkové věty s *li*, *zdali* (v. §§ 239, 242).⁶

b) V první větě je imperativ: *učiv (mi) tak vysoký rov, jako by uzřel veš Chýnov: budu se rád s Lučany býti a v tom boji chci rád sníti* DalL 18.31—34; *pí hrdlo, jez hrdlo, zaplatíš hrdlo* ŠtítVrt 133 (G). Častěji se vyjadřuje v asyndetickém souvětí s větou imperativní vztah podmínkově přípustkový (v. § 252 až 253).

Oba uvedené typy asyndetického souvětí žijí v češtině dodnes, zejména v jazyce mluveném.

Vedle asyndetického souvětí s imperativní větou podmínkovou bylo dosti časté obdobné souvětí, v němž však byla druhá věta připojena spojkou *a*.

³ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 712—713.

⁴ O podmínkovém souvětí srov. Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, 81 a 101—102; Vl. Šmilauer, *Nč. skladba* 324—325; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 705—710.

⁵ Další doklady z Dal uvádí B. Havránek, *Text. kritika*, Studie ze slov. jazyko- vědy 57.

⁶ Asyndetické jsou od původu i věty s *by* (v. § 246n.).

I tento typ je živý dodnes. Např. *těš se hospodinu, a dá tobě žádost srdce tvého* ŽaltKlem 36.4 × *ŽaltWittb i* (spojka *i* je zde neobvyklá); *otvoř ústa tvá, a naplníu jě* ŽaltKlem 80.11, pod. *ŽaltWittb*; *rci slovem, a bude uzdraven pacholík můj* EvZim Mt 8.8, pod. *EvOl*, *BlahNZ* (dic verbo et sanabitur); *obratte se ke mně, a jáľ se obrátím k vám* ŠtítBarlD 100b; *nebuď zbožie u kostela, a nenalezneš k němu kniežka* HusErb 2.81 (G); *varuj se hřiechův a kaj se, a smilujel se buoh nad tebou!* RokPost 27a.

Ojedinele je místo *a* užito *an*: *a řku jednomu: „Jdi!“ an pójde; a jinému: „Přid!“ an přijde; a slúžě mému: „Učiv toto!“ an učiní* EvZim Mt 8.9 × *EvOl* 216b a *řku-li tomuto: „Jdi“, pójde; a jinému: „Přid“, a přijde* (dico huic „Vade“ et vadit...).

Stejně řídký je indikativ místo imperativu: *pokropíš mě yzopem, a očiščen budu; obmyješ mě, a nad snieh oběleju* ŽaltKlem 50.9. × *ŽaltWittb pokropi — a, umy- ješ — i* (adsperges me — et; lavabis me — et) — jde tu zřejmě o vliv předlohy; *ŽaltWittb* má však aspoň v první větě imperativ.

Se spojkami *a*, *ano*, *an* se setkáme i v jiném typu souvětí, v němž proniká aspoň částečně podmínkový vztah, ale poměr vět je tu obrácený — podmínku vyjadřuje věta uvozená těmito slovy. Jde vesměs o souvětí citově zabarvená, v nichž jedna věta je tázací: ptáme se v ní, proč nebo jak by mělo něco platit, když je zde okolnost vyjádřená větou s *ano*, *an*, *a*. Po spojce *a* stojí pravidelně zájmeno 1. nebo 2. osoby. Většinou přítom cítíme, že tázací věta má povahu řečnické otázky opačného smyslu, a druhá věta že vlastně vyjadřuje motivaci, zdůvodnění toho, co je v první řečeno („vždyť“) — je zde tedy přímá obdoba k větám, které jsme probrali v souvětí důvodovém a vysvětlovacím (§ 77). V citovém zabarvení vět s *ano*, *an*, *a já* . . . se obráží citoslovný původ těchto partikulí, později spojek (v. § 86 a 90). Např.:

kam má dušě pójde, a já jsem ješče nekršćená? PasMA (Výb 529); *proč ty zákona žádáš, a ty velikú čest sbožím jmáš?* Hrad 3b; *čeho bych se měla styděti, a tys tak počestný kmet, a já jsem tak nemilostivě zbíta?* PasMA 144 (G); *ale kterak tomu uvěřime [že papež nežádal za duchov. úřad peníze], a my za pražské arcibiskupství do Říma veliké peníze vždy nosíme, když nového arcibiskupa máme míti?* HusSvatokup 134a; *proč prosíte otpočínutie, a vy ste nic neučinili?* ModlLeg 20a (G); *kak tento mōž spasen býti, an jest velmi poskvrněn* PasU 160b2 (T); *Augustine, ano malá robátka . . . buohu slúžie, azda ty téhož nemōžeš učiniti?* PasU 186b1 (T); *neb co platno jest, že člověka svatým nazývají, an jest před bohem zlořečený?* HusSvatokup 126b; *ano kněžie tak jsú živi, proč bychom ne též živi byli* HusErb 1.353 (G).

Řídká jsou podobná souvětí s určovanou větou netázací: *divné mi jest to, kak by mohl tvój buoh mú dceru uzdraviti, an tebe ote mne z tohoto vězenie zprostiti nemōže* PasU 102a1 (T); *k větčie škodě jest zaléčiti ránu, ano v nie střela vězí, neb knisu plna jest* ChelčPař 162a (T).

V tomto významu, blízkém podmínkovému, však *ano*, *an* v jazyce neza-

kotvilo a v XV. stol. se jich v podstatě přestalo užívat. Stejný osud měly věty s a já...

Podmínkové věty se spojkou ač

238

Podíl asyndetického souvětí a souvětí s a, ano na vyjadřování podmínkového vztahu byl v stě. velmi malý — nelze říci, že by byl nějak podstatně větší než dnes, třebaže srovnání různých redakcí téhož textu ukazuje pronikání spojek na místo původních spojení asyndetických.⁷ Hlavní váhu měly věty spojkové, které byly čtyř druhů: 1° se spojkou ač, později z podmínkového souvětí ustupující; 2° se spojkami z původních tázácích partikulí (li, později jestliže, přechodně zdali); 3° se spojkou když (k nim lze přiřadit i vztažná souvětí smyslem podmínková); 4° se spojkově užitým kondicionálovým by, později se spojkou kdyby.

Vět se spojkou ač se užívalo v stě. ve XIV. stol. k vyjádření podmínkového vztahu velmi často. V XV. stol. pozorujeme, jak ač postupně zužuje svůj význam na přípustkový a z podmínkového užití ustupuje. Jen v užití opakově omezovacím se drželo více (a jako knižní prostředek je tu možné i v nové češtině), srov. *my poslední žádáme opatřiti první věci a k nim se přivínáti, ač nám toho buoh popřeje* ChelSf 1a; *máte-li vy k němu pravú vieru? Ano, ač buoh dá, máme, veď-li?* RokPost 8a. V XVI. stol. bylo v normálních podmínkových větách již úplným archaismem.⁸

Po stránce významové bylo ač souznačné s -li; užívalo se jich i souběžně nebo se v různých rukopisech střídaly. Např. *ač padúchové mě napadnú, a chtiec mě zahubiti, a budu-li já je moci, velíš-li zahubiti, když je přemohu?* OtcB 69b (si latrones aut barbari super me irruerint, occidere me volentes, et ego si praevallere potuero, iubes occidam eos?); — *ač jim nechcem našich žen a sbožie dáti, tehdy nám slušie pohromadě státi* DalL 44.53 × DalC 86b *nehcete-li; vězte, že po mém milém živa nemohu býti, ač mne jiný nezabie, sama se chci zabiti* DalL 39.84 × DalC 77a *nezabie-li*. V pozdějších textech jde ovšem v takových případech o nahrazování podmínkového ač: *ač vzlačněju, neřku tobě* ŽaltKlem 49.12, pod. ŽaltWittb × BiblKral *zlačným-li*.

Také ve větě s ač se někdy kladlo ještě li, a to většinou až k určitému slovesu, řídicěji hned ke spojce ač, takže vznikala složená spojka ačli: *oni se rozprášie k jeděnú, ač-li pak nebudú syti, i vztytčú* ŽaltWittb 58.16 × ŽaltKlem *ale ač*; —

⁷ Srov. pozn. 5. — Češtinu nelze po této stránce srovnávat třeba s ruštinou, kde je podíl parataktických konstrukcí podstatně větší. Viz B. V. Lavrov, *Условные и условно-уступительные предложения* 7—39.

⁸ B. Havránek ukazuje na variantách z rukopisů Dal (*Text. kritika*, Studie ze slov. jazykovědy 58), jak pozdější upravovatelé různě měnili nebo vypouštěli podmínkové ač, kterému již dobře nerozuměli. — V. Philomates v l. české mluvnici z r. 1533 zamítá ač za lat. si a doporučuje spojky jiné, zvláště -li. (Srov. V. Kvas, SaS 13, 1952, 146.)

ač přikazuje-li to moc, což nemáš činiti, tu chutně pohrzej mocí HusErb 1.90 (G); *radu tobě dávám, kterou ač chceš-li zachovati, budeš moci živ býti* Háj 52a (G).

Větosled byl v souvětí s ač volný. Převládá však velmi výrazně antepozice podmínkové věty; vedle postpozice najdeme i případy jejího vložení do věty řídicí: *ač je nyní potepemy, věčnú pamět a chválu vezmemy* DalL 10.45, pod. DalC 19b; *túž [vieru] jmějte k dětem mým, ač budú držěti k svým* DalL 70.44, pod. DalC 119a; *můžeš tu nohu, ač chceš, před oltářem ohlédati* DalL 47.57, pod. DalC 93a.

Věty s ač vyjadřovaly většinou podmínku reálnou a kladl se v nich indikativ. Mnohem méně časté jsou věty vyjadřující podmínku neskutečnou, s přísudkovým slovesem v kondicionálu. Srov.:

bóh sešli ránu na mě, ač toho zapomanu AlxV 453; *ač smy tvú rozhněvali milost, učíš to pro svú muku... odpú(s)t nám naše zlé činy* MastDrk 343; *však jáz tobě nic neškozi, ač s tiemto člověkem chozi* Hrad 11a; *a mnozí z těch svatých otcuov, ač sú čeho k sobě potřebni byli, s tiem sú pomoci tělesné nehledali, ale k svému se bohu přichýlili* OtcB 1b (si in aliquo forte necessariis ad usus corporis egerint); *ač co budete prositi otcé mého, dát vám* HusErb 1.310 (G);

bych as mrtva jho viděla, péču bych o duši jměla, ač bych mohla kterým skutkem Leg Mar 34 (s odstínem omezovacím); *pro něžto se [ta dva prorádcě] velmi básta, ač by jho kak mětně jala, by sama v tom neostala* AlxBM 9; *Jaromíra káza biskupem učiniti, ač by se dřieve událo biskupovi sníti* DalL 46.26, pod. DalC 90b; *ač bych pravil o posteli, o téj jste dřieve slyšeli* Hrad 23b; *nebo ač by byl nepřítel mój zle řekl mně, strpěl bych byl ovšem* ŽaltKlem 54.13, pod. ŽaltWittb; *ač by kto tomu nechtěl věřiti, věčšiel chci divy pověděti* OtcB 109b.

Věty s ač mají často i význam podmínkově přípustkový a přípustkový (v. §§ 255, 260). Stojí-li přitom věta s ač na prvním místě, začíná často věta řídicí odporovací spojkou ale nebo však, avšak. V souvětí ryze podmínkovém se těchto slov v apodozi neužívalo; zřídka tu bývá tehdy: *ač mně panovati nebude, tehdy nepoškrněn budu* ŽaltKlem 18.14, pod. ŽaltWittb (si — tunc).

O pravděpodobném vzniku vět s ač v. § 260.

Podmínkové souvětí s -li, jestliže, pakli, azda, zda/li/

Věty s příklonnou spojkou -li byly už od počátku doby historické nejčastějším typem podmínkových vět. Stejně jako věty s ač vyjadřovaly zpravidla podmínku reálnou a kladl se v nich indikativ; ireálné věty s kondicionálem jsou řídké. Větosled je už volný, ale antepozice vedlejší věty má velkou převahu nad postpozicí. Spojka -li bývá někdy i v apokopované podobě -l', jindy se zase zesiluje příklonným -l. Srov.:

ve větách reálných: *nebudú-liť svých milovati, nerodte o nich nic tbáti* DalL 70.45, pod. DalC 119b; *chcete-l', bych se k vám nevinila, vaši vůli učinila...*

optajtež muže takého... LegKat 371; *dal-li vám jest kněz klášter, za to ote mne vám bude dnes otjato* Hrad 26b; *jsi-li syn boží, spust se doluov!* EvZim Mt 4.6, pod. EvSeit, EvOl, BlahNZ (si filius dei es); *nebude-liť božie vuole k tomu, ni-žádne ženě nebude lzě sēm přijíti* OtcB 67a (si vult Deus, nullam huc venire permittat); — *dostúpím* [l. plur.] *vše škody, nepřímem-li své hospody* AlxV 430; *ó, tot mé tělo blažené bude, bude-l' položené podlé mého mistra hrobu* Hrad 38a; *nepuojdem otdatto nikam, nebudemy-li s ním mluviti a nepoklonimy-li se jemu* OtcB 72a (nisi digni fuerimus adorare eum); *rádat chci tak s ním umřieti, bude-te-l' mi toho přieti* Trist 53b (G); — *o němž něco, dá-li pán buoh, napíši* HusSvato-kup 113a (věta vložená);

ve větách ireálných: *ktěl-li bych to vše klásti, co v téj straně měst i vlasti, dotad ti bych řeč rozoláčil* AlxV 667; *Zdvišé káza královi pověděti, chtěl-li by jemu milostiv býti, chtěl by mu zajtra užitečně poslužiti* DalL 92.63, pod. DalC 153b; *ktož tomu nechce věřiti a chtěl-li by tiem jst býti, otěž pana Jana Vartmberského* DalL 99.8, pod. DalC 165a; *já bych radější s nimi umřela, mohla-li bych, a to bych neproměnila* Trist (Výb 388); *odkovadžto, chtěli-li by, že by se mohli vrátiti do svých vlasti* CestMil 9b (si vellent).

Spojka *-li* se přikláníla pravidelně ke slovesu; stejně mohla stát i za predikativním příslovcem *třeba*: *třeba-li, hory převrátíte* Hrad 10b; *třeba-liť k čritu jiti, protoť já budu pivo piti* MastDrk 153. Při opsaném futuru mohla stát za infinitivem; v opsaném préteritu naopak zase u pomocného slovesa: *a moci-li budu kdy s ni býti, nelzě ji bude živu býti* DalL 10.71; *sem-li ten pes ukradl, bóh daj, bych opsěl* Rožmb 176 (G).⁹

V apodozi podmínkového souvětí s *-li* stávaly v stč. spojky a partikule *a*, *ale*, *tehdy*, *to* /*ž*/ *ť*/, např. *nýnie-li tě lén slyseti, a ti budu vyprávěti, proč se mu [městu] rušenie stalo* AlxV 716;¹⁰ *třeba-li se jemu v Čechách vztéci, a jáť tehdy budu v Němcích žéci* DalL 42.39—40 // DalC 81b *třeba-l' mu se v Čechách vztéci, a jáz budu v Němcích žeci; moci-li tak budeš učiniti, a ty učin; pak-li nemoci budeš, já tvé bohy zboři* PasMA 460 (G); — *bude-liť muž hospodárný, ale ženat nebude tbavá* ŠtítSáz 32a2; *podle řádu měl by kněz křtiti; nenie-li kněz, ale muž některý; a nebylo-li by při tom muže, ale žena* ŠtítMus 149b (G); *nebudeš-li chtieti branú vjeti, ale chcemeť zed za honu položiti, aby jel jako pán* KronŽižk 158a; — *vězte: jest-li obecné, má moc prvě volenie, a nenie-li obecné neb jest druhé, tehdy nic nenie* DalL 54a (59.14 vs.); *vymietám-li prstem božím diábly, tehdy přišlo jest mezi vy královstvie božie* HusPost 47b; — *jest-li [člověk] nemocen, tož bolest hubí* Hus Erb 3.109 (G). Srov. k tomu § 274.

Podmínkové věty s *-li* vznikly zřejmě ze samostatných zjišťovacích otázek, které se těsněji spojily s následující větou a ztratily tázací ráz. Teprve po jejich přehodnocení se asi uvolnil větosled. Původní smysl takových volných spojení vět byl asi ten, že druhá věta říkala, co vyplývá z očekávané kladné

⁹ Její postavení za přísudkovým slovesem bylo pravidelnější než postavení tázací partikule *-li* v závislých otázkách zjišťovacích (v. § 112).

¹⁰ K výkladu tohoto dokladu srov. § 126.

odpovědi na předcházející zjišťovací otázku. Např. *máš-li mast s myrrá a s tymiánem, s kadidlem a s balšánem, dobrý družě? tu prodaj nem* (MastMus 343) > „jestliže máš mast..., tu nám prodej“. Otázku mohl mluvčí klást i sám sobě (jako otázku rozvažovací), např. *budem-li v tom hověti tobě [?] — učiníme hanbu i škodu sobě* (DalL 18.21). Užití spojek *a*, *ale* v apodozi je přežitkem původní juxta pozice samostatných vět: nepřímá odpověď na otázku začínala citovou částicí *a*, *ale*, *to* /*ž*/, *tehdy* (ta snad měla už i význam časového adverbia), která se po splnutí obou vět v souvětí dále držela, třebaže ztratila svou původní funkci. Spojkového úkonu zde nabýt nemohla, proto časem zanikla. Srov. z uvedených dokladů např. *bude muž hospodárný? ale žena nebude dbalá!* Spojka *ale* vnáší do souvětí odstín rozporu mezi podmínkou a jejím důsledkem, proto se věty s *ale* v apodozi významově blíží větám podmínkově přípustkovým.¹¹

Jak jsme viděli, užívalo se tázací partikule *li* převážně v otázkách reálných, s indikativem přísudkového slovesa (v. § 112). Proto vyjadřují i podmínkové věty s *-li* zpravidla podmínku reálnou; k vyjádření podmínky ireálné vytvořil si jazyk prostředek jiný.

Vznik podmínkových vět přehodnocením původních otázek vidíme velmi pěkně u vět s partikulí *azda*, *zda*, neboť u těch probíhal později než u vět s *li* a proces zůstal nedokončen — podmínkové věty se *zda*, *azda* se nestaly produktivním typem. Srov. dále § 242.

Příklonná spojka *-li* se připojovala i k 3. os. sg. indik. přítentu slovesa *býti*: 240
jest-li to čie rozkázanie, ten mi v tom násilě činí LegJid 187.

Již v nejstarších textech se setkáváme s tím, že 3. os. sg. slovesa *býti* se spojkou *-li* měla větnou platnost a vlastní vyjádření podmínky bylo k ní obsahovou větou (připojovala se spojkou *že*, *ež*, *jež*); podmínka se tak vlastně vyzvedala, zdůrazňovala. Sloveso *býti* mohlo být přitom v různých časových, vidových a způsobových tvarech, jak si to žádal kontext. Kromě toho bylo součástí takové věty často odkazovací *to*, *tak*. To vše jasně svědčí o její plné větné platnosti. Srov. *bude-liť to, že chlap snide, tobě s sbožim žena přide* LegJid 204; *věz to, hospodáři, jest-li to tak, ježť jsem té noci dietětem počala, nebylo jest toto sprostného snu viděnie, ale pravé zjěvenie* PasMA (Výb 200); *nebo jest-li to podle jich rozumu, že dřevo dobré (ne)muož kdy nésti zlé ovoce, kak jest Mojžieš, jsa dřevo dobré, shřěšil u vody, ješto slove protivná...?* Mat 92a (S) (si iuxta intelligentiam eorum arbor bona malos fructus facere numquam potest, quomodo Moy-ses, arbor bona, peccaverit ad aquam contradictionis...?);¹² *lidé, ješto v sobě*

¹¹ Srov. též výklad Trávníčkův, *Skladba* 80—81. Náš výklad se odlišuje tím, že předpokládáme vývoj od juxta pozice k hypotaxi přímo, nikoli přes parataxi slučovacího nebo odporovacího typu.

¹² V textu je sloveso kladné (*muož kdy nésti*), třebaže smysl je jasně záporný. Fr. Trávníček (*Skladba* 82) to vykládá tak, že jde o původní citové otázky, jejichž smysl byl záporný; kladnou podobu zachoval autor Mat i v souvětí, kde je citový ráz setřen. Je to svědectví o původní tázací platnosti takových vět.

mají diábla, když by byli téj bolesti a té nemoci zbaveni, bylo-li by to, že se nepolepšili, ale pohoršili, u větší zlé a větší nemoc a v moc diábelskou by vpadli Mat 208b (S) (si negligentiores fiant, graviorem sibi attrahunt phantasiam).

Vedle toho pozorujeme už počátky ustrnování takových vět: sloveso je ve tvaru *jest*, když se podmínka týká děje budoucího nebo minulého: *jest-li to, že suol zhayne, čím budú suoliti?* Mat 65b (S) — je to citát z Mt 5.13; EvOl 327b zde má již *jestliže* (quodsi sal evanuerit); a *jest-li to, že bude poslušen, ziščemy duši jeho* Mat 291b (S) (si quidem audierit).

Není-li v takové větě odkazovací *to*, připomíná již úplně spojku *jestliže*: *ale jestli že jsú těm slovóm nerozuměli, proč jsú tehdy tak velmē sě báli?* Mat 285a (S); *my ovšem máme ctíti božie přátely, jest-li ež milujem boha* ŠtítSvát 29b1.

V takových případech skutečně došlo ke ztrátě zbytku větné platnosti, ustrnulý výraz *jest-li* splynul se spojkou *že* a vytvořil složenou spojku *jestliže*. Bezpečné doklady na ni máme již od XV. stol., např. *a jestliže chcete vzíti, onť jest Heliáš, jenž přišel jest* Mt 11.14 EvOl 207a × EvZim *chcete-li*, pod. BlahNZ (si vultis recipere);¹³ *a jestliže toho neučiníte. . . , tehdy my s boží pomocí. . . chcme sě k tomu přičiníti a mstíti* VojŘády Ž 5; *jestliže jsme jemu zachovali to všecko, co sme na křtu slíbili, tehdy máme vieru pravú* RokPost 8a; a *jestli že by neměl co dáti, protoť se neslitují* CestKabK 7b; *jestliže jest hluboko a provazy od kotví nestatčtí, tehdy se s naví k zemi neb břehu blíž přibližují* CestPref 38; *pán náš. . . dávno od nás odjel a nevíme, jest-li živ čili není. A jest-li že již jest umřel, tobě jako knížeti jest naším pánem býti* Háj 81b¹⁴.

Podobu *jestli* (bez *-že*), která je běžná v mluvené řeči, jsem ze staré doby nezachytil. Z pozdější doby srov.: *protoť nech svého úmyslu, jestli se zdá a líbí* Troj (Z); *jestli ustanovení má zavržete, uvedu na vás strach* BiblKral (Z).

Vznik spojky *jestliže* má blízkou analogii ve vzniku vylučovací spojky *buď* (*buďto, buďtože*); v. § 69. Podobná byla i imperativní konstrukce *buď to že* s významem podmínkově přípustkovým, v. dále § 252.

V našich nářečích žije složená spojka jen v podobě bez *-že*: *jestli > esli, esi, eši, lesti* atp. (je homonymní s tázací částicí).

Tázací částice *li* měnila se v podmínkovou spojku na větš části slovanského území (srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 546—547).¹⁵

Spojky typu čes. *jestliže* jsou rozšířeny — nepočítáme-li nejisté stsl. a csl. *ješi* — v jazycích západoslovanských a východoslovanských. Ve slovenštině sice ve spisovném jazyce ustoupila spojce *ak*, ale v památkách je dobře dosvědčena a žije v podobě *jestli* apod. i v nářečích (J. Stanislav, *Dejiny II*, 661). V polštině vznikla a upevnila se spojka *jestli > ješli* (v. H. Safarewiczowa, *O pochodzeniu i użyciu wyrazów ješli, jezeli w języku polskim*, Wilno 1937, 87n). Luž. srbština má *je-li, je-lizo* (|| *hejzo-li*; srov.

¹³ EvOl má *jestliže* proti *-li*, když v EvZim velice často. Srov. ještě např. *jestliže kto sluha boží jest a vóli jeho činí, tohoť uslyší* EvOl J 9.31 (237b) × EvZim *jest-li*.

¹⁴ Srov. též Fr. Trávníček, *Skladba* 81—82.

¹⁵ Vondrákův výklad o přechodu tázacího *li* v podmínkovou není však pravděpodobný. Srov. k tomu J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské a šte*, Slavia 26, 1957, 166—167.

G. Liebsch, *Syntax* 210n.). V jazycích východoslovanských je *если*, rozšířené snad i vlivem polštiny (srov. B. V. Lavrov, *Условные и уступительные предложения* 64n.; V. A. Plotnikova, *К вопросу об образовании союза если в русском языке*, Труды Института языкознания 5, 1954, 224—264; J. F. Karskij, *Белорусы II—III*, 495).

Na základě spojky *-li* vznikla i složená spojka **pakli** (v. § 29), v době novověké podle *jestliže* i v podobě *pakliže*, spojující v sobě funkci odporovací k předchozímu kontextu a podmínkovou k následující větě. Kladl se po ní většinou indikativ k vyjádření podmínky skutečné, řidčeji kondicionál k vyjádření podmínky možné nebo neskutečné. Z adjunktivní funkce *pakli* plyne, že je možné jen v antepozici. Např.:

když zbožie neb smysla nenie, v šlechtě bude porušenie. A pakli sě kdy to udá vztazovati tobě súda, pro dar nepřevracuj práva, jakž juž pohriechu sě stává AlxV 249; *pakli jest múdrý udaten, viec jeho skutek nenie zmaten* DalC 32a × DalL 17.19 a *jestli pak; náhle, soci, ottudto ven; pakli toho neučiníte, boží kázeň nad sobú uzříte* Hrad 26a; *náhle ucti sě a beř sě přeč, dokad hanby nedojdeš. Pakli toho neučiníš, věz to, žeť pomsta božie na tě přide* PasMB (Výb 533); *mluvil-li sem zle, laj mi; pak-li dobře, proč mě tepeš?* Mat 78b;

Jaromíra káza biskupem učiniti, ač by sě dřieve událo biskupovi sníti; a pakli by sě nemohlo státi, neb bylo-li by mu úsilno zdáti, dotud mu Hradecko držěti DalL 46.27, pod. DalC 90b; *sem člověk v těle chorý a nejsem duostojen takých daruov. A pakli by co toho do mne bylo, jakož mníte, izdali toho ne více v skutcích prorokových i v apoštolských nevidíte?* OtcB 5a.

Podobně jako po *-li* stává i po větě s *pakli* v apodozi *ale, a, tehdy*: *pak-li [pohnaný] sě zmešká póhonu odpierati, ale tehda póhon prošel* Rožmb 30 (G); *pakli by i u manželstvo chtěla vstúpiti taková panna, však by jměla těch svých obyčejov polepšiti pokáním se zpovědi* ŠtítSáz 29a1; *paklit bude žena ráda pořádu, ale muž nebude tbavý* ŠtítSáz 32a2; — *paklit bude láti druhé [žena zlobivá], a ty jí kup třěvice nové* Žena 5; — *pakli jiný kterýkolivěk hříech smrtedlný drží, tehdy ihned jest proti některému Pismu HusSvatokup 111a.*

Původní zjišťovací otázky s partikulemi **azda, zda, zdali** spojovaly se někdy též těsněji s následující větou a vytvářely s ní souvětí podmínkové. Docházelo k tomu však později a vcelku zřídka, takže tyto věty nevytvořily skutečný souvětýný typ a časem zanikly. Nebylo jich ani zapotřebí, protože plnily stejnou funkci jako daleko častější věty *li* a *s by, kdyby*.

Tak jako v závislých otázkách (v. § 112), kladl se i ve větách podmínkových s **azda, zda** často kondicionál, takže vyjadřovaly podmínku ireálnou. Srov.: věty indikativní: *pane, zda jsi ty otnesl jej, pověz mně, kdes položil jej* EvZim J 20.15, pod. EvOl × BlahNZ *vzal-lis ty jej* (si tu sustulisti eum); *zda žádáš tvář mú opatřiti, vstaň a hled, dokudž chceš* OtcB 66b (si faciem meam tantum videre desideras, ecce, intuere); *azdas to jediné na své mysli ustanovil,*

vzdajvaž nyní modlitbu bohu OtcB 69a; rady požívej, zda najdeš; buď při sobě a nezahyneš Tkadl 3b;

věty s kondicionálem: a sěm juž tajně vypravil Medateš posly, své rádcě, v stany k Dariově matcě, prosě za to, zda by směla, by za ně prosbu zprostřěla AlxM 30; azda by sě to komu zdálo nepodobno, tomuž jest sám Jezus Kristus svědek OtcB 148b; dřieve s ním neobcuji, až vždy dřieve božie jméno přivolají; zdali by který přelud byl aneb která diábelská obluda byla, tehdy tu před svatú modlitbú ruče z(hy)ne OtcB 9a (quia si fuerit aliqua transformatio daemonis, continuo oratione facta diffugiet); dotud stojie jeho strážní oděni s meči, s oštěpy, s sekýrami i s jinú braní, zda by co mluvili nelibého žoldánovi, aby jě inhed zabili CestMandA 167a2; a v každém těch měst veliký kám posadil strážě, zdali by sě chtěli protiviti CestMil 95a.

Geneze těchto vět je ještě patrnější než u vět s -li, protože mnohde cítíme zbytek tázacího významu. Tak doklad z OtcB 66 by měl tento původní smysl: „chceš spatřiti mou tvář? vstaň...“

Podmínkové souvětí se spojkami *když*, *jak*, *až*

243

Při rozboru časových vět s *když* a výkladu jejich geneze jsme viděli, jak a proč byl u nich časový vztah spjat často se vztahem podmínkovým (v. § 182; srov. též Fr. Trávníček, *Skladba* 76). Mezi oběma vztahy je ostatně těsná souvislost, zejména tam, kde jde o časový vztah mezi ději ještě nerealizovanými nebo opakovanými — sled dějů může vyplývat z jejich vzájemné podmíněnosti. Proto je v mnohých dokladech možná obojí interpretace, a proto se také souvislost mezi časovým a podmínkovým souvětím udržuje po celou dobu historickou: vedle čistě podmínkových typů se udržují i věty podmínkově časové. Přitom někdy podmínkový vztah nad časovým převládá. Často bývá doprovázen i odstínem příčinným, který částečně souvisí s genezí našich vět (v. § 227), částečně je dán také tím, že časová spojka vyvolává představu realizovaného děje — a realizovaná podmínka bývá příčinou hlavního děje.

Podmínkový význam vět se spojkou *když* máme pro stč. bezpečně dosvědčen jejich paralelním užitím vedle vět s -li, *pakli*, střídáním spojky *když* s jinou podmínkovou spojkou v různých rukopisech a užitím *když* za lat. si. Např.:

když který pro svú hospodu bojuje a vezme škodu, že snad svůj dobrý oř stratí, slíbí mu pán jiný dáti; *pakli* ho zabí samého, pán nemož vrátiti jeho Hrad 94b; *když* jmadš ten vafnrok na sobě, věrně jmadš buoží hněv k sobě; *chceš-li* boží milost jmieti, musíš diáblův klejnot snieti Hrad 100b;

nebo *když* milujete ty, ješto vás milují, která odplatu budete jmieti? EvZim Mt 5.46 × EvOl jestliže // BlahNZ li (si); *když* ty jim dáváš, a oni sberú Žalt Klem 103.28 × ŽaltWittb ač dáš ty jim, sberú, pod. ŽaltGlos;

když nebudem malé věci chtieti trpěti, kterak pak budem trpěti, *když* nám věčšie přijde pokušenje? OtcB 71b (si parum hoc non porto, quomodo, si maior mihi tentatio advenerit, portabo?); *i* vecě prvý: Má je toto cihla... Druhý jemu vecě: A *když* jest tvá, vezmiž ji sobě a měžž ji sobě OtcB 73a (et si tuus est, tolle illum).

Přece však se většinou pocituje jemný významový rozdíl mezi větami s *když* a větami čistě podmínkovými; dobře patrný je zejména tehdy, když je jedna věta řídicí rozvita dvěma nebo více větami podmínkovými s různými spojkami. Srov. ač padúchové mě napadnú, a chítiec mě zahubiti, a budu-li já jě moci, velš-li zahubiti, *když* jě přemohu? OtcB 69b (si latrones super me irruerint, occidere me volentes, et ego si praevalere potuero, iubes occidam eos?); *pak* druhý stařec, *když* jej kto hyzdieše, byl-li od něho blízko, dobré dary jemu dáváše, a *pakli* byl podál, ale posláše jemu po svém učeníku OtcB 69b (alter senex, si quis detraxisset ei, ille festinabat — si vicinus ei erat — per seipsum bene illum remunerari: quod si longius manebat, transmittebat ei munera).

Podmínkové věty s *když* stávají většinou před větou řídicí (v apodozi pak bývá *tehdy*, někdy i jiná slovice), ale větosled je volný. Převládají věty s indikativem vyjadřující podmínku reálnou, ale dosti je i dokladů na ireálné věty s kondicionálem. U těch bývá časový význam potlačen nejvíce a také bývají častěji postponovány. Např.:

hi jest to tak z obyčějě, *jakž* sě snad *hi* ješče děje, *když* sě komu lov pochyčí a čas sě k tomu požíči LegPil 47; *když* jest šlechta s chlapstvem smiešena, *tehdy* Božena bude má žena DalL 41.17 // DalC 79a bez *tehdy* (proniká odstín příčinný); nebo často sě to stává, že, *když*to nemááh hlava, ve všech údiech statka nenie DalC 32b // DalL 17.30 *když*; což *tehdy* křstíš, *když* ty nejsi Kristus ani Eliáš ani prorok? EvZim J 1.25, pod. EvOl × BlahNZ *poněvadž* (si tu non es Christus) (silný odstín důvodový, srov. § 227); *když* se smrti nebojíte, proč ste vyšli? ŠtítBarl 15a; *všeť* povědě, *když* to učiniš ŠtítBarl 4b; *zajisté* toť já dobře vědě, žeť toto hlúpě hody budú, *když* k tomu vina nedobudú Svár 275;

o nichž [skutcích] by nikte nevěděl, *když* by jich kto nepověděl AlxB 334; *proto* ciesar da Čechóm svobodenstvie a u volení dobrovolenstvie: *když* by přirozeného kněžě nejměli, kohož by volili, toho by za kněžě vzěli DalL 51.19, pod. DalC 100b; *aby* mšě pořád zpievali, *když* by lidie u mšě bývali Hrad 17a (silný odstín časový); uložil sem ústóm mým strážu, *když* by sě vzprotivil hřešník proti mně ŽaltKlem 38.2 × ŽaltWittb *když* předstúpil × BiblKral dokavadž bude bezbožník přede mnou; *synáčku*, *když* by mohl křivotu a protivenstvie trpěti mlčě, toť jest veliká vec nade vše překážěnie OtcB 70b (si potueris iniurari et affici conviciis, et portare ac tacere, magna est res, et super alia mandata); *když* by v skutcích Kristu se protivil, *tehda* pro jich nazývání nic by svat nebyl HusSvatokup 125b.

Vedle *když* mívá podmínkovou funkci také pouhé *kdy*, ojedinele *kdaž* 244 a trochu častěji *kdež*, např.:

a z toho také máš, že netoliko *kdy* již trh se stane... ,jest svatokupecstvie, ale *když*

má člověk nezřízený vůli k tomu k směnění [duchovní věci za neduchovní] Hus Svatoakup 115a; o vzniku *kdyby* < *kdy by* v. dále § 247;

myšlenie nečisté kdaž přide, nikake nášě dušě nepoškvirní, jedinké kdaž bude se v něm kochati Túl 31a; *ač jich s tobú jest přěmnoho, což jest obak do toho, kdaž jsú měkci vniž mák zralý* AlxV 1092;

neoblenímť se, kdež chybám, tázati, anižť se stydětí budu, kdež bych poblúdil, dáti se pravdě naučiti ŠtítBud 8; *to se trojím obyčejem přiházie: kdež dědice poručníci v dědictvie pustiti nechtie, kdež vdovy. . . , kdež nápadníka v dědictvie jeho pustiti nechtie* VšehK 256a (G) — v obou případech se cítí souvislost s místním významem *kdež*.

Podmínkový význam může pronikat i ve větách s *jak/o/ž*/, jde-li o děj nere realizovaný (obvykle předčasný v budoucnosti), ale pouze jako doprovodný odstín:¹⁶ *jakž se túto masťu pomaže, tak sobě třetí den zvoniti káže* MastMus 331; *by byl kto tak silen jako lev, a jakž břicho plní, upadne v jámu a moc jeho všěcka zhyne* OtcB 67a; *jakž je potká pokušenje, tak ne(s)tojie v svém úmysle* ŠtítBud 162 (G); — *a proto ti jistí té modlitvy konec dokonají, neb snad, jakž by prodlili modlitvu, některá nečistota aneb kašlánie přěkazilo by jim modlitbu* OtcB 114a; — vedle vztahu srovnávacího: *ještě, králi, pravím tobě, jakž chceš milostiva k sobě boha mieti k každěj vině, tak buď milostiv chudině* NRada 1106.

Ojedinele proniká podmínkový význam i ve větách s *až*, např. *tvá naděje jest dva šilničky. Ale ažť by se přihodilo, že by je ztratil, azdali buoh nemá nad námi péče, že by nás neobmyslil?* OtcB 68a (et si contigerit ut pereant, numquid Deus non cogitat de nobis?); *co by ty k tomu řekl, až by k tobě padúši přišli* OtcB 156b; *na kohož bychom se schukli, tohoť viac buoh zapomane, až se nám v ruce dostane* NRada 736. V tom se stč. liší podstatně od staré ruštiny, kde se *azce* stalo v některých památkách skutečnou spojkou (srov. B. V. Lavrov, *Условные и уступительные предложения* 78—80). V polštině je situace podobná jako v češtině (v. *Slovník stpol. I*, 44n.).

Podmínkový význam vztažných vět

245

Vztažné věty substantivní s relativy *kto*, *čso*, *který* vznikaly ze samostatných otázek doplňovacích a měly původní funkci větně určovací; proto u nich silně pronikal i význam podmínkový. Srov. § 141. Nejvýrazněji se projevoval u vět se zájmenem *kto*. Byl tak silný, že se jich mohlo užít i za lat. podmínkové věty se *si quis* (věty s *ač kto* jsou proto v stč. velmi řídké). Srov. *radějšě služite mocnému svému králi nebeskému: ktož tomu posluží snažně, tomuť dá otplatu*

¹⁶ Zdanlivě výrazný doklad, uváděný Trávníčkem z Alx (*Skladba* 76), má v kontextu smysl účinkový: *ač ny svú mocí polomie, čest i zbožie potratíme, jakž se viac neopravíme* AlxV 1329. Stč. materiál nedává dosti předpokladů k teorii, že by podmínkový význam *jakž* vznikl přímým vývojem z platnosti odkazovací, popříp. citoslovečné.

věčně; ktož sbožie neb život ztratí proň, to obě jmu navrátí Hrad 94b; *ktož by silně na trest zpolehl, trest by se zlámala a on by upadl* ŠtítVrt 190 (G); *zdatit nenie kupectvie [= svatokupectví] v řeči chytré, že, ktož chce mieti odpuštenie hřiechov a muk zbavenie, aby tolik dal peněz, jako by utratil jeda nebo jda do Říma* HusErb 2.153 (G); — *komuž se mní, by tento svět opustil i všěcky činy diábelké vuole i tohoto světa za sobú ostavil, ještě to k spasení nenie dosti; ale, sám sebe zapomana, hledajž božie milosti* OtcB 5b (si quis ergo est, qui se putat renuntiasse mundo et operibus diaboli, non sufficit in ore renuntiasse); *túto čtverú věcí přichodí hněv člověku: skrzě žádost lakomú vziati dar nebo dáti; a ktož svuoj smysl nad jiné chválí; a ktož chce býti, aby jej nad jiné ctíli; a ktož chce mistrem a múdr býti nad jiné* OtcB 68b—69a (ira per has quattuor res exurgit: per cupiditatem avaritiae, dando et accipiendo; et si quis propriam sententiam amans, ut nec satis bona nec satis mala cuidam appareat, defendat; et si quis vult se honoribus sublimari; et si quis se doctorem esse velit, et plus omnibus sapientem sperat); *nebo již se biechu zdýchali židové, že kto by ho svědčil Krista, zevna snatka by byl* EvZim J 9.22 × EvOl 237a *ač by kto* (ut si quis).

Podobně měly podmínkový smysl i věty s jinými relativy: *kterýž člověk všěcky dobré činy muož uměti a zdá se jemu, by to sám od sebe mohl mieti, a pánu bohu nechce chvály vzdáti, tent v svých skutciech odplatu ztracuje* OtcB 5b (cum quis); *a cožť se koli protivného přihodi, vždy rci, žeť se jest to pro tvě hřiechy stalo, a milému pánu bohu to vše poruč* OtcB 69b. Srov. též v kapitole o větách vztažných.

Věty s relativy všeobecného významu (s *koli*) měly častěji význam podmínkově přípustkový (v. § 254).

Podmínkové věty ireálné s *by*, *kdyby*

Probrané typy podmínkových vět vyjadřovaly převážně podmínku reálnou, a jen zřídka možnou nebo ireálnou. Tato specializace byla možná proto, že stará čeština již měla od počátku doby historické plně vyvinutý zvláštní typ podmínkových vět ireálných — věty uvozené kondicionálem *by* (*bych*...).

Podobně jako v jiných typech souvětí chová se *by* jako spojka: stojí obvykle na začátku věty, má přízvuk (mohou za ním stát příklonky) a slouží zřejmě jako výrazový prostředek významového vztahu vět. Přitom zůstává součástí slovesného tvaru: je ohebné a klade se po něm l-ové přičestí. Ve větách podmínkových — proti obsahovým větám žadacím a větám účelovým — měl kondicionál dvojí časovou platnost, přítomnou a minulou. Protože však v stč. nebylo tvarové rozlišení obojí platnosti ustáleno, plnily tvary *by* + l-ové přičestí významového slovesa obě funkce; vedle toho ovšem už existovaly tvary typu *bych byl vedl*, které měly jen funkci kondicionálu minulého.

Větosled byl v tomto typu souvětí volný; mírně převládá antepozice vedlejší věty.

246

Kondicionál *by* se někdy zesiloval partikulí *-t*, a to ve všech osobách (nikoli jen ve třetí, jak je tomu v nové češtině u podmínkově přípustkového *byť*): *bycht já byl k vám přišel, jāt bych vás byl poslušen* OtcB 201b; *byť nejměl viny na sobě, nevodili bychomy jeho k tobě* Hrad 85a.

Věty s tvary kondicionálu přítomného v platnosti přítomné: *kak by mi pomohlo, by mi se to státi mohlo, což viz'u, z mého pohodlé bych byl mé králové podlé* LegPil 61—63; *kde bych se stavil, bych tobě veš svůj rod vypravil!* MastMus 424; *já bych tvá ráda byla, by má tetka živa nebyla* DaL 12.8, pod. DaLC 24a; *bylat by toho hanba moje, byť se co mezi vámi zlého stalo* Svár 422; — *by mě u prvém boji [dievky] pobily, mój by rod brzo nepřítelē zbil* DaL 10.21 // DaLC 18b *zby*.¹⁷ *bych mohl zvěděti od mistra Severina, by mi mohl uléčiti mého syna, chtěl bych jemu dáti tři hřiby a pól sýra* MastMus 276; *proto ty to mluviš, že jedinē to, což jest svrchu, to vidíš; ale by ty mě viděl ze vnitř, co by ty pak řekl?* OtcB 71b (nam si ea quae intersecus sunt videres, quanto plus haberes quod diceres?);

v platnosti minulé: *snad by ho tu byl zabil, by jemu rány neoslabil Amyntas* AlxV 1703; *a byl by se utopil, by božie moc nevzbránila* PasMB (Výb 526); *nikdy by byl druhé prorady nespáchal, byť tvé srdce nebylo prorazeno* OtcB 70a; — *a by tu les bliz nebyl, ijeden by byl muž smrti nezbyl* DaL 10.91; pod. DaLC 21b (*živ by nebyl*); *by bylo kam lzē utéci, každý by rád pryč vyplanul* AlxM 21; *pane, by byl zde, nebyl by umřel bratřec mój* EvOl J 11.32 (239b), pod. EvZim, BlahNZ (si fuisses hic); *by buoh mně neráčil pomoci, bezmála by má dušē u pekle měla přěbývanie* OtcB 8b (nisi Dominus adiuvisset me, paulominus habitasset in inferno anima mea).

Věty s kondicionálem minulým: *bychom byly pně za král jměly, toho zlého bychom netrpěly* DaL 55.67, pod. DaLC 105b; *v rově by ho nehladala, by byla pamatovala sl(o)va jeho* Hrad 31ab; *ten jistý blud... ani by se byl tak daleko pronesl, by bylo o to pohádek tak velikých nebylo* OtcB 106b.¹⁸

V hlavní větě bývá v ireálném souvětí zpravidla též kondicionál. Jen ojediněle je tam indikativ: *v ten čas budieše bez něho, by nebylo otce jeho* AlxV 1633; *udatně po nepřátelēch jdieše a ovšem po nich v hrad vendieše, by byl s ním most u přiekop neletal* DaL 104.27; *ale již právě jat bieše, by se neopravil spieše* DaL 104.22.

V apodozi souvětí s *by* najdeme ojediněle *ale, i*: *by to kněz dal za pokánie někomu, vstanúc za ranie téci k jutřni takýmž skokem, ale by vstonal svým bokem* Hrad 96b; *a inhed nerodi viece na púšti býti. Ale by se byl svých hřiechuov s nadějí kál a s duchovní radú vstúpil v pokánie, i byl by jemu pán buoh svú milost dal* OtcB 6b. (Srov. § 274).

¹⁷ DaLC má *zby* ještě na jiných místech (34b). Nejde-li tu o pouhé vyplnění místa (v dokladu 18b je psáno červeně), mohlo by jít o chybné psaní místo *aby*, ale to bychom zde těžko mohli očekávat (v. § 128). Za málo pravděpodobné bych považoval čtení *žby*, které nemá vůbec v stě. památkách v této funkci jinak oporu.

¹⁸ Jak je zřejmé z dokladů, bývá kondicionál minulý aspoň v jedné ze spojených vět — to stačilo k zařazení celého souvětí do minulosti.

Vedle podmínkového významu měly věty s *by* i význam podmínkově přípustkový, v. § 255.

Podmínkové věty s *by* se držely nejdéle ze všech vedlejších vět, v nichž plnilo *by* funkci spojky. Ale i ony byly od konce XIV. stol. postupně zatlačovány. 247

Ojediněle vstupuje na místo *by* spojka *aby*: *i řekl, aby roztratil jě, aby nestál Mojžieš, vyvolenec jeho, v přelomenie před ním* ŽaltPod 105.23 × ŽaltKlem, ŽaltWittb *by*; *proto byla v manželstvo dána Josefovi, jakž jest povědjeno. Aby nebyla dána v manželstvo Josefovi... židové byli by ji ukamenovali* Mat 16b — zde však může jíti o navazovací a a pouhé *by*. Tímto směrem pak vývoj nešel, protože *by* to bylo odporovalo tendenci rozlišit souvětne typy i výrazově. Kromě toho zde nemělo užití *aby* v češtině žádnou oporu.¹⁹

Na místo *by* vstupuje složená spojka *kdyby*: setkáváme se s ní už koncem XIV. stol. (je už v Mat a ve spisech Štítného), silně se šíří ve stol. XV. a pak už převládá. Nezatlačila však *by* úplně — jako knižní prostředek se dále drželo a existuje ve spisovném jazyce dosud.

Jak jsme viděli v § 243, mělo *když* často funkci spojky podmínkové a spojovalo se i s kondicionálem k vyjádření podmínky ireálné. Tento úzus se zachoval i po vzniku spojky *kdyby*, takže vedle ní existuje volnější spojkový útvar *když by*. Naproti tomu *kdy* bylo řídké i v platnosti časové a v platnosti podmínkové ojedinělé. (Proto Gebauer myslil jako na východisko k utvoření *kdyby* na relativum *kdy*, nikoli na spojku.) Přesto se stalo základem nové spojky *kdy* a nikoli *když*. Pravděpodobně tomu tak bylo proto, že koncové *-ž* bránilo těsnějšímu splynutí obou komponentů; zvolilo se tedy *kdy*, třebaže samo bylo řídké. Lze ostatně soudit, že částice *-ž* se v době vzniku spojky *kdyby* ještě nepocitovala za integrální, neoddělitelnou součást spojky *když*, takže *kdy* se cítilo jako jeho varianta (obdobně jako tomu bylo u mnoha jiných spojek a u relativ).

V některých dokladech s *kdyby* je přítom zachován odstín časového vztahu,²⁰ ale většinou jde o čistě podmínkový vztah. To je pochopitelné, protože *kdyby* vystřídalo čistě podmínkové *by*. Větosled je volný stejně jako v souvětí s *by*. Už to samo svědčí o tom, že zde nejde o přímý vznik těchto vět z vět časových. Např.:

nebo darmo by divové zjěvně ukázáni byli, kdyby vnitř v srdci žádného užitka neučinili Mat 149b (S); *kdyby horám na jiné miesto hnúti se kázali, byly by to učinily, kdyby chtěli* OtcB 2a × OtcACE *by... když by chtěli* (rukopis OtcB zde představuje pozdější redakci, nikoli původní znění); *třetie potkalo, ež*

¹⁹ Jiná situace je v stsl., kde je v Supr několikrát podmínkové *aby* (*abi*), a v některých jiných slovanských jazycích. Srov. *Slovník jazyka staroslověnského* I, 2; T. Maretić, *Veznici*, Rad 86, 1887, 111.

²⁰ Srov. např. tento doklad, kde je možná interpretace obojí: *každý sobě nakoupl... i vina láku aneb puol láky, aby měl a mohl se napít, kdy by chtěl* CestPref 49.

trpěli skutkem pro bůh a nemyslivše; kdyby lze bylo, byli by toho rádi prázdní ŠtítSvát 27a2; co bychom my věře křesťanské rozuměli, kdybychom jě od svých starost neposlouchali...? ŠtítBud 3; aniž bych jich [nepřátel] měl mnoho, kdyby české žakovstvo lidí nesvodilo HusErb 3.280 (G); měli by jim obmysliti dobré věci věčné, kdyby je sami znali ChelčSít 131 (G); méně by jemu uškodil, kdyby jemu za deset tisíc kop vzal aneb by jemu všecko spálil RokPost 47b (charakteristické je opakování kondicionálu by v druhé větě); kdybyste mne znali, i Otce mého znali byste BlahNZ J 8.19 × EvZim, EvOl byste mě věděli.

Také po větách s *kdyby* stává ojediněle v apodozi *ale*, *an*, *i*: *a kdyby více pomohl, ale zbyl by tolik pokuty onoho světa...* ŠtítOpat 291a, pod. ŠtítMus 163b (G); *kdyby kto nevěřil ničemuž, an by se nemohl i mluvíti naučiti* ŠtítKlem 7a (G); *a kdybychom to Božie ustavení drželi, i kto by směl svatokupčiti neb jinak smrtečně zjevně hřešiti?* HusSvatokup 204a.

248 Geneze podmínkových vět s *by* nedá se na českém materiálu přímo dotožit — jsme odkázáni na hypotézy.

Fr. Trávníček (*Skladba* 68—69) soudí, že je nutno vycházet z práci platnosti kondicionálu (jak vznikla z minulé platnosti indikativní v obsahových větách žádacích a ve větách účelových). Souvětí *by ty byl syn boží, pomohl by sobě i nám* by tedy pův. znamenalo: „kež jsi byl syn boží a kež jsi pomohl sobě i nám“. První věta se pak začala chápat za vyjádření podmínky, za jaké se přání vyslovené druhou větou mohlo splnit.

Kondicionál se kladl v podmínkových větách už v nejstarších slovanských památkách, v stsl. — nejprve ovšem jen ve větách s *ašte*, později i ve spojení s *a* (*abi*, *aby*).²¹ A stejně se ho pak využívalo ve všech slovanských jazycích. Musíme proto klást vznik podmínkové funkce kondicionálu již do doby velmi dávné, asi praslovanské. Je přitom otázka, zdali vznikla v souvětí nebo ve větě jednoduché, kde kondicionál obecně slouží k vyjádření nereálného děje — žádoucího nebo podmíněného. Do souvětí mohl být přenesen již jako hotový tvar. Rozřešit tuto otázku by mohla pouze zvláštní historicko-srovnávací studie. (Srov. též § 130.)

Souvislost mezi pracím a podmínkovým významem kondicionálu ovšem existuje. Pěkným svědectvím toho jsou případy, v nichž nabývá prací věta podmínkového smyslu: *ó bůhdať smyslivi a bůhdať srozuměli a na budúcie věci pamatovali, nikdy by ne-hřešili* RokPost 17a, stejně 30b.

Spojka *kdyby* je v českém jazyce obecně rozšířena, a to i v lidových nářečích (*gdýby*, *dyby* apod.).

Podobný vývoj jako v češtině měly podmínkové věty ireálné v polštině: na místo vět s pouhým *by* nastoupily věty s *gdýby*, popříp. *kiedy by*, *kieby* (zejm. v nářečích). Srov. *Gramatyka histor.* 495n. A také v slovenštině a luž. srbštině probíhal vývoj zřejmě obdobně. (Srov. J. Stanislav, *Dejiny II*, 654n.; G. Liebsch, *Syntax* 210—211.) Jde tu tedy o proces charakteristický pro jazyky západoslovanské vůbec a s obdobami u jiných Slovanů (v. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik II*, 549—551).

²¹ Srov. Jar. a M. Bauerovi, *Stsl. ašte*, *Slavia* 26, 1957, 159n.

Věty se spojkami *neda* a *leda* vyjadřovaly v stč. též okolnost, na niž se výlučně soustřeďuje pozornost při realizaci děje, na niž jedině záleží. Stýkají se úzce s účelovými větami s tímiž spojkami, neboť ty vyjadřují zase cíl, na němž jedině záleží (v. § 233). Jsou to vlastně tytéž věty, původně citově zabarvené věty přací, které v různém kontextu nabyly poněkud odlišné funkce; prací význam však většinou proniká. Přitom jsou doklady opačně rozloženy: v účelovém smyslu bylo častější *leda*, v podmínkovém *neda*.

I zde se po nich klade zpravidla minulé přičestí, ale ojediněle je po *neda* doložen i indikativ prézenta: *nebraň jim zlého, nechť což chtěie činie, neda tobě neškodie* ŠtítKlem 108b (G). Kromě toho je jednou doložen kondicionál (ale proniká tu vztah podmínkově přípustkový): *a pakli jest na cestě jdúc pochybeno, neb jeden jde cestú drže se více strany pravé, druhý levé a třetí prostředkem cesty a některý se jda přídrží té strany každé, protož, neda bych byl na cestě kdež kolivěk, prošil, to mi odpustte milostivě* ŠtítKlem 158b (G).²²

Obě spojky, zvl. *neda*, jsou velmi řídké a záhy zanikly. (Nezachytil jsem žádné další doklady na *neda* mimo ty, které shromáždil J. Gebauer v *Slovníku stč. z památek XIV.* — zač. XV. stol. Také v archívu Stč. slovníku je navíc jen jeden doklad ze ŠtítVyš, který níže cituji.) Srov.:

synové boží, točíš z plemene Setova, pojímali dcery z plemene Kainova... pro smilstvo jen, netbali, by dobré byly, neda byly krásné ŠtítSvát 102b2; *netbaj, nebudeš-li z největších svatých, neda tam [v nebi] za dveřmi byl* ŠtítKlem 113b; *a pust to k boží milosti, ačť jest i těžká věc čistcový oheň, ať podlé milosti s tebe senme tvé poškrvny, neda tě zbavil věčného hoře* ŠtítKlem 153a; *jsa mládec výtečný, bujný, netbav na buoh. v svém zdraví, neda den za dnem minul* ŠtítErb 271; *[Němci] běžiechu, nedas kde bylo Hrad 27a; nenie žádost lakomstva, neda mohli potřebu mieti* ŠtítBrig 48; *aniž se [mládec] rozmýšlel na smrt, neda den za dnem minul* Kruml 338b; *jedva poslední potřebu k životu jměl, neda živ byl* ŠtítVyš 70b1; *nedbají, že ovce hynú, leda oni svú vuoli jměli* ŠtítBrigF 81b; *dosti bude tobě, leda srdce čáku k nebesóm jměla* ŠtítBrigF 110b.

Nad význam okolnostní (podmínkový) vystupuje někdy význam prací.²³ O původu *neda* a *leda* v. § 233.

Podmínkové věty opakově omezovací

Opakově omezovací odstín podmínkových vět, který má v jazyce novočeském zčásti své speciální výrazové prostředky, netvořil v stč. ještě

²² Podmínkově přípustkový význam věty s *neda* vyplývá především z užití zevšeobecnujícího zájmen. příslovce *kdež kolivěk* (srov. § 253—254).

²³ Zejména věty se slovesem *tbáti* v hlavní větě bychom mohli interpretovat jako prací: *někdo nedbá, aby bylo A, jen aby bylo B!* (tj. dbá jen o B). Ale stejně dobře je tu možno vidět vyjádření žádoucí podmínky: *nedbá se o A, jen když je (bude) B.*

svérázný podtyp podmínkového souvětí. Užívalo se zde normálních podmínkových spojek, nejčastěji *ač*, a příslušný odstín podmínkového vztahu vyplýval z obsahu spojených vět. Srov. např. *chcít jemu k tomu pomocen býti, ač jeho chtie kanovníci voliti* DalL 49.32, pod. DalC 96a *ač ho však chtie; slyš, lude můj, a usvědčú tě, Izrahe(li), ač mne poslušen budeš* ŽaltKlem 80.9, pod. ŽaltWittb × BiblKral *budeš-li mne poslouchati; budeš ty žebrákem vskóřě, ačť se nestane ješče hóře* MastDrk 185; s vyjádřením omezovacího odstínu adverbium *jedno: dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete chtieti svú šlechtu i rod pomnietí* AlxV 1496. Právě v tomto odstínu držela se nejdéle (a částečně se udržela) spojka *ač* v rámci podmínkového souvětí.

Ně. větám s *jen když* odpovídaly věty s *jedno kdy/ž*, ale měly spíše smysl výjimečný než pouze omezovací. Např. *riedko kdy co mezi sebu mluviechu, jedno kdy bič v svéj rucě mějiechu* DalC 71b // DalL 37.13 *jedno když bič držieše*.

Omezení věrohodnosti obsahu hlavní věty na platnost jisté podmínky vyjadřovalo se podmínkovými spojkami až v pozdější době, např. *jest poddaná, jestliže se dobře pamatuji, pana Přecha Hodějovskýho* Bol 53b—1601 (O). V starší době zde byla pravidlem souvětí zřetelová (v. § 263).

VĚTY PODMÍNKOVĚ PŘÍPUSTKOVÉ

251

Jsou to věty, které vyjadřují okolnost uskutečnění hlavního děje nepříznivou, ale nikoli jako překážku, přes níž se uskutečňuje hlavní děj, nýbrž jako okolnost (podmínku), za níž se ještě děj uskuteční — stejně jako za okolností jiných, příznivějších. Stojí tedy na pomezí mezi větami přípustkovými a podmínkovými.

V jazyce novočeském vyjadřujeme připuštěnou podmínku trojím způsobem:

1. Vytkne se krajní okolnost, za níž se ještě uskuteční hlavní děj. Jde-li o okolnost reálnou, užije se věty se spojkou *i když*, jde-li o okolnost jen myšlenou, možnou, užije se věty se spojkou *i kdyby (ani kdyby)* nebo *byť*: *S chudákem, i když dělá hlouposti, si vždycky poradíš* Řezáč; *Já své dítě nezůstavím cizím rukám, i kdybych měl poslední zbytek masa z těla si vyrvatí* Pflieger-Moravský; *Rodná země, byť byla pouze s píď velká, naplní srdce lidské nejkrásnější láskou* Holeček.

2. Vyjádří se, že se hlavní děj uskuteční za libovolných okolností (tedy i za nepříznivých). Podmínkově přípustková věta se uvozuje spojkou *ať* a je v ní vždy nějaké zájmeno (popříp. zájmené příslovce) s všeobecným významem, anebo je v ní ustálený výraz všeobecné platnosti (obvykle imperativní), např. *Mně je to vše jedno, ať bys byl čimkoliv* Němcová; *Ale dělej co dělej, plamínek zápalky v téhle tmě neukryješ* Řezáč.

3. Vyjádří se vylučovacím spojením krajní okolnosti, za nichž

se děj ještě uskuteční. Užívá se tu vylučovacího spojení s odstínem libovolnosti, v němž je dnes obvyklá dvojitá spojka *ať — nebo*, popříp. opakovaná spojka *ať — ať*, např. *Začal mluvit a musel zdvihnout oči, ať se mu chtělo nebo ne*.¹

V jazyce stě. netvořily podmínkově přípustkové věty souvětí typ jasně odlišný (po stránce výrazové i významové) od vět podmínkových a přípustkových. Přesto však základy dnešního souvětí typu již existovaly a byly zde vedle prostředků společných s větami podmínkovými a přípustkovými i prostředky speciální.

Připuštěnou podmínku vyjadřovaly v stě.: a) věty imperativní, a to buď s pouhým imperativem nebo obsahující nadto zevšeobecňující zájmeno (nebo příslovce, popříp. vylučovací spojení); b) věty vztahné se zevšeobecňujícími relativy; c) věty se spojkami *ač* a *by*, resp. i jinými.

Imperativní věty podmínkově přípustkové

Věty s imperativem přísudkového slovesa se spínaly s následující větou buď v souvětí smyslem podmínkové (v. § 236), nebo podmínkově přípustkové — to záleželo na obsahu spojených vět. Původní smysl spojení byl asi ten, že se v první větě vyjadřovalo nějaké přání nebo nějaký rozkaz a druhá věta říkala, co vyplyne z jeho splnění. Je to jistá obdoba spojení původní otázky s další větou (vyjadřující, co plyne z předpokládané kladné odpovědi) v souvětí smyslem podmínkovém. Při imperativní větě mohl snadněji vystoupit doprovodný prvek rozporu mezi oběma jevy (typ „udělej si to!, stejně ti to nepomůže“). Proto jsou také imperativní věty podmínkově přípustkové častější než podmínkové. Vcelku je to však v češtině typ málo živý a v dalším vývoji jazyka ustupující.

Doloženy jsou věty s imperativem sponového slovesa *buď*: *buď veliký oheň zde mezi námi, neučiní toho, by drobet vody nemohl veň padnutí* ŠtítSvát 193b2; *buď největší v člověce přirozený rozum, věčného spasenie nedovede sám o sobě* ŠtítSvát 224a2. Původní význam „aťsi je...“ přecházel jistě v ireálný „i kdyby byl“, protože jde o připuštěnou podmínku neskutečnou, myšlenou.

Tak jako se místo podmínkové věty s *-li* užívalo opisu — *jest-li (bude-li...)* + obsahová věta připojená spojkou *že* (v. § 240), nahrazovala se podobným opisem i imperativní forma podmínkově přípustkové věty s významovým slovesem: užilo se imperativu *buď*. často s odkazovacím *to (buď to)*, a k němu

¹ Větám podmínkově přípustkovým věnovali pozornost Fr. Trávniček, *Mluvnice II*, 709—710 (nazývá je „věty s vytykanou podmínkou“), a Vl. Šmilauer, *Ně. skladba* 327—328 (užívá názvu věty podmínkově přípustkové). Srov. též Bauer—Mrázek—Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny II — Skladba*, 406—409.

se připojilo vlastní vyjádření připuštěné podmínky jako obsahová věta. V té pak bylo možno užít kondicionálu k vyjádření její ireálnosti. Např. *a budž, ež by byla z postu malá odplata, ale zbaví veliké pokuty, ješto by v ni upadl, ktož by z netbánie kostelnieho ustavenie nedržal postu* ŠtítSvat 207a2; *a bud to, že papež napřed netrží ani sám, ani skrze Gezi, ale již jest prvě ustanoveno od papeže Jana Dvamezietmého, co který biskup má dáti* HusSvatokup 131a; *avšak bud to, že by všickni lidé svatým neb najsvětějším ho nazývali, když by v skutcích Kristu se protivil, tehda pro jich nazývání nic by svat nebyl* HusSvatokup 125b; *vozy také mají, kteréžto velblúdi táhnú, a ti jsú také plstí tak místerně přikryti, bud to že by celý den na ně děš šel, nemuož nic zmoknúti, což jest pod nimi* CestMil 41b (si die tota super eas pluatur, nihil sub eis valeat madidari). Smysl těchto souvětí byl tento: „Budsi [= připuštěme], že by za půst byla jen malá odplata! Ale zbaví veliké pokuty [= trestu], do níž by upadl, kdo by... nedbal půstu“ > „i kdyby byla za půst jen malá odplata, přece aspoň...“. Podobně: „Budsi to [= připuštěme to], že papež nic netrží [za udělení duchovního úřadu] ani sám, ani skrze Gezi [= své služebníky]. Ale je už předem ustanoveno...“ > „i když papež...“. Časem věta *bud* to ztrácela plnou větnou platnost a klesala ve spojku; protože však šlo o řídký souvětý typ, nedovršil se tento vývoj a *bud* /to/ bylo nahrazeno prostředky jinými.²

Už v stě. nastoupilo na jeho místo *nechaj at, nech|aj|ž|t|, nechat, nechť*, mající původně platnost zcela obdobné imperativní věty jako *bud* (srov. též § 230); navíc vyjadřovalo *nechat* už svým lexikálním významem, že jde o pouhý předpoklad, připuštění něčeho (ve smyslu permissivním). Záhy poklesalo v částici a v našich spojeních nabývalo funkce spojky. Např. *má by duš v tom dost jměla, potom nechat bych umřela* Hrad 40b; *nechť by bylo dobré, užitečné, rozkošné i ctivé tomuto světu, však zde ústavně a věčně nemóž býti* ŠtítBud 113; *nechť utnú tobě prst, však proto neumřeš* HusErb 1.264 (G); *rataj vece: nechajžl vstane, toť se jemu vždy dostane, žeť opět zase letí* Baw 64b (G). Původní smysl zde byl obdobný: „Připust, že by to bylo dobré pro tento svět. Avšak věčně tu nemůže být“ > „i kdyby to bylo dobré... , věčně zde přece nemůže být“. Tyto věty trvaly až do doby nové.

Kromě toho se ustálily i opisy s *necht jest tak že*, podobné opisům s *bud to, že: nechat jest tak, že jsem zbloudil, při mně zůstane blud můj* BiblKral (Z); *necht jest tak, že se některé hlavy k študování nehodí, pravé však to, což přednášíme, bude o zdárných aneb aspoň zdravých hlavách* Kom (Z).

V novém jazyce zde je obvyklá částice *at*, popříp. *atsi* ve funkci spojky. Rozšířila se sem však až v době nové; v starém jazyce jsou takové případy ojedinělé: *co platno člověku, at vešken svět zíšle, a své duši uškodí* HusErb 1.281 (G). K většimu rozšíření do tohoto typu nemělo tehdy *at* předpoklady — věty

² V pozdějším jazyce se vět s *budže* užívalo i k vyjádření prosté podmínky, např. *prvního dne daleko se nevydají, aby — bud že sou něco zapomněli a se nedostává — tím blížeji jsouce, sobě to spraviti a přivěsti dáti mohli* MitrPříhody 116.

jím uvozené (původně obsahové žádací a účelové, v. §§ 125, 229, pak i samostatné) neměly zevšeobecnující nebo připouštěcí význam.³

Častější byly imperativní věty, v nichž byla výslovně vyjádřena libovolnost připouštěných podmínek. Vyjadřovala se buď zevšeobecnujícím zájmenem, popříp. příslovcem, anebo vylučovacím spojením s odstínem libovolnosti (se spojkou *nebo, leč — nebo, leč — leč, libo — libo*, v. § 66n.). Např.:

rytieřský člověk každý pojmi sobě ženu jakéhokoliv řádu, muož jie věno dskami klásti VšeK 311b (G); *a kdežkolivěk král zvie aneb uslyší o kterém krásném dřevu, káže jě vykopati i s kořenem přiněsti, bud kakžkolivěk daleko* CestMil 57b; *necht pak soudí kdo chce jak chce aneb jak se mu dobře líbí toto mé vydání, já všecko mlčením a trpělivostí sněsti chci* CestPref 10 (s opsaným imperativem); *jednomu každému do třetího dne... misku rejže neb krup a kus skopovýho masa jísti, bud on kdo bud, dávatí musejí* MitrPříhody 51;

daj jie [smrti] kúry nebo husi, každý s ní v hoři býti musí Vít 34a; *prosme my neb neprosme, vždy jeho [boží] vôle bude* HusErb 1.326 (G); *ale aby člověk zlých skutkuov zjevných u mysli své neměl za zlé, budte papežovy neb jiného člověka* HusSvatokup 132a; *leč vy se modlte, leč nic, co vaše přirozenie nese, to se vám stane* PasMA 291 (G); *leč bez viny, leč bud s vinú, jáť se vždy uvieži v dědinu* NRada 725; *řezník lib kup lib nekupi, již bez škody neotstúpt, vždyť škodu učiní... Hrad 135a. V nové češtině se sem rozšířila dvojité spojka *at — nebo*.*

Ojediněle nabývalo podmínkově připustkového smyslu i vylučovací souvětí tázací: *věděli-li sú židé o něm, či nevěděli, nikomému sú toho nepověděli* DalL 65.17, pod. DalC 114a.⁴

Vztažné věty s významem podmínkově přípustným

Podmínkově přípustkový význam měly zejména vztažné věty uvozené zájmenem nebo příslovcem s *koli*: vyjadřovaly totiž libovolnou okolnost, za níž platí děj věty hlavní. Např. *v (k)terýžkolivěk den obrátíl se bude hřešný od své zlé cesty i od své zlosti... životem živ bude* GlosOp 130a (in quacunqu die conversus fuerit... , vita vivet); *kamož kolivěk se obrácu, ijednoho nikdiež nenie bezpečenstvie* Túl 30b (quocunqu vertam me, nulla usquam securitas est); *což kolivěk [dievky] činiechu, mužských srdce neuměkčiechu* DalC 30b, pod. DalL 15.43; *aby byli zbaveni túhy, v kteréj koli názi jsúce, k nemu nábožně volajíce* Hrad 21a; *neb kakž jest koli povolila, povolila* ŠtítŠach 299a; *a také praví, že*

³ Srov. Fr. Trávníček, *Skladba* 73—74.

⁴ V ruštině se stala taková spojení hlavním prostředkem k vylučovacímu vyjádření libovolné podmínky; imperativní typ se tam nevyvinul. Srov. Bauer — Mrázek — Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny II — Skladba*, 353n. a 408.

nížádný na světě nemá proti němu, cožkolivěk činí, mluví HusSvatokup 112b.

Stejný význam měly i věty s adverbium *jedno*, popříp. i věty s pouhým relativem: *jedtež ctnější po mého koně vodu, kamožt jedno on poteče a k komužt jedno on přiteče, toho na ten kóň vsadiece, vedtež ho sém* DaLL 4.37—38; *potom kdež budú kopati, tu jeho [stříbra] budú dosti jmievati* DaLL 7a (7.vs.); *neniet tak hřišný i jeden, kterýž by se obrátil den, hned jemu buoh hřiechy odpustí a všěcky jemu viny spustí* MastDrk 98.

Spolu se ztrátou podmínkového významu ztrácely relativní věty i význam podmínkově přípustkový. V novém jazyce jej mají jen věty s *ať*, které jsou pokračováním typu imperativního, ale nastupují i místo vět vztazných, za obrození ještě hojně užívaných.⁵

Podmínkově přípustkové věty s *by* a *ať*

255

Věty s *by* měly podmínkově přípustkový smysl dosti často: vyjadřovaly, že by se děj hlavní věty uskutečnil, i kdyby nastal (nebo i kdyby nenastal) děj věty vedlejší. Ve větě s *by* se někdy užívalo vytýkacího *i*; jindy se před ně kladlo *a* (*aby*; srov. lat. *etsi*). Při antepozici vedlejší věty stávalo v apodozi *však*. Spojkově užitě *by* se mohlo zesílit partikulí *-ť*. Větosled byl volný. Srov.:

by nikdy bohové nemstili hřiechu a by se mohl hřiech před lidmi utajiti, ještě bych hřišiti nechtěl pro tu mrzkost, ještě j' v hřiechu ŠtítSvát 30a2; *by na oheň dal své tělo, . . . žádnému to nepomóz* NRada 187; *by mi opat v uoheň kázal, já bych neodpověděl* OtcB 111a; *žádný muž takového nízkého rodu, by neviem jak bohat byl, hoden jí nebyl* HynRozpr 218a;

koho táhne úmysl k věčným věcem, by i všeho světa byl pánem, vidí svú chudobu ŠtítVrt 245 (G); *neb lidem jest ovšem nelze jeho chvály a jeho moci vypraviti, byť se mohli i v jeden jazyk sníti všech lidí jazykové* ŠtítBarl 91a; — *a by všicek tento svět jako mořě uzřel a všěcky hněvy na ny rozbudil, a by všicci větrové, tověz diáblí proti nám líti byli, a by všěcka búřě mořská, tověz kniežata a králové tohoto světa vzbuzeni byli a svůj hněv proti kterémuž kolivěk nás až do nebe pustil(i), nerodte se báti, nerodte se smucovati* Mat 114b—115a (S) (et si omnis iste mundus tanquam mare ebulliat. . . , et si omnes venti. . . saeviant, et si. . .); *přijde-liť mi to maličko na mysl, žeť na tě rohy vstavím, aby měl sto očí, jakož jedné dvě máš* HynRozpr 161b; *po trápení k ničemuž víc, aby hned na smrt šla, že se neví co přiznati* Dobr 23b—1611 (O);

a by smrt na vy udeřila, však jste jměli ustavičně trpěti Mat 113b (S) (et si mors irrueret, nonne eam debuistis constantissime sustinere?); *byť také muž nemiloval tebe, však ty jej miluj a ukazuj jemu milost skutky* ŠtítSáz 50a2.

V tomto užití se *by* ve spisovném jazyce drželo i tehdy, když v čistě pod-

⁵ Viz M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 375—376.

mínkových větách bylo nahrazeno spojkou *kdyby*, a udrželo se jako knižní prostředek dodnes (pravidelně však v podobě *byť*, takže se ho užívá jen pro 3. os.). Tím si vysvětlíme, že v starším jazyce nenajdeme v podmínkově přípustkovém významu *kdyby*, popříp. *i kdyby*, které je zde dnes základním výrazovým prostředkem. Po obrození se značně rozšířilo *a by*, *a byť*, a podle něho též *a kdyby*, např. *dnes nás neuslyší, a kdyby troubením kruchta spadla* Tyl (v. M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 372—373).

Zatímco věty s *by* vyjadřovaly připuštěnou podmínku ireálnou, myšlenou, věty s *ať* vyjadřovaly zpravidla připuštěnou podmínku reálnou; ireálné věty s kondicionálem jsou řídké. Užívalo se tu i samotného *ať*, ale výraznější byla souvětí, v nichž bylo ve větě s *ať* vytýkací *i* (které nestávalo většinou hned u spojky)⁶, nebo v nichž bylo v apodozi *a*, *ale*. Např.:

aťe té pomsty oddáti, čakajž téhož veždy na se AlxM 117; *naše kniežata, ať budú kdy chietiti, nemoci nem budú nic zdieťi* DalC 68a, pod. DaLL 35.8; *ať ustavie proti mně hrady, nevzbojí se srdce mé* ŽaltKlem 26.3 × ŽaltWittb *když* × Bibl Kral *byť i stany své proti mně rozbili*; — *ať by nám dal nyní kniež jazyka našeho, pak by nám dal rodice svého* DaLL 57.37;

co do toho, ať bychvě myslila i déle AlxBM 13; *češic své, ať i krastavo, nedaj v své cizozemci, česká hlavo* DaLL 4.29, pod. DalC 10a; *a ti zlí, kteréž já miením — buďte mniši anebo jeptišky — ať se i rozhněvají, tohoť netbám* ŠtítSáz 68b2;

darmoť sobě tušie ty panny s tiem panenstvím; neb, ať kto pochlebuje jim, a tušie jim zlym ŠtítSáz 28b2; — *ať co s bláznem kdy ulovíš, ale nerovně s ním rozdělíš* MastMus 98, pod. MastDrk 143; *ať mají lidé v té práci knieži živiti, ale oni nemají té práce prodávati, ani šacovati, neb tak by každé svatokupecství vymluvil* HusSvatokup 141a; — *to juž také, bratříce milá, ať by čtenie mlčalo, ale svět volá* Mat 148b (S) (etiam si Evangelium taceat, mundus clamat).

Užití spojky *ale* v apodozi odlišovalo souvětí podmínkově přípustkové dosti výrazně od podmínkového, které tuto spojkou v apodozi nemívalo (v. § 238), i od přípustkového, které zde mělo obvykle *však*, *avšak*. Tento rozdíl se stíral jen tehdy, když ve větě s *ať* byl kondicionál; podmínkově přípustkový vztah tu pronikal i v souvětí s *však* v apodozi: *ať by něco mohl jmieti, však nemóz-li pravdu dojíti toho, radějše bez toho býti* ŠtítSvát 13b1.

Ojedinele proniká podmínkově přípustkový vztah v souvětí s *pakli* — *ale*: *pakli se kto nemuože postiti, ale od masa se zdrzeti, ujímati tělu, aby bujno nebylo* RokPost 12b. Normálně zde je vztah čistě podmínkový. Najdeme podobné doklady i s *li* — *však*; např. *a nedá-liť jemu vstana, že by přítel jeho byl, všakž pro neudatstvo jeho vstane i dá jemu* EvZim L 11.8 × EvOl 274a *ať* — *však* (etsi — tamen). Je to však odchylka, protože věty s *-li* mají jinak jen funkci čistě podmínkovou. Pravděpodobně tu jde o doslovný překlad lat. *etsi* = *a. . . li*.

⁶ Ojedinele je *ať si* v AlxH 339.

Spojka *acz* měla podmínkově přípustkový význam také v polštině; podobně i *by*.⁷ I v jiných slovanských jazycích se vyjadřuje podmínkově přípustkový vztah pomocí spojek, které plní i funkci spojek podmínkových nebo přípustkových.⁸

VĚTY PŘÍPUSTKOVÉ

256

Věta přípustková vyjadřuje okolnost pro děj věty řídící nepříznivou, která mu však nezabrání v uskutečnění: hlavní děj se uskuteční přes to, co se říká ve větě řídící. Obvykle jde o okolnost reálnou a jen zřídka o okolnost jen myšlenou, předpokládanou (pak bývá v přípustkové větě kondicionál): *Míří do výšky, ačkoli by mu nikdo konec konců nemohl zazlívát, kdyby si s nimi chtěl vyřídit účet Řezáč*.¹

V dnešní spisovné češtině vyjadřuje se přípustka nejčastěji větami se spojkami *ačkoli, ač, třebaže, přestože* (popříp. v rozdělené podobě *přesto — že*), např. *Ačkoli tvář jeho byla klidná, přece tajný hluboký žal zatajit nemohla Jirásek; Hnalo mě to za ním, třebaže jsem nevěděl proč Pflieger-Moravský; Slyšela mnoho zvuků, a přes to, že všechny se k ní zdály přicházet jako z velké dálky, uvědomovala si je přesně Řezáč*. Archaická je spojka *jakkoli*: *Měl za svatou svoji povinnost, vrátit se co možná rychle a opatrně do svého vězení, jakkoli ho slunce k delšímu pobytu v zahradě lákalo, a jakkoliv ho přítomnost Agrafény vábila Zeyer*. Také užití věty s *-li* k vyjádření přípustky není dnes živé, srov. *Miluji-li já k smrti rád, ještě raděj se peru Neruda* (zde proniká smysl odporovací).²

Souřadným protějškem přípustkového souvětí je souvětí odporovací (srov. § 26, typ 2c a 2d).

V jazyce stě. tvoří přípustkové souvětí plně ztvárněný hypotaktický typ; má ovšem styčné body se souvětím podmínkovým a podmínkově přípustkovým (věty s *ač*), ale i tu je částečně provedeno výrazové rozlišení; kromě toho má i své speciální výrazové prostředky (*kako*).³

257

Velmi blízko mají k souvětí přípustkovému některá souvětí odporovací. Pokud má smysl přípustkový první věta (typ 2c), jde o jasné

⁷ Srov. Jar. Bauer, *Kilka uwag*, Język Polski 38, 1958, 13n.

⁸ Srov. např. stsl. *ašte, ašte i* (v. Slavia 26, 1957, 162n.).

¹ Ireálná přípustka má velmi blízko k neskutečné připuštěné podmínce, proto se k vyjádření obou vztahů někdy užívá spojky *i kdyby*. Rozdíl zde však je, srov. *Udělal bych to, i kdyby to bylo obtížné* × *Udělal bych to, ačkoli (třebaže) by to bylo obtížné*. V prvním případě se říká, že by se děj uskutečnil za všech okolností, i za té nepříznivé; v druhém případě se předpokládá, že by uskutečnění děje bylo obtížné, ale přesto se slibuje jeho uskutečnění.

² Srov. Gebauer — Ertl, *Mluvnice česká II*, 102—103 (neodlišuje věty podmínkově přípustkové); Vl. Šmilauer, *Nč. skladba* 326—327; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 710—712 (neprávem jsou tu v přípustkových větách ponechány věty s *byť*, smyslem podmínkově přípustkové).

³ Srov. Jar. Bauer, *K vývoji čes. souvětí*, SaS 18, 1957, 31—32.

souřadný typ — nejen po stránce výrazové, ale i významové: vyjadřuje se tu rozpor mezi dvěma rovnoprávnými ději. Srov. odporovací souvětí se spojkou a (§ 38), *ale* (§ 41), *a/však* (§ 44—46), *ale však* (§ 47).

Naproti tomu odporovací souvětí, v nichž má přípustkový smysl druhá věta (typ 2d), mají již blíže k myšlenkové podřadnosti. Jde tu zejména o věty s *a* + zájmeno 1. a 2. os. (v. § 38) a o věty s *ano, an* (v. § 31), např. *pohnal mě holomkem, a já paní jmám Rožmb 31 (T)*; *Němče, proč si mé řeči nepřijal, a já tě přeznivě napomenul? PasMB (Výb 534)*; *což se tiežete, a vy viete mé proročstvie? Krist 107b (G)*; — *tu jest otázanie, proč sú ti drie králi do Jeruzalema prišli, ano se jest tu Ježiš nenarodil, ale jinde PasU 47a2 (T)*; *ale jeho [Ježiše] mučie nevinného, an neučinil nice zlého Hrad 90b*. Zčásti zde pronikají i jiné významové odstíny: důvodový (v. § 77), podmínkový (v. § 237).

Zcela mimořádně nabývalo *an* funkce blízké skutečné přípustkové spojce, a to v anteponované větě při *však* v apodozi: *an drieve byl volem, trávu jedl, však opět byl člověkem a kraloval Štítšach 290b*.

Přípustkový vztah pronikal někdy velmi jasně i mezi přechodníkovou vazbou a větou, k níž patří. Srov. *činíš se biskupem a nemoha toho doľičiti DalL 49.37, pod. DalC 96a*; — *tak jsúc chuda, avšak tak s dobrú myslú vzdáváš choválu Bohu, jakoť by dal veliké věci ŠtítBarl 87b*; *a král, znaje toho vieru k sobě, všakž ho pokusi tak, jakž ho oni biechu naučili ŠtítBarl 12a*. Je to úplná obdoba k odporovacím souvětím stejného významu.

Přípustkové věty se spojkami *kak/o/ž/*, *kak/o/ž/koli*, *jak/ž/ koli*,
kterak/ž/ koli

Od nejstarších dob mají přípustkový význam věty se spojkou **kako**. Bývá též v apokopované podobě *kak* a často se zesiluje příklonným *-ž* (*kakž, kakož*), popříp. ještě *-ť, -ti*. Věty s *kak/o/ž/* vyjadřovaly přípustku reálnou, proto se v nich užívalo indikativu. Větosled byl sice volný, ale drtivou převahu mají věty anteponované. V apodozi se pak po nich kladlo většinou *však*, zřídka *avšak*. Srov.:

kakž jich bě velmi mnoho, ze sta jeden se nevrátil AlxV 541; *kakoti bieše tich, všem na vojnu vstáti káza DalC 51b—52a × DalL 28.16 kakž kolivěk*; *kakož ovšem chud bieše a jiesti nic nejměješe, usmieť se počě Smila tázati, umie-li zlato plavati DalL 76.31 // DalC 129a kakž*; *král... musí se vrátiti opět, kak bě přič před se pomienil AlxV 2219*;

kakž pak jest v tu dobu [ovoce] lacno, všakž jest pro tu novinu vzácno LegJid 160; *kak mu jdrieše vše po zboží, avšak se v tom neostřeže AlxV 2103*; *ktož v tom boji málo ražen byl, kako málo odřen, však ihned života zbyl DalL 58.24 × DalC 108a tak málo odřen, však inhed života zbyl*; *kak byl ciesař v hněvněj vadě, však se s múdřejšiemí tázal LegKat 78*; *kakž k němu svým životem přijiti nemohli, však syn buoží jich žádost přijal za skutek Mat 317a*.

258

Většinou se však ke *kak/o/ž/* připojovala partikule *koli*, popříp. *kolivěk*; v pozdějších textech mělo *kak/o/ž/ koli/věk/* v přípustkových větách už výlučné postavení. Např.:

kakož koli i prokníemu málo dáno jest věrnému [božího těla], všako cěle jest prvniemu, cěle dáno i druhému, cěle dáno jest třetímu... Kunh 65, pod. Modl 134b; *kakž koli byl všem povolil, všakž nevinně svú krev prolil* LegJid 114; *kakž jich koli mnoho bylo, však k sěci jich málo zbylo* AlxV 1735; *a kakžkoli nepřátelský boj lítý byl, však ijeden z nich života nezbyl* DalL 98a (dopl. 1.27); *kakž jest kolvěk tvá vina, všakž choi všecko odpustiti* LegKat 3183; *neb kakž koli vřito je od stvořitele to obě [hněv a žádost] přirození ku potřebě, však u vás... to obě činí nepřátelsky* ŠtítBarl 4a; *a kakž koli pravie, by ta koruna byla z hlohu nebo z trnie, však toho nenie* CestMandA 159b2; — *kakž kolivěk mdle dýcháše, proti diáblu dva dni bojováše* Hrad 21a; *kakž kolivěk již duši sbieráše, bohu sě modle dáblu bránieše* PasMB (Výb 533); *a kakž koli mnoho j' těch [nebezpečensství], čtyř dotknu* ŠtítSvát 19a2; — *nebo obrové srdce jmějěše, kakž koli dělátko bieše* AlxV 308; *toť vám beze lsti povědě, kakož kolivěk ste mě uhaněli* DalL 4.3 // DalC 9a *kak koli*.

Připustkové věty s *kak/o/ž/* vznikly pravděpodobně ze zvolacích vět, které splynuly v kontextu s další větou. Od původu jsou to ovšem věty tázačí, ale z tázačí funkce není možno připustkovou dobře vyložit.⁴ Jak jsme viděli v § 94, měly věty s *kak/o/* už v stě. velmi často funkci vět zvolacích, vyjadřujících údiv nad kvalitou nebo kvantitou nějakého jevu; v nč. jsou jejich pokračováním zvolací věty s *jak*. Připustková funkce těchto vět mohla vzniknout v kontextu tak, že se mluvčí nejprve pozastavil nad nějakým předmětem nebo jevem, který ho udivil, překvapil apod., ale v další větě řekl, co přesto platí. Např. souvětí typu *kakž mnoho věž bě ve zdi, však sě jemu nic to nezdi* (AlxH 302) mělo asi původně tento smysl: „jak mnoho věží bylo v hradbě! a přece se mu to nezdálo ničím“. Přidání původního příslovce *koli* (nebo zesíleného *kolivěk*), obdobné jako v mnoha typech vět s původními interogativy, vnášelo do vět odstín libovolenosti. Brzy se však pevně sepjalo s *kako*, které ztratilo při sepětí v souvětí zvolací ráz a změnilo se ve spojku. Konfrontujeme-li nejstarší doklady na připustkové věty s *kako* a s *ač*, vidíme ještě zbytky původního způsobového významu *kako*. Po přeměně původního volného spojení vět v hypotaktické souvětí se uvolnil i větosled; zůstala však velká převaha dokladů s připustkovou větou antepovanou.

259

Stejně jako tázačí a zvolací *kako*, ustoupilo i připustkové *kak/o/ž/*, *kak/o/ž/ koli* původnímu relativu *jak/o/ž/*. Věty s *kak/o/ž/ koli* se udržely do první poloviny XV. stol.; potom rychle ustupují. Tak např. ve starších rukopisech štítenských je pouze *kak/o/ž/ koli* (v. doklad ze ŠtítSvát a ŠtítBarl), v mladších jen *jakž koli*: *a jakž koli byl by ho nepoznal po postavě...*, *vsak jej pozna duchem svatým* ŠtítBarlK 231b2; *jakž koli opitie jiným jest škodno, avšak zvlášť ohavná věc jest opilá žena* ŠtítSáz 50b1. Podobný obraz poskytují různě-

⁴ Srov. výklad Trávníčkův, *Skladba* 84—85.

čení z Otc, kde rukopisy CE už nahradily starší *kak/o/ž/* novějším *jakž*, např. *kakž koli já v mukách budu, avšak črtý hlúbe pod sebú naleznu* OtcB 74b // OtcA *kaž* × OtcCE *jakž* (quavis ego in tormenta mittar, tamen vos subtus me invenio); *a proto k jednemu [poustevníku], jenž tak přebýváše, dva mnichy z Nytry, z té púště, kakž koli i daleko bieše, jdiešta* OtcB 110a × OtcCE *jakž koli*.

Zdá se, že spojka *jakž* se dostala do připustkových vět sekundárně, náhradou za *kak/o/ž/*, nikoli samostatným vývojem. Tak vysvětlíme i její pravidelné spojování s *koli*, které je u původních demonstrativních relativ všude sekundární. Svědčí pro to i materiál: doklady jsou vesměs až z XV. stol. Nejstarší a zcela ojedinělý je doklad z AlxM 13: *jakož jmá výsost neskrovnú toto město i přiekopy, čsož sě vás každý přichopí, vašě moc všemu odolá*. Snad je to jeden z prvních případů pronikání *jak/o/ž/* na místo *kak/o/ž/*, snad tu o připustkový vztah původně nešlo. Jinde je v Alx všude *kak/o/ž/* (srov. i AlxM 39 a 70).

V pozdějších textech je všude *jakž koli/věk/*; samotné *jakž* připustkovou funkci nemělo. V apodozi stává těž většinou *vsak*, *avšak*. Např. *jakž koli Řekové křestané jsú, však drže některé kusy, jichž my nedržíme* CestMandA 161a2; *a jakžkoli Řekové silni byli, avšak nepřátelóm třikrát větším ledva moziechu odolati* TrojD 114b; *lid obecný, když zprávců neměl, rozprchl se, jakžkoli více ho bylo než vás* BlahPůvod 8; *ale císař Maximilian... byl od odporné strany... oslyšán, jakžkoliv i od stavuov království Českého legát... k nim byl vypraven* DačPaměti 61a.⁵

Spojka *jakž koli* však nebyla jedinou střídnicí za *kak/o/ž/ koli*. Vedle ní se objevuje na počátku XV. stol. i *kterak/ž/ koli/věk/*, např. *kterakž kolivěk to marné ozdobenie na něm bieše, ode všech však přielišným milováním byl milován* JeronM 62b (G); *kterakž kolivěk tolik... mrzkých skutkov spáchal, však slavného Jeronyma náboženství vždýcky některé jmějěše* JeronM 66a1 (G); *myslenie, buď kterakolivěk nečisté, duše nepoškvrní* HusErb 3.13 (G); *kterak kolivěk byl jest člověk dobrý, toho zatratí* HusErb 3.121 (G). Je tu tedy částečná obdoba k prostřednictví *kterak* při zatlačování tázačího *kak* (v. § 117), ovšem jen velice slabá, protože k vystřídání *kakž/ jakž* tu došlo přímo a *kterakž* se objevuje jen jako jev okrajový. Ojediněle se s ním setkáváme i později.

Kromě toho nastupovalo na místo *kakž koli* i *ač*, které tu už bylo vedle něho. Tak k němu proniklo i *-koli*, takže v dalším vývoji převládla podoba *ačkoli* nad samotným *ač*.

V našich nářečích se připustka vyjadřuje vedle vět s *třeba*, *třebas* i větami s *jak* (*ač*, *ačkoli* v nich nežije), např. z mor.slov.nářečí: *to já ešče fšecky práce podělám, jak sem stará* (Skulina); *jak su starý čert, takové příšery sem neviděl* (Chloupek). Je možné, že to je pokračování starého zvolacího typu s *jak* za *kak*.

⁵ Spojka měla až do nové doby dvě podoby: *jakžkoli* a *jakkoli*; v nové spisovné češtině se udržela jen druhá z nich. Podoba s *koliv* je pozdní (asi vlivem *-kolivěk*), stará čeština ji neznala.

Český vývoj má přímou paralelu v polštině, kde bylo též přípustkové *kakokole*, *kakočkoli* vystřídáno spojkami *jakokoli*, *jakożkolwiek*, *jakkolwiek*; dodnes žije *jakkolwiek*. Srov. *Gramatyka histor.* 500. *Jakž koli* a *jakž kolwék* je doloženo i v Knize žilinské (v. Fr. Ryšánek, *Slovník* 200; je zde však *-věk!*); dnešní slovenština zná jen podobné *akokoľvek*, souvisící s *ako*, *ak* (v. Jánošík—Jóna, *Slovník* I, 18).

Přípustkové věty se spojkami *ač*, *ačkoli*

260

Věty s *ač* měly přípustkový význam (vedle podmínkového a podmínkově přípustkového) už v nejstarších památkách.⁶ Stávaly většinou před větou řídicí, zřídka po ní následovaly. Při antepozici přípustkové věty bylo na začátku věty řídicí skoro vždycky *však*, popříp. *avšak*, později i *ale* *však* nebo *ale*. Jde pravidelně o věty indikativní, vyjadřující reálnou přípustku; ireálné věty s kondicionálem jsou velmi řídké (v. dále doklad ze ŠtítSáz 42b1). Spojka *ač* se někdy zesilovala příklonným *-ť (ačť)*, ojedinele i *-ž* (pak je v plné podobě *ače-ž*, v. doklad z CestKabK). Srov.:

hi mušu, ač nerad, řeči o toho ciesaře zlobě LegApŠ 159 (*ač nerad* nemělo již asi plnou větnou platnost); *ač před lidmi biskupským ráchem stkví se, již před božíma očima kněžství zbaven jest* HusSvatokup 118b; *neb tam všechna srdcem bieše, tu kdež jejie milý mistr byl, ač nevěděla, kde j' přěbyl* Hrad 30b; *mně se to zdá za podobné, ačkoli jest mi škodné* Trist (Výb 387);

⟨j⟩enže ač bōh jest a člověk, ne dva však, ⟨a⟩le jeden jest Kristus ŽaltMus Athan. 32; *nebo svatý Job, ač jest byl sbožie ztratil, však jest jměl svuoj hnuoj, na němžto sedě odpočívati mohl* PasMB (Výb 526); *sdejšíe rozkoši, ač jsú libé, však je slušie odvrci* ŠtítBarl 12b; *tut také, ač neumiem, však rád poviem, což rozumiem* NRada 101; *ačež sem mezi nimi býval často, však proto mezi nimi zablúdiť sem jednú také* CestKabK 28a; *velblúdi, ač vysoci, avšakž jsú jich léni skoci* AlxŠ 6; *a ta lvič, ač i všech tří [poustevníků] bieše nedošla, avšak vědieše koho prositi, lehši k nohám toho pústenníka laika* OtcB 110a; — *ač tě kniežě tu moc dal, ale jáť ji tobě odjímají* PasMB (Výb 534); *ač jeho před sebu neměla, ale srdcem jej viděla* Baw 145b; — *ač i syn i duch svatý jest stvořitel, ale však přidává se tuto stvoření otci* HusErb 1.13 (G).

Někdy se po *ač* kladlo vytykáci *i* (obvykle hned za spojkou), např. *a v těle, vždy jsa buoh pravý, ač i umrtven položen v hrob, třetí den . . . vstal z mrtvých* ŠtítBarl 32b; *mnich, jenž mnoho jie a mnoho usiluje, nemá v to úfati, ale ten, jenž málo jie, ač i mnoho usiluje* OtcB 66b.

V XV. stol., když *ač* nastupovalo na místo zanikajícího *kak/o|ž/ koli*, začalo se též spojovat s partikulí *koli* (*kolivěk*); podoba *ačkoli* nabyla časem

⁶ V Dal má *ač* význam jen podmínkový. Přípustkovou platnost bychom mohli vidět nanejvýš v tomto málo jasném dokladu: *divie se, ač je ta řeč mohla pravdu býti* L 50.15 // DalC 97b *div'u se, ač*. Zde může jít o zbytek nevyhraněného pův. významu *ač* (v. dále): „divím se tomu — a mohla ta řeč přece být pravdivá!“

⁷ Souvětí s *ač* — *ale* má obvykle smysl podmínkově přípustkový; v. § 255.

převahy nad *ač*. Srov. [dobytek] *ryby nové jako i lidé jedie, ačkolivěk k sušeným rybám jest zvyčený* CestMil 124a (quamquam); *ačkoli by mi to dobro bylo, však pro úžitek lidský chci rád na světě pracovati* ŠtítSáz 42b1; *ačkoli ten mnich hrubého a hlupého rozumu člověk byl, však proto dobrý život a svatý vedl jest* Hyn Rozpr 219a; *ačkoli pak jsou méně utratili, ale však podlé mého zdání lépe jest s patronem smlouvu míti* CestPref 43; *ač pak koli ten bratr Řehoř za znamenitého, pobožného, ba svatého člověka držán byl. . . , avšak on proto vždycky o těch věcech ne zouplna, aby se všecky líbiti bohu měly, jest držal* BlahPůvod 4; *maso v ní [rybě] jest převelmi tvrdé, nebo ačkoli (!) sme byli hladoviti, však ji za 24 hodin pořád vařivše ještě sme pro tvrdost ji jísti nemohli* CestBras 37a; *není báseň, čtenáři, což čísti budeš, ačkoli básně podobu má* KomLab191.

Přípustkové věty s *ačkoli*, *ač* se zachovaly až do nové češtiny. Přestaly se v nich však klásti v apodozi odporovací spojky a místo nich se začalo užívat nově vzniklého příslovce *přece* (v. § 45), např. *nazejtří, ačkoli taková nouze, Villagagno předce nás velice. . . k práci hnal* CestBras 40b. Nejdéle se udrželo *však*, s nímž se setkáme dokonce i v nové spisovné češtině.

Spojky v apodozi přípustkového souvětí mohly zaniknout proto, že samo *ačkoli*, *ač* bylo dostatečně zřetelným vyjádřením přípustkového vztahu; po zániku jeho podmínkové funkce nebylo třeba takto odlišovat souvětí přípustkové od podmínkového.

Spojky *ač*, *ačkoli* jsou živé jen ve spisovném jazyce, nářečí je neznají. Mají však široké příbuzenstvo ve slovanských jazycích a zejména v jazycích západo-slovanských se staly jedním ze základních výrazových prostředků přípustkového vztahu; v polštině a v slovenštině byly však zatlačeny novějšími spojkami *choć*, *chocia/ż/*; *hoci*, *hoc*.⁸

Vznik spojky *ač/e/* spadá tedy do doby předčeské — lze předpokládat, že byla utvořena už v době těsnějšího styku severoslovanských jazyků. Je ovšem otázka, jakou měla původně funkci.

Složení *ače* je celkem jasné: *a* + *če*. Těžší je stanovit význam komponentů a celé spojky.⁹ Domnívám se, že je nutno vycházet z partikule *a*, stojící často na začátku vět jako prostředek citový; podmínkový význam pak mohla vnést do spojení partikule *če* (< ide. **gue*), která podobnou funkci plní i sama v bulharštině. (Také její etymologický protějšek, stid. *ča*, nabyl funkce podmínkové). Celá věta s *ače* měla pak asi ráz citově zabarvené zvolací věty (podobně jako věty s *kako*); proto vznikal vedle významu podmínkového i význam přípustkový.¹⁰ Vznikal tehdy, když se zvolací větou vlastně

⁸ Srov. V. Vondrák, *Vergl. sl. Grammatik* II, 552—554; J. Stanislav, *Dejiny* II, 667—669; *Gramatyka histor.* 499—500. O užití v ruštině v. B. V. Lavrov, *Условные и уступительные предложения* 51—52. Jihoslovanským protějškem severoslovanského *ače* je *ako*; v stsl. zde bylo *ašte*. *Akokoľvek* má i slovenština (v. Jánošík—Jóna, *Slovník* I, 18).

⁹ Srov. etymologii Machkovu, *Etym. slovník* 15; viz též E. Bernecker, *Slav. etym. Wörterbuch* 22.

¹⁰ Méně pravděpodobný se mi zdá výklad, že jde o větu původně tázací (Fr. Tráv-níček, *Składba* 84). Slovo *ač* nemělo asi původně tázací funkci, a pokud se do ní dostávalo, dalo se to do značné míry cizím vlivem (srov. § 113). V hluž. *hač* asi splynuly

reagovalo na rozpor mezi jevy; však v druhé větě pak tento rozpor přímo vyjadřovalo. Např. souvětí *ač zvěť i daleko zběhne, však [pes] teče, až ho dosiehne* (AlxV 2324) mělo asi původně tento smysl: „a zvěť zaběhne i daleko! přece však běží...“ Kde takový rozpor nebyl, vznikal smysl podmínkový, např. *ač mně [hřiech] panovati nebude, tehdy neposkvrněn budu* (ŽaltKlem 18.14) < „a mně (přece) nebude panovat! tehdy (tu) budu neposkvrněný“. Je možné, že *ač* mělo dokonce deiktickou platnost citoslovesnou „hle“; jistě to byla citová partikule. Tak pochopíme i vývoj k jiným významům, ve slovanských jazycích dosvědčený.

U vět postponovaných se přímo nabízí analogie se zachovaným odporovacím typem 2d (§ 26), např. *často zloděje oběšují, ač jistiny při něm nenalezují* (Vit 45b) < *a nenalézají (přece) u něho jistoty!* (= „nemají jistého důkazu“).¹¹ Jak jsme viděli, užívá se v tomto typu v stč. citových partikulí, zejména *ano* (v. § 31), jestliže si souvětí zachovalo citový ráz.

Skutečné řešení těchto otázek bude možné jen na širokém základě srovnávacím.

Jiné vyjádření přípustkového vztahu

261 Vedle uvedených základních typů přípustkových vět najdeme v stč. zřídka i jiná souvětí, v nichž proniká přípustkový vztah.

Pro přípustkový význam vět s *když* máme doklady jen z překladových památek, a tu odpovídá obvykle lat. *cum*, popřip. je zde *a když* za *etsi* asi otrockým překladem (v paralelních textech je dokonce i *a jestliže*); nezdá se tedy, že by se *když* dostávalo do přípustkového významu domácím vývojem. (U slova původu tázacího k tomu ani nebyly předpoklady; spíše by to bylo možné v případech, kde *když* nastoupilo na místo *jedyž*, *jedaž*). Např. *ale kniežata popová jemu věřiti nerodili [Janu Křtiteli], a potom když Jezukrista poznali a věděli, že on svým kázáním i svými divy kázanie Janova potvrzuje, však věřiti nerodili ani pokánie činiti chtěli* Mat 325a (S); *ale to jest velmi divné, že, když všeliká věc předobrá ta jest říedka a nesnadna dobytí, avšak u těch svatých otcov obé jest bylo, že biechu čislem mnozi a duostojenstvím svým k nám nepřirovnaní* OtcB 2a; *jedno vědě, že když biech slep, nynie vizi* EvZim J 9.25 // EvOl 237b *že když biech slep, a již vizi* (quia caecus cum essem, modo video); *ač proto vy, když jste zlí, znáte dobré dáni dávati synóm vašim: čím více otec váš s nebe dá vám ducha dobrého* EvOl L 11.13 (274a), pod. EvZim (cum sitis mali); *a když já svědečstvie dávaji o mně samém, pravé jest svědečstvie mé* EvZim J 8.14 × EvOl 240a *a jestliže* × BlahNZ *ačkoli* (etsi ego testimonium perhibeo de me ipso, verum est testimonium meum). Srov. též *kdyžkolivěk* Mat 49b.

Zmínili jsme se již, že lat. *etsi* se neporozuměním překládalo a... *li*: a ne-

různé partikule. Kromě toho pochopíme z pův. vět tázacích spíše vznik vět podmínkových, jak to máme dosvědčeno na větách s *li*, *zdali*, *když*, než vět přípustkových.

¹¹ K citovanému dokladu z Hrad 30b (Maří Magd.) máme lat. předlohu, která podporuje předpoklad o souvislosti těchto typů: *neb tam všěchna srdcem bieše, tu kdež jejie milý mistr byl, ač nevěděla, kde j' přěbyl* (de quo tamen, ubi esset, nesciebat) — „a nevěděla přece...“ Srov. i pozn. 6.

dá-liť jemu vstana, že by přítel jeho byl, všakž pro neudatstvo jeho vstane i dá jemu EvZim L 11.8 × EvOl *ač* — *vsak* (etsi non dabit illi... tamen). Tak se dostávalo do přípustkového významu i *li* (a *jestliže*, jako v uvedeném dokladu z EvOl). To však je jev překladový, nikoli jazykový.¹²

Ojedinele mají přípustkový smysl věty s *jesto*: *bóh dá mladost, krásu, zdravie, sílu, múdrot, zbožie, a pak hubený člověk, jesto by bohu tiem všim jměl slúžiti, to bude tiem slúžiti světu* ŠtitSvät 6b2; *běda tobě, jenž hubiš, jesto sám nebýváš huben, a kterýž nevěrně děláš, jesto tobě nečinili nevěrně* BiblKral (Z), *bije se se mnou, jesto jsem mu nic neudělala* Svěd (Z).

Spojka *třeba/s/*, *třebaže* v starším jazyce neexistovala. Do přípustkového významu se původní příslovce *třeba* dostávalo nejprve v užití členském; pěkně to dokumentují doklady Jungmannovy (*Slovník IV*, 625) z XV.—XVII. stol. Přechod ve spojku se dovršil až v nové češtině.¹³

Vznik spojky *přestože* spadá až do 2. poloviny XIX. stol. V starším jazyce je doloženo jen členské *přes* to anebo *přes* s podst. jménem: *ale oni to vždy tajně přes záповěď činili* Háj (J).

VĚTY ZŘETELOVÉ

Věta zřetelová vyjadřuje, čeho se týká děj věty hlavní nebo čím je omezena jeho platnost. V prvním případě se někdy blíží k vytčenému členu věty, v druhém k modální vsuvce vyjadřující stanovisko mluvčího k platnosti výpovědi.

V dnešní češtině jsou zřetelové věty prvního typu (tj. ty, které uvádějí, čeho se týče, vzhledem k čemu platí hlavní děj) po výrazové stránce ustáleny: jejich kostru tvoří výrazy *co se týče* nebo *pokud jde o*, *pokud se týká*. Např. *A co se týče stravy, tak já při práci jím jako dravec* K. Čapek; *Pokud šlo o úklid, byla tu stará posluhovačka* Mahen.

V druhém typu se užívá vět se spojkami *co*, *pokud*, *jak*. Vyjadřuje se v něm: a) že uskutečnění děje je omezeno možnostmi činitele, např. *Natahoval ty své malé nožky, co mohl nejvíce* Lada; *Žijí, pokud poměry dovolují, obyčejně po vlastní chuti a náklonnosti* Arbes; *Myslil, že to provedl, jak mohl nejlépe* Lada (tento typ zřetelových vět má někdy blízko k větám měrově srovnávacím, v. § 195);

b) že tvrzení platí jen v mezích toho, co si mluvčí pamatuje nebo co

¹² Jde o doklady z druhé části EvZim, kde je závislost na předloze velmi silná, podobně jako v EvOl.

¹³ M. Jelínek (*Výběr synt. prostředků* 555—558) již *třeba/s/* jako spojku zachycuje. Podobně M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 382 (např. *tak ti rozumím, třeba si ani slova nepromluvíla* Tyl), ale častěji ji našel ve významu podmínkově přípustkovém „i kdyby“ (ibid. 373—374, např. *třeba desetkrát klepali, ono se jim přece neotevře* Tyl).

ví, např. *Takové drahoty, co já pamatuji, v tomhle kraji ještě nebylo Třebízský; Je moc moudrá a spálila se jenom jednou, pokud vím Langer; Soud, jak se zdá, myslí si o tom své*.¹

c) že platnost tvrzení je omezena na jistou dobu, do níž sahá zkušenost mluvčího, např. *Nic takového jsem, co jsem na světě, nezažil*; srov. *ustrnulé jaktěl-živ, jaktěl-živ* (tento typ se stýká s větami časovými).²

V staré češtině byly k vyjádření těchto vztahů prostředky zčásti stejné jako dnes, zčásti jiné.

263

První typ zřetelových vět (vyjadřující, čeho se sdělení týče), v stč. ještě nebyl; ustálil se teprve v XVI.—XVII. stol. Užívalo se v něm spojky *co* a slovesa *dotýkati, tknouti se*, např. *avšak což se tklo navrácení šifu týmž Lusitánům, mořským zlodějům, víru jim v tom zdržeti se vzdalovali* CestBras 13b; *co se pak jiných ryb dotýče, o nichž sem vejšie zmínku učinil, bonita ryba tak řečená ze všech nejlepší jest* CestBras 17a; *co se položení města dotýče, vidí mi se, že to místo hned od přirození k tomu přihotovoeno, aby na něm město císařské vystaveno bylo* Veleslavín (Z); *co se prohlédání radostného způsobu Bohu oddaných srdcí dotýče, toť více in idea vypsáno jest, nežli aby se to tak plně při všechných vyvolených nalézalo* KomLab 191. Spojky *pokud* se zde ještě neužívalo.

Věty se spojkou *co* vyjadřovaly už v stč. omezení vyplývající z možnosti činitele (2a), např. *přinestej mi jej sém, což můžete, najspie(še)* MastDrk 45; *nikdy sem hněvu nedržal při sobě přes noc; a což jest v méj moci bylo, ani tomu; s nímž sem se hněval, dřieve, nežli bych se s ním nesmířil, usnutí sem nechtěl* OtcB 72b; *směj což můžeš chvály vzdáti, nestačíš jeho vychváliti* ŠtítVrt 317 (G); *čtvrté, hříechy smrtedlné na svém zboží aby stavoval, což móż najdál* VojŘády Ž 1. Někdy se po zřetelové větě s *co* kladla spojka *že*, takže věta dnes řídicí byla pojímána jako obsahová (srov. podobné kladení *že* po vsuvkách s *jak*, § 134), např. *viděl sem město veliké, a což sem rozuměti mohl . . . , že se nám tak veliké zdálo jako tři Prahy* CestKabK 1b; *jakož se mnozi na tureckú vieru dávají a což sem rozuměti muohl, že najviac proto, aby peněz dosti měli* CestKabK 2a.

V druhém odstínu — omezení jistoty sdělení (2b) — jsem, *co* zachytil až z doby pozdější: *dala mně za ně [prasata], co se pamatuji, asi 6 kop* Chlum 49a — 1603 (O); *co já vím, on tam byl sám čtvrtý* Svěd (Z).

V stč. se tyto odstíny zřetelového vztahu vyjadřovaly častěji větami s *jelikož* (*jelikež*) „nakolik“;³ *co* je tu zřejmě aspoň zčásti jeho pokračováním. Srov. *řeči prázdné, jelikož mohu, myšli ukrátiti* DalC 2b (úv.); *kdežto mnohý s obú stra-*

¹ Srov. též podmínkový typ těchto vět, § 235.

² Pojímání zřetelových vět není u nás ustáleno. Srov. zejména Vl. Šmilauer, *Ně. skladba* 299 a 309; Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 713—715.

³ Srov. čistě zřetelový význam *jelikož* v členském užití: *ty panny, jelikož k bohu [„pokud jde o poměr k bohu“], jsú psotnějšie nežli ženy* ŠtítSáz 28b2.

nú, jelikež rozuměti mohu, zboden dřěl sedlo ostrohú AlxB 176; *má táhnúti, jelikež kto móż, výšež výšež* ŠtítSvat 233b1.

Čistě zřetelový význam zde vyplývá i z významu slovesa vedlejší věty — jde zde vždy o možnost. Kde není tato možnostní modalita, nabývá věta s *jelikož* významu důvodového anebo má význam kvalitativně srovnávací (srov. §§ 202, 225), např. *každý, jelikožto stvořen jest od boha, jest syn boží, . . . každé stvoření, jelikožto jest od boha, jest dobré* HusPost 56a (G); *neb nelze j' duši odpočinúti, jediné v pravdě, a jelikož bude protiven pravdě, stolík bude v nepokoji* ŠtítŠach 294a.

Omezení platnosti děje možnostmi činitele vyjadřoval v stč. často přechodník slovesa *moci* se spojkou *jakž*, např. *mužie . . . jakž mohúce se sebrachu* DalC 18a. Srov. § 196.

Plnou větnou platnost měly věty omezující platnost hlavního děje na dobu něčího života (2c), např. *[Kateřina] najprvé právě múdrého, jakž tě živa, dnes uslyší* LegKat 1546 (z pův. *jakžt je*); *aniž sem kdy tak rozmyslil, jakž sem živ, na nebezpečenství těch, ješto se k smrti nepřipravují* ŠtítKlem 154b (G); *nikdy, jakž je živ, nepil sladšie vody* OtcA 135b (G); *prosimel vás, abyšte všichni vespolek po dnešní den věrně všechny nechuti, hněvy, kyselosti, kteréžto ste mezi sebu, jakž ste živi, od roka nebo nynie měli, konečně odpustili* VojŘády Ž 5. Později poklesly tyto věty v doplněk a pak v příslovečné určení.⁴

Věty s *jak/o/ž* omezovaly též platnost sdělení (typ 2b): *avšak, jakž smy urozoměli, ten jistý blud neb ta bratrská viera . . . nemohla dokonati se mnohými sváry popovými . . .* OtcB 106b; *Hospodine, již nám tebe nenie potřébie, aby námi pilen byl; nebo, jakož tento bratr die, my se sami muožemy a chcmy mstiti* OtcB 69a // OtcAC *jakž* (sic ut frater iste dicit). V druhé větě jde o odkaz na autora výroku, takže je to už přechod k velmi častému větnému typu, který jsme probrali v souvětí srovnávacím (§ 196).

Spojka *pokud* (ojed. též v podobě *pokad*), dnes nejběžnější zřetelová spojka, má spojkovou platnost v stč. až od XV. stol.; v platnosti zřetelové jsem ji zachytil až z konce toho století. Srov. *než tak krátce pravím, pokudž já ji [paní Salomenu] znáti mohu, že s každú v světě najpěknější ve všem se srovná* HynRozpr 213a; *pokad živ by se tomu naučiti nemohl* Harant (J); *aby nepřilíš řeči prodlužoval, ale pokudž býti může v nejkratších slovích přímmluvu svou zavřel* Veleslavín (J); *a tak, pokud jsem já spatřiti mohl a souditi, v té částce chvály hodný jest* Villagagno CestBras 53a.

VĚTY OMEZOVACÍ A VÝJIMKOVÉ

Věty omezovací netvoří samostatný souvětý typ, který by byl v jedné rovině s jednotlivými typy podřadného nebo souřadného souvětí. Jde zde o modi-

⁴ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty II*, 162—163.

264

265

fikaci základního vztahu mezi větami: hlavní děj se uskuteční jen za jisté okolnosti, jen za jistým účelem, jen z jisté příčiny, jen za jisté podmínky, obsah věty hlavní se jen na něco omezuje. Toto soustředění děje na jistou okolnost vyjadřujeme v nč. příslovci *jen, jenom, zříd. jediné* nebo *pouze, toliko*, která se kladou obvykle před spojku věty vedlejší, a buď zůstávají součástí věty řídící, nebo se přikláníjí již k větě vedlejší. Např. *Chtěla jediné, aby v novém domově jejím byl mír a pokoj* Rais; *Srdce z prsou by si za Antoše vyřízla — jen kdyby mu pomohla* A. Mrštík; *Řekl mi pouze, že se vrátí až za týden*.

Věty výjimečné mají v podstatě podobnou povahu, ale nejde zde jen o modifikaci, nýbrž spíše o navrstvení nového vztahu na běžný vztah mezi vedlejší a hlavní větou v souvětí. Proto se odlišují mnohem výrazněji od normálních vět a bylo by lze říci, že výjimečný vztah nad základním vztahem převažuje; proto by bylo možno mluvit o výjimečných větách jako o skutečném souvětěném typu vedle jiných druhů podřadného souvětí.

Základem výjimečného vztahu je to, že se z obecné platnosti obsahu věty řídící vyjímá jistý případ, na který se tvrzení nevztahuje. Tím se ovšem jeho platnost i omezuje. Výrazovým prostředkem jsou zde spojky *leč, leda* a *ledaže*. Řídící věta bývá obvykle záporná a věta vedlejší uvádí okolnost, která je z platnosti záporu vyňata, za které neplatí.

Spojky *leč* (knižně zbarvené) se užívá zejména k vyjádření podmínky, za níž neplatí obsah věty hlavní (častěji s kondicionálem), např. *Nepustím tě, leč mi odpovíš* Majerová; *Kydal tu boudu neprodá, leč bych za ni klopil nesmyslné peníze* Stašek; po větě kladné: *Už se Uhrům bohdá ubráníme, leč by nás hladem vyleželi* Jirásek. S jinými spojkami se obyčejně nespojuje.

Spojka *leda* se obvykle spojuje s jinými spojkami, zejména *-li, když, kdyby* při základním vztahu podmínkovém (vedle pouhého *leda by*), *aby* při účelovém: *Nepotěší se, leda dá-li Pán Bůh a bude letos hojný rok* Holeček; *Píseň se teď neozvala, leda když ráno stará Bartoňka najednou pobožně zapěla* Jirásek; *Jinak prý ta věc státi se nemohla, leda by pan Brouček po druhé na měsíc byl zabloudil* Čech; *A o tebe se stará jiný a ty při tom nemusíš ani rukou pohnout, leda aby ústům podal* Holeček. Spojka *ledaže* stává samotná (obvykle s kondicionálem): *Odpoledne měl pan doktor posud prázdno, ledaže by se byl někdo roznemohl* F. X. Svoboda.

Zvláštní případ výjimečného vztahu tvoří souvětí, vyjadřující výlučný, jediné platný případ: neplatí nic jiného, než co říká věta vedlejší, pro nic jiného, za žádné jiné okolnosti se děj neuskuteční. Platí tedy pouze to, co se říká ve větě vedlejší — po této stránce tvoří věty, vyjadřující výlučný případ, zesílený protějšek vět omezovacích: neplatí nic jiného než A = platí pouze A. Hlavní věta, která pravidelně předchází před vedlejší, je vždy záporná a obsahuje obvykle slova *jinak, jiný, jinde* apod. (anebo by je bylo možno doplnit). Vedlejší věta je uvozena nejčastěji spojkou *než* spolu se spojkou vyjadřující základní vztah. Např. *Tak mi nic nezbývalo, než abych oživil svou starou myšlen-*

ku Vančura; *Nic si nepřejeme, než aby on to uznal* Šimáček; *Nemyslí jinak, nežli že i jeho poslední hodinka odbila* Herben. Řidčeji se zde užívá spojky *leč*: *Nedostalo se mu jiné odpovědi, leč že jej inženýr pánovitě očima změřil od hlavy k patě* Čapek-Chod; *Víme, že si nepřejíš nic jiného, leč abys nás z nesvobody zas vyvedla* Olbracht. Na užití *leda* v tomto odstínu nemám příkladu. Při základním vztahu podmínkovém splývá vyjádření výlučného případu s prostou výjimkou: *Není možná jich [pytláků] dosáhnout, leč bych jim trochu broků do těla vehnal* Němcová. Spojka *než* zde proto není obvyklá.¹

V staré češtině nebylo vyjádření pouhého omezení, výjimky a výlučného případu tak diferencováno jako dnes; nadto byla ještě živá souvislost s omezovacím odstínem odporovacího vztahu (v. §§ 26, 36). Základním výrazovým prostředkem zde bylo adverbium *jedno* (popřip. *jediné*), které nabývalo i platnosti výjimečné spojky. Vedle něho vystupovalo zřídka *toliko* a *kromě*. O speciálních omezovacích spojkách *neda, leda* jsme již pojednali u souvětí účelového (§ 233) a podmínkového (§ 249). Platnosti výjimečné spojky nabylo *leč*, výlučný případ vyjadřovalo *než*.

Omezovací a výjimečné věty s *jedno, jediné*

Adverbium *jedno* bývá v stč. i v podobě *jedne*, event. *jedné*² (zjednodušené jen jsem v omezovacím a výjimečném významu nezachytil); vedle něho je zřídka i *jediné* a ojedinele *jedinké*: *nemuož člověk poznati kacieřství, jedné ač pozná Písmo svaté, proti kterému jest to kacieřství* HusSvatokup 111a; *Buoh nic nemiluje aniž se jemu co líbí, jediné to, což on zvoluje a čemu chce* ChelčSít 3b; *neniel spasenie, jedinké v něm!* ŠtítBarl 136a.

Ve svém vlastním lexikálním významu vyjadřuje *jedno* omezení; tento význam má i ve spojení se spojkou vedlejší věty (popřip. s relativem). Stává před ní, zřídka i za ní, např. *dobře urozený a veliký muž pojme chudú ženu, jedne jestli krásná* CestMil 47b; *jedno což svýma rukama vyděláše, tiem se krmil i odieval* Hrad 16b; — *dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete chtieti svú šlechtu i rod pomnieti* AlxV 1496. Srov. i *jedno* v odporovacím užití, § 36.

Původní význam má *jedno* i v těchto dokladech: *kam se uteku? jedno k tobě, bože můj!* ŽaltPod Lekc. IV (161a); *ktož móż učiniti čistě z nečistého pošlého z semene? Jedno ty, jenž sám si!* ŽaltPod Lekc. Job 14.4, pod. ŽaltKlem. Věta s *jedno* má zde jisté povahu zvolací, třebaže odpovídá lat. *nonne*. Na stejný původní význam ukazuje i další doklad: *protož več mají již úfati Trojánští, než ústavně čekati své záhuby, a my čeho se máme nadieti, jedno že v krátkém času*

¹ Omezovacím a výjimečným větám věnují více pozornosti Fr. Trávníček, *Mluvnice II*, 715—716, a Vl. Šmilauer, *Nč. skladba* 285 a 299.

² K podobám *jedne, jedné* viz B. Havránek, *Mněma* 356 a 360.

nad nimi (svítějíme) TrojD 137b. Spojka *že* po *jedno* svědčí o tom, že adverbium v takových případech mělo původně větnou platnost (asi: „čeho se máme nadíti? jednoho, že...“). Ale souběžné užití s *než* ukazuje, že zde jde již o užití v nové funkci — výjmkové („leda *že*“).

Výjmkový význam mělo *jedno* v stč. již běžně po větě záporné. Staré doklady ukazují, že se k němu došlo od větné platnosti *jedno*. Srov. *by dievka králem poznána, což k tomu, mlčú o jiném, jedno to, že počť synem* LegPil 93 („jenom to [povím], že...“); *všakž srdce ni v čemž svědomo, jedno tolik, že lakomo, ve všem, což tu bylo, vlada* LegJid 223 („jen tolik [ví], že...“).

Větná platnost však asi záhy zanikala a význam „jen, pouze“ se změnil v „leč“, popříp. při vyjádření výlučného případu (po *jiný* apod.) v „než“. Srov.:

my smy potom neslyšeli ot nie hriecha ni vzvedeli, jedno že velmi za ranie ... sešla k tvému hrobu dolov Hrad 33b; *v každém městě voz bieše, ten jiného nečinieše, jedno že umrloč přěs celý den vozieše* DaIL 94.7, pod. DaIC 157a; *ten kněz o jiném pečť nejmějieše, jedno že rád boží muž býti chtieše* DaIL 100.6, pod. DaIC 166b; *nevizil já na tomto člověku nemoci jiné, jediné že pro někakú žalost poddal se tesknosti* ŠtítBarl 127a — všude tu jde o navrstvení výjmkového vztahu na obsahovou větu oznamovací;

kto umyt jest, nepotřebuje, jedno aby nohy umyl, nebo jest čist vešken EvZim J 13.10 // EvOl 261b *jediné aby* × BiblKral *než aby* (non indiget nisi ut pedes lavet); *avšak se ihned vzhuru vzchopie, poněvadž nade vše milují Boha, a sebe pro jiné nemilují, jediné aby v Bohu svú žádost naplnili* ŠtítSáz 62b1 — základní vztah zde je v 1. dokladu obsahový žadačí, v druhém účelový;

my jsmy bratřie velmi chudí, nám jinak nic nepřichodí, jedno což vy pomáháte, svú almužnu nám dáváte Hrad 110a; *nižádnému svatému, kterakkolivěk dobrého života, tak velického naučenie neslušie věřiti, jedne což by se s Kristem sjednávalo* JakVikl 188b1 — základní funkce věty s *co* je v dokladu z Hrad vztažná, v dokladu z JakVikl zřetelová;

a sprostní mnějí, že by nikdy nebylo svatokupecství, jedné když by se tržil kněz o tělo Boží HusSvatokup 115b; *[prostřednie brány] nikdy neotvierají, jedno když sám král tam jede nebo zasě* CestMil 56b — základní funkce časově podmínková;

neměl by protiv mně žadnej [moci], jedno ač by tobě dáno by bylo svrchu EvOl J 19.11 (264a) × EvZim *jedno by* × BlahNZ *byť nebylo dáno* (nisi tibi esset datum); *a tak sám by nepracoval a jiných by nevydal, jedné ač by vydal ty, jenž by v své pytle ziskuov hledali, ale ne spasení duši a chovály Spasitele Jezu Krista* HusSvatokup 129b — navrstvení na vztah podmínkový.

267 Při základním vztahu podmínkovém stalo se *jedno ač*, popříp. *jedno-li* ekvivalentem lat. *nisi*; v překladových památkách se pak celého tohoto spojovacího výrazu užívalo za *nisi* i ve výjmkových větách anteponovaných: *jedno ač hospodin ustaví-li dóm, naprázdno dělali sú, jižto stavějú jej*.

Jedno ač hospodin stříeci bude města, darmo bdí, ježto stržě ho ŽaltKlem 126.1, pod. ŽaltWittb (nisi dominus aedificaverit... , nisi dominus custodierit); *jedno ač zrno žitné padna v zemi umrlo bude, to samo ostane* EvZim J 12.24 × EvOl 250b ač... *neumřělo by* // BlahNZ *neumře-li* (nisi... mortuum fuerit); *jedno byl-li by ten od Boha, nemohl by učiniti ničehéhož* EvZim J 9.33 × EvOl 237b *leč by byl* × Blah NZ *byť nebyl* (nisi esset).

Vedle toho se však užilo ve významu *nisi* i samotného *jedno* nebo *jedno že*, a to při řídicí větě kladné: *jedno zákon tvój myšlenie [mé] jest, tedy snad zahynul bych byl u mém ponížeňu* ŽaltKlem 118. 92 // ŽaltWittb, ŽaltPod *jedno že* × BiblKral *byť nebyl* (nisi quod est); *již [vieru] jedno každý cělú a nepoškrvněnú bude držeti, bez omyla na věky zahyne* ŽaltPod Athan. 2 × ŽaltKlem *jedno ač*.³

Takové užití *jedno* bylo umělé, nečeské, a v jazyce nezakotvilo.⁴ Domácím vývojem dostalo se *jedno* do významu *nisi* „leč“ jen ve větě postponované a po větě záporné.⁵ Srov. *neudatný neumie, jedno láti* DaIL 28.13; pod. DaIC 51b; *nikte ho nevěděl, jedno buoh sám* Hrad 5a; *základu jiného nižádný položiti nemuož, jediné Krista Ježíše* ChelčSít 1b; — *a div jemu nebude dán, jedno div proroka Jonáše* EvZim Mt 12.39, pod. EvOl // BiblKral *jedině* (nisi signum Ionaē prophetae).

V takovém užití drželo se *jediné*, *jedině* dále (*jen* < *jedno* mělo jen význam omezovací), např. *ani co jiného obmejšlš, jediné naši poctivost a svobodu* HáJ 15 (J). A užívalo se ho sporadicky i za obrození;⁶ později však zcela zaniklo. Na jeho místo nastoupilo *leda*, které v stč. výjmkový význam nemělo,⁷ a *než* (jestliže šlo o vyjádření výlučného případu; v. dále § 270).

Vedle *jedno* je ojedinele doloženo *ledno*: *ale proto jej trhy třmi pohonie tkáčě, že svého nikdie nejmá domu ani sbožie, ledno tká se, že nenie zasědlý, a proto je odnikudž sehnán* Rožmb 60. Může tu jít o hláskovou obměnu (srov. *jen* // *len*, *jedva* // *ledva* aj.), k níž mohlo dát podnět i souznačné *leč*.

Českému *jedno*, *jediné* odpovídá významem i vývojem polské *jedno*, *jeno*, *jednak*, *jedynie*. Srov. *Gramatyka histor.* 442 a 497.

Jiná adverbia se do funkce výjmkových spojek nedostávala.

Adverbia **toliko** užívalo se pouze s významem omezovacím, popříp.

³ V ŽaltKlem Athan. 40 bylo k původně samotnému *jedno* později doplněno *ač*: *jedno [ač] ktožkoli věrně a tvrdě věřil by, spasen býti nemohl by*. Srov. ŽaltPod: *jedno každý věrně a silně bude věřiti, spasen jinak býti nemůže*.

⁴ J. Gebauer (*Slovník I*, 616) označuje je právem za „přeložení neumělé“.

⁵ Po větě kladné dostalo význam odporovací; podobně i po větě záporné, když chyběly sémantické předpoklady pro vznik výjmkového významu (sémantická protikladnost spojených vět), např. *prvé chleba nejmějiechu, jedno maso a ryby jediechu* DaIL 2.38; *ciesarovu moc všicku s sebu jmějieše, jedno že samého tu ciesarě nebieše* DaIL 74.22. Srov. § 36.

⁶ Srov. M. Jelínek, *Výběr synt. prostředků* 703; M. Grepl, *Vývoj mluv. stavby* 277—278.

⁷ J. Jungmann (*Slovník II*, 279) uvádí doklady jen z úzu. Za obrození bylo již hojně (srov. M. Jelínek, op. cit. 700—702).

odporovacím, a to až v době pozdější. Např. *Kouřimané chtěli se rádi smluviti a statky své všechny dáti, toliko při životech aby zůstaveni byli Háj (Z); list břízy podobný jest černému topoli, toliko že vnitř jest drsnatější Bylinář (Z).*⁸

Adverbium *kromě* mělo v stě. funkci omezovací, která přecházela i ve výjimečnou. Např. *lud se o jho rově svinu: nali nenie co zahřěsti, kroměž v rově by nalězti mannu na dně po všem rově LegApš 39; nejímám, pane, nice toho, rozdal sem málo i mnoho; kromě ještě dva voly jmám Hrad 108b (srov. též kromě at Hrad 35a); toto já neučiním pro jiné, kromě když deštěm zmoknu jediné, aby mé rácho zsechlo k jitru Podk 326; neviděli jsme než nebe a moře, krom po pravé straně na puolnoci viděti bylo zemi dosti blízko CestPref 268. V členském užití kromě výjimečný význam má, ale plní zde spíše funkci předložky než spojky: nic nenalezl kromě listí BiblKral Mc 11.13 Spíše však vyjadřuje, co se do základního sdělení nezahrnuje, např. v tom střelení a šarvátce zabito a zastřeleno v naši navi, kteří tu hned na místě ostali, 9 osob... , krom co jich zraněno bylo a potom zemřelo CestPref 265.*

Podobnou funkci mělo i *mimo to že* „praeterquam quod“, užívané v antepozici: *mimo to, že barvy jest černé, i to při něm se vidí, že náramně tvrdé jest.* (Srov. V. Zikmund, *Skladba* 510—511.) Je to napodobení konstrukce cizí.

Výjimečné věty se spojkou *leč*

269

Základní výjimečnou spojkou se nestalo *jedno*, nýbrž *leč*. V nejstarších textech není tato funkce *leč* doložena (je tam jen ve významu vylučovací, v. § 66—68), takže musíme výjimečný význam *leč* pokládat za mladší. Pro to svědčí i vtláčování *jedno* do významu výjimečného — kdyby zde bylo bývalo hotové *leč*, nebylo by to nutné. Ustálení výjimečného významu sotva můžeme položit dále než do poslední třetiny XIV. stol. Potom se však spojky *leč* užívá dosti hojně ve větách reálných i ireálných (*leč by*), většinou po větě záporné, ale i po větě kladné. Pravidlem je postpozice věty s *leč*; anteponované věty jsou řídké a našel jsem je pouze v překladových památkách, takže tu jde zřejmě o cizí vliv. Srov.:

nikoli jeho nepustímy, leč nám kto zaň slíbí, že dá té dievcě ztravu OtcB 74a × OtcAE jinak nežli (nulla hunc ratione dimittimus, nisi pro alimentis puellae praestandis aliquis pro ipso satisdator accesserit); leč by byl ten od boha, nemohl by ničehož učiniti EvOl J 9.33 (237b) × EvZim jedno byl-li by (nisi esset); nižádnému neškodí, leč ji rozhněvají CestMandA 162b2; slibuje, že svých očí ke spaní nechce zavřieti, leč svých statečně pomstí TrojD 146a; náš patron jim zase odpověd dal, že toho učiniti nemůž, leč se prve s svými o to poradí CestPref

⁸ *Toliko že* je zde zřejmě podle *jedno že, jen že*; původní větnou platnost *toliko* nelze z chronologických důvodů předpokládat.

259; — *nemůžeš mým milíkem býti, leč by byl rytířem CestMandA 163a1; jako slepý, ješto by v husté tmě byl, že by nemohl nikam jistě kročiti, leč by kto jemu ruky podal a vedl jeho bezpečně ChelčSít 6a; Turci kostelov svých mají mnoho, než žádný Žid, Řek ani křestan do něho nechodí, leč by chtěl jich vieru přijeti a obrězati se dáti CestKabK 2a;*

když súde zle súde protiv právu... , dlužen jest onomu navrátiti, jemuž jest učinil svým súde křivdu, leč by onoho navedl, jemuž jest naložil křivým súde, aby onomu vše vrátil ŠtítKlem 80b (G); (ji)stě každému muži, leč by pravá potvora byl, líbila by se žena pokorná sličně a ne šeradně ŠtítSáz 52a1; protož máme se lekati a smilování čekati, abychom zbyli plamene; leč má kto srdce kamenné, tož se ku pláči nezбудil NRada 1992 (po větě kladné stojí vesměs věty s kondicionálem);

těm leč bude hned spomoženo, budú věčně blázniti LékRhas 37 (G); leč on bude zahuben, nám jest nelze svítěziti TrojD 128a; pane můj, leč mne hned prodáš, jinak sice od tebe uteku Ezop 7a.

K výraznějšímu vyjádření výjimečného vztahu se *leč* spojovalo s *jedno*, *jediné*, *kromě*: *žádný nepřijete ke mně, jedné leč otec můj nebeský potáhne jeho HusErb 3.11 (G); a nemohut se od toho vymluviti, jediné leč by chtěli říci ti, ješto přestupují ten zákon, že nejsú Kristovi kněžíe ani jeho stránka JakVikl 184a1; od mateřel mu nalaji: kromě leč (by) byla hlucha, tož jěj nepovzní u ucha Podk 165.⁹*

Výjimečné *leč* se udrželo až do dnešní češtiny. V pozdějším vývoji se spojovalo i se spojkami *až, když* (v. V. Zikmund, *Skladba* 476); dnes to není obvyklé. V nářečích nežije (je tam jen výjimečné *leda* a *než*). V slovanských jazycích nemá ve výjimečném významu obdoby, jen slovenština je zná (J. Stanislav, *Dejiny II*, 539), ale jako archaismus a asi bohemismus (vedle živého *leč*); polština má jen *leč* odporovací.

Vznik *leč* se obvykle vykládá z *le* + *čs*, tj. z partikule *le* (**le*) a pův. tázacího zájmena *čs* (*to*).¹⁰ Přitom však dělá veliké potíže vyložit významový vývoj **čs*. Mnohem snadněji vyložíme výjimečné užití, předpokládáme-li složení z dvou partikulí: *le*, které je historicky doloženo ve významu blízkém „jen“, a *če*, které známe z *ače* a které mohlo mít blízko k podmínkovému významu (v. § 260). Souvětí typu *nižádnému neškodí, leč ji rozhněvají* (CestMand) by podle toho mělo původně tento význam: „nižádnému neškodí, jen když ji rozhněvají“ (nelze ovšem předpokládat plný podmínkový význam **če*).¹¹ Jedinou závadou je poměrně pozdní ustálení výjimečného významu; je otázka, do jaké míry v té době mohl pronikat význam komponentu **če*. Odporovací význam *leč* vznikl zřejmě z výjimečného (v. § 36). Nedovedu však uspokojivě objasnit nejstarší dosvědčenou funkci *leč* — jeho užití ve vylučovacích spojeních

⁹ Srov. též *leč jedno ač* v JeronM 64a2: *leč jedno ač jáz mylím se, do věčných radostí králevstvie nebeského dojiti přěúzká cesta jest.*

¹⁰ Tak Vondrák, Bernecker, Machek aj. Viz zejm. J. Zubatý, *Studie I*, 2, 208n.

¹¹ Ojediněle má výjimečný význam i *ale*: *nižádný nebeř sobě důstojenství, ale který povolán jest od Boha, jako Aron HusSvatokup 128b*. Zde by bylo možno vidět obdobný vývoj: „nižádný nebeř si důstojenství, (a) jen který (= jestliže někdo) povolán jest“.

s významem libovolnosti (v. § 66n.). Z tohoto významu, který *leč* pak mělo i mimo vylučovací spojení,¹² bych pak vysvětloval jeho užití jako partikule u zájmen (*leckdo < leč-si-ko*; srov. J. Zubatý, *Studie I.* 2, 206n.).

Výjimkové věty s *než*

270 Ani výjimkové užití *než* nesahá do nejstarších textů.¹³ V nejstarších dokladech po větě záporné nemá ještě hypotaktickou funkci a jde tu spíše o vztah odporovací, např. *psal sem o těch staviech celé knížky, tuto nebudu mluvíti o tom, než řku krátce, ež stav panenstvie . . . jest najdůstojnější z nich neb z jiných . . .* ŠtítSvat 30a; v. § 49.

Nejdříve se ustaluje *než* po záporné větě s *jiný, jinak* k vyjádření vylučného případu. Srov. [Antonius] *nikdy nechťel s těmi kacieři . . . nižádné řeči mieti, než to, jimž by jě byl mohl od bludu odvrátiti* OtcB 200a (nisi tantum); *ani jiná příhoda jich padenie činila, než že nebyli naučeni od starších* OtcB 124a (nisi quod); *jinak těch zvířat nemohli sme poznati dotčením, než jako by medvědie byli a svině* CestMandA 217a2; *také koně jejich jiným nejsou živi, než tú trávu sprostnú* CestMil 43b; *na nic jiného péči nemajít, než aby lecikakési hry stropili a veselí byli* CestMil 34b (ad nihil enim aliud nisi ludis et solaciis vacare videtur); *a nemuož o jiném to řečeno býti, než o tom, ktož myslé a žádá z viery živ býti* ChelčSít 6a; *že se nejinak zdálo, než že jak hlemejžd na slunci, tak my tu na té vodě se rozplyneme* KomLab 216.¹⁴ V tomto užití žije *než* dodnes.

Vedle toho vyjadřovalo pak též vlastní vztah výjimkový, a to i po větě kladné: *přisáhl, že nechťe korun(y) královskéj nikdy na se vzieti, než až by se nad nimi pomstil jejich zrady a smělosti* CestMil 52b (nisi . . . se vindicaret); *a žádný jí [branou] nesmie jěti, než sám král* CestMil 57a (nulli enim per eam nisi regi patet ingressus); *ty všecky patron v zemi Svaté i jinde všudy opatroval a jim raden i pomocen byl, rovně co nás, kteří jsme s ním smlouvu měli a na jeho stravě bylt, než že za nás platil a nám stravu dával, ale oni sami za sebe . . . museli platiti* CestPref 43. V této funkci se však *než* nerozšířilo.

K vyjádření vylučného případu slouží *než* i v nářečích.

Rozšíření *než* jako výrazového prostředku vylučného omezení mělo oporu ve srovnávacích větách s *než* po *jinak, jinačí* apod. (srov. § 204). Jde tu o styčný bod mezi *než* odporovacím a *než* srovnávacím, tedy mezi případy, v nichž pravděpodobně vznikalo z původní negace.

¹² Srov. *pannám, kterěz chtie za muž, leč sú i panici* ŠtítSáz 29a2 („afsi to jsou i panici“, „necht jsou“).

¹³ Ojedinělé je členské užití v AlxB 270: *smilstvem, jehož více není poně někdie než u Babyloně*. Ale spíše tu jde o srovnávací *než* po komparativu *více*.

¹⁴ Podle jedno *že, jen že* se užívalo i *než + že*; v. V. Zikmund, *Skladba* 510.

Závěr

Z rozboru stč. materiálu vyplynulo, že stč. neměla na počátku historické doby ustálený prostředek k vyjádření výjimkového vztahu. Využívalo se proto parataktického omezovacího *jedno*; ale již koncem XIV. stol. se ustaluje ve výjimkové funkci *leč* a k vyjádření vylučného případu *než*; vedle nich dále žilo *jedno* a zejm. *jediné*. Nakonec se ho jazyk vzdal (snad proto, že to nebyl skutečně hypotaktický prostředek a že v sobě kumulovalo různé významy). Mnohem později se stává vyjádřením výjimky *leda*, původně jen omezovací (při základním odstínu účelovém nebo podmínkovém, vyplývajícím z původního významu přacího); v nové spisovné češtině i v nářečích pak převládlo. *Leč* se zachovalo jako jeho knižní protějšek, *než* zůstalo hlavně vyjádřením vylučného případu.

SPOJKY A PARTIKULE V APODOZI PODŘADNÉHO SOUVĚTÍ

V několika typech stč. podřadného souvětí jsme se setkali s tím, že se na počátku hlavní věty po anteponované větě vedlejší užívalo nejen příslovčí a částic (*tak, tehdy, tu, to*) nebo původních citoslovčí pokleslých v částice (*an/o/, nali*), ale také souřadících spojek slučovacích (*i, a*) a odporovacích (*ale, však, avšak, alevšak*). Vedle toho se setkáme v apodozi i s *až*. Český stav má hojně paralely v slovanských jazycích, zejm. v ruštině, kde mnohé z nich jsou dosud běžné ve spisovném jazyce i v nářečích.¹

Užití souřadících spojek mezi větami v podřadném souvětí není z dnešního hlediska pochopitelné a vzniká otázka, jak k němu došlo, jakou zde měly tyto spojky funkci a jaký byl jejich další osud.

Dosavadní výklady vycházejí většinou z toho, že hypotaktická souvětí vznikla z parataktických; proto vidí ve spojkách v apodozi zbytek původní souřadnosti spojených vět. Rozdíl je v hodnocení jejich funkce v stč. dokladech: buď se v nich vidí „prostě archaismus, pozůstatek staršího stavu, kdy souvětí byla souřadná a slova *a, i . . .* měla v nich ústrojně úkon spojek“,² nebo se soudí, že z původního spojkového významu slučovacího nebo přiřazovacího „vyvinul se v pojetí umělejší význam *tedy, igitur, also*“ (u *ale, a*; analogicky to lze rozšířit i na *i*)³.

Správnější je jistě hodnocení spojek v apodozi jako reliktní staršího stavu, ale to nemusí znamenat, že neměly v stč. žádný význam, že nevňášely

¹ Srov. Jar. Bauer, *Русские союзы в сопоставлении с чешскими*, Sborník fil. fak. Brno 1957, A5, str. 12–14.

² Fr. Trávníček, *Skladba* 47 (předpokládá přitom původní citoslovečnou platnost uvedených spojek vůbec, v. 46–47).

³ J. Gebauer, *Hist. mluvnice IV*, 676 a 680.

do souvětí žádný dodatečný odstín. Viděli jsme při rozboru souvětí podmínkového, podmínkově přípustkového a přípustkového se spojkou *ač*, jak se hojně využívalo *ale* a *však*, *avšak* k rozlišení vztahu (§§ 255, 260). Přihlédneme-li blíže k užití spojek *i*, *a* v souvětích, kde si konkurují, zjišťujeme též, že mezi nimi rozdíl byl. Srov. v souvětí časovém:

a když se tak silně ptáchu, i pověděno jest jim... TrojD 100a;

a když on umřě, i sjidechu se bratřie k němu OtcB 68b;

v souvětí vztažném:

ktož chce od zlych příhod i zlého spadenie bezpečně státi a milost božskú i známost ozračně mieti, i jest hodné, aby sám o sobě na púšti přebýval OtcB 7b;

v souvětí podmínkovém:

by se byl svých hříechuov s nadějí kál a s duchovní radú vstúpil u pokánie, i byl by jemu pán buoh svú milost dal OtcB 6b;

Vybral jsem výrazné doklady, ale i v četných příkladech jiných proniká podobný rozdíl a zřídka se najde doklad, který by mu odporoval: spojka *i* uvozuje hlavní větu, jejíž děj vyplývá jako prostý důsledek z obsahu věty vedlejší; spojka *a* je ve větách, jejichž obsah nějak kontrastuje s obsahem věty vedlejší, odporuje mu (přitom může býti i důsledkem, jako v posledním dokladu). Srov. některé další doklady:

i: a ten kteréhož koli otcě svatého slovněho zvědieše, i chodieše k němu OtcB 64b; a když on načesa hrst jablek, i počě jemu [lvi] podávati OtcB 109a;

a: coť ona prvá [puška s mastí] neduha zapudí, a tatoť více neduha zbudí MastMus 143; čím více zlého učinie, a huore jim ŠtítVrť 121 (G); miluješ-li ješče však, a proč jejie dlíš žádost tak? Hrad 34b; pakliť bude [žena] láti druhé, a ty jí kup třevíce nové;... pakliť jest nemilá proč, a ty k ní pak vesele kroč Žena 6,16.

Vedle toho bývá *i* ve větách, které vyjadřují něco nečekaného, překvapivého, např. *času jednoho, když bieše na modlitvách svatý Macharius, i přijide k němu hlas a řkúci OtcB 73a; kolikrát koli chcem tebe zkusiti k zúfání a ponížiti tebe, i povýšímy tebe OtcB 75a* (zde jde o překvapující, nečekaný výsledek, takže proniká až odstín rozporu).⁴

Mohlo by se namítnout, že významové zabarvení základního vztahu vyplývá

⁴ Významový rozdíl mezi *a* a *i* v apodozi, obdobný jako při připojování přechodníkových vazeb, zjišťuje ve slovanských jazycích Jos. Kurz (srov. jeho referát ve sborníku K hist.srov. studiu 100). Příkládá jim význam citoslovený, nikoli spojkový.

z obsahu spojených vět, že proniká stejně jasně i v souvětích beze spojek v apodozi. To je jistě správné; užití *a* nebo *i* v apodozi bylo jen fakultativní. Ale nemůže být náhodné, že se kladly právě při těch významových odstínech, které jsou s nimi spjaty i v souvětí souřadném, kde jsou samy výrazovým prostředkem vztahu. Souvislost se zde asi cítila a spojky *a*, *i* v apodozi jistě daný odstín podtrhávaly, podobně jako jej rozlišovaly spojky *ale*, *však* (*avšak*) v apodozi souvětí s *ač*. Kdyby neměly už žádný význam, mohly by se udržet jen za předpokladu, že se jejich užívání zmechanizovalo; k tomu jsou však příliš řídké, třebaže ne ojedinělé.⁵

Plně oprávněná je námitka, že naznačený význam *a*, *i* v apodozi je blízký významu příslovečnému, a že není pravděpodobný vývoj od abstraktnější mluvnické funkce spojkové ke konkrétnější funkci příslovečné, od významu mluvnického ke slovníkovému.⁶ Ale není nijak v rozporu s naším výkladem, jestliže předpokládáme, že užití spojek v apodozi je reliktem z doby, kdy tato slova ještě neměla plně rozvinutou spojkovou funkci, kdy se ještě neoprostila od zbytků lexikálního významu. I ve skutečném užití ve funkci spojkové zachovávají se u spojek sledy lexikálního významu po celá staletí a omezují možnost jejich použití nebo vystupují jako doprovodné odstíny vedle vyjadřovaného abstraktního vztahu. To jsme viděli u většiny stč. spojovacích prostředků. Tím spíše se mohly zachovat zbytky jejich původního významu tam, kde o skutečnou funkci spojovací nejde, kde je výrazem základního vztahu jiné slovo, jiná spojka.

Podřadné souvětí nevzniklo ze souřadného (v dnešním pojetí), nýbrž z volného řazení obsahově spjatých vět v souvislých projevech.⁷ Proto nemůžeme ani spojky v apodozi vykládat jako souřadící spojky slučovací nebo odporovací; mají s nimi jen stejný původ. Lze předpokládat, že to byly partikule s funkcí odkazovací, citovou, příslovečnou nebo i jinou,⁸ které se při těsnějším spojování vět stávaly vyjádřením jejich vztahu. U spojek *i*, *a*, *ale* k tomu docházelo už ve velmi dávné minulosti, ale jen v těch pozicích, kde mezi větami jasně pronikal příslušný významový vztah. Naproti tomu na začátku projevů nebo vět nespjatých těsněji s předcházejícím kontextem si zachovávaly povahu partikulí. Srov. ... *a řka: Čemu se tak směješ? A já tě protivní říči haniem, a ty se pak směješ? — Odpověď jemu mládec a řka: I nevelíš mi se smieti? A já sem z toho tři léta slúžil, abych to trpěl, ješto mi se dnes darmo děje OtcB 70b; i vecěchu jemu a řkúci: I co tu, hubenče, činíš? OtcB 6b; Pemen*

⁵ Příkladem takového zmechanizování je spojování přechodníkových vazeb s určitým slovesem spojkou *i* (při antepozici) nebo *a* (při postpozici), ale i zde vystupuje nejednou významové zabarvení spojky (srov. např. § 38; v. též cit. stať Kurzovu). Podobně jako anteponované přechodníky připojují se někdy i vztažné věty přívlastkové, např. *opět jiného času starosta, jenž bieše nad rytieře ustavený, i přijde na tu púšť OtcB 3a.*

⁶ Fr. Trávníček, *Skladba* 46—47.

⁷ V. § 7. Srov. B. Havránek, *Metodická problematika*, K hist.srov. studiu 81—82.

⁸ Po dobu ještě starší lze u nich předpokládat zčásti i funkci deiktických citoslovců.

opat . . . *vecě k bratřím svým: I kak je tomu býti? OtcB 72a (quid facimus?); i co ty ležiš, Izáku? MastMus 305.*

V podobné situaci byla tato slova i v takových spojeních vět, kde pronikl vztah hypotaktický a našel si výraz v jiném slovi, patřícím původně k první ze spojených vět. Zde se spojovací funkce rozvinout nemohla, takže si *a*, *i*, *ale*, *však* zachovaly funkci partikulí. Po této stránce byly tedy v jedné rovině s partikulemi *an/o*, *nali*, *to*, *tu*, *tehdy*.

274

K předpokladu, že *a* je od původu partikule, snad kdysi deiktické citoslovce, vedla nás i analýza jeho spojkových funkcí (srov. § 90). Proto není třeba odtrhovat od spojkového *a* ani *a* s větnou platností v dokladech tohoto typu: *rozuměli ste tomu všemu? Vecechu jemu: A. Mat 227a.* Také při výkladu spojek, jejichž komponentem je *a*, museli jsme většinou vycházet z jeho předspojkové platnosti. Užití *a* v apodozi naše výklady potvrzuje.

Obdobný je asi i původ spojky *i*, třebaže vznik její spojkové funkce sahá do minulosti ještě vzdálenější než u *a*. Funkci citové partikule zachovává si na začátku přímé řeči (srov. citované doklady), máme i doklady na užití citoslovočné: *i plakáše [Jeremiáš] a řka mezi jinú řečí: I, i, kak jest potuchlo zlato! Štít Klem 71a; Rubíne! Hi, Rubíne! Žel vran oka nevyklíne! MastMus 203.*⁹ I kdybychom chtěli citoslovočné *i* odtrhnout od spojkového, nemůžeme od něho odtrhnout *i* vytýkačí, protože vytýkačí odstín je spjat i se slučovacím *i*. Spojkové *i* má pak vedle funkce slučovací (§ 19) i funkci důsledkovou (§ 72) a odporovací (§ 37). To všechno svědčí při nejmenším o tom, že *i* není od pradávna jen slovem mluvnickým, ale že muselo mít konkrétnější význam, z něhož se pak v různých kontextech vyvíjelo různým směrem. Mohlo to být vyjádření podivu, překvapení, popříp. ukázání na překvapující jev, *deixe*;¹⁰ záhy však, už v době praslovanské, poklesalo v citovou nebo spojovací partikuli. V apodozi si povahu partikule zřejmě zachovalo. Srov. i konkurenci *i* // *tu*: *a kdyžto nás plavci počechu k moři volati, tu opět miechom dobrý spěch OtcB 105b × OtcACE i.*

O pravděpodobné genezi spojkového *ale* a o jeho původním významu v. § 43. Jeho omezovací význam vystupuje i v apodozi podmínkových a podmínkově přípustkových vět; srov. *některá [ženská] bude-liť nízká, ale naplátlil se holčuchami; bude-li mieti krátké vlasy, ale nafašujeť je vacínem dluhým ŠtítOpat 13a (G); pakli kto má ženu zlobivú, ale kup jí sukni novú Žena 2; pitie bratři nesu, a protož jich [lahvi] mnoho jmám: ač se jim nebude jedno líbiti, ale ukáži jim druhé OtcB 65a; ač šíje pod meč neskyteme, ale mečem duchovním tělesné žádosti mrtvíme ŠtítSvát 28b2; by to kněz dal za pokánie někomu [kdo rád tancuje], vstanúc za ranie téci k jutřni takýmž skokem, ale by vstonal svým bokem Hrad 96b; do*

⁹ Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 196—197.

¹⁰ Citoslovočný původ *i* přijímá J. Kurz (K. hist.srov. studiu 101—106), Fr. Trávníček (*Składba* 46) a V. Machek (*Etym. slovník* 167). J. Kurz vykládá z citoslovočné platnosti také užití *i* k připojení participiálních vazeb.

téhož kláštera jiný přijide a prosě, uby jej přijeli v zákon. A když jemu najprvé příkázachu poslušnu býti, ale on k tomu slíbi i utrpenie držěti OtcB 111b. V podmínkovém souvětí přecházelo *ale* skoro ve vyjádření důsledku, ovšem jiného druhu než *i*: nejde zde o to, co z děje přirozeně plyne, nýbrž čím lze nežádoucí děj kompenzovat. Tento odstín pronikal i ve větách s *ač*, proto nabývaly smyslu podmínkově přípustkového, zejm. v kontrastu s *však*, které vyjadřovalo přímo rozpor obou dějů („přece“, „přesto“). Srov. doklady v kapitole o přípustkovém souvětí.

Však nemělo v apodozi povahu spojky, nýbrž příslovce s významem blízkým našemu „přece“, „přesto“; plný spojkový význam nemělo ostatně ani jinde (v. § 44—45). Proto se do apodoze přípustkového souvětí tak dobře hodilo a bylo zde častější než *avšak*, *ale však*, které měly již jasně rozvinutou platnost spojkovou. I u nich se při užití v apodozi uplatňoval význam komponentu *však*, který se přímo podílel na vyjádření přípustkového vztahu. Tím se korelace *ač* — *však* blížila dvojité spojce. Stejně časté bylo *však* po spojce *kak/ž/ koli* (§ 258).

Spojka *až* je ojediněle v apodozi časového souvětí (ovšem mimo typ *než* — *až*, v. § 170—173). V EvZim Mt 17.5 je za lat. *ecce: a ještě když to mluvíš, až se [scil. jě] oblak světlý zaslóni × EvOl aj.* V dokladu z AlxV 801 může jít o *až* ve funkci měrového příslovce: *na než když se rozpomanu, až mi se v srdci zavine.*

275

Partikule *ano*, *an* a *nali/t/* byly v stč. v apodozi podřadných souvětí jen zřídka; zdá se, že k tomu měly ještě příliš silný citový ráz, takže by souvětí příliš roztrhovaly. Srov. *vyjdu-liť na pole, anot zbiti mečem; a pakli vejdu do města, anot přepadli hladem Pror Jr 14.18 (G); protož často, když mní která, by měla dobré bydlo mieti s mužem, nalit se jí nahodí snad kostkár, opilec, cizoložník . . . ŠtítErb 63.21 (Zb).*

Teprve *an* s významem velmi otřelým proniklo ve větší míře zejména do souvětí časového, např. *když ho [ševce] žena jme tresktati, nedadúc jmu v kostky jhráti, an se rozhněvaje z toho, častot jěj přibíjé mnoho Hrad 124a; a když diáblu tu řeč dokonachu, an ležieše, slzami tvář obmývavě a nic netbajě na jich chytrú řeč OtcB 6b—7a.*¹¹

Partikule *to/ž/t/*, *tu* jsou také původu citoslovočného,¹² ale neměly zřejmě již v stč. tak silný deiktický význam jako *ano*, *nali*, takže se mohly v apodozi dobře uplatnit. Srov. *a když obyčejiev lidských tázachom, to smy od nich zvěděli přěšlechtnú vášni, že ničehož neprodáváchu ani kupováchu . . . OtcB 105b; jest-li [člověk] nemocen, tož bolest hubí HusErb 3.109; i poleze hād velmi uřitný proti nima. A jakž jeho dojdešta a nic se neužasše, tu on se stoči jako zakletý před nima OtcB 107b × OtcAC an, OtcE a on; a když to míle přijě, tu my jidechom ot něho OtcB 105b × OtcACE vynecháno tu.*

¹¹ Připomíná zde *a* v apodozi. Srov. *když* — *a on*: *a když z toho Hebora úlomek kopie s hrotem (vytržechu), a on tu před Achilem skona TrojD 142b.*

¹² Srov. Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 139n. a 203n.

Tehdy je v stč. dosvědčeno též ve funkci citoslovečné,¹³ a dokonce i v apodozi stojí za lat. *ecce*: *a když odjidechu, tehdy jedeni (!) z strážných přišli jsú do města* EvOl Mt 28.11 (271a) × BlahNZ *když pak ony odešly, aj někteří z strážných přišedše do města oznámili* (quae cum abissent, ecce quidam de custodibus venerunt in civitatem). Srov. též střídání *tehdy* // *tu*: *když v húšti oštěpem ni-mečem može vlásti, tehdy dojde veliké strasti* DalL 15.23 × DalC 29b *tu dojde*... Přitom však mělo už i funkci časového adverbia a v souvětích smyslem podmínkových nabývalo významu důsledkového; tak vzniklo *tedy* < *tehdy*.

276

Další osud spojek a partikulí v apodozi byl různý.

Spojek se záhy přestalo užívat. Již v XV. stol. mizí doklady s *a*, *i*, *ale*. Příčinou jejich zániku byl rozpor mezi jejich základní funkcí souřadících spojek a užitím mezi větami podřadného souvětí — při upevňování souvětne stavby a zpřesňování významu spojovacích prostředků, které v té době obecně probíhalo, musely z apodoze jako přežitek staršího stavu ustoupit. Nezachránil je ani významový odstín, který do souvětí vnášely, protože při těsnějším sepětí vět (a to bylo odrazem přesnějšiho chápání jejich vztahu) vyplýval dosti jasně z jejich obsahu.

Jiná byla situace u *však*: spojkové užití u něho nebylo ani zdaleka obecně rozšířeno a jasně pronikal jeho příslovečný význam. Kromě toho bylo daleko častější a v XV. stol. bylo k přesnému vyjádření vztahu ještě potřebné (odlišovalo souvětí přípustkové od podmínkového). Proto se v apodozi přípustkového souvětí udrželo až do doby nové, kdy bylo nahrazeno příslovcem *přece* < *předse* < *před se* (v. § 45).

Nali záhy zaniklo. Zato *an* se stalo prostředkem ve spisovném jazyce častým a oblíbeným; mimo jiné funkce stalo se i výrazem rychlého, nečekaného nástupu děje. V tomto významu se ho od XVI. stol. hojně užívalo, např. *hned jakž povane větrem svým, ant tekou vody* BiblKral Ps 147.18; *to když já přemýšlím, ant my se . . . na jakés náramně vysoké věži octneme* KomLab 197. Částečně ožilo i za obrození.

Z partikulí *to* a *tu* žije dnes ve spisovném jazyce *tu*. Jejich frekvence byla omezena s celkovým ústupem korelace. *Tehdy* se udrželo jako časové příslovce; *tedy* slouží ve spisovném jazyce dosud v souvětí podmínkovém.

Vcelku je pro vývoj českého souvětí charakteristický rychlý ústup spojek v apodozi, a to i odporovacích, třebaže se v přípustkovém souvětí držely déle než kde jinde. A podstatně bylo ve spisovném jazyce omezeno i užívání partikulí v apodozi.¹⁴

¹³ Viz Fr. Trávníček, *Nesl. věty I*, 212n.

¹⁴ Tím se liší čeština výrazně zejména od ruštiny, kde je užití odporovacích spojek v apodozi přípustkového souvětí živé a kde se hojně užívá i partikulí, zejm. *to* (v. pozn. 1). I v historickém vývoji ruštiny byla situace podstatně odlišná; srov. E. I. Korotajeva, *Союзное подчинение в русском литер. языке второй половины XVII стол.*, Вестник Ленинград. госуд. университета 8, 1952, 95n. (zejm. 97—109).

VZNIK SOUVĚTNÝCH TYPŮ

Vznik souvětých typů se obvykle vykládá tak, že zpočátku vznikl spojením vět menší počet typů značně širokých, významově blíže nediferencovaných, a ty že se pak postupně rozčleňovaly v důsledku přesnějšiho rozlišování významových vztahů. Tento proces se dokládá nejčastěji na větách s *ač*: „Z užívání spojky *ač* ve větách přípustkových i podmínkových vyplývá, že se původně platnost přípustková a podmínková nerozlišovala. Mluví si jen uvědomovali, že první věta vyjadřuje prostě okolnost, za které platí věta druhá. Když se již rozlišovala přípustka od podmínky, vytvořil si jazyk na vyjadřování podmínky spojky nové, spojku *ač* si ponechal v platnosti přípustkové. . .“¹

Tento výklad právem uvádí rozlišení souvětých typů v souvislost s vývojem myšlení; rozlišení souvětých typů souvisí s poznáním rozdílů mezi vztahy. Můžeme jej však na základě podrobné analýzy struktury souvětých typů stč. a jejich vývoje doplnit a částečně modifikovat.

U většiny typů jsme zjistili, že jsou vnitřně diferencovány, a to po stránce významové i výrazové. S většinou spojovacích prostředků byl spjat nějaký konkrétní významový odstín, který bránil jejich užití v celém typu, jak jej dnes chápeme, a jenom někde byl vedle těchto významově užších prostředků i obecnější, pokrývající celý typ (jako např. odporovací *ale* vedle speciálních spojek *avšak*, *než* a pozdější *něbrž*, nebo *a* slučovací vedle speciálního *i*, *ani*). Tak v souvětí vylučovacím se nezaměňovalo *neb/o/* s *čili*; v obsahovém souvětí měly rozděleny funkce oznamovací věty s *že* a s *by*, speciální užití mělo *ano*, *nali*, *a* + osob. zájmeno, *kak/o/*; v obsahových větách tázacích byl ještě patrný rozdíl mezi reálnými otázkami s *li* a ireálnými se *za*, *zda/li/* + kondicionál; v žádacích mělo speciální užití *ať*; byly významově a funkčně rozlišeny vztahné věty původu demonstrativního a původu tázacího atd. V každém souvětém typu najdeme tuto vnitřní diferenciaci, někde zcela jasnou a tak hlubokou, že bychom mohli skoro mluvit o samostatných užších typech, jinde méně výraznou nebo zcela zastřenou. Ale i u tak maximálně zobecněných prostředků, jako bylo už v stč. slučovací *a* nebo odporovací *ale*, jsme zjistili stopy užšho významu a z toho plynoucí menší funkční rozpětí.

¹ Fr. Trávníček, *Skladba* 84.

277

Příčinu tohoto stavu můžeme stanovit s velkou mírou pravděpodobnosti: významové odstíny spjaté se spojkami a bránící v jejich širším využití k vyjádření abstraktnějšího vztahu jsou zbytky jejich staršího lexikálního významu, pozůstatky z dob, kdy neměly ještě spojkovou funkci. Abstrakce od věcného významu nebyla ještě dovršena, třebaže hlavní funkcí už u nich bylo vyjadřování vztahu. Můžeme to na mnoha příkladech historicky přímo doložit. Tak odporovací *však* mělo v stč. převážně příslovecnou platnost (asi jako nč. „přece“), nepřešlo plně ve spojku. Proto se ho mohlo užít jen v takovém odporovacím souvětí, v němž šlo o ostrý rozpor mezi větami (blízký vztahu přípustkovému). A také spojky obsahující *však*, *avšak* a *alevšak*, byly na tento odstín vázány. — Vylučovací *čili* bylo v stč. ještě tázací partikula; proto bylo jeho užití vázáno na vylučovací otázku a nebylo možno je přenášet do vět netázacích. (Teprve v nové češtině, kde tázací funkci již zcela ztratilo, pozorujeme pronikání *či* i do spojení netázacích.) — Slove *ano* a *nali* neztratila v stč. ještě zcela zbytek svého deiktického významu. Proto jich bylo možno užít k uvození obsahových oznamovacích vět jen tehdy, když se v nich vyjadřoval děj smysly vnímaný, na který bylo možno přímo ukázat. Atd.

Jak dlouho se mohlo držet omezení, vyplývající z geneze spojky, dokládá nám krásně stupňovací *něbrž*: vzniklo v XV. stol. jako stupňovací spojka, ale drželo se po celá staletí jen v typu, s nímž bylo geneticky spjato (druhá věta nahrazuje nebo opravuje něčím významnějším to, co se říká v první), a nerozšířilo se do souvětí s *netoliko*, *nejen* v první větě. To se stalo až v nové spisovné češtině; byly pro to už systémové předpoklady, ale hlavní jistě bylo předcházející přervání tradice, která zachovávala starší stav i po otření věcného významu komponentů spojky.

Na základě těchto historických faktů můžeme usuzovat i o prostředcích jiných, u nichž přechod ve spojku nastal v době předhistorické. Tak např. obsahová spojka *že* měla širší okruh uplatnění než *ano* možná proto, že se v ní slila pův. citoslovecná partikule *že* (odtud užití vět s *že* po slovesech smyslových vjemů stejně jako u *ano*) s odkazovacím *ježe*, které mohlo odkazovat i na obsah výroku apod. (*řekl, že... < řekl to/to|:...*). Ale protože šlo o ukazování, užívalo se ho jen ve větách s reálným obsahem, na který lze ukázat — nikoli o dějích popřených, nepravdivých, zdánlivých apod.

Domyslíme-li, co plyne z těchto zjištění, musíme přijít k závěru, že širší souvětí typy, jak je chápeme dnes, kdysi neexistovaly. Místo nich zde byla tříšť drobnějších typů, v nichž pronikal vztah konkrétnější, speciálně zbarvený zbytkem lexikálního významu spojovacího slova.

Ale analýza stavu stč. souvětí odkrývá ještě jinou perspektivu, která je s uvedeným závěrem zdánlivě v rozporu. Mnoho spojovacích prostředků bylo totiž z dnešního hlediska mnohoznačných, užívalo se jich ve dvou nebo i více typech souvětí.

Tak zmíněná spojka *ač* uvozovala věty podmínkové, podmínkově přípustkové a přípustkové. S kondicionálem *by* ve funkci spojky se setkáváme v obsahových větách oznamovacích a žádacích, ve větách účelových, účinkových, příčinných, podmínkových a podmínkově přípustkových. Spojku *až* najdeme v souvětí slučovacím, ve třech typech vět časových (*než* — *až*, *až* „když“, *až* „dokud ne“), ve větách účinkových a sporadicky i jinde. Spojky *jak/o/ž/* se užívalo v obsahových větách oznamovacích, ve větách časových, srovnávacích, účinkových aj.; vedle toho mělo *jak/o/ž/* i funkci relativu. Spojka *když* vyjadřovala vztah časový, podmínkový a příčinný, popříj. i přípustkový. Spojka *než* měla funkci spojky odporovací, výjimečné, srovnávací a časové. Spojka *nebo* byla běžná v souvětí vylučovacím a důvodovém. Spojka *že* uvozovala obsahové věty oznamovací a kromě toho příslovecné věty účinkové a důvodové: Atd. Není ani třeba uvádět užití prostředků tak mnohoznačných, jako bylo *a*, *ano*, *ješto*.

Kdybychom z toho, že máme jeden prostředek pro vyjádření dvou nebo i více vztahů, chtěli mechanicky vyvozovat, že zde šlo původně o vztah jeden, který se časem diferencoval, došli bychom k absurdním závěrům. Museli bychom spojit např. vztah vylučovací s důvodovým, protože oba se vyjadřovaly spojkou *nebo*. Ale na druhé straně bychom důvodový vztah spojili s obsahovým a účinkovým, neboť se všechny vyjadřují spojkou *že*. Věty účinkové bychom však na základě společného užití spojky *až* spojili v jeden typ s časovými; časové zase s podmínkovými, přípustkovými a příčinnými podle užití spojky *když*, ale též se srovnávacími, odporovacími a výjimečnými, protože v těch všech se užívá spojky *než*. Atd.

Přitom nelze popřít, že v některých případech skutečně jde o jeden vztah, který se později diferencoval. Tak je např. jasně patrná souvislost všech tří typů vět s *když*, obsahových žádacích a příslovecných účelových vět s *ať* a s *aby*, časových vět s *až* „dokud ne“ s účinkovými, odporovacími a výjimečnými vět s *než* aj.² Jenže to neznamená, že kdysi splývaly celé souvětí typy v dnešním našem vymezení — časový s účinkovým, časový s příčinným, srovnávací s časovým atp. Nediferencovanou skupinku, užší typ tvořily právě jen věty s *když*, které se časem začaly diferencovat v časové, podmínkové a příčinné. Naproti tomu časové věty s *než* vůbec nesouvisely s větami podmínkovými, ale tvořily jeden celek s jedním konkrétním podtypem vět srovnávacích,

² V jiných případech došlo však ke vzniku vět s jednou spojkou sice obdobným způsobem, ale v různém kontextu. To se týká např. *nebo* v souvětí důvodovém a vylučovacím, *než* srovnávacího a odporovacího, *kako* ve větách obsahových oznamovacích a přípustkových, *by* ve větách obsahových oznamovacích, podmínkových a obsahových žádacích spolu s účelovými (pravděpodobný je trojí samostatný vznik vět s *by*), *jak/o/ž/* v obsahových větách oznamovacích a v různých typech příslovecných vět, atd. Jinde jde o sekundární rozšíření prostředku z jednoho typu do druhého: *než* z vět srovnávacích do vět časových, *za|vi/* do vět obsahových žádacích a účelových, *jak/ž/* do vět přípustkových (na místo *kak/o/ž/*) apod.

v němž se dosud užívá téže spojky. Je možno předpokládat, že nediferencovaný typ tvořily pozdější podmínkové, podmínkově přípustkové a přípustkové věty s *ač*, ale z toho neplyne, že vůbec splýval vztah podmínkový a přípustkový. Byly zde přece věty s *-li* a s *by*, které přípustkový význam neměly, a věty s *kak/o/ž/*, které zase neměly význam podmínkový.³ Společný původ celých dnešních typů můžeme předpokládat jen u vět obsahových žádacích a příslovecných účelových, protože tam pozorujeme shodu v obou základních spojovacích prostředcích, *ať* i *aby*.

279

Zjištění, že nediferencované celky nebyly tvořeny celými dnešními souvětými typy, nýbrž jen jistými jejich částmi, podtypy, — přičemž různé podtypy měly různé souvislosti — doplňuje se velmi pěkně s prvním zjištěním, že totiž dnešní souvětne typy netvořily většinou homogenní celky, nýbrž že zde v jistém vývojovém období byly samostatné drobnější typy. Z obojího vyplývá, že se tyto drobnější typy svými hranicemi nekryly s typy dnešními: patřily k nim věty, které se později vyvíjely různým směrem, ale nepatřily do nich všechny věty, které později vytvořily jeden souvětý typ. Souvětý systém tedy vypadal zcela jinak než dnes.

Je třeba hned podotknout, že tu rekonstruujeme stav předhistorický, z něhož se do doby historické zachovaly jen relikty. Ale tyto stopy bývalé diferenciace jsou dosti výrazné, aby stačily k poměrně přesné a dobře zdůvodněné rekonstrukci staršího stavu. Přesto nelze rekonstruovat předpokládaný souvětý systém jako celek. Brání nám v tom nerovnoměrný vývoj souvětých typů: některé staré typy se vnitřně diferencovaly zřejmě již v daleké předhistorii, u jiných tento proces probíhá teprve v době historické. A období starého vývoje pozorujeme i u typů, které v historické době teprve vznikají. Tak např. věty s *něbrž*, *abrž*, *anobrž* tvořily v době svého vzniku zřejmě jeden typ a teprve časem se diferencovaly na stupňovací a odporovací; pak se postupně začlenily mezi již existující prostředky vyjadřující odporovací a stupňovací vztah. (Přitom z přechodné existence nediferencovaného typu souvětí s *něbrž*, *abrž*, *anobrž* nijak neplyne, že se v té době nerozlišovaly oba vztahy — odporovací a stupňovací.)

Můžeme tedy předpokládat, že ve vývoji souvětí bylo období, kdy místo dnešních širokých a vnitřně diferencovaných typů existovaly typy jiné, užší a konkrétnější, charakterizované obvykle jedním spojovacím prostředkem anebo prostředky zcela blízkými. Nedovedeme však říci, které typy v tom nebo onom chronologickém průřezu existovaly a na jakém stupni vývoje už byly. Starší souvětých typů je tak rozdílné a jejich vývoj tak nerovnoměrný, že jsme odkázáni jen na dohady.

³ Viz Jar. Bauer, *K vývoji čes. souvětí*, SaS 18, 1957, 31—32.

Situaci ještě komplikuje to, že vedle velmi pokročilých souvětých útvarů dále přežívají útvary nediferencované, zachovávající starou podobu. Na pozadí vývojově pokročilých typů se však asi již nově hodnotily.⁴

280

Naznačený starší vývojový stav souvětí se plně shoduje s vědeckým pohledem na vývoj myšlení — k rostoucí abstraktnosti na straně jedné a k jasnějšímu rozlišování vztahů mezi předměty a jevy skutečnosti na straně druhé.

Jednotlivé typy souvětí vznikaly ze spojení vět,⁵ která se v jazyce častěji opakovala, takže se do jisté míry automatizovala. Ustálení formy spojení umožnilo, aby mluvčí abstrahoval od konkrétních vztahů mezi obsahy spojených vět a uvědomil si, co je všem spojením tohoto druhu společné. A toto uvědomění obsahového vztahu vyjadřovaného jistým souvětým útvarem způsobilo, že se forma spojení začala hodnotit jako vyjádření vztahu; hlavním ukazatelem vztahu se přitom obvykle stávalo některé slovo nezapojené do stavby vět a ztrácející v souvětí svou prvotní funkci (partikule citoslovecné a náladové, odkazovací, práci, zvolací, tázačí aj.). Spojovací funkce pronikala postupně a byla zpočátku doprovázena zbytkem původního významu.

Souvětých typů tohoto druhu, s málo abstraktním vztahem mezi větami, vznikalo v různých jazykových projevech jistě mnoho. Některé vyjadřovaly vztahy podobné a mluvčí si uvědomili jejich blízkost; abstrakcí od rozdílu došli pak k pojetí abstraktnějšího vztahu, a různé drobnější typy se potom sblížovaly, vytvářely jeden širší souvětý typ. Jindy se zase překrývaly jen zčásti a nemohly proto tak snadno splynout. Teprve při jasném rozlišení abstraktnějších vztahů se takový primitivnější typ rozpadl a jeho část se nadále účastnila vývoje různých typů souvětí.

Vznik abstraktnějších souvětých typů je tedy odrazem pokroku v myšlení, jeho vyšší abstraktnosti a zároveň i větší přesnosti, projevující se ujasněním podstaty vztahu mezi větami. Významový vztah tu už nebyl vázán na jeden výrazový prostředek — naopak, podřizoval si prostředky různého druhu. Rozpor mezi vyšším stupněm poznání a starší formou vyjádření stal se hnací silou dalšího vývoje souvětých typů.

⁴ Přežívání typů historicky starších vedle typů nových je jedním ze základních vývojových principů syntaxe. Srov. B. Havránek, *Metod. problematika*, K hist. srov. studiu 79—80.

⁵ V syntaktické literatuře se dosti často setkáváme s předpokladem, že vedlejší věty vznikají dvoji cestou: 1° spojováním vět původně samostatných, 2° rozrůstáním vět-ného členu ve větu. Analýza vývoje českého souvětí ukazuje pouze na první vývojovou cestu; druhý předpoklad nemá žádnou oporu. Něco jiného je to, že vedlejší věty nastupují mnohde na místo přechodníků nebo jiných útvarů majících funkci vět-ného členu — jde tu o sekundární rozšíření vedlejších vět již hotových, nikoli o přetvoření dané konstrukce ve větu.

Na počátku doby historické, v nejstarších souvislých spisovných projevech, nacházíme souvětí na dosti vysokém stupni vývoje. Skoro všude již zřejmě pronikalo abstraktnější a přesnější chápání významových vztahů a na jejich základě vznikly širší souvětí typy.

Zbytek staršího stavu, formální i významová rozdrobenost těchto nových typů, udržuje se někde déle, někde brzy zaniká — to souviselo s tím, jak brzy se otřel konkrétní významový odstín spojovacího prostředku spjatý s jeho původem, jak byl rozdíl mezi spojenými primitivnějšími typy hluboký a jak silně pronikala abstraktnější společná funkce. Mnoho záleželo na tom, zda se vedle spojovacího prostředku udržovala v jiném kontextu i jeho výchozí funkce, nebo zda se na vyjadřování vztahu mezi větami specializoval. Tak např. u *čili* se stále cítila souvislost s tázací partikulí *či, čili*. Podobně tomu bylo u *zda, zdali*, které se sice stávalo vyjádřením podmínkového vztahu, ale častěji plnilo funkci tázací partikule, a to i v otázkách samostatných. Naproti tomu *-li* z této funkce ustupovalo — mohlo se tedy spíše měnit ve skutečnou spojku podmínkovou. (Druhá funkce *-li* — připojovat závislé zjišťovací otázky, tomu nebránila, protože to byla také funkce spojovací a struktura obou souvětí typů byla značně odlišná.) Rozhodující byla jistě i okolnost, že se ho užívalo velmi často, takže se jeho užití zmechanizovalo. V obsahových větách oznamovacích otřel se u *že* záhy odkazovací odstín, který bránil původně jeho rozšíření do celého typu, kdežto řidší *ano* si citové zabarvení zachovávalo, a proto zůstalo omezeno jen na jistý typ vět; v dalším vývoji pak zaniklo.

V celku se české souvětí v historické době vyvíjí tak, že se rozdrobenost souvětí typů odstraňuje nebo přehodnocuje. Vnitřní sjednocování souvětí typů je jednou z hlavních vývojových tendencí, které v historii českého souvětí pozorujeme. Uplatňuje se stejně v období starém, jako za kvalitativně nových okolností při vytváření novočeského souvětí systému za obrození.

Realizace tohoto procesu je dosti rozmanitá. Především pozorujeme ve většině souvětí typů, jak se jeden prostředek (bývá to prostředek nejčastější a dobře vystihující daný vztah) zobečňuje pro celý širší souvětí typ; není pak už spjat se žádným konkrétním významovým odstínem, nýbrž vyjadřuje obecně základní vztah vět. Takovým prostředkem se v souvětí slučovacím stává na prahu doby historické *a*, v souvětí odporovacím již v době předhistorické *ale*, v souvětí stupňovacím dvojitá spojka *netoliko (nejen) — ale*, v souvětí vylučovacím poměrně velmi pozdě *nebo* (aspoň jako součást dvojitých spojek), v souvětí důsledkovém *proto*, v souvětí s větami obsahovými oznamovacími *že*, v obsahových větách žádacích *aby*, v adjektivních větách vztažných *kteřý*, pronikající i do vět substantivních, ve větách časových *když, než*

a *dokud*, ve větách srovnávacích *jako a než*, ve větách účinkových *že* v korelaci s *tak, takový*, ve větách příčinných a důvodových *protože*, ve větách účelových *aby*, ve větách podmínkových *-li* (*||jestliže*) a *kdyby*, ve větách podmínkově přípustkových *i když a i kdyby* (až v době nové), ve větách přípustkových *ačkoli*, ve větách výjimečných v starší době *leč a* v novější *leđa*; ve větách zřetelových *pokud* (dostí pozdě).

U ostatních prostředků dochází někdy též k zobečňování významu, takže se stanou synonymy základního prostředku, zpravidla stylisticky odstíněnými. To pozorujeme např. u odporovacího *však* (ale ne v plné míře), u stupňovacího *ba, ano, nýbrž*, u vztažného *jenž* ve větách přívlastkových, u časového *jak*, u příčinného a důvodového *poněvadž*, u podmínkového *když* ve větách reálných aj.

Častěji si však zachovávají užší význam a slouží dále k vyjádření speciálního odstínu základního vztahu. Jejich systémové místo se však mění: pocitují se jako speciální varianty základního prostředku. Jednota celého typu je dostatečně vyjádřena základním prostředkem a bývalé jeho rozdrobení se přetváří v harmonickou vnitřní strukturu. Vedle starých speciálních prostředků se pak vytvářejí i nové (nebo se aspoň základní prostředek různě zesiluje), aby bylo možno všechny odstíny vztahu pregnantně vyjádřit, když je toho zapotřebí. Srov. např. vnitřní rozčlenění odporovacího vztahu, obohaceného o nové spojky *nýbrž, jenže, kdežto a zatímco* (popř. též *-li*), vztahu časového s novými prostředky k vyjádření rychlého sledu dějů (*sotva, jen, jakmile*) a současnosti (*zatímco*), vztahu přípustkového (nové spojky *třebas, třebaže, přestože*) aj.

Zachovaných spojovacích prostředků se vedle toho využívá k stylistické diferenciaci. Srov. zejména příčinné spojky *ježto, jelikož, neboť* vedle jmenovaných spojek základních.

V některých případech staré prostředky užšího významu zanikly. Obvykle je to motivováno tím, že nebyly potřebné, anebo se dobře k vyjádření vztahu nehodily, protože docházelo k nepřijemné homonymitě. Tak např. v souvětí s obsahovou větou oznamovací zůstalo vedle základního *že* jen významově odstíněné *jak* a na speciální případy vázané *aby*; stará modální diferenciacie, v stč. tak výrazná a v dalším vývoji zčásti ještě prohloubená, zcela zanikla.

Vnitřní sjednocení souvětí typů se projevovalo i v tom, že spojovací prostředky mohly přecházet z jednoho odstínu do druhého. Pěkný příklad nám poskytuje vývoj souvětí vylučovacího. V něm se vnitřní významové rozčlenění zachovalo velmi výrazně a nebylo zcela překlenuto užíváním jednoho obecného prostředku (v libovolnostním spojení je *nebo* jen jako součást dvojitých spojek *ať — nebo*). A přece mohla spojka *buď — buď a buď — nebo* přejít ze spojení s významem libovolnosti do základního odstínu neslučitelnosti dějů. Podobně se nakonec překlenul v souvětí stupňovacím rozdíl mezi větami

s *nýbrž* a s *nejen* — *ale*, takže spojka *nýbrž* přešla ze své staré funkce do nové — je stylistickou variantou *ale* jako součást dvojité spojky *nejen* — *nýbrž*.

Nejmarkantnější příklad splynutí dvou typů původně samostatných a podstatně odlišných po stránce významové i formální máme ve vývoji vět vztahových. Funkční sblížení vět se zájmeny *kteřý, kdo, co* a vět s *jenž* vytvořilo podmínky pro zatlačení *jenž* ze substantivních vět vůbec a z adjektivních částečně. *Jenž* se stalo stylistickou variantou zájmena *kteřý*. Konkurence obou prostředků způsobila, že se *jenž* zčásti šířilo i do funkcí vlastních původně jen relativům tázacího původu (srov. např. stč. *jenž koli* a námitky teoretiků proti *jenž* ve větách s všeobecným významem).

283

V historickém vývoji se odstraňuje postupně i druhý důsledek dřívější rozdrobenosti souvětých typů: nežádoucí homonymita konstrukcí, které se začlenily do různých vyšších souvětých typů a vyjadřují různé vztahy. Odstraňuje se ovšem i homonymita jiného původu, pokud snižovala zřetelnost projevů. Jen tam, kde se blízkost mezi vyjadřovanými vztahy stále pocítovala, zachoval se týž spojovací prostředek. Můžeme tedy jako druhou základní vývojovou tendenci českého souvětí pozorovat jasnější odlišování souvětých typů a odstraňování homonymity spojovacích prostředků.

Vývoj zde šel trojím směrem:

1. Užití spojky se zúžilo na jednu funkci; v ostatních funkcích se jí buď přestalo užívat vůbec, nebo se zachovala jen ve speciálních případech. Typickým příkladem je spojka *ač, ačkoli*, která si podržela jen funkci spojky přípustkové (vedle knižního *ačli* s omezovacím odstínem podmínkovým). Spojky *leč* se přestalo užívat ve vztahu vylučovacím a specializovala se na vztah výjimečkový. V nové době se jí začalo užívat též v souvětí odporovacím, ale to není na závalu, protože mezi oběma typy je významová souvislost (srov. též staré užití *než* v obou funkcích). Spojky *jelikož* a *ješto* mají dnes jen funkci spojek důvodových; ostatní funkce, v stč. převládající, postupně zanikly. Omezeno bylo i užití spojky *a* v odporovacích souvětích a zcela zaniklo její kladení v apodozi i jinde. Spojka *však* slouží dnes jen k vyjádření odporovacího vztahu — ztratila význam adverbialní „přece“ a není už možná v apodozi. Atpod.

2. Ustálila se korelace spojky s odkazovacím výrazem nebo se vytvořila složená spojka. Tak se odlišilo účinkové *že* (*tak* — *že* || *takže*) a příčinné *že* (*proto* — *že* || *protože*) od obsahového. Už v starém jazyce se nahrazovalo spojkové *by* spojkami *aby* (ve větách účelových, účinkových a obsahových žádacích), *kdyby* (ve větách podmínkových); zaniklo po dosti složitém vývoji *by* v obsahových větách oznamovacích. Vznik spojky *jestliže* umožňuje rozlišit podmínkovou větu od závislé otázky zjišťovací. Časová spojka *jak* se spojovala s příslovci, pomáhajícími vyjádřit rychlý sled dějů (*jakž brzo, jakž náhle, jakmile*) a zároveň se tak odlišila od *jak* v jiných funkcích. Zaniklo *jakž* účinkové. Do funkce přípustkové proniklo jen složené *jakkoli*. Apod.

358

3. V každé funkci se ustálila jiná podoba spojky nebo relativa místo volného střídání podob v starém jazyce. Již v stč. se ustalovalo odlišení relativ od interrogativ příklonným *-ž/e/*; za humanismu to bylo velmi časté, skoro pravidelné; nový jazyk se však tohoto rozdílu vzdal. Zato ustálil podoby s *-ž* u nepravých relativ (*což, přičemž, kterýž/to* apod.). Záhy se rýsovalo rozlišení časové spojky *když* a vztazného a tázacího *kdy*; závazný je tento rozdíl teprve v jazyce novočeském. Rozlišily se aspoň částečně funkce *jak* a *jako*. V nové češtině se odlišilo důvodové *neboť* od vylučovacího *nebo, anebo* (již v jazyce starém byla tendence klást důvodové *neb/o/* a vylučovací *aneb* tam, kde mohlo dojít ke kolizi obou funkcí). Podobně v některých jiných případech.

Jednoznačné vyjádření vztahu mezi větami v souvětí, jehož se takto dosáhlo, umožnilo omezit korelaci a jiné zbytky starého spojování vět.

Vedle uvedených základních tendencí, které se projevovaly ve vývoji souvětí jako hlavní, je možno uvést ještě jeden důležitý jev: ustaluje se zpravidla jen jedna podoba spojovacího prostředku místo staré rozmanitosti. Náhorně jsme to viděli na spojkách časových typu *doňadž*, ale týká se to většiny spojek a relativ.

Zcela jiného druhu je ústup spojek a relativ od kmene **jo* a jejich nahrazení prostředky původu tázacího. Tento proces začal již v době předhistorické a přestal být živý asi v XVI. stol.; ve spisovném jazyce se nedokončil (zachovalo se *jenž, jelikož, poněvadž, ješto*). Zachování spojek lze vysvětlit tím, že se v povědomí mluvčích odtrhly od relativ. Zachování *jenž* vysvětlíme tradicí a značnou autonomností spisovného jazyka. Zcela se z vývoje vymklo *jako, jaký*. Předpoklady k výměně spojovacích prostředků vytvořilo všude sblížení, popříp. splynutí dvou užších typů vět. Nejde zde o mechanické nahrazení jednoho prostředku druhým, ale o expanzi mladších relativ do sféry užití starých relativ. Obdobný vývoj pozorujeme i v jiných slovanských a ide. jazycích.

Všimneme-li si blíže chronologie změn, ke kterým ve vývoji souvětí docházelo, snadno postřehneme souvislost s celým vývojem a uplatněním spisovného jazyka. A vývoj spisovného jazyka je podmíněn vývojem společenským.

V obecné charakteristice vývoje českého souvětí jsme již upozornili, jak rozvoj písemnictví ve XIV. stol. kladl na spisovný jazyk velké nároky. Musel se s nimi vyrovnat i ve stavbě souvětí; proto byly už ve XIV. stol. v podstatě dotvořeny všechny souvěté typy (nově vzniklo souvětí stupňovací a výjimečkové) a významně pokročilo jejich vnitřní stmelování. Pokročilo i rozruznění jednotlivých typů, třebaže v menší míře. Byly již položeny základy ke vzniku složených spojek a některé se koncem století ustálily. Hlásková podoba spojek však zůstávala neustálena — jistě v souvislosti s rušným vývojem hláskového systému.

359

Další vývoj až do XVII. stol. můžeme označit jako jasné zdokonalování souvětne stavby. Neprobíhal v tomto období vždy stejně rychle, ale všude můžeme sledovat, že ani v dobách největších změn nedocházelo k nějakému skoku. Prostředky, které se střídaly, žily obvykle delší dobu vedle sebe; ke změně docházelo často nepozorovaně tak, že stoupla obliba jednoho prostředku a ustupoval druhý. Zdá se, že si nositelé jazyka průběh změn ani neuvědomovali, že k nim docházelo bez nějakého přímého záměru, prostě v jazykové praxi, v živém jazykovém styku. Takové změny, jako je vystřídání jedněch spojovacích prostředků druhými, pronikaly asi do psaných projevů z jazyka mluveného, kde pro ně byly spíše podmínky. Mluvená řeč se podílela i na vzniku některých nových prostředků (*ba, nébrž* aj.), které bychom v psaných projevech těžko vysvětlovali. Vedle toho se však uplatňovaly i změny, které můžeme přičíst spisovnému jazyku, např. vznik stupňovací spojky *netoliko* — *ale*, vytvoření výjimečného souvětí, šíření kondicionálu ve vedlejších větách, stavbu složitých souvětí, rozšíření navazovacích relativ aj. Tyto změny nebyly ovšem tak spontánní jako změny v jazyce mluveném: autor projevu přemýšlel nad formulací, napodobil cizí vzor, hledal vhodné vyjádření apod. Za humanismu pak šlo o vědomé napodobování latinské souvětne stavby.

Stav souvětí se v jednotlivých obdobích jazykového vývoje přizpůsoboval nárokům na jazyk kladeným, rychle se vyrovnával s novými úkoly. A byly to někdy úkoly nemalé, jako třeba při vytváření české vědecké prózy u Štítneho. Je přirozené, že vedle prvků, které se společensky ujaly a staly se skutečnými jazykovými jevy, objevovalo se i dosti individuálních výtvorů, když pisatel hledal nový výrazový prostředek. Vznikaly i konstrukce nevhodné nebo chybné (srov. např. *nebo* ve funkci obsahové spojky v biblických překladech, užití relativ v tázací funkci v žaltáři aj.). Ale spisovná čeština byla jazyk živý, s rostoucím okruhem nositelů, takže společenský úzus sám nevhodné prvky odvrhl.

Zvláštní situace byla za obrození. Spisovná tradice byla přerušena, bylo třeba spisovný jazyk obnovit navázáním na starší stav. Navazovalo se na jazyk XVI. stol. a bez velkých obtíží se přejala tehdejší norma hláskoslovná a tvaroslovná. Horší to bylo se syntaxí, a nejsvícelnější byla situace v oblasti souvětí. Nebyla podána skutečná kodifikace syntaxe, výstižný a instruktivní popis. Osvojit si souvětne stavbu četbou starých textů nebylo snadné. Ale i tak chyběl cit pro významové a stylistické odstínění prostředků. Nerozlišovaly se přesně chronologické vrstvy, takže se vedle sebe objevovaly prostředky různého stáří. Kromě toho byl veoslavinský systém ke splnění současných potřeb příliš strojený, komplikovaný.

Důsledkem toho byla velká pestrost spojovacích prostředků a velké rozdíly v souvětne stavbě v počátcích novočeského písemnictví. Prostředky nebyly významově ustáleny ani stylisticky diferencovány. Pronikaly prvky lidové

a z úpadkové češtiny pobělohorské. Tvořily se i nové spojky (*anžto, antož, nobrž, co zatím...*).

Ale i tu přinesla společenská praxe poměrně rychle řešení. Spisovný jazyk začínal skutečně prakticky žít, uplatňoval se v stále širším měřítku. Rozvíjela se krásná i odborná literatura. V praktickém užívání rychle postupovala diferenciací spojovacích prostředků: vítězily ty, které měly oporu v živé řeči nebo které dobře splňovaly požadavek pružného a jasného vyjádření, ustupovaly prostředky mnohoznačné, umělé a zastaralé.⁶ Je příznačné, že novočeský souvětne systém, který z tohoto složitého procesu vzešel, jeví se při pohledu ze staré doby jako ústrojně pokračování a dovršení vývoje z doby starší. Nových prostředků, které nemají kořeny v starším jazyce, objevuje se jen málo. Nenastal tedy přes tak nepříznivé okolnosti, jakými prošla čeština v XVIII. stol., nějaký zlom ani ve vývoji nejkomplicovanější složky jazykové stavby, v souvětí. Tradice byla přerušena a navázání na ni nebylo lehké, ale ústrojný systém, který vznikl v průběhu předcházejícího vývoje, musel v oprostěné a očištěné podobě zase vyplynout na povrch a stát se vlastnictvím nositelů jazyka, protože tvořil nedílnou součást jazykové struktury, byl vázán na její ostatní prvky a byl realizací vývojových zákonitostí, kterými se řídil vývoj spisovného jazyka. Proto nám také poznání vývoje souvětneho systému pomáhá hlouběji pochopit dnešní stav.

⁶ Srov. M. Grepl, *K podmínkám diferenciací spoj. prostředků v obroz. spis. jazyce*, Studie ze slov. jazykovědy 111n.; podrobněji v. v jeho práci *Vývoj mluv. stavby* 233n. a v práci M. Jelínka *Výběr synt. prostředků*, str. 378n.

РАЗВИТИЕ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

Введение (§ 1—3). Содержанием работы является описание развития всей системы сложного предложения в чешском литературном языке, с учетом положения в народных диалектах и со сравнительно-историческими замечаниями. В центре внимания стоит становление и развитие отдельных типов сложного предложения; наиболее подробно объясняется строй сложного предложения в древнечешском языке XIII—XV вв. Автор опирается на анализ богатого материала и использует как все имеющиеся работы по синтаксису чешского сложного предложения и союзов, так и многочисленные работы по синтаксису других славянских языков.

Сложное предложение и его классификация (4—7). Сложное предложение есть сочетание предложений в более сложное смысловое и грамматическое целое, в котором сочетающиеся предложения, теряя свою самостоятельность, вступают во взаимные синтаксические отношения. Они взаимосвязаны или отношением координации и образуют тогда сложносочиненное предложение, или же отношением детерминации и образуют сложноподчиненное предложение. Отношение предложений выражается или средствами паратактическими (в чисто бессоюзном сочетании предложений, при помощи лексических средств, при помощи сочинительных союзов), или гипотактическими (подчинительными союзами, союзными словами, вопросительными словами — частицами, местоимениями и наречиями — в косвенных вопросах). В чешском языке развилось шесть типов сложносочиненного предложения: соединительный, противительный, разделительный, градационный, результативный (следственный) и пояснительно-обосновательный. Сложноподчиненное предложение оформилось в три группы: 1. с придаточными изъяснительными (косвенно-повествовательными, косвенно-вопросительными или косвенно-побудительными и косвенно-пожелательными); 2. с придаточными относительными (существительными, т. е. подлежащими или дополнительными, и прилагательными, т. е. определительными); 3. с придаточными обстоятельственными (места, времени, образа действия или меры, причины, цели, условные, уступительно-условные, уступительные, ограничительные, исключительные). Изъяснительное придаточное предложение раскрывает конкретное содержание какого-н. члена главного предложения (преимущественно сказуемого), относительное придаточное предложение выражает характеристику какого-н. члена главного предложения (если он не выражен существительным, то подразумевается любое лицо или любой предмет), обстоятельное придаточное предложение выражает какое-н. обстоятельство, при котором проходит действие главного предложения. Функциональное уподобление придаточных предложений членам простого предложения является вторичным и сыграло в образовании типов сложного предложения лишь второстепенную роль.

Общая характеристика развития чешского сложного предложения (8—11). Большинство типов оформилось еще в дописьменную эпоху, но возникновение литературного языка имело существенное значение для дальнейшего развития сложного предложения: постепенно исчезали остатки однородного следования предложений без ясного разграничения синтакс. единиц, вырабатывались сложные предложения усложненного типа, возникали новые типы слож. предложения, стабилизировались значения и фонетические облики союзов. Система сложного предложения, сложившаяся в течение XIV в.,

подверглась в XV в. значительному преобразованию (в связи с демократизацией литературного языка во время гуситской революции); новая стабилизация произошла в XVI в. После эпохи глубокого упадка литературного языка в XVIII в. возродившийся новочешский литературный язык первой половины XIX в., опираясь на язык XVI стол., оживил также его усложненный строй сложного предложения. На этой основе, но под сильным влиянием народно-разговорного языка, выработалась в живом языковом общении современная система сложного предложения.

РАЗВИТИЕ ТИПОВ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Становление типов сложного предложения происходило от простого однородного следования предложений к возникновению двух основных типов слож. предложения: сложносочиненного и сложноподчиненного.¹

Типы сложносочиненного предложения

развились на основе сочетаний смежных предложений, содержание которых воспринималось как равноправное, вследствие чего предложения остались равноправными также в грамматическом отношении. Сложные предложения, выражавшие близкие смысловые отношения, объединились в отдельные типы (12).

Соединительное сложносочиненное предложение — это сочетание предложений, выражающих части одного образа или события, или самостоятельные, тематически связанные мысли, или же дальнейшее развитие в другом предложении того, что высказывается в первом (13). Соединительная связь предложений в древнечешском языке сравнительно редко выражалась в бессоюзном сочетании предложений (14); разные оттенки значения выражались лексическими средствами (гл. обр. наречиями; 15). Слова *an* (15) и *at* (16), редко встречавшиеся в соединительных сочетаниях предложений, не выражали сами по себе соединительную связь; союз *až* имел значение «да и», «и наконец» (17). Основным соединительным союзом было *a*, вытеснившее еще в доисторическое время по большей части *i*. Оба союза не были первоначально равнозначными: *a* присоединяло предложение, выражающее нечто новое (так что соединительное отношение здесь было очень близко сопоставительному), *i* объединяло предложения, действия которых находились во внутренней связи (иногда с результативным оттенком) или были частями одного образа (18—22). Отрицательные предложения присоединялись при помощи союзов *ni* (*niž*), *ani*, *aniž*, выполнявших одновременно функцию отрицательной частицы (*aniž* с положительным глаголом встречается даже в XIX в.; теперь оно устарело или превратилось в подчинительный союз со значением «без того, чтобы» (23). В соединительных сочетаниях вопросительных предложений ставилась во втором или последующем предложении после вопросительного местоимения или наречия частица *li* (24). Соединительное отношение выражалось также гипотактическими средствами (не без влияния латинского языка): союзными словами *jenž*, *ješto*, сменившимися местоимениями *kterýž/toj*, *což* (25).

¹ В отдельных главах сначала дается характеристика новочешского типа, а затем анализируется его развитие, с ссылками на положение в диалектах и в других славянских языках.

Противительное сложносочиненное предложение — это сочетание двух предложений, содержание которых противоречит друг другу или противопоставляется. В противительном отношении можно различать три основных оттенка: 1. сопоставление или противопоставление двух действий; 2. ограничение того, что говорится в первом предложении, чем-н. противоречащим; 3. отрицание одного действия и приведение вместо него другого, противоречащего ему действия (26). В древнечешском языке сравнительно редко встречается бессоюзное сочетание предложений (27). Кроме того встречаются противительные предложения с разными словами (наречиями, частицами), не развившимися впоследствии в настоящие противительные союзы, или выполнявшими эту функцию лишь временно: *pak* выражало сопоставление (28) и стало составной частью союза *pakli* «а если», «но если» (29); частицы междометного происхождения *nali*, *ano*, *ande* употреблялись в противительно-уступительном отношении; более частое *ano*, *an* сохранилось вплоть до XIX в. (30—32); редкие случаи употребления союза *až* нельзя считать свидетельством о его первоначальном противительном значении (33); наречия *as*, *obák*, *obáč* и *všelik/oj* приблизились к функции противительных союзов в XIV в., но затем исчезли (34—35); наречия *jedno* (*jedné, jen*) и *jedíné*, изредка также *toliko* и *kromě*, служили выражением противительно-ограничительного и против.-исключительного отношений; в первом значении закрепился союз *jenže* (*jenomže*), во втором сохранилось *jen*, *jenom* (36). Противительное значение союза *leč* развилось только в новочешском языке. Противительно-уступительное значение засвидетельствовано у союзов *i*, *aniž*, *niž* (37). Довольно частым выражением противительной связи служил союз *a*, употреблявшийся гл. обр. при сопоставительном и противительно-уступительном оттенке (также в сочетании с *pak*, *obáč*, *všelik*, позже *přesto*) (38). В единичных примерах в противительном значении сохранились слова *li* и *ali* (39), немного чаще *le* (с противит.-ограничительным значением); в речении *le tak* оно не имело больше противительного значения (40). Функцию основного противительного союза, употребительного во всех оттенках противительного отношения, выполнял союз *ale*; можно, однако, раскрыть следы его первоначального ограничительного значения (*ale < a + le* «только») (41—43). Большую роль в развитии противит. слож. предложения сыграло слово *však*, хотя оно само долго не становилось настоящим союзом, сохраняя значение «ведь» и «все-таки» (только с XVI—XVII вв. развилось значение «все-таки» у наречия *přece < přěd sě*, и оно в новочешском литер. языке могло сменить *však* в этом значении; 44—45). Как составная часть союзов *avšak* и *alevšak*, *však* придавало им ограничительно-уступительный оттенок значения (46—47). По своему происхождению это местоименное наречие, имевшее, вероятно, отчасти также значение действительного междометия (48). Союз *než*, сначала встречающийся довольно редко, распространяется с конца XIV в. (гл. обр. после отрицательного предложения, реже с оттенком ограничительным); он возник путем слияния отрицательной частицы *ne* с энклитической частицей *že* (49). Очень редко употреблялось одно *ne* (*ně, nie*; 50). В XV в. возникли союзы *alebrž*, *něbrž* и *anobrž*, вторым компонентом которых является сравнительная степень наречия *brzo* (*brže* «скорее», «лучше»); чистое противительное значение развилось у них позже, чем значение градационное (у *anobrž*, *anbrž* оно вторично); одно *něbrž > nýbrž* сохранилось до нашего времени (51). Уже в древнечешском языке встречается гипотактическое выражение противительной связи, хотя редко: союзными словами *ješto* (впоследствии утраченным), *kdež*, *kdežto* (более поздними) и наконец *co* (*zatímco* возникло лишь в XIX в.) (52). В заключении намечаются основные черты развития противительного сложносочиненного предложения (53).

Градационное сложносочиненное предложение — это сочетание предложений, из которых второе выражает действие, превосходящее по своему значению или интенсивности действие первого предложения и, таким образом, представляющее собой его градацию (55). Градационное отношение выражалось сначала только лексическими средствами (наречиями *nadto*, *k tomu*, *viace*; 55). В особый тип сложносочиненного предложения оно превратилось лишь в конце XIV и в XV вв., после закрепления двойного союза *netoliko* —

ale (также *nejen* — *ale*; *neřku, merci/li* — *ale*; 56) и превращения частиц междометного происхождения *ano, ba* в союзы (57); новые союзы возникли путем слияния наречия *brže* с отрицательной частицей *ně* (*něbrž*; 58—59), союзами *a, ale* и *ano* (редкое *a brž*, довольно распространенное *alebrž* и *anobrž*; 60). Пройдя сложное развитие, союзы *ano, ba, nejn* (*netoliko*) — *ale* и дошли до новочешского языка; *nybrž* сохранилось только как часть двойного союза *nejn — nybrž* (в более древнем применении этот союз вышел из употребления) (59, 61).

Разделительное сложносочиненное предложение есть сочетание предложений, выражающих несовместимые, взаимоисключающиеся действия. По разным оттенкам значения оно распадается на три группы: 1. Несовместимые факты или разные возможности (без сопровождающих оттенков значения) выражались союзами *neb/o*, *aneb/o*, простыми или повторяющимися (*nebo — nebo* = «или — или»); повторяющийся союз позднее заменялся двойным союзом *bud'to* — *nebo*, возникшим во второй группе (63). В разделительном вопросе роль союза выполнялась союзом-частицей *čili* (позже *či*); эта разница сохранялась последовательно (64—65). — 2. Разделительное отношение сопровождается сильным добавочным оттенком: в данной обстановке (по отношению к дальнейшему предложению) безразлично, которая из приводимых возможностей осуществится. В сложном предложении этого рода употреблялись глаголы в форме повелительного наклонения, в том числе и связка *byti* в форме *bud*, заставшей позже в повторяющийся союз *bud'to* — *bud'to* или в составную часть двойного союза *bud'to* — *nebo* «ли — или». Этот новый союз заменил употреблявшиеся здесь наряду с *nebo* союзы *leč — leč* и *libo — libo* (66—69); значительно позже его значение изменилось (см. 63), и вместо него в новочешском языке появился союз *ať — ať* или *ať — nebo*. — 3. В сочетании двух предложений второе выражает то, что произойдет, если не совершится действие, о котором говорится как о необходимом в первом предложении; это отношение выражается с древнейших времен союзами *nebo, anebo* и наречием *jinak*, с XVII в. также *sice* (70).

Результативное сложносочиненное предложение есть сочетание двух предложений, из которых второе выражает результат действия первого предложения или вытекающий из него вывод (71). Это отношение выражалось бессоюзным сочетанием предложений, союзом *i* (72), словами *tož, tehdy* (> *tedy*), *tudiež* (*tudy*), *tiemž, tak*, и прежде всего наречием *proto* (73); гипотактическим средством выражения стало союзное речение *pro něž/to*, уступившее в XV в. союзному слову *pročež* «почему», «за что» (74).

Пояснительно-обосновательное сложносочиненное предложение — это сочетание двух предложений, второе из которых поясняет, почему произошло действие первого, или на основании чего можно заключить то, о чем говорится в первом предложении (75). В бессоюзном сочетании предложений выражением данной связи иногда становились энклитическая частица *-t* (*-ti*) (76), частицы междометного происхождения *aj, loť, toto, ano, an, ande*, «союз» *a* + местоимение 1-го или 2-го лица (77), наречия *vřak, jinak* (изредка) и очень поздно *vřdyt* «ведь»; редкое *vřdě, ved* в литературном языке вышло из употребления (78). Основным средством выражения было *nebo* (см. 216). — В редких чисто пояснительных предложениях (без значения обоснования) употреблялась *a to* и *točis* > *totiž* (79).

II. Типы сложноподчиненного предложения

развились из сочетаний предложений, в которых одно воспринималось как распространяющее, вследствие чего оно подчинялось другому предложению, превращаясь в придаточное предложение. Этот процесс начался в доисторическое время и продолжался в историческое время. Возникшие мелкие типы объединялись с течением времени в более широкие и абстрактные типы (80).

A. Сложноподчиненные предложения с придаточными изъяснительными

характеризуются тем, что сочетаемые предложения принадлежат в большинстве случаев к двум ситуационным планам (81).

Изъяснительные предложения косвенно-повествовательные распадаются на несколько групп в зависимости от того, как говорящий относится к их содержанию или каким ему это содержание представляется (82). Без союзов присоединялись гл. обр. предложения, выражавшие содержание какого-н. события (83). Содержание чувственного восприятия передавалось предложениями со словами междометного (дейктического) происхождения (84): *nali*, которое исчезло в XV в. (85), *ano*, позже также *an, ana*..., сохранившимся до половины XIX в. (86—87), и очень редким *ande* (88). То же самое значение имели предложения с *a já, a ty, a tu, a vy* (89). Слово *a* здесь не сочинительный союз, а союз-частица, развившаяся самостоятельно из первоначального дейктического междометия *a*. Сочинительное *a*, по всей вероятности, того же происхождения, но оно перватилось в союз еще в очень отдаленную эпоху (некоторые следы его исконного значения сохранились) (90). В единичных примерах функцию изъяснительного союза выполняло *až* (91). Редко засвидетельствованное изъяснительное *jako* исчезло (92), но появилось новое *jak/o*, сменившее *kak/o* и *kterak* в изъяснительных предложениях, которые развились из восклицательных предложений. Того же происхождения были предложения с *kaký*, сменившимся местоимением *jaký* (94). В новочешском языке *jak* заменило *an*. Кроме того в косвенно-повествовательные предложения превратились и первоначальные косвенные вопросы с *kak/o*, *kaký* (позже с *jak, jaký*), как и с другими вопросительными местоимениями и наречиями (95). Предложения с *jako by*, выражающие нечто только кажущееся, мнимое или несостоятельное, отрицаемое, дошли отчасти до современного языка (93). Неправильным переводом латинского *quia* объясняется употребление *nebo* в функции изъяснительного союза; сомнительной является изъяснительная функция первичного местоимения *čso* > *co* (96). — Все указанные союзные средства занимали в древнечешском языке малозначительное место по сравнению с основными союзами *že* и *by*. Союз *že* (*ž, žež*) вводил предложения, выражающие какое-либо содержание как реально существующее (97) — это отражается в применении изъяснительного наклонения после *že* (98; об употреблении времени см. 99, о строе предложения с союзом *že* см. 100). Равнозначные союзы *ež, jež, ješto* и *jenž* существовали только в XIV в., а в XV в. исчезают (101). Все они двойного происхождения: из междометных частиц *že, eže*, со значением «вот», и из указательной частицы местоименного происхождения *ježe* «это» (102). — Слово *by* вводило предложения, выражающие какое-либо содержание как мнимое, невероятное, невозможное, неправдивое или отрицаемое (103—104). Оно представляет составную часть сослагательного наклонения в функции союза; объяснения этой его функции пока не вполне удовлетворительны (105). В дальнейшем развитии *by* сохранялось гл. обр. в предложениях, зависящих от отрицательного главного предложения, но и здесь оно позднее сменилось союзом *aby*; между тем, после положительных главных предложений распространились предложения с союзом *že* (отчасти с изъяснительным, отчасти с сослагательным наклонением — *že by*; 106). В XVI—XVII вв. это новое распределение функций между предложениями с *by, aby* и с *že* закрепилось: неправдивое или отрицаемое содержание выражалось обыкновенно изъяснительными предложениями с *aby*, мнимое содержание предложениями с *že* и индикативом; за предложениями с *že by* закрепилась новая функция — выражать не вполне достоверное сообщение (107). В новочешском языке произошло упрощение: всюду употребляются предложения с *že* и с индикативом, и только изредка с кондиционалом (после отрицания); лишь в особых случаях встречаются предложения с *aby* (108). Краткий обзор развития всего типа см. в § 109.

Изъяснительные предложения косвенно-вопросительные распадаются на две группы (110): 1. В т. наз. замкнутых (или полных) вопросах употреблялись частицы *li* (гл.

обр. с индикативом) и *zda/li|, za/li|, azda* (чаще с кондиционалом) — это представляет частичную аналогию к различию между предложениями с *že* и с *by* (111—112). В переводных памятниках в косвенные вопросы иногда проникало *ač* (как перевод лат. *si*). В разделительных вопросах встречается *čili, či* (113). — Т. наз. развернутые (или частичные) вопросы начинались вопросительными местоимениями и наречиями (114—116), в составе которых произошли некоторые изменения; самым важным является смена местоимения *kaký* и наречия *kak/o|* первоначально относительными *jaký, jak/o|* (117). Характерным явлением было нарастание употребления кондиционала в косвенных вопросах, гл. обр. в XVI—XVII вв. (118—119); в делиберативных вопросах встречается инфинитив, в специальном типе предложений с *kto, co* (развившихся из косвенных вопросов) деспричастие наст. времени (120—121). Косвенные вопросы соприкасались в своем развитии с другими типами придаточных предложений (122).

Изяснительные предложения косвенно-побудительные и косвенно-пожелательные (123) имели — кроме редких случаев бессоюзной связи (124) — две основные формы: с союзом *ať* + индикатив (125) и с союзом *aby*, составной частью которого был кондиционал *by*, или с одним *by* в функции союза (причем *by* уступало место союзу *aby*; 127—129). Промежуточным типом были предложения с *ať by* (125). Союз *ať* восходит к союзу-частице *a* + энклит. *ti* (126); в объяснениях возникновения предложений с *by, aby* остаются неясности (130). Вторично появились косвенно-пожелательные предложения с *že by* (131), с частицей *za, zda/li|* и в единственном примере отмеченным *kak by* (132).

Прямая и косвенная речь представляет особую разновидность изяснительных предложений всех трех типов (133); наряду с прямой речью (о ее особенностях см. § 134) и косвенной речью (135—136) существовал переходный тип с подчинительным союзом, но без изменения в грамматическом строе (в употреблении лица, наклонения и т. д.) — мы его называем зависимая прямая речь (137—138).

Б. Сложноподчиненные предложения с придаточными относительными

распадаются на две группы, в древности резко отличавшиеся, позднее взаимодействовавшие друг на друга (139):

1. Относительные придаточные предложения существительные вводились посредством относительных местоимений *kto|ž|, který|ž|, či|ž|* и *co|ž|* (140); заметки об отдельных местоимениях и о применении форм наклонения и времени см. в §§ 144—145). Эти относительные предложения возникли из вопросительных предложений и имели сначала обстоятельную функцию, близкую условной (это значение особенно выступает при употреблении частицы *koli/věk|* при местоимениях); однако вскоре за ними закрепилась функция предложений подлежащих и дополнительных (141—142). Вследствие этого они сблизились с другим типом относительных предложений, вводившихся посредством местоимения *jenž, ješto* (143), которое указывало на известное, определенное лицо или явление; местоимения обоих типов начали чередоваться, и наконец местоимение *jenž (jež, ješto)* было вытеснено местоимениями *kto (> kdo), který, co* (146). Очень редко встречались существительные относительные предложения с *jako* (147).

2. Относительные придаточные предложения прилагательные вводились, как правило, местоимением *jenž* (согласованным или застывшим *jenž, jež, ješto*; 148—150), реже *jaký|ž|* или неизменяемым *jako|ž|* (151). Они указывали на названия известных, определенных лиц, предметов или явлений (152). Наряду с ними существовали относительные предложения обобщенного значения с местоимением *který|ž|* (они возникли, по всей вероят-

ности, вследствие перестройки относительных предложений существительных). Вскоре началось чередование обоих местоимений, и *který|ž|* вытесняло *jenž, ješto*; кроме того, на место *jenž, ješto* распространялось также неизменяемое *co|ž|* (153—155). О происхождении неизменяемых союзных слов *ješto, jako|ž|, co|ž|* ср. § 156. — С определительными относительными предложениями сблизились предложения с *an, ana, ano* (157). В древнем языке встречаются паратактические соответствия относительных предложений (158).

В. Сложноподчиненные предложения с придаточными обстоятельными

образуют менее однородный тип, но они все же сблизились на основе нескольких общих черт развития (159).

Придаточные места вводятся относительными наречиями (160); в древнечешском языке они были двоякого рода: 1. Предложения с древними относительными наречиями *jamž|to|* (163), *jadyž|to|* (164), *otňadž|to|, odňavadž* (165), в редких случаях также *ješto, jež* и *jako* (166), относились к известному, определенному месту. 2. Предложения с относительными наречиями вопросительного происхождения *kde|ž|to|* (162), *kam|ž|* (163), *kudy|ž|, kadyž|to|* (164), *otkud|ž|, otkad|ž|* и т. п. (165) имели первоначально обобщенное значение (оно подчеркивается иногда частицей *koli/věk|*), но они распространились в течение XIV—XV вв. также вместо древних относительных наречий и совершенно их вытеснили.

Придаточные времени распадаются по своему значению на три группы: 1. предложения, отвечающие на вопрос *когда*; 2. отвечающие на вопрос *как долго*; 3. выражающие внезапно наступившее действие (167). По своему происхождению они двоякого рода (168):

а) Временные предложения с союзами из частиц и наречий. Временное значение развилось у *ano, an*; у других частиц междометного происхождения оно не закрепилось (169). В особый тип оформились сложновременные предложения, в которых выражалось внезапное наступление второго действия; в нем возникла союзная функция наречий *jedno > jen, jedva* и *sova* (170), распространилось *až* после отрицательного предложения (гл. обр. *netaze — až*, 171—172) и союзные речения *dříve než, prvé než, než* вместо отрицания в первом предложении (173). Временная функция союза *než|li|* является вторичной — он возник в сравнительных конструкциях (174—175). Союз *až* (восходящий к союзу-частице *a* и к энклитической частице междометного происхождения *že*, 176) употреблялся также в значении „пока не“; гл. обр. после положительного главного предложения (177); вторичным можно считать его употребление в предложениях, выражающих предшествование в будущем (178). В XV в. он заменил отчасти союз *jeliž*.

б) Временные предложения с союзами, образованными от местоименных основ. Лишь тремя примерами представлены союзы *jedyžto* и *jedaž* (180). На их место еще в доисторическое время вступил союз *když* (*|| kdy, kda|ž|to|, kehdyž|to|, kdež|to|*; 181). Его временное значение часто сопровождается условным или другим оттенком; это можно объяснить его происхождением (временные предложения с *kdy|ž|* развились из вопросительных предложений; 182—183). Предложениями с *když* выражается действие, одновременное с главным действием или предшествующее ему (184); *kdy|ž| koli* стало выражением повторения (185). — Союз *jeliž* имел временно-ограничительное значение («только когда» // «разве когда» > «пока не»); в XV в. он постепенно выходит из употребления и на его месте появляется *až* (186). Также союзы *donid|ž|, doňad|ž|* и т. п. (со значением «пока») уступают лишь в XV в. место новообразованным союзам *dokud|ž|, dokad|ž|* и т. п. (187—189). Временные предложения с союзом *jak|o|ž|* отчасти сохранились до настоящего времени (в значении «как только», «как»), рядом с новообразованными сложными союзами *jak náhle, jak tychle*,

jakmile, hned jak; 191); в значении «с тех пор как» *jak/o/ž* было заменено союзом *co* (190), у которого союзная функция развивалась с XVI в. (192). В общем можно сказать, что союзы от основы **jo-* сохранились дольше в тех типах временных предложений, где временное значение сопровождалось каким-нибудь ограничительным оттенком. Обзор системы сложновременного предложения в XIV в. дается в § 193.

Придаточные образа действия и меры распадаются на два типа (194):

Придаточные сравнительные выражают: 1. Действие, которому уподобляется действие главного предложения. Во всех их разновидностях в функции союза выступало относительное наречие *jak/o/ž/to/* (с индикативом или с кондиционалом, также с деспричастием); с XV—XVI вв. с ним начало конкурировать *co* (*co by*; 196—200); в памятниках XIV в. встречается еще архаическое *ůnuž* (198). — 2. Тожественное качество (*jaký/ž/* — *taký/ž/* и т. п.; 201) или количество (*jeliko/ž/* — *toliko*, замененное более поздним *kolik/o/* — *tolik/o/*; 202), или же соответственную меру (*čím/ž/* — *tiem* с компаративами, вытеснившее еще в XIV в. архаическое *jímž* — *tiem*; 203). — 3. Действие или свойство, отличающееся от того, что выражается в главном предложении компаративом; эти предложения вводятся союзом *než/li/*, возникшим из отрицательной частицы *ne* и энклитической частицы *že* (204—205).

Придаточные следствия (206) присоединялись к главному предложению довольно часто без союза (из именного предложения *div* развился союз *divže*; 207); однако с древнейших времен преобладали предложения с союзами. Союз *až* прошел интересный путь (208); союз *jakž* (*tak jakž*) в XV в. исчезает (209) и заменяется существовавшим наряду с ним союзом *že* (*takže*; 210) — все эти союзы, как и редко встречавшееся *ješto, jenž* (211), выражали гл. обр. реальное следствие (поэтому после них обыкновенно ставилось изъявительное наклонение). Нереальное следствие (отрицаемое, желательное и т. п.) выражалось в предложениях с *by, aby, at by* (212). — Предложениям следствия очень близки придаточные предложения, выражающие средство (*tiem — jakž // že // by*; 213).

К предложениям образа действия примыкают предложения, в которых выражаются обстоятельства, сопровождающие главное действие (с *ano, aby ne, aniž*; 214).

Придаточные причины (215) вводились прежде всего союзом *neb/o/ž/* (216), который отчасти сохранял характер союза сочинительного (обосновательного, 217), отчасти превращался в союз подчинительный (218); это развитие не завершилось. Единственным примером представлен простой союз *bo* (219). Союз *že* (*// ježe, ež, jenž*) имел лишь ограниченную область употребления (220); конкретную причину он выражал только в соотношении с *proto* в главном предложении, и вскоре возник сложный союз *protože*, ставший впоследствии основным средством выражения причинной связи (221). Отрицаемая причина выражалась в сложном предложении с *ne proto — by* «не потому — чтобы» (222). Причинное значение союзов *ješto* (*ješto*; 223), *poněvadž* «поскольку» (224) и *jelikož* (225) закрепились поздно; редко встречались причинные предложения с *jak/o/ž/* (226). В качестве добавочного оттенка значения, который иногда преобладал, встречается причинное употребление придаточных предложений с союзом *když* (227).

Придаточные цели (228) по своему строю очень близки изъяснительным косвенно-пожелательным предложениям: они вводятся или союзом *at* с индикативом (229) (рядом с ним изредка появлялось *nech/aj/t/*; 230), или составной частью кондиционала *by* в функции союза, которая чередовалась с союзом *aby* и впоследствии им была заменена (231); промежуточный тип представляли предложения с *at by* (229). Выражением цели вторично становились предложения с частицами *za, zda/li, azda* (вопросительного происхождения; 232). Кроме того, в древнечешском языке существовали предложения цели с ограничительным оттенком; они вводились союзами *neda* и *leda* «лишь бы только» (233). Значение цели

имели иногда относительные определительные предложения с сослагательным наклонением (234).

Придаточные условные имели паратактическое соответствие в асиндетически присоединенных предложениях (236) и в предложениях с *a já, a ty..., ano, an* (237). Обычным выражением условия были предложения с союзами: с союзом *až*, который в XV в. потерял условное значение (238); с союзами, развившимися из вопросительных частиц — *li* (239), на основе которого возникли союзы *jestliže* (< *jestli /to/, že*; 240) и *pakli* (241), *zda/li* и *azda*, у которых переход в условный союз не завершился (242); с временными союзами — *když* (у этого союза условное значение развилось с самого начала рядом с временным; 243), *jak/o/ž/* и *až* (где условное значение является вторичным; 244). Условное отношение выражалось также относительными предложениями существительными (245, ср. 141). Во всех указанных типах условных предложений выражалось, гл. обр., реальное условие; выражением нереального условия стали предложения с *by* в функции союза (246), замененным позднее союзом *kdyby* (247); о возникновении условных предложений с *by* см. § 248). Условное значение с ограничительным оттенком («если только») выражалось союзами *neda* и *leda* (249; ср. 233). Условные предложения, в которых особенно подчеркивается выражаемое условие, оформились в отдельную группу лишь в более позднее время (в них отчасти сохранился союз *ažli*; 250).

Придаточные уступительно-условные выражают, что главное действие осуществляется даже при неблагоприятных или при любых обстоятельствах (251). В древнечешском языке это отношение обслуживалось предложениями с императивом связки *buď*; на его основе начал зарождаться союз *buďže* (< *buď/to/, že*), но вскоре на его место начало проникать *nech/aj/t/*; в новочешском языке здесь закрепились частица *at* (*atsi*) в качестве союза (252). Любые обстоятельства, при которых осуществляется главное действие, выражались также особым типом разделительного сложносочиненного предложения (ср. § 66 сл.) или местоимениями и наречиями с частицей *koli/věk/* (*ktož koli* «кто ни» и т. п.; 253—254). Уступительно-условное отношение иногда преобладало в предложениях с *by* (реже *aby*), продолжением которого является новочешское *byť*, и в предложениях с *až* (255).

Придаточные уступительные (256) имели паратактическое соответствие в противительных предложениях с *a já, a ty..., ano, an* и др. (257). Часто встречающиеся предложения с союзом *kak/o/ž/*, *kakž koli*, возникшие из восклицательных предложений, сохранились лишь до половины XV в. (258); *kakž koli* было заменено союзом *jak/ž/ koli*, отчасти также *kterak/ž/ koli/věk/* (259). Однако основным выражением уступительной связи стал союз *až*, утративший в XV в. условное значение; под влиянием *kakž koli* возникло *ažkoli* (260). Другие средства выражения уступительного отношения были редкими; союзы *třeba/ž/* и *přestože* появились только в новочешском языке (261).

В особый тип развились предложения, выражающие: 1. кого или чего касается действие главного предложения (в XVI в.; это конструкции с союзом *co* типа *co se dotýče* и т. п.); 2. чем ограничена возможность его осуществления или его достоверность (предложения с *jelikož // co/ž/* и с *jakž*); позже здесь распространился союз *pokud* (262—264).

Предложения ограничительные и исключительные отличаются от всех других типов придаточных предложений тем, что значение ограничения или исключения наслаивается на другие отношения (265). В древнечешском языке ограничительное и исключительное значение развилось в наречиях *jedno, jediné* (не без латинского влияния — они стали эквивалентами лат. *nisi*; 266—267); наречия *toliko* и *kromě* встречаются в подобных функциях лишь изредка (268). Основными исключительными союзами стали *leč* (с 2-ой половины XIV в.; 269) и *než* (в конструкциях типа *něc jiného než* «не что иное, как»; 270); в новочешском языке рядом с устаревшим *leč* распространилось *leda* (271).

Анализ типов сложноподчиненного предложения пополняется главой об употреблении союзов и частиц в начале главного предложения после предшествующего придаточного (272—276). Автор считает это явление реликтом первоначального однородного следования предложений и указывает, что у слов *i*, *a*, *ale*, *však* и др. в таком употреблении не развилась полная союзная функция. Это обстоятельство помогает раскрыть их исходную функцию, предшествовавшую функции сочинительных союзов (ср. объяснение происхождения *i* и др.; 274—275). В дальнейшем развитии союзы в таком употреблении исчезли и употребление частиц уменьшилось (276).

ВЫВОДЫ

Из анализа исторического развития и путей возникновения всех типов чешского сложного предложения вытекают интересные общие заключения об образовании и изменении целой системы сложного предложения. Внутренняя дифференциация всех типов является следом древнейшего состояния сложного предложения, когда его нынешние широкие и абстрактные типы еще не сложились: существовали только более примитивные, узкие „протипы“, границы которых не совпадали с границами более поздних типов (тем объясняются многочисленные случаи омонимии союзов в древнем языке; 277—278). Новые типы возникли в большинстве случаев путем слияния нескольких „протипов“, настолько близких по выражаемому отношению, что они развивались в постоянном взаимодействии. Это развитие происходило неравномерно, в разные эпохи (некоторые типы сложились только в историческое время, можно сказать, на наших глазах); поэтому нельзя реконструировать целую систему сложного предложения в ту или другую дописьменную эпоху (279—280).

Для дальнейшего развития сложившихся типов сложного предложения характерны две тенденции: к внутренней спаянности каждого типа (281—282) и к его более отчетливому отграничению от смежных типов, причем ликвидируется нежелательная омонимия (путем сужения значения союзов, при помощи образования сложных союзов более узкого значения, или закреплением разных обликов того же союза в разных значениях; 283). Наблюдается тенденция стабилизировать один облик каждого союзного средства. (Совсем другого рода был процесс вытеснения союзов и союзных слов от основы **jo*-словами вопросительного происхождения; свидетельство чешского языка здесь очень важно для объяснения этого общеславянского развития; 284).

Изучение хронологии важнейших изменений в строе сложного предложения показывает прямую связь его развития с целым развитием литературного языка, обусловленным развитием народа. Результат этого развития — система сложного предложения в современном чешском литературном языке — является органическим продолжением и завершением древнечешского развития, несмотря на перерыв в XVIII в.; в живом языковом общении не могли не проявиться внутренние законы развития языка, вытекавшие из его структурного характера.

U dokladů novočeských se uvádí plné jméno autora. Kde není uvedeno, jde o upravený příklad nebo běžnou větu z úzu.

U dokladů staročeských je vždy uvedena zkratka památky, list nebo strana rukopisu, popř. verš, u textů biblických je obvyklá lat. zkratka knihy, kapitola a verš. U dokladů přejatých z druhé ruky je označena provenience těmito zkratkami: (G) = J. Gebauer, *Hist. mluvnice* nebo *Slovník stč.*; (J) = J. Jungmann, *Slovník česko-německý*; (O) = Fr. Oberpfalcer-Jílek, *Jazyk knih černých, jinak smolných*; (S) = J. Straka, z jeho článků; (T) = Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině aj.*; (Z) = V. Zikmund, *Skladba jazyka českého*; (Zb) = J. Zubatý, stať o *ano*. Stejná značka je v seznamu pramenů u památek, z nichž jsou v práci citovány pouze doklady přejaté (z některých památek, které byly excerpovány jen částečně, uvádějí se doklady vlastní i přejaté).

U dokladů nářečních je v závorce uvedeno jméno autora dialektologické práce.

ZKRATKY STČ. PAMÁTEK

Zkratky se uvádějí v podobě zavedené pro staročeský slovník. Od zkratk Gebauero-vých se liší zejm. uváděním tematického okruhu, např. LegAp × Ap, CestMil × Mill. Zkratky pozdějších pramenů jsou upraveny obdobně, pokud nejsou již ustáleny.

AlbRáj (G)	sborník Ráj duše, rkp A, 1383
AlexPov (G)	povídka o Alexandru Velikém, tisk 1513
Alx	stč. Alexandreida, vyd. V. Vážný, Praha 1947, R. Trautman Heidelberg 1916
AlxB	zlomek Budějovický z 1. čtvrt. XIV. stol.
AlxBM	zl. Budějovicko-musejní z téže doby
AlxH	zl. Jindřichohradecký z téže doby
AlxM	zl. Musejní z pol. XIV. stol.
AlxŠ	zl. Šafaříkův z téže doby
AlxV	zl. Svatovítský z poč. XV. stol.
AlxVid	zl. Vídeňský z pol. XIV. stol.
AnsOp (T)	Rozmluvy sv. Anselma s P. Marií, zlomky Opatovické z 3. čtvrtiny XIV. stol.
ArchČ (G)	Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích; uveden i letopočet
ArchKol (G)	excerpta z archivů kolínských, udán letopočet
ArchLoun (G)	z archivu lounského, udán letopočet
BartošPísař (Z, G)	Kronika Bartoše Písaře z třetiny XVI. stol.

Baw sborník hr. Baworowského z r. 1472, vyd. J. Loriš, Sbíрка pramenů I, 1, 6, Praha 1903

BiblBen (G) bible Benátská, tisk z r. 1506

BiblKral bible Kralická (šestidílka) z l. 1579—1593, cit. většinou podle přetisku: Biblí svatá, Kutná Hora 1949; Apokryfy, Praha 1952

BiblLit (G) bible Litoměřická (Zmrzlíkovská) z l. 1411—1414

BiblMus (G) bible Musejní z r. 1429

BiblOl (G) bible Olomoucká z r. 1417

BiblPernšt (G) bible Pernštýnská z r. 1471

BiblPraž (T) bible Pražská, tisk z r. 1488

BiblŠafhúz bible Šafhúzska, z XV. stol. (III. redakce)

Bible Severinova vydání bible od Pavla Severina 1529

Blah Jan Blahoslav (1523—1571)

BlahGram Gramatika česká z r. 1571

BlahNZ Nový zákon z r. 1568, vyd. J. Konopásek, Praha 1931

BlahPůvod O původu Jednoty bratrské z r. 1547, cit. kapitola

Bol (O) smolná kniha mladoboleslavská, uveden letopočet

Brikoí (G) Brikoí z Zlicka, Práva městská z r. 1536

Bylinář (Z, J) Bylinář Matthiolův, vyd. z r. 1596

CestBras Jeana de Léry Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasilia slove, překlad Pavla Slováka a Matěje Cyra z r. 1590, vyd. Q. Hodura a B. Horák, Praha 1957

CestDon cestopis Bedřicha z Donína z poč. XVIII. stol., cit. strana vydání A. Grunda, Praha 1940

CestKabK Martina Kabátníka Cesta z Čech do Jerusalema a Kaira (1491—1492), rkp Kapituly pražské asi z r. 1500, vyd. J. Prášek, Sbíрка pramenů I, 2, 1, Praha 1894

CestLobk Jana Hasištejnského z Lobkovic Putování k Svatému hrobu, r. 1493 vykonané, rkp asi z l. 1505—1515, vyd. F. Strejček, Sbíрка pramenů I, 2, 4, Praha 1902

CestMandA cestopis tzv. Mandevilla, čes. překlad Vavřince z Březové, rkp A z r. 1445, vyd. Fr. Šimek, Sbíрка pramenů I, 1, 9, Praha 1911; různočtení z rkp B (2. pol. XV. stol.), C (z r. 1484), D (1472), N (asi 1500), M (před 1449), S (konec XV. stol.) podle vydání Šimkova

CestMil Milion Marka Pola, rkp z XV. stol, vyd. J. Prášek, Sbíрка pramenů I, 1, 3, Praha 1902; Q. Hodura—B. Horák, Praha 1950

CestPref Cesta z Prahy do Benátek... Voldřicha Prefáta z Vlkanova (1546), tisk 1563, vyd. K. Hrdina, Praha 1947, cit. strana vydání

CestyBrat Cesty Českých bratří Matěje Červenky a Jana Blahoslava, pol. XVI. stol., vyd. T. Č. Zelinka, Praha 1942, cit. strana

Comest (G) Petra Comestora Historia scholastica, rkp K (u Gebauera A) z 2. pol. XV. stol; rkp C z r. 1404 vyd. J. V. Novák, Sbíрка pramenů I, 2 9, Praha 1910.

Čern korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic 1638—1648, vyd. Z. Kalista, Praha 1941; Z = dopisy Zuzaniny, H = dopisy Humprechtovy, cit. číslo dopisu

DačPam Paměti Mikuláše Dačického z Heslova, 3. recenze z l. 1621 až 1626, vyd. E. Pražák (spolu s vydáním Prostopravdy od E. Petru), Praha 1955

Dal nejstarší česká rýmovaná kronika t. ř. Dalimila

DalC rkp Cambridgeský, po r. 1350, vyd. E. Mourek, Praha 1910^a; cit. list rukopisu

DalL rkp Lobkovičský z 1. pol. XV. stol., cit. kapitola a verš, vyd. B. Havránek—J. Daňhelka, Praha 1957; varianty z rkp Fs (Fürstenberský z konce XV. stol.), H (zl. Hanušovy z 1. pol. XIV. stol.), P (rkp Pelclův z pol. XV. stol.), V (Videňský z konce XIV. stol.) a Z (Zebererův z r. 1459) podle Havránka

DeskyOpav (Zb) desky zemské opavské, uveden letopočet

DivHrob lat.-česká divadelní hra zvaná Hrob boží nebo Druhá hra tří Marií, cit. verš; vyd. J. Máchal, Stč. skladby dramatické, Praha 1908, 106n.

DivKlemC Hra o vzkříšení Páně z rkp Klementinského z l. 1516—1526, cit. verš; vyd. J. Máchal, op. cit. 186n.

DivMar Musejní zlomek hry tří Marií, rkp z XV. stol, cit. verš, vyd. J. Máchal, op. cit. 116n.; Výbor z čes. literatury 268n.

DivVel lat.-česká První hra tří Marií, rkp z konce XIV. stol., cit. verš; vyd. J. Máchal, op. cit. 98n.

Dobr (O) smolná kniha města Dobrušky, uveden i letopočet

Drk (G) rkp Drkolenský z 2. pol. XIV. stol.

EvA zlomek evangeliáře asi z 2. čtvrtiny XIV. stol., vyd. V. Flajšhans, Nejst. památky jazyka i písemnictví čes., Praha 1903, 143n.

EvBeneš (T) Čtenie kněže Benešovy, rkp z konce XIV. stol., vyd. V. Měrka, Prostějov 1918

EvOl evangeliář Olomoucký z r. 1421, vyd. Fr. Černý, Sbíрка pramenů I, 1, 4, Praha 1901

EvPraž (T,G) evangeliář Pražský, kdysi Třeboňský z 1. pol. XV. stol.

EvSeit evangeliář Seitenstettenský z XV. stol., vyd. F. Menčík, Dva evangelistáře, Praha 1893

EvVid evangeliář Vídeňský z 2. pol. XIV. stol., vyd. tamtéž

EvZim Čtenie zimního času z konce XIV. stol., vyd. A. Patera, Sběrka pramenů I, 1, 7, Praha 1905

Ezop Jana Albína Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky, podle sborníku prostějovského z r. 1557, vyd. A. Truhlář, Sběrka pramenů I, 2, 3, Praha 1901

FlajšPam V. Flajšhans, Nejstarší památky jazyka a písemnictví českého I, Praha 1903, cit. strana vydání

FrantPr (T) Frantova práva, tisk z r. 1518

GestaB Gesta Romanorum, rkp Březnický z r. 1443, vyd. J. V. Novák, Sběrka pramenů I, 2, 2, Praha 1895

GlosLekc (G) lat. lekcionář s čes. glosami a s mezipřeklady některých perikop z XV. stol.

GlosOp homiliář Opatovický s českými glosami z 2. pol. XIII. stol., vyd. V. Flajšhans, Nejst. památky 113n.

Háj Václav Hájek z Libočan, Kronika česká z r. 1541, vyd. V. Flajšhans, Praha 1923

HájHerb (G) Herbář Tadeáše Hájka z Hájku z r. 1562

Harant (Z, G) Krištofa Haranta z Polžic Putování neb cesta do Sv. země z r. 1608

Hod (G) Hodinky sv. Maříe aj., rkp z poč. XV. stol.

Hrad rukopis Hradecký ze 70. let XIV. stol., cit. list bez nahrazeného ztraceného 2. listu; vyd. A. Patera, Praha 1881, část J. Hrabák, Stč. satiry, Praha 1947; Dvě legendy z doby Karlovy, Praha 1959 (spolu s LegKat)

HrubLobk (G) Poslání a naučení Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic panu Petrovi z Rožmberka z r. 1497

Hrubý z Jel. (Z, J) Řehoř Hrubý z Jelení (zemřel r. 1514)

Hugo (G, Zb) Hugovy Knížky o připravení svého srdce z poč. XV. stol.

HusErb (G) Mistra Jana Husi sebrané spisy české I—III, vyd. K. J. Erben, Praha 1865—1868, cit. díl a strana

HusPost (G) Husova Postilla česká, rkp 1414 (sb. Hořčičkův)

HusSvatokup Husovy Knížky o svatokupectví, z rkp Budyšínského z 2. pol. XV. stol., vyd. A. Gregor, Praha 1954

HusŠal (G) Husův Výklad písníček Šalomúnových, rkp z r. 1448

HynManž (J) Hynka z Poděbrad báseň o manželství, rkp kolem r. 1500

HynRozpr Hynka z Poděbrad Rozprávky rozličné, týž rkp, vyd. A. Grund, Boccaciovské rozprávky, Praha 1950

ChelčPař (G, T) traktáty Petra Chelčického v rkp Pařížském z 2. pol. XV. stol.

ChelčPost Petra Chelčického Postilla (psána po r. 1434), tisk 1522, vyd. E. Smetánka, Praha 1900—1903

ChelčŠtř P. Chelčického Siet viery, tisk 1521, vyd. E. Smetánka, Praha 1929

Chlum (O) smolná kniha Chlumce nad Cidlinou, uveden i letopočet

JakVikl M. Jakoubka ze Stříbra překlad Viklefova Dialogu, rkp z XV. stol., vyd. M. Svoboda, Sběrka pramenů I, 2, 7, Praha 1909

JeronM O svatém Jeronymovi knihy troje, rkp Musejní z l. 1365 až 1385, vyd. A. Patera, Sběrka pramenů I, 1, 5, Praha 1903

JeronU (G) téže památky rkp NUK z XV. stol.

Kocfn (Z) Jan Kocfn z Kocínětu (1543—1610)

KocmInter Václav Frant. Kocmánek, Sedm interludií, rkp z 2. třetiny XVII. stol., vyd. J. Hrabák, Praha 1953

Kom KomDid (T) Didaktika
KomJan (J) Janua linguarum
KomLab Labyrint světa a lusthaus srdce, vyd. J. V. Novák, Veškeré spisy XV, Brno 1910, cit. strana vydání

Konáč (Z) M. Konáče z Hodiškovy spisy z r. 1547

KorMan (T) M. Václava Korandy Manuálník, rkp z konce XV. stol.

Krist (G, T) život Kristův, rkp A ze XIV. stol.

KronŽižk Kronika velmi pěkná o Janu Žižkovi, rkp z 2. pol. XV. stol., vyd. F. Svejkský, Stč. vojenské řády, Praha 1952

Kruml (G) sborník zv. Krumlovský z 1. čtvrti XV. stol.

Kunh modlitba Kunhutina „Vítaj králu všemohúcí“, rkp A kolem r. 1300, vyd. A. Škarka, Nejst. česká duch. lyrika, Praha 1949; Výbor z čes. literatury 212n.

LegAp zlomky verš. legendy o apoštolech, kolem r. 1300
LegApD zl. Durychův } vyd. V. Flajšhans, Nejst. pam. 158n.,
LegApŠ zl. Šafaříkův } Výbor z české literatury 184n.

LegDětJež (G) zlomek verš. legendy o dětství Ježíšově z 1. pol. XIV. stol.

LegDuch legenda o seslání Ducha sv. ze zač. XIV. stol., vyd. V. Flajšhans, Nejst. památky 172n., Výbor z české literatury 191n.

LegJid verš. legenda o Jidášovi z poč. XIV. stol., vyd. V. Flajšhans, Nejst. památky 182n., Výbor z čes. literatury 200n.

LegKat legenda o sv. Kateřině, rkp Štokholmský, kolem r. 1400, vyd. F. Spina, Praha 1913; J. Vilikovský, Praha 1946; V. Vážný, Dvě legendy z doby Karlovy, Praha 1959

LegMar zlomek legendy o P. Marii, okolo r. 1300, vyd. V. Flajšhans, Nejst. pam. 168n.; Výbor z čes. literatury 194n.

LegPil zlomek leg. o Pilátovi z poč. XIV. stol., vyd. V. Flajšhans, op. cit. 178n.; Výbor z čes. literatury 197n.

LegUmuč zlomek leg. o umučení Páně z 1. pol. XIV. stol., vyd. V. Flajšhans, Nejst. památky 191n.

Lék (G)	Lékařství proti (11) neduhům, kolem r. 1400
LékFrantB (G)	sbírka rozprav lékařských apatykáře františkánského, rkp B z r. 1440
LékRhas (G)	Rhazesovo ranné lékařství, rkp z XV. stol.
Let (G)	Staří letopisové čeští 1378—1527
Lev z Rožm. (Z)	Lev z Rožmitálu, 2. pol. XV. stol.
Levšt (G)	Levšténova veršovaná Svaté Marie s nebes chvála ze sklonku XIV. stol.
Lom (J)	Šimon Lomnický z Budče (1552—1622), Hosp = Hospodář, Pých = O pýše
LounA (O)	druhá kniha černá města Loun, uveden i letopočet
LucidFürst (G)	Lucidář Fürstenberský z 2. pol. XV. stol.
LucidNeubg (G)	prvotisk Lucidáře z r. 1498
LukášNZ	vydání Nového zákona od br. Lukáše z r. 1525
Malř (T)	stanovy praž. cechu malířského z l. 1348—1527
Mart (G)	Beneše z Hořovic překlad kroniky zv. Martimiani z 1. pol. XV. stol.
Mast	Mastičkář, zlomek divadelní hry velikonoční
MastDrk	zlomek Drkolenský z 2. pol. XIV. stol., vyd. J. Máchal, Stč. skladby dramatické, Praha 1908, 81n.
MastMus	zlomek Musejní z pol. XIV. stol., vyd. tamtéž 63n. a Výbor z čes. literatury 247n.
Mat	evangelium sv. Matouše s homiliemi z 2. pol. XIV. stol., vyd. J. Holub, Sběrka pramenů I, 1, 10, Praha 1913
MitrPřřhody	Přřhody Václava Vratislava z Mitrovic, seps. 1599, z rkp Klementinského vyd. J. Daňhelka, Praha 1950
ModlKruml (G)	sborník modliteb kdysi krumlovský z poč. XV. stol. (u Gebauera ModlB)
ModlLeg (G)	modlitby a legendy z konce XIV. stol.
ModlMil (G)	milčevský sborník modliteb z 80. let XIV. stol. (u Gebauera ModlA)
NRada	Nová rada Smila Flašky z Pardubic z 2. pol. XIV. stol., cit. verš, vyd. J. Daňhelka, Praha 1950
OpatMus (G)	sborník Opatovicko-musejní z pol. XV. stol.
Otc	Životy sv. Otců
OtcA (G)	rkp A z XV. stol.
OtcB	rkp B z poč. XV. stol., vyd. E. Smetánka, Sběrka pramenů I, 1, 8, Praha 1909; varianty z rkp A, C (1480), D (1485), E (2. pol. XV. stol.), F (konec XV. stol.); G = úryvek Otc v Musejním rkp z 2. pol. XV. stol.
PardA (O)	registra smolná města Pardubic, uveden letopočet

Pas	Passionál
PasMA	rkp Musejní z různých dob XIV. stol.; cit. z (G) nebo úryvky vyd. ve Výboru z čes. literatury 523n.
PasMB	rkp Musejní z r. 1379, cit. stejně
PasT (G, Z)	tisk před r. 1487
PasU (T)	rkp Klementinský z r. 1395
PisOstr	píseň Ostrovská „Slovo do světa stvoření“ z l. 1260—1290, vyd. A. Škarka, Nejst. česká duchovní lyrika, Praha 1949, str. 70; Výbor z čes. literatury 109
PisSoud (G)	píseň o dni soudném z pol. XV. stol.
PisVácl	píseň svatováclavská, vyd. A. Škarka, Nejst. čes. duchovní lyrika 68—69; Výbor z čes. literatury 109
Podk	Podkoní a žák, rkp NUK z r. 1409, cit. verš, vyd. J. Hrabák, Stč. satiry Smilovy školy, Praha 1951, 29n.
PorokBud	Porok koruny české králi uherskému (1420), z rkp Budyšínského 1448, vyd. J. Daňhelka, Husit. skladby Budyšínského rukopisu, Praha 1952, 32n.
Pror (G)	stč. překlad proroků Izaiáše, Jeremiáše a Daniela, rkp ze sklonku XIV. stol.
PřřpJiř	přřpisky v chorál. knize kláštera sv. Jiří, z konce XIII. stol.
Pulk (G)	kronika Pulkavova z doby kolem r. 1380
PulkLobk	rkp Lobkovický z XV. stol.
PulkR	rkp Rajhradský, kolem r. 1400
RakČ (O)	černá kniha města Rakovníka, uveden letopočet
RokČ (O)	černá kniha města Rokycan, uveden letopočet
Rok	M. Jan Rokycana (zemřel r. 1471)
RokPost	Postilla, rkp z 2. pol. XV. stol., vyd. F. Šimek, Praha 1928—1929
RokPostK (G)	Postilla, rkp okolo r. 1500
Rosa (J)	Václav Jan Rosa (1620—1689)
Rožmb	kniha Rožmberská, rkp ze XIV. stol. (1360), začátek z XV. stol., cit. podle (G), (T) a úryvek z Výboru z čes. literatury 777n.
ŘádZem	Řád práva zemského z 3. desetiletí XV. stol., cit. podle (G) a z vyd. Výboru z české literatury 781n.
Solf (J)	Solfenus, tisk z r. 1600
Soln (O)	smolná kniha města Solnice, uveden letopočet
Svár	Svár vody s vínem ve sborníku Opatovickém z pol. XV. stol., cit. verš, vyd. J. Hrabák, Stč. satiry Smilovy školy, Praha 1951, 45n.
Svěd (Z)	Knihy svědomí

Štít	Tomáš ze Štítného (zemřel v prvních letech XV. stol.)
ŠtítBarl	Štítného zpracování Barlaama a Josafata, rkp B z poč. XV. stol., vyd. F. Šimek, Praha 1946
ŠtítBarlK	rkp z r. 1470, vyd. tamtéž (doplnění lacun)
ŠtítBarlD	kratší redakce, rkp z r. 1469, vyd. F. Šimek, T. ze Štítného
ŠtítBrig (G, T)	Knížky o hře šachové aj., Praha 1956, 221n. zjevení sv. Brigity ve zpracování Štítného, rkp C z poč. XV. stol.
ŠtítBrigF (G)	totéž v rkp z r. 1453
ŠtítBud	Řeči besední, rkp Budyšínský z poč. XV. stol., vyd. M. Hattala, Sbíрка pramenů I, 1, 1, Praha 1897
ŠtítErb	Knížky šestery o obecných věcech křesťanských, text ze Štít Klem vyd. K. J. Erben, Praha 1852, cit. strana a řádek vydání
ŠtítKlem (G)	sborník Klementinský z r. 1376
ŠtítMus (G, T)	sborník Musejní, obsahuje Knihy naučení křesťanského, rkp z r. 1450 (opis textu z r. 1400)
ŠtítOpat (G)	sborník Opatovický z poč. XV. stol.
ŠtítSáz	sborník Sázavský z r. 1465, vyd. (část) F. Šimek, T. ze Štítného Knížky o hře šachové aj., Praha 1956, 37n.
ŠtítSvát	Řeči nedělní a sváteční, opis rkp z r. 1392, vyd. J. Straka, Spisy T. ze Štítného 2, Praha 1929
ŠtítŠach	Knížky o hře šachové, kolem r. 1400, vyd. F. Šimek, Praha 1956, 349n.
ŠtítVrt (G)	A. J. Vrtátko, Thómy ze Štítného Knihy naučení křesť. (text ze ŠtítMus), Praha 1873
ŠtítVyš	sborník Vyšehradský asi z r. 1396, cit. podle (T) a z archívu Stč. slovníku
TkadlS	Tkadleček, rkp S z pol. XV. stol., vyd. Hrubý—Šimek, Sbíрка pramenů I, 1, 11; varianty z rkp M (opis ztraceného rkp pořízený kolem r. 1800)
Trist	Tristram a Izalda, rkp z r. 1449, cit. (G) a úryvek vyd. ve Výboru z čes. literatury 383n.
Troj (G, Z)	Kronika Trojanská, tisk 1487
TrojD	rkp Kroniky Trojanské z r. 1469, vyd. J. Daňhelka, Praha 1951
Túl	Túlec sv. Bonaventury, tzv. Zlomky Mnichovské, z konce XIII. stol., vyd. V. Flajšhans, Nejst. památky 118n.
UmučRajhr (G)	O božím umučení, rkp Rajhradský z r. 1310—1340
UmučRoud (G)	Summa aneb Pravenie o božiem umučení, rkp Lobkovické knihovny v Roudnici z 2. pol. XIV. stol.
Veslavín (T, J, Z)	Adam Daniel z Veslavína (1546—1599)
Vít	rkp Svatovítský z l. 1380—1400, vyd. A. Patera, Praha 1886
VojŘády	Stč. vojenské řády, vyd. F. Svejkovský, Praha 1952, Ž = listy Žižkovy, uvedeno číslo listu; XV. stol.
VšehK (G)	Viktorin Kornel ze Všehrd, O práviech země české knihy devatery, rkp Kinského z r. 1515

Výb	Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu, vyd. B. Havránek, J. Hrabák aj., Praha 1957
WaldhPost	stč. zpracování postily studentů svaté university pražské Konráda Waldhausera, vyd. F. Šimek, Praha 1947
WintObr (G)	Z. Winter, Kulturní obraz českých měst XV. a XVI. stol. I—II, 1890—1892, uveden letopočet
ZrcSpas	Zrcadlo člověčieho spasenie
ZrcSpasA (G)	rkp z 3. čtvrtiny XIV. stol.
ZrcSpasB	rkp z téže doby, vyd. A. Patera spolu s EvZim
ŽalobaBud	Žaloba Koruny české k Bohu na krále uherského a sbor Kostnický (z r. 1420), rkp Budyšínský 1448, vyd. J. Daňhelka, Husit. skladby Budyšínského rukopisu, Praha 1952, 23n.
ŽaltGlos	žaltář Glosovaný Musejní ze skl. XIII. stol., vyd. V. Flajšhans, Nejst. památky 130n.
ŽaltKap (G)	žaltář Kapitulní z 2. pol. XIV. stol.
ŽaltKlem	žaltář Klementinský z 1. pol. XIV. stol., vyd. A. Patera, Praha 1890
ŽaltPod	žaltář Poděbradský z r. 1396, vyd. A. Patera, Sbíрка pramenů I, 1, 2, Praha 1899
ŽaltWittb	žaltář Wittenberský z 2. třetiny XIV. stol., vyd. J. Gebauer, Praha 1880
Žena	O ženě zlobivé, satira ze XIV. stol., cit. verš, vyd. J. Hrabák, Stč. satiry Smilovy školy, Praha 1951, 65n.

CITOVÁNÍ DOKLADŮ A STČ. SLOV V TEXTU

Novočeské doklady větně začínají velkým písmenem, staročeské malým; odděleny jsou středníkem. Kde je v stč. dokladu jasná koncová pauza, je označena tečkou a nová věta začíná velkým písmenem (zejm. při dokládání navazovacích spojek a relativ).

Konjektury jsou uvedeny v lomených závorkách (< >), slova doplněná z kontextu pro porozumění úryvku v hranatých závorkách [], obojí jsou tištěny stejně jako vlastní dokladový text kurzívou. V hranatých závorkách jsou též mluvnické nebo významové vysvětlivky (ty jsou tištěny stojatě, význam je uveden stojatě v uvozovkách).

Kde se u stč. spojovacích prostředků a jiných slov uvádí pouze jejich význam, je uveden v uvozovkách stojatě, kde se naproti tomu uvádí nč. protějšek, je tištěn kurzívou.

Různé varianty stč. spojek, relativ a částic jsou v textu uváděny zkráceně tak, že ty hlásky, které přistupují jen fakultativně nebo se někdy apokopují, jsou odděleny šikmými vlasovými čarami. Tak např. *jak|o|ž|to|* znamená, že existují tyto podoby: *jak, jako, jakož, jakožto, jakž, jakžto*.

Stč. doklady jsou transkribovány podle pravidel pro vydávání památek staré české literatury. V dokladech excerpovaných z transkribovaných vydání se ovšem někdy od rázejí zvláštnosti těchto edic (např. psaní *je* za *je* apod.).

- Andrejčin L.—Kostov N.—Nikolov E., *Българска граматика*, Sofija 1947
- Bajec A.—Kolarič R.—Rupel M., *Slovenska slovnica*, Ljubljana 1956
- Bartoš Fr., *Dialektický slovník moravský*, Praha 1906; *Skladba jazyka českého*, 8. vyd., (upravil F. Jokl), Brno 1899
- Bauer Jar., *Časové souvětí*, sborník Rodné zemi, Brno 1958, 236—239; *Časové souvětí v ruštině a v češtině*, Sovětská jazykověda 5, 1955, 321—339; *Kilka uwag do hasel spójnikowych w Słowniku społ.*, Język Polski 38, 1958, 10—17; *Klasifikace souvětí*, Jazykovedné štúdie IV, 1959, 131—140; *Klasifikace souvětí v českých a ruských mluvnicih*, Sovětská jazykověda 5, 1955, 8—19; *Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí*, O vědeckém poznání soudobých jazyků, 270—278; *Проблема реконструкции праславянского сложного предложения*, Sborník fil. fak. Brno 1958, A6, 43—55; *Русские союзы в сопоставлении с чешскими*, Sborník fil. fak. Brno 1957, A5, 8—24; *Slovenské spojky s -bo*, Studie ze slovanské jazykovědy 79—92; *Souřadné souvětí*, Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české II, v tisku; *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958, 73—95; *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A4, 24—36; *Vývoj vylučovacího souvětí v češtině*, Slavia 24, 1955, 390—401
- Bauer Jar.—Mrázek R.—Žaža St., *Příruční mluvnice ruštiny II — Skladba*, Praha 1960
- Bauerová M., *Existovala v staroslověně spojka nebo částice ali?*, Slavia 26, 1957, 572—575; *Staroslověnské spojky bo, *nebo, neboz a ibo*, Studie ze slovanské jazykovědy 93—101
- Bauerovi Jar. a M., *Staroslověnské ašte*, Slavia 26, 1957, 157—179
- Bečka J., *Zájmeno který a jenž v nové češtině*, LF 61, 1934, 138—147; *Úvod do české stylistiky*, Praha 1948
- Bělič J., *Šedm kapitól o češtině*, Praha 1955
- Benni T.—Łoś J.—Nitsch K.—Rozwadowski J.—Ułaszyn H., *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1923
- Bernecker E., *Slavisches etymologisches Wörterbuch I*, Heidelberg 1908—1913
- Boeck W., *Der Tempusgebrauch in den russischen Objekt- und Subjektsätzen, seine historische Entwicklung und sein stilistischer Wert*, Zeitschrift für Slawistik 3, 1958, 209—234
- Bogorodickij V. A., *Общий курс русской грамматики*, 3. vyd., Kazaň 1911
- Borkovskij V. I., *Синтаксис древнерусских грамот II — Сложное предложение*, Moskva 1958
- Bräuer H., *Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen u. im Altrussischen*, Wiesbaden 1957; *Zur Entwicklung der ursprünglichen Abwehrsätze im Altksl. u. Altrus.*, Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag am 28. 2. 1956, 74—82

¹ Seznam literatury je výběrový: práce o českém souvětí a spojkách se snaží zachytit všechny, pokud mají pro osvětlení vývoje souvětí význam, kdežto z prací o slovanském souvětí a obecnějších uvádí jen ty, které se v textu přímo citují nebo které nepřímo pomáhají pochopit vývoj český. Další odkazy viz v mých statích.

- Bräunlich A. F., *A Theory of the Origin of Hypotaxis*, IF 35, 1915, 237—244
- Brøndal Viggo, *Le problème de l'hypotaxe. Réflexions sur la théorie des propositions*, Mélanges linguistiques et philologiques offerts à M. A. Belic, Beograd 1937, 241—249
- Brugmann K., *Kurze vergleichende Grammatik der idg. Sprachen*, Strassburg 1904
- Bulachovskij L. A., *Исторический комментарий к русскому литературному языку*, 5. vyd., Kijev 1958
- ČČM = Časopis českého musea
- Čerednyčenko I. H., *Складнопідрядні речення в сучасній українській мові*, Černivci 1959
- Čerkasova J. T., *Причинные союзы и их значения в старославянском языке*, Ученые записки Института славяноведения 9, 1954, 5—49; *Службное слово бо и его значения в древнерусском языке*, Ученые записки кафедры рус. языка МГПИ им. В. И. Ленина VI, 2, Moskva 1948, 77—122
- Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958
- ČMM = Časopis Matice moravské
- Daneš Fr., *Nebo — či?* Jazykový koutek Čs. rozhlasu, 1. výběr, Praha 1949, 257—258; *Vedlejší věty účinkové přirovnávací se spojkou než aby*, NŘ 37, 1954, 12—22; *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Praha 1957
- Daňhelka J., *K vazbě naučiti se čso v staré češtině*, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, jazyk a literatura 6, 1959, 5—7
- Delbrück B., *Vergleichende Syntax der idg. Sprachen III (Grundriss V.)*, Strassburg 1900
- Dobrovský J., *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z r. 1809 a 1819*, vyd. M. Weingart a S. Petíra, Praha 1940
- Doležel L., *Polopřímá řeč v moderní české próze*, SaS 19, 1958, 20—46
- Dvořáček J., *Chybné věty relativní*, NŘ 15, 1931, 107—111; *Nejčastější galicismy v novočeské skladbě*, NŘ 16, 1932, 65n., 97n., 129n., 161n.
- Erban K., *Parataxe v řeči lidové*, NŘ 20, 1936, 173—177; *O mnohovýznamnosti spojek jestliže, jestli, -li*, NŘ 28, 1944, 8—12
- Erban K.—Haller J., *O novočeském užívání spojek jestli, jestliže, -li*, NŘ 21, 1937, 145—158
- Ertl V., *Novočeské leda*, NŘ 12, 1928, 217—229
- Flajšhans V., *Jenž, ježto, co atp.*, LF 62, 1935, 27—37; *Příspěvky lexikální a exegetické*, LF 59, 1932, 398—403
- Fraenkel E., *Zur Parataxe und Hypotaxe im Griechischen, Baltoslavischen und Albanischen*, IF 43, 1926, 290—315
- Gallis A., *Flektiertes Relativum und Relativum generale — insbesondere im Serbokroatischen*, Scando-Slavica 4, 1958, 137—148; *The Syntax of Relative Clauses in Serbo-Croatian*, Oslo 1956
- Gebauer J., *Historická mluvnice jazyka českého: I — Hláskosloví*, Praha—Videň 1894; *III.1 — Tvarosloví — skloňování*, 1896; *III.2 — Tvarosloví — časování*, 2. vyd., Praha 1909; *IV. — Skladba*, vyd. Fr. Trávníček, Praha 1929; *O větách složených a o vývoji formy podřadné ze souřadné*, LF 2, 1875, 30—48; *Slovník staročeský I—II*, Praha 1931—1916
- Gebauer J.—Ertl V., *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské II — Skladba*, 9. vyd., Praha 1926
- Gebauer J.—Trávníček Fr., *Příruční mluvnice jazyka českého pro učitele a studium soukromé*, 5. vyd., Praha 1936
- Gramatyka historyczna*, v. Klemensiewicz Z.
- Грамматика русского языка II — Синтаксис*, часть I, 2, vyd. AN SSSR, Moskva 1954

- Grappin H., *O pewnym stopol. typie użycia czasu teraźniejszego (przyszedł, a oni śpią)*, *Język Polski* 37, 1957, 329—343
- Gregor Al., *Ze skladby nářečí moravských (Parataxe a hypotaxe)*, Výroční zpráva I. čes. reálky v Brně za škol. rok 1914/15, 6—16.
- Grepl M., *K podmínkám diferenciacie spojovacích prostředků v obrozenském spisovném jazyce*, Studie ze slovanské jazykovědy 109—118; *Spojka an ve spisovné češtině první poloviny XIX. století*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A 4, 45—50; *Vývoj mluvnice stavby v jazyce Tylovy prózy*, rukopis. kandidátská disertační práce, Brno 1959 (filos. fakulta); *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková teorie*, Sborník fil. fak. Brno 1958, A6, 74—87; *Spojovací výraz však ale v obrozenské češtině*, Rodné zemi 246—248
- Haller J., *Ale, kdežto, nýbrž*, NŘ 27, 1943, 106—110; *Parataxe a hypotaxe v lidovém jazyce*, LF 58, 1931, 28—38, 132—149; *Řeč přímá, nepřímá a polopřímá*, NŘ 13, 1929, 97—107, 121—130
- Hattala M., *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*, Praha 1857
- Hausenblas K., *Věty se spojkami kdežto a zatímco v dnešní češtině*, Studie ze slovanské jazykovědy 133—140
- Havránek B., *Genera verbí v slovanských jazycích I*, Praha 1928, *II*, Praha 1937; *K otázce mezislovanských vztahů spisovných jazyků*, Slavica 24, 1955, 179—187; *Metodická problematika historickosrovnávacího studia slovanské syntaxe*, Čs. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě 151—157; *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slov. jazyků*, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků 77—88; *Přísuvné vokály (Flickvokale) v slovanských jazycích*, Mnéma 353—379; *Textová kritika a primitivní typy spojování vět v staré češtině*, Studie ze slovanské jazykovědy 53—60; *Vývoj spisovného jazyka českého*, Čsl. vlastivěda, řada II (spisovný jazyk), Praha 1936, 1—144
- Havránek B.—Jedlička Al., *Stručná mluvnice česká*, 7. vyd., Praha 1958
- Hermann E., *Gab es im Indogermanischen Nebensätze?*, Gütersloh 1894
- Hirt H., *Indogermanische Grammatik VIII, Syntax II*, Heidelberg 1937
- Historická mluvnice česká III* — v. Trávníček Fr., *Skladba*
- Horálek K., *K problematice dějin spisovného jazyka*, Studie a práce linguistické I, Praha 1954, 369—375; *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1955
- Hošek I., *Nářečí českomoravské II*, Praha 1905
- Holub J. — Kopečný Fr., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952
- Hujer O., *Latinské nonne v biblických překladech stč. a stpol.*, Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921, 124—132; *Úvod do dějin jazyka českého*, 3. vyd., Praha 1946
- Chloupek J., *Stavba věty a souvětí v archaických nářečích východomoravských*, Studie ze slovanské jazykovědy 61—73; *Syntax východomoravských nářečí*, rukopis. kandidátská disertace, Brno 1957 (ÚJČ ČSAV); *Východomoravské věty se spojkovým čo*, SaS 20, 1959, 261—271
- IF = Indogermanische Forschungen
- Istrina J. S., *Синтаксические явления Синопольного списка 1-ой Новгородской летописи*, Petrograd 1923
- Jagió V., *Beiträge zur slavischen Syntax*, Wien 1899
- Jánošík—Jóna, *Slovník spisovného jazyka slovenského I*, Turč. sv. Martin 1946
- Jedlička Al., *K otázce jazykové kultury v 30. a 40. letech XIX. stol.*, Studie a práce linguistické I, Praha 1954, 459—472
- Jelínek M., *Výběr syntaktických prostředků v obrozenské odborné literatuře*, rukopis. kandidátská disertace, Brno 1958 (ÚJČ ČSAV)

- Josef Dobrovský 1753—1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození, Praha 1953
- Jungmann J., *Slovník česko-německý I—V*, Praha 1835—1839
- K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků* (sborník projevů z konference o historickosrovnávacím studiu slovanských jazyků dne 28. ledna až 2. února 1957 v Olomouci a v Praze), Praha 1958
- Ка́чевская Г. А., *К истории сложноподчиненных предложений с придаточным определительным*, Труды Института языкознания 5, Москва 1954, 203—223; *Наблюдения над архаическими конструкциями сложного предложения в памятниках русск. языка XVI в.*, Очерки и исследования по истории языка, Уч. записки ЛГУ им. А. А. Жданова, № 197, серия филологических наук, вып. 23, Ленинград 1957, 3—24
- Kálal M.—Kálal K., *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica 1923
- Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české II*, v tisku
- Karskij J. F., *Белорусы, Язык белорусского народа*, вып. 2—3, 2. vyd., Москва 1956
- Kawyn—Kurz Z., *O funkcjach spójników że, żeby, iż w Pamiętnikach Paska*, Poradnik Językowy 1958, seš. 5, 221—232
- Kebrle V.—Haller J., *O správném i nesprávném užívání spojky či*, NŘ 24, 1940, 232—236
- Keller G. S., *Das Asyndeton in den baltoslavischen Sprachen*, Heidelberg 1922
- Kellner A., *Štramberské nářečí*, Brno 1939; *Východolašská nářečí I—II*, Brno 1946 až 1949
- Kieckers E., *Zur oratio recta in den idg. Sprachen*, IF 35, 1915, 1—93; 36, 1916, 38n.
- Klemensiewicz Z., *Skladnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937
- Klemensiewicz Z.—Lehr-Spławiński T.—Urbańczyk St., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955
- Koduchov V. I., *Сложные предложения с косвенной речью в русск. языке второй половины XVII—XVIII вв.*, Ленинград. госуд. пед. институт им. А. И. Герцена, Уч. записки т. 122, 1956, 101—137; *Способы передачи чужой речи в русском языке*, тамtéž 104, 1955, 107—172
- Kolomijec V. T., *Синтаксично-стилістичні функції сполучників і, ані у сучасній чеській мові*, Слов'янське мовознавство I, Кyjiv 1958, 160—180; *Синтаксично-стилістичні функції сурядних сполучників у сучасній чеській літер. мові*, Слов'янське мовознавство II, Кyjiv 1953, 164—195
- Koneski B., *Грамматика на македонскиот литературен јазик II*, Skopje 1954
- Kopečný Fr., *Nářečí Určic a okolí*, Praha 1957; *Základy české skladby*, Praha 1958
- Korotajeva E. I., *Союзное подчинение в русском литер. языке второй половины XVII стол.*, Вестник Ленинградского университета 1952, № 8, 95—123; *Союзы, выражающие отношения привычки, цели и следствия*, Исследования по грамматике русск. языка I, Уч. записки ЛГУ 235, серия филолог. наук 38, 1958, 50—78; *Условные предложения*, Исследования по грамматике, Уч. записки ЛГУ, № 180, серия филолог. наук, вып. 21, 1955; *Временное сложноподчиненное предложение*, Вестник ЛГУ, 1953, № 6, 63—93
- Korš F., *Способы относительного подчинения*, Москва 1877
- Kozlovskij I., *Zwei syntaktische Eigenheimlichkeiten der russischen Sprache*, Archiv für slav. Philologie 12, 1890, 103—119
- Курс сучасної української літературної мови II* — Синтаксис, ред. Л. А. Bulachovskij, Kyjiv 1951
- Kurz J., *Problematika zkoumání syntaxe stsl. jazyka a nástin rozboru významu částic i, a apod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy*, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků 89—107
- Kyas V., *Dobrovského třídění českých biblických rukopisů ve světle pramenů*, sborník

- Josef Dobrovský 1753—1953, 227—300; *K latinismům humanistické češtiny*, rukopisný sborník k 70. narozeninám prof. Fr. Novotného, Brno 1951
- Kuznetsov P. S., *O zadachach sravnitel'no-istoričeskogo izučenia slavjanskich jazykov*, *Slavia* 21, 1953, 169—181
- Kuziorowa A., *XVI-wieczny przelom w znaczeniu i używaniu spójnika gdyż*, *Język Polski* 33, 1953, 326—334 (v. též JP 34, 1954, 128n.)
- Lamprecht A., *Středoopavské nářečí*, Praha 1953
- Lavrov B. V., *Условные и уступительные предложения в древнерусском языке*, Moskva 1941
- LF = Listy filologické
- Liebsch G., *Syntax der wendischen Sprache in der Oberlausitz*, Bautzen 1884
- Lomtev T. P., *Грамматика белорусского языка*, Moskva 1956; *Очерки по историческому синтаксису русского языка*, Moskva 1956
- Łoś J., *Krótká gramatyka historyczna języka polskiego*, Lwów 1927
- Machek V., *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957
- Malovaný J., *Skladba nářečí císařovského*, ČMM 23, 1899, 33—49, 150—164, 220—230, 360—367; 24, 1900, 62—69, 137—151, 260—274, 336—348
- Maretić T., *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, 2. vyd., Zagreb 1931; *Veznici u slovenskijem jezicima*, Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti 86, 1887, 76—150; 89, 1888, 61—128; 91, 1888, 1—80; 93, 1888, 1—77
- Mathesius V., *Rozpor mezi aktuálním členěním souvětí a jeho organickou stavbou*, Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1947, 360—366; *Cesty k jasnému výkladovému slohu v češtině*, ibid. 367—379
- Meillet A., *Le slave commun*, 2. vyd., Paris 1934
- Miklosich Fr., *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, 2. vyd., Wien 1883
- Mikulášková J., *Staročeské až (na základě srovnávacím)*, rukopisná diplomová práce; filoz. fakulta Brno 1958
- Mladenov S., *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin 1929
- Mněma, sborník Jos. Zubatého, Praha 1926
- Mrázek R., *Syntax pracích vět v ruštině*, Čs. rusistika 3, 1958, 1—19
- Muka E., *Slovník dolnosrbskeje récy i jeje narěcov I*, Petrograd 1921, II—III, Praha 1928
- Narysy na гісторыі беларускай мовы*, Minsk 1957 (red. P. F. Hlebka, M. H. Bulachau, M. A. Žydovič)
- Nieminen E., *Beiträge zur altpolnischen Syntax I, II*, Helsinki 1939, 1950; *Beiträge zur historischen Dialektologie der polnischen Sprache*, *Lud słowiański* II, 1931, A 1—32
- Nitsch K., *Póki i nim*, *Studia z historii polskiego słownictwa*, Kraków 1948, 1—65
- Novotný Fr., *Historická mluvnice latinského jazyka II*, Praha 1955
- NŘ = Naše řeč
- O vědeckém poznání soudobých jazyků*, sborník konference VIII. sekce ČSAV v Praze dne 26. XI.—1. XII. 1956, Praha 1958
- Oberpfalcer-Jílek Fr., *Jazyk knih černých, jinak smolných*, Praha 1935
- Opravil A., *Spojování vět*, Druhé hovory o českém jazyce, Praha 1947, 23—42
- Patera A., *Stč. glossy v latinském žaltáři musejním XIII. stol.*, ČČM 53, 1879, 398—417, 481—537
- Paul H., *Deutsche Grammatik IV — Syntax*, Halle 1920
- Pauliny E.—Ružička J.—Štolc J., *Slovenská gramatika*, 2. vyd., Martin 1955
- Peškovskij A. M., *Русский синтаксис в научном освещении*, 6. vyd., Moskva 1938
- Petrenko O. J., *Нариси з історії гіпотактичних сполучників в україн. мові*, *Попередні заува-*
- ження, причинні сполучники*, Харків. Держ. Педагог. інститут ім. Г. С. Сковороди, т. XXV, філолог. серія, 1957, 3—29; *З'ясувальні сполучники*, *Мовознавство* 12, 1953, 58—68; *Очерк по истории гипотактических союзов в украинском языке, на материале летописи С. Величко* (автореф. канд. диссерт.), Charkov 1952
- Peterson M. N., *Очерк синтаксиса русского языка*, Moskva—Petrograd 1923
- Plotnikova V. A., *К вопросу об образовании союза если в русском языке*, *Труды Института языкознания* 5, 1954, 224—264
- Poldauf I., *Vztažné věty v angličtině a v češtině*, *Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Jazyk a literatura* II, 1955, 159—194
- Popov P. V., *Сочинительные конструкции с союзом а в древнерусском языке*, (автореф. канд. диссертации), Leningrad 1953
- Popova I. A., *Различные типы высказывания в соврем. русском языке. Структура с союзом а*, *Филолог. институт ЛГУ, Доклады и сообщения*, вып. 3, 1951, 120—134; *Сложносочиненное предложение в современном русском языке*, *Вопросы синтаксиса соврем. русск. языка*, 355—396; *Значение и функции союза а в древнерусском языке*, *Научный бюллетень Ленинград. госуд. университета* 2, 1945, 30—33
- Pospelov N. S., *О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений*, *Вопросы синтаксиса соврем. рус. языка*, 338—354; *О грамматической природе сложного предложения*, тамtéž 321—337; *О различиях в структуре сложноподчиненного предложения*, *Исследования по синтаксису русского литер. языка*, Moskva 1956, 48—77
- Potebnja A. A., *Из записок по русской грамматике I—II*, 2. vyd., Moskva 1958, III, Charkov 1899
- Preobraženskij A., *Этимологический словарь русского языка I—II*, Moskva 1910—1914, III, Moskva 1949
- Příruční slovník jazyka českého I—VIII*, Praha 1935—1957
- Rešetar M., *Mluvnice jazyka srbocharvátského*, přel. V. Hroník, Praha 1945
- Rodné zemi*. Sborník prací k 70. výročí trvání Musej. spolku v Brně a k 70. narozeninám Al. Gregora, Brno 1958
- Rojzenzon L. I., *Из исторического синтаксиса чешского языка*, *Труды Узбек. госуд. университета*, новая серия 92, *Славян. сборник*, 1958, 131—163, *К časovému souvětí v dnešní češtině*, SaS 20, 1959, 10—18; *К изучению природы сложных предложений (о фразеологизации сложноподчиненных конструкций)*, *Труды Узбек. гос. университета* 62, 1956, 83—117; *О некоторых архаических конструкциях сложноподчиненных предложений в древнечешском языке*, тамtéž 73, 1957, 101—123; *Придаточные предложения времени в соврем. чешском языке*, тамtéž 62, 1956, 3—44; 79, 1957, 41—89; *Сложноподчиненное предложение с временным придаточным в чешском языке (в истор. плане)*, автореф. канд. диссертации, L'vov 1957
- Ružička J., *Spojka lebo*, *Slovenská reč* 19, 1954, 135—142; *Podradovacia spojka keď*, тамtéž 21, 1956, 339—352; *Podradovacia spojka že*, *Jazykovedné štúdie* III, 321 až 356; *Používanie spojky aby v spisovnej slovenčine*, *Slovenská reč* 20, 1955, 290—301
- Ryšánek Fr., *Slovník k Žilinské knize*, Bratislava 1954
- Safarewiczowa H., *O pochodzeniu i użyciu wyrazów jeśli, jeżeli w języku polskim*, Wilno 1937
- Salonius A. H., *Vitae patrum, Kritische Untersuchungen über Text, Syntax und Wortschatz der spätlat. VP*, Lund 1920
- SaS = Slovo a slovesnost
- Sborník fil. fak. Brno = Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, řada jazykovědná (A)
- Skulina J., *Severní moravskoslovenská pomezní nářečí*, rukopis. kandid. disertace, Brno 1958 (ÚJČ ČSAV)

- Slotty F., *Zur Theorie des Nebensatzes*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague 6, 1936, 133—146
- Slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1, Praha 1958; seš. 2 a 3, 1959
- Slovník staročeský, pracovní zásady a ukázky hesel*, ÚJČ ČSAV, Praha 1956
- Sławski Fr., *Słownik etymologiczny języka polskiego I*, Kraków 1952—1956
- Słoński St., *Die Uebertragung der griech. Nebensatzkonstruktionen in den altbulg. Sprachdenkmälern*, Kirchhain 1908
- Slovník jazyka polskiego I*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958
- Slovník staropolski I*, red. S. Urbańczyk, Warszawa 1953—1955
- Sreznevskij I. I., *Материалы для словаря древнерусского языка I—III*, Moskva 1958 (přetisk pův. vydání)
- Stanislav J., *Dejiny slovenského jazyka II — Tvaroslovie*, Bratislava 1958; *Liptovské nárečia*, Turč. sv. Martin 1932
- Stevanović M., *Граматика српскохрватског језика*, 3. vyd., Beograd 1957
- Straka J., *K vývoji potakacích významu příslovce ano*, LF 46, 1919, 21n.; *O původním deiktickém významu zájmených neuter to a ono, i kterak přecházel ku platnosti příslovné a spojkové*, Program tábořského gymnasia 1914/15, 1—15; *Příspěvek k vývoji české hypotaxe*, Mnéma 86—108; *Zájměno on a spojka an, ano*, Program tábor. gymnasia 1926/27, 1—9
- Studie ze slovanské jazykovědy*, sborník k 70. narozeninám akad. Fr. Trávníčka, Praha 1958
- Sumkina A. I., *К истории относительного подчинения в русском языке XIII—XVII вв.*, Труды Института языкознания 5, Moskva 1954, 139—202
- Svěrák Fr., *Boskovické nářečí*, Brno 1941
- Svoboda K. F., *O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových*, NŘ 39, 1956, 1—18; *O tzv. větách příčinných a účinkových*, NŘ 37, 1954, 1—11; *Souvětlná stavba v jazyce Hýblových časopisů*, Studie o jazyce a literatuře národ. obrození, Sborník Vys. školy pedagog. v Praze, Jazyk—Literatura I, 1959, 73—136
- Šapiro A. B., *Очерки по синтаксису русских народных говоров*, Moskva 1953
- Širokova N. A., *Относительное подчинение в русском литер. языке XVII в.*, Уч. записки Казанского госуд. университета, т. 112, кн. 6, 1952, 65—108
- Šwela B., *Grammatik der niedersorbischen Sprache*, 2. vyd., Bautzen 1952
- Šmilauer V., *Novočeská skladba*, Praha 1947
- Ткаченко О. В., *Очерк истории изъяснительных союзов в польском литературном языке (XVI в.)*, автореф. кандид. диссертации, 1954; *З історії з'ясувальних сполучників у польській літературі (з'ясувальні сполучники а, ано, якщо)*, Слов'янське мовознавство I, 181—209; *З'ясувальні сполучники із, же, іже, тамтєж* II, 196—221
- Tokarski J., *O funkcjach spójnika aby*, Poradnik Językowy 1951, č. 8, 1—9
- Trávníček Fr., *Historická mluvnice československá*, Praha 1935; *K netázacím vedlejším větám s -li, jestliže, jestli*, SaS 8, 1942, 124—130; *Mluvnice spisovné češtiny II — Skladba*, 2. vyd., Praha 1951; *Neslovesné věty v češtině I. Věty interjekční*, Brno 1930, II. *Věty nominální*, 1931; *Skladba*, Historická mluvnice česká III, Praha 1956; *Věty se spojkou aniž*, SaS 9, 1943, 13—19; *Samostatné části věty v češtině*, Slavia 7, 1929, 808—818
- Українсько-російський словник I—II*, red. I. N. Kyryčenko, Kyjiv 1953—1958
- Urbańczyk St., *Wyparcie stpol. względnego jen, jenże przez pierwotnie pytajne kłóry*, Kraków 1935; *Zdania rozpoczynane wyrazem co w języku polskim*, Kraków 1939
- Vasmer M., *Russisches etymologisches Wörterbuch I—III*, Heidelberg 1953—1958

- Vašek A., *Nářečí na Rožnovsku a Valašskomeziříčsku*, rukopis. disertace, filos. fakulta Brno 1952
- Večerka R., *Ke genesi slovan. konstrukci participia praes. act. a praet. act. I.*, Sborník fil. fak. Brno 1959, A 7, 37—49
- Vondrák V., *Altkirchenslavische Grammatik*, 2. vyd., Berlin 1912; *Vergleichende slavische Grammatik II*, 2. vyd., Göttingen 1928
- Вопросы синтаксиса соврем. русского языка*, red. V. V. Vinogradov, Moskva 1950
- Zikmund V., *Skladba jazyka českého*, Litomyšl—Praha 1863
- Zima L., *Njekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*, Zagreb 1887
- Zubatý J., *Aniž bych ...*, NŘ 2, 1918, 87—89; *Jenž, který, kdo, co*, NŘ 2, 1918, 37—44; *Nali, naliť*, Studie a články I. 2, 44—57; *O jistém způsobu užívání zájmen an a on a o jeho původě*, Studie a články II, 53—106; *Srovnávací skladba jazyků indoevropských*, Studie a články II, 7—44; *Studie a články I — Výklady etymologické a lexikální*, 1—2, Praha 1945, 1949; *II — Výklady tvaroslovné, syntaktické a jiné*, Praha 1954
- Žaža St., *Složené spojky v spisovné češtině*, Studie ze slovanské jazykovědy 119—132

Rejstřík zachycuje české spojky, vtažná zájmena a příslovce i všechna ostatní slova, která nějak pomáhala vyjádřit vztah mezi větami. Číslo udává stránky; kurzívou jsou označena místa s hlavním výkladem; indexová čísla znamenají, že se odkaz týká příslušné poznámky pod čarou. U mnohovýznamových prostředků se zkratkou označují typy souvětí, v nichž se daného prostředku užívalo (nikoli skutečný význam heslového slova).

a 353, sluč. 28—29, 34—39, 42, 351, 356; připojuje přechodník 126; odp. 45, 46, 59—61, 64, 65, 329; stup. 79—80; důsl. 103—105; obs. ozn. 119^a, 124^a; přívlast. 213; čas. 227; účel. 298, 302; podmín. 305, 306—307; příp. 329; v apodozi 192, 240—241, 267, 310, 311, 313, 327, 345, 346—347, 350; cit. partikule 124—126, 347; původ 125—127, 348; — *a* + osob. zájmeno (*a já, a ty, a my, a vy*) 18, 22, dův. 110, obs. ozn. 119, 124—125, 351, čas. 223, 225, 240, podm. 307—308, příp. 329; — *a aj* 125; *a ani* 40, 41; *a či* 156; *a dokonce* 79—80; *a hle* 125; *a i* 80; *a jestliže* 334; *a ještě* 79—80; *a již* 34, 227; *a -li* 42, 334—335; *a nadto* 79, 80; *a ne* 40, 41, 47; *a nikoli* 47; *a obáč* //obáč 54, 61; *a on* 123, 125; *a onde* 53, 125; *a ono* 125; *a pak* 60—61; *a pakli* 49—50; *a proto* 103, 105; *a přece* 46, 61; *a přesto* 46, 61; *a seova* 125; *a tak* 103, 104; *a tedy* 103; *a ten* 42, 44, 213; *a tot* 72, 125; *a tudíž* 103; *a více* 80; *a všelik* 55, 61; *a zatím* 46, 56; — v. též *abrž, anebo, avšak*

a- jako součást spojek 54, 66, 67, 93, 121, 156, 170—173, 178, 232, 274, 298—299, 333 *abo* dialekt. 94

abrž, a brž 354, odp. 75; stup. 86^{1a}, 87—88

aby 353, 354, 358; odp. 77; obs. ozn. 117, 143, 147, 148, 149, 150—152, 153, 357; obs. žád. 15, 166—167, 168, 169, 172, 173—176, 177—178, 179, 182—184, 356; účink. 270—271, 274, 280, 281—282; účel. 297, 299, 300—302, 304; podmín. 319; podm.-příp. 326; původ 177—178; — *ne* — *aby ne* 283; *ne proto, aby* 291; *než aby* 268, 270

ač, ače, -ž, -ť, ač i 343, 346, 347, 351, 353, 354, 358; obs. ozn. 118^a; obs. táz. 153, 156; podmín. 23, 308—309, 322; podm.-příp. 323, 327; příp. 328, 330, 331, 332—334; původ 333—334; — *ač co* 192; *ač jestliže* 305; *ač kto* 192, 316; *jedno ač* 56, 340—341

ačkoli/věk/ příp. 46, 328, 331, 332—333, 357, 358

ačli podmín. 95, 305—306, 308—309, 358

aj dův. 108—109; v apodozi 232, 242; — *aj tot* 142

ak čas. 252

ale odp. 14, 15, 45, 55, 63—66, 73, 77, 119¹⁰, 351, 356; stup. 80—81; výj. 343¹¹; v apodozi 240—241, 309—311, 313, 318, 320, 327, 345—347, 348—349, 350; adv. 65; citosl. 66; původ 66; — *ale ne, nikoli* 47; *ale pakli* 50; *ale přece* 46, 71; *ale více* 80; *ale všelik* 55; *ale zato* 46; *nejen* — *ale* 81, 82; *netoliko* — *ale* 81, 82

alebrž odp. 53, 74, 75; stup. 88, 89; — *netolik* — *alebrž* 88

alevšak/ž/ odp. 53, 58, 65, 67, 71, 329, 352; v apodozi 332, 345

alebo dialekt. vyluč. 63; dův. 94

ali odp. 61, 120

an, ana, ano (též absol. *an*) 11; sluč. 32; odp. 51—52; dův. 108, 109, 283; obs. ozn. 116,

119, 121—123, 125, 128, 130, 134, 152; vztaž. 210, 212; čas. 223, 224—225, 232 podmín. 307—308; příp. 329; v apodozi 240, 320, 345, 349; — *an brž* v. *anobrž* *an obak* 54; *an pak* 51—52; — v. též *ano*

ande odp. 53; dův. 108, 110; obs. ozn. 119, 123—124; čas. 223, 225; účink. 272; citosl. 72

aneb/o/, -ť vyluč. 23, 42, 90, 91—94, 95—96, 97—100, 101—102, 359; dův. 284; citosl. 287; původ 93—94; — *aneb/o/* — *aneb/o/* 90, 92, 100; *buď /to/* — *aneb/o/* 92—93; — *aneboli/to/* vyluč. 91

ani brž stup. 86^{1a}

ano 11, 21—22, 210, 353; odp. 50, 51—52, 53, 59; stup. 80, 83—84, 357; dův. 108, 109; obs. ozn. 119, 120—121, 122, 124, 126, 128, 130, 134, 141, 142, 152, 187, 351, 352, 356; vztaž. 212; čas. 223, 224—225, 238, 240, 255; účink. 272; prův. okol. 282; podmín. 307—308; příp. 329; v apodozi 345, 349; citosl. 51, 72; — *ano pak* 51—52

anobrž // *an brž, ana brž* 354; odp. 74, 75—76; stup. 88—89

antož, anžto 361

as odp. 53; — *as by* 303

ať 232, 353; sluč. 32—33; obs. žád. 15, 166, 168—173, 178, 182, 184, 351, 354; účel. 297, 298—299, 300; podm.-příp. 322, 324, 326; částice imper. 170; původ 170 až 173; — *ať* — *ať* 90—91, 100, 323; *ať* — *nebo* 90—91, 100, 323, 357

ať by obs. žád. 169, 170, 178; účink. 281—282; účel. 298, 299—300

atsi 324; — *atsi* — *atsi* 91, 100; *atsi* — *nebo* 91

avšak/o/, -ž odp. 45, 53, 55, 64, 65, 67, 69—71, 77, 329, 351, 352; v apodozi 71, 309, 327, 332, 345, 346, 347; po přechod. 71, 329; citosl. 70; — *avšak obáč* 54

**aza* 156—157

azda obs. táz. 153—157; účel. 302—303; podmín. 311, 313—314; původ 156—157; v. též *za, zda*

až 22, 353; sluč. 29, 33—34; odp. 53—54; obs. ozn. 119, 127; čas. 221—222, 223, 227, 231—237, 243, 246, 247, 256, 257; účink. 270, 271, 272—276, 280; podmín. 316; v apodozi 240—241, 345, 349; původ 54, 274—275; — *až by* 274; *až jeliž* 234, 245; *jeliž až* 246; *že až* 270; *jedno, jedva, sotva* — *až* 226; *ne* — *až* 227—228, 233; *dříve než, právě než, než* — *až* 228, 229, 331

ba stup. 23, 83, 84, 357, 360; — *ba i*, dialekt. *baji, baj* 84; *ba nýbrž* 86

bo dův. 287

-bo jako součást spojek 99, 93, 287

bodejž, bodejt 167; *bóhdaj* 320

brzo — *brzo* sluč. 31

brž/e/ 74—76; *-brž* jako součást spojek 24, 85—86, 87

buď, buďto, *-že* vyluč. 97—101; podm.-příp. 323—324; — *buď* — *buď* 99—100, 357; *buď/to/* — *nebo, anebo* 15, 90, 92—93, 99—101, 357

by 353, 358; obs. ozn. 129, 131—132, 135, 143—147, 147—151, 152, 154, 351; obs. žád. 166, 168, 173—174, 175—176, 177—178; účink. 281, 282; účel. 297, 300—302, 304; podmín. 313, 317—319, 320, 354; podm.-příp. 323, 326—327; původ 146—147, 177—178, 320; — *by i* 326; *ne proto* — *by* 291; *tiem* — *by* 282

byť 322, 326—327, 328^a

co, -ť, -ž, 11; sluč. 43, 44, 359; odp. 15, 77; obs. ozn. 130, 131; obs. táz. 157—159, 161 až 165; vztaž. 16, 188, 189—197, 358; vztaž. absol. 188, 202, 204, 207, 211; čas. 221—223, 253, 255; srovn. 258, 260^a, 264; podmín. 317; zřet. 335, 336; — *co by* 264; *co zatím* 317; — v. též *čso*

což *koli/věk*/ 193

-č, -če jako součást spojek 333, 343—344

či vyluč. 42, 90; obs. táz. 94—96, 153, 156, 157, 356; — *či* — *čili* 94; *či* — *nebo* 95—96, 156; původ 157

čí, -ž obs. táz. 157—158; vztaž. 188, 189—195

čili vyluč. 42, 90, 94—96, 351, 352, 356; obs. táz. 153, 156

čim/ž/ — *tiem* (> *úim*) srovn. 259, 266—267; *čimž* — *a* 267

čso, -ž obs. táz. 157, 159, 162, 165; vztaž. 193, 195, 207; v. též *co*

-*da* jako součást spojek 304

děšto vztaž. „ješto“ 198

div, *divže* účink. 270, 271—272

dokad/ž/, *dokavad/ž/*, *dokovad/ž/* čas. 250—251, 295

dokonce stup. 80

dokud/ž/ míst. 220, 222, 223; čas. 233, 250—251, 295, 356; — *dokud ne* 16, 222

dožad/ž/, *dožadž*, *dožadadž* čas. 23, 247—249, 295, 359

donědž, *doněvadž* čas. 23, 247—249, 295; — *doněvadž kolivěk* 249

donidž, *doniž*, *donivaž* čas. 23, 233, 247—249, 250, 251, 256

doňud/ž/, *doňuž* čas. 23, 247—249

doňvadž čas. 23, 247—249

dotad, *dotavad*, *dotovad*, *dotud* odkaz. čas. 233—234, 247n., 250n.

dřeve — *jeliž* čas. 245—246

dřeve než/li/ > *dřive než/li/* čas. 221, 228, 229—233, 256, 257, 269

dyby dialekt. 320; v. *kdyby*

ež obs. ozn. 23, 138—139, 140, 152; účink. 278—280; příč. 287n.; citosl. 142; původ 142—143; — *ež bezmál* 272; *buď ež* 324; *div ež* 271—272; — v. též *jež*, *že*

gd- ve spis. slovech v. *kd*-

gdyby dialekt. 320; v. *kdyby*

hi v. *i*

hned — *hned* sluč. 14, 29; — *hned jak/ž/* čas. 221—222, 254; v. též *inhed*

chtě + infinitiv účel. 302

chtěj *nechtěj* 91

chvíli — *chvíli* sluč. 14

i (*hi*) sluč. 28, 29, 34—39, 268, 351; odp. 58—59, 66; stup. 80; důsl. 103—104; v apo-

dozi 192, 240—241, 318, 320, 345, 346—347, 350; citosl. 347—348; původ 348; —

i — *i* 15, 36, 40; *i kdyby* 322, 328¹, 357; *i když* 322; *i proto* 105; — *a i* 81; *ač i* 332;

ale i 81; *ano i* 83; *ba i* 84; *by i* 326; *né i* 84

inhed, *ihned*, 243, 253—254; v. též *hned*

ini sluč. 39¹⁶

izda táz. 156¹⁰, 157

jadyž/to/ míst. 218—219

jak/o/, *-ž/to/* (též *jake*) 251, 353, 358, 359; obs. ozn. 116, 117, 128—130, 152, 357; obs. táz. 157, 160, 162; vztaž. 188, 198, 202—204, 208—211; míst. 221; čas. 221—223,

226, 237, 251—255, 256, 357; srovn. 258—265, 269; účink. 275—277, 278—280,

358; příč. 284, 296; podmín. 316; příp. 330—331; zřet. 335, 337; vsuvka 336; původ 264—265, 277; — *jako by* obs. ozn. 129; srovn. 258, 262n.; účink. 276; — *jakžto by že* 129; *jak/o/ž/ brzo* 226, 254, 256, 358; *jakž dlúho* 252¹⁶; *jak/o/ž/ jedno, jen* 254; *jako kdyby* 258, 262; *jako když* 258, 263; *jakžto koli když* 263, v. též *jakkoli*; *jak líbě* 254; *jak/o/ž/ náhle* 254, 256, 358; *jak/o/ž/ rychle* 254, 256; — *jak/o/ž/ — tak/o/ž/* 44, 265; *rovně jako* 262, 265; *tiem — jakž* 282

jakmile 221—222, 226, 254, 357, 358

jakkoli < *jak/o/ž/ koli/věk/* čas. 254—255; příp. 263, 328, 330—331, 358

jaký, *-ž* 359; obs. ozn. 116, 130; obs. táz. 157, 160, 162, 163; vztaž. 16, 188, 202, 204, 208, 209, 211; čas. 251; srovn. 211, 258, 265; příč. 284, 296; — *jaký/ž/ koli/věk/* 204

jamž/to/ míst. 215—217, 218

jedaž čas. 237—238, 240, 250, 297; původ 238

jediné (*jedinké*), *jedině* čas. 225—226; omez. a výj. 338, 339—341, 345; — *jediné až* 226

jednak — */a/* *jednak* sluč. 31

jedno, *jedne* (*-é*) 12; odpor. 56—58, 62; čas. 223, 225—226, 256, 257; účink. 272; podm.-příp. 326; omez. a výj. 56, 339—341, 345; původ 57—58, 339n.; — *jedno až* 34, 226; *jedno aby* 303; *jedno ač* 56, 340—341; *jedno když* 56, 322; *jedno li* 340 až 341; *jedne že* 272; *jedno že* 341; — v. též *jen*

jedva 221, 223, 225—226, 256; — *jedva — až* 226; *jedva — a už* 230

jedyžto čas. 237, 240, 250, 334; původ 238

jehož, *jejíž*, *jejichž* vztaž. přivlast. 188, 195

jeliko/o/, *-ž* vztaž. 195¹⁴; čas. 247; příč. 24, 208, 283, 284, 295, 357, 358, 359; zřet. 336 až 337; — *jeliko/ž/ — tolik/o/* 265—266; *jelikokrát* 266

jeliž čas. 233, 236—237, 245—247, 250, 256; — *jeliž — toliž* 245; *jeliž až* 246; až *jeliž* 234

jen, *jenom* odp. 46, 56—58; důsl. 272; čas. 221, 226, 233, 357; omez. a výj. 56, 338; — *jen — a už* 226, 233; *jen co* 221; *jen když* 305—306, 322; v. též *jedno*, *jenže*

**jen*, *jeho* (*jento*) odkaz. 190, 198; anafor. při absol. relativu 200, 201, 203, 212; vztaž. 198—202, 206, 213

jenž 1. spojka obs. ozn. 132, 138, 139, 140, 152; příč. 287n.; původ 142—143;

2. zájm. vztaž. 11, 16, 23, 24, 122, 188, 194, 196—200, 204, 205, 206—208, 209, 212¹⁴, 264, 357, 358, 359; vztaž. absol. 197, 200—201; sluč. (vztaž.) 42—44, 77; táz. 165—166; účink. 275, 280; účel. 304; původ 210; — *jenž koli/věk/* 204, 218, 358

jenže, *jenomže* odpor. 14, 46, 57, 357; v. též *jedno*, *jen*

jestli obs. táz. 153, 155; podmín. 305, 312

jestliže (též *jestli ež*, *jestli jež* 311—312) odp. 15, 76; podm. 50, 138, 155, 305, 311—312, 313, 322, 323, 357, 358; — *a jestliže* příp. 334

ještě stup. 80

ješto, *ješto* 1. spojka 24, 353; odp. 77; obs. ozn. 132, 138, 139, 140; účink. 280; příč. 208, 283, 284, 292—293, 296, 357, 358, 359; příp. 335; původ 142—143;

2. zájm. sluč. (vztaž.) 42—44; vztaž. absol. 197n., 200—202, 203, 204, 206—208, 211; míst. 220—221; původ 209—211

jež 1. spojka obs. ozn. 23, 132, 138, 139, 140; účink. 278—280; příč. 287n.; původ 142—143;

2. zájm. sluč. (vztaž.) 42—44; vztaž. absol. 200—202; míst. 220—221; původ 209—210

**ježe* odkaz. částice 187, 279, 292, 352

ježto v. *ješto*

jímž — *niem* srovn. 266
jinak vyluč. 91, 101—102, 298; dův. 107, 110; — *jinak* — *než/li* 267, 268
**jo*- zájmenný kmen 23, 160, 165, 189, 203, 204, 208, 210², 215, 216, 223, 237, 247, 295, 359
kady, -ž/|to/ obs. táz. 157—158, 161; míst. 218—219; 220; v. též *kudy*; — *kadyž koli* míst. 218
kak by obs. žád. 179
kak/o/, -ž, -l 353; obs. ozn. 129—130, 152, 351; obs. táz. 157—158, 159—164, 183; čas. 251; srovn. 260; příč. 296; příp. 328, 329—332, 333, 354; původ 330; — *kak/o/ž/ koli/věk/* příp. 263, 330
kakový obs. táz. 157—158
kaký obs. ozn. 129—130, 152; obs. táz. 157—158, 160, 161, 162, 164; příč. 296
kam/o/, -ž obs. táz. 157, 158, 161, 163; vztaž. 188—189, 209; míst. 214—215, 217—218; — *kam/ž/ koli* míst. 218
každý odkaz. vztaž. 188, 190
kda/ž/to/ 157; čas. 237, 238, 256; podmín. 315—316
kde/ž/to/ obs. táz. 157—159, 161—163, 183; vztaž. 188—189, 201, 209; míst. 214—215, 216—217; čas. 239; podmín. 315—316; — *kde/ž/ koli/věk/* 216
kdežto, *kdež* odp. 14, 15, 45, 76—77, 209, 357
kdo obs. táz. 157—158; vztaž. 11, 16, 188, 358; v. *кто*
kdy obs. táz. 157—158, 163; vztaž. 189, 209, 223, 359; čas. 238, 256; podmín. 315—316; v. též *když*
kdykoli 221—222; v. *kdy/ž/ koli*
kdyby obs. žád. 167; podmín. 143, 240, 305, 313, 317, 319, 327, 357, 358; v. též *když by*
když (-e), -to, -l 353; obs. táz. 159; čas. 219, 221—223, 224—226, 236, 237, 238—243, 256, 260², 356, 359; příč. 283, 296—297; podmín. 312², 314—315, 337; příp. 334; původ 239—240; — *když by* 239—240, 319, v. též *kdyby*; *když tu*, v *tom* 222; *jako když* 263; *jedno když* 56; *jeliž když* 245; *než když* 268; *vůuž když* 263; — *kdy/ž/ koli/věk/* čas. 221—222, 256, 243—244; — v. též *kdy*
kehdy/ž/to/ čas. 238—239, 256
kerý, *kerak*, *keraký* 160; v. *kt-*
**ko*- zájmenný kmen 189, 223, 237, 250
koli adv. 192; -*koli* částice 192—193, 215, 216, 218, 243—244, 254—255, 263, 317, 325—326, 330—331
kolik/o/ obs. táz. 157—158; — *kolik/o/ž/* — *tolik/o/* srovn. 258, 260; *kolik/o/krát* — *tolikrát* 258; *kolik/o/krát koli/věk/* čas. 244; *k-* — *tolik/o/krát* srovn. 258, 266
koliký obs. táz. 157—158, 160; — *koliký* — *toliký* srovn. 265
kotery 159, v. *kerý*
kromě/ž/ odp. 56—58; omez. a výj. 56, 339, 342; — *kromě že* 58
kterak, -oť obs. ozn. 129; obs. táz. 157—158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 183, 184; *kterak by* obs. ozn. 129; *kterak dlouho* čas. 252²; *kterak/ž/ koli/věk/* 331
kteraký obs. táz. 157—158, 160; — *kteraký/ž/* — *taký/ž/* srovn. 265
který, -ž/|to/ sluč. (vztaž.) 15, 43, 44, 359; důsl. (vztaž.) 106; obs. táz. 157—160, 162, 163; vztaž. 11, 16, 122, 188, 189—196, 204—207, 209, 210, 356, 358; podmín. (vztaž.) 317; původ 191; — *kterýž koli/věk/* vztaž. 192—193, 205; čas. (vztaž.) 244
kto, -ž, -l sluč. (vztaž.) 43, 44; obs. táz. 157—159, 161—163, 164, 165, 260²; vztaž. 189—197, 250; podmín. (vztaž.) 316—317; původ 191; — *ktož koli/věk/* vztaž. 192—193
k tomu sluč. 31; stup. 80; odkaz. účel. 301

kudy, -ž obs. táz. 104, 157—158, 160, 163, 164; míst. 214—215, 218—219, 220
ký, -ž // absol. *ké* obs. táz. 157—158, 160; čas. (vztaž.) 244

le odp. 62—63, 78; původ 63; — *le tak* 62—63; *le-* 119¹⁰, 304, 343; -*le* 64, 66
lebo dialekt. 63, 96¹¹, v. *nebo*
leč 63, 358; odp. 47, 58; vyluč. 23, 97—99; výj. 56, 234, 338, 339, 341, 342—344, 345, 357; původ 343—344; — *leč* — *leč, leč* — *nebo* vyluč. 97—99, 325
ledu omez. a výj. 63, 303—304, 321, 338, 339, 357; — *leda aby, by, kdyby, když, -li* 338—339
ledaže výj. 338; — *ledaže by* 338
ledno výj. 341, v. *jedno*
ledva čas. 63
len dialekt. omez. 63, v. *jen*
lež dialekt. 63, v. *než*
li (*l', lí*) sluč. (otázky) 41—42, 159; odp. 15, 61, 76, 78, 357; obs. táz. 153—156, 157, 193, 351; podmín. 193, 305, 308, 309—313, 314, 323, 354, 356, 357; původ 156, 310—311; — *li* — *čili, či* vyluč. 94, 96, 325; *li že* odp. 61; a -*li* podmín.-příp. 327, příp. 334—335; *ale -li* odp. podmín. 50; -*li* partikule 49, 95, 99, 120, 230, 267, 268
lib/o/ — *lib/o/* vyluč. 97, 98, 325; původ 99
li se 61 (= *li že*)
lubo 99

málem že účink. 270, 271

mimo to že omez. 342

mezitímco čas. 221, 255

na- částice 119¹⁰, 120

nač obs. táz. 157

načež sluč. (vztaž.) 44

nadto stup. 80; — a *nadto, ale nadto* 80; *netoliko* — *ale nadto* 81

nalet 119¹⁰, v. *nalít/*

nali, -t, -ti 11, 18, 22; odp. 50—51, 53, 59; obs. ozn. 119—120, 121, 124, 141, 142, 152, 187, 351, 352; čas. 223, 224, 255; v apodozi 345, 349, 350; původ 120; — *nalít pak* odp. 51

naopak odp. 47

napřed — *potom* sluč. 14, 29

následovně důsl. 106⁴

ne zápor (po zápor. spojkách) 39—41; čas. *ne* — *až* 34, 227—228, 229, 233; stup. *ne jedno* — *ale i* 81⁴; dialekt. *ne aňi* — *než* 89²⁵; *ne-* 73—74, 87, 93, 229, 268—269, 287, 304; — spojka srovn. 268; účel. *ne, ne kda, ne někdy* 302⁷; — *ne, né, nie* odp. 74; stup. 23, 84—85; *né i, také, více, zajisté* 84—85

neb/o/, -t 353, 359; vyluč. 23, 90, 91—94, 95—96, 97—102, 298, 325, 351, 356, 357; dův. a příč. 97, 101, 111, 284, 285—287, 289, 290¹², 357; obs. ozn. 131, 360; citosl. 72; původ 93—94, 287; — *neb/o/* — *neb/o/* 92, 101; *buď/to/* — *nebo* 92—93; *neb jinak* 110¹¹; — *neboli/to/* vyluč. 91, 95; — v. též *anebo*

nebrž > *nýbrž* 12, 93⁵, 360; odp. 14, 46, 53, 64, 74, 76, 351, 352, 354, 357; stup. 23, 85—87, 88, 89, 357, 358; — *netoliko, nejen* — *nýbrž* 86—87, 89, 358; — v. též *niebrž neda* 18, účel. omez. 303—304; podmín. omez. 321
nech dialekt.: *nech* — *nech, nech* — *nebo* vyluč. 100

nechaj, -*t*, -*žt* > *nechať*, *necht* účel. 298, 300; podm.-příp. 324; původ 169
nejen adv.: stup. *nejen* — *ale* 79—80, 81—82, 356, 358; *nejen* — *něbrž* (*nějbrž*) 79—80,
87, 89, 352, 358; *nejen* — *než* i 87¹¹; *nejen* — *také* 82⁴
nerci/li — *ale*, *neřku/li* — *a*, *ale* stup. 83
netoliko adv.: stup. *netoliko* — *a nadto* 81; *netoliko* — *ale* 81—82, 83, 356, 360; *netoliko* —
alebrž 88, 89; *netoliko* — *i* 81; *netoliko* — *něbrž* (*nějbrž*) 86—87, 89, 352
než, -*e*, -*li* 12, 22, 93⁶, 353, 358; odp. 47, 58, 61, 65, 72—74, 77, 351; čas. 221—222,
223, 229—231, 232, 233, 257, 356; srovn. 259, 267—269; výj. 58, 338—339, 344,
345; původ 73—74, 268—269; — *než* — *až* čas. 34, 228, 229, 353; *než* — *už* 331;
než aby, *by* srovn. 267—268, 270; *než když* 268; *než že* výj. 344
ni, -*t*, -*ž* sluč. 39—41; odp. 58—59
nicméně odp. 43, 56
niebrž odp. 76; stup. 85¹⁴; v. též *něbrž*
nobrž stup. 78, 361
nějbrž v. *něbrž*

obáč odp. 54—56, 67; *a všakž* *obáč* 54
obak, -*o*, -*e*, -*y*, -*ž* // *obák* odp. 54—55, 56, 58, 67; vyluč. 102; v apodozi 55; — *a obak*,
an obak 54
od té doby, *co* čas. 222
odkad, *odkud*, *odňadž* v. *ot*-
odtud adv. důsl. 104; odkaz. míst. 214—215; v. též *ottad*
on obs. ozn. 123, 125; odkaz. vztaž. 198; v. též *an*, *ano*, *ono*
onde obs. ozn. 125; — *onde* — *onde* sluč. 31; — v. též *ande*
ono 11; *ono* — *ono* sluč. 31; v. též *ano*, *on*, *an*
otkad/ž/ > *odkad/ž/*, *otkavad/ž/* > *odkavad/ž/*, *otkovad/ž/to/* > *odkovad/ž/to/*, *otkud/ž/* >
odkud/ž/ důsl. 104, 106; obs. táz. 157—158, 162, 163; vztaž. 189; míst. 214—215,
220
otňadž/to/, *otňavadž* > *odňadž/to/*, *odňavadž* obs. táz. 166; míst. 220
ottad odkaz. čas. 252; v. též *odtud*

pak sluč. 29, 31; odpor. 48—49, 51, 53
pakli, -*že* odp. podmín. 49—50, 313, 314; — *pakli* — *ale* podm.-příp. 327
poč v. *proč*
pokad obs. táz. 161
pokud obs. táz. 157—158, 161; míst. 214—215; čas. 222, 223, 251; zřet. 335, 337
poňadž, *poňavadž* čas. 249—250; příč. 294
poněž čas. 249—250
poněvadž, *poňvadž* čas. 249⁶⁶; příč. 107, 208, 283, 284, 287, 294—295, 357, 359; vznik 295
ponidž, *poniž* čas. 249—250; příč. 294
potom sluč. 31
pouze omez. 338
proč // *poč* obs. táz. 157—158, 161, 162—164, 183
pročež důsl. (vztaž.) 15, 44, 103, 105—106; v. též *pro něž/to/*
pro kterúžto věc důsl. 106
pro něž/to/, *pro niž* důsl. (vztaž.) 105; v. též. *pročež*
proti tomu odp. 56
proto, -*ž/e/* důsl. 103, 104—105, 106⁴, 290¹¹, 356; odkaz. příč. 283; — *proto* — *aby*, *by*
301; *proto* — *nebo* 286; *proto* — *že* 289—290, 292; *proto* — *poněvadž* 294; — *a proto*,
i proto důsl. 105; *však proto* odp. 69

protože příč. 107, 111, 209, 283, 284, 287, 289, 290—291, 293, 357, 358
prvé: *prvé* — *jeliž* čas. 245—246; *prvé* — *již* sluč. 31
prvé než čas. 256, 257, 269; *prvé než* — *až* 228, 229—231
prý 117, 181—182
přece odp. 46, 56, 68; v apodozi 333, 350; původ 69; — *přece však* 46
přestože příp. 328, 335, 357
přičemž sluč. (vztaž.) 15, 359
přiliš — */než/ aby* účink.-srovn. 270

rovně jako srovn. 265; *rovně jako by* 262

sic/e/ odp. 45; vyluč. 91, 102, 298; dův. 107, 110; — *sice* — *ale přece* 46
sotva, -*že* čas. 221—223, 225—226, 256, 357; *sotva* — *a už* 226, 233; *sotva* — *až* 34, 226

-*t* dův. 107, 108; zesilovací 50, 91—92, 105, 159, 189, 199, 226, 309, 329, 332; v. též -*ti*
tady odkaz. míst. 216, 219
tajak dialekt. srovn. 265
tak důsl. 103, 104; v apodozi 345; odkaz. čas. 253, účink. 269, 270, 273, 275—278;
tak daleko odkaz. míst. 214—215; *tak dlouho* čas. 233, 248n., 250n.; — *le tak* 62—63
tak až 273
tak jakž 275, 276, 277, 278, 279
také/ž/ sluč. 31; *né také* stup. 84—85
tak/o/ž/, *těž take* odkaz. srovn. 259
takový, *taký* odkaz. účink. 269, 270, 273, 275—278
tak tak že účink. 270—271
takže důsl. 106; účink. 270, 273, 276—280, 358
tam/o/ odkaz. míst. 214—215, 216, 218
tehdy > *tedy* důsl. 103, 104; v apodozi 241, 309—311, 313, 315, 345, 350; odkaz. čas.
241, příč. 294; citosl. 238, 242
ten odkaz. vztaž. 188, 190, 198, 199
teprv — *jeliž* čas. 245
-ti částice a komponent spojek 119, 170—173, 299; v. též -*t*
tiem — *by*, *jakž*, *že* prostř. 282; — *tiemž* důsl. 104
točíš, *totiž/to/* > *totiž* dův. a vysvětl. 107, 111
tolik odkaz. účink. 269, 270, 273, 279
toliko omez. 338, 339, 341—342; — *jelikož* — *toliko* 295; v. též *netoliko*
tolíž: *jeliž* — *tolíž* čas. 245
totiž v. *točíš*
to zájm. a odkaz. částice 11, 137, 172; v apodozi 240—241, 349; — *toť* dův. 108, 109; —
toto dův. 108, 109; citosl. 210
-to zesil. částice 199, 202, 210, 216, 238, 275
tož/t/ důsl. 104; v apodozi 310, 311, 345, 349, 350
třeba, -*s*, -*že* příp. 331, 335, 357
tu odkaz. míst. 214—216, 219, čas. 240—241; v apodozi 345, 349, 350; — *tu* — *tam*,
tu — *tu* sluč. 29, 31
tudíž > *tudíž* důsl. 103, 104, 106⁴; odkaz. míst. 216
tudy 106⁴; odkaz. míst. 214—215, 218, 219
toliko odpor. 56—58

vědě, *veď* dův. 110—111; částice 72
viac/e/: stup. *a viac*, *ale vice* 80, 81, 82; *né vice* 84

vňuž > vniž srovn. 263—264; vňuž když, vňuž koli když, vňuž by koli 263
 volky nevolky, vol nevol 91
 však/o/, -ž/e/ též vřake odp. 15, 45, 47, 55, 56, 58, 64, 66, 67—72, 329, 357, 358; dův.
 67—68, 107, 110; po přechod. 329; v apodozi 240—241, 309, 327, 332, 334, 345 až
 347, 349, 350; původ 71—72; — však ale 71⁴⁸, 78; však proto 69; ale však 71, v.
 alevřak; přece však 46
 všelík, -y odp. 55—56, 58, 67
 všickni, všeko, vše odkaz. vztaž. 188, 190
 všude odkaz. míst. 215
 vždyť dův. 107, 110

za, zali obs. táz. 95, 153—157, 351; obs. žád. 179; účel. 302—303; původ 156—157;
 v. též azda, zda
 zač obs. táz. 157—158
 zajisté dův. 72, 110; — né zajisté stup. 84—85
 za něž důsl. 105; v. též pro něž
 zase odp. 56
 zatím odp. 56; a zatím 56
 zatímco 24, odp. 15, 45, 76, 77, 357; čas. 221—222, 255, 256, 357
 zato odp. 14, 46; — zato však 46
 zda, zdali táz. částice 42, 94—95; obs. táz. 153—157, 351, 353, 356; obs. žád. 179; účel.
 302—303; podmín. 311, 313—314, 334¹⁰; — zdali by srovn. 264

ž' v. že
 -ž, že příklon. částice nebo komponent spojek 41, 44, 78, 105, 141⁴⁷, 143, 157, 159, 189,
 195 199, 202, 206, 216, 238, 250, 275, 329, 332, 359; 50, 54, 73—74, 229, 232, 268 až
 269, 274, 312; 57—58, 226, 271—272, 323—324, 341
 žby podmín. 318
 že, -ž, též ž', žež 353, obs. ozn. 15, 23, 111, 116—117, 121, 128, 130, 131—138, 139, 140,
 143, 144, 147, 148—150, 151—154, 157, 161, 182—186, 209, 336, 351, 356, 357;
 obs. žád. 178—179; účink. 106, 269—271, 274, 276, 277—280, 357, 358; přič. 283,
 284, 287—291; původ 141—143, 187, 279, 280, 292, 352; — že až 270; že bez zamál
 272; ž prý 117; — proto — že 283, 289—290, 291, 358; tak, tolik — že 269, 358;
 tiem — že 282
 že by obs. eozn. 116, 131, 135—136, 147, 148—151; účink. 270, 274, 279; přič. 283,
 291; — ne proto, že by 283

asyndetické souvětí: sluč. 30—31; odp. 47—48; stup. 80; vyluč. 97, 98; důsl. 103; dův.
 107, 108; obs. ozn. 117—118; obs. žád. 166, 167—168; př. řeč 181—182; přívlast.
 213; čas. 225, 227; srovn. 261; účink. 271; účel. 298; podmín. 305, 306; podm.-příp.
 323.

Předmluva	5
ÚVOD (1—3)	7
SOUVĚTÍ A JEHO KLASIFIKACE (4—7)	13
CELKOVÁ CHARAKTERISTIKA VÝVOJE ČESKÉHO SOUVĚTÍ (8—11)	19

VÝVOJ SOUVĚTNÝCH TYPŮ

I. TYPY SOUŘADNÉ (12)	27
Souvětí slučovací (13)	28
Slučovací souvětí asyndetické, s příslovci a s <i>an, ana</i> (14—15)	30
Slučovací souvětí se spojkami <i>ať, až</i> (16—17)	32
Slučovací souvětí se spojkami <i>i (hi), a</i> (18—22)	34
Slučovací souvětí se spojkami <i>ni, niž, ani, aniž</i> (23)	39
Spojení tázacích vět partikulí <i>li</i> (24)	41
Hypotaktické vyjadřování slučovacího vztahu (25)	42
Souvětí odporovací (26)	45
Souvětí asyndetické (27)	47
Souvětí s příslovcem <i>pak</i> ; spojka <i>pakli</i> (28—29)	48
Souvětí se slovy <i>nali/ť/, ano, ande</i> (30—32)	50
Náběhy k využití jiných sloví k vyjádření odporovacího vztahu: <i>as, až, obák, obáč, všeliko</i> (33—35)	53
Odporovací souvětí s adverbii <i>jedno, jediné, jedne, jen, kromě, toliko</i> ; odporovací užití <i>leč</i> (36)	56
Odporovací souvětí se spojkami <i>i, ani/ž/, ni/ž/</i> (37)	58
Odporovací souvětí se spojkou <i>a</i> (38)	59
Odporovací souvětí s <i>li, alí, le, ale</i> (39—43)	61
Odporovací souvětí s <i>vřak, avřak, alevřak</i> (44—48)	67
Odporovací souvětí se spojkou <i>než</i> a souvětí s <i>ne, né, nie</i> (49—50)	72
Odporovací souvětí se spojkami <i>alebrž, anobrž, něbrž</i> (51)	74
Odporovací souvětí s pořadivými spojkami (52)	76
Závěr (53)	77
Souvětí stupňovací (54)	79
Stupňovací souvětí s lexikálními prostředky (55)	80
Stupňovací souvětí se spojkou <i>netoliko — ale, nejen — ale</i> (56)	81
Stupňovací souvětí s <i>ano, ba</i> (57)	83
Stupňovací souvětí s <i>ne (né, nie), něbrž</i> (58—59)	84

Stupňovací souvětí s <i>a brž, alebrž, anobrž</i> (60)	87
Závěr (61)	89
Souvětí vylučovací (62)	90
Vylučovací souvětí vyjadřující neslučitelnost dějů nebo různé eventualit (63—65)	91
Vylučovací souvětí vyjadřující libovolnost eventualit (66—69)	97
Souvětí, v němž druhá věta vyjadřuje, co by bylo důsledkem nesplnění toho, co se říká ve větě první (70)	101
Souvětí důsledkové (71—74)	103
Souvětí vysvětlovací a důvodové (75—79)	107
II. TYPY PODŘADNÉ (80)	113
A. Souvětí s větami obsahovými (81)	115
Obsahové věty oznamovací (82)	115
Souvětí asyndetické (83)	117
Souvětí s <i>nalí/ťl, ano, an, ande, a, až</i> (84—91)	119
Obsahové věty s <i>jak/o/, kak/o/, kaký, jaký</i> (92—95)	128
Obsahové věty s <i>nebo, co</i> (96)	131
Obsahové věty s <i>že (ž, žež), ež, jež, ješto, jenž</i> (97—102)	131
Obsahové věty oznamovací s <i>by, aby, že by</i> (103—108)	143
Závěr (109)	152
Obsahové věty tázací (110)	153
Zjišťovací otázky (111—113)	153
Doplňovací otázky (114—117)	157
Slovesný způsob a čas v závislých otázkách doplňovacích (118—121)	161
Souvislosti obsahových tázacích vět s jinými typy souvětí (122)	164
Obsahové věty žadací (123)	166
Souvětí asyndetické (124)	167
Obsahové žadací věty s <i>at</i> (125—126)	168
Obsahové žadací věty s <i>aby, by</i> (127—130)	173
Obsahové žadací věty s <i>že, zda/li/, kak by</i> (131—132)	178
Přímá a nepřímá řeč (133)	180
Přímá řeč (134)	181
Nepřímá řeč (135—136)	182
Závislá přímá řeč (137—138)	185
B. Souvětí s větami vztažnými (139)	188
Vztažné věty substantivní (140—147)	189
Vztažné věty adjektivní (148—156)	198
Přívlastkové věty s <i>an, ana, ano</i> (157)	212
Souřadný protějšek vztažných vět přívlastkových (158)	212
C. Souvětí s větami příslovečnými (159)	214
Věty místní (160—166)	214

Věty časové (167—168)	221
Časové souvětí se spojkami z partikulí a z negace	224
Náběhy k využití partikulí citoslovečného původu (169)	224
Souvětí vyjadřující rychlý sled dějů (170—173)	225
Časová spojka <i>než</i> (174—175)	229
Časová spojka <i>až</i> (176—178)	231
Časové souvětí se spojkami původu zájmenného (179)	237
Časové věty se spojkami <i>jedyž, jedaž a kdy/ž/, kda/ž/, kehdy/ž/</i> (180—185)	237
Časové věty se spojkou <i>jelíž/e/</i> (186)	245
Časové věty se spojkami <i>doničž, doňadž... a dokud/ž/, dokad/ž/...</i> (187—189)	247
Časové věty se spojkou <i>jak/o/ž/</i> (190—191)	251
Časová spojka <i>co (zatímco, mezitímco)</i> (192)	255
Závěr: systém staročeského časového souvětí (193)	255
Věty způsobové a měrové (194)	257
Věty srovnávací (195)	258
Věty vyjadřující srovnání ve smyslu shody nebo podobnosti (196—200)	259
Věty vyjadřující totožnost vlastnosti, stejnou míru a úměrnost dějů (201—203)	265
Věty vyjadřující srovnání ve smyslu nestejně míry vlastnosti (204—205)	267
Věty účinkové (206)	269
Vyjádření účinku v souvětí asyndetickém a v souvětí s <i>ano</i> (207)	271
Účinkové věty se spojkou <i>až</i> (208)	272
Účinkové věty se spojkou <i>jakž, tak jakž</i> (209)	275
Účinkové věty se spojkou <i>že, tak že</i> (210)	277
Účinkové věty s <i>ješto a jenž</i> (211)	280
Účinkové věty s <i>by, aby, at by</i> (212)	281
Věty prostředkové (213)	282
Věty vyjadřující způsobovou průvodní okolnost (214)	282
Věty příčinné a důvodové (215)	283
Příčinné a důvodové věty se spojkou <i>neb/o/</i> (216—219)	284
Příčinné a důvodové věty se spojkou <i>že, protože</i> (220—222)	287
Příčinné a důvodové věty se spojkou <i>ješto (ješto)</i> (223)	292
Důvodové věty se spojkou <i>poněvadž</i> (224)	294
Důvodové věty se spojkou <i>jelikož</i> (225)	295
Příčinné a důvodové věty se spojkou <i>jak/o/ž/</i> (226)	296
Příčinné a důvodové věty se spojkou <i>když</i> (227)	296
Věty účelové (228)	297
Účelové věty s <i>at, at by, nech/aj/ťl</i> (229—230)	298
Účelové věty s <i>aby, by</i> (231)	300
Účelové věty se <i>za, azda, zda/li/</i> (232)	302
Omezovací účelové věty s <i>neda, leda</i> (233)	303
Vztažné věty s významem účelovým (234)	304
Věty podmínkové (235)	305
Podmínkové souvětí asyndetické a se spojkami <i>a, ano, an</i> (236—237)	306
Podmínkové souvětí se spojkou <i>ač</i> (238)	308
Podmínkové souvětí s <i>-li, jestliže, pakli, azda, zda/li/</i> (239—242)	309
Podmínkové souvětí se spojkami <i>když, jak, až</i> (243—244)	314

Podmínkový význam vztažných vět (245)	316
Podmínkové věty ireálné s <i>by, kdyby</i> (246—248)	317
Podmínkové věty s <i>neda, leda</i> (249)	321
Podmínkové věty opakově omezovací (250)	321
Věty podmínkově přípustkové (251)	322
Imperativní věty podmínkově přípustkové (252—253)	323
Vztažné věty s významem podmínkově přípustkovým (254)	325
Podmínkově přípustkové věty s <i>by</i> a <i>ač</i> (255)	326
Věty přípustkové (256—257)	328
Přípustkové věty se spojkami <i>kak/o/ž/</i> , <i>kak/o/ž/ kolí</i> , <i>jak/ž/ kolí</i> , <i>ķterak/ž/ kolí</i> (258—259)	329
Přípustkové věty se spojkami <i>ač</i> , <i>ačkoli</i> (260)	332
Jiné vyjádření přípustkového vztahu (261)	334
Věty zřetelové (262—264)	335
Věty omezovací a výjimkové (265)	337
Omezovací a výjimkové věty s <i>jedno, jediné</i> (266—268)	339
Výjimkové věty se spojkou <i>leč</i> (269)	342
Výjimkové věty se spojkou <i>než</i> (270)	344
Závěr (271)	345
<i>Spojky a partikule v apodozi podřadného souvětí</i> (272—276)	345
ZÁVĚRY	
Vznik souvětých typů (281—285)	351
Hlavní vývojové tendence českého souvětí (281—285)	356
РАЗВИТИЕ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ	363
SEZNAM JAZYKOVÝCH PRAMENŮ	373
Citování dokladů a stč. slov v textu	381
SEZNAM LITERATURY	382
SLOVNÍ REJSTRÍK	390
OBSAH	399

Pozn. Číslo v závorkách označují paragrafy; v textu jsou paragrafy označeny polotučnými číslicemi na vnějším okraji stránek.

Jaroslav Bauer
VÝVOJ ČESKÉHO SOUVĚTÍ

Obálku navrhla Dana Izbická
Redaktor publikace: Dr. Jaroslav Vácha
Technický redaktor: Jindřich Řehák

Vytiskl Mír, novinářské závody, n. p., závod 1, Praha
31,65 AA — 32,13 VA — 8001 — D-13* 01170
Náklad 800 výtisků — 12/5 — I. vydání

Cena brožovaného výtisku 40,— Kčs

56/VI-3